

**E.A.Annamyradow, G.G.Gadamow,
M.S.Bekmyradow, A.A.Arnageldiýewa, O.Ş.Geldiýewa**

DURMUŞ GIGIÝENASY WE SAGLYGY GORAÝŞYŇ GURALYŞY

Lukmançylyk ýokary okuw mekdebi üçin okuw kitaby

Türkmenistanyň bilim ministrligi tarapyndan hödürlenildi

Türkmen döwlet neşirýat gullugy

Aşgabat 2011

E.A.Annamyradow we baş.

A 57 Durmuş gigiýenasy we saglygy goraýşyň guralyşy. Lukmançylyk ýokary okuw mekdebi üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2011

Bu okuw kitaby lukmançylyk ýokary okuw mekdebiniň talyplary üçin niýetlenip, onda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ugur görkeziji “Türkmenistanyň saglygy goraýşyny ösdürmegiň ylmy esaslary”, “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitaplaryna, Türkmenistanyň Prezidentiniň Kararlaryna we Permanlaryna, ýurdumyzyň saglygy goraýşynyň kanunçylyk namalaryna, Türkmenistanyň Saglygy goraýş we derman senagaty ministrliginiň kadalaşdyryjy–hukuk resminamalaryna, şeýle hem Bütindünýä saglygy goraýş guramasynyň maslahatlaryna esaslanyp, durmuş gigiýenasy ylmynyň we saglygy goraýşy guramaçylyk amalynyň mazmunyny düzýän esasy soraglar giňişleýin beýan edilýär.

Okuw kitabyndan saglygy goraýş işgärleri, lukmanlar, ýaş alymlar, lukmançylyk okuw mekdepleriniň mugallymlary we talyplary peýdalanyp bilerler.

GARAŞSYZ, BAKY BITARAP
TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

GARAŞSYZ, BAKY BITARAP TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

**JANYM GURBAN SAŇA, ERKANA ÝURDUM,
MERT PEDERLEŇ RUHY BARDYR KÖŇÜLDE.
BITARAP, GARAŞSYZ TOPRAGYŇ NURDUR,
BAÝDAGYŇ BELENTDIR DÜNYÄŇ ÖŇÜNDE.**

GAÝTALAMA:

**HALKYŇ GURAN BAKY BEÝIK BINASY,
BERKARAR DÖWLETIM, JIGERIM – JANYM.
BAŞLARYŇ TÄJI SEN, DILLER SENASY,
DÜNYÄ DURSUN, SEN DUR, TÜRKMENISTANYM!**

**GARDAŞDYR TIRELER, AMANDYR ILLER,
OWAL-AHYR BIRDİR BIZIŇ GANYMYZ.
HARASATLAR ALMAZ, SYNDYRMAZ SILLER,
NESILLER DÖŞ GERIP GORAR ŞANYMYZ.**

GAÝTALAMA:

**HALKYŇ GURAN BAKY BEÝIK BINASY,
BERKARAR DÖWLETIM, JIGERIM – JANYM.
BAŞLARYŇ TÄJI SEN, DILLER SENASY,
DÜNYÄ DURSUN, SEN DUR, TÜRKMENISTANYM!**

Sözbaşy

Saglyk her bir adam, şeýle hem bütinlikde jemgyýet üçin wajyp gymmatlykdyr. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda belleýşi ýaly, “...sagdyn jemgyýet sagdyn döwletiň özeni bolup durýar, ...saglyk diýlen düşünje juda çuňňur, ol köp zatlary öz içine alýar”. Ilatyň gowy saglyk ýagdaýy durnukly ykdysady ösüşiň zerur şerti we jemgyýetiň abadançylygynyň esasy görkezijileriniň biri bolup durýar.

Jemgyýetçilik saglygyna täsir edýän howply ähtimallyklaryň köpdürliligini we onuň wajyp serişdeleriň biri hökmündäki ähmiýetini göz önünde tutmak bilen, saglygy - durmuşyň hiliniň integral görkezijisi hem-de amala aşyrylýan syýasy, durmuş-ykdysady özgertmeleriň rowaçlygyna baha bermegiň obýektiw sypaty hasap edilýär. Şunuň bilen baglylykda halkyň jan saglygy hakyndaky aladalar islendik ýurt üçin elmydama iň möhüm mesele bolup durýar we her bir ýurt bu babatdaky döwlet syýasatyny amala aşyrmagyň maksatnamalarynda we meýilnamalarynda hakykatdaky maliýe mümkinçiliklerine, milli aýratynlyklaryna, döp-dessurlaryna, ideologiýasyna laýyklykda ilaty saglygy goraýyş hyzmatlary bilen üpjün etmegiň ulgamyny ösdürýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň gös-göni gatnaşmagynda işlenilip düzülip, Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan kabul edilen “Saglyk” maksatnamasy döwletiň baş baýlygy bolan halkymyzyň saglygy hakyndaky aladany, ýurt Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllaryndan döwlet syýasaty derejesine göterdi. “Saglyk” Döwlet maksatnamasy ýurduň her bir raýatynyň saglygyny goramak we pugtalandyrmak, ýurdumyzyň saglygy goraýşyny dünýä ülnüleri derejesine ýetirmek boýunça Türkmenistanyň saglygy goraýyş we derman senagaty pudagyny ösdürmegiň esasy ugurlaryny kesgitledi.

Bu maksatnamada göz önünde tutulan esasy wezipeler ýurdumyzyň saglygy goraýyş pudagyna Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan baştutanlyk edilen döwründe ylmy taýdan esaslandyrylyp, tapgyrlyýyn amala ornaşdyryldy we onuň I, II, III tapgyrlary üstünlikli durmuşa geçirildi. Şol döwürde ýurdumyzda maşgala lukmançylygy ornaşdyryldy, raýatlaryň döwlet meýletin saglyk ätiýaçlandyrmasy girizildi, hassahana orunlaryny we işgärleriň zähmetini rejeli peýdalanmak ýola goýuldy. Şypahana we lukmançylyk durmuş edaralary saglygy goraýyş pudagynyň düzümine girizildi, saglygy goraýyş edaralarynyň täze kämil görnüşleri emele gelip, guramaçylyk taýdan berkedil we saglygy goraýyşy ösdürmegiň döwlet Gaznasy döredildi. Raýatlaryň döwlet meýletin saglyk ätiýaçlandyrmasy we maşgala lukmançylygy boýunça işler yzygiderli kämilleşdirildi, saglygy goraýyş maliýeleşdiriş çeşmeleri giňeldildi, milli derman senagaty kemala geldi we ösdürildi. Şu ýyllarda saglygy goraýyş edaralarynyň aglabasy kämil döwrebap enjamlar bilen abzallaşdyrylyp, dünýä derejesindäki görnüşleriň we tejribeleriň ornaşdyrylmagy bilen saglygy goraýyş hyzmatlarynyň hiliniň we netijeliliginiň ýokarlandyrylmagy, saglygy goraýyşda işleriň baş wezipesiniň keselleri bejermekden olaryň önüni almaklyga gönükdirilmegi, saglygy goraýyşyň kanunçylyk binýadynyň berkidilmegi amala aşyryldy.

Şeýlelikde, ýurdumyzyň saglygy goraýşynyň ösüşinde hil taýdan täze derejä ýetildi we Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň belleýşi ýaly

“Garaşsyzlyk ýyllary içinde biziň milli lukmançylygymyz ýerine ýetirilýän hyzmatlaryň hili boýunça-da, häzirki zaman keseli anyklaýyş we bejeriş merkezleriniň tehniki üpjünçiligi boýunça-da dünýäniň ösen döwletleriniň derejesine ýetdi”. Saglyk maksatnamasynyň esasy tapgyrlarynyň üstünlikli amala aşyrylmagy netijesinde ýurdumyzda keselçiligiň we ölümçiligiň azalmagy, köp keselleriň mese-mälim peselmegi, käbirleriniň bolsa asla aradan aýrylmagy, ynsan ömrüniň dowamlylygyň uzalmagy ilatyň saglygyny goramak babatdaky döwlet syýasatynyň ylmy nukdaýnazardan esaslandyrylyp, dogry ýollary saýlap almak hem-de iň amatly usullar bilen durmuşa ornaşdyrylýandygyna aýdyň şaýatlyk edýär.

Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyzyň saglygy goraýyş ulgamyny ösdürmäge we kämilleşdirmäge saldamly şahsy goşandyny goşup, “Durmuş gigiýenasy we saglygy goraýyşyň guralyşy” hünäri boýunça lukmançylyk ylymlarynyň doktory hem-de professor bolmak bilen, uzak wagtyň dowamynda çeken döredijilikli zähmetiniň netijeleri bolup durýan köp sanly ylmy işlerinde, makalalarynda, kitaplarynda “Saglyk” maksatnamasyny durmuşa ornaşdyrmagyň aýgýtlaýjy IV tapgyryndaky esasy wezipeleri hem kesgitledi.

Häzirki wagtda ýurdumyzda Täze Galkynyşlar döwründe Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Döwlet adam üçindir” diýen başlangyçlaryndan ugur alnyp, dünýä ylmynyň we tejribeleriniň gazananlaryny kabul etmek bilen sagdyn durmuş ýörelgelerini we keselleriň önüni alyş çäreleriniň tutuş ulgamyny ornaşdyrmak, saglygy goraýyş desgalaryny ýurduň ähli ýerlerinde gurmak, milli saglygy goraýyş ulgamyny yzygiderli kämilleşdirmek ýaly halkymyzyň sagdynlykda, uzak we ruhubelent ýaşamagy bilen baglanyşykly iň esasy meseleleri gaýragoýulmasyz çözmäge gönükdirilen syýasatyň çäklerinde giň möçberli işler ýaýbaňlandyrylyp, bu ugurda anyk netijeler gazanylýar. Munuň özi bolsa ýurdumyzyň saglygy goraýyşynyň ösüşinde gazanylan üstünlikleri berkitmek bilen çäklenmän, eýsem gelejekde-de halkymyza ýokary hilli saglygy goraýyş hyzmatlarynyň kepillendirilmegini durnukly üpjün etmäge mümkinçilik berýär.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde “Saglyk” maksatnamasyny durmuşa ornaşdyrmagyň çäklerinde saglygy goraýyşy dünýä ülnülerine laýyk derejede ösdürmegiň zerur şerti bolup durýan, täze tehnologiýalar bilen gös-göni baglanyşykly bolan saglygy goraýyş işgärlerini taýýarlamagyň hem-de gaýtadan taýýarlamagyň ulgamyny kämilleşdirmäge we lukmançylyk ylmyny ösdürmäge aýratyn orun berildi. Ýurdumyzda ýokary we orta lukmançylyk hünärmenlerini taýýarlamak we olaryň kämillik derejesini ýokarlandyrmak maksady bilen Türkmen döwlet lukmançylyk institutynyň (TDLI) we orta lukmançylyk mekdepleriniň okuw meýilnamalary we maksatnamalary täzeden işlenilip düzülip, okuw meýilnamalaryna lukmançylyk ylmynyň gazananlary girizildi. Lukmançylygyň dürli ugurlary boýunça milli okuw kitaplaryny we gollanmalaryny döretmek bilen baglanyşykly çäreleriň uly toplumy durmuşa geçirildi. Maşgala lukmany nazaryýetini durmuşa ornaşdyrmak üçin TDLI-da maşgala lukmançylygy kafedrasý, Aşgabat şäheriniň 1-nji Saglyk öýünde “Maşgala lukmançylygy” okuw merkezi, Fiziologiýa ylmy-kliniki merkezli hassahanasynyň düzüminde maşgala lukmanlarynyň, feldşerleriniň, maşgala şepagat uýalarynyň diplomdan soňky hünärini kämilleşdirmäge bölümleri açyldy.

Halkymyza dünýäniň ösen derejesinde ýokary hilli saglygy goraýyş hyzmatlaryny ýerine ýetirmek maksady bilen ýurdumyzyň häzirki zaman anyklaýyş

we bejeriş merkezlerinde işleýän lukmanlaryň ençemesi dünýäniň lukmançylyk taýdan ösen ýurtlarynda (Germaniýa, Ysraýyl, ABŞ, Ýaponiýa we başg.) okuw-iş saparlarynda bolup, hünär ussatlygyny kämilleşdirdiler.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistan-sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda belleýşi ýaly, ýurdumyzdaky lukmançylyk ugrundan bilim berýän ýokary we ýörite orta okuw mekdepleriniň okuw maksatnamalaryny dünýä ülnülerine laýyk geler ýaly üýtgetmek bilen bir hatarda, saglygy goraýyş hünärmenlerini daşary ýurtlaryň iň abraýly ýokary okuw mekdeplerinde taýýarlamak, dünýäniň esasy ylmy, bejeriş, bilim merkezleri bilen halkara hyzmatdaşlygy ýola goýmak, döwletimiziň saglygy goramak hem-de bilimi ösdürmek babatda ýöredýän syýasatynyň möhüm bölegi hasaplanylýp, häzirki döwürde bu meseleler boýunça dürli ýurtlaryň hökümetleri bilen işjeň tagallalar alnyp barylýar.

Özgertmeleriň geçirilýän döwründe saglygy goraýyş ylmyny hem-de amaly işleri özara utgaşdyrmak, hünärmenleriň taýýarlanylş derejesini has-da kämilleşdirmek maksady bilen merkezi hassahanalaryň binýadynda ylmy-kliniki merkezler ýa-da ylmy-kliniki bölümler döredildi we ylmyň gazananlaryny, täze tehnologiýalary amaly saglygy goraýşa ornaşdyrmak bilen keselleriň önüni almakda, olary anyklamakda we bejermekde ýokary sepgitlere ýetildi.

Türkmen lideriniň başlangyçlary bilen 2007-nji ýylda Türkmen döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň 3 müň talyp üçin niýetlenen binasynyň gurluşygyna, 2008 ýyldan başlap Türkmen döwlet lukmançylyk institutynda, ýurdumyzyň ylmy-kliniki merkezlerinde kliniki ordinaturalaryň, aspiranturalaryň we doktoranturalaryň açylmagyna badalga berilmegi, ýurdumyzda saglygy goraýyşy yzygiderli ösdürmekde we ony dünýä derejesine çykarmakda hünärine ussat işgärleri taýýarlamaga we lukmançylyk ylmyny ösdürmäge hakykatdan-da aýratyn üns berilýändigini görkezýär.

Ýokary lukmançylyk bilimi we lukmanlary taýýarlamak ulgamynda “Durmuş gigiýenasy we saglygy goraýyşyň guralyşy” ylmy we okuw dersi wajyp orny eýeleýär.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasyna laýyklykda ýurdumyzyň her bir raýatynyň saglygyny goramak hem-de pugtalandyrmak, saglygy goraýyşy dünýä ülnülerine laýyk derejede ösdürmek boýunça amala aşyrylan giň möçberli özgertmeler we ony mundan beýläk-de kämilleşdirmegiň esasy wezipeleri durmuş gigiýenasy we saglygy goraýyşyň guralyşy babatynda düýpli bilimleri talap edýär.

Durmuş gigiýenasy we saglygy goraýyşyň guralyşy özbaşdak lukmançylyk ylmy hem-de okadylýan ders hökmünde, bütinlikde ilatyň we onuň aýratyn toparlarynyň (ýaş – jyns, durmuş, hünär we başg.) esasy saglyk görkezijilerini, ilatyň saglyk ýagdaýyna täsir edýän şertleri, ilata saglygy goraýyş hyzmatlarynyň guramaçylyk ýörelgelerini we şol sanda saglygy goraýyş edaralarynyň işini, saglygy goraýyş pudagyny häsiýetlendirýän beýleki jähtleri öwrenýär.

Durmuş gigiýenasy we saglygy goraýyşyň guralyşy dürli pudaklaryň (sosiologiýa, lukmançylyk, gigiýena, demografiýa, ykdysadyýet, dolandyryş we başg.) bilimlerini giňden peýdalanmak bilen kliniki we nazary dersleriň arasyndaky köpri bolup durýar. Manysy boýunça ol ilatyň saglygyny öwrenmek esasynda, saglyk derejesini we saglygy goraýyş hyzmatlarynyň hilini hem-de netijeliligini ýokarlandyrmaga gönükdirilen guramaçylyk, lukmançylyk - durmuş häsiýetli çäreleriň işlenilip

taýýarlanylýanlygy sebäpli, saglygyň we saglygy goraýşyň strategiýasy hem-de taktikasy hakyndaky ylymdyr.

Kliniki we lukmançylyk-biologiki derslerden tapawutlylykda durmuş gigiýenasy we saglygy goraýşyň guralyşy saglygy öýjük, syna ýa-da aýratyn bir adam däl-de, populýasiýa derejesinde öwrenýär we daşky gurşawyň şertlerini göz önünde tutmak bilen keselçilik, maýypçylyk, çaga dogluşy, ölümçilik we başga görkezijiler toplumynyň seljermesini öz içine alýar. Munuň özi ýurduň we onuň aýratyn sebitleriniň ilatynyň saglygyndaky meýilleri ýüze çykarmaga, daşky gurşawyň, adamlaryň durmuş ýörelgeleriniň, biologiki faktorlaryň saglyga täsir ediş derejesini kesgitlemäge, netijede bolsa ilatyň dürli toparlarynyň saglyk ýagdaýyny gowulandyrmaga gönükdirilen ylmy esaslanan çäreleri işläp taýýarlamaga mümkinçilik berýär.

Bu dersi öwrenmek netijesinde talyplar – gelejekki lukmanlar öz hünär çäklerinde hyzmat edýän ilat toparlarynyň saglyk ýagdaýyna baha bermek, saglygy goraýş hyzmatlaryny guramak, işiň täze görnüşlerini we usullaryny ornaşdyrmak, işe ukyplylygy seljermek, ilaty gigiýeniki taýdan terbiýelemek, sagdyn durmuş ýörelgesini kemala getirmek, saglygy goraýş edarasynyň işine, amala aşyrylýan saglygy goraýş hyzmatlarynyň hiline we netijelerine baha bermek we başgalar ýaly netijeli işlemekligiň zerur şertleri bolup durýan bilimleri we başarnyklary ele alýarlar.

Bu kitapda sanalyp geçilenlerden başga-da, saglyk bilen baglanyşykly meseleler çözülende lukmançylyk borjy we ahlagy soraglary, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş hyzmatlarynyň guralyşy, saglygy goraýş maliýeleşdirmek we ykdysady soraglary, saglygy goraýş edaralarynyň işleriniň yzygiderli ösüşinde menejmenti hem-de marketingi peýdalanmak, saglygy goraýyşda halkara hyzmatdaşlygy soraglary beýan edilýär.

Ýokarda bellenenilip geçilenler bilen baglylykda, durmuş gigiýenasy we saglygy goraýşyň guralyşy dersi boýunça okuw kitabynda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ugur görkeziji “Türkmenistanda Saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary”, “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitaplaryna esaslanylýp, durmuş gigiýenasy ylmynyň we saglygy goraýşy guramaçylyk amalyynyň häzirki döwürdäki ýagdaýy, ýurdumyzyň saglygy goraýşynyň mundan beýläk-de ösüşini kesgitleýän Türkmenistanyň Prezidentiniň Kararlary we Permanlary, saglygy goraýşyň kanunçylyk esaslary, Türkmenistanyň saglygy goraýş we derman senagaty ministrliginiň kadalaşdyryjy – hukuk namalary, şeýle hem Bütindünýä saglygy goraýş guramasynyň teklipleri we maslahatlary giňişleýin şöhlendirilýär.

Okuw kitaby özüniň mazmuny bilen durmuş gigiýenasy we saglygy goraýşyň guralyşy dersi boýunça Türkmen döwlet lukmançylyk institutynyň talyplary üçin tassyklanylýp, hereket edýän okuw maksatnamasyna laýyk gelýär. Kitap durmuş gigiýenasy we saglygy goraýşyň guralyşy dersini kesel bejeriş, pediatriýa, keselleriň önüni alyş we stomatologiýa fakultetlerinde okatmaklyga bildirilýän talaplary göz önünde tutmak bilen ýazyldy.

Durmuş gigiýenasy we saglygy goraýyşyň guralyşy ylym we okadylýan ders hökmünde

Häzirki döwürde ýurdumyzda “Saglyk” Döwlet maksatnamasyna laýyklykda saglygy goraýyş we derman senagaty pudagyny ösdürmegiň esasy ugurlary boýunça ýokary netijeleri berýän giň möçberli özgertmeler amala aşyrylýar. Bu özgertmeleri durmuşa ornaşdyrmak bilen baglanyşykly wezipeler, saglyk hem-de näsaglyk ýagdaýlarynyň durmuş-ykdysady soraglaryna çuň düşüňýän, durmuş-gigiýeniki bilimleri özleşdiren, ilata saglygy goraýyş hyzmatlarynyň işjeň guramaçylaryny, lukman-hünärmenleri taýýarlamagy talap edýär.

Ylmy-tehniki öňe gidişlik, lukmançylyk ylmyndaky üstünlikler we saglygy goraýyş amalyynyň ýeten sepgitleri ilatyň keselçiliginiň kysymynyň düýpli üýtgemegine, lukmançylyk ylmyndaky we saglygy goraýyş amalyndaky ýöriteleşmek we birleşmek hadysalarynyň işjeňleşmesine, saglygy goraýyş guramalarynyň hem-de edaralarynyň işleriniň kämilleşmegine ýardam etdi. Bu meseleleriň durmuş-gigiýeniki seljermesi, durmuş-gigiýenasy we saglygy goraýyşyň guralyşy boýunça ylmy-mugallymçylyk işgärleriniň wajyp wezipesi bolup durýar.

Durmuş gigiýenasy we saglygy goraýyşyň guralyşy özbaşdak lukmançylyk ylmy hökmünde lukmançylyk ylmlarynyň arasynda iň bir çylşyrymlysydyr. Onuň ýurdumyzyň saglygy goraýyşynyň meselelerini çözmäge ukyply lukmany kemala getirmekte uly ähmiýeti bar. Bu babatdaky bilimleri üstünlikli ele almak üçin talyplaryň başda nazary, lukmançylyk-biologiki, jemgyýetçilik we kliniki derslerden düýpli taýýarlygy bolmalydyr. Hut şu sebäpli durmuş gigiýenasy we saglygy goraýyşyň guralyşy dersi lukmançylyk institutynyň ýokary ýyl talyplarynda okadylýar.

Durmuş gigiýenasy we saglygy goraýyşyň guralyşy ylym hökmünde durmuş şertleriniň hem-de daşky gurşawyň faktorlarynyň ilatyň saglyk ýagdaýyna edýän täsirini öwrenýär. Ol ilatyň saglygy üçin daşky gurşawyň zyýanly täsirleriniň önüni almak we olary aradan aýyrmak boýunça, şeýle hem jemgyýetçilik saglygynyň derejesini ýokarlandyrmak maksady bilen jemgyýetiň ähli agzalarynyň saglygyny berkitmeklige gönükdirilen çäreleri işläp taýýarlamagy özüniň esasy wezipesi hökmünde goýýar.

Durmuş gigiýenasy kliniki derslerden tapawutlylykda aýratyn adamlaryň saglygyny öwrenmeklik bilen däl-de, eýsem adam toparlarynyň, ilatyň durmuş toparlarynyň we bütewilikde jemgyýetçilik saglygyny öwrenmek bilen meşgullanýar. Ol diňe bir ilat toparlarynyň saglygyny saklamaklygyň we berkitmekligiň ýollaryny görkezmän, eýsem onuň özi gös-göni saglygy goraýyş guramalarynyň we edaralarynyň amaly işlerini gurnaýar hem-de oňa gatnaşýar. Bu ylmyň düýbünü tutujylar ony jemgyýetçilik saglygy hakyndaky, lukmançylygyň durmuş meseleleri hakyndaky ylym hökmünde kesgitläpdirler.

Saglygy goraýyşyň guralyşy durmuş gigiýenasynyň aýrylmaz bölegi, onuň nazary düzgünleriniň amala ornaşmagy bolup durýar. Saglygy goraýyşyň nazary we amaly taýdan bütewiligi durmuş gigiýenasynyň we saglygy goraýyşyň guralyşynyň nazary we amaly wezipeleriniň, usulýet tärleriniň ýeke-täkliginde ýüze çykýar.

Şeýlelikde, durmuş gigiýenasy saglygy goraýyşyň nazary binýadydyr we onuň esasy wezipeleri bolup: a) ilatyň saglyk ýagdaýyny we oňa durmuş şertleriniň edýän täsirini öwrenmek; ilatyň saglyk ýagdaýyny öwrenmekligiň usulýetini we usullaryny

işläp taýýarlamak; b) döwletiň saglygy goraýyş babatdaky syýasatyny nazary taýdan esaslandyrmak; saglygy goraýyşyň ýörelgelerini işläp taýýarlamak we amala ornaşdyrmak; ç) saglygy goraýyş amaly üçin syýasata laýyk gelýän ilata saglygy goraýyş hyzmatlarynyň, saglygy goraýyş dolandyrmaklygyň guramaçylyk görnüşlerini hem-de usullaryny tapmak we işläp taýýarlamak; d) saglygy goraýyş işgärlerini, ilkinji nobatda lukmanlary durmuş-gigiýeniki esasyda taýýarlamak we terbiýeläp ýetişdirmek durýar.

Bu wezipeler Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň alyp barýan ynsanperwer saglyk syýasatyndan gelip çykýarlar we olar bilen hem durmuş gigiýenasynyň we saglygy goraýyşyň guralyşynyň lukmançylyk bilimi ulgamynda tutýan orny we ähmiýeti kesgitlenilýär. Ýokarda görkezilen wezipeler durmuş gigiýenasyny lukmançylyk institutynda okatmaklygyň esasy mazmunyny düzýär.

Durmuş gigiýenasynyň we saglygy goraýyşyň guralyşynyň esasy maksadynyň ilat toparlarynyň saglyk ýagdaýlaryny daşky şertler, ilkinji nobatda bolsa durmuş şertleri bilen baglylykda öwrenmek bolup durýanlygy sebäpli “jemgyýetçilik saglygy” düşüňjesine kesgitleme bermek zerurdyr.

Jemgyýetçilik saglygy – bu jemgyýetçilik - syýasy we ykdysady gurluşyň hem-de oňa bagly bolan jemgyýetçilik ýaşaýyş şertleriniň (zähmet, ýaşaýyş, dynç alyş, iýmitleniş, bilim we medeniýet, saglygy goraýyş we başg.) kesgitleýji ähmiýetinde, daşky gurşawyň durmuş we biologiki faktorlarynyň toplumlaýyn täsiri bilen şertlenip, demografiki görkezijiler, beden ösüşiniň, keselçiligiň hem-de maýypçylygyň häsiýetnamalary bilen baha berilýän ilatyň saglyk ýagdaýydyr.

Ýokarda getirilýän jemgyýetçilik saglygy düşüňjesi bilen baglylykda şahs hökmünde adam saglygynyň hem kesgitlemesi bardyr.

Adamyň saglygy - bu adam bedeniniň ähli agzalarynyň we ulgamlarynyň funksiýalarynyň tebigy hem-de durmuş gurşawy bilen deňagramlaşan, hiç bir keseliň, näsaglyk ýagdaýynyň we beden ýetmezçiliginiň bolmadyk, doly durmuş-biologiki hem-de ruhy abadançylyk ýagdaýydyr.

Adamyň saglyk ýagdaýy jyns, ýaş we ruhy faktorlary göz önünde tutmak bilen onuň fiziologiki ulgamlarynyň we agzalarynyň funksiýalary arkaly kesgitlenýär, şeýle hem ol daşky, şol sanda durmuş gurşawynyň täsirine baglydyr, özi hem soňky täsir öndebaryjy ähmiýete eýedir. Şeýlelikde, adamlaryň saglygy durmuş we biologiki faktorlaryň çylşyrymly toplumynyň täsirine baglydyr.

Adamyň ýaşaýyş işjeňliginde durmuş we biologiki faktorlaryň özara gatnaşygy meselesi - häzirki zaman lukmançylygynyň düýpli usulýet meselesi bolup durýar. Tebigatyň hadysalarynyň we adam saglygynyň hem-de näsaglygynyň manysynyň, lukmançylykda etiologiýa, patogeneze we beýleki adalgalarynyň şol ýa-da başgaça düşündirilmesi bu meseläniň çözülişine baglydyr.

Durmuş gigiýenasy, tebigy we biologiki faktorlar adam bedeniniň ýaşaýyş işjeňligine kadada-da, şeýle hem patologiýada-da täsir edýär, ýöne gönüden göni däl-de, eýsem gytaklaýyn, ýagny durmuş şertleriniň üsti bilen diýip hasaplaýar. Adamyň bio - durmuş ulgamy hökmünde ösüşinde durmuş şertleriniň kesgitleýji ähmiýeti bardyr.

Saglygy goraýyşyň guralyşy durmuş gigiýenasynyň aýrylmaz bölegi we onuň amalda logiki taýdan tamamlanmasy bolup durýar, şol sebäpli durmuş gigiýenasyny we saglygy goraýyşyň guralyşyny bir-birinden aýratyn göz önüne getirmek mümkin

däldir. Biziň şertlerimizde durmuş gigiýenistleri diýlip, saglygy goraýşyň amalyna ornaşdyrmak üçin lukmançylygyň durmuş meselelerini ylmy taýdan işläp taýýarlamak bilen meşgullanýan, amaly işgärler bilen bilelikde saglygy goraýşy kämilleşdirýän we berkidýän hünärmenler hasaplanylmalýdyrlar.

Durmuş gigiýenistleri özleriniň güýçlerini dürli dersleriň wekilleri bilen utgaşdyryp, diňe bir durmuş gurşawyny kesgitleýän faktorlara gözegçilik etmek bilen çäklenmeýärler. Saglyga oňaly täsir edýän faktorlary ýüze çykarmak we olaryň ösüşine ýardam etmek, ýaramaz täsirli faktorlary ýok etmäge işjeň gatnaşmak - durmuş gigiýenistleriniň we saglygy goraýşy guramaçylaryň işinde esasy ylmy we amaly ugurlardyr.

Döwlet we saglygy goraýşy guramalary, edaralary tarapyndan geçirilýän çäreleriň ilatyň saglygyna edýän täsiriniň netijelerini öwrenmek soragynyň öndebaryjy ähmiýeti bardyr. Şeýlelikde, durmuş gigiýenasy ýurduň bütin jemgyýetçilik-ykdysady ýaşaýşy üçin saglygy goraýşyň ähmiýetini beýan edýär.

Durmuş-gigiýeniki barlaglaryň maksatnamalarynda saglygy goraýşy guramaklygyň döwlet hem-de jemgyýetçilik ulgamlaryny ylmy esaslandyrmak we mundan beýläkde kämilleşdirmek, saglygy goraýşy meýilleşdirmek soraglary, şeýle hem saglygy goraýşyň ykdysadyýeti meselelerini işläp taýýarlamak aýratyn orny eýeleýärler.

Şeýlelikde, ilatyň saglyk ýagdaýynyň hem-de onuň üýtgemesiniň, onuň keselçiliginiň, beden taýdan ösüşiniň we öz-özünü döredişiniň, şeýle hem olary kesgitleýän durmuş faktorlarynyň jemleýji keşbini, döwlet saglygy goraýşynyň ylmy esaslanan nazaryýetini kliniki ýa-da gigiýeniki dersleriň hiç birisi hem bermeýär. Bu durmuş gigiýenasy we saglygy goraýşyň guralyşy üçin mahsusdyr, ýagny onuň işidir.

Durmuş gigiýenasynyň we saglygy goraýşyň guralyşynyň hakykaty öwrenmek nazaryýetiniň özara baglanyşykly elementleri hökmünde öz usulýeti we barlag usullary bardyr.

Durmuş gigiýenasynyň ylym hökmündäki usulýet esasy, ilatyň saglyk ýagdaýynyň we jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň arasyndaky sebäp-netije baglanyşyklaryny öwrenmekden we olary takyk häsiýetlendirmekden, ýagny jemgyýetde durmuş we biologiki özaragatnaşygy meselesini dogry çözmekden ybaratdyr.

Manysy boýunça biologiki bolup durýan çaga dogluşy, keselçilik, ölümçilik, ömrüň dowamlylygy ýaly hadysalar, durmuş taýdan şertlenip, döwletiň jemgyýetçilik-syýasy gurluşy bilen kesgitlenýän durmuş-ykdysady ýaşaýşy şertlerine baglydyr.

Jemgyýetçilik saglygyna täsir edýän durmuş-gigiýeniki faktorlaryna iş we durmuş şertlerini, ýaşaýşy şertlerini, iş hakynyň derejesini, medeni derejesini, iýmitlenmekligi, maşgala gatnaşyklaryny, saglygy goraýşy kömeginiň elýeterliligini we hilini degişli etmek mümkindir.

Jemgyýetçilik saglygyna daşky gurşawyň klimat-geografiýa, gidrometeorologiýa ýaly faktorlary hem täsir edýärler.

Şeýlelikde, durmuş-gigiýeniki nukdaý nazardan ilatyň saglygyny aşakdaky esasy maglumatlar bilen häsiýetlendirmek bolar: 1) demografiki hadysalaryň ýagdaýy we üýtgemesi: çaga dogluşy, ölümçilik, ilatyň tebigy taýdan ösüşi we beýleki

demografiki görkezijiler; 2) ilatyň keselçiliginiň, maýypçylygynyň derejesi we häsiýeti; 3) ilatyň beden taýdan ösüşi.

Bu maglumatlary dürli jemgyýetçilik-ykdysady şertlerde öwrenmek, diňe bir jemgyýetçilik saglygynyň derejesine baha bermeklige däl, eýsem oňa täsir edýän durmuş şertlerini we sebäplerini anyklamaga hem ýardam berýär.

Durmuş gijiýenasynyň we saglygy goraýşyň guralyşynyň beýleki ylmy dersler ýaly öz barlag usullary bar. Onuň esasy barlag usullary bolup: 1) statistiki; 2) taryhy; 3) ykdysady; 4) tejribe usullary hyzmat edýärler.

Statistika usuly jemgyýetçilik ylymlarynyň esasy usuly hökmünde durmuş gijiýenasynda we saglygy goraýşyň guralyşynda giňden peýdalanylýar. Ol ilatyň saglyk ýagdaýyny kesgitlemäge, onda bolup geýýän üýtgeşmelere hakyky baha bermäge hem-de saglygy goraýşy guramalarynyň we edaralarynyň işleriniň netijeliligini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Olardan başga-da ol lukmançylyk ylmy barlaglarynda (fiziologiki, gijiýeniki, biohimiki, kliniki we başg.) giňden ulanylýar.

Seljerip baha beriş usuly statistiki usulynyň üstüni ýetirmek üçin hyzmat edýär we onuň esasy wezipesi bolup gytaklaýyn ýol bilen şol ýa-da başga düzediş koeffisiýentlerini kesgitlemek durýar.

Taryhy usul hem durmuş gijiýenasy we saglygy goraýşyň guralyşy üçin mahsusdyr, ol jemgyýetçilik saglygy we saglygy goraýşy hadysalaryna adamzat taryhynyň dürli tapgyrlarynda döwrebap düşünmeklige esaslanýar.

Ykdysady barlag usullary - ykdysadyýetiň saglygy goraýşa we tersine, saglygy goraýşyň ykdysadyýete edýän täsirini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Saglygy goraýşyň güýçli maddy-enjamlaýyn binýady (saglyk öýleri, hassahanalar, anyklaýyş merkezleri, ylmy-kliniki merkezler, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň edaralary, zawod-fabrikler, okuw mekdepleri) bolup, ol ähmiýetli derejede döwlet býujetiniň hasabyna maliýeleşdirilýär we şol sebäpli bar bolan serişdeleri has rejeli peýdalanmak, meýilleşdirmek hem-de maliýeleşdirmek soraglary saglygy goraýşynda ykdysady barlag usullarynyň örüsi bolup durýar.

Tejribe usuly - işiň has rejeli görnüşlerini we usullaryny tapmak, saglygy goraýşy hyzmatlarynyň guramaçylyk nusgalaryny döretmek, öňdebaryjy tejribäni ornaşdyrmak, taslamalary barlap görmek, tejribe desgalaryny, saglygy goraýşy merkezlerini döretmekdir.

Durmuş gijiýenasy we saglygy goraýşyň guralyşy ugrundaky dürli meseleler öwrenilende sanalyp geýilen ähli usullary peýdalanmak gerekdir. Olar diňe bir özbaşdak däl, eýsem dürli utgaşdyrmalarda peýdalanylyp bilinerler, şonuň netijesinde bolsa barlaglaryň maglumatlarynyň düýpliligine, yzygiderliligine, subutlananlygyna ýetilýär.

Jemgyýetçilik saglygyny, saglygy goraýşy öwrenmekde we oňa baha bermekde ulanylýan ýokarda bellänilip geýilen usullara (statistiki, taryhy, ykdysady, tejribe we başg.) durmuş-gijiýeniki barlag usullary, olary peýdalanylyp geýirilýän barlaglara bolsa durmuş-gijiýeniki barlaglar diýilýär.

Durmuş-gijiýeniki barlaglarda antropometriýa usuly, kliniki dersleriň, fiziologiýanyň maglumatlary, etnografiki görkezijiler, adamlaryň geografiki ýerleşşi, ykdysady ylymlarda peýdalanylýan usullar (hasap, meýilleşdirmek, maliýeleşdirmek,

saglygy goraýşy dolandyrmak, maddy serişdeleri rejeli peýdalanmak soraglary öwrenilende), demografiýanyň usullary we maglumatlary peýdalanylýar.

Ilatyň ýaşayş şertleriniň we saglyk ýagdaýynyň durmuş-gigiýeniki barlaglarynda öňde goýulýan wezipelere laýyklykda maglumat çeşmeleriniň dürli görnüşleri peýdalanylýar. Kesel bejeriş we keselleriň önüni alyş, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy hem-de saglygy goraýşyň başga edaralarynyň we guramalarynyň, käbir soraglar boýunça bolsa durmuş ätiýaçlygy ýada zerur halatlarda başga gulluklaryň döwlet hasabatlary wajyp maglumat çeşmeleriniň biri bolup durýar.

Bu çeşmeler ýeke-täk döwlet hasaba alyş resminamalaryna esaslanýanlygy we ýurduň ähli ýerlerinde hökmanylygy sebäpli has takyk bolýarlar. Bu maglumatlaryň üstüni dolmak we çuňlaşdyrmak üçin ýörite barlaglar geçirilýär. Meselem, kesgitli bir hünärli işgärleriň keselçiligi hakynda has doly maglumatlary almak üçin, bu toparyň saglygy goraýş gözden geçirmeleriniň netijelerini peýdalanýarlar. Keselçilige, ölümçilige we beden ösüşine durmuş-gigiýeniki şertleriň edýän täsiriniň häsiýetini hem-de derejesini anyklamak üçin gözegçilik, sorag-jogap we gural barlag usullary (antropometriýa, howanyň, suwuň, topragyň hapalanmasyny öwrenmek) peýdalanylýar. Soňky ýyllarda sorag-jogap usuly (dilden, anket) has giňden ulanylýar. Sorag-jogap usuly arkaly dürli meseleler boýunça (ykdysady, durmuş, demografiki we başg.) gymmatly maglumatlary almak bolýar.

Lukmançylyk statistikasynyň esaslary

Statistika we onuň saglygy goraýyşdaky ähmiýeti

Lukmançylyk ylmynda we saglygy goraýyşyň amalynda geçirilýän barlaglaryň wajyp elementleriniň biri - alynan maglumatlary statistiki usullary peýdalanmak arkaly ylmy taýdan seljermekdir, munuň özi bolsa ylmy esaslanan takyk netijeleri çykarmaga mümkinçilik berýär.

“Statistika” adalgasy (“status” - ýagdaý diýen latyn sözünden) ilkinji gezek XVIII asyryň ortalarynda döwletiň ýagdaýyny ýazyp beýan etmekde peýdalanylýar. Ýönekeý hasaplamalar gadymy wagtlardan bäri geçirilip gelinýän hem bolsa, jemgyýetçilik ylmy hökmünde statistika XVIII asyrdan Beýik Britaniýada döreýär. Häzirki wagtlarda “statistika” sözi üç sany ähmiýetde ulanylýar. Birinjiden - statistika diýleninde köpçülikleýin jemgyýetçilik hadysalarynyň san tarapyny olaryň hili bilen aýrylmaz baglylykda öwrenýän jemgyýetçilik ylmyna düşünilýär. Ikinjiden – statistika, sanlary we statistiki maglumatlary toplamagy öz içine alýar. Üçünjiden, statistika - hadysalary häsiýetlendirýän sanlaryň özüdir.

Şeýlelikde, statistiki maglumatlar ýa-da statistikanyň maglumatlary bolup köpçülikleýin hadysalary, ýagdaýlary häsiýetlendirýän sanlar durýar.

Aýratyn bir bedeniň ýagdaýyny häsiýetlendirýän haýsy hem bolsa bir görkezijini bir gezek ölçenilende ol statistiki maglumat bolmaýar, ýöne bu görkezijini köp adamlarda ýa-da bolmasa bir adamda haýsy hem bolsa belli bir wagt aralygynda köp gezek ölçenilse we bu görkeziji umumylaşdyrylyp getirilse, onda ol eýýäm statistiki görkezijidir. Lukmanlar tarapyndan peýdalanylýan, bedeniň kadaly işini (damar urgylarynyň kadaly ýygylgyny, gan basyşyny we başg.) häsiýetlendirýän sanlar statistiki maglumatlar bolup durýarlar, sebäbi olar sagdyn adamlaryň uly toparynda kesgitlenilendirler.

Şeýlelikde, statistiki maglumatlar - bular hadysalaryň, adamlaryň jemini häsiýetlendirýän köpçülikleýin barlaglaryň netijeleridir. Statistikanyň häsiýetli aýratynlygy, onuň ýeke-täk hadysalary däl-de, eýsem köpçülikleýin hadysalary öwrenmekde peýdalanylýanlygyndadyr. Ýeke bir gözegçilik boýunça öwrenilýän hadysanyň umumy, häsiýetli aýratynlyklaryny açmak, ýüze çykarmak mümkin däldir.

Gözegçiligiň köpçüliginde bolsa statistika matematiki usullary peýdalanylýan, öwrenilýän hadysalar üçin häsiýetli bolan has umumy kanunalaýyklyklary anyklaýar, ýüze çykarýar.

Statistikanyň baş wezipesi öwrenilýän hadysalaryň kanunalaýyklyklaryny ýüze çykarmakdyr. Dialektika laýyklykda kanun, ýa-da kanunalaýyklyk munuň özi hadysalaryň arasyndaky has durnukly, gaýtalanýan içki baglanyşyklardyr, olaryň özara şertlenenligidir. Statistika jemgyýetiň we tebigatyň ähli hadysalaryna olaryň ösüşinde we özara baglylygynda seredip, bu baglanyşygyň ugruny we derejesini kesgitleýär. Statistika üznüksiz üýtgeýän, ösýän jemgyýetçilik ýaşayşynyň mukdar kanunalaýyklyklaryny öwrenýär. Jemgyýetçilik ýaşayşy aýratyn elementlerden durýan dürli köpçülikleýin hadysalarda ýüze çykýar.

Belli bir wagt we giňişlik çäklerinde bar bolan, kesgitli meňzeş hem-de tapawutly alamatlara eýe bolan jemgyýetçilik ýaşayşynyň şeýle elementleriniň jemi,

statistikanyň ylym hökmündäki öwrenýän dersi bolup durýar. Mysal üçin, ölümçilik - ýogalanlaryň kesgitli ýaşı, sebäbi, ýagdaýy we başgalar bilen häsiýetlendirilýän, ölümniň aýratyn halatlaryndan durýan jemgyýetçilik ýaşaýşynyň hadysasydyr. Kesgitli bir ýerde we wagtda ölen adamlaryň jemi, jemgyýetçilik ýaşaýşynyň hadysasy hökmünde öwrenmäge esas bolup hyzmat edýär.

Aýratyn elementlerden durýan islendik statistiki jem ýekäniň, aýratynlygyň we umumylygyň dialektiki özara täsir edişmesidir (ýogalan adam, haýsy hem bolsa bir şäherde ýogalanlar, ýurt boýunça ähli ýogalanlar). Ýeke-täk delili, hadysany seljermek esasynda kanunalaýyklygy ýüze çykaryp bolmaýar, munuň üçin birmeňzeş delilleriň jemini öwrenmek, ýagny köpçülikleýin barlagy geçirmek zerurdyr, sebäbi kanunalaýyklyk diňe ýeterlikli uly sanly gözegçilikde ýüze çykýar. Bu statistikanyň ylmy esasy düzýän uly sanlar kanunynyň esasy kadasydyr. Uly sanlar kanuny Ý. Bernulli tarapyndan açylýar. Uly sanlar kanunynyň esasynda haýsy hem bolsa bir hadysanyň, alamatyň ýüze çykmak mümkinçiliginiň ýygylgynyň ýa-da ähtimallygynyň ölçegine seredilýär. Ähtimallyk teoriýasyny P. Laplas işläp taýýarlapdyr.

Uly sanlar kanuny we onuň esaslanýan ähtimallyk nazarýeti, statistikanyň ylmy esasy düzýär.

Statistikanyň tebigatda we jemgyýetde ýüze çykarýan mukdar üýtgemeleri, kanunalaýyklyklary kem-kemden bolup geçýär. Bu mukdar üýtgemeler kesgitli bir pursatda kritiki derejä ýetip, hadysanyň täze ýagdaýyna getirýär. Mysal üçin, ýurtlaryň birnäçesinde käbir (ýokanç) kesellerden ýogalýan adamlaryň sany kem-kemden azalyp, başga kesellerden (ýürek-damar) ýogalýanlaryň sany bolsa kem-kemden artdy. Kesgitli bir pursatda erkek adamlaryň we aýallaryň ýürek-damar keselleri sebäpli ölmekleri, ölümçiligiň sebäpleriniň düzüminde birinji ýeri eýeledi.

Jemgyýetde sebäp-netije özara baglanyşygy iki-ýeke däldir, olar köp görnüşlidir. Jemgyýetdäki hadysalaryň arasyndaky baglanyşyklar wagtlaýyn, korrelyasion, giňişlikleýin we başga hilli bolup bilerler. Statistika - ähli şeýle özarabaglanyşyklary öwrenýär.

Köpçülikleýin esasydaky gözegçilik, hadysalaryň arasyndaky durnukly gaýtalanýan baglanyşyklary, kesgitli kanunalaýyklygy häsiýetlendirýär. Statistiki kanunalaýyklykda sebäp bilen netije arasyndaky baglanyşyk, şol ýa-da başga bir derejede ähtimaldyr. Mysal üçin, statistika sagaldyş çäreleriniň adam toparlarynyň saglyk ýagdaýyna edýän täsirini öwrenýär, munuň özi bolsa keselçiligi azaltmaga mümkinçilik berýär. Statistika jemgyýetiň islendik hadysasyny, onuň görnüşiniň we mazmunynyň bitewiliginde öwrenýär. Statistikanyň esasy wezipesi öwrenilýän dürli jemgyýetçilik hadysalarynyň hemme taraplaýyn manysyna ýetmekdir.

Statistika - statistikanyň umumy teoriýasyny, ykdysady statistikany we dürli pudaklaryň statistikasyny öz içine alýar. Statistikanyň umumy teoriýasy statistika ylmynyň umumy ýörelgelerine we usullaryna seredýär. Ykdysady statistika, statistika usullarynyň kömegi bilen bütinlikde halk hojalygyny öwrenýär. Pudaklaýyn statistikalara halk hojalygynyň dürli pudaklaryny öwrenýär. Şunuň bilen baglylykda senagat, söwda, oba hojalygy, ulag, kommunal, bilim, demografiki, lukmançylyk statistikasy we başgalar tapawutlandyrylýar.

Bulardan başga-da statistiki usullar bilimiň dürli örülerinde: matematikada, fizikada, astronomiýada, biologiýada, lukmançylykda we başgalarda giňden

peýdalanylýar. Her bir ylymda bolşy ýaly, jemgyýetçilik hadysalarynyň ölçeglerini we hil mynasybetliligini şöhlelendirýän görkezijiler ulgamyny işläp taýýarlamaga mümkinçilik berýän statistikanyň hem öz barlag dersi (köpçülikleýin jemgyýetçilik hadysalary), barlag usullary (statistiki, matematiki) bardyr.

Statistika daşky dünýäniň hadysalarynyň mukdar tarapyny olaryň hili bilen baglanyşyksyz öwrenýän matematikanyň binýadynda ýüze çykýar. Statistikada giňden peýdalanylýan saýlama barlag usuly matematikanyň ähtimallyk teoriýasyna we uly sanlar kanunyna esaslanýar. Statistiki seljerme geçirilende wariasion we dinamiki hatarlary işläp taýýarlamak, hadysalaryň arasyndaky korrelýasiýa baglanyşygyny hasaplap çykarmak we başga dürli usullar peýdalanylýar. Adat bolşy ýaly, edebiýatlarda statistikada peýdalanylýan matematiki we statistiki usullaryň arasynda çäk geçirilmeýär, umuman statistika usuly ýa-da statistikada peýdalanylýan ähli usullary birleşdirip, matematiki statistika barada aýdylýar.

Ilatyň saglyk ýagdaýyna we saglygyň şertlenişine baha bermekde statistika we statistiki usullar, pudaklaýyn statistika degişli bolup, lukmanlar tarapyndan amaly we ylmy işlerde giňden peýdalanylýar.

Şeýlelikde, lukmançylyk statistikasy statistikanyň bir pudagy bolup, ol lukmançylykdaky köpçülikleýin hadysalaryň mukdar tarapyny olaryň hili bilen baglylykda öwrenýär. Lukmançylyk statistikasy öz gezeginde ilatyň saglygynyň statistikasyndan we saglygy goraýşyň statistikasyndan durýar. Bulardan başga-da, dürli görnüşli lukmançylyk barlaglarynda (kliniki, tejribe, gigiýeniki we başg.) peýdalanylýan statistiki usul hem tapawutlandyrylýar. Saglygyň statistikasy бүтінлікde jemgyýetiň we onuň aýratyn toparlarynyň saglygyny öwrenýär hem-de onuň durmuş gurşawynyň dürli täsirlerine baglylygyny kesgitleýär. Saglygy goraýşyň statistikasy saglygy goraýyş edaralarynyň tory, olaryň işi, işgärleri hakyndaky maglumatlary seljerýär, keselleriň önüni almak we olary bejermek boýunça dürli çäreleriň netijeliligine baha berýär.

Lukmançylyk statistikasy bilmeklik lukmançylyk-biologiki hadysalaryna, olaryň ýüze çykyş kanunalaýyklyklaryna, dürli keselleri anyklamagyň, bejermegiň we çaklamagyň esasynda durýan logika düşünmeklik, saglygy goraýyş edaralarynyň işleriniň netijeliligine baha bermeklik, lukmançylygyň ähmiýetli derejede ähtimallyklydygyna düşünmeklik üçin zerurdyr. Saglygy goraýyş işgärleri dürli keselleriň önüni almakda we bejermekde peýdalanar ýaly laborator barlaglaryň, kliniki gözegçilikleriň we ölçegleriň netijelerini düşündirmegi başarmalydyrlar. Şol bir wagtyň özünde-de, hut saglygy goraýyş işgärleriniň özüleri lukmançylyk statistikasyň maglumatlarynyň esasy göwrümini goýujylar bolup durýarlar, şol sebäpli hem olar demografiki hem-de lukmançylyk hadysalaryny hasaba alynanda nätakyklyk bolmaz ýaly, bu maglumatlaryň nähili ulanylmalydygyny bilmelidirler.

Statistiki usullary öwrenmeklik talyplarda we lukmanlarda tankydy garaýyş, deduktiw (umumydan bölege) we induktiw (bölekden umuma) ukyplaryny ösdürip ýetişdirmäge ýardam edýär. Şeýle hem statistika lukmançylykda maglumatçylyk roluny hem ýerine ýetirýär, başga derslere gowy düşünmekligiň serişdesi bolup durýar.

Statistiki jem

Statistiki usullary peýdalanmak bilen şol ýa-da başga bir hadysany öwrenmeklik, lukmandan ilki başda barlag obýektini (statistiki jem diýlip atlandyrylýan), gözegçilik birligini we onuň hasaba alynýan alamatlaryny saýlap almaga başarnykly çemeleşmegi talap edýär.

Statistiki jem - munuň özi kesgitli bir wagt we giňişlik çäginde bilelikde alynan deňeşdirme taýdan birmeňzeş elementleriň (gözegçilik birlikleriň) uly sanyndan duran topardyr.

Statistiki jem aýratyn gözegçilik birliklerinden durýar, ýöne bu olaryň ýönekeý bir mehaniki jemi bolman, eýsem ýörite usul bilen düzülen toparydyr. Jemdäki gözegçilik birlikleriniň sany barlagyň göwrümini kesgitleýär we “*n*” harpy bilen aňladylýar.

Gözegçilik birligi hökmünde kabul ediljek statistiki jemiň başlangyç elementi hakyndaky sorag, barlagyň ahyrky maksadyna we meselelerine baglylykda çözülýär.

Statistiki jemiň mysallary hökmünde şol ýa-da başga bir etrabyň, şäheriň ilatyny, kesgitli bir ýylda dogulanlary ýa-da ölenleri, şol ýa-da başga bir keselli näsaglary görkezmek bolar. Mysal üçin, 2007 ýylda inçekeselli näsaglaryň bejerilişiniň netijeleri öwrenilse gözegçilik birligi hökmünde 2007 ýylda inçekesel sebäpli bejergi alan näsaglar alynar.

Her bir gözegçilik birligi köp häsiýetnamalara eýedir, ýöne olaryň arasyndan diňe barlagyň önünde goýulan maksadyna ýetmek we kesgitli meselelerini çözmek üçin zerur bolanlary hasaba alynýar. Şeýle alamatlary hasaba alynýan alamatlar diýip atlandyrylar.

Näsagyň jynsy, ýaşı, ýaşaýan ýeri, kesellän we hassahana ýerleşdirilen wagty, kliniki barlaglaryň netijeleri, bejerişiň netijeleri we başgalar ýaly hasaba alynýan alamatlar, diňe jemiň her bir gözleg birligini däl, eýsem бүтінликде jemiň özüni hem hemme taraplaýyn öwrenmäge mümkinçilik berýär. Alamatlaryň arasynda çylşyrymly özara baglanyşyklar bolup, olar şol ýa-da başga hadysa, mysal üçin, ilatyň saglyk ýagdaýyna, beden taýdan ösüşine, keselçiligine we ölümçiligine seredilende ýüze çykarylýar.

Häsiýeti boýunça hasaba alynýan alamatlary: ýazyp beýan edilýän we mukdar (san bilen aňladylýan) alamatlara bölýärler. Ýazyp beýan edilýän alamatlara jynsyny, hünärini, ýaşaýan ýerini, keseliň nozologiki görnüşini, bejerişiň netijesini degişli edýärler. Mukdar alamatlaryna - boý, beden agramy, bejerişiň möhleti, gandaky holesteriniň mukdary, peşewdäki belogyň mukdary we başgalar degişli edilýär. Mukdar alamatynyň her bir ululygy warianta diýlip atlandyrylyp, “*v*” harpy bilen aňladylýar.

Lukman-barlagçynyň aýratyn alamatyň öwrenilýän hadysa edýän täsirini ýüze çykarmagy zerurdyr, şol sebäpli hem faktor (täsir) we netije alamatlary tapawutlandyrylýar.

Faktor (täsir) alamatlary diýlip şeýle, ýagny olaryň täsiri netijesinde olara bagly bolan başga netije alamatlary üýtgeýän, hasaba alynýan alamatlar atlandyrylýarlar.

Faktor alamatynyň ähmiýetiniň üýtgemegine baglylykda netije alamatlaryň san ähmiýetiniň degişlilikdäki ýokarlanmasy ýa-da peselmesi bolup geçýär. Mysal üçin, çaganyň ýaşynyň ulalmagy bilen onuň boýy ösýär (ýaş-faktor alamaty, boý-netije

alamaty). Faktor alamatlaryna keselleriň öňüni almak we bejermek usullaryny, şeýle hem näsagyň jynsyny, ýaşyny, hünärini, bilim derejesini, girdejisini, başgaça, netije alamatlaryna göni ýa-da gytaklaýyn täsir edip biljek alamatlary degişli etmek bolar.

Netije alamatlaryna keseli (keseliň kesgidini), onuň netijesini (sagalmak, ölmek, maýyp bolmak), beden agramyny, boýy, gandaky belogyň, holesteriniň, gemoglobiniň mukdaryny degişli etmek mümkin.

Şeýlelikde, gözegçilik birligi, onuň hasaba alynmaly alamatlary, şeýle hem bütinlikde statistiki jem we onuň düzüm bölekleri barlagyň ahyrky maksadyna hem-de onuň kesgitli meselelerine baglylykda saýlanylýar.

Her bir statistiki jeme baş ýa-da saýlama jem hökmünde seretmek mümkindir we soňa baglylykda barlagyň netijeleri düşündirilýär.

Baş jem barlagyň maksadyna laýyklykda oňa degişli edip boljak ähli gözleg birliklerinden durýar. Mysal üçin, eger ýer şarynda ýaşayan ähli guryagyry keselli näsaglary öwrenmek mümkin bolsa, onda näsaglaryň şeýle topary baş jemi düzerdiler. Şeýle baş jemiň düzümine girýän her bir gözegçilik birligini amaly şertlerde öwrenip bolmajakdygy tebigydyr. Başga bir mysaly getireliň. Demirgazyk halky - niwhleriň saglygyny öwrenipdirler. Baş jem şu ýagdaýda 3740 adamy öz içine alypdyr, sebäbi bu halkyň ýer şaryndaky sany 3740 adam bilen çäklenipdir.

Seýrek duş gelýän hünärler bilen meşgullanýan adamlaryň (mysal üçin, kosmonawtlar) saglyk ýagdaýy öwrenilende, baş jemiň ähli gözegçilik birliklerini göz önünde tutmak mümkindir.

Ilatyň saglyk ýagdaýy öwrenilende baş jeme, adatça giňişlik ýa-da önümçilik alamaty boýunça tapawutlandyrylýan belli bir araçäkde seredilýär we şol sebäpli ol özüne gözegçilik birlikleriniň kesgitli sanyny alýar. Mysal üçin, 10000 işgäri bolan belli bir kärhanada sagaldyş çäreleriniň toplumyny geçirmek gerek diýeliň. Sagaldyş çärelerini geçirmegiň ýollaryny esaslandyrmak üçin durmuş-gigiýeniki barlagyny geçirmek talap edilýär. Şu ýagdaýda 10000 işgär baş jemiň göwrümidir.

Baş jeme haýsy hem bolsa bir şäheriň ýa-da obanyň ilaty, mekdebiň çagalary we başgalar mysal bolup bilerler. Baş jeme diňe belli bir önümçilik ýa-da giňişlik çäginde däl, eýsem başga alamatlaryň (ýaş, jyns) we olaryň utgaşma çäklerinde hem seretmek bolar.

Şeýlelikde, barlagyň maksadyna we onuň meselelerine baglylykda baş jemiň çäkleri üýtgeýär, munuň üçin ony çäklendirýän esasy alamatlary peýdalanýarlar.

Baş jemi düzýän ähli gözleg birlikleriniň düýpli seljermesiniň mümkin dældigi, şeýle hem has ýygy, maksada laýyk dældigi ýa-da kynlygy bilen baglylykda, barlagy gözleg birlikleriniň kesgitli bir böleginde - saýlama jemde geçirmek bilen çäklenilýär.

Saýlama jem - baş jemi häsiýetlendirmek üçin niýetlenip, ýörite usullar bilen saýlanyp alynan baş jemiň bölegidir. Saýlama jemi seljermek esasynda bütinlikde baş jeme mahsus bolan kanunalaýyklyklar hakynda ýerlikli, doly maglumatlary almak mümkindir.

Saýlama jem wekilçilikli bolmalydyr, ýagny saýlanyp alnan bölekde ähli elementler, özlери hem edil baş jemdäki ýaly mynasybetlilikde gaýtalanmalydyrlar. Başga sözler bilen aýdylanda, saýlama jem baş jemiň häsiýetlerini şöhlendirmelidir, ýagny ony dogry görkezmelidir. Saýlama jemiň baş jeme görä wekilçiligini üpjün etmek üçin oňa iki sany esasy talap bildirilýär:

1) ol baş jemiň esasy häsiýetli sypatlaryna eýe bolmaly, ýagny oňa maksimal meňzeş bolmalydyr. Hususan hem şonuň üçin, saýlama jem baş jemden alynanda, ony düzýän birlikleri saýlap almaklygyň obýektiwligini üpjün edýän kesgitli düzgünler esasynda almak gerekdir;

2) ol baş jemiň aýratynlyklaryny has takyk ýüze çykarar ýaly, möçberi (gözegçilik sany) boýunça ýeterlikli bolmalydyr. Statistikada saýlama jemde zerur bolan gözegçilik sanyny kesgitlemäge mümkinçilik berýän ýörite formulalar ýa-da tablisalar bar.

Saýlama usulyňa nazary esaslandyrmany matematikanyň ähtimallyk teoriýasy we ondan gelip çykýan uly sanlar kanuny berýär. Ähtimallyk teoriýasy, öwrenilýän toparada matematikleriň tötänleýin waka diýip atlandyran, haýsy hem bolsa bir alamatyň ýüze çykyş mümkinçiliginiň ölçegine seredýär. Mysal üçin, näsaglaryň Saglyk öýüne her bir aýratyn gatnawynyň tötänleýin bolmagyna garamazdan, umumy möçberde bu gatnawlar günsaýyn gije-gündiziň sagatlary boýunça kesgitli kanunalaýyklyk bilen paýlanýarlar, şol sebäpli öňki günler boýunça gelejekki günleriň dürli sagatlarynda näsaglaryň saglyk öýlerine etjek gatnaw sany hakynda ýokary ähtimallyk bilen aýtmak mümkindir.

Ähtimallyk diýip, kesgitli şertlerde haýsy hem bolsa bir tötänleýin wakanyň ýüze çykmak mümkinçiliginiň ölçegine aýdylýar we ol “ p ” harpy bilen aňladylýar.

Saýlama jemde haýsy hem bolsa bir wakanyň duşmak ähtimallygy (p), duşan wakalaryň (m) ähli mümkin bolan halatlara (n) gatnaşygy bilen kesgitlenilýär

$$p = \frac{m}{n}.$$

Wakanyň ýüze çykma ähtimallygynyň garşysynda oňa gapma-garşylykly, wakanyň bolmazlyk ähtimallygy tapawutlandyrylýar we ol “ q ” bilen aňladylýar:

$$q = \frac{n-m}{n} = 1 - \frac{m}{n} = 1 - p,$$

ýa-da

$$q = 1 - p; \quad p + q = 1.$$

Wakanyň ýüze çykma ähtimallygy (p) 0 -dan 1 çenli araçäkde ýerleşýär. Wakanyň ähtimallygy 1-e näçe ýakynlaşsa, waka şonça-da ähtimal bolýar we tersine, p näçe 0 ýakyn bolsa, wakanyň ýüze çykmasy şonçada az ähtimallydyr, ýagny onuň ýok bolmagy mümkindir.

Ähtimallyk teoriýasy uly sanlar kanunyny esaslandyrýar. Uly sanlar kanunynyň saýlama barlagy üçin iki sany wajyp düzgüni bar:

1) gözegçilik sanynyň artdygyça saýlama jemden alynan barlag netijeleri baş jemiň maglumatlaryny gaýtalamaga ýykgyň edýärler;

2) saýlama jemde kesgitli bir gözegçilik sanyna ýetilende barlagyň netijeleri baş jemiň maglumatlaryna maksimal ýakynlaşýar. Başga sözler bilen aýdylanda, gözegçiligiň ýeterlikli uly sanynda, gözegçiligiň az sanynda anyklap bolmaýan kanunalaýyklygy ýüze çykaryp bolýar.

Bu nazary kadalary subut etmek üçin matematikada ýönekeýleşdirilen modeli peýdalanýarlar (teňňäni ýokary oklamak). Mysal üçin, teňňäni köp gezek ýokary

oklananda, onuň iki tarapynyň hem düşmek mümkinçiligi deňdir (haçanda ony oklaýan adamyň aňly islegi ýok bolan ýagdaýynda). Bu ähtimallyk deň mümkin bolan mümkinçilikleriň, ähli mümkin bolan mümkinçiliklere gatnaşygy hökmünde, ýagny 1:2 hökmünde aňladylýar. Bu gatnaşyk diňe iki tarapy bar bolan teňňäniň hakyky häsiýetini ýok edýär, özi hem ýokardan gaçanda onuň diňe bir tarapynyň düşmegi mümkindir.

Statistiki jemiň aýratyn gözegçilik birliklerinden tapawutlylykda, diňe onuň özüne mahsus bolan häsiýetlere eýedigini bilmek zerurdyr. Olaryň hataryna: öwrenilýän hadysanyň paýlanyş häsiýeti; öwrenilýän hadysa umumlaşdyrylan häsiýetnama berýän onuň orta derejesi; jemi düzýän gözegçilik birlikleriniň dürliçiligi; öwrenilýän alamatlaryň arasyndaky özara baglanyşyk we saýlama jemiň alamatlarynyň baş jeme wekilçiligini degişli etmek bolar.

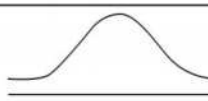
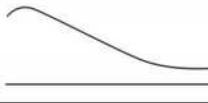
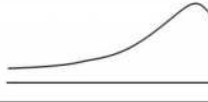
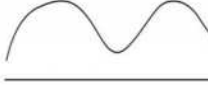
Statistiki jemde alamatyň paýlanyşy. Statistiki jemi düzýän gözleg birlikleri öwrenilýän alamatyň ululygy boýunça dürli ähmiýetlere eýedir we bu ähmiýetleriň her biri jemde meňzeş bolmadyk ýygýlyk bilen duş gelýär. Jemde islendik tötänleýin ululygyň bolmagy ähtimallyk ölçeginde aňladylýar, munuň özi bolsa ähtimallyk teoriýasynyň kömegi bilen öwrenilýän hadysanyň paýlanyş kanunalaýyklygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Paýlanyşyň häsiýeti diňe gözegçilik jeminiň ýeterlikli uly sanynda aýdyň görünýär. Ony öwrenip, şol ýa-da başga hadysa mahsus bolan kanunalaýyklyklar hakynda wajyp maglumatlary, şeýle hem umumlaşdyrmak üçin dogry statistiki sypatlary saýlamaga mümkinçilik alynýar. Lukmançylyk, şol sanda durmuş gijiýeniki barlaglarda duş gelýän paýlanyşlar häsiýeti boýunça örän dürlidir. Paýlanyşyň aşakdakylar ýaly esasy kysymly tapawutlandyrylýar: gapma-garşylykly (alternatiw), kadaly (simmetriki) we kadasyz - assimetriki (sag taraplaýyn, çep taraplaýyn, iki örküçli we başg.). 1-nji suratda paýlanyşyň amalda has giňden ýaýran kysymly görkezilýär.

Durmuş gijiýeniki barlaglarda paýlanyşyň gapma-garşylykly kysymy has ýörgünlidir. Şeýle paýlanyş alamatyň diňe iki gapma-garşylykly ähmiýetine eýedir (hawa, ýok). Mysal üçin, bejermekligiň netijesi iki sany gapma-garşylykly toparlardan, ölenleriň sanyndan we sagalanlaryň sanyndan durýar; çaga dogulanda, wagtynda dogulmak alamaty boýunça paýlanyş hem iki topardan: wagtynda dogulanlardan we wagtyndan öň dogulanlardan durýar; talyplaryň okuwa ýetişiği alamaty boýunça paýlanyşy, okuwa ýetişýänleriň we ýetişmeýänleriň sanyndan durýar we başgalar.

Kadaly paýlanyş, paýlanyşyň başga kysymlyryndan ýygý duş gelýär. Adatça, kadaly paýlanyşa wariantlary mukdar alamatlary: boý, beden agramy, arterial gan basyşynyň derejesi, näsagy hassahana ýerleşdirmegiň möhleti we başgalar ýaly bolup durýan hatarlar gurulanda duşulýar.

Kadaly paýlanyş kysymynda alamatlaryň dürli ululyklary bilen gözegçilik halatlarynyň sany, alamatyň kiçi ähmiýetinden onuň uly ähmiýetine, hataryň ortasyna degişlilikde kadaly (simmetriki) ýerleşýär, özi hem gözegçilik halatlarynyň has köp sany hataryň ortasyna düşýär.

Paýlanyş kysymlary		Grafiki şekilleri	Mysallar
Gapma-garşylykly			Bejerişiň netijesi: sagalanlar, ölenler
Kadaly			Öwrenilýän hadysalaryň köpüsinde
Kadasyz	Sag taraplaýyn		Wagtlaýyn işe ukypsyzlyk halatlarynyň gaýtalanysy
	Çep taraplaýyn		Sanjymlaryň gaýtalanysy
	Iki örküçli		Birmeňzeş bolmadyk topar

Surat 1. Statistiki jemde alamtalaryň paýlanyş kysymlary

Kadasyz (assimetriki) kysym boýunça paýlanýan hadysalar hem gabat gelýär. Kadasyz paýlanyşda gözegçilik halatlarynyň has köp sany hataryň orta derejesinde toplanmaýarda, eýsem alamtaryň kiçi ähmiýetli tarapyna (sag taraplaýyn paýlanyş) ýa-da alamtaryň uly ähmiýetli tarapyna (çep taraplaýyn paýlanyş) süýşýär, ýa bolmasa hataryň ähyrlarynda toplanýar (iki örküçli bimodal paýlanyş).

Sag taraplaýyn paýlanyş maşgaladaky çaga sany ýa-da wagtlaýyn iş ukybyny ýitirmek halatlarynyň gaýtalanysy sany ýaly alamtalaryň paýlanyşy üçin häsiýetlidir. Mälim boluşy ýaly, köp maşgalalarda 2-3 sany çaga bar. Maşgalalarda çaga sanynyň artmagy bilen degişlilikde maşgalalaryň sany azalýar. Eger ýylyň dowamynda kesel sebäpli işe ýarawsyzlyk halatlarynyň gaýtalanysy boýunça hatar seljerilse, onda ol sagtaraplaýyn görnüşde bolar, sebäbi işleýän adamlaryň esasy bölegi işe ýarawsyzlyk halatlarynyň az sanyna (1-2) eýedirler (ýagny keselleýänleriň ähmiýetli sany şu alamtaryň has pes ähmiýetli tarapynda toplanýarlar).

Iki örküçli – bimodal paýlanyşyň iki depesi bolýar. Adatça şeýle hatary goşmaça seljermek gerek bolýar. Iki örküçli paýlanyş kysymy jemiň birmeňzeş dälidigini görkezýär. Mysal üçin, eger jeme oglanlary we gyzlary goşup olaryň boýlaryny ölçeseň, alynan paýlanma iki örküçli bolar.

Deňeşdirme ululyklar

Öwrenilýän jemi hil alamtary (esasan hem gapma-garşylykly paýlananda) boýunça häsiýetlendirmek üçin deňeşdirme diýlip atlandyrylýan ululyklary peýdalanýarlar.

Deňeşdirme ululyklar örän giňden ýaýrandyrlar, lukmançylykda we saglygy goraýyşda elmydama peýdalanylýarlar. Olar hemmesinden öňürti bir jemi başga bir jem bilen deňeşdirmek üçin zerurdyr. Ýöne munuň özi seljerme geçirilende absolyt

ululyklaryň ulanylmaýandygyny aňlatmaýar. Absolýut ululyklar özlerinde şol ýa-da başga hadysalar - näsaglaryň, dogulanlaryň, hassahanadaky ýatymlyk orunlaryň sany hakynda wajyp maglumatlary saklaýarlar. Ýöne absolýut ululyklaryň olary deňeşdirmiş görkezijilere öwürmezden, çäkli akyl ýetirijilik ähmiýeti bardyr. Mysal üçin, 2006 ýylda A etrabynda içgeçmäniň 25 halaty, B etrabynda bolsa bu keseliň – 10 halaty hasaba alyndy diýeliň. Bu absolýut ululyklar boýunça A etrabyň ilatynyň B etraby bilen deňeşdireniňde içgeçme bilen ýygý keselleýändigini hakynda netije çykarmak bolmaz. Dogry netije çykarmak üçin bu iki etrabyň ilatynyň sanyndaky tapawudy hasaba almak zerurdyr, oňa bolsa absolýut ululyklary deňeşdirmiş ululyklara öwürmek arkaly ýetilýär.

Deňeşdirmiş ululyklar bir absolýut ululygy başga bir absolýut ululyga bölüp, alynan droby bolsa 100 (ýa-da 1000, 10 000, 100 000) köpeltmek arkaly hasaplanyp çykarylýar. Köpeldijä laýyklykda deňeşdirmiş ululyklar göterimde (%), promilde (‰), prodesimilde (‱) ýa-da prosantimilde (‱‱‱) aňladylyp bilinerler. Şu ýagdaýda şol ýa-da başga bir köpeldijini saýlap almak, deňeşdirmiş ululygy seljerme geçirilende ýeňil kabul ediler ýaly bütün sanlarda getirmegiň maksadalaýyklygy bilen baglydyr.

Deňeşdirmiş ululyklaryň aşadaky görnüşleri tapawutlandyrylýar: ýygýlyk görkezijisi, düzümlük görkezijisi, mynasybetlilik we aýdyňlaşdyryjy görkezijiler.

Ýygýlyk ýa-da ýaýraýyş görkezijisi öwrenilýän hadysanyň bu hadysany göniden-göni “öndürýän” gurşawdaky ýygýlygyny görkezýär.

Durmuş-gigiýeniki barlaglarda gurşaw bolup bütinlikde ilatynyň, şeýle hem onuň aýratyn toparlarynyň (ýaş, jyns, hünär we başg.) sany hyzmat edýär. Şu ýagdaýda hadysa gurşawyň önümi diýen ýaly bolýar. Mysal üçin, 2006 ýylda kärhanada 500 sany erkek adam (gurşaw) işläpdir, olardan ýylyň dowamynda sowuklama bilen 21 sanysy (hadysa) keselläpdir. Erkek adamlaryň sowuklama bilen keselçilik derejesi (ýygýlyk görkezijisi) aşadaka deň bolar:

$$\frac{\text{Öwrenilýän hadysanyň absolýut sany}}{\text{Gurşawyň absolýut sany}} \times 100 =$$

$$= \frac{\text{Sowuklama bilen kesellän işgärleriň sany}}{\text{Işleýän erkek adamlaryň sany}} \times 100 = \frac{21}{500} \times 100 = 4,2\%,$$

ýagny kärhanada işleýän 500 sany erkek adamdan 4,2 sanysy keselläpdir.

Şu kärhanada-da 120 sany aýal (gurşaw) işläpdir, olardan sowuklama bilen 10 aýal (hadysa) keselläpdir. Aýallaryň keselçilik derejesi (ýygýlyk görkezijisi) aşadaka deň bolar:

$$\frac{\text{Öwrenilýän hadysanyň absolýut sany}}{\text{Gurşawyň absolýut sany}} \times 100 = \frac{10}{120} \times 100 = 8,3\%,$$

ýagny kärhanada işleýän 120 sany aýaldan 8,3 sanysy keselläpdir.

Erkekleriň we aýallaryň sowuklama bilen keselçilik görkezijilerini deňeşdirmekden, kärhanada aýallaryň sowuklama bilen keselçiliginiň erkeklere seredeninde ähmiýetli derejede ýokarydygy hakynda netije gelip çykýar.

Ýygylýk görkezijisi aşakdaky ýagdaýlarda ulanylýar:

- dürli jem hatarlaryny şol ýa-da başga hadysanyň ýygylýk derejesi boýunça deňeşdirmek üçin (mysal üçin, dürli ýurtlarda, welaýatlarda, etraplarda çaga dogulyş derejesini ýa-da erkekleriň we aýallaryň keselçilik derejesini, dürli ýaş toparlarynda ölümçilik derejelerini we başg.);
- gözegçilik edilýän jemde wagt aralygynda hadysanyň ýygylýgyndaky üýtgemeleri ýüze çykarmak üçin (mysal üçin, N welaýatynyň ilatynyň ýokanç keselleri bilen keselçilik derejeleriniň birnäçe ýyldaky görkezijileri).

Düzüm görkezijisi ýa-da paýlanyşyň düzümini görkeziji, bölegiň bütine gatnaşygyny, bölegiň bütindäki paýyny görkezýär. Düzüm görkezijisi haýsy hem bolsa bir jemiň düzümi bölekleriniň mukdar taýdan paýlanyşy hakynda düşünje berýär. Haçanda ýygylýk görkezijisi hasaplanyp çykarylýanda “hadysanyň” we “gurşawyň” ölçegini häsiýetlendirýän iki ululyk zerur bolýan bolsa, onda düzümi görkezijisini hasaplamak üçin olaryň diňe biri, hususan hem düzümi böleklerinden durýan jem ýeterliklidir.

Mysal: 2006 ýylda N şäherinde ýokanç keselleriň 105 sany halaty hasaba alnypdyr, şol sanda gyzylyjanyň 30 halaty, täjijhorazyň – 20, ýokançly gepatitiň – 25, başga keselleriň – 30 (tabl. 1).

Düzüm görkezijisiniň hasaplanýş usuly. Ilkibaşda ölçegdeşlik gatnaşygyny düzmek gerek: ähli kesellänler (bütinlikde hadysa) - 105 = 100%, gyzylyja bilen kesellänler bolsa (hadysanyň bölegi) – 30 = x, onda gyzylyjanyň halatlarynyň ähli keselleriň arasynda eýeleýän paýy aşakdaky deň bolar:

$$\frac{\text{Hadysanyň bölegi}}{\text{Bütinlikde hadysa}} \times 100 = \frac{30}{105} \times 100 = 28,6 \, \%. .$$

Şeýle usul bilen hem beýleki düzümi görkezijileri täjijhorazyň, ýokançly gepatitiň, başga keselleriň ähli ýokanç keselleriň arasyndaky paýlary hasaplanyp çykarylýar. Ähli düzümi görkezijileriň göterimde aňladylan jemi 100 deňdir.

Tablisa 1

N şäherinde 2006 ýylda hasaba alynan ýokanç keselleriň düzümi

Keselleriň ady	Absolýut sanlary	Jeme göterim, % (düzümi görkezijileri)
Gyzylyja	30	28,6
Täjijhoraz	20	19,0
Ýokançly gepatit	25	23,8
Başga	30	28,6
Jemi	105	100, 0

Maglumatlar seljerilende düzüm görkezijisi boýunça hadysanyň ýygylgy hakynda netije çykarmak uly ýalňyşlyklaryň biri hasaplanylýar. Şeýle hem düzüm görkezijilerini wagt aralygynda deňeşdirilende olaryň diňe paýy şöhlelendirýändigini we hiç bir ýagdaýda-da öwrenilýän hadysanyň ýygylgynyň üýtgeýşine şaýatlyk edmeýändigini göz önünde tutmak gerekdir. Jemiň umumy sany we onuň düzüm bölekleri üýtgäninde görkezijiler birden üýtgeýärler.

Mysal üçin, goý A hassahanasynda 2000 ýylda howply täze döremelerden ölenleriň paýy ähli ölenleriň arasynda 41,5%, 2005 ýylda bolsa 25% deň bolupdyr diýeliň. Bu görkezijiler howply täze döremelerden ölenleriň sanynyň azalandygyna şaýatlyk etmeýär.

Absolýut maglumatlar şeýle bolupdyrlar: 2000 ýylda jemi 36 näsag ölen, olardan 15 sanysy howply täze döremelerden, 2006 ýylda bolsa jemi 82 näsag ýogalan, olardan 20-si howply täze döremelerden. Şeýlelikde, 2006 ýylda howply täze döremelerden ölenleriň sanynyň azalman, eýsem köpelendigi görünýär. Howply täze döremelerden ölenleriň paýynyň azalmagynyň sebäbi, hassahanada ölen näsaglaryň umumy sanynyň köpelendigi bilen baglydyr. Bu mysal düzüm görkezijileri peýdalanylanda netijeleriň örän seresaply çykarylmaladygyny görkezýär.

Düzüm görkezijileri hadysany özleriçe örän doly häsiýetlendirmeýärler, sebäbi olar “hadysany” öndürýän “gurşaw” bilen bagly däldirler. Şu sebäpli hem düzüm görkezijilerini ýygylgy görkezijilerinden tapawutlandyr-magy öwrenmek zerurdyr.

Aşakdaky tablisada getirilýän maglumatlar ýygylgy we düzüm görkezijileriniň ähmiýetli tapawutlaryna şaýatlyk edýär.

Tablisa 2

Dürli hünärli işçilerde ýanyklaryň paý agramy we ýygylgy

Görkezijiler	Absolýut sanlar we deňeşdirme ululyklar	Agaç ussalar	Kebşirleýjiler	Başga hünärli işçiler	Jemi
Düzüm	Ýanyklaryň sany	10	15	25	50
	Ýanyklaryň umumy sanyna (%)	20,0	30,0	50,0	100,0
	Işçileriň sany	1000	312	1250	2562
Ýygylgy	Her bir hünärdäki işçileriň 100 sanysyna düşýän ýanyklaryň sany	1,0	4,8	2,0	2,0

Tablisada getirilýän maglumatlardan, başga hünärli işçileriň arasynda ýanyklaryň paýyny häsiýetlendirýän düzüm görkezijisiniň beýleki hünärdäki işçilerdäkiden ýokarydygy görünýär, ýöne ol, işçileriň şu toparynda ýanyklaryň ýygylgy düşgelyändigine şaýatlyk etmeýär. Şeýle netijeler esasan hem şu kärhanada başga hünärli işçileriň sanynyň beýleki hünärlere (agaç ussalar – 1000, kebşirleýjiler – 312) seredeninde köp bolmagy bilen baglydyr. Ýygylgy görkezijisiniň seljermesi ýanyklaryň has köp düşgelmeginiň kebşirleýjiler üçin (4,8%), in pesiniň bolsa (1,0%) agaç ussalar üçin häsiýetlidigine şaýatlyk edýär.

Mynasybetlik görkezijisi iki sany özbaşdak jemiň arasyndaky gatnaşygy häsiýetlendirýär (onuň ýygylýk görkezijisi bilen meňzeşligi), üstesinede özbaşdak jemler bir-birleri bilen diňe bir baglanyşykly bolman, eýsem biri beýlekisini öndürmeýär (mynasybetlik görkezijisiniň ýygylýk görkezijisinden tapawudy). Mynasybetlik görkezijilerine mysal hökmünde ilatyň ýatymlyk orunlar, lukmanlar, şepagat uýalary bilen 10000 adama hasaplanyp çykarylan üpjünçilik görkezijilerini getirmek bolar. Olary saglygy goraýşyň ösüşini meýilleşdirmekde giňden peýdalanýarlar. Bu görkezijileri hasaplamagyň usullary 3-nji tablisada getirilýär.

Tablisa 3

Mynasybetlik görkezijilerini hasaplamagyň usuly

Mynasybetlik görkezijileri	Başlangyç maglumatlar	Hasaplanylş usuly
<p>Ýatymlyk orunlaryň 10000 ilata gabat gelýän sany</p> <p>1 lukmana gabat gelýän şepagat uýalarynyň sany</p>	<p>A welaýatynda</p> <p>Ilatyň sany - 50000 Ýatymlyk orunlaryň umumy sany – 275</p> <p>Lukmanlar – 120 Şepagat uýalary – 180</p>	<p>$\frac{275}{50000} \times 10000 = 55$ (10000 ilata 55 sany ýatymlaýyn bejeriş orny)</p> <p>$\frac{180}{120} = 1,5$ (1 lukmana 1,5 şepagat uýasy)</p>

Aýdyňlaşdyryjy görkezijiler deňşdirilýän ululyklaryň näçe göterim ýa-da näçe gezek artmagynyň ýa-da kemelmesiniň bolup geçýändigini görkezýär. Aýdyňlaşdyryjy görkezijiler deňşdirilýän ululyklaryň hataryny olaryň birisiniň 100 deň diýlip kabul edilen ululygyna gatnaşygynda alynýar.

Aýdyňlaşdyryjy görkezijileriň hasaplanylş usuly. Deňşdirilýän ululyklaryň birini 100 deň diýlip alynýar, galan ähli ululyklary adaty deňölçegligiň kömegi bilen şol başlangyç ululyga gatnaşygy boýunça gaýtadan hasaplanýlar. Aýdyňlaşdyryjy görkezijiniň ýokarlanýan ýa-da peselýän meýli suratlandyrmagyny gazanmak üçin başlangyç ululyk hökmünde, adatça hataryň başyndaky ýa-da ahyryndaky sanlaryny alýarlar (tabl. 4).

N welaýatynda 1975 ýylda ýatymlaýyn bejeriş orunlarynyň 10 000 ilata mynasybetligi 40 deň bolupdyr. Eger-de 40,0 100% deň hasap edilse, onda 1980 ýyl üçin aýdyňlaşdyryjy görkeziji 150% barabar bolar.

$$40 - 100 \quad x = \frac{60,0 \times 100}{40,0} = 150 \%$$

$$60 - x$$

**N welaýatynyň ilatynyň ýatymlaýyn bejeriş orunlary bilen üpjünçiliginiň üýtgeýşi
(mynasybetlik we aýdyňlaşdyryjy görkezijilerinde)**

Ýyllar	Ýatymlaýyn bejeriş orunlarynyň 10 000 ilata sany	Aýdyňlaşdyryjy görkeziji 1975 ýylda % - de = 100
1975	40	100
1980	60	150
1985	80	200
1990	98	245
1995	115	287

Ýagny, ilatyň ýatymlaýyn bejeriş orunlar bilen üpjünçiligi, 100% hasap edilen başlangyç 1975 ýyl bilen deňeşdirilende, 1980 ýylda 50% ýa-da 1,5 esse, 1985 ýylda – 2 esse, 1990 ýylda – 2,5 essä golaý, 1995 ýylda bolsa – 2,8 esse artýar.

Aýdyňlaşdyryjy görkezijilerde absolýut ululyklary, ýygylýk görkezijilerini, mynasybetlik görkezijilerini, şeýle hem orta ululyklary getirmek bolar.

Aýdyňlaşdyryjy görkezijiniň haçanda wagt aralygynda bir alamata däl-de (getirilen mysalda – orunlar), eýsem dürli ölçegleri bolan birnäçe alamata seredilende seljerme üçin ähmiýeti has hem uly bolýar. Mysal üçin, hirurgiýa emelinden soň barlamhana görkezijileriniň haýsysynyň (öýkeniň ýaşaýyş sygymy, eritrositleriň çöküş tizligi, eritrositleriň sany) uly üýtgeме berýändigini kesgitlemek zerur diýeliň.

Bu görkezijileriň hirurgiýa emelinden soň üýtgemelerini deňeşdirmek mümkin bolar ýaly, olaryň başlangyç maglumatlaryny 100 deň diýlip alynýar we emelden soň aýdyňlaşdyryjy görkezijileri hasaplanylýar (tabl. 5).

Bu maglumatlardan emelden soň, emelden öň alynan maglumatlar bilen deňeşdireniňde has uly üýtgeşmäniň eritrositleriň sanynda bolup geçendigi görünýär: olaryň sany 2 esse artypdyr (100%), şol bir wagtyň özünde öýkeniň ýaşaýyş sygymy diňe 50% ýokarlanýar, eritrositleriň çökme tizligi bolsa 20% peselýär.

Tablisa 5

**Hirurgiýa emelinden soň barlamhana barlaglarynyň netijelerinde ýüze çykan üýtgemeler
(emelden soňky görkezijiler emelden öňki alynan derejelere göre %)**

Görkezijiler	Emele çenli	Emelden soň
Öýkeniň ýaşaýyş sygymy	100	150
Eritrositleriň çöküş tizligi	100	80
Eritrositleriň sany	100	200

Ýygýlyk we düzümler, şeýle hem aýdyňlaşdyryjy we mynasybetlik görkezijileriniň düýp esaslary bilen tanyş bolandan soň, deňeşdirme ululyklaryň dürli görnüşleriniň lukmançylykda we saglygy goraýyşda giňden peýdalanylýandygy hakynda netije çykarmak bolar.

Ýöne islendik hadysa seljerilende absolýut ululyklarada mynasyp üns berilmelidir. Şeýlelikde, barlagyň maglumatlary seljerilende absolýut ululyklary şeýle hem deňeşdirme ululyklary peýdalanmak gerekdir.

Grafiki şekiller

Deňeşdirme ululyklary diňe bir hasaplap bilmegi däl, eýsem olary grafiki şekillendirmegi hem başarmalydyr. Çünki grafiki şekiller öwrenilýän statistiki ululyklary çuňňur seljermek, olaryň mynasybetlilikine düşünmek we aýdyňlaşdyrmak üçin hyzmat edýärler.

Grafiki şekiller her bir statistiki barlagda giňden ulanylmalydyr. Şunda her bir statistiki görkezijiniň öz grafiki şekiline laýyk gelmegi wajypdyr. Grafiki şekiller islendik görnüşli, deňeşdirme ýa-da absolýut ululyklardan gurulyp bilinerler.

Grafiki şekilleriň aşakdaky esasy görnüşleri tapawutlandyrylýar:

1. Diagrammalar (çyzykly, radial, sütün, sütüniçi, sektor, göwrüm ýa-da şekil);
2. Kartogrammalar;
3. Kartodiagrammalar.

Islendik görnüşli grafiki şekili gurmak üçin aşakdaky kadalary berjaý etmelidir:

1. Her bir grafiki şekillendirmäniň öz ady bolmalydyr (ol adatça grafiki şekiliň aşagynda ýerleşýär) we şol atda onuň mazmuny, wagty we ýeri görkezilmelidir;
2. Grafiki şekillendirme kesgitli bir ölçeg boýunça gurulmalydyr;
3. Her bir grafiki şekilde ulanylan çyzyklara ýa-da dürli reňkler bilen boýamalara düşündiriş berilmelidir (şertli belgiler görnüşinde).

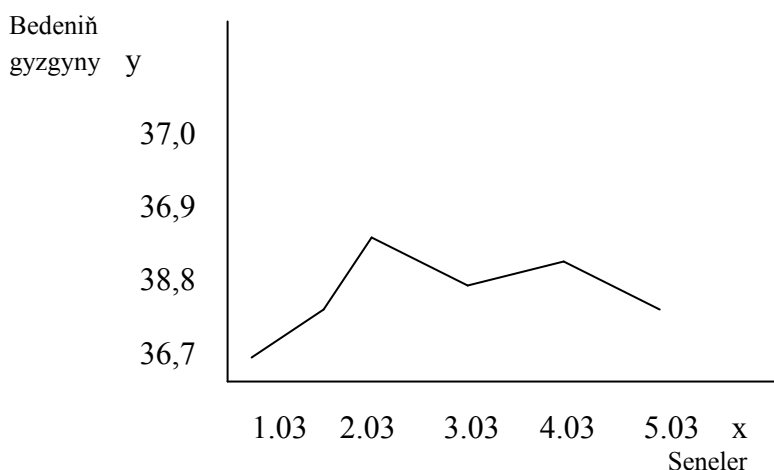
Grafiki şekiliň görnüşi saýlanylyp alynanda, onuň şekillendirýän görkezijisiniň tebigatyna dogry gabat gelmelidir nazarda tutulmalydyr.

Çyzykly diagrammalar – hadysanyň ýygýlygynyň wagta görä üýtgäp durýan halatynda ulanylýar. Çyzykly diagramma hadysanyň dinamikasyny üznüksiz beýan edýär. Çyzykly diagrammany gurmak üçin göniburçly koordinatlar peýdalanylýar.

Çyzykly diagrammanyň kömegi bilen dünýäniň ilatynyň sanynyň ösüşini, çaga ölümniň wagty birliğine görä üýtgeýme ýagdaýyny we beýleki hadysalary şekillendirmek bolýar.

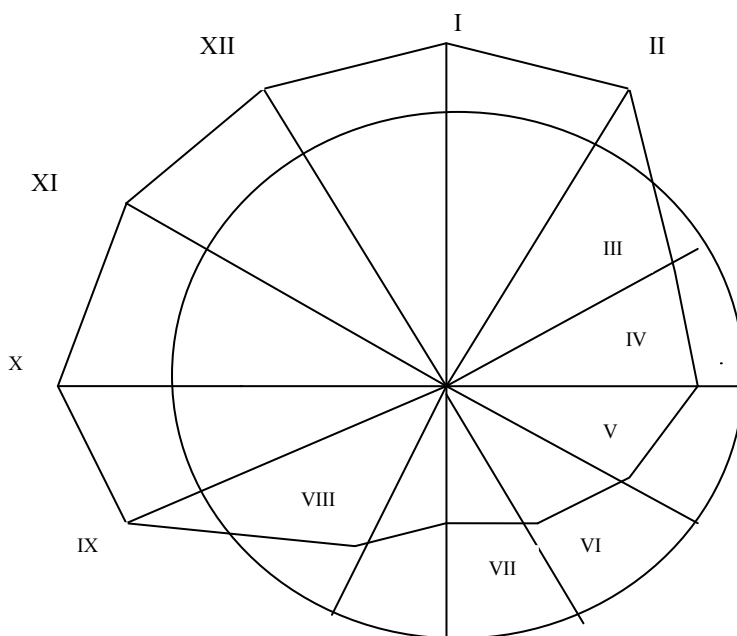
Haçanda bir diagrammada iki ýa-da birnäçe hadysalar şekillendirilse, çyzyklar dürli reňkler bilen ýerleşdirilýär. Bir diagrammada 4-den köp çyzygy ýerleşdirmek maslahat berilmeýär. Lukmançylyk amalynda çyzykly diagrammanyň mysaly bolup, näsagyň gyzgynynyň, çaga dogluşynyň, ölümçiligiň derejeleriniň üýtgemegi hyzmat edýär (surat 2).

Radial diagramma – çyzykly diagrammanyň bir görnüşi bolup, polýar koordinatlar ulgamynda düzülýär. Radial diagramma wagtyň ýapyk çäginde (meselem gün, hepde, ýyl) bolup geçýän hadysanyň dinamikasyny görkezmek üçin ulanylýar.

Surat 2. Seneler boýunça adam bedeniniň gyzgyny

Radial diagrammany gurmak üçin abssis oky hökmünde şol ýa-da başga wagt çäğine laýyklykda deň bölekleriň sanyna bölünen töwerek peýdalanylýar. Ordinaty oky bolup, töweregiň radiusy ýa-da onuň dowamy hyzmat edýär. Adatça, radiusyň uzynlygy hökmünde seljerilýän wagt çäginde öwrenilýän hadysanyň orta ululygyny almak kabul edilendir. Radiuslaryň mukdary öwrenilýän sikliň wagt aralygyna laýyk gelýär: bir ýylyň içinde öwrenilýän hadysada radiuslaryň mukdary - 12-ä, bir hepdede - 7-ä, bir - gije gündizde - 24-e, bir sagatda - 60-a deň. Şeýlelikde, 360^0 gradusdan durýan töweregi 12, 7, 24, 60 sany radiuslara bölmek bolýar.

Surat 3. Ýylyň 12 aýy boýunça dümew bilen keselçiligiň ýygylgy

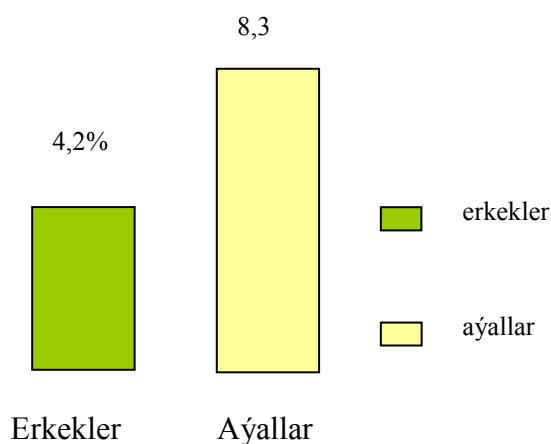
Mysal üçin, Saglyk öýünde bir ýylyň dowamynda ýiti bronhit bilen keselçilik görkezijilerini radial diagrammanyň kömegi bilen şekillendirmek üçin töweregi radiusyň kömegi bilen 12-ä bölmeli.

Her bir radius ýylyň bir aýyny aňladýar. Ýyl boýunça her aýyň görkezijilerini radiusyň dowamynda nokatlaryň kömegi bilen ýerleşdirmeli. Soňra 12 nokady birikdirmek bilen özboluşly köpburçlygy alarys.

Mysal: 2006-njy ýylyň 12 aýynyň dowamynda dümew keselçiliginiň ýygylgy şeýle boldy diýeliň: I-nji aýda 40%, II-40%, III-30%, IV-30%, V-20%, VI-15%, VII-10%, VIII-25%, IX-40%, X-50%, XI-50%, XII-40%. 12 aýyň görkezijilerini goşýarys, ol 390% - bolýar, $390\% : 12 = 32,5\%$. Radiusyň ölçegini kesgitleýäris: eger $10\% = 1\text{ sm}$ deň hasap edilse, onda $32,5\% = 3,25\text{ sm}$ deň bolar. 3,25 sm radiusy bolan töweregi gurýarys we ony 12 sany radius bilen 12 bölege bölýäris. Degişli aýlaryň görkezijilerini santimetre geçirip, radiuslaryň her birisinde nokatlar bilen belleýäris, soňra nokatlary birikdirýäris (surat 3).

Sütün diagrammasy görnüşinde wagtyň belli bir döwri, ýöne dürli keseller, meýdan çäkleri, toparlar üçin ýa-da tersine, wagtyň dürli döwürleri, ýöne diňe bir kesel, meýdan çägi, topar üçin ýygylgy görkezijilerini şekillendirmek maksadalaýyk bolýar.

Mysal: N şäherinde dümew bilen keselçiligiň ýygylgy erkeklerde 4,2%, aýallarda 8,3% bolupdyr. Bu ýygylgy görkezijilerini diňe sütün diagrammasy arkaly şekillendirip, aýdyň görkezip bolar.

Surat 4. N şäherinde dümew bilen keselçiligiň ýygylgy

Diagrammanyň bu görnüşü gurlanynda sütünleriň şekilini çekýärler we olaryň beýikligi, şekillendirilýän görkezijileriň ululyklarynyň ölçegine laýyk gelmelidir. Şunda sütünleriň giňligi, olaryň aralygynyň birmeňzeş bolmagy hasaba alynmalydyr. Diagrammada sütünler dikleýin ýa-da gorizontaly ýagdaýda bolup bilerler.

Sütün diagrammasynyň kömegi bilen dürli ýerlerde ilatyň umumy sanyny häsýetlendirýän görkezijileri, ölümçilik görkezijilerini, keselçilik derejesini şekillendirip bolýar.

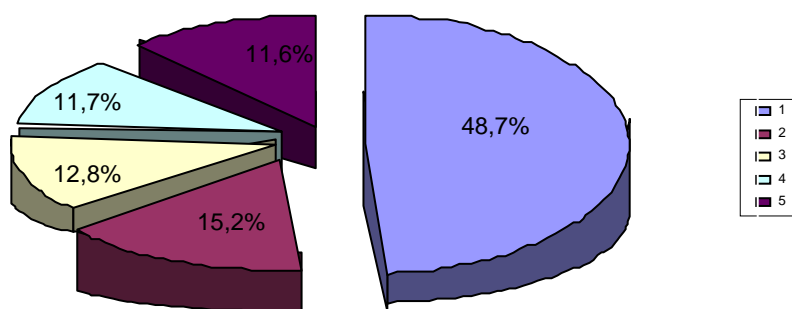
Sütünleriň ini bir meňzeş bolmalydyr we olar bir ugurda ýerleşdirilmelidir. Eger ýygylgy görkezijileri bir-birlerinden tapawutlanýan bolsalar, onda sütünler diňe boýlary boýunça tapawutlanýarlar.

Sektor diagrammasy – düzüm görkezijisini şekillendirmek üçin ulanylýar. Töwerek 100% deň diýlip alynýar we şonda 1% töweregiň $3,6^0$ –na deň bolýar. Transportiriň kömegi bilen töweregi görkezijileriň ululyklaryna baglylykda böleklere bölýärler. Töweregiň meýdany hadysanyň tutuşlaýyn ölçegini aňladýar, hadysanyň her bir bölegi bolsa onuň içinde dürli reňkler bilen ýerleşdirilýär. Onuň üçin

hadysanyň ölçegini göterimden graduslara geçirilýär we töweregiň içinde transportiriň kömegi bilen ýerleşdirilýär. Mysal üçin, N şäheriniň ilatynyň ölümçiliginiň sebäpleriniň düzümi aşakdakylardan ybarat boldy diýeliň: 1 - gan aýlanyş ulgamynyň keselleri – 48,7%; 2 - howply täze döremeler - 15,2%; 3 – şikeslenmeler - 12,8%; 4 – dem alyş agzalarynyň keselleri - 11,6%; 5 – başga keseller - 11,7%.

Görkezijileri göterimden gradusa geçirýäris: $100\% = 360^0$, deňişlilikde $48,7\% = 48,7\% \times 360/100 = 175,3^0$; $15,2\% = 54,7^0$; $12,8\% = 46,1^0$; $11,7\% = 42,1^0$; $11,6\% = 41,7^0$. Olary töwerekde transportiriň kömegi bilen ýerleşdirýäris (surat 5).

Sektor diagrammasynyň ornuna *sütün içki* diagramma hem ulanylyp biliner, şunda sütüniň inini we beýikligini erkin saýlap almak bolýar. Sütüniň beýikligi 100% deň hasaplanylyp, düzüm görkezijileriniň ululyklaryna laýyklykda ony deňişli böleklere bölýärler.

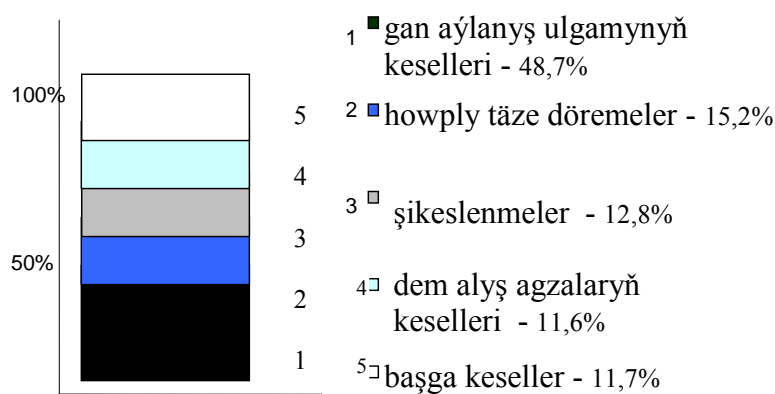

Surat 5. N şäheriniň ilatynyň ölümçiliginiň sebäpleriniň düzümi (1-gan aýlanyş ulgamynyň keselleri; 2-howply täze döremeler; 3-şikeslenmeler; 4-dem alyş agzalarynyň keselleri; 5-başga keseller).

Bu diagrammany gurmak üçin hadysanyň göterimde berilen ölçeglerini santimetre geçirmeli we bölekleriň tutýan ölçeglerini kesgitlemeli. Sütüniň içindäki her bir bölegi dürli reňkler bilen aňlatmaly. Mysal üçin, N şäheriniň ilatynyň ölümçiliginiň sebäpleriniň düzümi: 1 - gan aýlanyş ulgamynyň keselleri – 48,7%, 2 - howply täze döremeler – 15,2%, 3 - şikeslenmeler – 12,8%, 4 – dem alyş agzalarynyň keselleri – 11,6%, 5 – başga keseller – 11,7% (surat 6).

Kartogramma - bu görkezijileri reňkleriň kömegi bilen geografiki kontur kartanyň ýüzünde şekillendirmekdir. Mysal üçin, Türkmenistanyň 5 welaýaty boýunça gepatit keselçiligi öwrenilip, dürli görkezijiler alynan bolsa, onda her welaýatyň meýdan çäginä haýsy hem bolsa bir reňk bilen boýamaly. Keselçilik görkezijisi näçe ýokary bolsa, reňk hem şonça doýgun bolmaly we tersine.

Kartodiagramma bu geografiki karta bilen diagrammanyň (köplenç sütün görnüşli) utgaşdyrylmasydyr. Hasaplanylyp çykarylan görkezijiler şekilleriň (diagrammalaryň) kömegi bilen geografiki kartanyň ýüzünde ýerleşdirilýär.

Surat 6. N şäheriniň ilatynyň ölümçiliginiň sebäpleriniň düzümi

Dinamiki hatarlar we olaryň seljerilişi

Ilatyň saglygyny, şeýle hem saglygy goraýyş edaralarynyň işiniň häsiýetini we göwrümini, olaryň wagt aralygyndaky üýtgemelerini hasaba almak bilen öwrenmek, lukmançylygyň we saglygy goraýyşyň wajyp wezipesi bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda şol ýa-da başga hadysanyň üýtgeýşini seljermek üçin dürli kysymly dinamiki hatarlary gurmagy, olary deňleşdirmegi we seljermegi başarmak zerurdyr.

Dinamiki hatar diýip, haýsy hem bolsa bir hadysanyň belli bir wagt aralygynda üýtgeýşini häsiýetlendirýän, deňşdirip bolýan birmeňzeş ululyklardan durýan hatara aýdylýar.

Dinamiki hataryň sanlaryny hataryň derejeleri diýip atlandyrmak kabul edilendir. Hataryň derejeleriniň absolýut, deňşdirme ýa-da orta ululyklar görnüşinde bolmalary mümkindir.

Dinamiki hataryň kysymlary. Hatarlar ýönekeý (absolýut ululyklardan durýan) we çylşyrymly (deňşdirme ýa-da orta ululyklardan durýan) bolup bilerler. Ýönekeý hataryň iki görnüşde: pursat we aralyk görnüşlerinde bolmagy mümkindir.

Pursat hatary hadysanyň belli bir wagtdaky – pursatdaky ýagdaýyny häsiýetlendirýän ululyklardan durýar (tabl. 6). Pursat hatarynyň derejelerini bölup bolmaýar.

Tablisa 6

K etrabynda 1996-2000 ýyllarda (her ýylyň ahyryndaky) ýatymlaýyn bejeriş orun gaznasynyň ýagdaýy

Ýyllar	1996	1997	1998	1999	2000
Orun sany	175	180	355	375	460

Aralyk hatary – haýsy bolsada bir hadysanyň jemini kesgitli wagt aralygynda (gije-gündiz, hepde, on gün, aý, ýyl) häsiýetlendirýän sanlaryň hatarydyr (tabl. 7).

Aralyk hataryny pursat hataryndan tapawutlykda has ownuk döwürlere bölmek, şeýle hem aralyklary ulaltmak mümkindir. Mysal üçin, 2001 ýylda dogulan çagalaryň sany 1120 bolan bolsa, çärýekde dogulan çagalaryň sany takmynan 4 esse az – $1120:4 = 280$ bolup biler.

Aralyk hatarlar diňe bir dogulan çagalaryň sanyndan däl, eýsem ölenleriň, kesellänleriň sanyndan we başgalardan ybarat bolup, ýagny şol ýa-da başga bir wagt aralygynda toplanýan maglumatlary görkezip bilerler.

Tablisa 7

N etrabynda 2001-2005 ýyllarda dogulan çagalaryň sany

Ýyllar	2001	2002	2003	2004	2005
Dogulan çagalaryň sany	1120	1125	1126	1150	1165

Aralyk hatary üçin döwür ululygy (ýyl, aý, hepde, gün, sagat) belli bir derejede hadysanyň üýtgeýjiligi (ölümçilik, keselçilik, çaga dogluşy) bilen kesgitlenilýär. Hadysa wagt aralygynda näçe haýal üýtgeşe, gözegçilik döwürleri şonçada uly bolup bilerler.

Ýönekeý hatarlar (pursat, şeýle hem aralyk) çylşyrymly hatarlary gurmak üçin başlangyç esas bolup durýarlar. Çylşyrymly hatarlar bolsa orta ululyklardan (birnäçe ýyldaky bejerişiň ortaça möhleti, ýatymlaýyn bejeriş orunlaryň ortaça ýyl sany we başg.) ýa-da deňeşdirme ululyklardan (bir näçe ýyldaky keselçilik, ölümçilik, çaga dogluşy we ş.m.) durýarlar.

Dinamiki hataryň derejelerini deňleşdirmek. Dinamiki hatar elmydama yzygiderli peselýän ýa-da artýan derejelerden ybarat bolup durmaýar. Seýrek bolmadyk ýagdaýlarda dinamiki hataryň derejeleri ähmiýetli üýtgemeleri görkezýär, munuň ozi bolsa gözegçilik edilýän döwürde hadysa üçin häsiýetli bolan esasy kanunalaýyklygy öwrenmek mümkinçiligini kynlaşdyrýar.

Şeýle ýagdaýlarda umumy dinamiki meýli ýüze çykarmak üçin hataryň derejelerini deňleşdirmegi geçirmekligi maslahat berilýär. Dinamiki hatary deňleşdirmegiň birnäçe usullary bar: aralyklary ulaltmak, toparlaýyn we typýan orta ululygyň kömegi bilen hatary düzlemek we başgalar. Ýöne dinamiki hataryň derejelerini deňleşdirmegi, diňe bu derejeleriň üýtgemelerini şertlendirýän sebäpleri düýpli we hemme taraplaýyn seljermekden soň amala aşyrmalydyr. Mehaniki deňleşdirmegiň derejeleri emeli düzlemegi we sebäp-netije baglanyşyklaryny gümürtik etmegi mümkindir.

Aralyklary ulaltmak ýanaşyk döwürleriň maglumatlaryny jemlemek arkaly geçirilýär (tabl. 8).

Tablisanyň maglumatlaryndan görnüşi ýaly, basyk keseliniň aýlar boýunça sany bir artýar, bir hem peselýär. Aralyklary ýylyň çärýekleri boýunça ulaldylandan soň kesgitli kanunalaýyklygy – keselleriň has köp sanynyň tomus – güýz döwrüne düşýändigini görmek bolýar.

Tablisa 8

A şäherinde 2005 ýylda basyk keseliniň halatlarynyň möwsümleýin üýtgemeleri

Aýlar	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Jemi ýyl boýunça
Aýlar boýunça	129	193	133	387	230	288	530	370	380	231	137	260	3268
Çäryjekler boýunça	455			950			1280			628			3268

Her bir ulaldylan döwür üçin toparlaýyn orta ululygy şeýle hasaplanylýar: goňşy döwürleriň ýanaşyk derejelerini goşup, alynan jemi goşulýan sana bölünýär (tabl.9).

Tablisa 9

A welaýatynyň köp ugurly hassahanasynda 1998-2005 ýyllarda keseliň kliniki we patologoanatomiki kesgitleriniň tapawutlanyş görkezimleriniň ýagdaýy

Ýyllar	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Kesel kesgitleriniň tapawutlanyş %	11,0	9,8	8,0	9,2	8,2	8,6	8,5	7,9
Toparlaýyn orta	10,4		8,6		8,4		8,2	

Tablisada getirilýän dinamiki hataryň derejeleri üçin tolkun şekilli üýtgemeler häsiýetlidir. Hatary toparlaýyn orta ululygy hasaplamak bilen deňlemek, köp ugurly hassahanada kesel kesgitleriniň tapawutlanyş görkeziminiň kem-kemden peselmeginiň aýdyň meýlini görkezýän maglumatlary almaga mümkinçilik berýär.

Typýan orta ululygy hasaplap çykarmak, her bir derejäni şu derejeden we onuň bilen goňşy iki derejeden alynan orta ululyga çalyşmaga mümkinçilik berýär (tabl.10).

Typýan orta ululygyň kömegi bilen deňleşdirilen hatar kesel kesgitleriniň tapawutlanyş görkezimleriniň yzygiderli peselme meýlini görkezýär. Şeýlelikde, typýan orta ululyk, hatary deňleşdirmegiň ýönekeý usuly bolup durýar. Bu usul dinamiki hataryň birden üýtgemelerini ýok etmäge mümkinçilik berýär.

Typýan orta ululygynyň kömegi bilen deňleşdirilen hatar, umumy anyk meýli – kesel kesgitleriniň tapawutlanmasynyň ýygylýk görkezijisiniň kem-kemden azalýandygyny görkezýär.

Tablisa 10

Typýan orta ululygynyň hasaplanylş usuly

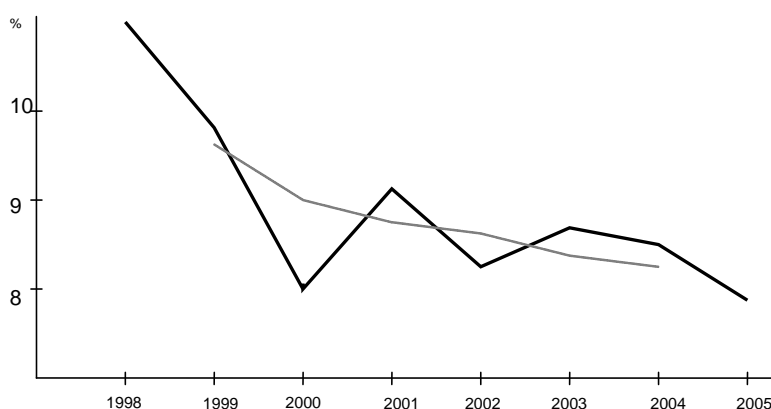
Ýyllar	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Kesel kesgitleriniň tapawutlanýş %	11,0	9,8	8,0	9,2	8,2	8,6	8,5	7,9
Typýan orta ululyk	-	9,6	9,0	8,7	8,6	8,4	8,3	--

Typýan orta ululygynyň hasaplanylş mysaly: 1999 ýyl $(11,0 + 9,8 + 8,0) : 3 = 9,6$; 2000 ýyl üçin $(9,8 + 8,0 + 9,2) : 3 = 9,0$ we ş.m.

Dinamiki hatarlaryň seljerilişi. Dinamiki hatary öwrenmek üçin ony ilki başda grafiki şekillendirmelidir. Dinamiki hataryň derejelerini grafiki şekillendirmek öwrenilýän hadysanyň yzygiderli üýtgemelerini aýdyň görnüşde ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär.

Welaýat hassahanasyndaky kliniki we patologoanatomiki kesel kesgitleriniň tapawutlanmasynyň ýygylýk görkezijileriniň derejeleri her ýylda üýtgäp durýardy (surat 7).

Dinamiki hatarlary seljermek üçin aşakdaky görkezijiler peýdalanylýar: absolýut artma (ýa-da kemelme) artýş (kemeliş) depgini, ösüş depgini we bir göterim artmagyň (kemelmegiň) absolýut ähmiýeti (tabl.11).

Surat 7. Köp ugurly welaýat hassahanasynyň 1998 - 2005 ýý. maglumatlary boýunça kliniki we patologoanatomiki kesel kesgitleriniň tapawutlanýş ýygylýklarynyň ýagdaýy (%)

Görkezjileriň hasaplanyş usuly:

1. Absolýut artmak – berilen ýyl bilen öňki ýylyň derejeleriniň aratapawudy.
Mysal üçin, 1993 ýyl üçin: $44,6 - 39,8 = +4,8$.
2. Artyş depgini – absolýut artmagyň öňki derejä göterim gatnaşygy.
Mysal üçin, 1993 ýyl üçin: $\frac{4,8}{39,8} \times 100 = +12,1\%$.
3. Bir göterim artmaklygyň ähmiýeti – her bir döwürdäki absolýut artmagyň artyş depginine gatnaşygy.
Mysal üçin, 1993 ýyl üçin: $\frac{4,8}{12,1} = +0,4$.
4. Ösüş depgini – soňky derejäniň öňki derejä göterim gatnaşygy.
Mysal üçin, 1993 ýyl üçin: $\frac{44,6}{39,8} \times 100 = 112,1\%$.

Tablisa 11

Nerw ulgamynyň keselleri sebäpli B zawodynyň işçileriniň 1992-1995 ýyllardaky wagtlaýyn işe ýarawsyzlygy (100 sany ortaça ýyl işä düşýän günleriň sany)

Görkezijiler	1992	1993	1994	1995	4 ýyl boýunça jemi
Günleriň sany (100 işçä)	39,8	44,6	55,5	59,7	-
Absolýut artma	-	+ 4,8	+ 10,9	+ 4,2	+ 19,9
Artyş depgini	-	+ 12,1	+ 24,4	+ 7,5	+ 50,0
1 % artmaklygyň ähmiýeti	-	+ 0,4	+ 0,4	+ 0,5	+ 0,4
Ösüş depgini	-	112,1	124,4	107,5	150,0

Dinamiki hatary häsiýetlendirmek üçin statistiki usuly peýdalanylanda, başda öwrenilýän hadysanyň düýp esaslaryny hil taýdan seljermegiň zerurlygyndan ugur almalydyr. Şunsuz dinamiki hatarlaryň statistikasyny aňlamak mümkin däl.

Wariasion hatarlar

Öwrenilýän hadysalaryň paýlanyş häsiýeti, adaty wariasion hatary seljerilende ýüze çykarylýar, şol sebäpli olar başga-da paýlanyş hatarlary adyny hem göterýärler.

San görnüşinde aňladylýan aglaba kliniki, barlamhana hem-de beýleki barlaglaryň netijeleri, adaty köp sanly we şunuň bilen birlikde bolsa umumy

gözyetim üçin amatsyz bolýarlar. Şunuň bilen baglylykda olar degişli işlenip taýýarlanylmasa seljermek üçin ýaramsyzdyr. Munuň üçin orta ululyklar we alamlaryň köpdürliliginiň dürli sypatlary görnüşindäki umumlaşdyrylan häsiýetnamany almak zerurdyr.

Wariasion hataryň düzüliş usulyny aşakdaky mysalda görmek bolar. Umury bedenterbiýe boýunça taýýarlyk sapaklaryna başlan 30-45 ýaşlaryndaky 50 sany zenanda dem alynman saklanylan wagty ölçenilende şeýle maglumatlar alnypdyr (tabl. 12).

Tablisa 12

30-45 ýaşlaryndaky 50 zenanda dem alanlaryndan soň dem alman saklanylan wagtyň ölçegleriniň netijeleri (sekundlarda)

45	35	28	51	27
38	40	18	56	41
47	40	30	47	23
40	49	64	40	38
41	31	42	41	34
39	36	24	46	57
33	22	18	56	35
29	60	26	44	29
34	28	32	38	40
35	21	30	37	23

Tablisada getirilen maglumatlary seljermek mümkin däl, munuň üçin olary öňünçä işläp taýýarlama we ulgamlasdyrmalydyr, ýagny seljermek, görkezijileri hasaplap çykarmak üçin amatlasdyrmalydyr. Gysgaça aýdylanda bu maglumatlardan wariasion hatary gurmalydyr.

Wariasion hatar – bu haýsy hem bolsa bir alamatyň bir-birlerinden ululyklary boýunça tapawutlanýan, kesgitli tertipde ýerleşdirilen san ölçegleriniň hatarydyr.

Wariasion hatar wariantlardan (V) we olaryň degişli ýygylaryndan (p) durýar. Warianta diýip öwrenilýän alamatyň her bir san ähmiýetine aýdylýar. Ýygylaryk – wariasion hatarda berilen wariantyň näçe gezek düş gelýändigini görkezýän, aýratyn wariantlaryň jemdäki absolýut sanydyr.

Wariasion hataryny düzýän gözegçilik halatlarynyň umumy sanyny “ n ” harpy bilen aňladylýar.

Eger barlag geçirilende gözegçilik sany 30-dan köp bolmasa, onda alamatyň ähli ululyklaryny artýan ýa-da kemelýän tertipde ýerleşdirip (uly wariantdan kiçi warianta çenli ýa-da tersine), her bir wariantyň ýygylaryny görkezmek ýeterliklidir. Gözegçiligiň uly sanynda (30-dan köp) wariasion hatary toparlamak maslahat berilýär.

Wariasion hatarda toparlaryň sanyny saýlap almak üçin gözegçilik sanyny, şeýle hem in uly we in kiçi wariantlaryň aratapawudyny hasaba almak gerekdir.

Toparlanan wariasion hatary gurmak birnäçe tapgyrdan durýar: 1) toparlaryň sanyny kesgitlemek; 2) toparlaryň aralygyny kesgitlemek; 3) toparlaryň başyny,

ortasyny, ahyryny kesgitlemek; 4) gözegçilik maglumatlaryny toparlara paýlamak; 5) wariasion hatary grafiki şekillendirmek.

I tapgyr: wariasion hatarda toparlaryň sanyny kesgitlemek. Toparlaryň sany köp bolanynda hatar çendenaşa uly bolýar, munuň özi bolsa görkezijileri hasaplamagy kynlaşdyrýar. Hatarda toparlaryň sany az bolsa toparyň arasyndaky aralyk (interwal) uly bolýar. Bu bolsa işiň indiki tapgyrlarynda hasaplanylýp çykarylýan hataryň häsiýetnamalarynyň takyklygynyň islenilmeýän peselmegine getirýär.

Toparlaryň sanynyň gözegçilik sanyna baglydygy sebäpli, gözegçilik sany näçe köp boldugyça toparlaryň sanynyň şonçada köp boljakdygy düşnükli. Bu baglanyşygy hasaba almak bilen ýörite hasaplamalaryň esasynda tablisa düzülip (tabl. 13), onda öwrenilýän hadysanyň paýlanyşynyň häsiýetli aýratynlyklaryny ýüze çykarar ýaly, haýsy gözegçilik sanyna wariasion hatarda näçe toparyň bolmalydygy görkezilýär.

Biziň mysalymyzda (12 –nji tablisa) gözegçilik sany – 50, şol sebäpli wariasion hatarda 10 topar almaly.

Alamatyň ýokary üýtgemelerinde onuň iň uly ähmiýetleriniň soňky toparyň ölçeglerine gabat gelmezligi mümkindir we olar onuň daşynda galarlar. Şeýle ýagdaýda şonuň ýaly çetki wariantlary gursap almak üçin toparlaryň sanyny köpeltmek gerek bolýar.

Tablisa 13

Gözegçilik sanyna baglylykdaky toparlaryň sany

n (gözegçilik sany)	31 – 45	46 – 100	101 – 200	201 -500
r (toparlaryň sany)	6 - 7	8 – 10	11 - 12	12 - 17

II tapgyr: toparlaryň arasyndaky aralygyň (i) ululygyny kesgitlemek. Birmeňzeş aralygy saklamak wariasion hatary düzmegiň hökmany talaby bolup durýar. Toparlaryň arasyndaky ululyk wariasion hataryň amplitudasyny (iň uly we iň kiçi wariantlaryň aratapawudy) toparlaryň sanyna bölmek arkaly tapylýar. Biziň mysalymyzda $n = 50$ we toparlaryň sany = 10.

Toparara ululyk:

$$i = \frac{V_{\text{uly}} - V_{\text{kiçi}}}{r \text{ toparlaryň sany}}; \quad i = \frac{64 - 18}{10} = 4,6.$$

Alynan 4,6 aralygy bütün sana – 5 çenli tegeleklemek maslahat berilýär.

III tapgyr: toparyň başyny, ortasyny we ahyryny kesgitlemek. İlkibäşda birinji topar üçin ortany kesgitlemeli. Biziň mysalymyzda iň uly warianta 64-e deň. Toparyň ortasynyň toparara ululyga bölünmek talabyny ýerine ýetirmek bilen, birinji toparyň ortasy hökmünde 65 deň bolan wariantany almalydyr, şol sebäpli ol iň uly warianta ýakyn bolup, 5-e deň bolan toparara ululyga galyndysyz bölünýär. Beýleki toparlar üçin ortalar şeýle tapylýar: her bir öňki toparyň ortasyndan toparara ululygy aýrylýar. Şeýlelikde, eger birinji toparyň ortasy 65 bolsa, onda ikinji toparyň ortasy 60 deň (65-5), üçünji toparyňky – 55 (60-5) we ş. m. (tabl.14).

Toparlarynyň ortasy 65, 60, 55, 50 we ş. m. ululyklara deň diýlip kabul edilen hatar düzülenenden soň bu toparlaryň araçäklerini (başyny we ahyryny) kesgitlemek gerek. Munuň üçin wariantlary toparlara paýlamagy we wariasion hatary düzmegi kynlaşdyrmaz ýaly araçäkleriň gaýtalanmazlygyny gazanmalydyr.

Mysal üçin, goý golaý araçäkler 62 - 58, 58 – 55 ýaly we ş. m. bolsun. Şu ýagdaýda 58-i haýsy topara goşmak boýunça kynçylyk ýüze çykýar.

Toparyň başy onuň ortasyna $\frac{i-1}{2}$ ululygy goşmak bilen, toparyň ahyry bolsa ondan aýyrmak bilen kesgitlenilýär. Biziň mysalymyzda: birinji toparyň ortasyna 2 goşyp, 67 alýarys (toparyň başy), onuň ahyry bolsa: $65-2 = 63$ bolar.

Tablisa 14

30 – 45 ýaşyndaky zenanlaryň dem alanlaryndan soň dem alman saklanan wagty boýunça paýlanyşy (sekundlarda)

Toparyň başy	Toparyň ortasy	Toparyň ahyry	Wariantlar (V)	Ýygylýklar (p)
67	65	63	67 – 63	1
62	60	58	62 - 58	1
57	55	53	57 – 53	3
52	50	48	52 – 48	2
47	45	43	47 – 43	5
42	40	38	42 – 38	13
37	35	33	37 – 33	8
32	30	28	32 - 28	8
27	25	23	27 – 23	5
22	20	18	22 - 18	4
				$\Sigma p = 50$
				$\Sigma p = n$

Araçäkleriň wariantlaryň ähmiýetleriniň, toparlaryň ortasyna gabat gelmezlikleri ýaly düzülmegi wajypdyr, şeýle hem aýyk toparlar bolmaly däldir. Mysal üçin: “60-dan ýokary” ýa-da “20-den pes” we ş.m.

IV tapgyr: gözegçilik halatlaryny toparlar boýunça paýlamak. Munuň üçin her birine wariantlaryň ululygy ýazylan kagyzlary peýdalanmak maslahat berilýär. Kagyzlar toparlardaky görkezijileriň ölçeglerine degişlilikdäki toplumlara goýulýar. Her bir toplumdaky kagyzlaryň mukdary sanalyp, netijelerini toparlarda ýazylýar we şeýlelikde bolsa wariasion hataryň ýygylýgy (p) alynýar.

14-nji tablisada 10 topara birikdirilip, wariantlarynyň (V) dürli ähmiýetleri bilen 50 gözegçilik sanyny (n) jemleýän wariasion hatar getirilýär.

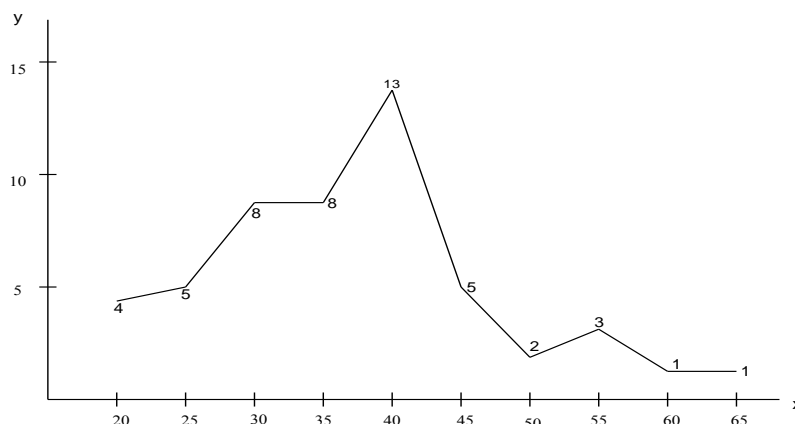
V tapgyr: wariasion hatary grafiki şekillendirmek. Alynan maglumatlaryň grafiki şekilini dogry gurmagyň uly ähmiýeti bardyr.

Wariasion hataryň grafiki şekilini gurmagyň esasy düzgünleri aşakdakylardan ybaratdyr:

- 1) koordinatlar oklaryny gurmaly: absiss oky (x) we ordinatlar oky (y). Absiss oky (x) öwrenilýän alamatyň (boý, agram, gandaky belogyň derejesi we ş. m.) toparlaryny (toparyň ortasy) şekillendirmek üçin, ordinatlar oky (y) bolsa – alamatyň berlen ululygynyň halatlarynyň sanyny şekillendirmek üçin hyzmat edýär.

2) koordinatalar oklary gurulanda absiss oky bilen ordinatalar oklarynyň uzynlygynyň arasyndaky kesgitli gatnaşygy ($x:y = 4:3$) saklamalydyr.

Biziň düzen wariasion hatarymyzyň grafiki şekili 8-nji suratda getirilýär. Alynan paýlanyş hatary (wariasion hatar) we onuň grafiki şekili statistiki maglumatlary göze ilýän, seljermek we mundan beýläk hem öwrenmek üçin amatly edýär.

Surat 8. 30-45 ýaşlaryndaky zenanlaryň dem alanlaryndan soň dem alman saklanýan wagtlary boýunça paýlanyşy

Orta ululyklar

Hususy maglumatlardan wariasion hataryny (paýlanyş hataryny) düzmek - bu bütinlikde jemiň aýratynlyklaryna göz ýetirmek üçin ädilen birinji ädimdir. Ondan soň öwrenilýän alamatyň orta derejesini (dem alman saklanmagyň ortaça wagty, lukmana edilýän gatnawlaryň gündelik ortaça sany, şol ýa-da başga ýaş we jyns toparyndakylaryň ortaça boýy, kesgitli bir keselli näsaglary hassahanada bejermeginiň ortaça möhleti, gandaky belogyň ortaça derejesi, narkozyň derejeleriniň başlanmagynyň ortaça wagty we ş. m.) kesgitlemek zerurdyr.

Alamatyň orta derejesini orta ululyklar adyny göterýän ölçegleriň kömegi bilen aňladýarlar. *Orta ululyk* diýleninde alamatyň jemdäki umumy ölçegini aňladýan sana düşünilýär.

Orta ululyk kesgitli bir jemdäki alamat üçin häsiýetli bolan umumylygy aňladýan ýaly bolýar.

Esasy peýdalanylýan orta ululyklara *moda* (M_o), *mediana* (M_e) we *orta arifmetiki ululyk* (M) degişlidir.

Islendik orta arifmetiki ululygy kesgitlemek üçin hususy ölçegleriň maglumatlaryny wariasion hatary görnüşinde ýazyp peýdalanylýar (tabl.15).

Tablisa 15

18 ýaşyndaky 25 sany ýetginjeginiň beden agramlarynyň netijeleri (wariasion hatar)

Beden agramy, kg (v)	59 60 61 62 63 64	Gözleg sany
Ýetginjekleriň sany (p)	1 4 6 9 3 2	(n) 25

Moda (M_o) – jemde alamatyň beýlekilerden ýygy duş gelýän ululygydyr. Başgaça aýdylanda wariasion hataryň has köp mukdardaky ýygylýgyna (p) gabat gelýän warianty moda hökmünde kabul edilýär. Biziň mysalymyzda $M_o = 62\text{kg}$, sebäbi bedeniň bu agramy 25 sany ýetginjeginiň 9 sanysynda duş gelýär.

Mediana (M_e) – wariasion hatarda alamatyň orta ýagdaýy eýeleýän ululygy. Ol wariasion hatary gözegçilik sany boýunça 2 sany deň bölege bölýär. Medianany kesgitlemek üçin hataryň ortasyny tapmaly. Gözegçilik sany jübüt bolanynda mediana hökmünde iki sany merkezi wariantlardan alynan orta ululygy kabul edilýär. Mysal üçin, 2, 5, 6, 9, 11, 12, 15, 16 ýaly wariantlardan ybarat bolan hatar üçin 4-i we 5-i wariantlar merkezi bolarlar. Şu ýagdaýda mediana:

$$\frac{9+11}{2} = 10 \text{ deň bolar.}$$

Gözegçilik sany täk bolan halatynda, ortaky (merkezi) warianta mediana bolar. Ol şeýle kesgitlenilýär:

$$\frac{n+1}{2} = \frac{25+1}{2} = 13.$$

Bu hataryň ortasynyň, hataryň başyndan ýa-da hataryň ahyryndan 13-nji warianta düşýändigini aňladýar. Biziň mysalymyzda $M_e = 62\text{kg}$ we $M_o = M_e$.

Ýöne ähli wariasion hatarlarda modanyň san ähmiýeti bilen mediananyň san ähmiýeti gabat gelmeýär.

Modanyň we mediananyň wajyp aýratynlygyny bellemek zerurdyr: olaryň ululygyna ahyrky wariantlaryň san ähmiýetleri täsir etmeýärler.

Goý biziň wariasion hatarymyzda ýetginjekleriň iň uly beden agramy 65 kg deň diýeliň, iň kiçisi bolsa – 58 kg. Ahyrky wariantlaryň ähmiýetlerindäki bu üýtgemeler modanyň ululygyna-da, mediananyň ululygyna-da täsir etmezler.

Orta arifmetiki ululyk ähli gözegçilik halatlaryna esaslanýar we ol wariantlaryň sanyna, wariasion hataryň häsiýetine hem-de hasaplanyş enjamynyň bolmagyna baglylykda birnäçe usul bilen hasaplanyp çykarylýar.

Orta arifmetiki usul ýönekeý orta arifmetiki we ölçenilen orta arifmetiki ululyklary hasaplamak üçin ulanylýar (tabl.16). Ýönekeý orta arifmetiki ululyk – her bir warianty bir gezek duş gelýän wariasion hatardan (ähli wariantlar üçin $p = 1$) hasaplanylýp çykarylýar; ölçenilen orta arifmetiki ululyk wariasion hatarda aýratyn wariantlar dürli ýygylýkda ($p \geq 1$) duş gelseler hasaplanylýp çykarylýar.

Formula (1) ýönekeý orta arifmetiki ululygy hasaplamak üçin peýdalanylýar. Formula (2) ölçenilen orta arifmetiki ululygy hasaplamak üçin, esasan hem wariantlar uly ähmiýetli sanlar bilen aňladylmadyk ýagdaýynda peýdalanylýar.

Pursatlar usuly. Bu usuly peýdalanmak bilen orta arifmetiki ululygy aşakdaky formula boýunça hasaplanylýp çykarylýar:

$$M = A + i \frac{\sum a \times p}{n} \quad (3)$$

Bu formula (3) hasaplamalary tehniki taýdan, aýratyn hem wariantlar köp ähmiýetli sanlardan, jem bolsa – uly gözegçilik sanyndan durýan ýagdaýlarynda ýeňilleşdirýär (tabl.17).

18 ýaşyndaky ýetginjekleriň ortaça beden agramyny hasaplamagyň orta arifmetiki usuly (kg)

Ýönekeý M üçin	$M = \frac{\sum v}{n} \text{ (1)}$	Ölçenilen M üçin	$M = \frac{\sum v \times p}{n} \text{ (2)}$	
Wariantlar gaýtalanmaýarlar ($p = 1$)		Wariantlar gaýtalanýarlar ($p \geq 1$)		
$v, \text{ kg}$	p	$v, \text{ kg}$	p	$v \times p$
64	1	64	2	128
63	1	63	3	189
62	1	62	9	558
61	1	61	6	366
60	1	60	4	240
59	1	59	1	59
$\sum v = 369$	$n = 6$	$n = 25$	$\sum v \times p = 1540$	
$M = \frac{\sum v}{n} = \frac{64 + 63 + \dots + 59}{6} = \frac{369}{6} = 61,5 \text{ kg}$		$M = \frac{\sum v \times p}{n} = \frac{128 + 189 + \dots + 59}{25} = \frac{1540}{25} = 61,6 \text{ kg}$		

Orta arifmetiki ululygy pursatlar usuly boýunça hasaplamagyň tapgyrlary:

1. Şertli orta ululygy (A) tapmak. Şertli orta ululyk - A hökmünde wariasion hatarda başgalardan köp gaýtalanýan warianty almak maslahat berilýär. Biziň mysalymyzda $A = M_o = 62 \text{ kg}$, sebäbi 62 kg 25 ýetginjegiň arasynda 9 sanysynda düş gelýär;

2. Şertli orta ululykdan şertli gyşarmany (a) kesgitleýäris, munuň üçin her bir wariantdan şertli orta ululygy aýyryrys: $a = (v - A)$, mysal üçin, $a = 64 - 62 = +2$ we ş. m.;

Pursatlar usuly boýunça orta arifmetiki ululygyň hasaplanylşy

v, kg	p	a	$a \times p$
64	2	+2	+4
63	3	+1	+3
62	9	0	0
61	6	-1	-6
60	4	-2	-8
59	1	-3	-3
$n = 25$		$\sum a \times p = -10$	

3. Şertli orta gyşarmany (a) her bir wariantyň ýygylgyna köpeldýäris we ($a \times p$) köpeltme hasylyny alýarys;
4. $\sum a \times p = -10$ jemini alýarys;
5. Şertli ortadan orta gyşarmany kesgitleýäris:

$$\frac{\sum a \times p}{n} = \frac{-10}{25} = -0,4 \text{ kg};$$

6. Wariant toparlarynyň arasyndaky aralygy kesgitleýäris: $i = 1 \text{ kg}$;
7. Orta arifmetiki ululygy pursatlar usuly boýunça hasaplaýarys:

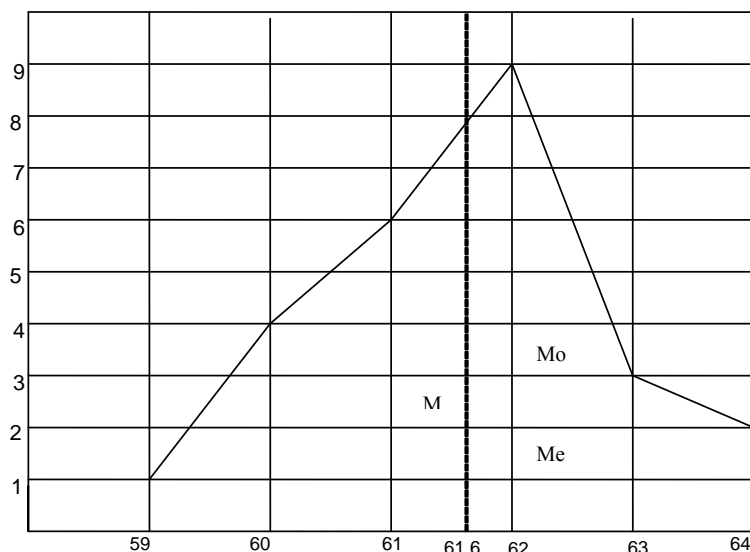
$$M = A + i \frac{\sum a \times p}{n} = 62 - 1 \times 0,4 = 61,6 \text{ kg}.$$

Şeýlelikde, biziň öwrenýän ýetginjeklerimiziň ortaça beden agramy 61,6 kg barabar diýip netije çykarmak bolar.

Orta arifmetiki ululyk ähli wariantlara mahsus bolan zady umumylaşdyryp, jemi bir san bilen häsiýetlendirýär, şol sebäpli hem onuň edil wariantlaryňky ýaly ölçegi bardyr.

Orta arifmetiki ululyk üç sany häsiýete eýedir:

1. Orta ululyk wariasion hatarda orta ýeri eýeleýär (surat 9). Dogry (simmetriki) hatarda: $M = M_o = M_e$.

Surat 9. 18 ýaşyndaky ýetginjekleriň beden agramy boýunça paýlanylyşy

2. Orta umumylaşdyrylan ululyk bolup durýar we onuň yzyndan tötänleýin üýtgemeler, hususy maglumatlardaky tapawutlar görünmeýärler. Ol bütinlikde jem üçin häsiýetli bolan birmeňzeşligi görkezýär. Orta ululyk haçanda aýratyn faktorlaryň tötänleýin täsirini aradan aýyrmak, umumy häsiýetlerini, bar bolan kanunalaýyklyklaryny ýüze çykarmak, toparyň has umumy we häsiýetli aýratynlyklary hakynda doly we düýpli düşünje almak gerek bolsa peýdalanylýar.

3. Ähli wariantlaryň orta ululykdan gyşarmasynyň jemi nola deňdir: $\sum (v - M) = 0$.

Bu orta ululygyň käbir wariantlaryň ölçeglerinden ulydygy we käbirleriniňkiden bolsa kiçiligi sebäpli bolup geçýär. Başgaça aýdylanda, wariantlaryň hakyky orta ululykdan hakyky gyşarmasy ($d = v - M$) položitel ýa-da otrisatel ululyk bolup biler, şol sebäpli hem ähli $+d$ we $-d$ jemi (Σ) nola deňdir.

Orta ululygyň bu häsiýeti orta arifmetiki ululygy hasaplanylşynyň dogrylygyny barlamakda peýdalanylýar. Eger wariantlaryň orta ululykdan gyşarmasynyň tapawudy nola deň bolsa, onda orta ululyk dogry hasaplanylýp çykaryldy diýen netijä gelmek bolar. Orta arifmetiki ululygy hasaplamagyň pursatlar usuly orta ululygyň şu häsiýetine esaslanýar. Eger şertli orta ululyk A hakyky orta ululyga M deň bolsa, onda wariantlaryň şertli orta ululykdan gyşarmalarynyň jemi nola deň bolar.

$A = M$ bolanynda gyşarmalaryň jemi ($\Sigma a \times p$) 0 deň, $A > M$ bolanynda $\Sigma a \times p$ otrisatel ululyk, ahyrda $A < M$ bolanynda bolsa, $\Sigma a \times p$ položitel ululyk bolar.

Orta ululyklaryň lukmançylykdaky roly çendenaşa uludyr. Bir tarapdan olary hadysany бүтинlikde häsiýetlendirmek üçin peýdalanýarlar, ikinjiden bolsa – olar aýratyn ululyklara baha bermek üçin zerurdyr. Aýratyn ululyklary orta ululyklar bilen deňeşdirilende olaryň ikisi üçin hem gymmatly maglumatlar alynýar. Orta ululyklary peýdalanmak, jemiň düzüminiň birmeňzeşlik ýörelgesini berk ýerine ýetirmegi talap edýär. Bu ýörelgeleriň bozulmagy hakyky hadysalar hakyndaky düşüňjeleriň ýoýulmasyna getirýär. Şeýlelikde, orta ululyklary dogry peýdalanmak üçin olaryň düzümi boýunça birmeňzeş jemleri häsiýetlendirýändigine ynamly bolmak zerurdyr.

Statistiki jemde alamatyň dürliliginiň häsiýetnamasy

Şol ýa-da başga bir alamatyň ululygy jemiň ähli agzalarynda olaryň deňeşdirme taýdan birmeňzeş bolmaklaryna garamazdan deň däl. Mysal üçin, ýaşy, jynsy we ýaşayan ýeri boýunça birmeňzeş çaga toparynda her bir çaganyň boýy deňduşlarynyňkydan tapawutlanýar. Adamlar tarapyndan Saglyk öýüne edilen gatnawlar, her bir guryagyry keselli näsagyň ganyndaky belogyň derejesi, gipertoniýa keselli her bir näsagyň arterial gan basyşynyň derejesi hakynda-da ony aýtmak bolar. Öwrenilýän jemdäki alamatyň dürlüligi, üýtgeýjiligi şeýle ýüze çykýar.

Statistika muny şol ýa-da başga bir toparda her bir alamatyň dürlülük derejesini kesgitleýän ýörite ölçegler arkaly häsiýetlendirmäge mümkinçilik berýär. Şeýle ölçeglere limit (lim), amplituda (Am), orta inedördil gyşarma (δ) we üýtgeýjilik koeffisiýenti (C_v) degişlidir. Bu ölçegleriň her biriniň özbaşdak ähmiýetiniň barlygy sebäpli, olaryň her haýsysynda aýratyn durup geçmek gerek.

Limit (lim) wariasion hataryň çetki wariantlarynyň ähmiýetleri bilen kesgitlenilýär:

$$lim = V_{in\ uly} \div V_{in\ kiçi}.$$

Amplituda (Am) – çetki wariantlaryň arasyndaky tapawut:

$$Am = V_{in\ uly} - V_{in\ kiçi}.$$

Şeýlelikde, limit we amplituda dürlüligiň derejesi barada belli bir maglumatlary berýär. Ýöne limit, şeýle hem amplituda ähmiýetli bir kemçilige eýedir. Olar diňe çetki wariantlaryň dürliligini hasaba alýarlar we alamatyň jemdäki dürliligi hakynda,

onuň içki gurluşyny göz önünde tutmak bilen maglumatlary almaga mümkinçilik bermeýärler. Dürlilik bolsa diňe bir çetki wariantlarda däl, eýsem toparyň bütin içki gurluşyny seljermekde ýüze çykýar. Şu sebäpli, bu ölçegleri dürlüligi takmynan häsiýetlendirmek üçin, esasan hem gözegçilik sany az bolanynda ($n \leq 30$) peýdalanmak mümkindir.

Alamatlaryň jemdäki dürlüliginiň has doly häsiýetnamasyny orta inedördül gyşarma berýär we ol grek harpy “sigma” – δ bilen aňladylýar.

Orta inedördil gyşarmany hasaplamagyň iki usuly bar: orta arifmetiki we pursatlar usuly. Orta arifmetiki usulda orta inedördil gyşarma aşakdaky formula boýunça hasaplanylýp çykarylýar:

$$\delta = \sqrt{\frac{\sum d^2}{n-1}} \quad (4)$$

bu ýerde, d – wariantlaryň hakyky orta arifmetiki ululykdan hakyky gyşarmasy ($v-M$). Formula (4) gözegçilik sany az ($n \leq 30$) we wariasion hatarda ähli ýygylýklar $p = 1$ bolanynda peýdalanylýar. Eger $p > 1$ bolsa, onda şeýle görnüşli formula peýdalanylýar:

$$\delta = \sqrt{\frac{\sum d^2 \times p}{n-1}} \quad (5)$$

Hasaplaýyş enjamy bolan ýagdaýynda formula (5), gözegçilik sany köp bolan ýagdaýynda hem peýdalanylýp biliner.

Orta inedördül gyşarmany (δ) pursatlar usuly boýunça aşakdaky formula boýunça hasaplanylýar:

$$\delta = i \sqrt{\frac{\sum a^2 \times p}{n} - \left(\frac{\sum a \times p}{n} \right)^2} \quad (6)$$

bu ýerde a – wariantlaryň şertli orta ululykdan şertli gyşarmasy: $a = v-A$;

$\frac{\sum a^2 \times p}{n}$ - ikinji derejeli pursat, $\left(\frac{\sum a \times p}{n} \right)^2$ – birinji derejeli pursat.

Bu usul haçanda hasaplaýyş enjamy bolmadyk, wariasion hataryň bolsa gözegçilik sanynyň köp, şeýle hem uly sanlarda aňladylan wariantlaryň hasabyna uly bolan ýagdaýynda peýdalanylýar. Gözegçilik sany 30 deň we ondan az bolan ýagdaýynda, ikinji derejeli pursatda $n(n-1)$ bilen çalyşmalydyr.

Orta inedördül gyşarmanyň formulasyndan (4) görnüşi ýaly maýdalawjyda $n-1$ dur, ýagny gözegçilik sany 30 deň ýa-da ondan az bolan ýagdaýynda, formulanyň maýdalawjysynda $n-1$ alynýar.

Haçanda orta arifmetiki ululygy M kesgitlenilende hataryň ähli gözegçilik birlikleri hasaba alynýan bolsa (1 we 2 formulalar), inedördil gyşarma (δ) hasaplanylanda, ähli gözegçilik birlikleri däl-de, eýsem bir birlik az alynýar ($n-1$).

Gözegçiligiň uly sanynda ($n > 30$) 4 we 5 formulalaryň maýdalawjysynda diňe n alýarlar, sebäbi birlik hasaplamagyň netijesini üýtgetmeýär we şol sebäpli awtomatiki goýberilýär.

I. Orta inedördil gyşarmany 5-nji formula boýunça hasaplamagyň yzygiderliligi (tabl.18).

1. Orta arifmetiki ululygy M (orta arifmetiki usul boýunça kesgitlemeli, 2-nji formula, tabl.16):

$$M = \frac{\sum v \times p}{n} = \frac{2448}{16} = 153sm$$

2. Hakyky gyşarmany d ($d = v - M$) tapmaly. Mysal üçin, $d_1 = 155 - 153 = +2$; $d_2 = 154 - 153 = +1$ we ş. m.;

3. Her bir gyşarmany inedördile götermeli (d^2);

4. Hataryň ähli setirleri boýunça köpeltme hasylyny tapmaly ($d^2 \times p$);

5. Jemi kesgitlemeli ($\sum d^2 \times p$);

6. Formula boýunça δ hasaplap çykarmaly:

$$\delta = \sqrt{\frac{\sum d^2 \times p}{n}} = \sqrt{\frac{16}{16-1}} = \pm 1,05sm$$

Tablisa 18

Orta inedördil gyşarmanyň orta arifmetiki usul boýunça hasaplanylşy

12 ýaşyndaky oglanlaryň boýlary, sm (v)	Oglanlaryň sany (p)	$v \times p$	d	d^2	$d^2 \times p$
155	1	155	+2	4	4
154	4	616	+1	1	4
153	6	918	0	0	0
152	4	608	-1	1	4
151	1	151	-2	4	4
	$n = 16$	$\sum v \times p = 2448$			$\sum d^2 \times p = 16$

Orta inedördil gyşarmanyň atlandyrylan sandygyna üns bermelidir, şol sebäpli hem ol wariantlar we orta arifmetiki ululyk üçin umumy atlandyрма eýe bolmalydyr. Biziň mysalymyzda oglanlaryň boýlary ölçenilenligi sebäpli, orta inedördil gyşarma santimetrde getirilmelidir.

Orta inedördil gyşarmany pursatlar usuly boýunça hasaplamak hem orta arifmetiki ululygy hasaplanylandan soň geçirilýär. Ýokarda getirilen ýönekeý mysalymyzda orta arifmetiki ululygy we δ pursatlar usuly boýunça hasaplamak bilen wariasion hatary statistiki işläp taýýarlamagyň üstünde durup geçeliň.

II. Orta inedördil gyşarmany (δ) pursatlar usuly boýunça hasaplamak (tabl.19).

1. Şertli orta ululygy A tapmaly ($A = 153$).

2. Her bir wariantyň şertli orta ululykdan şertli gyşarmasyny tapmaly, $a = v - A$

3. $a \times p$ köpeltme hasylyny tapyp soňra olary jemlemeli: $\sum a \times p = 0$

4. Hakyky orta arifmetiki ululygy (3) formula boýunça hasaplap çykarmaly.

$$M = A + i \frac{\sum a \times p}{n} = 153 + 1 \times \frac{0}{16} = 153sm$$

Gyşarmalaryň jeminiň 0 deň bolanlygy sebäpli $M = A$.

Tablisa 19

12 ýaşyndaky oglanlaryň boý uzynlyklary boýunça paýlanylyşy (M we δ pursatlar usuly boýunça hasaplamak)

Boý, sm (v)	Çagalaryň sany (p)	a	$a \times p$	$a^2 \times p$
155	1	+2	2	4
154	4	+1	4	4
153	6	0	0	0
152	4	-1	-4	4
151	1	-2	-2	4
	$n = 16$		$\sum a \times p = 0$	$\sum a^2 \times p = 16$

5. Wariasion hataryň ähli setirleri boýunça $a^2 \times p$ köpeltme hasylyny almaly we olary jemlemeli: $\sum a^2 \times p = 16$

6. Orta inedördül gyşarmany (δ) pursatlar usuly boýunça hasaplamaly:

$$\delta = i \sqrt{\frac{\sum a^2 \times p}{n} - \left(\frac{\sum a \times p}{n}\right)^2} = 1 \sqrt{\frac{16}{16-1} - \left(\frac{0}{16}\right)^2} = \pm 1,05 \text{ sm}$$

Alamatyň jemdäki ululygynyň dürlilik derejesini häsiýetlendirýän ýene-de bir sypat - üýtgeýjilik (wariasiýa) koeffisiýentidir.

Üýtgeýjilik (wariasiýa) koeffisiýenti (C_v) dürliligiň deňeşdirme ölçegi bolup durýar, sebäbi ol orta inedördil gyşarmanyň orta arifmetiki ululyga göterim gatnaşygy hökmünde hasaplanylýp çykarylýar. Üýtgeýjilik koeffisiýentiniň formulasy şeýledir:

$$C_v = \frac{\delta}{M} \times 100$$

Mysal üçin, ýetginjekleriň boý uzynlygy öwrenilende alynan maglumatlar:

$$M=153 \text{ sm}; \delta = \pm 1,05 \text{ sm, onda: } C_v = \frac{1,05}{153} \times 100 = 0,68 \%$$

Alamatyň dürlilik derejesine takmynan baha bermek üçin üýtgeýjilik koeffisiýentiniň aşakdaky yzygiderliligi peýdalanylýar. Eger koeffisiýent 20% ýokary bolsa, onda güýçli dürliligi belleýärler; 20-10% bolanynda – orta we 10% -den pes bolsa – onda dürlilik pes hasaplanylýar.

Üýtgeýjilik koeffisiýentini, ululyklary boýunça tapawutlanýan ýa-da ölçeg birligi birmeňzeş bolmadyk alamatlaryň dürlilik derejeleri deňeşdirilende peýdalanylýar. Mysal üçin, goý täze dogulan we 7 ýaşly çagalaryň beden agramlarynyň dürlilik derejesini deňeşdirmek gerek diýeliň. Täze dogulan çagalarda 7 ýaşly çagalara seredeniňde δ -nyň kiçi boljakdygy düşnükli, sebäbi olaryň beden agramlary kiçidir. Orta inedördil gyşarma-da alamatyň ululygynyň kiçi bolan ýerinde kiçi bolýar (täze dogulan çagalaryň beden agramlarynyň $\delta \pm 0,35 \text{ kg}$, 7 ýaşly oganlaryňky bolsa - $\delta \pm 3,88 \text{ kg}$). Şu ýagdaýda dürliligiň derejesindäki tapawudy kesgitlemek üçin orta inedördül gyşarmadan däl-de, eýsem dürliligiň deňeşdirme ölçeginden – üýtgeýjilik koeffisiýentinden (C_v) ugur almalydyr (tabl. 20).

Şu hasaplamalardan, çagalaryň ýaşynyň ýokarlanmagy bilen beden agramlarynyň şeýle hem onuň dürlilik derejesiniň ýokarlanýandygy görünýär.

Tablisa 20

N şäherinde ýaşayan oganlaryň beden agramlaryny häsiýetlendirýän görkezijiler

Oglaň toparlary	Ortaça agram M,kg	δ , kg	C_v , %
Täze dogulanlar	3,5	$\pm 0,35$	10
7 ýaşlylar	24,7	$\pm 3,88$	15,7

Üýtgeýjilik koeffisiýentiniň, şeýle hem dürli ölçegli birnäçe alamatlaryň dürlilik derejelerini deňeşdirmekde we baha bermekde uly ähmiýeti bardyr (tabl. 21).

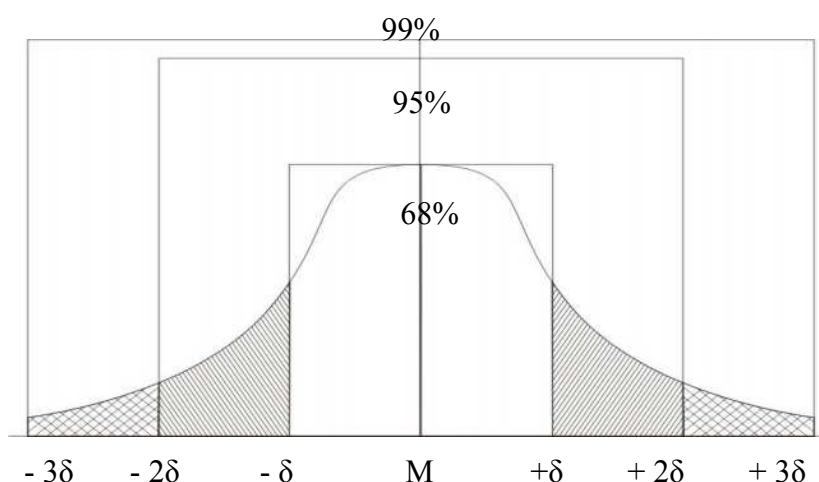
Tablisa 21

Jemiň dürli alamatlaryny M, δ we C_v boýunça deňeşdirmek

Alamatyň ady	M	δ	C_v , %
Ganyň syworotkasynyň umumy belogy	68 g /l	± 4 g /l	5,8
EÇT	9 mm /sm	± 2 ,mm/ sm	22,0
Leykositler	8000 /mm ³	± 800 /mm ³	10, 0

Tablisada getirilýän alamatlaryň dürlilik derejeleriniň tapawudyna orta inedördil gyşarma boýunça baha berip bolmajakdygy görünýär. Şu mysalda diňe C_v has üýtgeýjilikli alamatyň EÇT we üýtgeýjiligi pes alamatyň bolsa ganyň umumy belogy bolup durýandygy hakynda netije çykarmaga mümkinçilik berýär.

Orta inedördül gyşarma alamatyň paýlanyş hatarynyň düzümi bilen baglanyşyklydyr. Ony shemalaýyn şeýle görnüşde şekillendirmek bolar (surat 10).

Surat10. Sigmal gyşarmasy boýunça wariasion hataryň düzümi

Statistikanyň teoriýasy tarapyndan, kadaly paýlanyşda $M \pm \delta$ çäginde wariasion hataryň ähli 68% wariantlarynyň, $M \pm 2\delta$ çäginde – 95%, $M \pm 3\delta$ çäginde bolsa – 99,7% wariantlarynyň ýerleşýändigini subut edilendir. Şeýlelikde, $M \pm 3\delta$ bütinlikde wariasion hatary gurşap alýar diýen ýalydyr.

Hataryň düzüminiň kanunalaýyklygy hakyndaky statistikanyň bu teoretiki kadasyňyň orta inedördil gyşarmany amalda peýdalanmak üçin uly ähmiýeti bardyr. Bu düzgüni orta ululygyň hakykylygy baradaky soragy anyklamak üçin peýdalanmak bolar. Eger-de ähli wariantlaryň 95% $M \pm 2\delta$ çäginde ýerleşseler, onda orta ululyk hatar üçin häsiýetlidir we jemde gözegçilik sanyny artdyrmak talap edilmeýär. Orta ululygyň adatylygyny kesgitlemek üçin hakykatdaky paýlanyşy teoretiki paýlanyş bilen sigmal gyşarmalary hasaplap çykarmak arkaly deňeşdirip görülýär. Orta ululygyň hakykylygyny kesgitlemegiň mysaly 22-nji tablisada getirilýär.

Tablisa 22

12 ýaşyndaky oglanlaryň ortaça boýy we sigmal gyşarmany göz öňünde tutmak bilen olaryň boýlary boýunça paýlanyşy

M	δ	$< M - 2\delta$ < 151	$M + 2\delta$ 151 - 155	$> M + 2\delta$ > 155	Oglanlaryň umumy sany
153	$\pm 1,05$	0	16	0	16

Şeýlelikde, teoretiki taýdan $M \pm 2\delta$ (ýagny 151-den 155sm çenli) ýetginjekleriň 95% bolmaly. Hakykatda biziň mysalymyzda ähli 16 oglanlaryň (100%) boýlary bu çäkde ýerleşýär. Biziň jemimizde boýy 155sm ýokary we 151sm pes bir ýetginjek hem ýok.

Munuň özi 153sm deň bolan orta ululygyň hatar üçin hakykydygyna şaýatlyk edýär. Şeýlelikde, bu hatar kadaly paýlanyş hataryna laýyk gelýär.

Orta inedördil gyşarmanyň amaly ähmiýeti, şeýle hem M we δ bilip, wariasion hatary gurup bolýanlygyndan we beden taýdan ösüşi öwrenilen çagalar, ýetginjekler, harby gullukçylar üçin dürli ölçegdäki geýimleriň, aýakgaplaryň zerur mukdaryny hasaplap bolýanlygyndan ybaratdyr.

Sigmany (δ) birmeňzeş alamatlaryň dürli-dürlilik derejesini deňeşdirmek üçin hem peýdalanýarlar, mysal üçin, şäher we oba ýerinde ýaşaýan 17 ýaşyndaky ýetginjekleriň boýlarynyň üýtgeşikligi deňeşdirilende.

Sigmany (δ) bilip, dürli ölçeg birliklerinde (santimetrde, kilogramda we başg.) aňladylýan alamatlaryň üýtgeşiklik derejesini deňeşdirmek üçin zerur bolan üýtgeýjilik koeffisiýentini (C_v) hasaplap çykarmak mümkin. Ol jemde has durnukly we az durnukly alamatlary ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Mysal üçin, 12 ýaşyndaky oglanlarda deňeşdirilýän alamatlaryň arasynda haýsy alamatyň: boý, beden agramy, döş aýlawy, öýkeniň ýaşayyş sygymy, kelle aýlawy has durnuklydygyny kesgitlemek gerek diýeliň (tabl. 23).

12 ýaşyndaky oglanlarda antropometriki alamatlary deňeşdirmek

Statistiki sypatlar	Boý, sm	Döş aýlawy, sm	ÖÝS, sm ³	Kelle aýlawy, sm	Beden agramy, kg
$M \pm \delta$	142,0 \pm 8,4	66,0 \pm 4,0	2300,0 \pm 460,0	50,0 \pm 2,0	40,0 \pm 6,0
$C_v(\%)$	6,0	6,0	20,0	4,0	15,0

Üýtgeýjilik koeffisiýentlerini deňeşdirip, has durnukly alamatyň kelle aýlawy, pes durnukly alamatlaryň bolsa – öýkeniň ýaşaýyş sygymy we beden agramy bolup durýandygy hakynda netije çykarmak bolar.

Orta inedördil gyşarma her bir adamdaky aýratyn alamatlara baha bermek üçin hem peýdalanylýar (tabl.24).

Tablisa 24

12 ýaşyndaky oglan A-dan alynan barlag netijelerini, onuň deň-duşlarynyň maglumatlary bilen deňeşdirmek

	Boý, sm	Döş aýlawy, sm	ÖÝS, sm ³	Kelle aýlawy, sm	Beden agramy, kg
Oglan A(v)	59	64	2070	52	40
Onuň deň-duşlary ($M \pm \delta$)	142 \pm 8,5	66 \pm 4,0	2300 \pm 460	50 \pm 2,0	40 \pm 6
Standart gyşarma $t = \frac{v - M}{\delta}$	+2	-0,5	-0,5	+1	0

Standart gyşarma hususy ölçegleriň orta ululykdan (M) näçe sigma (δ) tapawutlanýandygyny görkezýär. 24-nji tablisanyň maglumatlaryndan görnüşi ýaly, oglanjyk A. öz deň-duşlaryndan beden agramy, ÖÝS, döş aýlawy we kelle aýlawy boýunça hiç hili diýen ýaly tapawutlanmaýar, ýöne boýy boýunça ol öz deň-duşlarynyň aglabasyndan uzyn dyr.

Orta inedördil gyşarma klinikada kada we patologiýa meselesini işläp taýýarlamakda-da peýdalanylýp biliner.

Ahyrynda, orta inedördil gyşarma orta arifmetiki ululygyň orta ýalňyşlygy (wekilçilik ýalňyşlygy) formulasynyň wajyp bölegi bolup durýar:

$$m_M = \frac{\delta}{\sqrt{n}}$$

bu ýerde m_M – orta arifmetiki ululygyň orta ýalňyşlygy, n – gözegçilik sany.

Wekilçilik (representatiwlik), wekilçiligiň wajyp teoretiki esaslary ýokarda baş we saýlama jeme bagyşlanan temada beýan edilipdi. Wekilçilik (representatiwlik) – baş jemi düzýän gözleg birlikleriniň ähli hasaba alynýan alamatlarynyň (jynsy, ýaşı, ýaşayan ýeri, hünäri, iş möhleti we ş.m.) saýlama jemde wekilçilik etmegini aňladýar. Saýlama jemiň baş jeme görä bu wekilçiligine ýörite saýlama usullarynyň kömegi bilen ýetilýär.

Barlag netijeleriniň takyklygyna baha bermek wekilçilikligiň teoretiki esaslaryna laýyklykda geçirilýär.

Barlag netijeleriniň takyklygyna baha bermek

Statistiki görkezijileriň takyklygy diýleninde bu görkezijileriň öz şöhlendiriýän hakykatyna gabat geliş derejesine düşünmelidir. Hakykaty ýoýman ony dogry şöhlendiriýän netijeler takyk netijeler hasaplanylýarlar.

Barlag netijeleriniň takyklygyna baha bermeklik, munuň özi saýlama jemden alynan netijeleri haýsy ähtimallyk bilen baş jeme geçirip boljakdygyny kesgitlemekdir.

Lukmançylyk barlaglarynyň aglabasynda lukman, adatça, öwrenilýän hadysanyň bölegi bilen iş salyşmaly, şeýle barlaglaryň maglumatlary boýunça çykarylan netijeleri bolsa bütinlikde ähli hadysa – baş jeme geçirmeli bolýar. Şeýlelikde, takyklyga baha bermek, hadysanyň bölegi boýunça bütinlikde hadysa, onuň kanunalaýyklyklary hakynda netije çykarmak üçin zerurdyr.

Barlag netijeleriniň takyklygyna baha bermeklik şu aşakdakylary kesgitlemegi göz önünde tutýar:

1) wekilçilik ýalňyşlygyny (orta arifmetiki we deňeşdirme ululyklaryň orta ýalňyşlyklaryny) – m ;

2) orta (ýa-da deňeşdirme) ululyklaryň ynamly çäklerini;

3) orta (ýa-da deňeşdirme) ululyklaryň tapawudynyň takyklygyny (t sypaty boýunça).

1. Orta (deňeşdirme) ululygyň orta ýalňyşlygyny (wekil-çilik ýalňyşlygy) kesgitlemek – m .

Wekilçilik ýalňyşlygy barlag netijeleriniň takyklygyna baha bermekde zerur bolan wajyp statistiki ululyk bolup durýar. Bu ýalňyşlyk, haçanda hadysanyň bölegi boýunça, bütin hadysany häsiýetlendirmek talap edilýän halatlarynda ýüze çykýar. Bu ýalňyşlyklar gutulgysyzdyrlar. Olar saýlama barlagyň düýp esasyndan gelip çykýarlar. Saýlama jem boýunça baş jemi, diňe wekilçilik ýalňyşlygynda ölçenilýän käbir nätakyklyk bilen häsiýetlendirip bolar.

Wekilçilik ýalňyşlygyny adaty ýalňyşlyklar hakyndaky (usuly, ölçeniliş takyklygy, arifmetiki we başg.) düşüňjeler bilen garyşdyrmaly däldir.

Wekilçilik ýalňyşlygynyň ululygy boýunça saýlama gözegçiliginden alynan netijeleriň, eger-de barlag tutuşlaýyn baş jemde geçirilen ýagdaýynda, alynyp bilinjek netijelerden nähili tapawutlanjakdygyny kesgitleýärler.

Statistiki usullar arkaly hasaba alynýan bu ýalňyşlyk, tutuşlaýyn barlaga geçilmese ýok edip bolmaýan ýalňyşlygyň ýeke-täk görnüşidir. Wekilçilik ýalňyşlygyny ýeterlikli kiçi ululyga, ýagny ýalňyşlygyň ylalaşyp boljak ululygyna

çenli getirmek mümkindir. Ol saýlama jeme ýeterlikli gözegçilik sanyny (n) çekmek arkaly gazanylýar.

Her bir orta ululyk – M (bejermekligiň ortaça dowamy, ortaça boý, ortaça beden agramy, gandaky belogyň ortaça derejesi we başg.), şeýle hem her bir deňeşdirme ululyk – P (keselçilik, ölümçilik derejeleri we başg.) özüniň orta ýalňyşlygy – m bilen getirilmelidir. Şeýlelikde, saýlama jemiň orta arifmetiki ululygy (M) wekilçilik ýalňyşlygyna eýedir, ol orta arifmetiki ululygyň orta ýalňyşlygy (m_M) diýlip atlandyrylýar we aşakdaky formula arkaly kesgitlenilýär:

$$m_M = \frac{\delta}{\sqrt{n}}$$

Bu formuladan görnüşi ýaly, orta arifmetiki ululygyň orta ýalňyşlygy, alamatyň dürli – dürlilik derejesine göni we gözegçilik sanýndan inedördül köke ters deňölçeqlidir. Şunuň bilen baglylykda, bu ýalňyşlygyň ululygyny azaltmaklyk, dürli-dürli­ligiň kesgitli bir derejesinde, gözegçilik sanyny artdyrmak arkaly mümkindir.

Saýlama barlaglarynda alynan deňeşdirme ululyklaryň (P) hem öz wekilçilik ýalňyşlyklary bardyr we ol deňeşdirme ululygyň orta ýalňyşlygy diýlip atlandyrylýar hem-de m_P bilen aňladylýar.

Tablisa 25

Orta we deňeşdirme ululyklaryň orta ýalňyşlygyny kesgitlemegiň mysallary

$m_M = \frac{\delta}{\sqrt{n}}$	$m_P = \sqrt{\frac{P \times q}{n}}$
<p>49 sany gipertireoz keselli näsaglarda pepsiniň derejesi kesgitlenilýär. $n = 49$ $M = 1,0 \text{ г } \%$ $\delta = \pm 0,35 \text{ г } \%$ $m_M = ?$ $m_M = \frac{0,35}{\sqrt{49}} = \pm 0,05 \text{ г } \%$</p>	<p>110 sany öýkeninde iriňli boşlugy bolan näsaglar barlananda olaryň 44 sanysynda paradontyň distrofiki üýtgemeleri ýüze çykarylýar. $n = 110$ $P = \frac{44 \times 100}{110} = 40 \%$ näsaglarda paradontyň distrofiýasy bar. $q = 100 - 40 = 60 \%$ paradontyň distrofiýasy ýok. $m_P = ?$ $m_P = \sqrt{\frac{40 \times 60}{110}} = \pm 4,7 \%$</p>

Deňeşdirme ululygyň (P) orta ýalňyşlygyny kesgitlemek üçin aşakdaky formula peýdalanylýar:

$$m_P = \sqrt{\frac{P \times q}{n}},$$

bu ýerde P – deňeşdirme ululyk. Eger görkeziji göterimde aňladylan bolsa, onda $q = 100 - P$, eger P – promilde bolsa, onda $q = 1000 - P$, eger P – prodesimilde bolsa, onda $q = 10000 - P$ we ş.m.; n -gözegçilik sany. Gözegçilik sany 30 az bolanynda, maýdalawjyda $n - 1$ alynmalydyr.

Saýlama jemde alynan her bir orta arifmetiki ýa-da deňeşdirme ululyk öz orta ýalňyşlygy bilen getirilmelidir. Bu orta we deňdirme ululyklaryň ynamly çäklerini, şeýle hem deňeşdirilýän görkezijileriň (barlag netijeleriniň) tapawudynyň takyklygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

2. Orta arifmetiki we deňeşdirme ululyklaryň ynamly çäklerini kesgitlemek.

Orta arifmetiki (ýa-da deňeşdirme) ululyk üçin mümkin bolan iki sany ahyrky – iň uly we iň kiçi ähmiýetleri kesgitlemek bilen baş ölçegiň gözlenilýän ululygynyň bolup biljek çäklerini tapýarlar. Bu araçäkler ynamly çäkler diýlip atlandyrylýar.

Ynamly çäkler – orta (ýa-da deňeşdirme) ululygyň çägi bolup, tötänleýin üýtgeме netijesinde onuň daşynda ýerleşmegiň ujypsyz ähtimallygy bardyr.

Orta arifmetiki ululygyň baş jemdäki ynamly çägi aşakdaky formula boýunça kesgitlenilýär:

$$M_{baş} = M_{saýl.} \pm t \times m_M$$

Deňeşdirme ululygyň baş jemdäki ynamly çägi aşakdaky formula bilen kesgitlenilýär:

$$P_{baş} = P_{saýl.} \pm t \times m_P,$$

bu ýerde $M_{baş}$ we $P_{baş}$ – baş jem üçin alynýan orta we deňeşdirme ululyklaryň ähmiýetleri; $M_{saýl.}$ we $P_{saýl.}$ – saýlama jemden alynan orta we deňeşdirme ululyklaryň ähmiýetleri; m_M we m_P – saýlama ululyklaryň wekilçilik ýalňyşlyklary; t – ynamly sypat (takyklyk sypaty, barlagy meýilleşdirilende anyklanylýar); t_m – ynamly aralyk; $t_m = \Delta$, bu ýerde Δ – saýlama barlagy geçirilende alynan görkezijiniň ýalňyşlyk çägi.

Ýalňyşlyk çäginin (Δ) ölçegi t koeffisiýentine baglydyr we ony netijäni kesgitli bir takyklyk derejesi bilen almak üçin barlagçynyň özi saýlaýar.

t sypatynyň ululygy kesgitli bir gatnaşyklar arkaly ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň ähtimallygy – p we saýlama jemdäki gözegçilik sany bilen baglydyr (tabl.26).

Tablisa 26

**Ynamly sypatnyň (t) ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň ähtimallyk derejesine (p) baglylygy
($n > 30$)**

Ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň ähtimallygy – p , %	Ynamly sypat – t
95,0	2
99,0	3

Aglaba lukmançylyk – biologiki we durmuş-gigiýeniki barlaglary üçin ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň $p = 95$ % we ondan ýokary ähtimallygy bilen anyklanan ynamly çäkler dogry hasaplanylýar. Gözegçilik sany $n \leq 30$ bolan ýagdaýynda t sypatyny tapmak üçin ýörite tablisadan peýdalanylýar (tabl. 27). Bu tablisanyň çep tarapynda bir birliksiz ($n-1$) gözegçilik sany, ýokarsynda bolsa – ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň ähtimallyk derejesi (p) görkezilýär.

Ynamly çäkler kesgitlenilende, başda orta ýa-da deňeşdirme ululygyň ynamly çäklerini ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň haýsy ähtimallyk derejesi bilen görkezmelidigi hakyndaky soragy çözmelidir. Kesgitli ähtimallyk derejesini saýlap alyp, oňa

laýklykda berilen gözegçilik birligindäki ynamly sypatyň (t) ululygy tapylýar. Şeýlelikde, ynamly sypat - t öňünden, barlagy meýilleşdirilende anyklanylýar. Islendik görkezijä (orta ýa-da deňeşdirme ululyk), hasaplamalarda alynan ynamly çäkleri göz önünde tutup baha berlip biliner.

Tablisa 27

Ähtimallygyň üç derejesi üçin t sypatynyň ähmiýetleri (N.A.Plohinskiý boýunça)

$\begin{matrix} p \\ n=n-1 \end{matrix}$	95 %	99 %	99,9 %	$\begin{matrix} p \\ n=n-1 \end{matrix}$	95 %	99 %	99,9%
1	12,7	63,7	37,0	10	2,2	3,2	4,6
2	4,3	9,9	31,6	11	2,2	3,1	4,4
3	3,2	5,8	12,9	12	2,2	3,1	4,3
4	2,8	4,6	8,6	13	2,2	3,0	4,1
5	2,6	4,0	6,9	14 – 15	2,1	3,0	4,1
6	2,4	3,7	6,0	16 – 17	2,1	2,9	4,0
7	2,4	3,5	5,3	18 – 20	2,1	2,9	3,9
8	2,3	3,4	5,0	21 – 24	2,1	2,8	3,8
9	2,3	3,3	4,8	25 - 29	2,0	2,8	3,7

Orta $M_{sayl.}$ ýa-da deňeşdirme $P_{sayl.}$ ululuklaryň ynamly çäkleriniň hasaplanýş usuly bilen tanyş bolmak üçin başlangyç maglumatlary ýazmaklygy we hasaplamalary belli bir yzygiderlilikde geçirmegi maslahat berilýär.

1-nji mysal. Gipertireoz keselli näsaglarda pepsiniň orta derejesiniň ynamly çäklerini ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň 95 % ähtimallygy ($p = 95 \%$) bilen kesgitlemeli.

1. Meseläniň şerti: $n = 49$

$$M_{sayl.} = 1 \text{ r } \%$$

$$m_M = \pm 0,05 \text{ r } \% \text{ (tabl.25)}$$

$$p = 95 \% (n = 49, t = 2)$$

2. Baş jemde orta ululygyň ynamly çäklerini kesgitlemeli.

3. Formula $M_{baş} = M_{sayl.} \pm t \times m_M$

4. Çözülişi : $M_{baş} = 1 \text{ r } \% \pm 2 \times 0,05 \text{ r } \%$

$$\begin{array}{l}
 M_{baş} \begin{cases} 1 \text{ r } \% + 0,1 \text{ r } \% = 1,1 \text{ r } \% \\ 1 \text{ r } \% - 0,1 \text{ r } \% = 0,9 \text{ r } \% \end{cases} \\
 \begin{array}{l} \text{ýokary дә} \\ \text{pes дә} . \end{array}
 \end{array}$$

5. Netije. Baş jemde gipertireoz keselli näsäglarda pepsiniň orta derejesiniň 1,1 г % ýokary we 0,9 г % pes boljak däldigi ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň 95 % ($p = 95 \%$) ähtimallygy bilen kesgitlenildi.

2 - *nji mysal*. Öýken absessli näsaglarda paradontyň distrofiýasynyň ýygylýk görkezijisiniň ynamly çäklerini ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň 95 % ähtimallygy bilen kesgitlemeli (tabl. 26).

1. Meseläniň şerti : $n = 110$

$$P_{sayl.} = 40 \%$$

$$m_P = \pm 4,7 \%$$

$$p = 95 \% \quad (n = 110, t = 2)$$

2. Baş jemde deňeşdirme ululygynyň ynamly çäklerini kesgitlemeli.

3. Formula: $P_{baş} = P_{sayl.} \pm t \times m_P$

4. Çözülişi: $P_{baş} = 40 \% \pm 2 \times 4,7 \%$

$$\begin{array}{lcl}
 & 40 \% + 9,4 \% = 49,4 \% & \text{ýokary däl} \\
 P_{baş} & \swarrow \quad \searrow & \\
 & 40 \% - 9,4 \% = 30,6 \% & \text{pes däl.}
 \end{array}$$

5. Netije: Baş jemde öýken absessli näsaglarda paradontyň distrofiýasy 49,4 % ýygylýk we 30,6 % seýrek duş gelmejekdigi ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň 95 % ($p = 95 \%$) ähtimallygy bilen kesgitlenildi.

Mysallardan görnüşi ýaly ynamly çäkler ynamly aralygyň ($tm = \Delta$) ölçegine baglydyr. Ynamly aralygyň seljermesi ähtimallygyň berilen derejesinde (p) we $n \geq 30$ t üýtgemeyän ululykdygyny we ynamly aralygyň wekilçilik ýalňyşlygynyň ululygyna baglydygyny (m_M ýa-da m_P) görkezýär.

Ýalňyşlygyň azalmagy bilen orta we deňeşdirme ululygyň ynamly çäkleri daralýar, ýagny barlagyň netijeleri takyklaşyp baş jemdäki netijelere golaýlaşýar.

Eger ýalňyşlyk uly bolsa, onda saýlama jem üçin uly ynamly çäkler alynýar, munuň özi bolsa baş jemdäki kesgitlenilýän ululygyň logiki bahasyna garşy gelmegi mümkindir.

Mysal üçin, 80 sany sportsmeniň kesgitli bir iýmitleniş we türgenleşik düzgüninde, olaryň ortaça ýyl agramlarynyň artmagy $M_{sayl.} = 1 \text{ kg}$; $m_M = \pm 0,8$ deň boldy diýeliň. Ähtimallygyň $p = 95 \%$ derejesinde we $t = 2$ bolanynda $M_{baş} = 1 \text{ kg} \pm 2 \times 0,8 \text{ kg}$. Şonuň üçin:

$$\begin{array}{lcl}
 & + 2,6 \text{ kg köp däl} & \\
 M_{baş} & \swarrow \quad \searrow & \\
 & - 0,6 \text{ kg az däl} &
 \end{array}$$

Bu gapma-garşylykly maglumatlar sportsmenleriň şeýle düzgünde beden agramlarynyň uly ortaça artmasyny (+ 2,6 kg çenli), şeýle hem beden agramlarynyň ortaça 600 grama golaý peselmesini berip biljekdiklerini aňladýar. Şeýlelikde,

sportsmenleriň peýdalanýan düzgünleriniň, olaryň beden agramlaryna täsir ediş derejesi hakyndaky sorag entäk anyk dälligine galýar.

Şunuň ýaly ýagdaýda ynamly çäkleriň gerimini gysgaltmagyň ätiýaçlygyny wekilçilik ýalňyşlygynyň ululygyndan gözlemek gerekdir. Munuň üçin ilki başda toparyň düzümi boýunça birmeňzeşligi nukdaý nazardan orta inedördil gyşarmasy boýunça, alamatyň dürli-dürlilik derejesini seljermek gerekdir. Şeýle hem orta ýalňyşlygyň ululygyna, diýmek ynamly çäklerine, gözegçilik sanynyň uly täsir edýändigini göz önünde tutmak zerurdyr.

Orta ýa-da deňeşdirme ululyklaryň ynamly çäkleri ($M_{saýl.}$ we $P_{saýl.}$), diňe bu ululyklaryň orta ýalňyşlygyna (m_M ýa-da m_P) bagly bolman, eýsem barlagçy tarapyndan saýlanylyp alynýan ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň ähtimallyk derejesine (p) hem baglydyr. Ähtimallygyň uly derejesinde ynamly çäkleriň gerimi ulalýar.

3. *Orta (ýa-da deňeşdirme) ululyklaryň tapawudynyň takykylygyny t sypaty boýunça kesgitlemek.*

Lukmançylykda we saglygy goraýyşda ilatyň dürli ýaş, jyns şeýle hem sagdyn we näsag toparlary üçin alynan orta hem-de deňeşdirme ululyklaryň ölçegleriniň tapawudy boýunça baha berýärler.

Ähli ýagdaýlarda, deňeşdirip bolýan iki sany ululyk deňeşdirilende diňe bir olaryň tapawudyny kesgitlemek däl, eýsem onuň takykylygyna hem baha bermek zerurlygy ýüze çykýar.

Saýlama barlaglarda alynan ululyklaryň tapawudynyň takykylygy, olary degişli baş jemlere geçirip boljakdygyny aňladýar.

Saýlama tapawudyň takykylygy orta we deňeşdirme ululyklar üçin ýörite formulalar boýunça hasaplanylýan ynamly sypat (t takykylyk sypaty) bilen ölçenilýär.

Deňeşdirilýän orta ululyklaryň tapawudynyň takykylygyna baha bermegiň formulasy şeýledir:

$$t = \frac{M_1 - M_2}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}}$$

we deňeşdirme ululyklar üçin:

$$t = \frac{P_1 - P_2}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}},$$

bu ýerde M_1, M_2, P_1, P_2 – saýlama barlagda alynan ölçegler; m_1 we m_2 – olaryň ortaça ýalňyşlygy; t – takykylyk sypaty. $t \geq 2$ bolanynda tapawut takyk hasaplanylýar, munuň özi ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň 95% we ondan hem ýokary bolan ähtimallygyna ($p > 95, 0\%$) laýyk gelýär.

Lukmançylykda we saglygy goraýyşda geçirilýän aglaba barlaglar üçin ähtimallygyň şeýle derejesi doly diýen ýaly ýeterlikli hasaplanylýar.

Takykylyk sypatynyň $t < 2$ bolan ululygynda ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň ähtimallygy $p < 95\%$ bolýar. Ähtimallygyň şeýle derejesinde biz görkezijileriň alynan tapawudy, ähtimallygyň ýeterlikli derejesi bilen takyk diýip tassyklap

bilmeris. Şeýle ýagdaýda, gözegçilik sanyny köpeltmek arkaly goşmaça maglumatlary almak zerurdyr.

Gözegçilik sanyny köpeldilende-de tapawudyň takyk bolman galmagy mümkindir. Eger şeýle ikilenji barlaglarda-da tapawut takyk bolmazlygyna galsa, onda deňeşdirilýän jemleriň arasynda öwrenilýän alamat boýunça tapawudyň ýoklugy subut edildi diýip hasaplanylýsa bolar.

Mysal üçin, gipertireoz keselli näsaglaryň we sagdyn adamlaryň aşgazan şiresindäki pepsiniň derejesiniň tapawudynyň takyklygyny kesgitlemek talap edilýär. Pepsini barlamak üçin 2 topar alynýar: 49 sany gipertireoz keselli näsaglar we 50 sany sagdyn adamlar (gözegçilik topary). Barlagyň netijeleri 28-nji tablisada getirilýär.

$$t = \frac{M_1 - M_2}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}} = \frac{4 - 1}{\sqrt{0,3^2 + 0,1^2}} = 10,0$$

Tablisa 28

Gipertireoz keselli näsaglar bilen sagdyn adamlaryň aşgazan şiresindäki pepsiniň orta derejesini deňeşdirmek

Deňeşdirilýän toparlar	<i>n</i>	<i>M</i> , г %	<i>M</i> , г %	<i>t</i>	Ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň ähtimallyk derejesi, <i>p</i>
Gipertireoz keselli näsaglar	49	1,0	±0,3	10	> 99,0
Sagdyn adamlar	50	4.0	±0,1		

Şeýlelikde, gipertireozda pepsiniň derejesiniň peselýändiginiň hakynda netije çykarmak bolar we ol ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň ýokary derejeli ähtimallygy (*p* > 99,0 %) bilen tassyklanylýar. Diýmek, pepsiniň derejesiniň peselmegini gipertireozyň anyklanylyşyny tassyklamak üçin alamatlaryň biri hökmünde peýdalanmak mümkindir.

Deňeşdirme ululyklaryň tapawudynyň takyklygy hem şeýle görnüşde kesgitlenilýär (tabl.29).

Tablisa 29

Öýken absessli näsaglarda we sagdyn adamlarda paradontyň distrofiýasynyň duş gelýän ýygylgyny deňeşdirmek

Deňeşdirilýän toparlar	<i>n</i>	Olardan paradontyň distrofiýasy bilen			<i>t</i>	<i>p</i> %
		Absolýut sany	<i>P</i>	<i>m_p</i>		
Öýken absessli näsaglar	110	44	40,0	± 4,7	6,2	> 99,0
Sagdynlar	80	5	6,8	± 2,7		

Netije: görkezijileriň tapawudy ($40,0 - 6,8 = 33,2 \%$) ähmiýetli we 99% -den ýokary ähtimallyk bilen takykdyr. Şeýlelikde, paradontyň distrofiýasynyň öýken absessli näsaglar üçin häsiýetlidigini ýokary ähtimallyk bilen tassyklamak bolar.

Şeýle utgaşma kanunalaýyk bolup, bu näsaglaryň bedenindäki düýpli patofiziologiki üýtgeşmeler bilen düşündirilmelidir.

Bu mysal, lukman-barlagçynyň köplenç ýagdaýlarda, gözegçilik edilýän iki sany saýlama jemiň ölçegleriniň arasynda ýüze çykýan tapawudyň ähmiýetliligi, takyklygy, onuň kanunalaýyklygy şöhlelendirjekdigi we ony ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň haýsy ähtimallygy bilen tassyklap boljakdygy hakyndaky soragy çözmeli bolýandygyny görkezýär.

Barlag netileleriniň takyklygyna we tapawudyna baha bermegiň ýokarda görkezilen usuly deňeşdirmäni diňe jübitleýin geçirmäge mümkinçilik berýär we umumylaşdyryjy görkezijileriň – orta arifmetiki (M_1 we M_2) ýa-da deňeşdirme ululyklaryň (P_1 we P_2) hem-de olaryň orta ýalňyşlyklarynyň (m) bolmagyny talap edýär.

Korrelyasiýa baglanyşygy

Tebigatda we jemgyýetde bolup geçýän ähli wakalar, hadysalar özarabaglanyşykly hem-de özara şertlenendirler. Hadysalaryň ýa-da wakalaryň arasyndaky baglanyşyklaryň iki: funksional we korrelyasion görnüşleri tapawutlandyrylýar.

Funksional baglanyşyk alamatlaryň (hadysalaryň) berk baglanyşygyny häsiýetlendirýär (mysal üçin, töweregiň radiusyna kesgitli meýdan laýyk gelýär). Funksional baglanyşykda haýsy hem bolsa bir hadysanyň üýtgemegi, başga bir hadysanyň kesgitli bir üýtgemesine getirýär. Şeýle baglanyşyk fiziko-himiki hadysalar üçin häsiýetlidir.

Durmuş-gigiýeniki hadysalarda, kliniki lukmançylykda we biologiýada hadysalaryň arasyndaky baglanyşyk başga häsiýeti - korrelyasiýa baglanyşygy häsiýetini görterýär. Korrelyasiýa baglanyşygynda bir alamatyň her bir orta ululygynyň ähmiýetine, onuň bilen özarabaglanyşykly başga bir alamatyň birnäçe ähmiýeti gabat gelýär. Adamyň beden agramynyň we boý uzynlygynyň özarabaglanyşyklylygy hemmä mälimdir. Birmeňzeş boýly adamlar toparynda beden agramynyň dürli gysgarmalaryny görmek bolýar. Ýöne agram, kesgitli ölçeglerde - özüniň orta ululygynyň töwereginde bolýar.

Korrelyasiýa baglanyşygy öwrenilýän hadysalaryň köpçüliginde, ýagny statistiki jemde ýüze çykýar. Öwrenilýän hadysalaryň arasyndaky korrelyasiýa baglanyşygy kesgitlenilende her bir ylym hünärmeniniň öňünde, bir hadysanyň başga bir hadysa ýa-da iki hadysanyň üçinjä (olaryň umumy sebäbine) baglylygyny tassyklaýan sebäp baglanyşygyny tapmak boýunça, mesele durýar. Statistika, barlagça baglanyşygy ölçemäge, netijeleri esaslandyrmaga we olary aýdyňlaşdyryp görkezmäge mümkinçilik berýär.

Korrelyasiýa baglanyşygyny - tablisa, grafik we korrelyasiýa koeffisiýenti görnüşinde görkezilip biliner. Tablisalar we grafikler diňe baglanyşygyň bardygy we onuň ugry hakynda düşünje berip bilerler. Bu baglanyşygy ölçemek we onuň statistiki takyklygyna baha bermek, diňe ýörite korrelyasiýa koeffisiýentiniň (r_{xy}) we onuň orta ýalňyşlygynyň kömegi arkaly mümkindir.

Korrelýasiya koeffisiyenti (r_{xy}) bir san bilen öwrenilýän hadysalaryň arasyndaky baglanyşygyň güýjüni ölçeýär we onuň ugry hakynda düşünje berýär.

Ugry boýunça baglanyşyk göni we ters bolup biler. Göni baglanyşykda bir alamatyň ähmiýetiniň artmagy bilen, onuň bilen baglanyşykly beýleki alamatyň hem orta ähmiýeti artýar. Mysal üçin, beden temperaturasynyň ýokarlanmagy bilen köp ýokanç keselli näsaglarda pulsuň ýygylgy ýokarlanýar. Göni baglanyşygy häsiýetlendirýän korrelýasiya koeffisiyenti goşmak (+) alamaty bilen aňladylýar. Ters baglanyşykda bir alamatyň ähmiýetiniň artmagy bilen, onuň bilen baglanyşykly beýleki alamatyň orta ähmiýeti peselýär. Mysal üçin, güýz paslynda howanyň temperaturasy näçe pes bolsa, çagalaryň ýiti bronhit bilen keselçiligi şonçada ýokary bolýar. Ters baglanyşygy häsiýetlendirýän korrelýasiya koeffisiyenti minus (-) alamaty bilen aňladylýar.

Baglanyşygyň güýji boýunça korrelýasiya koeffisiyentleri birden nola çenli aralykda bolup bilýär we doly, güýçli, orta, gowşak hem-de baglanyşygyň ýoklugy tapawutlandyrylýar (tabl. 30).

Tablisa 30

Korrelýasiya koeffisiyenti boýunça korrelýasiya baglanyşygynyň güýjüne we ugruna baha berliş shemasy

B. ugry B. güýji	Göni (+)	Ters (-)
Doly	+ 1,0	-1,0
Güýçli	+1,0-den +0,7 çenli	-1,0-den - 0,7 çenli
Orta	+0,7-den +0,3 çenli	-0,7-den - 0,3 çenli
Gowşak	+0,3-den 0,0 çenli	-0,3-den 0,0 çenli
Baglanyşyk ýok	0,0	0,0

Korrelýasiya baglanyşygynyň göniçyzykly we egriçyzykly bolmagy mümkindir. Göniçyzykly baglanyşyk bir alamatyň üýtgemeginde, onuň bilen baglanyşykly başga bir alamatyň orta ähmiýetiniň deňölçegli üýtgemegi bilen häsiýetlendirilýär (mysal üçin, maksimal we minimal arteriýal gan basyşynyň derejeleriniň üýtgemeleriniň arasynda deňölçeglilik gabat gelýär). Egriçyzykly baglanyşyk halatlarynda başga gatnaşyk, ýagny bir alamatyň deňölçegli üýtgemesinde, başga alamatyň ýokarlanýan we peselýän orta ähmiýetleriniň bolmagy mümkindir.

Göniçyzykly korrelýasiyada hadysalaryň arasyndaky baglanyşygy ölçemek we baha bermek korrelýasiya koeffisiyentiniň kömegi arkaly amala aşyrylýar. Göniçyzykly korrelýasiya koeffisiyentini hasaplap çykarmagyň köp usullary bar.

Gözleg sany az bolanynda ($n \leq 30$), maglumatlar toparlanman getirilende, mukdar ähmiýetli bolsalar we aýyk wariantlar bolmasa, korrelýasiya koeffisiyentini hasaplamak üçin inedördül (Pirsonyň) usuly has ýygý peýdalanylýar. Onuň formulasy:

$$r_{xy} = \frac{\sum (d_x \times d_y)}{\sqrt{\sum d_x^2 \times \sum d_y^2}},$$

bu ýerde : x we y – aralarynda baglanyşyk kesgitlenýän alamatlar (hadysalar); d_x we d_y – her bir wariantanyň x alamatynyň hataryndan we y alamatynyň hataryndan hasaplanylýp çykarylan orta ululykdan gyşarmasy; Σ – jem alamaty.

Käbir halatlarda baglanyşygyň ugruny we güýjüni ölçemegi derejeler (Spirmeniniň) korrelýasiýa koeffisiýentiniň (ρ) kömegi arkaly amala aşyrmak mümkin. Onuň hasaplanylş formulasy :

$$\rho_{xy} = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)}$$

bu ýerde : ρ – derejeler korrelýasiýa koeffisiýenti; d – dereje-leriň arasyndaky tapawut; n – gözleg sany; 6 – hemişelik koef-fisiýent.

Alamatlaryň arasyndaky arabaglanyşygy öwrenmek üçin derejeler korrelýasiýa koeffisiýentini şu aşakdaky şertlerde ulanýarlar: 1) gözleg sany köp bolmadyk halatynda ($n \leq 30$); 2) baglanyşygyň güýjüniň derejesini anyk hasaplamak zerur bolmadyk halatynda; 3) alamatlar diňe bir mukdar ähmiýetli bolman, eýsem hil ähmiýetli hem bolsalar; 4) haçanda paýlanylş hatarlarynda aýyk wariantalar bolsalar (mysal üçin, < 20 ýa-da > 40).

Derejeler korrelýasiýa koeffisiýenti hasaplanylýanda baglanyşygyň häsiýetiniň, ýagny göniçyzykly ýa-da egriçyzykly bolmagynyň ähmiýeti bolmaýar.

Saýlama jemiň maglumatlaryndan hasaplanylýp çykarylan korrelýasiýa koeffisiýentiniň baş jemdäki baglanyşygyň ölçegine laýyk gelýändigine göz ýetirmek üçin, onuň takyklygyny kesgitlemelidir. Munuň üçin:

1) formula boýunça onuň ýalňyşlygy hasaplanylýar:

$$m_r = \sqrt{\frac{1 - r_{xy}^2}{n - 2}} \quad \text{inedördül usuly üçin (I)}$$

we

$$m_r = \sqrt{\frac{1 - \rho_{xy}^2}{n - 2}} \quad \text{dereje usuly üçin (II);}$$

2) formula boýunça takyklyk (ynamlylyk) koeffisiýenti (t) kesgitlenilýär:

$$t = \frac{r_{xy}}{m_r} \quad (1)$$

$$t = \frac{\rho_{xy}}{m_\rho} \quad (2)$$

Takyklyk koeffisiýenti (t) 3-e deň ýa-da ondan uly bolmalydyr, şeýle ýagdaýda ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň ähtimallygy $p \geq 99\%$ laýyk bolýar.

Korrelýasiýa koeffisiýenti islendik ugurdaky lukmanlaryň işinde giňden ulanylýar. Mysal üçin: maşgala lukmany bu görkezijini çagalaryň we ýetginjekleriň fiziki taýdan ösüşine baha bermekde, durmuş-gigiýenisti - barlanylýan toparlaryň kesgitli zähmet hem-de durmuş şertleri bilen saglyk ýagdaýynyň arasyndaky

baglylygy kesgitlemek üçin peýdalanýar. Korrelýasiýa koeffisiýenti barlanylýan toparlaryň keselçilik halatlarynyň ýygylgynyň olaryň ýaşyna, işlän möhletine, haýsy hem bolsa bir önümçilik zyýanyň barlygyna (toksiki maddalaryň konsentrasiýa derejesi) baglylygyny kesgitlemäge, şeýle hem öwrenilýän toparlaryň haýsysynda bu baglylygyň has güýçli ýüze çykýanlygyny anyklamaga ýardam edýär.

Korrelýasiýa koeffisiýentini hasaplap çykarmak we onuň takyklygyna baha bermek üçin, 31-nji tablisada getirilýän maglumatlar esasynda: 1) korrelýasiýa koeffisiýentini derejeler we inedördül usuly boýunça hasaplap çykarmagyň; 2) degişli alamatlaryň arasyndaky baglanyşygyň ugruny we güýjüni kesgitlemegiň; 3) korrelýasiýa koeffisiýentleriniň takyklygyny kesgitlemegiň üstünde durup geçeliň.

Tablisa 31

Lukmançylyk institutynyň talyplarynda ölçenilen beden agramlarynyň netijeleri we talyplaryň ýaşlary

Talyplaryň tertip belgisi	Talyplaryň ýaşy (x)	Beden agramy, kg (y)
1	22	56
2	22	57
3	21	59
4	24	60
5	23	63
6	23	65
7	24	67
8	23	72
9	24	79
10	24	82

Dereje korrelýasiýa koeffisiýentini hasaplap çykarmagyň yzygiderliligi (tabl.32):

1. 31-nji tablisada getirilen maglumatlardan jübüt alamatdan (x we y) ybarat bolan hatarlary düzmeli (32-nji tablisanyň 1 we 2 sütünleri).

2. Alamatyň her bir görkezijisini dereje belgileri bilen çalyşmaly - x^I we y^I . Derejeler bilen görkezijileriň x we y hatarlaryndaky ýerleri aňladylýar. Derejeler bilen görkezijileriň ýerleri aňladylanda, iki hatarda-da kiçi (ýa-da uly) görkezijiden başlanylýar. Eger-de hataryň käbir görkezijileri birnäçe gezek duş gelseler (22, 23, 24), onda derejeler şeýle goýulýar: 22 ýaş iki gezek duş gelip, ululygy boýunça 2- nji we 3- nji ýerleri eýeleýärler, şonuň üçin şu halatda olaryň dereje belgileri bu ýaşyň eýeleýän ýerleriniň ýarym jemine deňdir $\frac{[2+3]}{2} = 2,5$, ýagny ýaşyň her bir 22 ýyl görkezijisiniň garşysyna 2,5 dereje belgisini goýmaly. 23 ýaş 3 gezek duş gelýär we 4- nji, 5- nji we 6- nji ýerleri eýeleýär, sebäbi 2-nji we 3-nji ýerler 22 ýaş üçin ulanyldy. 23 ýaş üçin derejeler $\frac{[4+5+6]}{3} = 5$ deň bolýar, başgaça her bir 23 ýaşyň garşysyna 5 dereje belgisi goýulýar we ş.m (3 we 4 sütünler).

3. Derejeleriň arasyndaky tapawudy kesgitlemeli $d = x_1 - y_1$ (5 sütün).

4. Derejeleriň tapawudyny inedördüle götermeli - d^2 (6 sütün).

5. Derejeleriň tapawudynyň inedördülleriniň jemini tapmaly – $\Sigma d^2 = 41,5$

6. Alynan maglumatlary formula goýmaly:

$$\rho_{xy} = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n \times (n^2 - 1)} = 1 - \frac{6 \times 41,5}{10 \times (10^2 - 1)} = +0,748$$

7. Shema boýunça (tabl. 30) baglanyşygyň ugruny we güýjüni kesgitleýäris. +0,74 deň bolan dereje korrelýasiýa koeffisiýenti talyplaryň ýaşy we olaryň agramynyň arasynda göni we güýçli baglanyşygyň bardygyna şaýatlyk edýär.

8. Korrelýasiýa koeffisiýentiniň takyklygyny kesgitlemeli:

a) onuň ýalňyşlygyny hasaplamaly:

$$m_p = \sqrt{\frac{1 - 0,748^2}{10 - 2}} = 0,23$$

b) ynamly koeffisiýenti (t) we ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň ähtimallyk derejesini (p) kesgitlemeli:

$$t = \frac{0,748}{0,23} = 3,25 \quad t = 3,25, \quad p > 98\%.$$

9. Netije çykarmaly. Şeýlelikde, + 0,748 deň bolan dereje korrelýasiýa koeffisiýenti ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň $p > 98\%$ ähtimallygy bilen takyk we saýlama barlagyň maglumatlary, baş jemde lukmançylyk inistitutynyň talyplarynyň ýaşy bilen beden agramlarynyň arasynda göni we güýçli baglanyşygyň bardygyny tassyklamaga mümkinçilik berýär.

Tablisa 32

Korrelýasiýa koeffisiýentini derejeler usuly boýunça hasaplamak

Ýaşlary (x)	Beden agramy (y)	Ýaşy we beden agramy boýunça derejeleri		Derejeleriň tapawudy (d)	Derejeleriň tapawudynyň inedördüli (d^2)
		Ýaşy boýunça (x^1)	Agramy boýunça (y^1)		
1	2	3	4	5	6
22	56	2,5	1	+1,5	2,25
22	57	2,5	2	+0,5	0,25
21	59	1	3	-2	4,0
24	60	8,5	4	+4,5	20,25
23	63	5	5	0	0
23	65	5	6	-1,0	1,0
24	67	8,5	7	+1,5	2,25
23	72	5	8	-3,0	9,0
24	79	8,5	9	-0,5	0,25
24	82	8,5	10	-1,5	2,25
					$\Sigma d^2 = 41,5$

Korrelýasiýa koeffisiýentini inedördül usuly boýunça hasaplap çykarmagyň yzygiderliligi (tabl.33).

1. Jübüt alamatdan (x we y) ybarat bolan wariasion hatarlaryny gurmaly (1 we 2 sütünler).

2. Olaryň orta ululyklaryny – M_x we M_y kesgitlemeli ($M_x = 23$, $M_y = 66$).
3. x we y hatarlary üçin her bir wariantanyň orta ululykdan gyşarmasyny - d tapmaly ($d_x = x - M_x$; $d_y = y - M_y$, 3-nji we 4 – nji sütünler).
4. Alynan gyşarmalary özara köpeltmeli ($d_x \times d_y$) we olardan alynan köpeltme hasyllaryny jemlemeli ($\sum d_x \times d_y = 57$, 5-nji sütün).

Tablisa 33

Inedördül usuly boýunça korrelýasiýa koeffisiýentini hasaplap çykarmak

Talyplaryň ýaşı, x	Talyplaryň beden agramy, y	d_x	d_y	$d_x \times d_y$	d_x^2	d_y^2
1	2	3	4	5	6	7
22	56	-1	-10	10	1	100
22	57	-1	-9	9	1	81
21	59	-2	-7	14	4	49
24	60	+1	-6	-6	1	36
23	63	0	-3	0	0	9
23	65	0	-1	0	0	1
24	67	+1	+1	1	1	1
23	72	0	+6	0	0	36
24	79	+1	+13	13	1	169
24	82	+1	+16	16	1	256
$\Sigma x = 230$	$\Sigma y = 660$					
$M_x = \frac{230}{10} = 23$	$M_y = \frac{660}{10} = 66$			$\sum d_x \times d_y = 57$	$\sum d_x^2 = 10$	$\sum d_y^2 = 738$

5. Her bir gyşarmany inedördüle götermeli (d^2x we d^2y) hem-de $x - \sum d_x^2$ (6 sütün) we $y - \sum d_y^2$ (7 sütün) hatarlary boýunça jemlemeli ($\sum d_x^2 = 10$ we $\sum d_y^2 = 738$).

6. Alynan maglumatlary formula goýmaly:

$$r_{xy} = \frac{\sum d_x \times d_y}{\sqrt{\sum d_x^2 \times \sum d_y^2}} = \frac{57}{\sqrt{10 \times 738}} = +0,663$$

7. Shema boýunça (tabl.30) baglanyşygyň ugruny we güýjüni kesgitlemeli. + 0,663 deň bolan korrelýasiýa koeffisiýenti talyplaryň ýaşı we olaryň agramlarynyň arasynda göni we orta baglanyşygyň bardygyna şaýatlyk edýär.

8. Korrelýasiýa koeffisiýentiniň takyklygyny kesgitlemeli:

- a) onuň ýalňyşlygyny hasaplamaly:

$$m_r = \sqrt{\frac{1 - r_{xy}^2}{n - 2}} = \sqrt{\frac{1 - 0,663^2}{10 - 2}} = 0,07$$

- b) ynamly koeffisiýenti (t) we ýalňyşsyzlyk çaklamasy-nyň ähtimallyk derejesini (p) kesgitlemeli:

$$t = \frac{0,663}{0,07} = 9,4 \quad t = 9,4 \quad p > 99\%.$$

9. Netije çykarmaly. Şeýlelikde, $+ 0,663$ deň bolan korrelýasiýa koeffisiýenti ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň $p > 99\%$ ähtimallygy bilen takyk we saýlama barlagyň maglumatlary, baş jemde lukmançylyk institutynyň talyplarynyň ýaşı bilen beden agramlarynyň arasynda göni we orta baglanyşygyň bardygyny tassyklamaga mümkinçilik berýär.

Regressiýa usuly

Lukmanlar, durmuş-gigiýenistleri we saglygy goraýşyň guramaçylary özleriniň amaly we ylmy-amaly işlerinde dürli kanunalaýyklyklary ýüze çykarmak üçin statistiki maglumatlaryň seljermesini geçirýärler. Bu mediko-demografiki görkezijileriň ýagdaýyny we üýtgemelerini, ilatyň dürli toparlarynyň keselçilik we şikeslilik görkezijilerini öwrenmeklige, ilatyň fiziki taýdan ösüşine baha bermäge, onuň aýratyn toparlarynyň saglygyna amatly we amatsyz faktorlaryň täsirini kesgitlemäge degişlidir. Ilatyň saglygyny gowulandyrmak boýunça ylmy-esaslanan teklipleri işläp taýýarlamak üçin, bu meseleleriň ugurly çözüdi kesgitli başarnygy talap edýär.

Islendik lukmanyň işinde korrelýasiýa koeffisiýenti giňden peýdalanylýar. Mysal üçin, maşgala lukmany bu görkezijini çagalaryň fiziki ösüşine baha bermek üçin, durmuş - gigiýenisti zähmet we durmuş şertleri bilen, barlanylýan ilat toparlarynyň saglyk ýagdaýlarynyň arasyndaky baglanyşygy kesgitlemek üçin peýdalanýar. Ol barlanylýan toparlaryň keselçilik halatlarynyň ýygylgynyň olaryň ýaşyna, jynsyna, iş möhletine, haýsy hem bolsa önümçilik zyýanlarynyň bolmagyna baglylygyny kesgitlemäge, şeýle hem haýsy öwrenilýän toparda bu baglanyşygyň güýçli ýüze çykýandygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Şu ýagdaýda korrelýasiýa koeffisiýenti iki sany üýtgäp durýan ululygyň arasyndaky baglanyşygyň ugruny we güýjüni görkezýär, emma bir alamatyň ululygynyň onuň bilen baglanyşykly başga alamatyň üýtgemeginde, mukdar taýdan nähili üýtgeýändigini hakynda netije çykarmaga mümkinçilik bermeýär. Şu soraga jogap bermek üçin regressiýa usulyny ulanýarlar.

Regressiýa - munuň özi bir alamatyň ululygy boýunça onuň bilen baglanyşykly başga bir alamatyň orta ähmiýetini kesgitlemäge mümkinçilik berýän funksiýadyr.

Regressiýa bir ululygyň, başga bir ululyk bir birlik üýtgälinde mukdar taýdan nähili üýtgeýändigini anyklamaga ýardam edýär. Bu üýtgemäniň ölçegini kesgitlemek üçin ýörite koeffisiýent - regressiýa koeffisiýenti peýdalanylýar.

Regressiýa koeffisiýenti $R_{y/x}$ - bir alamatyň bir birlik üýtgemesinde onuň bilen baglanyşykly başga bir alamatyň ortaça üýtgejek absolýut ululygydyr. Regressiýa koeffisiýentiniň formulasy:

$$R_{y/x} = r_{xy} \times \frac{\delta_x}{\delta_y},$$

bu ýerde: $R_{y/x}$ – regressiýa koeffisiýenti; r_{xy} – korrelýasiýa koeffisiýenti; \mathcal{S}_x we \mathcal{S}_y – x we y hatarlary üçin orta inedördül gyşarma.

Regressiýa koeffisiýentiniň hasaplanyp çykarylyşynyň mysalynda durup geçeliň.

Baş ýaşly gyzzagazlaryň boýy boýunça olaryň agramyny kesgitlemek gerek diýeliň. Olaryň agramyny y bilen, boýuny bolsa x bilen aňladýarys. Bu ýaşdaky gyzzagazlaryň boýunyň sigmasynyň $\delta_x = \pm 9,8$ sm, agramynyň sigmasynyň $\delta_y = \pm 2,8$ kg, boýy bilen agramynyň arasyndaky korrelýasiýa koeffisiýentiniň bolsa $r_{xy} = +0,96$ deňligi belli edildi. Boý boýunça beden agramynyň regressiýa koeffisiýenti:

$$R_{y/x} = +0,96 \times \frac{2,8}{9,8} = +0,27 \text{ kg/sm}.$$

Şeýlelikde, 5 ýaşly gyzzagazlaryň ortaça boýy 1sm arta-nynda olaryň ortaça agramy 0,27 kg artýanlygy barada netijä gelmek bolar.

Regressiýa koeffisiýentiniň kömegi arkaly ýörite ölçegler geçirmezden bir alamatyň (boýuň) ähmiýetini bilip, onuň bilen baglanyşykly başga alamatyň (agramyň) ululygyny kesgitlemek mümkindir. Munuň üçin çyzykly regressiýanyň deňlemesi hyzmat edýär:

$$y = M_y + R_{y/x}(x - M_x),$$

bu ýerde: y - gözlenilýän ululyk (beden agramy); x - boýuň belli ululygy; $R_{y/x}$ – boý boýunça beden agramynyň regressiýa koeffisiýenti; M_y – şu ýaş üçin häsiýetli bolan beden agramynyň orta ähmiýeti; M_x – boýuň orta ähmiýeti. Mysala ýüzleneliň: 5 ýaşyndaky gyzzagazlaryň beden agramynyň orta ähmiýeti $M_y = 15,0$ kg we boýlarynyň orta ähmiýeti $M_x = 96,0$ sm deňligi belli bolsa, onda 92 sm boýlary bolan 5 ýaşyndaky gyzzagazlaryň ortaça beden agramy nähili bolar? Regressiýa deňlemesine bize belli maglumatlary goýup alýarys:

$$y = 15 + 0,27(92 - 96) = 13,9 \text{ kg}.$$

Netije: 92 sm boýlary bolan 5 ýaşyndaky gyzzagazlaryň ortaça beden agramy 13,9 kg deň bolar.

Aýratyn alamatlaryň hususy ähmiýetleri örän dürli – dürlidir, mysal üçin, birmenzeş boýly adamlarda beden agramynyň we döş kapasasynyň aýlawynyň görkezijileri dürli-dürli bolup biler. Alamatlaryň hususy ölçegleriniň dürli-dürliligini regressiýanyň sigmasy ($\delta R_{y/x}$) häsiýetlendirýär:

$$\delta R_{y/x} = \delta_y \sqrt{1 - r_{xy}^2},$$

bu ýerde: \mathcal{S}_y – öwrenilýän alamatyň orta inedördül gyşarmasy.

Regressiýanyň sigmasynyň ähmiýeti näçe az bolsa hususy alamatlaryň orta ululykdan gyşarmasy şonçada az bolýar. Biziň mysalymyzda:

$$\mathcal{S}_y = \pm 2,8 \text{ kg}; \quad r_{xy} = +0,96$$

$$\delta R_{y/x} = 2,8 \sqrt{1 - 0,96^2} = \pm 0,78$$

Çagalaryň we ýetginjekleriň beden taýdan ösüşini barlamak amalynda boýyň, beden agramynyň, döş kapasasynyň aýlawynyň görkezijilerine regressiýa şkalasy boýunça baha bermek usuly giňden peýdalanylýar.

Regressiýa koeffisiýentini bilip, regressiýanyň deňlemesini we sigmasyny peýdalanyň, regressiýa şkalasyny gurup bolýar.

Regressiýa şkalasynyň hasaplanylş mysaly. Täze dogulan çagalaryň beden uzynlygy (x) we agramlary (y) ölçenilipdir: $M_x = 49,2$ sm; $\delta_x = \pm 5,4$ sm; $M_y = 3,93$ kg; $\delta_y = \pm 0,1$ kg; $r_{xy} = +0,7$.

1. Bedeniň boý uzynlygy boýunça beden agramynyň regressiýa koeffisiýentini hasaplaýarys:

$$R_{y/x} = +0,7 \times \frac{0,1}{5,4} = 0,014 \text{ kg/sm}.$$

2. Regressiýanyň deňlemesiniň kömegi bilen bedeniň boý uzynlygy boýunça agramy tapýarys:

$$(y = R_{y/x} \times X + a), \text{ bu ýerde } a = M_y - R_{y/x} \times M_x;$$

$$a = 3,93 - 0,014 \times 49,2 = 3,25$$

Boý uzynlygynyň berlen ähmiýetleri boýunça beden agramyny tapmaklyk: $x_1 = 30$ sm; $x_2 = 40$ sm; $x_3 = 50$ sm.

Ortaça boý, sm

$$x_1 = 30$$

$$x_2 = 40$$

$$x_3 = 50$$

Bedeniň ortaça agramy, kg

$$y_1 = 0,014 \times 30 + 3,25 = 3,67$$

$$y_2 = 0,014 \times 40 + 3,25 = 3,81$$

$$y_3 = 0,014 \times 50 + 3,25 = 3,95$$

3. Ortaça boý uzynlygy boýunça hususy beden agramynyň gyşarma çäklerini kesgitlemek üçin regressiýanyň sigmasyny kesgitleýäris:

$$\delta R_{y/x} = \delta_y \times \sqrt{1 - r_{xy}^2} = 0,1 \times \sqrt{1 - 0,7^2} = \pm 0,051 \text{ kg}.$$

Alynan netijeleri tablisa goýýarys (tabl. 34).

Tablisa 34

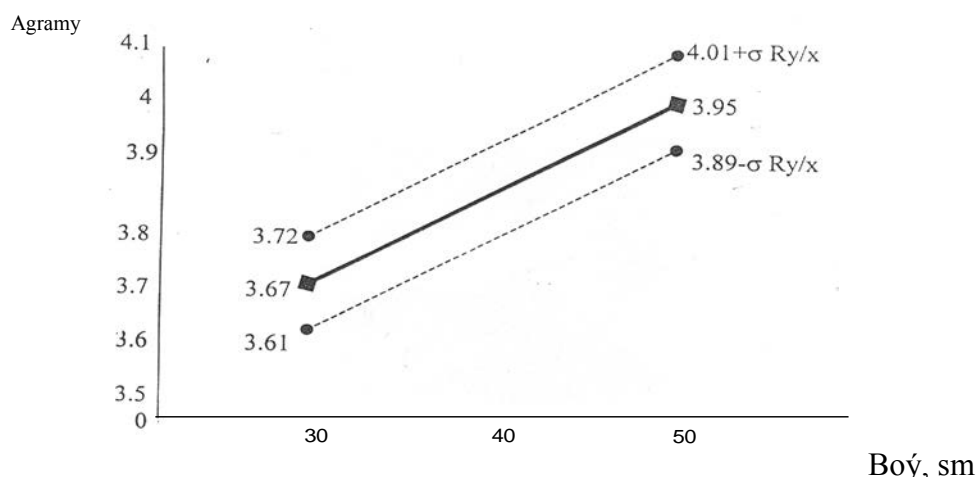
Boý uzynlygy boýunça bedeniň ortaça agramy

Boý uzynlygy, x	Beden agramy, $y \pm \delta R_{y/x}$	Gyşarma çäkleri
30	$3,67 \pm 0,051$	$3,72 \div 3,61$
40	$3,81 \pm 0,051$	$3,86 \div 3,75$
50	$3,95 \pm 0,051$	$4,00 \div 3,89$

Tablisanyň maglumatlarynyň esasynda grafik gurulýar. Çyzyklar kesgitlenen nokatlarda çäklenmelidirler (surat 11).

Şu grafige görä bedeniň boýy boýunça orta agramy, şeýle hem her bir çaganyň boýy boýunça orta agramyň hususy gyşarmalaryny, diňe bir alynan nokatlar boýunça däl, eýsem olaryň aralarynda-da kesgitlemek mümkindir. Şu ýörelge esasynda beden ösüşiniň standartlary gurulýar, olar her bir çaganyň boýyny onuň agramy, döş aýlawy, oturandaky boýy bilen deňeşdirip görmäge ýardam edýär.

Şeýlelikde, biz regressiýa usuluny barlagda ulanyp, haýsy hem bolsa bir alamatyň ululygy boýunça her gezek täze tejribe we ölçeg geçirmezden, onuň bilen özara baglanyşykda bolan başga alamatyň orta ähmiýeti barada netije çykaryp bileris. Mysal üçin: ortaça boý uzynlygy boýunça bedeniň mümkin bolan agramy, maksimal arterial gan basyşy boýunça – onuň minimal derejesi hakynda, näsaglaryň sany boýunça bassilla göterijileriň ortaça sany hakynda netije çykarmak bolar.

Surat 11. Täze dogulan çagalaryň böýlarynyň uzynlygy boýunça beden agramynyň regressiýa şkalasy

Şu ýörelge esasynda nomogramma - ýörite grafik gurulýar, onuň bir çyzygynda alamatyň ähmiýeti, başgasynda bolsa beýleki bir alamatyň degişli ähmiýeti goýulýar.

Görkezijileri standartlaşdyrmak

Lukmanlar ýa-da ylmy işgärler seýrek bolmadyk ýagdaýlarda düzümi boýunça hil taýdan birmeňzeş bolmadyk toparlardan hasaplanyp çykarylan görkezijileri deňeşdirmeli we olaryň tapawudynyň sebäpleri hakynda netije çykarmaly bolýarlar. Şu ýagdaýlarda deňeşdirilýän görkezijileriň derejesine, olaryň hasaplanyp çykarylan jemleriniň käbir alamatlar boýunça özara birmeňzeş dälliginiň täsir etmegi mümkindir. Mysal üçin, haçanda iki sany hassahana boýunça olaryň umumy ölümçilik görkezijilerini deňeşdirmek we bu görkezijileriň tapawudynyň sebäpleri hakynda netije çykarylmakçy bolnanynda, hemme zatdan öňürti, şu hassahanalarda bejerilen näsaglaryň nozologiki formalar boýunça düzümleriniň birmeňzeşligini seljermek gerek. Umumy ölümçilik görkezijisiniň hassahana ýerleşdirilen näsaglaryň düzüminde agyr, dowamly keselli näsaglaryň köp bolan ýagdaýynda ýokary boljakdygy şübhesizdir. Bu hassahanalardaky näsag toparlarynyň özara tapawutlanýan düzümi, ölümçilik görkezijileriniň tapawudynyň sebäpleri hakynda netije çykarmaga päsgelçilik döredýär.

Köp durmuş-gigiýeniki barlaglarda, şeýle hem kliniki işlerde, şol ýa-da başga görkezijileri deňeşdirmek üçin, düzümi boýunça birmeňzeş toparlary almak mümkinçiligi bolmaýar. Bu ilkinji nobatda ilatynyň ýaşı, şeýle hem jynsy boýunça dürli düzümleri bolan ýurtlar, şäherler, welaýatlar, etraplar boýunça keselçilik, şikeslilik, çaga dogluş, umumy ölümçilik görkezijilerine degişlidir.

Mysal üçin, iki şäheriň haýsy birinde – A ýa-da B şäherinde, umumy ölümçilik görkezijisiniň ýokarydygyny (pesdigini) deňeşdirmek meselesi goýulýar. Hasaplamalar A şäherinde ölümçiligiň 10%₀, B şäherinde bolsa - 8,5 %₀ deňdigini görkezýär. Şu ýerde görkezijileriň şeýle tapawutlanmasyna getiren sebäpler hakynda netije çykarmazdan önürti, bu görkezijileriň hasaplanyp çykarylan jemlerini seljermek, ýagny A we B şäherleriniň ilatynyň ýaş düzümine üns bermek zerurdyr. Ilatyň ýaş boýunça düzümi, ilatyň umumy ölümçilik görkezijisine şübhesiz täsir edýär. Şäherde uly ýaşlaryndaky adamlar näçe köp bolsalar, şonçada umumy ölümçilik görkezijisi ýokary bolýar. Şu ýagdaýda A şäherinde 60 ýaşdan uly ýaşlylar ilatyň umumy sanynyň 30% deň, B şäherinde bolsa – diňe 18%. Şeýlelikde, deňeşdirilýän şäherlerde ilatyň ýaş düzümleri tapawutlanýarlar, şonuň üçin hem ýokarda görkezilen ölümçiligiň umumy görkezijilerini (10,0 we 8,5%₀) şeýle görnüşde deňeşdirip bolmaýar. Emma munuň özi şeýle ýagdaýdan umuman netije çykaryp bolmaýanlygyny we çykalganyň ýoklugyny aňlatmaýar.

Şunuň ýaly ýagdaýlarda, ýagny düzümleri boýunça birmeňzeş bolmadyk jemlerden hasaplanyp çykarylan umumy görkezijileri deňeşdirmek üçin ýörite usul - görkezijileri standartlaşdyrmak usuly peýdalanylýar.

Standartlaşdyrmak – munuň özi umumy görkezijileri toparlaryň düzüminiň birmeňzeş däldegi sebäpli özara deňeşdirmesi kynlaşan halatlarynda, olaryň ornuny tutjak, şertli (standartlaşdyrylan) görkezijileri hasaplap çykarmak usulydyr.

Standartlaşdyrmak usuly arkaly hasaplanyp çykarylan görkezijiler şertlidirler, sebäbi olar şol ýa-da başga faktoryň hakyky görkezijilere edýän täsirini aýyrmak (eliminasiýa etmek) bilen, ol görkezijileriň şol faktoryň täsiri bolmadyk ýagdaýynda nähili boljakdyklaryny görkezýärler. Standartlaşdyrylan görkezijileriň şertli bolanlygy sebäpli, olar hadysanyň hakyky ölçegi hakynda maglumat bermeyärler, şonuň üçin hem özbaşdak alynan standartlaşdyrylan görkezijileriň manysy bolmaýar. Alynan standartlaşdyrylan görkezijileri umumy görkezijiler bilen gabatlaşdyrylanda, olar umumy görkezijileriň arasyndaky tapawudyň, deňeşdirilýän jemleriň düzümindäki tapawutlar bilen baglylygy hakynda netije çykarmaga ýardam edýärler.

Şeýlelikde, düzümi boýunça birmeňzeş däl jemlerden hasaplanyp çykarylan ýygýlyk görkezijileri deňeşdirilende, bu görkezijilere düzümiň şol ýa-da başga alamat boýunça gös-göni edýän täsirini görmek üçin, düzümdäki tapawudy aýyrmak zerurdyr. Ol standartlaşdyrmak usulyny peýdalanmak arkaly amala aşyrylýar.

Standartlaşdyrmak usulyny:

1) toparlaýyn görkezijileriň derejelerinde ähmiýetli tapawutlar bolanynda (erkekleriň we aýallaryň keselçiliginiň dürli derejeleri, hassahananyň bölümleri boýunça ölümçiligiň dürli derejeleri, keseller boýunça bejerilişiň dürli orta möhletleri we başgalar);

2) deňeşdirilýän jemleriň düzümlerindäki ähmiýetli tapawutlarda ulanmak bolýar.

Haçanda aýratyn toparlar boýunça görkezijiler deň, ýöne bu toparlar boýunça öwrenilýän jemleriň düzümleri tapawutlanýan bolsalar standartlaşdyrmagy geçirmek gerek däl. Şeýle hem standartlaşdyrmagy geçirmegiň, haçanda görkezijileriň toparlar boýunça dürli, ýöne düzümi boýunça birmeňzeş bolan halatynda hem manysy bolmaýar.

Standartlaşdyrylan görkezijileri hasaplamagyň köp usullary bar. Olaryň arasynda has giňden peýdalanylýany – göni standartlaşdyrmak usulydyr. Onuň manysy, haçanda deňeşdirilýän görkezijileriň hasaplanyp çykarylan jemleriniň düzümi (ýaşy, jynsy we başga alamatlar) birmeňzeş bolan ýagdaýynda bolup biläýjek görkezijileri hasaplap çykarmakdan ybaratdyr.

Standartlaşdyrmagyň göni usuly 4 tapgyrdan durýar: I tapgyr – deňeşdirilýän iki jem üçin umumy we ýöriteleşdirilen (her bir topar boýunça – ýaş, jyns we başg.) ýygylýk görkezijilerini (ýa-da orta ululyklary) hasaplap çykarmak; II tapgyr – standarty saýlamak we hasaplap çykarmak; III tapgyr - standartyň her bir topary üçin “garaşylýan ululyklary” hasaplamak; IV tapgyr - standartlaşdyrylan görkezijini kesgitlemek we toparlary umumy ýygylýk (ýa-da orta) hem-de standartlaşdyrylan görkezijiler boýunça deňeşdirip netije çykarmak.

Bu ähli hasaplamalary standartlaşdyrmagyň tapgyrlary görnüşinde görkezmek we olary tablisalar görnüşde sudarlaşdyrmak maksada laýyk bolýar.

Standartlaşdyrylan görkezijileri hasaplap çykarmagyň (35-nji tablisada getirilýän maglumatlar esasynda) mysaly:

1. Standartlaşdyrmagyň göni usulyny peýdalanyň, standartlaşdyrylan görkezijileri hasaplap çykarmak;

2. Adaty usul bilen hasaplanyp çykarylan umumy görkezijileri, aýratyn toparlardaky ýörite görkezijileri, standartlaşdyrylan we umumy görkezijileri deňeşdirmek;

Tablisa 35

**A we B hassahanalarynda näsaglaryň we ölenleriň bölümler boýunça paýlanyşy
(maglumatlar şertli)**

Bölümler	A hassahanasy		B hassahanasy	
	geçen näsaglaryň sany	olardan ölenler	geçen näsaglaryň sany	olardan ölenler
Terapiýa	600	30	200	12
Hirurgiýa	300	6	700	21
Ýokanç keseller	100	4	100	5
Hemmesi	1000	40	1000	38
Ölümçilik, %	4,0		3,8	

3. Umumy we standartlaşdyrylan görkezijileri deňeşdirmek esasynda netije çykarmak.

Standart hökmünde A we B hassahanalarynyň her bir bölümi boýunça näsaglaryň ýarym jemi alynýar.

I tapgyr – iki sany deňeşdirilýän jemde ýygylýk (şu halatda ölümçilik) görkezijilerini hasaplamak. Hassahanadaky ölümçilik görkezijisinde hasaplanyp çykarylýar (tabl. 36).

Tablisa 36

A we B hassahanalary we olaryň bölümleri boýunça ölümçilik görkezijileri (geçen näsaglaryň sanyna % hasabynda, standartlaşdyrmak usulynyň I tapgyry)

Bölämler	Hassahana A	Hassahana B
Terapiýa	5,0	6,0
Hirurgiýa	2,0	3,0
Ýokanç keselleri	4,0	5,0
Bütinlikde	4,0	3,8

Şeýlelikde, eger A hassahananyň terapiýa bölüminiň 600 näsagyndan 30 sanysy ölen bolsa, onda terapiýa bölümi boýunça ölümçilik görkezijisi (30×100) / 600 = 5% we şunuň ýaly A hem-de B hassahananyň ähli bölümleri boýunça. Bütinlikde A we B hassahana boýunça ölümçilik görkezijileri deňişlilikde 4,0 we 3,8% laýyk bolýar.

II tapgyr. Standarty saýlamak we hasaplap çykarmak. Standart hökmünde deňeşdirilýän toparlaryň düzümleriniň ähli aýratynlyklaryny şöhlelendirer ýaly, jemleriň düzümlerini kabul etmek gerek. Ýumuşyň şertinde standart hökmünde A we B hassahanalarynyň her bir bölümi boýunça näsaglaryň ýarym jemini kabul etmeklik göz önünde tutulanlygy sebäpli, şeýle hasaplamalar geçirildi (tabl. 37).

Tablisa 37

Standarty saýlamak we hasaplap çykarmak (standartlaşdyrmak usulynyň II tapgyry)

Bölämler	Standart (näsaglaryň sany)
Terapiýa	$600(A \text{ hassahanasy}) + 200(B \text{ hassahanasy}) : 2 = 400$
Hirurgiýa	$(300 + 700) : 2 = 500$
Ýokanç keselleri	$(100 + 100) : 2 = 100$
Jemi	$(1000 + 1000) : 2 = 1000$ ýa-da $400 + 500 + 100 = 1000$

III tapgyr. Standartyň her bir toparynda garaşylýan ululyklary (şu halatda ölenleriň sanyny) hasaplamak.

Eger-de A hassahananyň terapiýa bölüminiň 600 näsagyndan 30 sanysy ölen bolsa, onda haçanda olar 400 (standarta görä) bolan bolsalar, näçesi ölerdi?

Deňölçeçliligi düzýäris:

$$\begin{array}{l} 600 \text{ — } 30 \\ 400 \text{ — } x \end{array} \quad x = (400 \times 30) : 600 = 20$$

Şunuň ýalyda, eger B hassahananyň terapiýa bölüminiň 200 näsagyndan 12 sanysy ölen bolsa, onda haçanda olar 400 (ýagny her bir terapiýa bölümünde geçen näsaglaryň sany birmeňzeş “standartlaşdyrylan”) bolan ýagdaýynda näçesi öler? Analogiki deňölçeçlikden garaşylýan ululygy – 24 alarys. Şeýle görnüşde ähli bölümler hem-de A we B hassahana boýunça bütinlikdäki alynýan maglumatlar 38 tablisada getirilýär.

Tablisa 38

Standartyň her bir toparynda (bölümler hem-de A we B hassahanalary boýunça bütinlikde) garaşylýan ululyklary (ölenleriň sanyny) hasaplamak (standartlaşdyrmak usulyňyň III tapgyry)

Bölümler	Ölenleriň garaşylýan sany	
	A hassahana	B hassahana
Terapiýa	600 — 30	200 — 12
	$x = 20$ 400 — x	$x = 24$ 400 — x
Hururgiýa	300 — 6	700 — 21
	$x = 10$ 500 — x	$x = 15$ 500 — x
Ýokanç keseller	100 — 4	100 — 5
	$x = 4$ 100 — x	$x = 5$ 100 — x
Hemmesi	34	44

IV tapgyr. Standartlaşdyrylan görkezijileri hasaplap çykarmak. Her bir hassahanada geçen näsaglaryň sany 1000 deň (standart, tabl. 37 seret) diýlip kabul edilipdi. A hassahanasynda 1000 sany geçen näsagdan garaşylýan ölümçilik sany 34 deň, B hassahanasynda deňişlilikde 44 deň boldy (tabl.38), şeýlelikde, ölümçilik görkezijisini deňölçeçlilik esasynda hasaplap çykarýarys:

A hassahanasynda

1000 — 34

$x = 3,4$

100 — x

B hassahasynda bolsa

1000 — 44

$x = 4,4$.

100 — x

Bular standartlaşdyrylan görkezijilerdirler, ýagny her bir hassahananyň näsaglarynyň düzümi birmeňzeş (standart) bolan şertlerinde hasaplanyp çykarylan görkezijilerdir.

2. A we B hassahanalardaky ölümçiligiň seljermesi şu aşakdakylary ýüze çykardy:

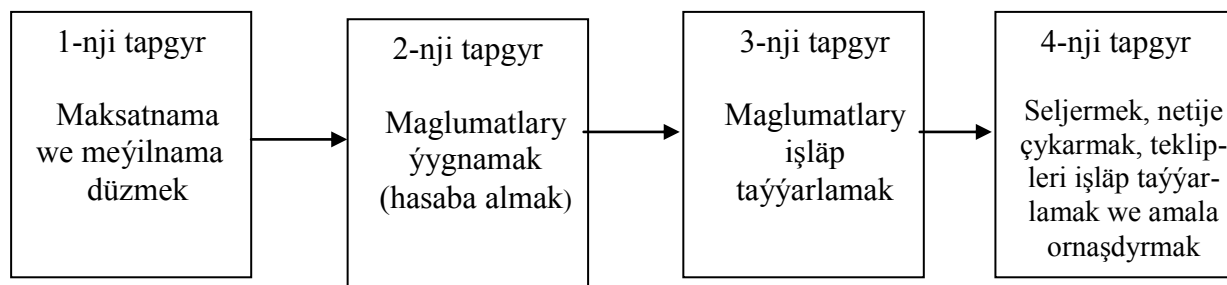
- A hassahanasy boýunça bütinlikdäki ölümçilik görkezijisi B hassahanasyndakydan ýokary ($4,0 > 3,8\%$);
- tersine, ähli bölümler boýunça ölümçilik görkezijileri B hassahanasynda ýokary (terapiýa bölümlerinde – 6,0 we 5,0%, hirurgiýada – 3,0 we 2,0%, ýokanç keselleri bölümlerinde – 5,0 we 4,0%).

3. A hassahanasyndaky ölümçilik görkezijisiniň ýokary derejesi, näsaglaryň düzümindäki tapawutlar we onda has ýokary ölümçilik derejesi mahsus bolan terapiýa ugurly näsaglaryň artykmaçlyk etmegi bilen düşindirilýär. B hassahanasyndaky pes ölümçilik derejesi bolsa, onda has pes ölümçilik derejesi mahsus bolan hirurgiýa ugurly näsaglaryň artykmaçlygy bilen şertlenýär.

Ölümçiligiň standartlaşdyrylan görkezijisi B hassahanasynda ýokary. Şeýlelikde, eger-de A we B hassahanalarynda näsaglaryň düzümi birmeňzeş bolanynda, onda ölümçilik B hassahasynda ýokary bolardy.

Statistiki barlagyň guramaçylygy we onuň tapgyrlary

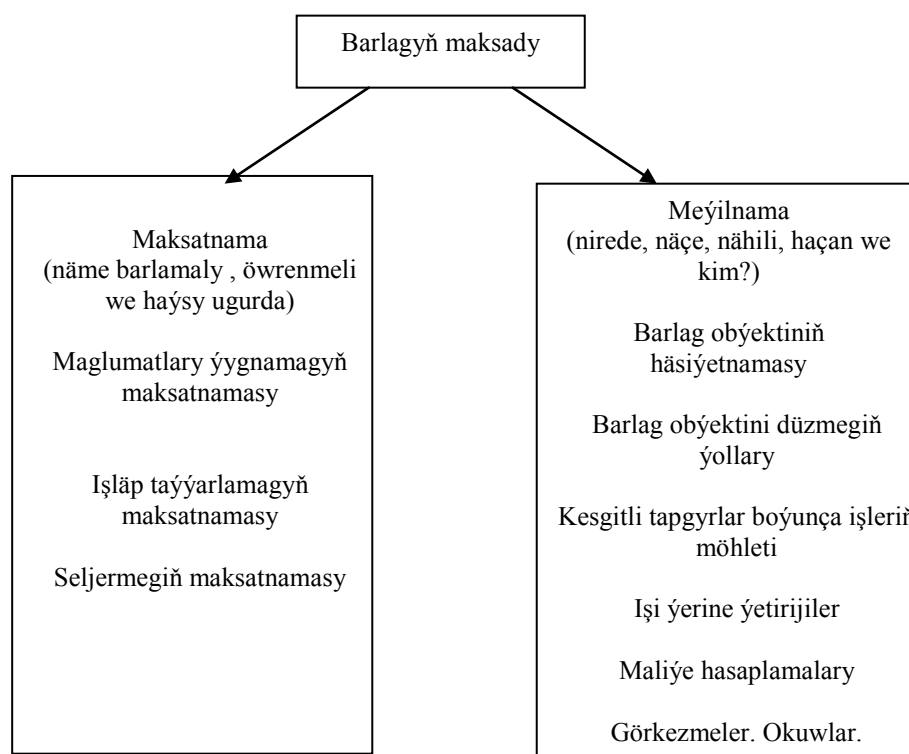
Ýeterlikli uly jemde geçirilýän islendik barlagyň guramaçylygynyň wajyp elementleri bolup onuň dört sany tapgyry durýar. Bu tapgyrlar berk yzygiderlilikde amala aşyrylýar: 1) barlagyň maksatnamasyny we meýilnamasyny düzmek; 2) maglumatlary ýygnamak; 3) maglumatlary işläp taýýarlamak; 4) seljerme geçirmek, netijeleri çykarmak, teklipleri işläp taýýarlamak we amala ornaşdyrmak (shema 1).

Shema 1. Statistiki barlagyň tapgyrlary

Birinji tapgyr – barlagyň maksatnamsyny we meýilnamsyny düzmek. Ol işiň wajyp bölegi bolup, ony dogry amala aşyrmak, diňe öwrenilýän sorag boýunça düýpli bilimleri we barlagyň maksady barada anyk düşünje bolanynda mümkindir. Maksatnama we meýilnama barlagyň ýeke-täk maksadyna tabynlykda bolýar: maksatnamada barlagyň maksady we meseleleri görkezilýär, meýilnama bolsa barlagyň guramaçylyk soraglaryny göz önünde tutýar (shema 2).

Statistiki barlagyň maksatnamasy zerur maglumatlary toplamagy öz içine alýar we barlagyň esasy ugurlaryny görkezýär. Öl üç bölekden durýar: 1) maglumatlary toplamagyň maksatnamasy; 2) işläp taýýarlamagyň (tablisa maglumatlary) maksatnamasy; 3) seljermegiň maksatnamasy.

Shema 2. **Barlagyň maksatnamasy we meýilnamasy**

Maglumatlary toplamagyň maksatnamasy gözegçilik hadysasynda hasaba alynmaly alamatlaryň sanawy bolan kartadyr. Her bir kartanyň (blankanyň) başynda onuň kime dolduryljakdygy (gözegçilik birligi) görkezilýär we gözegçilik birliginiň alamatlary (hasaba alynýan alamatlar) sanalýar.

Mysal üçin, “Hassahanadan çykan näsagyň kartasy” (№ 066/hasabat görnüşi) belli bir maksatnama boýunça hassahana ýerleşdirilen näsaglaryň düzümini, hassahana kömeginiň guralyşyny we onda näsaglaryň bejerilişiniň hilini öwrenmäge niýetlenen maglumatlary toplamagy amala aşyrmaga mümkinçilik berýän guraldyr.

Saglygy goraýşyň döwlet statistikasy tarapyndan işlenilip taýýarlanylýan we ilatyň saglyk ýagdaýyny öwrenmek hem-de saglygy goraýyş edaralarynyň işine baha bermek üçin hyzmat edýän maglumatlary toplamagyň resmi maksatnamalary (hasaba alyş görnüşleri) bardyr.

Ýöne lukmançylyk ylmynda we saglygy goraýyş amalynda käbir soraglary düýpli öwrenmek üçin ylmy işgäriň ýa-da amaly lukmanyň özüniň ýörite maglumatlary toplamagyň maksatnamasyny, ýörite kartany düzmegi talap edilýär. Şeýle karta düzülende käbir wajyp düzgünleri göz önünde tutmak zerurdyr. Kartada ähli alamatlar barlagyň maksadyna we meselelerine hökmany laýyk gelmelidir (her hili ýagdaýlar üçin soraglary goşmaly däl). Alamlary anyk we gysga kesgitlemek zerurdyr. Jogap bermesi ýa-da dogry jogap almagy kynlaşdyrýan soraglary getirmeli däl. Başga-da kartany doldurmagy ýeňilleşdirmek üçin, her bir soraga mümkin bolan jogaplaryň wariantlaryny göz önünde tutmalydyr we belli bir toparlanmany göz önünde tutmak bilen gönikdirmeler berilmelidir. Her bir “sorag-jogap” toparyna şertli belgi - şifr (kod) berilýär (tabl. 39).

Şeýle düzülýän “sorag – jogap – şifr” ulgamy statistiki barlagyň indiki tapgyrlarynda: maglumatlary ýygnamakda, maglumatlary işläp taýýarlamakda we hasaplaýyş enjamlaryny peýdalanmakda geçirilýän işleri ýeňilleşdirýär. Şu maksat bilen hem ähli hasaba alynmaly alamlary kartada oýlanşykly, ykjam ýerleşdirmegi göz önünde tutmak zerurdyr. Bularyň hemmesi uly amatlylygy döredip, wagty we güýji tygşytlamagy şertlendirýär, sebäbi ikinji tapgyrda, ilkinji maglumatlar alynanda (maglumatlary ýygnamakda) şol bir wagtyň özünde hasaba almagy, toparlamagy we şifrlemegi amala aşyrmaga mümkinçilik berýär.

Tablisa 39

Soraglaryň, jogaplaryň we şifriň mysaly

Sorag (hasaba alynýan alamlar)	Jogap (aşagyny çyzmaly)	Şifr
1. Ýaşy	20 ýaşa çenli (goşup)	1
	20-39	2
	40 we ýokary	3
2. Jynsy	Erkek	1
	Aýal	2
3. Hünäri	Tikinçi	1
	Sürüji	2
	Agaç ussasy	3
	we ş.m.	we ş.m.

Maglumatlary ýygnamagyň şeýle maksatnamasynyň mysaly hökmünde “Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasyny” (№ 106 hasaba alyş görnüşi) getirmek bolar. Bu resminamada diňe bir hasaba alynýan maglumatlaryň sanawy däl, eýsem olaryň toparlanmasy hem getirilýär. Mysal üçin, onuň 10 nokadynda 4 topar görkezilýär we her bir toparyň öz belgisi (şifri) bar. Mysal üçin, a) ölümiň sebäbini takykkan: ölümi anykkan lukman (1); öleni bejeren lukman (2); patologoanatom (3); kazyýet lukman eksperti (4). Ölüm hakyndaky lukmançylyk şahadatnamasynyň 10-njy nokadyny doldurmaklyga, degişli toparyň aşagyny çyzmak bilen amal edilýär.

Sorag – jogaby anyk düzülip, oýlanşykly ýerleşdirilen we ähli ulgamy şifrlenlen karta, statistiki resminamany görnüş taýdan taýýarlamak talabyna jogap berýär.

Kartany görnüş taýdan taýýarlamak – statistiki işde hasaplaýyş enjamlaryny peýdalanmagyň zerur şertidir.

Maglumatlary işläp taýýarlamagyň maksatnamasy, statistiki barlagyň üçinji tapgyrynda doldurylýan dürli kysymly tablisalaryň maketlerini düzmegi göz önünde tutýar. Doldurylan tablisalar şol ýa-da başga hadysanyň kanunalaýyklygyny san ýazuwynda beýan edýär. Şunuň bilen baglylykda tablisalaryň maketlerini düzmek ýönekeý bir tehniki iş bolman, eýsem onuň wajyp boleğidir.

Tablisalaryň maketlerini düzmeden önürti, hasaba alynyp öwrenilýän alamatlary toparlamalydyr. Alamatlary toparlamak, öwrenilýän hadysada şol ýa-da başga kanunalaýyklygy kesgitläp ýaly, hil taýdan birmeňzeş toparlary tapawutlandyrmak maksady bilen amala aşyrylýar. Tutuş barlagyň netijeleri toparlaryň dogry saýlanylyp alynmagyna baglydyr. Has ýygy, ýol berilmesiz ýalňyşlyklar şu soraga geleňsiz garamakdan ýa-da toparlamanyň ýörelgelerini bilmezlikden ýüze çykýar.

Toparlanyş alamatlaryny saýlap alnanda iki sany soraga jogaby göz önünde tutmalydyr: toparlama nämäni aýan etmeli we haýsy alamat boýunça has kämil toparlanmany düzüp bolýar? Şeýle hem şol bir alamatyň işiň kesgitli maksadyna hem-de meselelerine, giňişligiň we wagtyň kesgitli şertlerine baglylykda dürli ähmiýetlere eýe bolup biljekdigini hem göz önünde tutmalydyr. Şunuň bilen baglylykda diňe hadysany jikme-jik öwrenmek, toparlanyş alamatlaryny we olaryň derejesini dogry saýlap almaklyga mümkinçilik berýär.

Hasaba alynýan alamatlaryň häsiýetleri boýunça toparlanyşyň iki görnüşini tapawutlandyrylýar: tipologiki we wariasion (tabl. 40).

Tablisa 40

Toparlara bölmegiň görnüşleri

Tipologiki		Wariasion	
Alamat	Toparlamak	Alamat	Toparlamak
Jynsy	Erkek	Kesel kesgidiniň anyklanýş möhleti (günlerde)	1, 2, 3, 3 günden soň
Hünäri	Aýal	Hassahana ýerleşdiriliş möhleti (günlerde)	1, 2, 3, 4, 5, 5 günden soň
Keseliň görnüşleri	Tikinçi	Bejermegiň dowamlylygy (günlerde)	5 güne çenli, 5-14 gün, 15 gün we köp
	Sürüji		
Bejermekligiň netijesi	Süýji keseli	Maksimal gan basyşy (simap süt.mm)	170 – 161, 160 – 151, 150 – 141, we ş.m.
	Ýüregiň infarkty		
	Içgeçme		
	Başga		
	Sagalmak		
	Maýyp bolmak		
	Ölüm		

Tipologiki toparlamak – bu söz görnüşinde aňladylýan, hil alamatlar (mysal üçin jynsy, keselleriň görnüşleri, hünäri we başg.) boýunça toparlara bölmekdir.

Wariasion toparlamak – bu sanlarda aňladylýan alamatlar boýunça (beden agramy, boý, arterial gan basyşyň derejesi we başg.) toparlara bölmekdir.

Toparlara bölmegiň iki görnüşini dürli utgaşmalarda getirmek mümkindir.

Şeýlelikde, toparlara bölmek hakyndaky sorag tablisalaryň maketlerini düzmezden önürti çözülmelidir. Tablisalaryň maketleri her bir tablisanyň ýerlikli we ykjam bolmagyny üpjün edýän ýörelgeler esasynda düzülýär.

Tablisanyň anyk we gysga ady bolmalydyr. Tablisada-da edil grammatiki sözlemdäki ýaly eýäni we habary tapawutlandyrýarlar. Statistiki eýe – öwrenilýän hadysanyň esasy alamaty bolup, ol düzgün boluşy ýaly, tablisanyň gorizonta setirlerinde ýerleşdirilýär.

Statistiki habar – statistiki eýäni häsiýetlendirýän alamat bolup, tablisanyň dikleýin sütünlerinde ýerleşdirilýär. Tablisany düzmek, sütünler we setirler boýunça jemler bilen tamamlanýar.

Tablisalaryň maketlerinde jemleri göz önünde tutmak wajypdyr, sebäbi olar statistiki barlagyň üçinji tapgyrynda görkezijileri hasaplap çykarmak üçin zerur bolýarlar.

Tablisalaryň ýönekeý, toparlanan we utgaşdyrylan (çylşyrymly) görnüşleri tapawutlandyrylýar.

Ýönekeý diýlip, diňe bir alamat boýunça maglumatlaryň jemleýji hasaby getirilýän tablisa aýdylýar (tabl.41).

Tablisa 41

Gipertoniýa keselli näsaglaryň keseliň derejeleri boýunça paýlanyşy (maket)

Gipertoniýa keseliniň derejeleri	Näsaglaryň sany
I	
II	
III	
Jemi	

Ýönekeý tablisa bir alamat boýunça öwrenilen, haýsy hem bolsa bir hadysanyň sanawy hakynda maglumat berýär.

Toparlanan tablisa diýlip, haçanda olarda maglumatlar iki alamat boýunça toparlara bölünip getirilse aýdylýar, özi hem alamatlaryň biri tablisanyň eýesinde, beýlekisi bolsa – habarynda ýerleşýär (tabl. 42).

Tablisa 42

Gipertoniýa keselli näsaglaryň jynsy, ýaşı we keseliň derejeleri boýunça paýlanyşy (maket)

Gipertoniýa keseliniň derejeleri	Jynsy		Ýaşı (ýyllarda)					Hemmesi
	Erkekler	Aýallar	20 ýaşadan çenli	20-29	30-39	40-49	50 we uly	
I								
II								
III								
Jemi								

Utgaşdyrylan tablisada, jemlenen maglumatlar üç we ondan hem köp özara baglanyşykly alamatlaryň hökmany utgaşdyrylmagy bilen getirilýär (tabl. 43).

Tablisa 43

Gipertoniýa keselli näsaglaryň keseliň derejesi, ýaşy we jynsy boýunça paýlanyşy (maket)

Gipertoniýa keseliniň derejeleri	Ýaşy (ýyllarda)										Hemmesi
	20 ýaş çenli		20-29		30-39		40-49		50 we uly		
	erkek	aýal	erkek	aýal	erkek	aýal	erkek	aýal	erkek	aýal	
I											
II											
III											
Jemi											

Şeýle tablisanyň eýesi, birnäçe alamatyň utgaşýan habary bilen häsiýetlendirilýär.

Getirilen dürli kysymly tablisalaryň maketleriniň mysallary, kanunalaýyklyklary ýüze çykarmaklyga degişlilikde, olaryň maglumatçylyk ähmiýetleriniň dürliligini görkezýär. Tablisalaryň maketlerinde, ýygňalan maglumatlar heniz işlenilip taýýarlanylman, barlagyň we seljermäniň esasy ugurlary getirilýär (*maglumatlary işläp taýýarlamagyň maksatnamasy*).

Şeýlelikde, ylmy barlagyň maksatnamasy ähli işiň esasyny düzýän maglumatlary ýygnamagyň maksatnamasyndan, maglumatlary işläp taýýarlamagyň maksatnamasyndan we seljermegiň maksatnamasyndan durýar.

Barlagyň meýilnamasy işiň guramaçylyk elementlerini göz önünde tutýar.

Meýilnamada hemmesinden önürti barlag obýekti, ýagny statistiki maglumatlar ýygňanyljak hadysalaryň jemi görkezilmelidir. Durmuş gijiýenasynyň barlag obýektleri hökmünde welaýatyň, şäheriň, etrabyň ähli iletynyň ýa-da onuň aýratyn toparlarynyň, näsaglaryň, işgärleriň, saglygy goraýyş edaralarynyň hyzmat etmekleri mümkindir. Barlag obýekti (statistiki jem) giňişlikde (meýdanda), wagtda, gözegçilik möçberinde (sanynda - *n*) anyk kesgitlenilen bolmalydyr.

Meýilnamada barlag obýektiniň (statistiki jemiň) nähili düzüljekdigi hökmany suratda görkezilmelidir (shema 3).

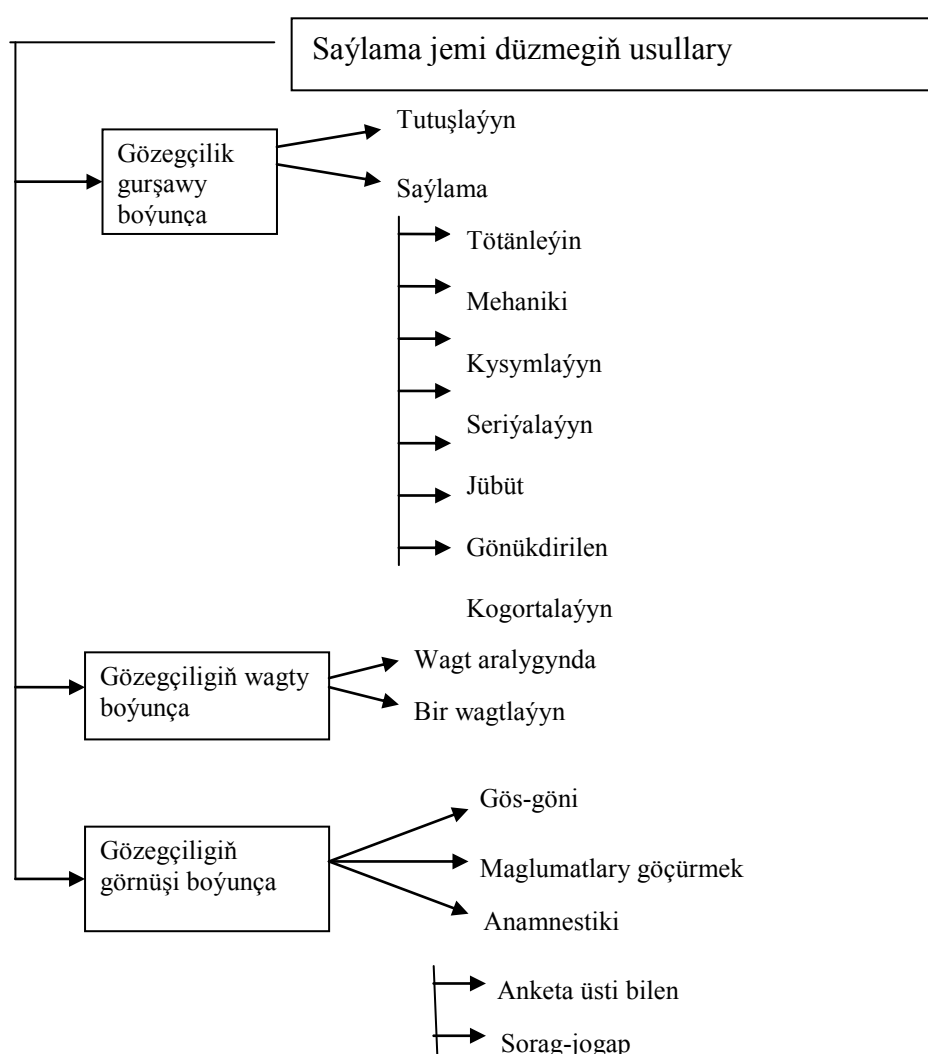
Gurşalyp alnyşynyň dolulygy boýunça tutuşlaýyn we saýlama gözegçiligini; gözegçiligiň wagty boýunça - bir wagtlaýyn we wagt aralygyndaky gözegçiligi; maglumatlaryň alnyş usuly boýunça – gös-göni we anamnestiki (sorag-jogap, anketalar arkaly) gözegçilikleri tapawutlandyrylýar. Başga-da, zerur maglumatlary lukmançylyk we başga resminamalardan göçürüp almak hem bolýar. Tutuşlaýyn gözegçiligiň guramaçylygy baş jemi düzýän ähli halatlary (gözegçilik birliklerini) hasaba almaklygy göz önünde tutmalydyr. Tutuşlaýyn usul bilen bütinlikde ýurt

boýunça (ýa-da başga meýdan çäginde) dogulanlaryň sany, ölenler, Saglyk öýüne ýüz tutanlar, ýokanç keselli näsaglar baradaky, şeýle hem saglygy goraýyş edaralarynyň, saglygy goraýyş işgärleriniň sany hakyndaky maglumatlary ýygnaýarlar.

Saýlama gözegçiliginiň guramaçylygy. Ýokarda saýlama gözegçiliginde, baş jemden bölegiň - saýlama jemiň saýlanylyp alynýandygy barada bellenilip geçilipdi.

Saýlama usulynyň esasy düzüm böleklerine:

- 1) saýlama jemiň möçberini (n) hasaplamak;
- 2) baş jemden gözegçilik birlikleriniň zerur bölegini seçip almaklygyň ýörite usullary (tötänleýin, mehaniki, kysymlaýyn, seriýalaýyn, jübüt, gönükdirilen, kogortalaýyn);
- 3) saýlama ölçegleriniň wekilçilikligine baha bermeklik degişlidir.

Shema 3. Statistiki jemi düzmegiň usullary

Saýlama usulyny güýçleri, serişdeleri, wagty tygşytlamak bilen düýpli barlaglary geçirmek zerur bolan ýagdaýlarynda peýdalanýarlar. Bu usul, adatça, synag, gözleg işleri amala aşyrylanda, şeýle hem tutuşlaýyn barlag usulynda alynan netijeleriň saýlama barlaglarynda ulanylýar. Saýlama usuly dogry ulanylanda, ylmy we amaly

maksatlar üçin ýaramly netijeleri berýär. Saýlama jemi üçin zerur gözegçilik sanyny kesgitlemek, orta arifmetiki we deňeşdirme ululyklaryň wekilçilik ýalňyşlyklaryny (m) hasaplamakda peýdalanylýan formulalary özgertmek arkaly alynýan formulalar boýunça amala aşyrylýar (tabl. 44).

Tablisa 44

Takyk orta we deňeşdirme ululyklaryny almak üçin zerur gözegçilik sanyny (n) hasaplamagyň usullary (barlag meýilleşdirmek)

Orta ululyk (M)	Deňeşdirme ululyk (P)
$n = \frac{t^2 \times \delta^2}{\Delta^2},$ <p>bu ýerde n – talap edilyän gözegçilik sany; t – takyklyk sypaty ($p=95\%$, $t=2$); δ – orta inedördül gyşarma (eger şeýle barlag geçirilen bolsa, onda ylmy çeşmelerden ýa-da synag barlagynyň maglumatlary esasynda alynýar); Δ – ynamly aralyk (ýalňyşlygyň çägi $t \times m$).</p> <p>Mysal. Aýallaryň minutdaky ortaça dem alyş sanyny kesgitlemek üçin ýeterlikli gözegçilik sanyny hasaplap çykarmak talap edilyär – $n = ?$</p>	$n = \frac{t^2 \times P \times q}{\Delta^2},$ <p>bu ýerde n – talap edilyän gözegçilik sany; t – takyklyk sypaty ($p=95\%$, $t=2$); P – hadysanyň ýaýraýyş görkezijisi (ylmy çeşmelerden); eger P görerimde bolsa, onda $q = 100 - P$ weş.m.</p> <p>Haçanda P ululugyny kesgitlemek mümkin bolmadyk halatynda, onda $P = q = 50\%$ almaly. Bu mümkin bolan iň uly köpeltme hasylyny berýär $P \times q = 50 \times 50 = 2500$; Δ – ynamly aralyk (ýalňyşlygyň çägi $t \times m$).</p> <p>Mysal. Miokardyň infarktynyň, ony geçirenleriň arasynda gaýtalanýş ýygylgy kesgittenilende, 3 ýyl gözegçilikde bolmaly şeýle näsaglaryň ýeterlikli sanyny önünden hasaplap çykarmaly – $n = ?$</p>
<p>Gözegçilik sany (n) hasaplanylanda ylmy çeşmelerden ýa-da synag barlaglaryndan alynan başlangyç M, δ, Δ, P, q maglumatlar peýdalanylýar.</p> <p>Aýallaryň minutdaky dem alyş ýygylgynyň sanynyň synag barlagynda aşakdaky maglumatlary alyndy: $M=31$, $\delta = \pm 3$.</p> <p>Soň barlagçy orta ululygyň takmynan ýalňyşlyk çäginin göz önünde tutýar Δ. Şu mysalda $\Delta = \pm 1$. Ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň ähtimallygy $p = 95\%$ bolan ýagdaýynda,</p> <p>$t = 2$</p> <p>Başlangyç maglumatlary formula goýýarys:</p> $n = \frac{t^2 \times \delta^2}{\Delta^2} = \frac{2^2 \times 3^2}{1^2} = 36$ <p>Netije: aýllaryň minutdaky ortaça dem alyş sanyny kesgitlemek üçin 36 aýalda barlag geçirmek ýeterliklidir.</p>	<p>Eger-de ylmy çeşmelerde başlangyç maglumatlar bolmasa we hadysanyň kanunalaýyklyklary öwrenilmedik, synag barlagyny amala aşyrmak kyn bolsa, onda infarkty gaýtalanýan (P) we gaýtalanmaýan (q) näsaglaryň sany deň ($P=q$) hasap etmek bolar, şunuň bilen baglylykda bolsa $P=50\%$, $q = 100 - 50 = 50\%$. Soň takmynan görkezijiniň ýalňyşlyk çägi – Δ göz önünde tutulýar. Goý, $\Delta = 10\%$ bolsun. Ýalňyşsyzlyk çaklamasynyň $p = 95\%$ ähtimallygynda $t = 2$.</p> <p>Başlangyç maglumatlary formula goýýarys:</p> $n = \frac{t^2 \times P \times q}{\Delta^2} = \frac{2^2 \times 50 \times 50}{10^2} = 100$ <p>Netije: miokardyň infarktynyň gaýtalanýş ýygylgyny kesgitlemek üçin 100 sany miokardyň infarktyny geçiren näsagy almak we olaryň bejerilişiniň uzaklaşan netijelerine 3 ýylyň dowamynda gözegçilik etmek ýeterliklidir.</p>

Meýilnamada saýlama jem üçin gözegçilik birliklerini seçip almak usulyňy: tötänleýin, mehaniki, tipologiki, seriýalaýyn, göz önünde tutmak gerekdir.

Tötänleýin saýlap almaklykda – baş jemdäki gözleg birlikleriniň ählisiniň saýlanylyp alynmaklyga deň mümkinçilikleri bolýar. Şeýle saýlap almaklygyň has

giňden ýaýran usuly - bije atmak usulydyr. Bu usulda, her bir gözegçilik birligine kiçiräjik kartočka taýýarlanylýp, olarda gözleg birlikleriniň ýazgy boýunça belligi goýulýar. Ähli kartoçkalar görnüşi boýunça birmeňzeş bolmalydyrlar, olary ýapyk gapyrjakda garyşdyrýarlar we soň tötänleýin tertipde, gözegçilik üçin kartoçkalaryň kesgitli mukdary alynýar.

Mehaniki saýlap almak, barlag netijeleriniň bagly bolup durýan haýsy hem bolsa bir alamaty (familiýasynyň ilkinji harpy, kesel taryhynyň belligi ýa-da başga alamat) boýunça geçirilýär. Mehaniki saýlap almakda, başda jemiň gözegçilik birlikleri haýsy-hem bolsa bir tertipde (elipbiý boýunça ýa-da kesel taryhynyň belgisi boýunça) ýerleşdirilýär. Şundan soň haýsy hem bolsa bir aralyk boýunça (her bir 4-nji ýa-da her bir 10-njy keseliň taryhy) gözegçilik birligi mehaniki taýdan alynýar.

Mehaniki saýlap almakda aralyk öňünden hasaplanylýar. Munuň üçin jemiň umumy gözleg sanyny saýlanylýp alynmaly gözleg sanyna bölünýär. Mysal üçin, 3000 sany kesel taryhyndan 300 sanysyny saýlap almaly diýeliň. Şu ýagdaýda kesel taryhlaryny saýlap almaklygyň aralygynyň ululygy $10 \left(\frac{3000}{300} = 10 \right)$ deň bolar, bu her

bir 10 kesel taryhyndan, bir sanysyny almalydygyny aňladýar. Saýlap almaklygyň şeýle usuly has giňden ýaýrandyr. Ýöne käbir ýagdaýlarda köp zähmeti talap edýänligi sebäpli, ony peýdalanmak çäkli bolup durýar. Mysal üçin, ilatyň keselçiligi birnäçe çeşmeler boýunça öwrenilende gaýtalanýan keselçilik halatlaryny aradan aýyrmak we bir adama düşýän kesel halatlaryny almak üçin olary başda tutuşlaýyn elipbiýleşdirmek, köp zähmeti talap edýär.

Tipologiki saýlap almak (bir meňzeş) gözegçilik birliklerini tutuş baş jemiň meňzeş toparlaryndan saýlap almaklyga mümkinçilik berýär. Munuň üçin, başda baş jemiň içindäki ähli gözegçilik birlikleri haýsy hem bolsa bir alamat boýunça (mysal üçin, ýaşı) meňzeş toparlara birikdirilýär. Şeýle toparlaryň her birisinden bolsa gözegçilik birlikleriniň zerur sany, saýlama jemde ýaş toparlarynyň ölçegleriniň gatnaşygynyň baş jemdäki gatnaşygyna gabat geler ýaly, tötänleýin ýa-da mehaniki usul boýunça saýlanyp alynýar.

Seriýalaýyn saýlap almak baş jemden aýratyn birlikleri däl-de, eýsem seriýalary saýlap almagy göz öňünde tutýar. Bu maksat üçin baş jem deňeşdirme taýdan birmeňzeş seriýalara bölünýär. Seriýalary saýlap almaklyk tötänleýin ýa-da mehaniki usul bilen amala aşyrylýar. Şunuň bilen birlikde, saýlap almaklygy baş jemiň her bir seriýasyna, saýlama jeme saýlanylýp alynmak mümkinçiligini döretmek bilen geçirmelidir. Saýlanylýp alynan her bir seriýada ony düzýän ähli gözegçilik birlikleri barlanylýar.

Käbir ýagdaýlarda saýlama jem, saýlap almaklygyň dürli usullaryny utgaşdyrmak arkaly hem düzülýär.

Keselleriň öňüni almaklygyň, anyklamaklygyň, bejermekligiň şol ýa-da başga usullarynyň netijeliligini kesgitlemekde, deňeşdirmek üçin peýdalanylýan saýlama jemleriň (gözegçilik, şeýle hem tejribe) käbir aýratynlyklary bardyr. Tejribe we gözegçilik toparlaryny düzmegiň dürli usullary bar. Bu hadysanyň wajyp ýörelgesi bolup, bir zatdan – öwrenilýän täsir faktoryndan (mysal üçin, bejeriş usulyndan) başga hemme tarapdan iki toparyň örän meňzeş bolmagy durýar.

Bu talaby kanagatlandyrýan usullaryň biri bolup, bir-birine bagly taýlary saýlap almak ýa-da toparlary deňlemek usuly hyzmat edýär. Bu usulyň manysy aşakdakydan ybaratdyr: barlanylýan toparyň her bir gözegçilik birligine gözegçilik toparynda onuň taýy, ýagny, edil şoňa meňzeşi tapylýar. Saýlama jemde taýly baglynyşykly ýörelgesiniň peýdalanylmagy, barlagça deňeşdirme taýdan uly bolmadyk maglumatlarda düýpli barlagy geçirmäge mümkinçilik berýär. Saýlap almaklygyň şeýle usuly sany boýunça deň, bir ýa-da birnäçe alamat boýunça birmeňzeş bolan tejribe we gözegçilik toparlaryny düzmäge mümkinçilik döredýär. Bir-birlerine bagly taýlary saýlap almak ýörelgesi haýwanlarda geçirilýän tejribelerde, kliniki barlaglarda bolsa – bölekleýin, ençeme wagtlardan bäri peýdalanylýar.

Täsiri belli bolan alamatlary aradan aýryp, arabaglanyşygy az öwrenilen alamatlary düýpli barlamak üçin saýlama jemi düzmegi, alamatlaryň toplumy boýunça amala aşyrmak, ýagny, gönükdirilen saýlaw usulyny peýdalanmak mümkindir. Mysal üçin, gipertoniýa keseliniň ilatyň ýaş-jyns düzümine baglylygy hemmä mälimdir, şonuň üçin düýpli barlag geçirilende bir ýaşdaky we jynsdaky adamlaryň jemini seljermegi göz önünde tutmak zerurdyr, ýagny jem mälim alamatlar boýunça birmeňzeş bolmalydyr. Goý, 20-24 ýaşyndaky, A şäherinde ýaşayan aýallarda iýmitlenmekligiň we zähmet şertleriniň häsiýetleriniň ýürek-damar ulgamyna edýän täsiri öwrenilýär diýeliň. Şeýle jemde (20 -24 ýaşlaryndaky, A şäherinde ýaşayan aýallar) geçirilýän barlag, onuň ýaş – jyns düzümi boýunça birmeňzeşligi bilen baglylykda käbir usuly kynçylyklary aradan aýyrmaga we täze maglumatlary almaga mümkinçilik berýär.

Gönükdirilen saýlaw, jemiň araçäklerini kesgitleýär we ilatyň aýratyn toparlaryny düýpli öwrenmek mümkinçiligini üpjün edýär.

Käbir alamatlaryň hatary boýunça şeýle toparlaryň birmeňzeşligi saýlama barlaglaryň guramaçylygynda gözegçilik sanyny azaltmaga we esaslanan netijeleri almaga ýardam edýär.

Käbir ýagdaýlarda gözegçilik birlikleriniň gönükdirilen saýlawy bir däl-de, şol bir wagtyň özünde birnäçe alamat boýunça amala aşyrylýar.

Gönükdirilen saýlawyň bir görnüşi bolup kogorta usuly durýar we ol öwrenilýän hadysanyň şol ýa-da başga kanunalaýyklyklarynyň has anyk ýüze çykýan ýerinde özboluşly kesim etmäge mümkinçilik döredýär.

Kogorta diýip, belli bir alamatyň ýüze çykması bilen birikdirilen we deň wagt aralygynda gözegçilikde bolan, deňeşdirme taýdan birmeňzeş elementlerden durýan statistiki jeme aýtmak kabul edilendir. Mysal üçin, är-aýal durmuşynyň belli bir wagt aralygynda maşgalada dogulan çagalaryň (ýa-da göwreliligiň, çaga dogurmaklygyň) sanyny kesgitlemek üçin birmeňzeş nikalaşylan wagty we är-aýal bolup ýaşamaklygyň deň möhletli döwri bolan adamlaryň kogortasy barlanylýar. Gözegçilik birligi hökmünde bir şäherde ýaşayan, belli bir ýylda ilkinji gezek nikalaşan ýaş çatynjalary (30 ýaşyna çenli) alyp we olaryň baş ýyl durmuşynda çaga dogmaklaryna gözegçilik edip, baş alamat boýunça birmeňzeş gözleg birliklerinden durýan kogortany alarys.

Eger-de saýlama usuly peýdalanylmadyk bolsa, onda köp barlaglaryň ýerine ýetirilmän galjakdygyny tassyklamak bolar. Saýlama barlagy dogry gurnalanda

alynýan netijeler, eger-de bu hadysa tutuşlaýyn usul bilen öwrenilen halatynda alynjak netijelerden az ähmiýetli tapawutlanýarlar.

Gözegçiligiň wagty boýynça jemi düzmek, gündelik ýa-da bir wagtdaky gözegçilik ýoly bilen amala aşyrylýar.

Gündelik gözegçiliginde statistiki maglumatlar her bir aýratyn ýagdaýy, onuň kesgitli bir wagt aralagynda ýüze çykyş derejesine laýyklykda hasaba almak arkaly ýygnaýlar. Şeýle ýol bilen çaga dogluşy, ölümçilik, keselçilik, lukmanlaryň işi we başgada köp hadysalar öwrenilýär. Gündelik hasaba alyş tertibinde gözegçiligi wagta bagly bolan hadysalar öwrenilýär.

Maglumatlary ýygnamagyň ikinji bir görnüşi, birwagtlaýyn gözegçilik adyny göterýär. Bir wagtda geçirilýän gözegçilikde maglumatlary hasaba almagy, wagtyň haýsy hem bolsa bir pursatyna gabat getirýärler – ähli gözegçilik maglumatlaryny bir wagtda ýygnaýarlar. Bir wagtdaky gözegçilik öwrenilýän hadysanyň belli bir wagtdaky ýagdaýyny şöhlelendirýär. Birwagtlaýyn gözegçilige mysal hökmünde ilat ýazuwyny, ilat arasynda lukmançylyk barlaglaryny geçirmekligi, desgalaryň arassaçylyk barlaglaryny, haýsy hem bolsa bir zatdan barlag üçin nusgalyk almaklygy we ş.m. getirmek bolar.

Ýazuwlary geçirmek netijesinde ilatyň sanyny we düzümini, saglygy goraýyş edaralarynyň hem-de işgärleriniň sanyny anyklaýarlar.

Ilatyň aýratyn toparlarynyň saglygy goraýyş gözden geçirmelerinde ilatyň kesgitli toparlarynyň saglyk ýagdaýy hakynda maglumatlar toplanýlar. Beden taýdan ösüş hakyndaky maglumatlary hem bir wagtlaýyn gözegçilik esasynda alnýar: ilatyň belli bir topary bir wagtyň özünde antropometriki barlaglar bilen gurşalyp alnýar.

Maglumatlary ýygnamak gözegçilik usuly boýunça hem tapawutlandyrylýar: gös-göni, göçürmek, anket, sorag-jogap usullary.

Gös-göni gözegçilik usuly maglumatlary näsagyň ýa-da sagdyň adamyň gös-göni barlagynda, şeýle hem haýsy hem bolsa bir desganyň arassaçylyk-gigiýeniki barlagynda hasaba almagy göz önünde tutýar. Gös-göni gözegçilige nusgalyk, barlamhana maglumatlarynyň ýazgylary we başgalar degişlidir.

Maglumatlary göçürüp almak – durmuş-gigiýeniki barlaglarda has giňden ýaýran usuldyr. Mysal üçin, keseliň taryhyndan maglumatlary göçürüp alnýan ýagdaýlar seýrek däl. Statistiki maglumatlaryň keseliň taryhyndan başga çeşmesi bolup saglyk öýlerinde, hassahanalarda, barlamhanalarda lukmanlar tarapyndan alnyp barylýan beýleki lukmançylyk resminamalary hyzmat edýärler. Bu resminamalardan diňe barlagyň maksadyna gabat gelýän we onuň maksatnamasynda göz önünde tutulan zerur maglumatlar göçürilip alnýar. Kähalatlarda resminamalardan maglumatlary fişka diýlip atlandyrylýan kiçijek gaty kagyza göçürýärler. Mysal üçin, Saglyk öýüniň direktoryna dürli lukmanlar tarapyndan gözegçilik edilýän näsaglaryň işe ýarawsyzlygynyň möhleti hakynda gaýra goýulmasyz maglumatlar gerek bolan ýagdaýynda, gatnawly bejergini alýan näsagyň kartasyndan fişka onuň meýdançasynyň belgisi, kesel kesgitlemesi, işe ýarawsyzlyk günleriniň sany göçürilip alnýar.

Durmuş-gigiýeniki barlaglarda maglumatlary almagyň anamnestiki usuly giňden peýdalanylýar. Bu usul näsagdan ýa-da onuň ýakyn garyndaşlaryndan, olaryň ön

durmuşynda bolup biläýjek hadysalar hakyndaky ýatlamalaryndan alynýan maglumatlary hasaba almaklyga esaslanýar.

Anamnestik usulyň iki görnüşde: anket we sorag-jogap usuly görnüşinde amala aşyrylmagy mümkindir. Anket usuly her bir barlanýan adamyň özi tarapyndan, özi hakyndaky maglumatlary, soraglar bilen ýörite düzülen blankany – anketi doldurmak arkaly bermekligi göz önünde tutýar. Bu usulda barlanýan adamlaryň soraglara düşünmezligi ýa-da jogaplary bilgeşleýin ýoýmagy sebäpli ýalňyşlyklaryň bolmagy mümkindir.

Sorag-jogap usulynda maglumatlar, lukmanyň barlanýan adam bilen belli bir soraglar boýunça gürründeşliginde alynýar. Şol ýa-da beýleki usuly peýdalanmak işiň maksadyna we mazmunyna baglydyr.

Anket usulyny haçanda durmuşyň has düýpli hususy taraplary (maşgaladaky, işdäki aragatnaşyklar, jynsy soraglar, çaga aýyrtmaklyk hakyndaky maglumatlar we ş.m.) boýunça hakyky maglumatlary almak gerek bolanynda peýdalanmak maksada laýyk bolýar. Şeýle ýagdaýlarda anket familiýasyz, ýagny atsyz bolmalydyr.

Sorag-jogap usulyny peýdalanmak üçin wajyp şertiň – soralyan adamyň ynamynyň bolmagy zerurdyr.

Statistiki barlagyň meýilnamasynda öwrenilýän obýekti we jemi düzmegiň usullaryny anyklamakdan başga-da, maglumatlary işläp taýýarlamagyň tärlerini (elde ýa-da EHM kömegi arkaly) görkezmek, aýratyn tapgyrlar we emeller boýunça işleriň möhletini göz önünde tutmak, işi ýerine ýetirijileri, işiň her bir tapgyryna we elementine jogapkärleri bellemek, maliýe meýilnamasyny düzmek we ahyrynda-da işi ýerine ýetirmek boýunça usuly görkezmäni düzmek zerurdyr.

Statistiki barlagyň ikinji tapgyry – maglumatlary ýygnamak. Barlagyň bu tapgyry gözegçilik amala aşyrmakdan ybaratdyr.

Statistiki gözegçilik diýleninde hasaba almaklygyň, işlenilip taýýarlanylýan kartalary (maglumatlary ýygnamaklygyň maksatnamasy) doldurmaklyk hadysasyna düşünilýär. Maglumatlary ýygnamak (statistiki gözegçilik) barlagyň önünden düzülen maksatnamasy we meýilnamasy boýunça geçirilýär. Bu işiň dürli tärleri we usullary hakynda ýokarda bellenilip geçirildi.

Statistiki gözegçilik hadysasynda barlagyň netijeleriniň ýoýulmazlygy üçin kabul edilen ýeke-täk ýörelgelerden we düzgünlerden çykmary däl.

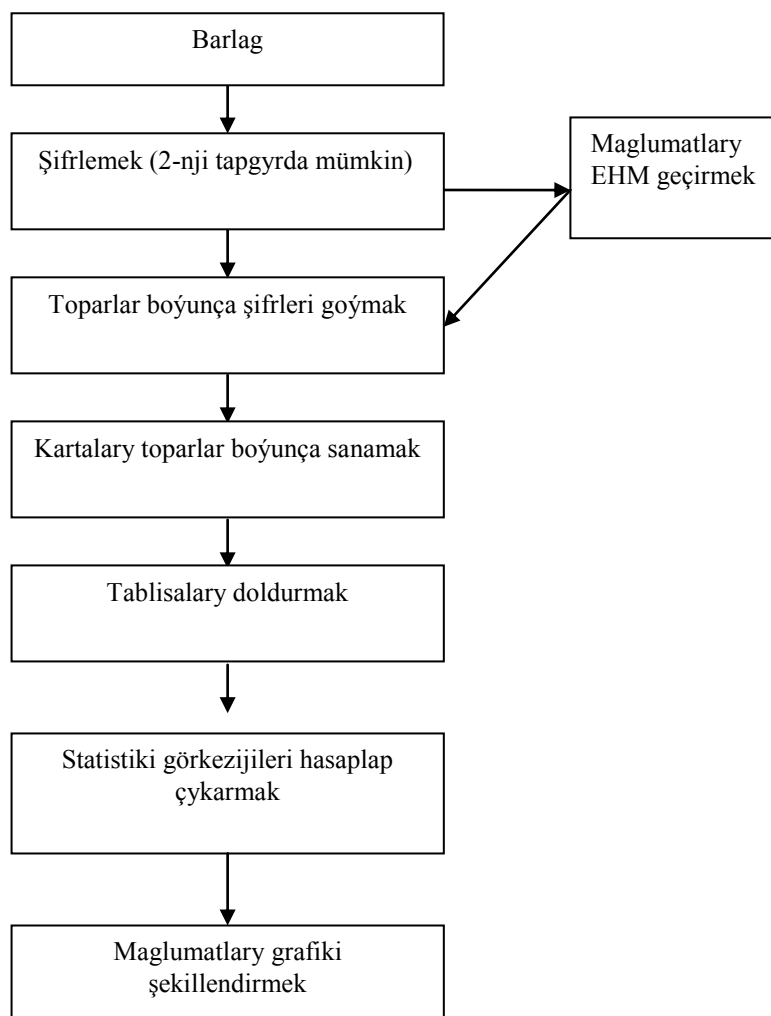
Statistiki barlagyň üçünji tapgyry – maglumatlary işläp taýýarlamak. Maglumatlar ýygnalylandan soň, onuň işlenilip taýýarlanylmasyna başlanylýar we ol yzygiderli birnäçe emellerden durýar: 1) gözegçilik (barlamak); 2) şifrlemek; 3) sanamak üçin kartalary toparlara göýüşdyrmek; 4) tablisalary doldurmak; 5) statistiki görkezijileri hasaplap çykarmak; 6) görkezijileri grafiki şekillendirmek (shema 4).

Maglumatlary işläp taýýarlamakdan önürti olaryň dogrylygynyň we dolylygynyň barlagyny geçirmek zerurdyr.

Şifrlemek her bir alamaty we onuň derejelerini aňladýan şertli belgini goýmak arkaly geçirilýär. Ol maglumatlary mundan soňra işläp taýýarlamagy ýeňilleşdirmek maksady bilen geçirilýär.

Ähli ýagdaýlarda şifrlemegi tehniki işgäre ynanyp bolmaýar. Mysal üçin, keselleri şifrlemekde şol ýa-da başga bir keseliň haýsy topara degişlidigini, ony nähili

şifrlemelidigini bilmek üçin ýeterlikli ýokary lukmançylyk başarnygy zerurdyr. Şonuň üçin kesel ýaly alamaty şifrlemegi lukman amala aşyrmalydyr.

Shema 4. **Maglumatlary işläp taýýarlamagyň esasy tapgyrlary**

Ýokarda bellenilip geçilişi ýaly (barlagyň maksatnamasyny düzmek tapgyrynda), şifrlemegi maglumatlary ýygnamak tapgyrynda, maglumatlary hasaba almak bilen bir wagtda geçirmek mümkindir. Eger ol barlagyň guramaçylygynda göz önünde tutulan bolsa, onda maglumatlary işläp taýýarlamak üçin sarp edilýän wagt ähmiýetli gysgalýar. Ýöne şeýle ýagdaýda alynýan maglumatlaryň hili hakynda pikir etmegi elmydama unutmaly däldir.

Maglumatlar şifrlenendeň soň kartalar (şifrler boýunça) toparlara paýlanylýar, soň her bir topardaky kartalar sanalýar we sanaw netijeleri tablisalara geçirilýär (tablisalar doldurylýar). Indiki tapgyrda statistiki görkezijiler hasaplanylýp çykarylýar. Barlag netijelerini aýdyňlaşdyryp görkezmek üçin alynan maglumatlaryň grafiki şekillerini gurmak maksada laýykdyr. Şunuň bilen hem maglumatlary işläp taýýarlamak tapgyry tamamlanylýar.

Maglumatlary işläp taýýarlamak tapgyry zähmeti has köp sarp edýän hadysalaryň biridir. Hakykatdan hem, eger-de gözegçilik 1000 ýa-da birnäçe müňden

ybarat bolsa, onda barlagçy maglumatlary şifrlände, toparlara paýlanda we netijeleri hasaba alanda her bir karta, öňlarça we ondan hem köp gezek seredip geçmeli bolýar.

Lukmançylykda we saglygy goraýyşda öwrenilýän hadysalary hasaba almak ulgamyny kämilleşdirmek, olaryň maglumatçylyk mümkinçiligini has doly peýdalanmak, maglumatlary gözlemegiň we işläp taýýarlamagyň tehnikasyny ýönekeýleşdirmek hem-de tizleşdirmek maksady bilen häzirki wagtda bu hadysalary awtomatizasiýalaşdyrmak serişdeleri, ýagny EHM giňden peýdalanylýar.

Dördünji tapgyr – seljermek, netije çykarmak, teklipleri işläp taýýarlamak we olary amala ornaşdyrmak. Bu tapgyr islendik barlagyň ahyry bolup durýar. Ol alynan netijeleri, görkezijileri aňlamadan, maglumatlary deňeşdirmekden, kanunlaýyklyklary ýüze çykarmakdan we netijeleri umumylaşdyrmakdan ybaratdyr.

Barlagy tamamlamak bilen gysgaça we aýdyň düzülen netijeleri çykarmak we alynan netijeler boýunça saglygy goraýyş amalyna ornaşdyrmak üçin kesgitli teklipleri hödürlemek gerekdir.

Statistiki seljerme geçirilende ýalňyşlyklaryň iki görnüşi – usuly we logiki häsiýetli ýalňyşlyklar duşýar we ýüze çykarylýar.

Usuly ýalňyşlyklara hemmesinden öňürti, barlag obýektiniň nädogry saýlanylyp alynmagy degişlidir. Mysal üçin, barlagyň meselesiniň ilatyň ýaş toparlaryndaky keselçiligiň aýratynlyklary görkezmek bolup durýan ýagdaýynda, ilatyň aýratyn ýaş toparlarynyň sany hakyndaky maglumatlar göz önünde tutulmazdan, diňe näsag toparlary öwrenilýär. Netijede bolsa barlagçy keselleriň dürli ýaş toparlaryndaky ýygylgyny häsiýetlendirýän ýygylýk görkezijisini däl-de, eýsem diňe dürli ýaşdaky näsaglaryň, jemi näsaglaryň arasynda tutýan paýyny häsiýetlendirýän düzüm görkezijisini alyp biler.

Usuly ýalňyşlyk bolup nädogry toparlary peýdalanmak hem durýar. Ýalňyşlygyň has ýygy duş gelýän bu görnüşi barlag dersiniň düýp manysyna düşünmezlikden, şol ýa-da başga hadysanyň mehanizmlerini bilmezlikden döreýär. Usuly ýalňyşlyk seljerme geçirilende statistiki görkezijileri nädogry peýdalanmakda-da ýa-da düşündirmekde-de ýüze çykýar. Uly kynçylyklar, aýratyn hem gözegçilik sany az bolanynda toparlara bölmek çendenaşa ownadylsa döreýär. Şeýle ownuk maglumatlaryň takyklygy pes bolup, öwrenilýän hadysa mahsus bolan esasy kanunlaýyklyklary ýüze çykarmaga mümkinçilik bermeýär.

Ýalňyşlyklaryň ikinji bir görnüşi – logiki häsiýetli bolup, ol hadysanyň esasyny hil taýdan düýpli seljermesiz, san maglumatlaryna ýüzleý baha bermekden gelip çykýar.

Dürli statistiki görkezijileri esassyz peýdalanmak (çendenaşa matematikalaşdyrmak) hem uly kemçilik bolup durýar we seljermäniň logikasynda şöhlenenýär, barlag netijeleriniň ýoýulmasyna getirýär.

Ilatyň saglygy, ony öwrenmegiň we baha bermegiň usullary

Hususy we jemgyýetçilik saglygy, jemgyýetçilik saglygynyň esasy sypatlary

Saglygy adat boluşy ýaly keseliň üsti bilen (ýa-da onuň ýoklugy bilen) kesgitleýärler we keseli häsiýetlendirmek saglygy häsiýetlendirmekden aňsat hasaplanylmaýar.

Keseliň iň bir ýygy we umumy kabul edilen kesgitlemesi - bu bedeniň ýaşaýyş işjeňliginiň bozulmasyna getirýän fiziki we (ýa-da) ruhy funksiýalaryň üýtgemesidir. Keseliň kesgitlemelerinde, oňa bedeniň daşky gurşaw bilen baglanyşygynyň, özara täsiriniň, ýaşaýyş gurşawyna uýgunlaşmasynyň bozulmagy hökmünde-de seredilmeleri seýrek däldir.

Keseliň bellenip geçilen we beýleki kesgitlemeleri, olara düşünmek we baha bermek üçin has oňaly bolar ýaly toparlara birikdirilip bilinerler, bu bolsa özüçe olara garşy göreşiň urukdyrylan hem-de netijeli strategiýasy we taktikasy üçin zerurdyr.

Olardan başga-da, keseliň kesgitlemesiniň kömegi bilen biz, biziň üçin has hem wajyp bolan saglygyň kesgitlemesine düşünmeklige gelip bileris.

Adamyň saglygyna we keseline diňe bir biologiki ýa-da durmuş ölçegi boýunça baha berip bolmaz, onuň üçin aýratyn çemeleşme talap edilýär. Adamyň saglygynyň kesgitlemesi diňe keseliň ýoklugyna syrykdyrylyp hem bilinmez. Ol adama ruhy, fiziki, we durmuş taýdan abadançylygy başdan geçirmäge, doly bahaly, özerkin ýaşaýyş alyp barmaga, adam üçin mahsus funksiýalary ýerine ýetirmäge we sagdyn durmuş ýoluny alyp barmaga ýardam edýän ýagdaýdyr. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy saglygy hut şeýle giň lukmançylyk-durmuş nukdaýnazaryndan kesgitleýär.

Bu guramanyň Düzgünnamasynda: “Saglyk – diňe bir keseliň we fiziki ýetmezçiligiň bolmadyk ýagdaýy bolman, eýsem doly fiziki, ruhy we durmuş abadançylyk ýagdaýydyr” diýlip bellenilýär. Saglyk – biziň her birimiz üçin diňe bir fiziki, ruhy gymmatlyk, bahasyna ýetip bolmajak baýlyk bolman, eýsem bu ahlak - etiki, ynsanyýetçilik gymmatlygydyr, bu bagtyň şertidir we F. F. Erismanyň belläp geçişi ýaly “aýratynlykda her bir adam, şeýle hem bütinlikde halk üçin bagtly ýaşamaklygyň esasy şertleriniň biridir”. Şular bilen baglylykda şu ýerde Magtymguly Pyragynyň “Saglygyň gadryny bilgil, hasta bolmasdan burun” diýen dana sözlerini getirmek örän ýerliklidir.

Ýöne, gynansakda bu paýhasly hakykata, adatça keselläp, saglygyny ýitirip, uçursyz hazynany elden giderendigini duýanlar, gowy düşünýärler we ony wagyz edýärler.

Durmuşda biz elmydama kesgitli adamlara we olaryň saglygyna duş gelýäris. Eger söz aýratyn adam barada açylýan bolsa, onda biz hususan bir adamyň saglygy bilen iş salyşýarys, eger-de gürrüň birnäçe adam, olaryň topary barada barýan bolsa - onda toparlaýyn saglyk bilen, eger-de söz kesgitli bir ýerde ýaşaýan ilat barada açylýan bolsa, onda biz “ilatyň saglygy ýa-da jemgyýetçilik saglygy” düşünjesini peýdalanýarys.

Saglygyň her bir derejesi öz çemeleşmesini we esaslandyrmasyňy talap edýär. Hususy saglyga biz adamyň özüni duýuşy, keseliň barlygy ýa-da ýoklugy, iş ukybyny ýitirmeginiň häsiýeti, fiziki ýagdaýy we ösüşi, şahsy ýaşayyş duýgusy, ýaşayyş şatlygy we başga sypatlar hem-de alamatlar boýunça baha berýäris. Hususy saglygy, saglyk ýagdaýyna baha berilýän adamlaryň ýeterlikli sanyny talap edýän keselçilik, ölümçilik, ömrüň öňde duran ortaça möhleti ýaly görkezijiler bilen kesgitlemegiň hiç bir adamyň aklyna gelmejekdigi tebigydyr. Şeýlelikde, toparlaýyn saglyk barada söz açylandan başlap, biz hususy saglygyň bahalary bilen bir hatarda, jemgyýetçilik saglygynyň dürli toparlaryny häsiýetlendirýän lukmançylyk-statistiki görkezijilerine ýüz tutýarys. Başga sözler bilen aýdylanda, biz aýratyn bir adamdan, adamlar toparyna (jemgyýetiň iň bir kiçijek ülüşi bolan maşgaladan başlap) geçen dessimize, aýratyn adamdan daşlaşýarys we toparlaýyn, populýasion ýa-da ilatyň saglygynyň sypatlaryna baha beriliş dilini peýdalanýarys.

Jemgyýetçilik saglygy - saglygy kesgitlemegiň başgaçarak derejesidir. Ol sosial beden hökmündäki jemgyýetiň wajyp häsiýetleriniň, hiliniň, jähtleriniň biriniň häsiýetnamasy we ykdysady ýüze çykması bolup jemgyýetçilik potensialynyň düzüm bölegidir. Hususan hem jemgyýetçilik saglygyna - jemgyýetiň baýlygy, ýagny onsuz ähli maddy we ruhy gymmatlyklary döredip bolmaýan faktor diýlip aýdylýar. Ata-babalarymyzyň “saglyk bolsa beglik bolar” diýip aýdyp geçmekleri ýöne ýerden dälidir.

Ilatyň we jemgyýetiň saglygy elmydama adamzat taryhynyň wagt wektoryndaky siwilisasiýasynyň ýagdaýyny kesgitleýän wajyp faktorlaryň biri bolup durdy.

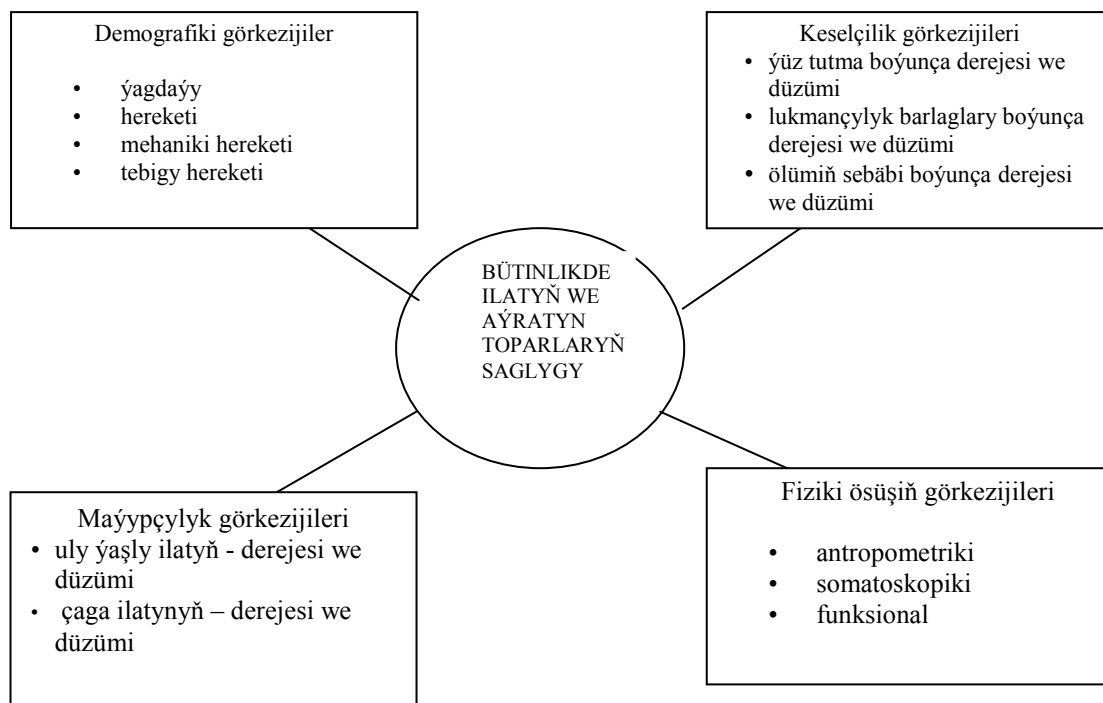
Saglyk – bu gymmatlyklar dereje basgançagynyň iň ýokarky derejesini eýeleýän, tebigy we geçip gidiji bolmadyk ýaşayyş gymmatlygydyr. Şu sebäpli hem saglygy saklamagyň we berkitmegiň ähmiýeti, jemgyýet ösdügiçe barha artýar.

Adamyň ýaşayyş derejesi ýurt abadançylygynyň, maddy we ruhy baýlyklaryň esasy düzüm bölekleri bilen bir hatarda, onuň saglyk derejesi, şeýle hem ruhy-beden biopotensialy ätiýaçlygyny peýdalanyş häsiýeti bilen hem kesgitlenilýär.

Ilatyň saglygyna baha bermek üçin köp görkezijiler, standartlar we başga häsiýetnamalar hödürlenilýär. Şeýle bolsa-da, häzirki döwürde ilatyň saglyk ýagdaýyna baha berilende giňden belli bolan demografiki görkezijiler, keselçilik, maýypçylyk we beden taýdan ösüşiň görkezijileri has ýygy peýdalanylýar (shema 5).

Şol bir wagtyň özünde-de käbir alymlaryň (Ý. P. Lisisyn we başg.) ilatyň saglyk ýagdaýyna integral görkezijiler boýunça baha bermek mümkin diýip hasaplaýandyklaryny bellemek gerek. Olara has ýygy, esasan hem bir ýaşyna çenli çagalaryň ölümçiligini, ene ölümçiligini we garaşylýan ömrüň ortaça möhletini degişli edilýär. Sanalyp geçilen görkezijileriň ululyklary diňe bir ilatyň saglyk ýagdaýyny häsiýetlendirmän, eýsem bütinlikde ýurdyň durmuş-ykdysady ösüş derejesini, ilatyň lukmançylyk taýdan sowatlylyk derejesini, ilata saglyk hyzmatlarynyň guralyş derejesini we onuň hilini häsiýetlendirýärler. Ýurduň ykdysady kuwwatynyň we ilatyň hususy elýeterliginiň ösüşi, adatça saglyk hyzmatlarynyň infrastrukturasynyň we guralyşynyň kämilleşmesi, ölümçilik görkezijisiniň peselmegi we ömrüň öňde duran ortaça möhletiniň artmagy bilen utgaşýar.

Ýöne ilatyň saglyk ýagdaýyna baha berilende keselçilik we maýypçylyk görkezijileriniň seljermesine kembaha garamak bolmaz. Keselçiligiň we ölümçiligiň derejeleri saglygyň ýitiriliş derejesini we degişlilikde oňa bagly bolan lukmançylyk–durmuş hem-de ykdysady ýitginiň ululygyny has takyk şöhlelendirmäge mümkinçilik berýär.

Shema 5. **Ilatyň saglyk ýagdaýyny häsiýetlendirýän lukmançylyk-statistiki görkezijiler**

Başga-da, ilatyň aýratyn ýaş-jyňns, durmuş we hünär toparlarynyň arasynda keselçiligiň we ölümçiligiň derejesini bilip jemgyýet, döwlet we saglygy goraýyş işgärleri tarapyndan has uly ünsi talap edýän ilatyň ileri tutulýan ýaş-jyňns, lukmançylyk-durmuş toparlaryny tapawutlandyryp bolýar. Bütinlikde ilatyň we onuň aýratyn toparlarynyň keselçiliginiň hem-de maýypçylygynyň düzüm aýratynlyklaryny hasaba alyp, keselçiligiň kesgitli görnüşini peseltmek netijesinde ilatyň saglyk ýagdaýyny gowulandyrmak boýunça meseleleri has netijeli çözmek maksady bilen dürli keselleriň arasynda ileri tutulýanlaryny kesgitlemek mümkindir.

Bütinlikde ilatyň we onuň aýratyn ýaş-jyňns toparlarynyň keselçiliginiň we maýypçylygynyň sebäpleri bolup kesgitli bir keseliň durýandygyny ýatdan çykarmaly däl. Şunuň bilen baglylykda olaryň döremeginiň ýa-da amatsyz geçmeginiň önüni almak, diňe bir keselçilik görkezijilerini däl, eýsem maýypçylyk hem-de ölümçilik görkezijilerini hem peseltmäge we netijede bolsa ilatyň saglyk ýagdaýyny gowulandyrmaga ýardam edýär. Diňe bir ilatyň dürli ýaş - hünär we durmuş toparlarynyň keselçiliginiň aýratynlyklaryny bilmek bilen däl, eýsem uly ýaşly ýa-da çaga ilatyny maýypçylyga getirýän ýa-da olaryň ölümçiliginiň sebäbi bolup durýan keselleri hasaba almak bilen, ilatyň saglyk ýagdaýynyň hakyky häsiýetnamasyny bermek we has ýygý duş gelýän keselleriň önüni almak boýunça netijeli çäreleri işläp taýýarlamak mümkindir.

Bulardan başga-da, keselçilik saglygy goraýşyň ilkinji basgançagy we ýatyrymlaýyn bejeriş edaralarynda işleýän dürli ugurly lukmanlar tarapyndan giňden peýdalanylýan, has elýeter görkeziji bolup durýar. Saglygyň ähli görkezijileri, hemmesinden hem öňürti keselçilik, esasan hem demografiki ýagdaýa baglydyr. Demografiki görkezijileriň “ilatyň saglygy” düşüňjesine goşulmagy tötänden dälidir.

Demografiýa we onuň lukmançylyk – durmuş jähtleri

Demografiýa - ilatyň jemgyýetçilik-taryhy ösüşi hakyndaky ylymdyr. Demografiýa sözi demos - ilat, grafo - ýazmak, şekillendirmek diýen grek sözlerinden gelip çykýar. Ilat diýleninde bolsa şol ýa-da başga ýurdyň ýa-da onuň meýdanynyň bölek çäginde (etrap, şäher, welaýat) ýaşamak umumylygy bilen birleşen adamlaryň jemine düşünilýär.

Demografiýanyň wezipelerine - ilatyň sanyny, düzümini (ýaş-jyns, hünär, durmuş we başga alamatlar boýunça), mehaniki (migrasiýa) we tebigy hereketini (ilatyň üznüksiz köpelişini kesgitleýän çaga doguluşyny, ölümçiligi we başga hadysalary), meýdan-çäginde ýerleşişini we başga alamatlaryny durmuş-ykdysady, syýasy, ekologiki hem-de adamlaryň ýaşayyş şertiniň we durmuş ýolunyň beýleki faktorlary bilen baglylykda öwrenmek degişli bolup durýar.

Umumy demografiýa-ykdysady, senagat demografiýasy ýaly pudaklar hatarynyň hem-de onuň beýleki, şol sanda lukmançylyk demografiýasy ýaly görnüşleriniň peýda bolmagyna getirdi. Lukmançylyk demografiýasy demografiki hadysalary, wakalary we olaryň saglyk ýagdaýyna hem-de saglygy goraýşa ýetirýän täsirini, jemgyýetçilik saglygynyň we saglygy goraýşyň lukmançylyk demografiki jähtlerini öwrenýär, ýagny ol umumy demografiýanyň hem-de durmuş gigiýenasy we saglygy goraýşyň guralyşy ylmynyň gabatlaşýan ýerinde ýerleşýär.

Ilaty statistiki taýdan öwrenmek iki sany esasy ugur - ýagdaýy (statikasy) we hereketi (dinamikasy) boýunça alnyp barylýar.

Ilatyň ýagdaýy (statikasy) kesgitli bir wagt pursatyndaky ilatyň san düzümi bilen häsiýetlendirilýär. Ilatyň düzümini esasy alamatlar hatary: jynsy, ýaşı, durmuş we hünär toparyna degişlilik, bilim derejesi, maşgala ýagdaýy, milleti, ýaşayan hem-de işleýän ýeri we başgalar boýunça paýlanyşyny hasaba almak esasynda öwrenilýär.

Ilatyň hereketi (dinamikasy) - ilatyň mehaniki, durmuş we tebigy hereketi netijesinde onuň sanynyň we düzüminiň üýtgemesini öwrenmegi özünde jemleýär.

Demografiki wakalary ilat ýazuwlaryny geçirmek, demografiki hadysalary gündelik hasaba almak, käbir durmuş ähmiýetli demografiki jähtleri lukmançylyk – demografiki faktorlar bilen baglylykda öwrenmekligi özünde jemleýän saýlama barlaglaryny geçirmek arkaly öwrenilýär.

Ilatyň sanyny we düzümini öwrenmekligiň iň bir esasy we ygtybarly usuly bolup, yzygiderli geçirilýän ähliumumy ilat ýazuwlary hyzmat edýär.

Ilat ýazuwyny geçirmek uly taýýarlyk işlerini talap edýär, sebäbi gysga wagt aralygynda (7-8 gün) maglumatlaryň ýeterlikli uly möçberini ýygnamaly bolýar. Şunuň bilen baglylykda, öňünden ilatyň arasynda düşündiriş işleri geçirilýär. Ilat ýazuwynyň derwaýys soraglaryny (raýatlaryň ýaşı, jynsy, maşgala ýagdaýy, çagalarynyň sany, bilimi, milleti we başg.) göz önünde tutýan ýörite maglumatnama

(maksatnama) işlenilip düzülýär. Ilat ýazuwynyň maglumatnamasy anyk, çäklenen we uzak gürründeşligi talap etmeýän soraglardan ybarat bolmalydyr. Ýazuw geçirilýän wagtynda maglumatlary ýygnamak üçin ýörite “sanawçylaryň” ýeterlikli uly sany taýýarlanylýar. Olar ýazuw geçirilýän gysga wagt aralygynda ýurduň ähli raýatlary üçin niýetlenip düzülen maglumatnamalary doldurýarlar. Soňra ýygňalan maglumatlar zerur bolan hasaplamalary geçirilip, doly seljerilip umumylaşdyrylýar. Onuň netijeleri döwletiň durmuş-ykdysady, demografiki syýasatyny, ykdysady ösüşini, býujetiň girdeýji we çykdaýjy bölümlerini meýilnamalaşdyrmak üçin esas bolup hyzmat edýär.

Ilat ýazuwyny geçirmekligiň ýörelgeleri:

- ähliumumylyk, ýagny ýurduň ähli ilatynyň gurşalyp alynmagy;
- ähli ilat üçin birmeňzeş ýeke-täk maglumatnamanyň bolmagy;
- maglumatlary atly toplamak, ýöne soňraky işläp taýýarlamalarda olaryň özbaşdaklygynyň ýitirilmegi;
- her bir uly ýaşly adam bilen gürründeşligi onuň öýinde (hakyky ýaşaýan ýerinde) sanawçylaryň hut özleriniň geçirmekligi;
- maglumatlary resminama talap etmezden adamlaryň gös-göni özlerinden almaklyk;
- ýaşyrynlygy berk saklamaklyk;
- ýazuwy wagtyň kesgitli bir pursatynda geçirmeklik.

Ilat ýazuwlary adatça her 10 ýyldan, gyş paslynda, hepdäniň ortasynda, ýagny ilatyň has az hereket (migrasiýa) edýän döwründe geçirilýär. Ýazuwy wagtyň kesgitli bir pursatynda (kritiki pursat diýlip atlandyrylýan) geçirmeklige maglumatlary ýygnamagyň takyk senesini we sagadyny kesgitlemek bilen ýetilýär. Mysal üçin, 1989 ýyldaky ilat ýazuwy 8 günün dowamynda (Türkmenbaşy aýynyň 12-19 aralygynda) geçirilip, maglumatlar aýyň 11-den 12-ne geçilýän gijäniň ýaryndaky (sagat 12), ýagny ýazuw pursaty diýlip atlandyrylýan ýagdaýy boýunça ýygňalyny.

Ilat ýazuwyny geçirmeklige ilkinji çemeleşmeler gadymy Müsür, Hindistan, Gresiýa we Rim siwilizasiýalaryna degişlidir.

Biziň ýurdumyzyň çäginde ilat ýazuwy ilkinji gezek VII asyrdan Sogdianada amala aşyrylýar.

Ilat ösüşini öwrenmegiň döwlet syýasaty doly göwrümde ilkinji gezek Şwesiýada girizilýär. Häzirki döwür mazmunyna ýakyn ilat ýazuwy, ýagny kesgitli pursatda ýurduň ähli ilaty baradaky demografiki, ykdysady we durmuş maglumatlaryny toplamak, seljermek, olary umumylaşdyrmak we olaryň netijelerini neşir etmek boýunça işleriň toplumu ilkinji gezek 1790-njy ýylda ABŞ-da geçirilýär we senza (latynça census-hasaplama) adyny alýar.

Türkmenistanyň häzirki çäginde ilat ýazuwy ilkinji gezek 1897-nji ýylda Orsyýetiň öňki Zakaspiý oblastynyň düzümine girýän döwründe geçirilýär. Soň, Türkmenistan öňki SSSR-iň düzüminde bolan wagtларыnda şeýle ýazuwlaryň 6-sy (1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 ýyllar) geçirilýär.

Döwletimiz Garaşsyzlygyny gazanandan soň GDA döwletleriniň arasynda ilkinji bolup 1995-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 10-20 aralygynda ähliumumy ilat ýazuwyny geçirdi. Ýurdumyzda nobatdaky ilat ýazuwyny 2012 ýylda geçirmeklik meýilnamalaşdyrylýar.

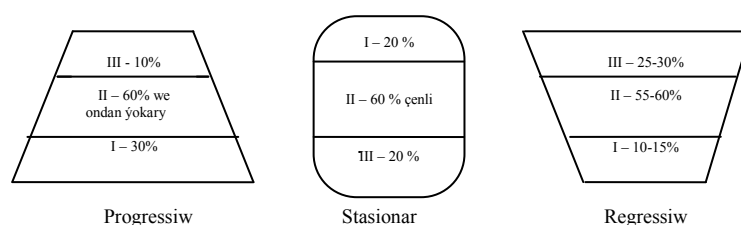
Ilat ýazuwy wagtynda ilaty tutuşlaýyn hasaba almagyň geçirilmegi bilen bir hatarda, ilat ýazuwynyň aralygyndaky döwürde ýurduň ilatynyň düzüminde bolup geýän üýtgeşmelere gözegçilik etmäge, geljekki durmuş-ykdysady ösüşi meýilnamalaşdyrmak üçin zerur bolan maglumatlary almaga mümkinçilik berýän, saýlama durmuş - demografiki barlaglary hem geçirilýär. Şeýle barlaglar giň maksatnamalar boýunça geçirilýär we ilatyň saglyk ýagdaýyny öwrenmekde hem-de dürli saglygy goraýyş gulluklarynyň ösüşini meýilnamalaşdyrmakda gymmatly maglumat çeşmesi bolup durýar.

Demografiki hadysalary gündelik hasaba almak, ilat baradaky maglumatlaryň ýene-de bir möhüm çeşmesidir. Ilatyň gündelik hasabaty biziň ýurdumyzda “Raýatlyk ýagdaýynyň namalar ýazgysy bölümleri” we Içeri işler ministrliginiň edaralary tarapyndan alnyp barylýar we ilat ýazuwlarynyň maglumatlarynyň üstüni ýetirmäge mümkinçilik berýär. Ilat ýazuwynyň arasyndaky ýyllarda ilatyň sanyna baha bermek, soňky ilat ýazuwynyň jemleriniň esasynda geçirilýär. Her bir ýyldaky dogulanlaryň we meýdan - çäGINE gelenleriň sany onuň üstüne goşulyp, ölenleriň we meýdan – çäGinden gidenleriň sany bolsa ondan aýrylýar. Ilatyň sanynyň gündelik (ilat ýazuwynyň aralygyndaky ýyllardaky) netijeleri, nobatdaky ilat ýazuwynyň jemleri esasynda anyklanylýar.

Saglygyň ähli görkezijileriniň ilatyň ýaşyna we jynsyna bagly bolup durýanlygy, ýagny onuň ýaş-jyns aýratynlyklarynyň barlygy sebäpli, saglygy goraýyş işgärleriniň ilatyň ýaş we jyns düzümini bilmekleriniň aýratyn ähmiýeti bardyr.

Ilatyň ýaş düzüminiň umumy ýagdaýyna baha bermek üçin ony göterimde aňladylýan uly 3 sany ýaş toparyna: I – çagalara we ýetginjeklere (18 ýaşa çenli), II - işe ukyply ýaşdakylara (18-60 ýaş), III – 60 ýaşdan ýokary ýaşlylara paýlaýarlar we ilatyň artýan (progressiw), durnukly (stasionar) we kemelýän (regressiw) kysymlaryny tapawutlandyrýarlar (surat 12).

Progressiw kysymly ilatyň düzüminde çagalaryň we ýetginjekleriň ilatyň umumy sanyndaky paýy, 60 ýaşdan ýokary ýaşlylaryň paýyndan agdyklyk edýär, regressiw kysymda bolsa tersine – 60 ýaşdan ýokary ýaşlylaryň paýy, çagalaryň we ýetginjekleriň paýyndan ýokarydyr. Stasionar kysymda çagalaryň we ýetginjekleriň paýy, 60 ýaşdan ýokary ýaşlylaryň paýyna deň. Progressiw kysym ilatyň mundan beýläk hem artmagyny üpjün edýär, regressiw kysym bolsa – ilatyň ýitip gitmek howpuny ýüze çykarýar.

Surat 12. **Ilatyň ýaş düzümi** (I – çagalara we ýetginjekler (18 ýaşa çenli); II – işe ukyply ýaşdakylar (18-60 ýaş); III – 60 ýaşdan ulylar).

Soňky ýyllarda ylmy edebiýatlarda “demografiki garrylyk” düşünjesi barha köp duş gelýär. Demografiki garrylyk – bu ilatyň umumy sanynda garry adamlaryň paýynyň artmak hadysasydyr. Ilatyň demografiki garrylygyny onuň umumy sanynda 60 we ondan ýokary ýaşdakylaryň paýy boýunça kesgitlemek hödürlenilýär. Eger ilatyň arasynda 60 we ondan ýokary ýaşdakylaryň paýy 12% ýokary bolsa, onda ilat demografiki taýdan garry hasaplanylýar. Şeýle ýagdaý häzirki döwürde Ýewropanyň, Demirgazyk Amerikanyň ykdysady taýdan ösen döwletleri, şeýle hem Ýaponiýa we Awstraliýa üçin häsiýetlidir. Hünärmenleriň çaklama hasaplary XXI asyryň ahyrna çenli dünýäde ýaşy 60-dan ýokary adamlaryň sanynyň ilatyň arasynda 20%-den geçjekdigini görkezýär. Munuň özi geljekde bütin adamzat derejesinde çözülmegi zerur bolan dürli durmuş-ykdysady meseleleriň we şol sanda saglygy goraýyşda garrylara saglyk hyzmatlaryny guramak, gerontologiýany we geriatriýany ösdürmek meseleleriniň ýüze çykmagyna getirýär.

Ilatyň jyns düzümi dünýä inýän oglanlaryň we gyzlaryň sany, migrasiýa hadysasynyň ugry we bady, uruş we başgalar ýaly faktorlaryň hatary bilen kesgitlenilýär.

Ilat ýeterlikli uly sanda bolan ýagdaýynda dünýä inýän oglanlaryň we gyzlaryň san gatnaşygy hemişelikdir - her 100 sany gyza 104-107 oglan dogulýar. Kiçi we orta ýaşlarda erkekleriň we aýallaryň sany deňiräk bolýar, uly ýaşlarda bolsa birmeňzeş ýaş toparlarynda aýallaryň sany, erkekleriň has ýokary ölümçiligi sebäpli agdyklyk edýär.

Ýurtlaryň arasyndaky we aýratyn bir ýurduň içindäki migrasion hadysalaryň ugry we bady ilatyň jyns düzümine täsir edýär. Immigrantlaryň arasynda erkek adamlaryň köp bolýanlygy sebäpli, ýaş we orta ýaşyndaky erkekleriň sany olaryň gidýän ýerinde azalýar we barýan ýerlerinde bolsa köpeliýär.

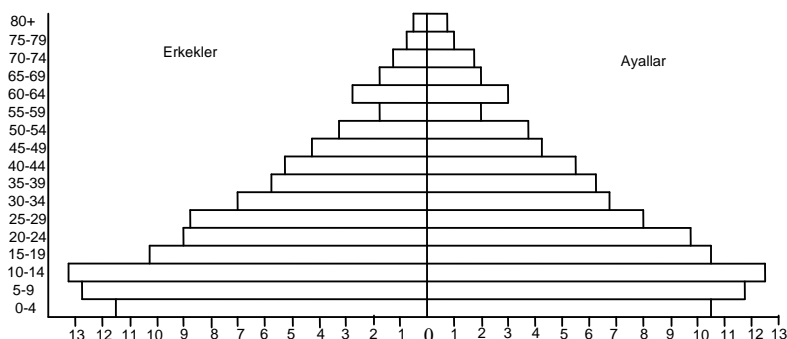
Käbir ýurtlarda (Aziýa döwletleri) ilatyň umumy sanynda aýallara seredeniňde erkekleriň sany agdyklyk edýär (ortaça her 100 aýal-gyza 104 erkek adam). Munuň özi bu ýurtlarda aýallaryň has ýokary ölümçiligi bilen baglydyr. Uruşlar ilatyň jyns düzümindäki ähmiýetli üýtgemelere getirýär. Mysal üçin, öňki SSSR döwletinde esasan hem II Jahan urşy sebäpli aýallar erkeklerden, baryp 1980 ýylda-da 17,0 mln golaý agdyklyk edýärdi.

Ilatyň jyns düzümi seljerilende 2 sany görkeziji peýdalanylýar: 1) ilatyň umumy, şeýle hem oba we şäher ilatynyň sanynda erkekleriň we aýal-gyzlaryň göterimi; 2) 1000 aýal-gyza gabat gelýän erkekleriň sany.

Ilatyň ýaş-jyns düzümi seljerilende, has aýdyň bolar ýaly ilatyň ýaş düzümini jyns düzümi bilen utgaşdyryp, ilatyň ýaş-jyns düzüminiň piramidasy diýlip atlandyrylýan diagrammada grafiki taýdan şekillendirmek peýdalanylýar (surat 13). Ýaş-jyns piramidasynyň düýbini in kiçi ýaş topary (0-dan 1-ýaşa çenli), depesini bolsa in garry (80-den ýokary) ýaş topary düzýär. Piramida aşakdan ýokarlygyna seredilende onuň düýbi artýan kysymly ilatda has giňelýän, kemelýän kysymly ilatda - has inçelýän (başaşak goýulan piramida), durnukly kysymly ilatda bolsa - göniburçluk görnüşinde görünýär.

Amaly saglygy goraýyşda ilatyň ýagdaýyny (statikasyny) häsiýetlendirýän maglumatlar: ilatyň tebigy hereketiniň görkezijilerini hasaplap çykarmak; saglygy goraýyşda meýilnamalaşdyrmak, şol sanda ilatyň gatnawly we ýatymlaýyn saglygy

goraýyş kömegine bolan isleglerini hasaplap çykarmak; saglygy goraýyş ulgamyny saklamak we ösdürmek üçin zerur bolan serişdeleriň mukdaryny kesgitlemek; saglygy goraýyş guramalarynyň we edaralarynyň işleriniň mukdar görkezijilerini kesgitlemek; keselleriň ýaýramazlygyna garşy göreş işlerini guramak üçin zerurdyr.

Surat 13. Türkmenistanyň ilatynyň ýaş-jyns düzüminiň piramidasy

Bulardan hem başga, ilatyň düzümi we onuň üýtgemeleri hakyndaky maglumatlar saglygyň töwekgelçilik toplumlaryny has doly häsiýetlendirmäge ýardam edýär. Saglygy goraýyşyň ilkinji basgançagynyň her bir edarasynyň (Oba saglyk öýleri, Saglyk öýleri) öz hyzmat edýän meýdan-çäginäki ýaşayan ilatyň sany we düzümi hakynda anyk hem-de doly maglumatlarynyň bolmagy wajypdyr. Ilatyň hereketi ýa-da dinamikasy (ýaşayan ýerini çalyşmagy, çaga dogulmasy, ölümçiligi we başgalar) özünde mehaniki we tebigy hereketi jemleýär. Ilatyň hereketi netijesinde onuň sany, ýaş-jyns, milli düzümi, iş bilen meşgullanýanlaryň paýy we başgalar üýtgäp biler.

Ilatyň mehaniki hereketi ýa-da migrasiýa (latynça migratio - göçmeklik), adamlaryň belli bir toparlarynyň bir etrapdan başgasyna göçmegi ýa-da ýurduň çäginde daşary, adatyça ýaşayan ýerini çalyşmagy bilen baglanyşykly hereketi netijesinde bolup geçýär.

Ilatyň mehaniki hereketi (migrasiýasy) durmuş-ykdysady, syýasy, harby, ekologiki we beýleki sebäpler netijesinde ýüze çykýar we onuň aşakdaky görnüşleri tapawutlandyrylýar:

- ... gaýdymсыз (ýaşayan ýerini hemişelik üýtgetmek bilen göçmeklik);
- ... gaýdymly;
- ... wagtlaýyn (ýeterlikli uly, ýöne çäklenen möhlete göçmeklik);
- ... pasyllaýyn (ýylyň belli bir döwürlerinde göçmeklik);
- ... maýatnik şekilli (ýaşayan ýeriň çäginde daşarda ýerleşýän okuw ýa-da iş ýerine gündelik gidip-gelmeler);
- ... mejbury (bosgunlar, göçürilýän adamlar);
- ... guramaçylykly (döwlet ýa-da jemgyýetçilik guramalarynyň kömegi arkaly);
- ... guramaçylyksyz (migrantlaryň öz güýçleriniň we serişdeleriniň hasabyna).

Bulardan başga-da, daşarky (ýurduň çäginde daşary) we içerki migrasiýa hem tapawutlandyrylýar. Daşarky migrasiýa öz gezeginde emigrasiýa we imigrasiýa

bölünýär. Adamlaryň hemişelik ýa-da uzak wagtlap ýaşamak üçin öz ýurtlaryndan başga ýurtlara gitmeklerine emigrasiýa, ýurda gelmeklerine bolsa imigrasiýa diýilýär.

Içerki migrasiýa – adamlaryň etrapara we obadan şähere göçüp-gonmaklary degişli edilýär we bu şäherleriň jemgyýetiň ösüşindäki ähmiýetiniň artmagy bilen, urbanizasiýanyň (latynça *urbus* - şäher) wajyp düzüm bölegidir. Urbanizasiýa şäherlere oba ilatynyň goşulmasyna, diňe bir şäheriň içindeki däl, eýsem şähere ýakyn ownuk şäherlerden we oba ilatly nokatlardan ilatyň şähere (işe, medeni-durmuş we maddy zerurlyklara baglylykda) maýatnik şekilli hereketiniň artmasyna getirýär.

Ilatyň migrasiýasy hakyndaky maglumatlary içeri işler guramalaryndan gelip gowuşýan, ýazgy edilýän ýagdaýynda salgy kagyzlary bilen birlikde doldurylýan, gelmekligi we gitmekligi statistiki taýdan hasaba alyş kagyzlaryny işläp taýýarlamak netijesinde alýarlar.

Migrasion hadysalaryň artmagy häzirki döwürde dünýäniň köp ýurtlary üçin mahsusdyr. Migrasiýanyň ähli görnüşleriniň bady ýylsaýyn artyp, Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň we Ilat Gaznasynyň baha bermesine görä 20% (migrasiýa koeffisiýenti) barabar bolup durýar we kritiki çägene ýakynlaşýar. Durmuş-ykdysady şertler bilen kesgitlenýän “kadadaky” migrasiýa hemişelik ilatyň 10-12% geçmeýär.

Migrasion hadysalary öwrenmekligiň we seljermekligiň amaly saglygy goraýyş üçin uly ähmiýeti bardyr. Möwjeýän migrasiýa ekologiki şertleri üýtgedýär, saglyk hyzmatlarynyň meýilnama kadalaryna täzeden seretmegi we saglygy goraýyş edaralar toruny üýtgemegi talap edýär, sebitde keselleriň ýaýraýyş şertlerine täsir edýär, käbir ýagdaýlarda nikadan daşary çaga dogluşynyň artmasyna getirýär. Maýatnik şekilli migrasiýa adamlaryň özara duşuşyklaryny artdyryp, ýokanç keselleriň ýaýramagyna, şikeslenmeleriň artmagyna, dartgynly (stress) ýagdaýlarynyň köpelmegine ýardam edýär. Pasyllaýyn migrasiýa käbir ýagdaýlarda saglygy goraýyş edaralarynyň deňölçegsiz işlemekligine getirýär, keselleriň ýaýramak şertleriniň ýüze çykmagyna ýardam edýär, migrantlaryň esasy saglyk görkezijileriniň oturmly ilatyňkydan ähmiýetli tapawutlanmagy bilen ilatyň saglyk görkezijilerine täsir edýär.

Ilatyň saglyk ýagdaýyna baha bermekde ilatyň *tebigy hereketini* häsiýetlendirýän görkezijileriň uly ähmiýeti bardyr. Ilatyň tebigy hereketi diýleninde, demografiki hadysalar bolup durýan çaga dogluşynyň we ölümçiligiň özara täsiri netijesinde belli bir meýdan-çäkdäki ilatyň sanynyň üýtgemesine düşünilýär.

Biziň ýurdumyzda ilatyň tebigy hereketiniň statistikasy Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy bölümleriniň dogulyş, ýogalyş, nikalaşmak we aýrylyşmak hakyndaky hökmany gündelik maglumatlaryna esaslanýar. Saglygy goraýyş işgärleri hem, dogluşy we ýogalyşy hasaba almaklyga göni dahyllydyrlar. Şäherlerde, şeýle hem obalarda çaga dogluşy 100% saglyk hyzmatlary bilen gurşalyp alnyp, çaga dogurmaklyga ýardam bermeklik, adatça hassahana edaralary şertinde amala aşyrylýar.

Hereket edýän kanunçylyk namalaryna laýyklykda ähli çagalar, dogulandan soň bir aýyň dowamynda dogulan ýeri ýa-da ene-atasynyň ýaşaýan ýeri boýunça hasaba alynmalydyrlar. Çagany hasaba almaklyk Raýatlyk ýagdaýynyň namalar ýazgysy

bölümünde “Saglygy goraýyş edarasynyň dogluş hakyndaky delilhaty” (N103/h) esasynda geçirilýär. Saglygy goraýyş edarasynyň dogluş hakyndaky delilhaty janly dogulan çaga, çaganyň dogulmaklygy bolup geçen saglygy goraýyş edarasy tarapyndan ol hassahanadan çykarylýan wagty berilýär. Ikiden az bolmadyk lukmanyň işleýän ilatly nokatlarynda we saglygy goraýyş edaralarynda “Saglygy goraýyş edarasynyň dogluş hakyndaky delilhaty” hökmany suratda lukman doldurýar. Oba ýerinde lukman ýok saglygy goraýyş edaralarynda ýa-da onuň wagtlaýyn bolmadyk ýagdaýynda “Saglygy goraýyş edarasynyň dogluş hakyndaky delilhaty” çaganyň dogulmagyny kabul eden göbek ene ýa-da feldşer tarapyndan doldurylýar.

Saglygy goraýyş edarasynyň dogluş hakyndaky delilhaty onuň saglygy goraýyş edarasynda galýan böleginde gol çekdirilip, ene-atasynyň eline berilýär.

Çaganyň hassahanadan çykarylmanka ýogalan ýagdaýynda saglygy goraýyş edarasynyň dogluş hakyndaky delilhaty hökmany suratda “Perinatal ölümi hakyndaky lukmançylyk şahadatnamasy” (N106-2/h) bilen bilelikde doldurylýar.

Saglygy goraýyş edarasynyň dogluş hakyndaky delilhatynyň kagyzlary, onuň bölegçeleri bilen kitapça görnüşinde çatylyp, edaranyň direktorynda ýa-da talaba laýyk doldurylyşyna we öz wagtynda berlişine gözegçiligi amala aşyrýan direktoryň orunbasarynda saklanylýar. Kitapça dikilýär, delilhaty we olaryň bölegçeleri bolsa başda edaranyň belgisi, drobdan soň bolsa delilhatyň tertip belgisini görkezmek bilen belgilenýär.

Saglygy goraýyş edarasynyň dogluş hakyndaky delilhaty berlendigi hakynda, onuň belgisini we berlen senesini görkezmek bilen “Bäbegiň ösüş taryhynda” (097-2/h görnüş), çaganyň öli doglan ýagdaýynda bolsa “Dogluş taryhynda” ýazgy edilýär.

Kanunçylyk namalaryna laýyklykda ýogalyş hem edil dogluş ýaly, ýogalan adamyň ýaşan ýa-da ýogalan ýeri boýunça Raýatlyk ýagdaýynyň namalar ýazgysy bölümünde, saglygy goraýyş edarasy tarapyndan berilýän “Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasy” (N106/h) esasynda adamyň ýogalan gününden başlap, 3 günüň dowamynda hökmany suratda hasaba alynmalydyr.

“Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasy” lukman işleýän saglygy goraýyş edaralarynda berilýär. Oba ýerinde saglygy goraýyş edarasynda, lukmanyň bolmadyk ýagdaýynda (zähmet rugsady, kesellemegi) feldşer tarapyndan “Ölüm hakynda feldşeriň delilhaty” (N106-1/h) berilýär.

“Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasy” we “Ölüm hakynda feldşeriň delilhaty” olaryň saglygy goraýyş edarasynda galýan böleginde gol çekdirilip berilýär. Ýogalanyň jesedini “Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasy” we “Ölüm hakynda feldşeriň delilhaty” bolmadyk ýagdaýynda jaýlamak rugsat edilmeýär. “Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasy” näsagyň ýagdaýyna gözegçilik etmek we näsagyň ýogalmagyndan öňki ýagdaýyny şöhlelendirýän lukmançylyk resminamalaryndaky ýazgylar esasynda, saglygy goraýyş edarasynyň bejeriji lukmany ýa-da lukmançylyk resminamalaryny öwrenmekligiň hem-de jesedi kesip görmekligiň netijeleri esasynda patalogoanatom tarapyndan berilýär.

Saglygy goraýyş edaralarynda keselden ýogalanlaryň ählisi patalogoanatom tarapyndan kesilip görülmelidirler. Örän seýrek ýagdaýlarda edaranyň direktorynyň kesip görmekligi ýatymaklyga hukugy bardyr. Şeýle ýagdaýda edaranyň direktory

hassahana ýerleşdirilen näsagyň kesel taryhynda sebäbini esaslandyrmak bilen kesilip görülmeli däldegi hakynda ýazgy üsti bilen görkezme berýär. Näsagyň saglygy goraýyş edarasynda 1 gije-gündizden az bolan ýagdaýynda, ýokanç kesellerde ýa-da olara şübhe dörände, kesel kesgitlemesiniň dirikä anyk bolmadyk ähli ýagdaýlarynda, gurallar arkaly anyklaýyş we bejeriş çärelerinden soň ýogalmaklykda kesip görmekligi ýatymaklyga rugsat berilmeýär.

“Ölüm hakynda feldşeriň delilhaty” haçanda feldşer ölümiň sebäbini ýeterlikli takyk anyklap bilen ýagdaýynda, näsagyň ýogalmazdan öňki gözegçiligini şöhlelendirýän lukmançylyk resminamalary esasynda berilýär.

Zorlukdan ölüme şübhe döräninde ýa-da mehaniki asfiksiýanyň, has ýokary ýa-da pes temperaturanyň, elektrik togynyň täsirinden ýogalmaklykda, saglygy goraýyş edarasından daşarda geçirilen göwrelililigi emeli usulda togtatmak operasiýalaryndan soňky ýogalmaklykda, saglyk gözegçiliginde bolmadyk çaganyň tarpa-taýyn ýogalan ýagdaýynda, şeýle hem şahsyýeti anyklanylmadyk ýogalanlar üçin “Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasy” kesilip görüleninden soň kazyýet-lukmançylygy edarasy tarapyndan berilýär. Ýokarda sanalyp geçilen ýagdaýlarda “Ölüm hakynda feldşeriň delilhaty” berilmeýär. Tarpa-taýyn ölümiň sebäbi anyk bolmadyk ýagdaýynda-da “Ölüm hakynda feldşeriň delilhatyny” bermek bolmaýar.

Ýogalmaklyk delilini ykrar etmäge hut özi gatnaşmazdan, lukmana (feldşere) “Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasyny” (“Ölüm hakynda feldşeriň delilhatyny”) gaýybana bermeklik gadagandyr.

Saglygy goraýyş edaranyň direktory lukmanlar tarapyndan “Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasynyň”, “Ölüm hakynda feldşeriň delilhatynyň” dogry doldurylyşyna we onuň ýogalan adamyň garyndaşlaryna wagtynda berlişine gözegçiligi üpjün etmäge borçlydyr.

“Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasynyň” (“Ölüm hakynda feldşeriň delilhatynyň”) kagyzlary kitapça görnüşinde çatylyp, berilen şahadatnamalaryň edarada galdyrylýan bölegçeleri bilen edaranyň direktorynda ýa-da onuň orunbasarynda saklanylýar. Şahadatnamanyň edarada galýan bölegçesindeki ýazgylar, “Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasynyň” degişli nokatlaryndaky ýazgylar bilen doly gabat gelmelidirler. “Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasynyň” edarada galýan bölegçesi, hasabatlary düzmek üçin peýdalanylýar we bellenilen wagt aralygynda saklanylandan soň, kabul edilen tertipde ýok edilýär.

“Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasy” diňe bir ýogalmak delilini tassyklaýan lukmançylyk däl, eýsem ölümiň sebäbiniň döwlet statistikasynyň esasy resminamasy bolup durýar, şunuň bilen baglylykda ölümçiligiň sebäpleri hakyndaky statistiki maglumatlaryň dogrylygy we hakykata gabat gelmegi, ölümiň sebäbini anyklamaklygyň hem-de lukmançylyk şahadatnamasyny doldurmaklygyň dogrylygyna baglydyr.

Dogluşy hasaba almak, käbir demografiki görkezijileri hasaplap çykarmak üçin çaganyň janly ýa-da öli doglandygyny anyklamak örän wajypdyr.

Perinatologiýa babatdaky döwlet statistikasyny halkara derejesine gabatlaşdyrmak maksady we Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy tarapyndan

kabul edilen janly hem-de öli dogulmaklygyň sypatlaryna geçmek bilen baglylykda aşakda getirilýän kesgitlemelerden we düşüňjelerden ugur alynýar.

Diri dogulan – düwünçeğiň göwreliligiň möhletine bagly bolmazdan ene bedeninden doly çykarylmany ýa-da alynmany bolup, şeýle bölünip çykman soň dem alýan ýa-da ýaşayyşyň başga alamatlaryny (ýürek urgusy, göbek damarlarynyň urgusy ýa-da myşsalaryň özerkin hereketi) ýüze çykarýan düwünçege diri dogulan çaga hökmünde seredilýär.

Öli dogulan – düwünçeğiň göwreliligiň möhletine bagly bolmazdan ene bedeninden doly çykarylman ýa-da alynman ölmeğidir. Dem almaklygyň ýa-da ýaşayyşyň islendik başga alamatlarynyň (ýürek urgusy, göbek damarlarynyň urgusy ýa-da myşsalaryň dartylmany) bolmazlygy, düwünçeğiň şeýle bölünip çykman soň ölidigine şaýatlyk edýär.

Saglygy goraýyş edaralary adatça, lukmançylyk resminamalarynda dirilik alamatlarynyň barlygyna ýa-da ýoklugyna seretmezden, dogulanda 500 gram we ondan ýokary agramy bolan ähli diri we öli dogulanlary hasaba alýar.

Çaga dogluşy - esasynda bedeniň nesil öndürmek ukybyna täsir edýän biologiki faktorlar (tohumlanma, düwünçeğiň döremegi we ony götermek) durýan, nesilleriň üznüksiz täzeleniş hadysasydyr. Çaga dogluşy diňe bir biologiki däl, eýsem durmuş-ykdysady, psihologiki hadysalar, nikalaşmak ýaşy, durmuş ýolunyň şertleri we faktorlary, adatlar, dini garaýyşlar we başgalar ýaly maşgala çäginde dogulýan çagalaryň sanyny kadalaşdyrmagy kesgitleýän faktorlar bilen hem şertlenendir.

Adatça durmuş derejesiniň ýokarlanmany, medeniýetiň ösmegi, aýallaryň köp böleginiň önümçilige we jemgyýetçilik işlerine gatnaşmany, çagalary okatmanyň möhletiniň artmany we umuman “çaganyň durýan gymmatynyň” artmany bilen baglylykda, çaga dogluşy hem peselýär. Çaga dogluş meýlini üýtgetmäge gönükdirilen syýasat, demografiki syýasat adyny göterýär. Ýokary çaga doglyş derejesi bolan ýurtlarda (Hytaý, Hindistan, Indoneziýa, Afrika we Latyn Amerikasy), döwlet adatça dogulýanlaryň sanyny azaltmak çärelerini geçirýär. Tersine, pes çaga dogluşly ýurtlarda demografiki syýasat çaga dogluşyny ýokarlandyrmaga gönükdirilýär.

Çaga dogluşynyň derejesini seljermek we oňa baha bermek üçin çaga dogluşynyň umumy koeffisiýentini, umumy we nikadaky önelgelik görkezijilerini, çaga dogluşynyň jemleýji koeffisiýentini peýdalanýarlar.

Çaga dogluşynyň umumy koeffisiýenti (ýa-da çaga dogluşy) 1 ýylda ilatyň 1000 sanyna gabat gelýän diri dogulan çagalaryň sanyny görkezýär we aşakdaky formula boýunça hasaplanýlar:

$$\text{Çaga dogluşy} = \frac{\text{Ýyl boýunça diri dogulan çagalaryň sany}}{\text{Ilatyň ýyldaky ortaça sany}} \times 1000.$$

Çaga dogluşynyň umumy koeffisiýenti, hadysanyň derejesi hakynda gutarnykly düşüňje bermeýär we hadysany diňe takmynan häsiýetlendirmek üçin peýdalanýlar.

Çaga dogluşynyň has dogry bahasyny ýörite görkezijiler – umumy we nikadaky önelgelik görkezijileri berýärler we olary aşakdaky formulalar boýunça hasaplanylýp çykarylýar:

$$\text{Umumy önelgelilik koeffisiýenti} = \frac{\text{Ýyl boýunça diri dogulan çagalaryň sany}}{\text{15-49 ýaşyndaky aýallaryň ýyldaky ortaça sany}} \times 1000$$

$$\text{Nikadaky önelgelik görkezijisi} = \frac{\text{Ýyl boýunça diri dogulan çagalaryň sany}}{\text{Nikada durýan 15-49 ýaşyndaky aýallaryň ýyldaky ortaça sany}} \times 1000.$$

Koeffisiýentler ömrüniň önelgeli döwri diýlip atlandyrylýan, 15-49 ýaşyndaky aýallaryň 1000 sanysyna hasaplanylýp çykarylýarlar. Çaga dogluşynyň ýaş boýunça görkezijilerine aýratyn üns berilýär. Şu ýagdaýda 15-19; 20-24; 25-29; 30-39; 40-44; 45-49 ýaly ýaş toparlary tapawutlandyrylýar. Önelgeliligiň umumy görkezijisinden tapawutlylykda önelgeliligiň ýaş boýunça görkezijileri aşakdaky formula boýunça hasaplanylýar:

$$\text{Önelgeliligiň ýaş topary boýunça görkezijisi} = \frac{\text{Ýyl boýunça degişli ýaş toparyndan diri dogulan çagalaryň sany}}{\text{Degişli ýaş toparyndaky aýallaryň ýyldaky ortaça sany}} \times 1000.$$

Çaga dogluş hadysasyny häsiýetlendirmekde çaga dogluşynyň jemleýji koeffisiýentiniň uly ähmiýeti bardyr. Ol 1 aýalyň ömrüniň dowamynda her bir ýaşda bar bolan çaga dogluş derejeleriniň saklanyp galan şertinde ortaça näçe çaga dogurjakdygyny görkezýär. Bu görkeziji ilatyň jyns düzümine bagly däldir we belli bir kalendar döwründäki çaga dogluşynyň orta derejesini häsiýetlendirýär. Çaga dogluşynyň jemleýji koeffisiýenti bir ýyllyk ýaş toparlary boýunça hasaplanylýan, çaga dogluş koeffisiýentleriniň jemi görnüşinde hasaplanylýp çykarylýar. Ilatyň sanynyň nol derejesinde (artmasyz) saklanmagy üçin bu görkeziji 2,0-den (2,15-2,20) ýokary bolmalydyr, sebäbi nikada durýanlaryň belli bir bölegi önelgesizdir.

Çaga dogluşyna 15‰ – 25‰ aralygynda orta dereje hökmünde baha bermek kabul edilendir, 15‰ pes çaga dogluşy - pes, 25‰ ýokary bolsa - ýokary hasaplanylýar.

Çaga dogluşyna birnäçe ýylyň görkezijilerini seljermek, ony başga sebitleriň görkezijileri bilen deňeşdirmek, meýdan-çägendäki ölümçilik görkezijisini hasaba almak bilen baha berilmelidir. Ähli görkezijileri olaryň ululygyna täsir edýän faktorlar we şertler bilen baglylykda seljermesini özünde jemleýän çaga dogluşynyň hemme taraplaýyn häsiýetnamasy, çaga dogluşyna täsir etmegiň hakykata has gabat gelýän maksatnamasyny işläp taýýarlamaga mümkinçilik berýär.

Şol ýa-da başga meýdan-çäginin durmuş, demografiki we lukmançylyk taýdan abadançylygyna baha bermekde diňe bir çaga dogluş görkezijilerini däl, eýsem ölümçilik görkezijilerini hem göz önünde tutmak zerurdyr. Çaga dogluş we ölümçilik görkezijileriniň özara täsiri, bir neslin başga bir nesil bilen çalyşmasy, ilatyn üznüksiz köpelişini üpjün edýär.

Ölümçilige ilkinji takmynan bahany umumy ölümçilik görkezijisi esasynda bermek bolar we ol aşakdaky formula boýunça hasaplanylýp çykarylýar:

$$\text{Umumy ölümçilik koeffisiýenti} = \frac{\text{Bir ýylda ölenleriň sany}}{\text{Ilatyň ýyldaky ortaça sany}} \times 1000.$$

Ýöne umumy ölümçilik görkezijisi deňeşdirmeleri geçirmeklige az ýaramlydyr, sebäbi ol ähmiýetli derejede ilatyn ýaş düzümine baglydyr. Soňky ýyllarda käbir ykdysady taýdan ösen döwletlerde ýüze çykyan umumy ölümçilik koeffisiýentiniň ýokarlanmasy, ölümçiligiň hakykatdan hem ýokarlanmasyna şaýatlyk etmän, eýsem gartaşan ýaşdaky adamlaryň paý agramynyň artmagyny şöhlelendirýär.

Ilatyň aýratyn ýaş-jyns toparlarynyň ölümçilik görkezijileri has takyk bolup, olar aşakdaky formula esasynda hasaplanylýp çykarylýarlar:

$$\text{Ilatyň belli bir ýaş-jyns toparynyň ölümçilik görkezijisi} = \frac{\text{Bir ýylda belli bir ýaş-jyns toparlaryndan ölenleriň sany}}{\text{Değişli ýaş-jyns toparyndaky ilatyn ýyldaky ortaça sany}} \times 1000$$

Ölümçiligiň ýaş boýunça görkezijilerine umumy kanunalaýyklyk mahsusdyr: çaganyň ölmek töwekgelçiligi onuň ömrüniň ilkinji minudynda, sagadynda, hepdesinde we aýynda has ýokarydyr. Şeýle ýagdaý bir ýaşyna çenli çagalaryň (irki neonatal, neonatal, postneonatal) we perinatal ölümçiligi ýaly ýörite görkezijilerini tapawutlandyrmaga esas berýär.

Bäbek we çaga ölümçiligi, olaryň düzümi, sebäpleri. Soňky wagtlara çenli “çaga ölümçiligi” adalgasy bilen 1 ýaşyna çenli çagalaryň ölümçiligi aňladylýardy. Hakykatda bolsa çaga ölümçiligi - bu çaganyň dogulan pursatyndan başlap 15 ýaşyna çenli aralykda ölmegidir. Bir ýaşyna çenli çagalaryň ölümçiligi bäbek ölümçiligi hökmünde aňladylýar we ol çaga ölümçiliginiň bir bölegi bolup durýar. Bäbek ölümçiliginiň demografiki hadysalary hem-de ilatyn, aýratyn hem çagalaryň saglyk ýagdaýyny häsiýetlendirmekde uly ähmiýeti bardyr. Bu görkezijini Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň, ömrüň önünde duran ortaça dowamy bilen bir hatarda ilatyn saglyk ýagdaýyna baha bermegiň esasy görkezijisi hökmünde kesgitlemegi tötänden dälir.

Çaga ölümçiliginiň wagtynda we takyk seljermesi, çagalaryň keselçiligini we ölümçiligini azaltmak boýunça kesgitli çäreleri işläp taýýarlamaga, geçirilen çäreleriň netijelerine baha bermäge, eneleriň we çagalaryň saglygyny goramak boýunça saglygy goraýyş edaralarynyň we guramalarynyň işlerini häsiýetlendirmäge ýardam edýär.

Çaga ölümçiliginiň statistikasynda irki neonatal (ömrüň ilkinji 168 sagadynda), giçki neonatal (ömrüň 2,3,4 hepdesinde), neonatal (ömrüň ilkinji 28 günlerinde), postneonatal (ömrüň 29-njy gününden 1 ýaşa çenli aralygynda), perinatal (dogrumyň töwereginde) ölümçiliklerini özünde jemleýän bäbek ölümçiligini (1 ýaşyna çenli çagalaryň), şeýle hem 5 ýaşyna çenli we 1 ýaşdan 15 ýaşyna çenli çagalaryň ölümçiligini tapawutlandyrmak kabul edilendir.

Öli dogluşy we irki neonatal ölümçiliklerini özünde jemleýän perinatal ölümçiliginiň aýratyn ähmiýeti bardyr. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy perinatal döwrüni düwünçeğiň enäniň göwresindäki ýaşayşynyň 22-nji doly hepdesinden (154 gün) başlanýan (kadaly geçýän göwrelilikde şol wagta çenli düwünçeğiň agramy 500 grama ýetýär) we dogulandan soň 6 gije-gündizden (168 sagat) tamamlanýan döwür hökmünde kesgitleýär. Perinatal döwri üç sany - antenatal (göwreliligiň 22 hepdesinden dogruma çenli), intranatal (dogrum döwri), postnatal (çaganyň ilkinji 168 sagat ömri) döwürlerini öz içine alýar. Adalgasy boýunça postnatal döwri, irki neonatal döwürne gabat gelýär. Her bir döwürň öz ölümçilik görkezijisi tapawutlandyrylýar. Antenatal we intranatal ölümçilikleriniň jemi öli dogluşy berýär.

Çaga ölümçiliginiň ýokarda bellenilip geçilen döwürler boýunça görkezijileriniň kesgitlenişiniň jemleýji maglumatlary 45-nji tablisada getirilýär.

Çaganyň ýaşy artdygyça onuň ölmek ähtimallygy peselýär we görkezijiler 5-9 hem-de 10-15 ýaş toparlarynda iň pes derejede saklanýarlar. Ýöne, eýýäm 15 ýaşdan soň bolsa ölümçilik görkezijileri ýokarlanyp başlaýar. Görkezijiniň birinji gezek birden ýokarlanmasy 50 ýaşdan soň, ikinji gezek - 80 ýaşdan soň ýüze çykýar.

Bäbek ölümçiligine baha berilende obýektiw ölçeg birligi görnüşinde 20-den 30%₀ aralykda bolan orta derejäni peýdalanýarlar. Başga-da görkezijiniň üýtgeýşini şöhlelendirýän, başga sebitleriň görkezijileri bilen deňeşdirmek ýaly subýektiw ölçegleri hem peýdalanylýar.

Bäbek ölümçiligine täsir edýän biologiki faktorlardan has takyk anyklanylany bolup çaganyň jynsy durýar. Oglanlaryň ölümçiliginiň gyzlaryňka seredeninde ýokarydygy köp wagtlardan bäri mälimdir, ýöne häzirki döwürdäki bilim derejämizde bu kanunalaýyklygyň sebäbini anyk düşündirmäge mümkinçiligimiziň ýoklugy sebäpli bize ony diňe nygtap geçmeklik galýar.

Bäbek ölümçiligini öwrenmek bilen meşgullanýan alymlaryň köpüsi, onuň dürli kalendar aýlarda birmeňzeş duş gelmeýändigini belleýärler. Häzirki döwürde bäbek ölümçiliginiň pasyllaýyn üýtgemesi şeýle bir aýdyň ýüze çykmaýar, ýöne bir ýaşyna çenli çagalaryň käbir keseller bilen keselçiliginiň tapawudy (ýylyň sowuk döwründe öýken sowuklamalary bilen keselçiligiň has ýokary görkezijileri we tomusda hem-de güýzde bolsa garyn içege ýollary keselleriniň artmagy) heniz saklanýar, munuň özi bolsa bu kesellerden bolýan bäbek ölümçiliginiň görkezijilerine täsir edip biler.

Bäbek ölümçiligini peseltmek boýunça çäreleri işläp taýýarlamak üçin onuň sebäpleriniň düzümini seljermek zerurdyr. Şeýle ölümçiligiň ilkinji baş sany sebäbiniň hataryny perinatal döwürde ýüze çykýan ýagdaýlar, dogabitdi kemislikler, dem alyş agzalarynyň keselleri, betbagtçylyk ýagdaýlary, zäherlenmeler we şikeslenmeler, ýokanç hem-de parazitar keselleri düzýärler.

Çaga ölümçiliginiň görkezijileriniň kesgitlenilişi

Görkezijiler	Formulalar
Bäbek ölümçiligi	$\frac{\text{Ýylyň dowamynda 1 ýaşyna ýetmän ölen çagalaryň sany}}{\text{Kalendar ýylynda diri + Öňki ýylda diri dogulan dogulan çagalaryň 3/2 bölegi çagalaryň 3/1 bölegi}} \times 1000$
Irki neonatal ölümçiligi	$\frac{\text{Ömrüniň ilkinji 168 sagadynda ölen çagalaryň sany}}{\text{Ýylyň dowamynda diri dogulan çagalaryň sany}} \times 1000$
Giçki neonatal ölümçiligi	$\frac{\text{Ömrüniň 2,3,4 hepdesinde ölen çagalaryň sany}}{\text{Diri dogulan çagalaryň — Ömrüniň ilkinji 168 sagadynda sany ölen çagalaryň sany}} \times 1000$
Neonatal ölümçiligi	$\frac{\text{Ömrüniň ilkinji 4 hepdesinde ölen çagalaryň sany}}{\text{Diri dogulan çagalaryň sany}} \times 1000$
Postneonatal ölümçiligi	$\frac{\text{Ömrüniň 29 gününden 1 ýaşa çenli aralygynda ölen çagalaryň sany}}{\text{Diri dogulan çagalaryň — Ömrüniň ilkinji 4 hepdesinde sany ölen çagalaryň sany}} \times 1000$
Perinatal ölümçiligi	$\frac{\text{Öli dogulan çagalaryň sany + Ömrüniň ilkinji 168 sagadynda ölen çagalaryň sany}}{\text{Ähli dogulanlaryň sany (öli we diri)}} \times 1000$
Öli dogluş görkezijisi	$\frac{\text{Öli dogulan çagalaryň sany}}{\text{Ähli dogulanlaryň sany (öli we diri)}} \times 1000$
Baş ýaşyna çenli çagalaryň ölümçiligi	$\frac{\text{Ýylyň dowamynda 5 ýaşyna çenli ölen çagalaryň sany}}{\text{Diri dogulan çagalaryň sany}} \times 1000$
Bir ýaşdan 15 ýaş çenli çagalaryň ölümçiligi	$\frac{\text{Ýylyň dowamynda 1 ýaşdan 15 ýaşyna çenli ölen çagalaryň sany}}{\text{Bir ýaşdan 15 ýaşyna çenli çagalaryň ýyldaky ortaça sany}} \times 1000$

Öli dogulanlaryň, irki neonatal, giçki neonatal we postnatal döwürlerinde ölýänleriň arasynda, şol ýa-da beýleki sebäpleriň ähmiýetleri dürli-dürlidir. Mysal

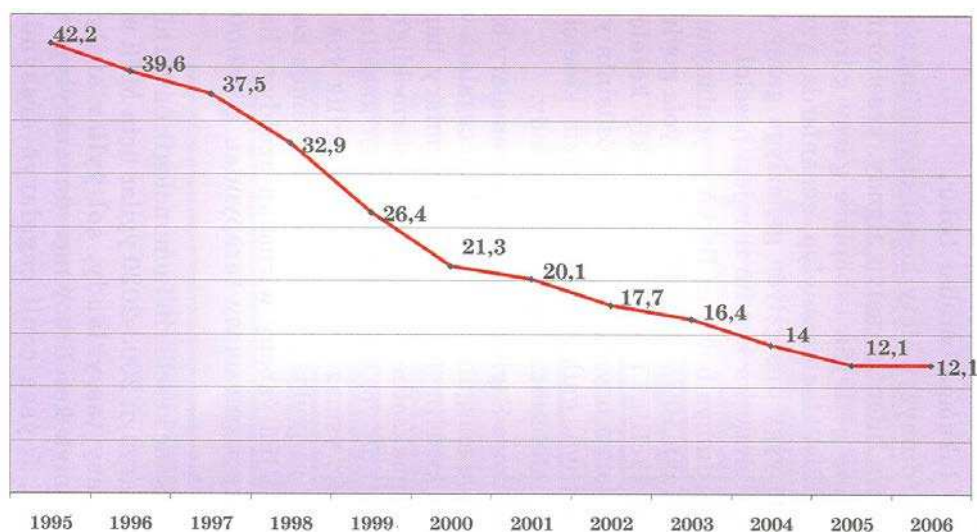
üçin, eger öli dogulmaklygyň has ýygy sebäbiniň enesiniň içindäki asfiksiýa bolup durýan ýagdaýynda, irki neonatal döwründe ölümçiligiň esasy sebäpleri dogrumdaky şikesler, enesiniň içindäki ýokançlardyr.

Neonatal döwründäki ölümçiligiň sebäpleriniň arasynda dem alyş agzalarynyň hem-de garyn-içege ýollarynyň keselleri agdyklyk edýärler. Bu keselleriň ölümçiligiň sebäbi hökmündäki paýlary postneonatal döwründe ýene-de has ýokarlanýar.

Bir ýaşdan uly ýaşyndaky çagalaryň ölümçiliginiň esasy sebäpleri bolup betbagtçylyk ýagdaýlary, zäherlenmeler hem-de şikeslenmeler, merkezi nerw ulgamynyň keselleri, howply täze döremeler we leýkozlar durýarlar.

Ýurdumyzda “Saglyk” döwlet maksatnamasyny durmuşa ornaşdyrmak netijesinde bäbek ölümçiligi ýylsaýyn kemelýär, ýöne ol entäk has ösen döwletler bilen deňeşdirilende biraz ýokarydyr (surat 14).

Eýýäm birnäçe ýyl bari bäbek ölümçiligi Ýaponiýada 5‰, ABŞ-da 9‰, Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň köpüsünde 7-8‰ pesdir. Munuň özi ýurdumyzda saglygyň bu wajyp görkezijisini has batly peseltmegiň mümkinçiligini görkezýär. Ýokarda bellenişip geçilen ýurtlarda-da bäbek ölümçiliginiň sebäpleriniň düzümi biziň ýurdumyzdaka meňzeş, ýöne olaryň ululygy ähmiýetli derejede pes. Şunuň bilen baglylykda bäbek ölümçiligini peseltmek boýunça gaýragoýulmasyz wezipeleriň biri bolup, çagalaryň keselçiliginiň, aýratyn hem bäbek ölümçiliginiň öndebaryjy sebäpleriniň önüni almak durýar.

Surat 14. Türkmenistan boýunça çaga ölümçiligiň görkezijileri

Uly ýaşdaky ilatyň ölümçiliginiň sebäpleriniň düzümi. Ölümçilik görkezijisiniň häsiýetli aýratynlygynyň biri, onuň bütinlikde we ähli ýaş toparlarynda diýen ýaly erkeklerde ýokarylygydyr. Erkekleriň we aýallaryň ölümçilik görkezijileriniň has ýokary aratapawudy 20 ýaşdan 34 ýaş aralygynda ýüze çykýar. Şu döwürde erkekleriň ölümçiligi aýallaryňkydan birnäçe esse ýokarydyr. Ýaşyň artdygyça görkezijileriň aratapawudy peselýär, ýöne 85 we ondan uly ýaşlarda-da erkekleriň ölümçiligi aýallaryňkydan ýokarylygyna galýar. Bu aýratynlyk esasan hem durmuş

ýörelgelerindäki, zähmet we hünär işindäki tapawutlar hem-de biologiki aýratynlyklar bilen düşündirilýär.

Ölümçiligi peseltmek hemde ilatyň saglygyny gowulandyrmak ugrundaky işde, kesgitli kesellerden ölümçilik görkezijileriniň we ölümçiligiň sebäpleriniň düzüminiň wajyp ähmiýeti bardyr. Haýsy hem bolsa bir keselden ilatyň ölümçilik görkezijisi aşakdaky formula boýunça hasaplanylýp çykarylýar:

$$\frac{\text{Bir ýylda belli bir keselden ölenleriň sany}}{\text{Ilatyň ýyldaky ortaça sany}} \times 1000.$$

Bu görkezijiden tapawutlylykda amaly saglygy goraýyşda belli bir kesel bilen kesellänlerden ölümçilik (letallyk) görkezijisi giňden peýdalanylýar:

$$\frac{\text{Bir ýylda belli bir keselden ölenleriň sany}}{\text{Ýylyň dowamynda şol kesel bilen kesellänleriň sany}} \times 1000$$

Ölümçiligiň sebäpleriniň düzümini öwrenmeklik ilatyň saglyk ýagdaýy hakynda has doly maglumatlary berýär, ilatyň saglyk ýagdaýyny gowulandyrmak boýunça saglygy goraýyş guramalary we edaralary tarapyndan geçirilýän çäreleriň netijeliligini şöhlelendirýär. XX asyryň dowamynda ykdysady taýdan ösen ýurtlarda we şol sanda biziň ýurdumyzda-da ilatyň ölümçiliginiň sebäpleriniň düzüminde ähmiýetli üýtgeşmeler bolup geçdi. Mysal üçin, eger asyryň başlarynda ýokanç keseller ölümçiligiň esasy sebäbi bolan bolsalar, onda soňky wagtlarda olaryň paýy ähmiýetli peseldi, şol bir wagtyň özünde-de häzirki döwürde ölümçiligiň sebäpleriniň düzüminde öndebaryjy orun gan aýlanyş ulgamynyň kesellerine, şikeslenmelere, howply täze döremelere, ýagny dowamly geçýän ýokanç däl kesellere degişlidir.

Ölümçiligi peseltmäge gönükdirilen lukmançylyk-sosial önüni alyş çärelerini durmuşa ornaşdyrmakda erkekleriň hem-de aýallaryň, aýratyn hem olaryň zähmete ukyply ýaşlaryndaky toparlarynyň ölümçiliginiň sebäpleriniň deňeşdirme seljermesiniň ähmiýeti örän uludyr. Işe ukyply ýaşdaky ilatyň ölümçiliginiň sebäpleri hakynda edebiýat çeşmelerinde getirilýän maglumatlar, erkeklerde bu görkezijileriň bütinlikde we ähli sebäpler boýunça hem birnäçe esse ýokarydygyny görkezýär.

Esasy sebäplerden ölümiň bolýan orta ýaşyny kesgitlemek amaly taýdan gyzyklanma döredýär. Soňky ýyllarda bu görkeziji boýunça birinji ýeri ýürek-damar keselleri (72 ýaş golaý), ahyrky ýerleri bolsa ýokanç keselleri, betbagtçylyk ýagdaýlary (44 ýaş golaý) eýeleýärler (tabl.46).

Ilatyň tebigy artyşy. Ilatyň tebigy artyşy onuň sanynyň artmasynyň has umumy häsiýetnamasy hökmünde hyzmat edýär. Ol ýylyň dowamynda dogulanlaryň sany bilen ölenleriň sanynyň aratapawudy görnüşinde absolýut sanda aňladylyp biliner.

Ýöne ol has ýygy, doguluş we ölümçilik görkezijileriniň tapawudy görnüşinde aşakdaky formula boýunça hasaplanylýp çykarylýar:

$$\text{Ilatyň tebigy artyş görkezijisi} = \frac{\text{Dogulanlaryň sany} - \text{Ölenleriň sany}}{\text{Ilatyň ýyldaky ortaça sany}} \times 1000.$$

Baş ýylda esasy sebäplerden ölenleriň ortaça ýaşı (ýyllarda)

Ölümiň sebäpleri	1990	1991	1992	1993	1994
Gan aýlanyş ulgamynyň keselleri	73,3	73,1	72,6	71,8	71,8
Howply täze döremeler	63,4	63,4	63,5	63,6	63,7
Dem alyş agzalarynyň keselleri	63,4	63,3	62,4	60,6	59,2
Iýmit siňdiriş agzalarynyň keselleri	64,1	63,6	62,4	60,6	61,6
Betbagtçylyk ýagdaýlary, zäherlenmeler, şikeslenmeler	42,8	42,6	43,0	43,8	44,0
Ýokanç we parazitar keselleri	41,5	42,4	44,3	45,1	43,9

Çeşmesi: Ю. П. Лисицын. Общественное здоровье и здравоохранение. Москва, 2002

Ilatyň tebigy artyşy jemgyýetdäki demografiki ýagdaýy elmydama özbaşdak şöhlelendirip bilmeýär, sebäbi ilatyň sanynyň belli bir artmasyny, dogluşyň we ölümçiligiň dürli-dürli görkezijileri berip bilýärler. Şunuň bilen baglylykda ilatyň tebigy artmasyna dogluş we ölümçilik görkezijilerini göz önünde tutup baha berilýär.

Ýokary tebigy artyşa diňe pes ölümçilik görkezijisinde amatly demografiki ýagdaý hökmünde seretmek bolar. Ýokary ölümçilikdäki ýokary tebigy artyş, dogluşyň deňşdirme taýdan ýokary görkezijisine seretmezden, ilatyň üznüksiz köpelişindäki amatsyz ýagdaýy häsiýetlendirýär. Ýokary ölümçilikdäki pes artyş hem amatsyz demografiki ýagdaýy görkezýär.

Tebigy kemeliş (depopulýasiýa) ähli ýagdaýlarda-da jemgyýetdäki amatsyz ýagdaýa aýdyň şaýatlyk edýär.

Ene ölümçiligi. Ene ölümçiligi umumy ölümçilik koeffisiýentini anyklamaga ýardam edýän demografiki görkezijilere degişli edilýär. Ol derejesiniň pes bolmagy sebäpli demografiki ýagdaýa görnükli täsir etmeýär, ýöne sebitde eneleriň we çagalaryň saglygyny goraýyş ulgamynyň ýagdaýyny doly derejede şöhlelendirýär.

Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy ene ölümçiligini göwreliligiň möhletine we ýerleşýän ýerine bagly bolmazdan, göwrelilik bilen şertlenen, göwrelilik döwründe ýa-da onuň tamamlanmagyndan soň 42 günün dowamynda göwrelilik, onuň agyrlaşmasy ýa-da ony alyp barmak bilen baglanyşykly haýsy hem bolsa bir sebäpden bolan (ýöne betbagtçylyk halatyndan ýa-da tötänden ýüze çykan sebäpden däl) zenanyň ölümi görnüşinde kesgitleýär.

Ene ölümçiligi akuşerçilik sebäpleri (göwreliligi nädogry alyp barmaklyk, bejermekdäki ýalňyşlyklar netijesinde, göwreliligiň, dogrumyň, dogrumdan soňky döwrüň akuşerçilik gaýra üzülmeleri) bilen göni we göwrelilikden öň bar bolan, ýa-da göwrelilik wagtynda ýüze çykan, akuşerçilik sebäplerine bagly bolmadyk keseller bilen gytaklaýyn baglanyşyklydyr.

Ene ölümçiligini hasaba almak, umumy ölümçiligiň hasaba alnyş düzgünlerine laýyklykda alnyp barylýar.

Ene ölümçiligi şeýle bir uly däldir, ýöne onuň ýüze çykan edarasynda her bir ölüm halaty adatdan daşary ýagdaý hasaplanylýar we onuň önüni almak nukdaýnazaryndan hemmetaraplaýyn jikme-jik seljerilýär.

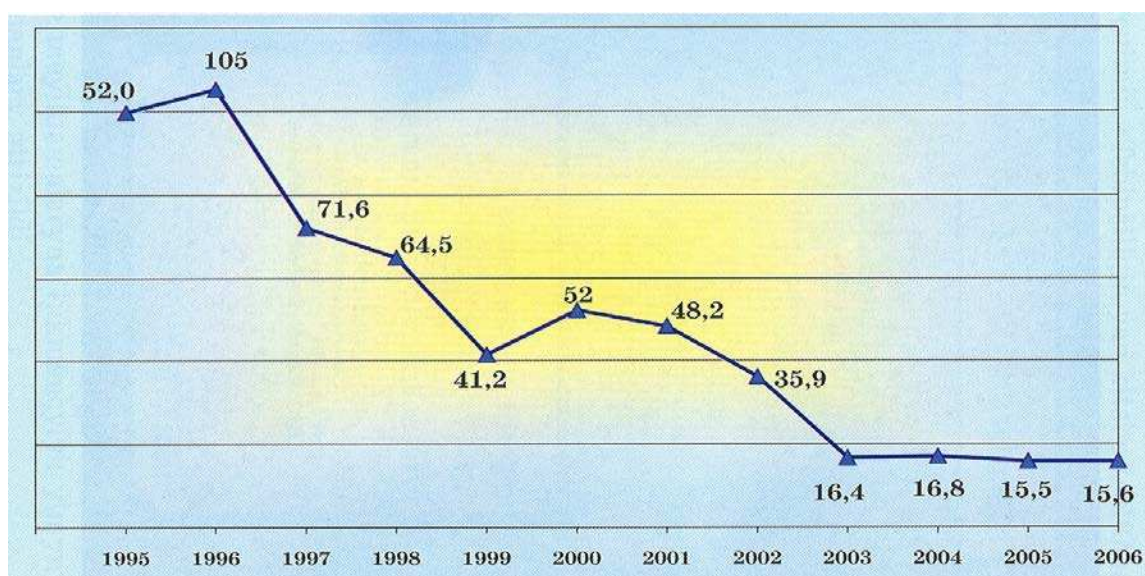
Ene ölümçiligi görkezijisini etrap, şäher, welaýat we ýurt derejesinde hasaplanylýp çykarylýar. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy käbir ýurtlarda ene ölümçiligi görkezijisiniň ululygynyň 1000 diri dogulan çaga deňşililikde hasaplanylýp çykarylýanda ujypsyzlygyny nazara alyp, ony 100 000 diri dogulan çaga deňşililikde hasaplap çykarmagy maslahat berýär.

Ene ölümçiligi görkezijisi aşakdaky formula esasynda hasaplanylýp çykarylýar:

$$\text{Ene ölümçiligi} = \frac{\text{Göwrelilik, dogrum döwründe we dogrumdan soň 42 günde dowamynda ýogalan zenanlaryň sany}}{\text{Diri dogulan çagalaryň sany}} \times 100\,000.$$

Ene ölümçiligine wagt aralygynda baha berilende, dogrumlaryň we ýogalanlaryň sany pes bolan ýagdaýlarynda görkezijiniň statistiki aýratynlygyny göz önünde tutmak zerurdyr. Mysal üçin, pes dogluş görkezijisi bolan sebitlerde, bir sany ene ölümçilik halaty, görkezijini birden üýtgedýär we oňa elmydama dogry baha berip bolmaýar. Şeýle ýagdaýda ene ölümçiligini wagt aralygynda seljerilende ýalňyşlykdan gaça durmak üçin statistiki usullary (mysal üçin, dinamiki hatary typýan orta usul boýunça deňleşdirmek) peýdalanmak gerek.

Ene ölümçiliginiň görkezijileri dürli ýurtlarda ähmiýetli derejede tapawutlanýarlar. Mysal üçin, eger ol ösýän döwletlerde 100 000 diri dogulan çaga 800-850 halata ýetýän bolsa, onda ykdysady taýdan ösen döwletlerde - 10-dan ýokary geçmeýär. Biziň ýurdumyzda ene ölümçiligi soňky ýyllarda durnukly pes ululykda saklanýar (surat 15).

Surat 15. Türkmenistan boýunça ene ölümçiligiň görkezijileri

Ene ölümçiligini peseltmek üçin onuň sebäpleriniň düzümini seljermekligiň wajyp ähmiýeti bar. Ene ölümçiliginiň sebäpleriniň düzümini seljermek aşakda görkezilişi ýaly amala aşyrylýar:

$$\begin{array}{l} \text{Ene ölümçiliginiň} \\ \text{umumy sanynda belli} \\ \text{bir sebäp-den} \\ \text{ýogalanlaryň tutýan} \\ \text{paýy (\%)} \end{array} = \frac{\text{Belli bir sebäpden ýogalan eneleriň sany}}{\text{Ähli sebäplerden ýogalan eneleriň umumy sany}} \times 100.$$

Ene ölümçiliginiň sebäpleriniň düzümi görkezijisi, her bir keseliň ölümiň sebäpleriniň umumy jemindäki roluny we ähmiýetini kesgitleýär, ýagny ölümiň şol ýa-da başga bir sebäbiniň ähli ýogalan eneleriň arasynda eýeleýän ýerini anyklamaga ýardam edýär.

Ene ölümçiliginiň sebäpleriniň düzümini kesgitlemek bilen bir hatarda, belli bir sebäpden bolýan ölümçiligiň ýygylýk görkezijisini hasaplap çykarmak hem örän wajypdyr. Belli bir sebäpden ölümçiligiň ýygylýk görkezijisi aşakda görkezilişi ýaly hasaplanyp çykarylýar:

$$\begin{array}{l} \text{Gan akmadan ene} \\ \text{ölümçiligi} \end{array} = \frac{\text{Gan akma sebäpli ýogalan eneleriň sany}}{\text{Diri dogulanlaryň sany}} \times 100\ 000.$$

Edebiýat çeşmelerinde getirilýän maglumatlara laýyklykda ene ölümçiliginiň sebäpleriniň düzüminde onuň 35% gowragy göwrelilikden saplanmak emeliniň paýyna we 10% golaýy bolsa 70% ýagdaýda öňki göwrelilikden saplanmak bilen şertlenýän ýatgydan daşary göwreliligiň paýyna düşýär. Göwreliligini saklaýan zenanlaryň arasynda ölümçiligiň sebäpleriniň düzüminde öňdebaryjy orunlary göwrelilik hem-de dogrum döwürlerindäki gan akmalar, göwreliligiň toksikozlary we sepsis eýeleýär.

Şeýlelikde, göwrelilikden saplanmagyň önüni almak – eneleriň saglygyny goramak ulgamynyň işleriniň esasy ugurlarynyň biridir. Ony netijeli çözmek zenanlaryň keselçiligini peseltmäge, ene ölümçiligini azaltmaga, çagalaryň saglyk görkezijilerini gowulandyrmaga ýardam edýär.

Garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygy. Garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygy jemgyýetçilik saglygyna baha bermek üçin peýdalanylýan görkezijileriň biri bolup hyzmat edýär. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy bu görkezijini umumy ölümçilik görkezijisi bilen deňeşdirilende has ähmiýetli görkeziji görnüşinde kesgitleýär.

Garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygy diýleninde, şol bir wagtda dogulan nesliň ýaş boýunça ölümçilik görkezijileriniň üýtgemän saklanyp galan ýagdaýynda ýaşajak gipotetiki ýyl sanyna düşinilýär.

Bu görkeziji biologiki kanunalaýyklyklary, ilatyň saglyk ýagdaýyny, onuň ýaşayyş derejesini, saglygy goraýyşyň ösüşini we lukmançylyk ylmynda ýetilen sepgitleri bir san bilen häsiýetlendirýän wajyp we umumylaşdyryjy ölçeg bolup

durýar. Ony wagt aralygynda seljermek we ýurtlar hem-de sebitler boýunça deňeşdirme geçirmek üçin peýdalanýarlar.

Garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygyny ýogalýanlaryň ortaça ýaşy bilen garyşdyrmaly däldir. Ýogalýanlaryň ortaça ýaşyny, olar tarapyndan ýaşalyp geçilen ömür ýyllarynyň jemi sanyny, olaryň sanyna bölmek arkaly hasaplanylýar. Bu görkeziji täze dogulan çagalar üçin garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygyndan pesdir. Adatça ony maglumatçylyk ähmiýetiniň pesligi (hassahanada ýatyrymlaýyn bejergi alýan näsaglaryň ortaça beden temperaturasyna meňzeş) sebäpli, ähli ilat üçin hasaplap çykarmaýarlar. Ýöne ýogalanlaryň ortaça ýaşynyň, belli bir keselden ýa-da kesel toparlaryndan ýogalýanlaryň ortaça ýaşyny kesgitlemekde ähmiýeti bardyr.

Garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygy, düzüliş usuly eýýäm XVIII asyrdan bäri belli bolan ölümçilik tablisalaryny düzmek arkaly, ýaş boýunça ölümçilik görkezijileriniň esasynda hasaplanylýp çykarylýar. Ölümçilik tablisalary gytaklaýyn usul boýunça hasaplanylýp çykarylýar we olar şol bir wagtda dogulanlaryň gipotetiki jeminiň yzygiderli ýogalyş mümkinçiligini görkezýär. Şeýle tablisalary düzmegiň ýönekeýleşdirilen usulynyň üstünde durup geçeliň (tabl. 47). Mysal üçin, sany 100 000-den ybarat bolan bir wagtda 20... ýylda dogulan nesli alalyň. Ölümçiligiň ýaş boýunça görkezijileri döwlet hasabatynyň maglumatlaryndan bellidir. Eger bir ýaşyndakylaryň ölümçilik görkezijileri 20‰ deň bolan bolsa, onda bir ýaşyndaky 100 000 çagadan 2000 çaga ýogalar $[(100\,000 \times 20) / 100]$. 20... ýylda dogulanlaryň her biri üçin ýogalmak ähtimallygy 2% deň bolar. Şu ýaşda ölmedikleriniň indiki ýaşa çenli ýaşajakdyklary sebäpli, 20...ýylda dogulanlaryň her biriniň ýaşajak ähtimallygy 98% $(100-2)$, ýa-da 98000 $[(100\,000 \times 98) / 100]$ deň bolar.

Tablisa 47

Ölümçilik tablisasy

x	l_x	d_x	q_x	p_x	L_x	T_x
0	100 000	0000	0,00	1,00	100 000	..
1	98 000	2000	0,02	0,98	99000	..
2	97804	196	0,002	0,998	97000	..
..
..

Şundan soň her bir ýaşda ýaşayanlaryň orta sany (stasionar ilat diýlip atlandyrylýan) kesgitlenilýär, ol ýaşyň başynda we ahyrynda ýaşayanlaryň ýarym jemine barabardyr. Biziň mysalymyzda bu san 99000 $[(100\,000 \times 98000) / 2]$ deň. Şeýlelikde, 1 ýaş ömrüni 99000 çaga ýaşap geçdi, başgaça aýdylanda, biziň alan neslimiz 1 ýaşynda 99000 adam - ýyl ýaşadylar.

Alynan maglumatlary aşakdaky şertli belgiler bilen tablisa geçirmek bolar: x - ýaş (ýyllarda); l_x - x ýaşynda ýogalmak ähtimallygy; q_x - x ýaşynda ýogalanlaryň sany; p_x - indiki ýaşa ýaşap ýetmek ähtimallygy - $x + 1$; L_x - stasionar ilat; T_x - nesliň x ýaşyndan başlap ýaşap geçen adam-ýyllarynyň umumy jemi.

Beýleki ýaş toparlary üçin tablisanyň sütünleri hem alynan nesil doly ýogalyp gutarýança şeýle doldurylýar. Soň L_x sütüniň ähli sanlary jemlenilýär. Bu jem 20... ýylda dogulan nesliň ýaşap geçjek umumy adam-ýyl sanydyr. Alynan jemi nesliň

sanyňa bölünýär we 20... ýylda dogulanlar üçin garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygy alynýar: $L^0_x = T_x / l_x$.

Şu tablisanyň esasynda-da her bir ýaş üçin garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygy görkezijileri hasaplanyp çykarylýar. Usul ýönekeýleşdirilendir we diňe garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygy görkezijisiniň hasaplanýş aýratynlygyny görkezmek üçin getirilýär. Amaly şertlerde ölümçilik tablisalaryny ilat ýazuwynyň maglumatlary boýunça, ilatyň ýaş-jyns düzümi we ölenleriň ýaşı boýunça paýlanyşynyň maglumatlary esasynda hasaplanyp çykarylýar.

Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň maglumatlaryna laýyklykda soňky 50 ýyldan gowrak wagt aralygynda garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygy dünýäde 20 ýaşa golaý artyp, 1950-1955 ýyllarda 46,5 ýaşa deň bolanlygyndan 2002 ýylla 65,2 ýaşa ýetdi. Ösen döwletlerde (Awstraliýa, Ýewropa ýurtlary, Ýaponiýa, Täze Zelandiýa, Demirgazyk Amerika) ol 9 ýaşa golaý, ýokary ölümçilik görkezijileri bolan ösýän döwletlerde (Afrikanyň aglaba ýurtlary, käbir Aziýa ýurtlary, Gündogar Ortaýer deňzi ýurtlary we Latyn Amerikasy) 17 ýaşa, pes ölümçilik görkezijileri bolan ösýän döwletlerde 27 ýaşa golaý uzaldy. Onuň çetki ululyklarynyň uly ähmiýetleri 2002 ýylda erkekler üçin 78,4 ýaşa, aýallar üçin bolsa 85,5 ýaşa (Ýaponiýada), iň kiçi ähmiýetleri – degişlilikde 34,0 we 32,4 ýaşa (Sierra Leonede) deň boldy (tabl. 48).

Tablisa 48

Dünýäniň käbir ýurtlarynda 2002 ý. garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygy

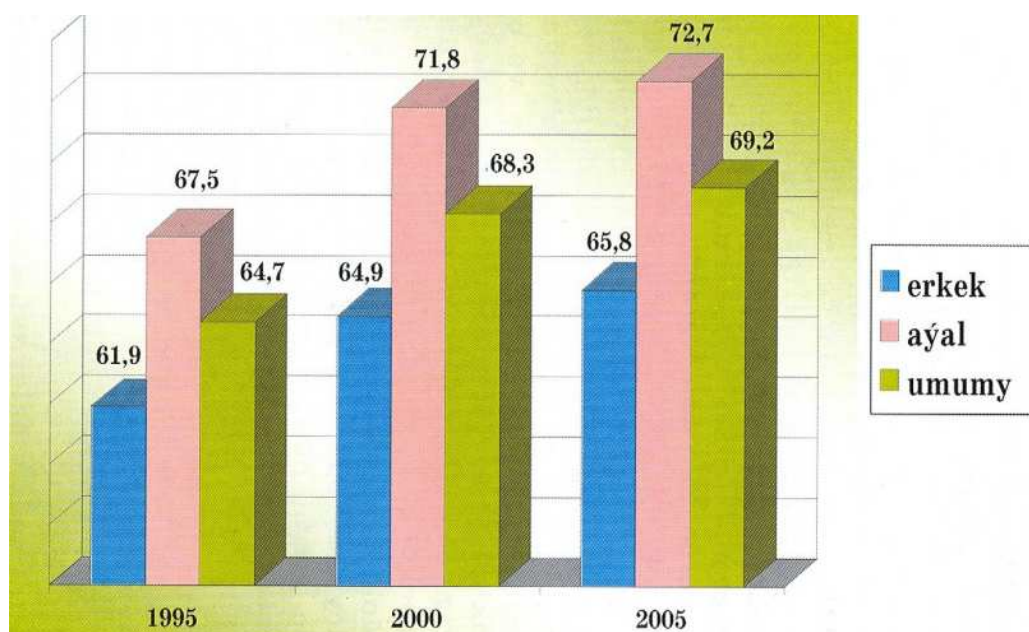
Ýurt	Garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygy		
	erkekler	aýallar	iki jyns üçin
Amerikanyň Birleşen Ştatlary	77,3	74,6	79,8
Andorra	80,3	76,8	83,7
Awstraliýa	80,4	77,9	83,0
Awstriýa	79,4	76,4	82,2
Beýik Britaniýa	78,2	75,8	80,5
Fransiýa	79,7	75,9	83,5
Ispaniýa	79,6	76,1	83,0
Kanada	79,8	77,2	82,3
Sierra Leone	34,0	32,4	35,5
Swazilend	38,8	36,9	40,4
Şwesiýa	80,4	78,0	82,6
Şweýsariýa	80,6	77,7	83,3
Ýaponiýa	81,9	78,4	85,3
Zimbabwe	37,9	37,7	38,0

Ösen döwletlerde garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygynyň ýokarlanmagy XX asyryň birinji ýarymynda ölümçiligiň, aýratyn hem 1 ýaşyna çenli çagalaryň hem-de eneleriň ýokanç keseller sebäpli ölümçiliginiň peselmegi netijesinde başlandy. Ýaşaaýyş şertleriniň, arassaçylyk ýagdaýlarynyň gowulaşmagy, ilatyň sowatlylyk derejesiniň ýokarlanmagy, uly bolmadyk maşgaladan ugur alynmagy, girdejileriň

artmagy hem-de ýokanç keselleriň önüni alyş sanjymlary ýaly jemgyýetçilik saglygy goraýyş çärelerine elýeterlilik, ýokanç kesellerden ýokanç däl kesellere (epidemiologiki) geçişi şertlendirdi.

Bu geçiş ösen döwletleriň köpüsinde mundan 100 ýyldan hem gowrak ön başlanýar. Ýaponiýa ýaly käbir döwletlerde şeýle geçiş biraz gijiräk başlanýp, ýöne has ýokary depginde geçýär.

Ösýän döwletlerde geçiş has giç başlanyp, entäk hem dowam edýär. Häzirki döwürde ösen döwletlerde garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygy esasan hem uly ýaşly adamlaryň dowamly geçýän kesellerden ölümçiliginiň peselmegi netijesinde artýar.

Surat 16. Türkmenistan boýunça adamlaryň ortaça ýaşy

Biziň Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimizde “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny üstünlikli durmuşa ornaşdyrmak netijesinde garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygy 71 ýaşa ýetdi (surat 16). Ýurdumyzda lukmançylyk ylmynda ýetilen sepgitler, durmuş-ykdysady ýaşaýyş şertleriniň gowulaşmagy, döwletiň, jemgyýetiň we her bir adamyň saglyk babatda jogapkärçiliginiň artmagy, şeýle hem ilatyň arasynda çagalaryň hem-de eneleriň saglygyny goramaklygynyň döwrebap guralmagy dogulanlaryň sanynyň artmagy, dürli keselleriň önüni almak üçin zerur şertleriň döredilmegi, bularyň hemmesi bilelikde mundan beýläk-de ölümçiligiň peselmegine we garaşylýan ömrüň ortaça dowamlylygynyň ýokarlanmagyna getirer.

Ilatyň keselçiligi

Keselçilik – ähli keselleriň bilelikde we her bir keseliň aýratynlykda, bütinlikde ilatyň arasynda we onuň aýratyn ýaş, jyns sosial, hünär we başga toparlaryndaky derejesini, ýaýraýyş ýygylgyny görkezýär. Keseli esasan saglygy goraýyş kömegi üçin ýüz tutulanda hasaba alyp bolýar. Şonuň üçin keselçilik hakyndaky maglumatlaryň dolylygy saglygy goraýyş kömeginiň möçberine, häsýetine we onuň

elýeterliligine baglydyr. Ilatyň keselçiligi hakyndaky maglumatlaryň dolylygy, takyklygy we hili ilkinji nobatda lukmana baglydyr, sebäbi diňe lukman öz iş hadysasynda keseli ýüze çykarýar we hasaba alýar.

Ilatyň keselçilik derejesini, onuň düzümini, keselleriň döremegindäki hem-de ýaýraýsyndaky kanunalaýyklyklary bilmekligiň saglygy goraýyşy ylmy taýdan guramak, onuň edaralar torunyň ösüşini meýilleşdirmek, şäherlerde we oba ýerlerinde saglygy goraýyş kömegini ýerlikli guramak, ony ýöriteleşdirmek, keselleriň önüni alyş we sagaldyş çärelerini geçirmek, saglygy goraýyş işgärlerini taýýarlamak üçin wajyp ähmiýeti bardyr.

Keselçilik hakyndaky maglumatlar ilatyň saglyk derejesine we ondaky üýtgeşmelere obýektiv baha bermäge ýardam edýär, saglygy goraýyş edaralarynyň we saglygy goraýyş guramalarynyň işine baha bermegiň sypatlarynyň biri bolup hyzmat edýär, etrapdaky, şäherdäki, welaýatdaky bejeriş-önüni alyş işlerini dolandyrmak we operatiw ýolbaşçylyk etmek üçin peýdalanylýar.

Ilatyň keselçiligini öwrenmek we häsiýetlendirmek üçin üç sany düşüňjani tapawutlandyrýarlar: keselleýjilik ýa-da ilkinji keselçilik, keselleriň ýaýraýsy (kesellilik) we patologiki zeperlilik.

Keselleýjilik diýleninde (ilkinji keselçilik) täze, ön hiç ýerde hasaba alynmadyk we ilatyň arasynda berlen ýylda ilkinji gezek ýüze çykarylan keselleriň jemine düşünilýär.

Kesellilik (keselleriň ýaýraýsy) – munuň özi ilatyň arasynda bar bolan ähli, şu ýyl ilkinji gezek ýüze çykarylan we önki ýyllarda hasaba alynyp, şol sebäpli näsaglaryň şu ýyl täzedan ýüz tutýan keselleriniň jemidir. Birinji şeýle hem ikinji görkezijiler 1000 adama degişlilikde hasaplanyp çykarylýar.

Bu iki sany görkezijiniň arasynda ähmiýetli tapawut bardyr. Keselleýjilik – öwrenilýän ýylda gurşawyň şertleriniň üýtgemesine has duýgur görkezijidir, bu görkezijini birnäçe ýyllap seljerilende, keselleriň ýüze çykyş ýyglylygy we onuň dinamikasy, şeýle hem ony peseltmäge gönükdirilen sosial gigiyeniki we bejeriş çäreleri toplumynyň netijeliligi hakynda has dogry düşinje almak bolýar. Kesellilik görkezijisi gurşawyň dürli täsirine has durnuklydyr we onuň ýokarlanmasy ilatyň saglygyndaky otrisatel üýtgemäni aňlatmaýar. Bu ýokarlanmanyň gözegçilikde durýan toparlaryň “toplanmagyna” getirýän, näsaglary bejermekdäki we olaryň ömrüni uzaltmaktaky lukmançylyk ylmynyň we amalynyň gazanan üstünlikleri netijesinde bolmagy mümkindir. Soňky wagtlarda ýörite edebiýatlarda “toplanan keselçilik” adalgasy peýdalanylýar. Oňa uzak döwürdäki (3-5 ýyl) gözegçiligiň soňky ýylynda hasaba alynan we şu ýylda ýüz tutmalarynyň bolmazlygy mümkin bolan, önki ýyllarda hasaba alynan dowamly kesel halatlary bilen üsti doldurylan keselleriň jemi degişli edilýär. Toplanan keselçilik görkezijisi ilatyň degişli ýaş toparynyň 1000-ne hasaplanyp çykarylýar. Keselçiligiň bu görkezijisi, ýüz tutma usuly boýunça öwrenilýän ilatyň saglygyny has takyk şöhlelendirýär.

“Patologiki zeperlilik” adalgasy diňe bir keseli däl, eýsem soňlugy bilen keseli şertlendirip biljek, ýöne barlag döwrüne çenli özlerini görterjileri saglyk kömegi üçin ýüz tutmaga mejbur etmedik premorbid görnüşleri, morfologiki we funksional bozulmalary hem hasaba alýan, önüni alyş barlagynda ýüze çykarylýan, ilatyň arasyndaky patologiýanyň ýyglygyny kesgitlemek üçin peýdalanylýar. Bu görkeziji,

adatça ýygylyk görkezijisi hökmünde barlanan 100 adama hasaplanylýp çykarylýar. Ilatyň dürli ýaş-jyns, sosial, hünär we başga toparlary boýunça keselçiliginiň ölçegi we häsiýeti hakyndaky takyk maglumatlar, ilatyň saglyk ýagdaýynyň meýline, lukmançylyk we sosial çäreleriniň netijeliligine baha bermek, ýöriteleşdirilen kömegiň dürli görnüşlerini meýilleşdirmek, saglygy goraýyşyň maddy we adam serişdelerini rejeli peýdalanmak üçin zerurdyr.

Keselleriň we saglyk bilen baglanşykly meseleleriň Halkara statistiki toparbirleşmesi. Näsaglara gözegçilik edýän we keselleri hasaba alýan lukmanlar özleriniň anyklaýan kesellerini lukmançylyk ylmyň häzirkî zaman gazananlaryna esaslanmak we göz önünde tutmak bilen düzülen, keselleriň toparbirleşmesine esaslanyp dogry we birmeňzeş aňlatmalydyrlar.

Keselleriň toparbirleşmesi munuň özü kesgitli nozologiki görnüşleriň, kabul edilen sypatlara laýyklykda goýulan rubrikalar ulgamydyr. Onuň ilkinji taslamasy 1855 ýylda Parižde geçirilen Halkara statistiki konferensiýasynda tassyklanylýar. Şonda konferensiýa ony keselleriň döreýşine we patogeneze bolan ylmy garýyşlaryň üýtgäp durýanlygy sebäpli her bir on ýyldan gaýtadan seretmegi karar edýär. Häzirkî wagtlarda bu gaýtadan seretmeler Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy tarapyndan geçirilýär. Keselleriň halkara toparbirleşmesine 10 gezek gaýtadan seredildi, soňky gezek – 1989 ýylda .

Keselleriň Halkara toparbirleşmesi-X (mundan beýläk KHT-X) – dürli ýurtlarda ýa-da sebitlerde we dürli wagtda alynan ölümçilik hem-de keselçilik hakyndaky maglumatlary ulgamlaşdyryp hasaba almaklygy, seljermekligi, teswirlemekligi we deňeşdirmekligi üpjün edýän wajyp serişde bolup durýar. Keselleriň Halkara toparbirleşmesi kesel kesgitleriniň we saglyk bilen baglanşykly başga meseleleriň söz görnüşindäki düzülen maglumatlaryny saklamak, çykaryp almak we seljermek oňaýly bolar ýaly, harp-sifr kodlaryna öwürmek üçin peýdalanylýar. Manysy boýunça KHT ähliumumy epidemiologiki maksatlar we saglygy goraýyş dolandyrmak bilen baglanşykly köp maksatlar üçin halkara standart anyklaýyş toparbirleşme bolup durýar. Ol ilat toparlarynyň umumy saglyk ýagdaýlaryny seljermegi, şeýle hem keselleriň we saglyk bilen baglanşykly meseleleriň ýygylygyna we ýaýraýşyna, olaryň dürli faktorlar, mysal üçin, adamlara täsir edýän käbir aýratynlyklar, ýagdaýlar bilen özara baglylykdaky gözegçiligi öz içine alýar.

KHT saglyk we ilatyň tebigy hereketi bilen baglanşykly bolan resminamalaryň dürli kysymlarynda hasaba alynýan keselleri we saglyk bilen baglanşykly bolan meseleleri toparlamak üçin peýdalanylýar. Ilkibaşda ol ölüm şahadatnamasynda görkezilen ölümiň sebäplerini toparlamak üçin peýdalanylýardy. Soňlugy bilen onuň çägi keselçiligiň statistikasy üçin kesel kesgitlerini goşmak arkaly giňeldildi. KHT esasan resmi kesel kesgitlemeleri bolan keselleri we şikesleri toparlamaga niýetlenendigini bellemek wajypdyr. Ýöne her bir mesele ya-da lukmançylyk kömegi üçin ýüz tutmagyň sebäbi, resmi kesel kesgidiniň kömegi arkaly aňladyp bilinmeýär. Şonuň üçin hem, KHT lukmançylyk resminamalarynda kesel kesgidiniň ornuna görkezilip bilinjek alamatlaryň, gyşarmalaryň, barlag hadysasynda ýüze çykarylan arzlaryň, durmuş şertleriniň giň gurşawy hakyndaky maglumatlary işläp taýýarlamaga bolan mümkinçiligi göz önünde tutýar (XVIII we XIX toparlar). Şonuň üçin hem KHT saglyk hakynda statistiki maglumatlary alynýan dürli

resminamalarda bar bolan we olaryň “Kesel kesgitlemesi”, “Gospitallaşdyrmagyň sebäbi”, “Bejeriş geçirilmegine sebäp bolan ýagdaý”, “Lukmançylyk kömegi üçin ýüz tutmaklygyň sebäbi” diýen ýaly sütünlerine girizilen maglumatlary toparlamak üçin peýdalanylyp bilinmegi mümkindir.

KHT üýtgäp durýan esasly toparbirleşme bolup, onuň gurluşy Uiliam Farr tarapyndan hödürlenen toparbirleşme esasynda işlenip taýarlanylandyr. Onuň shemasyna laýyklykda, ähli amaly we epidemiologiki maksatlar üçin keseller hakyndaky statistiki maglumatlar şeýle görnüşde toparlanan bolmalydyr:

- epidemiki keseller;
- konstitusional ýa-da umumy keseller;
- anatomiki ýerleşşi boýunça ýerli keseller;
- şikesler.

Bu gurluş KHT-X toparlarynda görünýär.

I.	Ýokanç we parazitar keseller.	A 00; B 99
II.	Täze döremeler.	C 00- D48
III.	Endokrin ulgamynyň keselleri, iýmitlenmekligiň we madda çalşygynyň bozulmalary.	E 00 – 90
IV.	Gan hem-de gan dörediji agzalaryň keselleri we immun mehanizimini öz içine alýan aýratyn bozulmalar.	D 50 – 89
V.	Psihiki bozulmalar we özüni alyp barmaklygyň bozulmalary.	F 00 – 99
VI.	Nerw ulgamynyň keselleri.	G 00 – 99
VII.	Gözüň we onuň goşmaça aparatynyň keselleri.	H 00 – 59
VIII.	Gulagyň we emzik şekilli ösüntgileriň keselleri.	H 60 – 95
IX.	Gan aýlanyş ulgamynyň keselleri.	I 00 – 99
X.	Dem alyş ulgamynyň keselleri.	J 00 – 99
XI.	Iýmit siňdiriş agzalarynyň keselleri.	K 00 – 93
XII.	Deriniň we deriasty öýjükligiň keselleri.	L 00 – 99
XIII.	Süňk - myşsa ulgamynyň keselleri.	M 00– 99
XIV.	Peşew - jyns ulgamynyň keselleri.	N 00 – 99
XV.	Göwrelilik , çaga dogmaklyk we çaga dogmakdan soňky döwür.	O 00 – 99
XVI.	Perinatal döwründe ýüze çykýan aýratyn ýagdaýlar.	P 00 – 99
XVII.	Dogabitdi anomaliýalar, deformasiýalar, hromosom keselleri.	Q 00 – 99
XVII.	Kliniki we barlamhana barlaglarynda ýüze çykarylýan, başga rubrikalarda görkezilmedik simptomlar, kadadan gyşarmalar, alamatlar.	R 00 – 99
XIX.	Şikeslenmeler, zäherlenmeler we daşky sebäpleriň täsiriniň kábir beýleki netijeleri.	S00 –T99

XX. Keselçiligiň we ölümçiligiň daşky sebäpleri.	V01 – Y98
XXI. Saglyk ýagdaýyna we saglygy goraýyş edaralaryna ýüz tutmaklyga täsir edýän faktorlar.	Z00 – Z99

KHT-X esasyny üç bellikli rubrikalaryň ýeke-täk kodlaşdyrylan sanawy düzýär, soňlugy bilen olaryň her haýsysy 10-a çenli sanly, 4 bellikli podrubrikalara bölünip biliner. Kodlaşdyrmakda harpy-sanly kod peýdalanylýar. Kodyň birinji belligi hökmünde harp, ikinji, üçünji we dördünjisinde bolsa san peýdalanylýar. Dördünji bellik onluk nokatdan soň gelýär. Şeýlelikde, kodlaryň mümkin bolan belgileri A 00.0-dan başlap, Z 99.9-a çenli ýetýär. U harpy peýdalanylmaýar. U00-U49 etiologiýasy belli bolmadyk, düşnüksiz täze keseller üçin peýdalanylýar. U50-U99 kodlaryny barlag maksatlary üçin peýdalanmak bolar.

Toparbirleşmäniň özeni, üç bellikli rubrikalaryň sanawy, ölümçilik hakyndaky maglumatlary kodlaşdyrmagyň hökmany derejesi bolup hyzmat edýär, ony her bir ýurt Bütindünýä saglygy goraýyş guramasyna tabşyrýar, şeýle hem ol esasy halkara deňeşdirmeleri geçirilende peýdalanylýar. Şeýle hem toparbirleşmäniň bu özeninde toparlaryň we bloklaryň atlary sanalýar. Keselleriň halkara toparbirleşmesiniň dört belgili derejedäki doly sanawy 21 topara bölünýär:

Bellenilip geçilişi ýaly, KHT-da kodyň birinji belligi bolup harp durýar we her bir harp kesgitli bir topara gabat gelýär (D we H harplaryndan başgasy). D harpy II we III toparlarda, H - VII-VIII toparlarda peýdalanylýar. Dört sany toparyň (I, II, XI, XV, XX) kodlarynda bir harpdan köp harp peýdalanylýar.

Her bir topar üç belgili rubrikalaryň ýeterlikli sanyny saklaýar we olaryň bir-meñzeş bloklaryna paýlanýar. Her bir blogyň çäginde käbir üç belgili rubrikalar diňe bir kesel üçin niýetlenendir (ýygýlygyna we agyrylygyna baglylykda), käbirleri bolsa kesel toparlaryna niýetlenilýär (umumy häsiýetnamalary boýunça). Blokda “başga” we “anyklanylmadyk” ýagdaýlar üçin rubrikalar hem bar. Halkara derejesinde maglumatlary dört belgili podrubrikalar görnüşinde bermek hökmany bolmasa-da, üç belgili rubrikalaryň köpüsi, onluk nokatdan soň gelýän dördünji sifr belgisi arkaly ona çenli, podrubrikany peýdalanyp bolar ýaly bölünýär. Eger-de üç belgili rubrika bölünmedik bolsa, onda dördünji belligiň ýerini doldurmak we maglumatlary statistiki işläp taýýarlamakda kodlar standart ölçegde bolar ýaly “X” harpyny peýdalanmak maslahat berilýär.

Keselçiligi öwrenmegiň usullary we maglumat çeşmeleri. Keselçiligi öwrenmegiň üç sany esasy usuly tapawutlandyrylýar: ýüz tutmaklygyň maglumatlary boýunça, saglygy goraýyş gözden geçirmeleriniň maglumatlary boýunça we ölümiň sebäpleriniň maglumatlary boýunça. Bularyň her haýsysynyň özüne mahsus maglumat çeşmesi we ilkinji saglygy goraýyş resminamasy bardyr.

Ýüz tutma maglumatlary boýunça gysga döwürde, mysal üçin, bir ýylda keselçilik öwrenilende elmydama keselleriň ähli halatlaryny hasaba alyp bolmaýar. Bu aýratyn hem keselleriň başlangyç görnüşlerine we dowamly kesellere degişlidir. Ähli kesel bejeriş edaralaryna hemme ýüz tutmalary gündelik hasaba alyş maglumatlaryna esaslanýan keselçiligi öwreniliş usuly tutuşlaýyn bolup durýar. Şeýle usul bilen alynan maglumatlar esasan hem operatiw ähmiýetli, duýduryjy

maglumatlar bolup durýarlar we keselleriň hakykatdan ýaýraýşy we dinamikasy hakynda takyk netije çykarmak üçin ýeterlikli bolmaýarlar.

Bu maksatlara saýlama, çuňňur barlaglar geçirilende alynýan maglumatlar has laýyk bolýar. Ýörite, has giň maksatnamalar boýunça aýratyn toparlaryň (çagalaryň, ýetginjekleriň, işçileriň we başg.) keselçiligi, ýa-da aýratyn nozologiki görnüşler (ýürek-damar, howply täze döremeler, şikeslenmeler, inçekesel we başgalar) öwrenilýär.

Umumy keselçilik. Ilatyň keselçiligini öwrenmegiň usullarynyň biri – umumy keselçiligiň, ilatyň ilkinji saglygy goraýyş kömegi edaralaryna ýüz tutma maglumatlary boýunça öwrenilmegi bolup durýar. Bu maglumatlar gündelik hasaba almak bilen ähli keselleri tutuşlaýyn hasaba almaklyk esasynda ýygnaýar. Umumy keselçilik öwrenilende gözleg birligi hökmünde şu kesel boýunça kalendar ýylynda saglyk öýüne näsagyň ilkinji ýüz tutmasy ýa-da lukmanyň öýe çagyrylmagy kabul edilýär. Şu halatda dowamly keseller (ýürek-damar, garyn-içege we başga uzak wagtlap geçýän keseller) ýylda diňe bir gezek hasaba alynýar. Bu keselleriň ýitileşmegi boýunça kalendar ýylynda gaýtadan ýüz tutmalarda kesel kesgitlemesi hasaba alynmaýar. Ýiti keselleriň kesgitleri, olaryň her bir täze ýüze çykan halatynda hasaba alynýar. Şeýlelikde, bir adamda ýylyň dowamynda ýiti respirator keseliň birnäçe halaty ýa-da 2-3 şikes hasaba alynmagy mümkindir.

Näsagyň lukmana ilkinji ýüz tutmasyndan soň, oňa gatnawy gaýtadan barmaklyga degişli edilýär. Olar hakyndaky maglumatlary saglygy goraýyş kömeginiň möçberini häsiýetlendirmek üçin peýdalanýarlar. Kalendar ýylyň dowamynda ähli keselleri, dowamly keselleri hem (lukmanlara ilkinji ýüz tutmalar boýunça) hasaba almaklyk, Saglyk öýüniň hyzmat edýän çäginde ýaşaýan näsaglar toplumu (ilatyň keselliligi) hakynda maglumatlary almaklygy üpjün edýär.

Ilkinji ýüz tutmalaryň hataryndan ömründe birinji gezek kesel kesgitlemesi goýulan näsaglary tapawutlandyrýarlar. Olary “+” alamaty bilen aňlatmaklyk kabul edilendir. Saglyk öýlerinde ýüze çykarylyp hasaba alnan ömründe ilkinji gezek hasaba alynýan keseller hakyndaky maglumatlar boýunça keselleriň ýüze çykmagynyň sebäplerini has doly öwrenmek mümkindir. Her bir keseliň anyklanan kesel kesgitlemesi lukman ýa-da onuň aýtmagynda şepagat uýasy tarapyndan Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanan N 025-2/h hasaba alyş görnüşine – “Keselleriň jemleýji (anyklanan) kesgitlemelerini bellemek üçin hasabat talonyna” ýazylýar. Lukmanyň iş gününüň ahyrynda keselleriň kesgitlemeleri ýazylan ähli talonlar statistika otagyna tabşyrylýar, şol ýerde olar maşgala meýdançalary, meýdança çäginde bolsa esasy nozologiki görnüşler ýa-da kesel toparlary boýunça saklanýar.

Statistiki talonlary saklamagyň şeýle ulgamy, dürli meýdan çäklerinde ýaşaýanlara dürli ugurlar boýunça lukmanlaryň goýan kesel kesgitlemeleri esasynda, ilatyň umumy keselçiligi hakyndaky maglumatlary işläp taýýarlamagy we almagy ýeňilleşdirýär. Bu ulgam şeýle hem zerur bolan ähli ýagdaýlarda statistiki talonlar boýunça lukmanlaryň bejeriş-anyklaýyş işiniň hiline gözegçilik etmäge, sagaldyş gözegçiligi bilen gurşalyp alnyşynyň dolylygyna we onuň netijeliligine baha bermäge, käbir ylmy barlaglary geçirmek we başgalar üçin gatnaw bejergi alýan

näsagyň saglygy goraýyş kartasyny (N 025-112/h) saýlap almaga mümkinçilik berýär.

Umumy keselçilik hakyndaky maglumatlaryň statistiki jemlemesine degişlilikde bejeriş-öňüni alyş, sagaldyş çärelerini amala aşyrmak maksatlary bilen işjeň gözegçiligi guramagy gerek bolan aýratyn ähmiýetli keseller goşulýar.

Saglyk öýleriniň iş amalynda gatnawly bejergi alýan näsagyň saglygy goraýyş kartasyna (N 025-112/h) keselleriň jemleýji (anyklanan) kesgitlemelerini yzygiderli ýazmak tertibi bellenilendir. Munuň özi bejeriji lukmana näsagyň geçiren kesellerinden tiz ugur almaga, olaryň özara baglanyşygyny, toplumlaýyn bejergisini takyk kesgitlemäge, sagaldyş gözegçiligine görkezmeleri ýüze çykarmaga kömek edýär.

Keselçiligi öwrenmegiň shemasy

Keselçiligi öwrenmegiň usullary	Esasy statistiki resminamalar
<p>I. Ýüz tutmak maglumatlary boýunça keselçilik</p> <p>Şol sanda: ýokanç keseller bilen keselçilik, iýmit, hünär bilen baglanyşykly ýiti zäherlenme</p> <p>wajyp epidemiki däl keseller bilen keselçilik (inçekesel, weneriki keseller, howply täze döremeler we başg.)</p> <p>wagtlaýyn iş ukybyny ýitirmek bilen keselçilik</p> <p>ýatymlaýyn bejeriş bilen baglanyşykly keselçilik</p>	<p>Keselleriň jemleýji (anyklanan) kesgitlemelerini bellemek üçin hasabat talony (N025-2/h).</p> <p>Ýokanç keseller, iýmit, hünär bilen baglanyşykly zäherlenme, sanjyma adaty bolmadyk täsiri barada gyssagly habarnama (N 058/h).</p> <p>Näsagda ömründe ilkinji gezek işjeň inçekesel, weneriki keseli, trihofitiýa, mikrosporiýa, fawus, gijilewük, ruhy, howply täze döreme keselleriniň kesgitlemesi barada habarnama (N 089/h, 090/h).</p> <p>Zähmete ukypsyzlyk haty.</p> <p>Ýatymlaýyn bejeriş edarasyndan çykarylan näsagyň hasabat görnüşi (N 066/h).</p>
<p>II. Saglygy goraýyş gözden geçirmeleriniň maglumatlary boýunça keselçilik (çagalar, gulluga çagyrylýanlar, talyplar, işleýän ýetginjekler we ş.m)</p>	<p>Sagaldyş gözegçiliginiň barlag kartasy (N 030/h).</p> <p>Barlagdan geçmelileriň sanawy.</p>
<p>III. Ölümiň sebäpleri hakyndaky maglumatlar boýunça keselçilik</p>	<p>Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasy (N106/h).</p>

Ilatyň umumy keselçiligi hakyndaky maglumatlar (olaryň ilkinji saglygy goraýyş kömegi üçin ýüz tutmalary boýunça) keselleriň ýaýraýşyny, ýagny keselliligi has doly şöhlelendirýär. Düzgün boluşy ýaly, kalendar ýylynda hasaba alynan bu keselleriň sanyna näsaglaryň tiz kömek boýunça göni hassahana düşmek halatlary, şeýle hem şu ýylda hassahanadan daşary edaralaryna ýüz tutulman, ýiti ýa-da ötüşen

keseliň ýitilişmegi sebäpli duýdansyz ölmek halatlary girmeyärler. Ýöne şeýle halatlar az sanlydyrlar.

Ýüz tutmaklyk boýunça keselçilik öwrenilende alynýan maglumatlaryň dolylygy bilen baglanyşykly faktorlara üns bermek zerurdyr, olaryň hatarynda: saglygy goraýyş kömeginiň elýeterliligi; lukmanlar bilen üpjünçilik; ilatyň saglygy goraýyş kömegi üçin ýaşaýan we işleýän ýeri boýunça, şeýle hem ýöriteleşdirilen edaralaryna ýüz tutmaklyga bolan mümkinçiligi; ilatyň saglygy goramak babatda düşünjeliligi getirilip bilinerler.

Zerur şertler bolanynda ýüz tutmaklygyň maglumatlary diňe bir keselliligi däl, eýsem ilatyň keselçiligini hem ýeterlikli şöhlelendirýär. Ondan başga-da, olaryň üsti saglygy goraýyş gözden geçirmelerinde (deslapky, yzygiderli, maksatlaýyn) ýüze çykarylýan, näsaglaryň heniz lukmanlara ýüz tutmaklygyna sebäp bolmadyk keselleriň täze, irki ýagdaýlary bilen doldurylyp biliner.

Saglygy goraýyş edarasynyň hyzmat edýän çäginde ýaşaýan ilatda ýüze çykarylan keselçiligiň derejesine deňeşdirip baha berilende, ýüz tutmaklyk boýunça hasaba alynýan ilkinji keselçilik we keselleriň ýaýraýşy hakyndaky maglumatlaryň dolylygyna täsir edýän faktorlary göz önünde tutmak zerurdyr. Ilatyň saglygy goraýyş edarasyna ýüz tutmaklygynyň dolylygyny üpjün edýän şertleriň bolmadyk halatynda, ýaşalýan ýer boýunça hasaba alynan keselleriň sany hakyktdakydan az bolýarlar.

Ilatyň umumy keselçiligi hakyndaky maglumatlar, ilatyň arasynda hasaba alynan patologiýany peseltmek boýunça maksada gönükdürilen önüni alyş çärelerini geçirmäge, şeýle hem saglygy goraýyş işgärlerine we ýatymlyk orunlaryna bolan islegi kesgitlemäge ýardam edýär. Ýüz tutulanda hasaba alynýan keselçilik maglumatlaryny, kalendar ýylynyň pasyllary boýunça seljerilip bilinmegi hem mümkindir.

Keselçilik çuňňur öwrenilende goşmaça kesellänleriň görkezijisini alýarlar, şeýle hem ýylyň dowamynda hasaba alynan keselleriň gaýtalanýş koeffisiýentini hasaplap çykarýarlar. Onuň üçin statistiki talonlary elipbiýleşdirmek we olary kesellänleriň familiýalary hem-de ýaşaýan ýerleriniň salgylary boýunça paýlamak ulanylýar. Keseliň şol bir halatyna düzülen talonlary, şeýle hem keseliň kabul edilmedik kesgitlemeli talonlaryny aradan aýyrýarlar.

Hassahanadan daşary edaralarda aýratyn keselleri statistiki talonlarda hasaba alanlarynda, şol bir wagtyň özünde, olary saglygy goraýyş kömeginiň guramaçylyk ýagdaýny, onuň hilini we netijeliligini häsiýetlendirýän maglumatlary saklaýan, başga resminamalarda hem ýazýarlar. Şeýle resminamalary statistiki talona goşmaça doldurýarlar, olaryň maglumatlaryny hasabat düzenlerinde we bejeriş-önüni alyş edaralarynyň işini seljerenlerinde peýdalanýarlar. Ilatyň saglygy goraýyş kömegi üçin ýüz tutmalary hakyndaky maglumatlary statistiki talondan başga resminamalarda hasaba almaklyk, keselçiligiň aýratyn görnüşlerini öwrenmekligiň esasyny düzýär.

Ýokanç (epidemiki) keselçilik. Ýokanç keseller boýunça kabul edilen hasaba alyş we hasabat ulgamy, Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullygy edaralaryna we saglygy goraýyş guramalaryna ýüze çykan ýokanç keseller hakynda öz wagtynda we operatiw habar bermäge mümkinçilik berýär. Munuň özi şu keselleriň, şeýle hem hünär we iýmit zäherlenmeleriniň ýaýramagynyň önüni almak

maksady bilen amala aşyrylýar. Ýokanç keselleri hasaba almak we seljermek, gözegçiligi guramaga we kesel kesgitlemelerini anyklamaga, şeýle hem olaryň önüni alyş çärelerini işläp taýýarlamaga mümkinçilik berýär.

Ýurdymyzyň ähli çäginde hökmany hasaba alynmaly kesellere: garyn garahassalygy, paratifler, salmonellalar tarapyndan döreyän başga ýokançlar, bruselýoz, ganly içgeçme we käbir başga ýokanç keseller degişli edilýär. Sanalyp geçilen keseller bilen bir hatarda, Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň ýörite buýrugyna laýyklykda käbir ýokanç keselleriň dörändigini we ýurduň çäginde ýüze çykan howply ýokançlar bilen kesellänler hakynda gaýragoýulmasyz habaryň berilmeginiň tertibi tassyklanandyr.

Ýokanç keseller öwrenilende gözleg birligi bolup keseliň her bir halaty ýa-da kesele bolan güman etmeklik durýar, oňa epidemiki keselçiligi öwrenmek üçin esasy resminama “Ýokanç keseller, iýmit, hünär bilen baglanyşykly zäherlenme, sanjyma adaty bolmadyk täsiri barada gyssagly habarnama” (N 058/h) düzýärler.

Näsag Saglyk öýüne ýüz tutanynda ýä-da näsagyň öýüne barylýanda, ýokanç keseliň kesgitlemesini goýan ýa-da ony güman eden ähli lukmanlar we orta saglygy goraýyş işgärleri, olaryň işleýän ýerine garamazdan gyssagly habarnama düzmelidirler we 12 sagadyň dowamynda ony keseliň ýüze çykarylan ýeri boýunça (näsagyň ýaşaýan ýerine seretmezden) arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edarasyna ugratmalydyrlar. Ýokanç keseliň kesgitlemesi orta saglygy goraýyş işgäri tarapyndan goýulan bolsa, onda gyssagly habarnama iki nusgada düzülýär: olaryň biri arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edarasyna, beýlekisi bolsa – lukmanyň işleýän edarasyna gönükdirilýär.

Kesel bejeriş-önüni alyş edaralarynda düzülen gyssagly habarnamalar ýokanç keselleri hasaba alynýan depderçede bellige alynýar. Ýokanç keseliň kesgitlemesini üýtgeden kesel bejeriş edarasy, bu näsaga täze gyssagly habarnama dolduryp, onuň degişli bendinde üýtgedilen kesel kesgitlemesi, onuň goýlan senesini we ilki başdaky senesini görkezip, ony keseliň ýüze çykarylan ýeri boýunça arassaçylyk gullugy edarasyna ugratmaga borçlydyr.

Habarnama doldyrylanda keseliň ýaýramagyna garşy ulanylan çärelere, şeýle hem goýulan kesel kesgitlemesiniň barlamhana taýdan tassyklanylandygyna üns berilmelidir.

Ýokanç keselçiligi öwrenmeklik gözegçiligiň gündelik we tutuşlaýyn görnüşi boýunça amala aşyrylýar. Bejeriş-önüni alyş edaralarynda epidemiki keselçiligiň görkezijileriniň seljermesi hasabatlaryň esasynda geçirilýär. Bu edaralar “Ýokanç keselleriň hereketi hakyndaky hasabat” arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugyna tabşyryrlar. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edarasyna ähli bejeriş-önüni alyş edaralaryndan gelip düşen gyssagly habarnamalar ýokanç keselleri hasaba alynýan depderçede bellige alynýar. Soňra şu habarnamalaryň esasynda ýokanç keseller hakynda aýlyk, ýyllyk hasabatlary düzülýär.

Bu hasabatlarda bar bolan maglyumatlaryň esasynda arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edarasynyň hyzmat edýän çäginde degişli bolan şäher we oba ýerlerinde ýaşaýan uly ýaşly we çaga ilatynyň arasynda duş gelýän ýokanç keselleriň görkezijileri hasaplanyp çykarylýar.

Epidemiki däl keselçilik. Ilatyň saglygyny pugtalandyrmak boýunça meseleleri üstünlikli çözmek maksadynda saglygy goraýyş guramalaryna we edaralaryna, elmydama düzümine işjeň inçekesel, weneriki keseller, trihofitiýa, mikrosporiýa, fawus, gijilewük, howply täze döremeler, ruhy keseller degişli bolan wajyp epidemiki däl keseller bilen keselçiligiň derejesi hakyndaky takyk we gutarnykly maglumatlar zerurdyr.

Ýüze çykarylan näsaglar hakynda operatiw habar bermek, görkezilen nozologiki görnüşler bilen keselçilik hakynda maglumatlary almak we olar bilen göreş çäreleri guramak üçin, bejeriş-öňüni alyş edaralary tarapyndan bu keselleriň ömründe ilkinji gezek kesel kesgitlemeleri goýlan näsaglaryň ýörite hasabaty alnyp barylýar. Epidemiki däl keselçilik öwrenilende gözegçilik birligi bolup ömründe ilkinji gezek ýokarda görkezilen keselleriň biriniň kesgitlemesi goýulan her bir näsag durýar.

Epidemiki däl keselçiligi öwrenmegiň çesmesi bolup “Näsagda ömründe ilkinji gezek işjeň inçekesel, weneriki keseli, trihofitiýa, mikrosporiýa, fawus, gijilewük, ruhy keselleriniň kesgitlemesi barada habarnama” (N089/h) we “Ömründe ilkinji sapar howply täze döreme keseli kesgitlenilen näsag hakynda habarnama” (N090/h) hyzmat edýär. Habarnamany ähli kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarynda ýokarda görkezilen keselleri, näsaglaryň saglyk öýlerine ýüz tutanlarynda, näsagyň öýüne barylanda, olary hassahanada barlanylanda, saglygy goraýyş gözden geçirmelerinde ilkinj ýüze çykaran lukmanlar doldurýarlar. Eger-de kesel kesgitlemesi orta saglygy goraýyş işgäri tarapyndan goýulan bolsa, onda näsag lukmanyň ýanyna goýberilýär we onuň kesel kesgitlemesi tassyklanan halatynda, oňa habarnama doldurylýar. Ýylyň dowamynda dörän ähli kesel halatlaryny gurşap almak üçin epidemiki däl keselçiligi öwrenmeklik, gözegçiligiň tutuşlaýyn we gündelik usuly boýunça geçirilýär. Epidemiki däl keselçiligiň seljermesini bu keseller hakyndaky statistiki hasabatlaryň degişli görnüşlerinde bar bolan maglumatlar esasynda amala aşyrylýar. Alnan maglumatlar nozologiki görnüşler boýunça ýüze çykarylan keselleriň ýygylgyny we düzümini häsiýetlendirýän käbir görkezijileri kesgitlemek üçin peýdalanylýar.

Zähmete ukyplylygyny wagtlaýyn ýitirmek bilen baglanyşykly keselçilik. Keselçiligiň bu görnüşine işleýän adamlaryň (işçileriň, gullukçylaryň, daýhanlaryň we başg.) işe çykmazlyklaryna getiren kesel halatlary degişli edilýär. Şeýlelikde, şu halatda gürrüň işleýän adamlaryň keselçiligi hakynda gidýär. Şunuň bilen hem bu meseläniň uly sosial ähmiýeti we oňa saglygy goraýyş guramalarynyň, kärdeşler arkalaşygynyň we bütinlikde döwletiň berýän we bermeli ünsi şertlendirilýär.

Zähmet ukyplylygyny wagtlaýyn ýitirmeklik bilen keselçilik öwrenilende, gözegçilik birligi bolup, belli bir ýylda işleýän adamda kesel sebäpli ýüze çykan wagtlaýyn işe ýarawsyzlygyň her bir halaty durýar.

Hasaba alyş resminamasy bolup diňe bir adamyň işden wagtlaýyn boşadylmagyny ýuridiki kepillendirýän resminama bolman, eýsem esasynda sosial ätiýaçlandyrmasy serişdelerinden kömek puly tölenýän maliýe resminamasy bolan, zähmete ukypsyzlyk haty hyzmat edýär. Zähmete ukypsyzlyk hatynda pasport maglumatlaryndan başga (familiýasy, ady, atasynyň ady, jynsy, ýaşı) näsagyň işleýän ýeri, keseliň kesgitlemesi (ilkibaşdaky we ahyrky) we işden boşadylmagynyň

dowamlylygy, ýagny wagtlaýyn ise ýarawsyzlygyň mohleti hakynda maglumatlar hem bardyr.

Her bir kärhanada we edarada kärdeşler arkalaşygy guramasy we ynanylan lukmanlar, wagtlaýyn zähmete ukypsyzlyk hakynda ýörite görnüş boýunça çäryeklik hasabatyny düzýärler. Bu hasabat şu kärhananyň ýa-da edaranyň degişli bolan pudagyňyň kärdeşler arkalaşygynyň şäher ýa-da welaýat guramasyna ugradylýar.

Çäryeklik hasabatlaryň esasynda ýarymýyllyk we ýyllyk hasabatlary düzülýär. Bu hasabat görnüşinde şu edarada işleýänleriň sany, işe ýarawsyzlyk halatlarynyň sany (ilkinji işe ýarawsyzlyk halatlary boýunça) we hasabat döwründe (çäryekde, ýylda) işleýänlerde ýüze çykan işe ýarawsyzlygyň kalendar günleri (ilkinji işe ýarawsyzlyk halatlary we onuň dowamlary boýunça) hakyndaky maglumatlar getirilýär.

Zähmet ukyplylygyny ýitirmekligiň halatlary we günleri hakyndaky maglumatlar bütinlikde ähli keseller boýunça we aýratyn tapawutlandyrylýan görnüşler, kesel toparlary (has giňden ýaýran) boýunça görkezilýär. Iş ukyplylygynyň ýitirilmegine getirýän, ýöne hasabatda aýratyn tapawutlandyrylmaýan keseller “başga keseller” hatarynda ýazylýar.

Hasabat görnüşiniň maglumatlary esasynda iş ukyplylygyny wagtlaýyn ýitirmeklik bilen keselçiligi häsiýetlendirýän käbir görkezijileri hasaplamak mümkindir.

1. İşe ukypsyzlygyň 100 sany işleýänlere düşýän halatlarynyň sany (jemi we keselleriň aýratyn görnüşleri we toparlary boýunça):

$$\frac{\text{Işe ukypsyzlygyň halatlarynyň sany}}{\text{Işleýänleriň ortaça ýyl sany}} \times 100$$

2. İşe ukypsyzlygyň 100 sany işleýänlere düşýän günleriniň sany (jemi we keselleriň aýratyn görnüşleri we toparlary boýunça):

$$\frac{\text{Işe ukypsyzlygyň günleriniň sany}}{\text{Işleýänleriň ortaça ýyl sany}} \times 100$$

3. İşe ukyplylygyň ýitirilmeginiň 1 halatynyň ortaça dowamlylygy:

$$\frac{\text{Işe ukypsyzlygyň günleriniň sany}}{\text{Işe ukypsyzlygyň halatlarynyň sany}}$$

4. Keselçiligiň düzüminiň görkezijileri:

a) haýsy hem bolsa bir kesel bilen baglanyşykly işe ukypsyzlygyň halatlarynyň, işe ukyplylygyň ýitirilmeginiň ähli halatlarynyň arasyndaky paý agramy;

b) haýsy hem bolsa bir kesel bilen baglanyşykly işe ukypsyzlygyň günleriniň, işe ukypsyzlygyň ähli günleriniň arasyndaky paý agramy.

Bu görkezijileriň seljermesi kärhanadaky keselçiligiň dinamikasy (ýylyň çäryekleri boýunça we birnäçe ýylda) hakynda netije çykarmaga, pudagyň beýleki

kärhanalary bilen deňeşdirip baha bermekligi geçirmäge, işçileriň keselçiliginde esasy orunlary tutýan keselleri tapawutlandyrmaga we onuň esasynda zerur bolan bejeriş – sagaldyş çäreleri geçirmegi meýilleşdirmäge ýardam edýär.

Emma bu hasabat görnüşiniň wagtlaýyn iş ukybyny ýitirmeklik bilen keselçiligi çuňňur öwrenmeklige bolan mümkinçiligi çäklenendir. Ol kärhanada kimiň, nähili ýygylkda keselleýändigini kesgitlemäge mümkinçilik bermeyär, sebäbi onda kesellän adamlar hakynda däl-de, diňe kesel halatlary hakynda maglumatlar söhlelendirilýär.

Bu görnüş boýunça keselçilige işleýänleriň jynsy, ýaşy, hünäri we işlän möhleti ýaly wajyp faktorlaryň edýän täsirini hasaba almak bilen baha bermeklik mümkin däl.

Soňky ýyllarda saglygy goraýyş edaralarynyň işinde işe ukyplylygyň wagtlaýyn ýitirmegi bilen keselçiligi hususy hasabat maglumatlary boýunça öwrenmek usuly ginden peýdalanylýar.

Kärhananyň her bir işgärine ýörite hasabat resminamasy (“Işgäriň hususy kartasy”) doldurylýar, onda işgäriň familiýasy, ady, jynsy, ýaşy, hünäri we işlän möhleti (umumy we şu hünär boýunça) görkezilýär.

Ýylyň dowamynda saglygy goraýyş işgärleri tarapyndan bu karta, işe ýarawsyzlyk hatyndan her bir işgäriň iş ukyplylygyny ýitiren ähli halatlary, kesel kesgitlemeleri onuň işden boşadylmagynyň möhletini görkezmek bilen goçurilip ýazylýar.

Hasaba almaklygyň şeýle ulgamy keselçiligi diňe bir ýokarda getirilen umumy görkezijiler boýunça däl, eýsem aýratyn ýaş, jyns, hünär we işlän möhleti toparlary üçin hasaplanyp çykarylýan ýörite koeffisiýentler boýunça hem öwrenmäge mümkinçilik berýär. Olardan hem başga, şahsy hasap keselçiligi häsiýetlendirýän ýene-de käbir goşmaça görkezijileri hasaplap çykarmaga we seljermäge mümkinçilik döredýär:

- kesellänleriň göterimi - ýylyň dowamynda zähmete ukyplylygyny ýitirmegiň bir halaty hem bolan işleýänleriň sanynyň, şu edarada bütin ýylda işlänleriň umumy sanyna bolan gatnaşygy;
- kesellänleriň wagtlaýyn zähmete ukypsyzlyk halatlarynyň sany boýunça paýlanyşy;
- ýiti keselleriň gaýtalanýş koeffisiýenti – bütin ýylda işleýänleriň zähmete ukypsyzlyk halatlarynyň sanynyň (kesgitli kesel boýunça) bu keselden ejir çekenleriň sanyna bolan gatnaşygy;
- dowamly keselleriň ýitileşmeginiň gaýtalanýş görkezijisi.

Keselçiligi hususy hasaba almak, şeýle hem öz aralarynda etiologiki baglanyşygy bolan birmeňzeş keseller boýunça ýylyň dowamynda işe ukypsyzlygyň 4 halaty ýa-da 40 güni (ýa-da birmeňzeş däl keseller boýunça 6 we köp halaty we 60 gün ýa-da köp işe ukypsyzlyk günleri) uzak ýa-da ýygy keselleýänleriň toparyny tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Bu topary barlamak we olarda zerur bolan bejeriş-öňüni alyş işlerini geçirmek bütinlikde kärhana boýunça keselçiligi peseltmäge uly ýardam edýär.

Gospitallaşdyrylan keselçilik. Hassahana ýerleşdirilen näsaglaryň keselçiligi, munuň özi hassahanada bejerilenleri hasaba almak bolup, umumy we aýratyn

nozologiki görnüşler boýunça ýygylk koeffisiýentleri görnüşinde 1000 adama hasaplanyp çykarylýar. Bu keselçilik “Ýatymlaýyn bejeriş edarasyndan çykarylan näsagyň hasabat görnüşiniň” (N 066/h) maglumatlary boýunça öwrenilýär. Hassahana ýerleşdirilen näsaglar hakynda statistiki maglumatlary ýörite barlaglar esasynda we hassahananyň resmi döwlet statistiki hasabatlaryndan almak bolýar.

Gospitallaşdyrylan keselçilik hakyndaky maglumatlar, wagtynda gospitalaşdyrmak, hassahana kömeginiň häsiýeti we möçberi, bejerilişiniň möhleti we netijesi hakynda netije çykarmaga ýardam edýär. Umumy we aýratyn nozologiki görnüşler boýunça ölümçiligi öwrenmeklik aýratyn rol oýnaýar.

Ýüz tutma maglumatlaryny gospitalaşdyrylan keselçilik hakyndaky maglumatlar bilen deňeşdirmek, näsaglaryň ýatymlaýyn bejeriş orunlaryna saýlanyp alnyş derejesi hakynda, şeýle hem gospitalaşdyrmaga mätäç näsaglaryň kanagatlanýş derejesi hakynda netije çykarmaga mümkinçilik berýär. A. A. Rominskiý saýlama barlag geçirende alan şeýle maglumatlaryny getirýär. Gospitalaşdyrmagyň ýurt boýunça umumy görkezijisi 148,4 halata deň bolanynda (1000 adama, çaga dogmaklyk hasap edilmäninde), erkek adamlar aýallara görä ýygý gospitalaşdyrylýarlar (159,6 we 138,9 degişli toparyň 1000 adamyna). Gospitalaşdyrmagyň has ýokary derejesi irki ýaşyndaky çagalarda (1 ýaş ömründäkilerde – 677,5 şu ýaşdakylaryň 1000-ne) bolýar; 70 ýaşdan ýokary ýaşdakylarda gospitalaşdyrmak derejesi has pes bolýar. Ähli näsaglaryň bejerilişiniň orta möhleti 13,9 güne deň; gospitalaşdyrylanlaryň has köpüsi hassahanada 6-9 gün bolýarlar (25,2 %); hassahanada 1 aýdan hem köpräk 9,7 % näsaglar bejerilýär; 5,2 % näsag diňe bir günlük gospitalaşdyrylýar.

Gospitalaşdyrylan näsaglaryň statistiki maglumatlary boýunça keselleriň ýaýraýşy hakynda aýdyp bolmaýar. Mysal üçin, ilkinji ýüz tutanlaryň arasynda howply täze döremeler, reumatizm, appendisit, dizenteriya, toksiki dispepsiya, stenokardiya, bagyr keselli, aşgazanyň baş keseli ýaly näsaglar 11-15 % deň bolýar, gospitalaşdyrylan näsaglaryň arasynda bolsa 47-49 % (Bruşlinskaýa L. A.). Gospitalaşdyrylan keselçilik hakyndaky maglumatlar ýatymlaýyn orun gaznasyny meýilleşdirmekde göz önünde tutulýar. Häzirki wagtda biziň ýurdumyzda gospitalaşdyrmakda ähli kesel bejeriş edaralaryna ýylyň dowamynda ýüz tutan näsaglardan 10-12 % golaýy alynýar. Gospitalaşdyrylyş derejesi hassahana kömeginiň elýeterliligini, şeýle hem dürli kesellerde bu kömegiň zerurlygyny we mümkinçiligini häsiýetlendirýär.

Saglygy goraýyş gözden geçirmelerinde ýüze çykarylýan keselçilik. Keselleri hasaba almagyň bu görnüşi, kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň amalynda ilatyň dürli toparlarynda sagaldyş gözegçiligi usulynyň giňden ulanylmagyna esaslanýar. Her ýyl senagat kärhanalarynyň, ýetginjekleriň, mekdep okuwçylarynyň köp sanlysy saglygy goraýyş gözden geçirmeleri bilen gurşalyp alynýar. Ilatyň uly toparlary kesgitli keselleri – inçekeseli, howply täze döremeleri we başga keselleri ýüze çykarmaklyk üçin saglygy goraýyş barlagyndan geçýärler.

Bu usulyň kömegi arkaly dowamly keselleriň, öň belli bolmadyk ýa-da olar bilen ilatyň özi saglygy goraýyş edaralaryna ýüz tutmaýan halatlary, şeýle hem şol ýa-da beýleki keselleriň başlangyç ýüze çykmalarynyň käbir halatlary ýüze çykarylýp,

hasaba alynýar. Bu usulyň artykmaçlygyna, şeýle hem käbir dowamly keselleriň we patologiki ýagdaýlaryň anyklanylyşyny mysal getirmek bolar.

Saglygy goraýyş gözden geçirmeleriniň maglumatlarynyň uly anyklaýyş gymmatlylygy, takyklygy we ygtybarlylygy bardyr. Saglygy goraýyş gözden geçirmeleri wagtynda anyklaýyş serişdelerini ulanmak hem-de dürli kesellerde anyklaýyş çemeleşmelerini unifikirlmek mümkinçiligi döreýär.

Soňky ýyllarda lukmanlaryň we hünärmen-ekspertleriň toparlary tarapyndan çuňlaşdyrylan, toplumlaýyn barlaglary ýygy geçirilýär.

Saglygy goraýyş gözden geçirmelerinde barlanylanlary mundan beýläk hem, ähtimal, kesgitli wagt aralygynda saglyk kömegi üçin ýüz tutmajak sagdyn adamlara we bejeriş edaralaryna uzak wagtlap ýüz tutmazlygynyň sebäbini içgin öwrenmek bilen saglyk kömegine mätäç bolan näsaglara paýlamak örän wajypdyr.

Bu toparlar ilatyň keselçiliginiň statistikasynda gelejekde saglyk kömeginiň elýeterlilik we ýöriteleşmegi ýokarlananda, şeýle näsaglaryň haýsy böleginiň lukmanlara özbaşdak ýüz tutjakdygyny we haýsy bölegi üçin bolsa sagaldyş gözegçiligini, ýagny saglyk hyzmatynyň has işjeň usulyň göz önünde tutmagyň gerekdigini bilmek üçin aýratyn berilýär. Saglygy goraýyş gözden geçirmeleriniň netijeliligi hakyndaky käbir maglumatlar 49-njy tablisada görkezilýär.

Tablisa 49

Toplumlaýyn saglygy goraýyş gözden geçirmeleriniň maglumatlary boýunça şäher ilatynyň keselçiligi (1000 adama ýüze çykarylan keselleriň sany)

Keseller	Saglygy goraýyş gözden geçirmelerinde ýüze çykarylan, oň belli bolmadyk keselleriň sany	Saglyk kömegini talap edýän, ýüze çykarylan keselleriň sany
Hemmesi	839,5	599,3
Şol sanda:		
gan aýlanyş ulgamynyň	180,3	165,6
gulak, burun, bokurdak	178,1	89,5
nerw ulgamynyň	90,9	79,1
iýmit siňdiriş agzalarynyň	75,8	47,6
aýallaryň jyns agzalarynyň	47,2	42,3

Käbir keselleriň (dowamly tonzilitler, piýelitler, faringitler we ş.m.) ýörite saglygy goraýyş gözden geçirmelerinde, saglyk öýlerine ýüz tutmalara seredeniňde, has ýygy ýüze çykarylýandygy kesgitlenilendir. Mysal üçin, wenanyň warikoz giňelmesiniň ýygyllygy saglyk öýüne ýüz tutmalaryň maglumatlary boýunça 1000 adama 1,6 deň bolan ýagdaýynda, gözden geçirmelerde 1000 barlanan adama onuň 26,7 täze halaty ýüze çykarylýar. B. A. Demidowyň, B. D. Petrakowyň we B. M. Hromowyň maglumatlary boýunça ýüz tutmaklyk boýunça 1000 ilata miokardyň infarktynyň 0,7 halaty, barlag maglumatlary boýunça bolsa – 2,5 halaty, ýagny 3,6 esse köp halaty hasaba alynýar.

Ölümiň sebäpleriniň maglumatlaryny hasaba almak esasynda öwrenilýän keselçilik. Ölümiň sebäpleri hakyndaky maglumatlar esasynda keselçiligi

öwrenmegiň çeşmesi bolup “Ölüm hakynda lukmançylyk şahadatnamasy” (№ 106/h) hyzmat edýär.

Lukman ölüm hakyndaky lukmançylyk şahadatnamasynda ölumiň sebäbini anyklamak we esasy keselleri (ölümiň esasy sebäbini), bilelikde gelýän keselleri we gaýra üzülmeleri tapawutlandyrmak bilen baglylykda aýratyn möhüm we köp halatlarda kyn kesgitlenýän bentleri dogry we anyk doldurmalydyr. Ölüm hakyndaky lukmançylyk şahadatnamasynyň 11 bendi ölumiň sebabini kesgitlemäge degişlidir. Şu ýagdaýda lukman ölumiň gös-göni sebäbini döreden ýa-da şertlendiren keseli, ýagny: a) ölumiň gös-göni sebäbini; b) ölumiň göni sebäbi bilen şertli keseliň gaýra üzülmelerini; d) ölumiň esasy sebäbini görkezmelidir. Ondan hem başga bu bentde, ölüme getiren kesel ýa-da onyň gaýra üzülmesi bilen baglanyşykly bolmadyk, ýöne şoňa ýardam eden beýleki ähmiýetli keselleri sanamak zerurdyr. Şeýlelikde, lukmandan ýokary hünär dereje we näsagyň patologiýasyny gowy bilmeklik talap edilýär.

Ölüm hakyndaky lukmançylyk şahadatnamasynda bar bolan maglumatlary işläp taýýarlamaklyk umumy keselçilik hakyndaky maglumatlaryň ähmiýetli derejede üstüni ýetirýär. Keselçiligiň bu bölegini öwrenmek keselleriň haýsy görnüşleriniň ölumiň sebäbi bolandyklaryny anyklamaga, kesel bejeriş-öňüni alyş işiniň ölümçiligi peseltmek we ömri uzaltmak boýunça meselelerini we ugurlaryny bellemäge mümkinçilik berýär. Ölümçiligiň sebäpleri hakyndaky maglumatlary keselleriň degişli görnüşleriniň (umumy keselçilik) maglumatlary bilen deňeşdirmek, ilata edilýän saglyk hyzmatlarynyň hiliniň wajyp görkezijileriniň biri bolan ölümçiligiň ölçegini kesgitlemäge ýardam edýär.

Keselçiligi öwrenmegiň dürli usullarynyň ähmiýeti. Keselçiligi öwrenmegiň ýokarda görkezilen her bir usulynyň, olaryň esasynda toplanýan maglumatlaryň hiline we ähmiýetine degişlilikde öz aýratynlyklary bardyr. Mysal üçin, keselçiligi bejeriş edaralaryna ýüz tutmaklygyň esasynda öwrenilende, adaty, näsag keseliň ol ýa-da başga alamatyny duýýar ýa-da kesel hadysasynyň bardygyna özi göz ýetirýär we şol boýunça-da onuň özi ýüz tutanynda kesel ýüze çykarylýar. Şonuň üçin hem ýüz tutmaklygyň maglumatlary boýunça keselçilige ýiti keseller, dowamly keseller bolsa – ýitileşme ýagdaýynda mahsusdyr. Saglygy goraýyş gözden geçirmelerinde ýüze çykarylýan keselçilikde bolsa, tersine, alamatсыз geçýän, aýratyn hem başlangyç ýa-da wagtlaýynça sazlaşan ýagdaýlar, näsaglaryň özleri tarapyndan duýulmaýan keseller (inçekesel, ýürek-damar, onkologiki we basg.) has ýyggy ýüze çykarylýar.

Ölumiň sebäpleriniň maglumatlary boýunça keselçilik hasaba alnanynda ölüme getiren has agyr keseller ýüze çykarylýar.

Şeýlelikde, bu usullar aýratynlykda alnanda olaryň hiç biri hem keselçiligi bütinlikde, şeýle hem aýratyn keselleri doly häsiýetlendirip bilmeýär. Olaryň her biri diňe öz mümkinçilikleriniň çäklerinde keselleriň ýaýraýşy hakynda düşünje berýär. Şundan ugur alyp, ilatyň keselçiligi hakynda doly we takyk maglumatlary almak üçin ýokarda beýan edilen usullaryň ählisini toplumlaýyn peýdalanmak zerurdyr. Şunuň bilen baglylykda her bir lukman öz hünär çäklerinde keselçiligi öwrenmegiň şol ýa-da beýleki usulyny aýratynlykda ýa-da bu usullary bilelikde ulanmagy başarmalydyr.

Ilata saglygy goraýyş hyzmatlarynyň guramaçylyk esaslary

Türkmenistan Garaşsyzlygyny alan dessine “döwletiň iň ýokary gymmatlygy adamdyr, onuň ömrüdir, saglygydyr, howpsuzlygydyr, onuň doly manysyndaky ahlak we beden ösüşidir” diýip jar etdi. Şunuň bilen baglylykda döwlet Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllaryndan başlap, ilatyň saglygy baş döwlet wezipeleriniň biri edilip goýulyp, Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň gös-göni gatnaşmagynda işlenilip düzülen “Saglyk” Döwlet maksatnamasynda adam saglygyny goramak syýasatynyň esasy ugurlary kesgitlenildi.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasyna laýyklykda Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň saglygy goraýyş we derman senagatyny ösdürmeklik ilatyň, her bir raýatyň saglygyny goramaga we pugtalandyrmaga, adam ömrüniň sagdyn dowamlylygyny artdyrmaga, adam ömrüni uzaltmaga gönükdirilýär we ýurdumyzda ilat saglygyny goramakda şu aşakdaky esasoýujy ýörelgelerden ugur alynýar:

- saglygy goraýyşyň döwlet häsiýetliligi;
- saglygy goraýyşyň sagdyn adamlaryň saglygyny berkitmeklige hem-de keselleriň önüni almaklyga gönükdirilmegi;
- saglygy goraýyş hyzmatlarynyň ilata elýeterliligi;
- möhüm saglygy goraýyş hyzmatlarynyň mugt ýerine ýetirilmegi;
- ilatyň, her bir raýatyň öz saglygy babatda şahsy jogapkärçiliginiň giňeldilmegi;
- saglygy goraýyşda ilatyň özara raýdaşlygy;
- ýaşyna, jynsyna, ýaşayan ýerine we beýleki aýratynlyklaryna garamazdan ilata saglygy goraýyş hyzmatlarynyň deňligi;
- saglygy goraýyş hyzmatlarynyň netijeliligi, üznüksizligi hem-de ýokary hilliligi;
- saglygy goraýyş ylmynyň hem-de amalyynyň birligi;
- türkmen halkynyň we dünýä halklarynyň saglygy goramak hem-de pugtalandyrmak babatda taryhy tejribeleriniň, ýol-ýörelgeleriniň netijeli hem-de ýerlikli peýdalanylmagy we ösdürilmegi.

Saglygy goraýyşyň guramaçylyk esaslary döwlet resminamalarynda, ýurdumyzyň Baň kanuny bolan Konstitusiýada we ondan gelip çykýan raýatlaryň saglygyny goramaga bolan konstitusiýalaýyn hukuklaryny üpjün etmäge gönükdirilen “Raýatlaryň saglygyny goramak hakynda”, “Melhemçilik we derman üpjünçiligi hakynda”, “Işiň aýry-aýry görnüşlerini ygtyýarlylandyrmak hakynda” Türkmenistanyň kanunlarynda we gaýry kadalaşdyryjy hukuk resminamalarynda beýan edilýär.

“Raýatlaryň saglygyny goramak hakynda” Türkmenistanyň kanunynda saglygy goraýyşyň guramaçylygynyň esaslaryny düzýän esasy kadalar kesgitlenilýär. Bu kanunçylyk namasynda ilatyň saglygyny goramak bilen baglynyşykly wajyp düzgünler döwlet meselesi hökmünde umumylaşdyrylýar. Onda döwlet guramalarynyň, jemgyýetçilik guramalarynyň hem-de raýatlaryň jemgyýetçilik saglygyny goramak işinde hukuklary we borçlary aýk aýdyň görkezilýär. Kanun raýatlary öz saglyklaryna we jemgyýetiň başga agzalarynyň saglyklaryna aýawly garamaklyga borçly edýär.

Kanunda ilata bejeriş-öňüni alyş kömegini bermegiň guramaçylygyna aýratyn üns berilýär. Onda saglygy goraýşyň umumy ýörelgelerini beýan etmek bilen bir hatarda bejeriş-öňüni alyş ulgamyny aýdyňlaşdyrýan düzgünler hem bar. Mysal üçin, ilata saglygy goraýyş kömeginiň görnüşleri – ilkinji saglygy goraýyş sanitariýa kömegi, tiz saglygy goraýyş, ýöriteleşdirilen saglygy goraýyş, derman kömegi, saglygy goraýyş-durmuş, şeýle hem şypahana-kurort kömegi görkezilýär. Şol bir wagtda raýatlara derman kömegini bermek “Melhemçilik we derman üpjünçiligi hakynda” kanunyna, ilata arassaçylyk hem-de keselleriň ýaýramagyna garşy göreş hyzmatlaryny etmegiň bolsa, Türkmenistanyň Arassaçylyk jemkanunyna laýyklykda amala aşyrylýandygy belenilip geçilýär.

“Raýatlaryň saglygyny goramak hakynda” Türkmenistanyň kanununda saglygy goraýşyň we durmuş üpjünçiliginiň wajyp gazananlarynyň biri - ilatyň ähli jemgyýetçilik durmuş toparlaryna näsaglan halatlarynda durmuş ätiýçlygy boýunça döwletiň kömek puluny almak bilen işden galmaga hukugynyň ýaýraýandygy nygtalýar. Şeýle hem kanunda saglygy goraýşyň keselleriň öňüni alyş ugry, saglygy goraýyş gözegçiligi usuly we onuň guramaçylyk görnüşleri, önümçilik şikeslenmeleriniň, hünär bilen baglynyşykly keselleriniň öňüni almaklyk we başgalar özüleriniň beýanyň tapýarlar.

Bu kanun döwlet tarapyndan ilatyň saglygy baradaky edilýän aladanyň aýdyň ýüze çykasydyr. Bu resminamanyň ähli maddalary esasy ýagdaýy – ilatyň saglygyny goramagyň döwletiň wajyp meseleleriniň biridigini görkezýär.

Raýatlaryň saglygyny goramak hakyndaky kanun saglygy goraýyş işgäleriniň hukuklaryny we borçlaryny kesgitlemek bilen bir hatarda, saglygy goraýyşy dolandyryş işini hem kadalaşdyrýar. Türkmenistanyň Baş kanunyna laýyklykda saglygy goraýyş işine ýolbaşçylygy hökümetiň ýokary guramalary we döwletiň dolandyryş guramalary amala aşyrýarlar.

Saglygy goraýyşa gös-göni ýolbaşçylygy saglygy goraýşyň merkezi we ýerli guramalary amala aşyrýarlar. Saglygy goraýşyň merkezi guramasy bolup, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi durýar, ol saglygy goraýşyň häzirki ýagdaýyna we mundan beýläkki ösüşine, lukmançylyk ylmyňa hem-de ilata berilýän kömegiň hiline jogapkärçilik çekýär.

Saglygy goraýşyň merkezi dolandyryş guramasy “Raýatlarynyň saglygyny goramak hakyndaky” kanuna laýyklykda bejeriş-öňüni alyş edaralaryň işini üpjün etmäge, edaralaryň ýeke-täk sanawyny, olar hakyndaky düzgünnamalary, kadalary (derman harçlanyş, saglygy goraýyş edaralarynda näsaglaryň iýmitleniş, edaralary ulag bilen üpjün ediş we başg.), edaralary saglygy goraýyş tehnika, ýörite we hojalyk abzallary, näsaglara ideg etmek üçin gerek bolan serişdeler bilen enjamlaşdyrmagyň düzgünlerini işläp taýýarlamaga we tassyklamaga borçlandyrylýar.

Saglygy goraýşyň ýerli guramalaryna welaýat merkezlerindäki, şäherlerdäki saglygy goraýyş dolandyryş müdirlikleri degişlidir. Olar saglygy goraýyş edaralarynyň ösüşi, olaryň pähimli ýerleşşi, ilata saglygy goraýyş kömeginiň guralyşy boýunça çäreleri işläp taýýarlaýarlar, ilatyň saglygyny goramak baradaky kanunlaryň berjaý edilişine gözegçiligi amala aşyrýarlar.

Saglygy goraýyş guramalary saglygy goraýyş edaralarynyň işini ugrukdyrýarlar we utgaşdyrýarlar, saglygy goraýyşyň aýratyn pudaklarynyň özara gatnaşygyny, olaryň guramaçylyk usullarynyň we esasy ýörelgeleriniň ýeke-täkligini üpjün edýärler.

Şeýlelikde, saglygy goraýyş munuň özi özara ykjam baglanyşykda bolan, biri-biriniň işleýiş ýagdaýyna täsir edýän, düzüm (saglygy goraýyş guramalary) hem-de iş (ilkinji saglygy goraýyş kömegi, hassahana kömegi, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy, derman kömegi) birliklerinden ybarat bolan özbaşdak dinamiki ulgamdyr. Saglygy goraýyşyň hereket edýän dinamiki ulgamy ýeke-täk maksadyň we meseleleriň (jemgyýetçilik saglygynyň derejesini, saglygy goraýyş kömeginiň hilini ýokarlandyrmak we başg.) esasynda ösýär.

Saglygy goraýyşy dolandyrmak diýleninde, saglygy goraýyşda guramaçylyk çözgütleriniň kabul ediliş, şeýle hem amala aşyrylyş we olara gözegçilik ediliş şertlerini we görnüşlerini öwrenýän, dolandyryş ylmynyň bölümüne düşünmeklik kabul edilendir. Ýaşayşyň häzirki şertlerinde saglygy goraýyş ulgamynda guramaçylyk – dolandyryş işi önüjdar bolup durýar. Ol göniden göni:

- saglygy goraýyş ulgamy we ilatyň saglyk ýagdaýy baradaky maglumatlary toplamakdan, ony işläp taýýarlamakdan we seljermekden;
- çözgütleri kabul etmekden we olary dolandyrylýan obýektlere ýetirmekden;
- kabul edilen çözgütleriň saglygy goraýyş edaralarynyň işine we ilatyň saglyk ýagdaýyna täsiri hakyndaky maglumatlary jemlemekden, ony täzedan işlemekden we seljermekden ybaratdyr.

Saglygy goraýyşy dolandyrmak üçin gerekli ähli maglumatlar:

- saglygy goraýyş statistiki (ilat, onuň saglygy, saglygy goraýyş edaralary, olaryň işi, ýerleşşi, işgärleri, olaryň taýynlygy we başgalar hakyndaky);
- ykdysady (maliýe);
- maddy-tehniki we derman üpjünçiligi hakyndaky;
- ylmy lukmançylyk we saglygy goraýyş tehnologiýalary ýaly şertli bölekler bölünýärler.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasynda göz önünde tutulan ýurdumyzyň saglygy goraýyşyny ösdürmegiň ileri tutulýan ugurlaryny durmuşa ornaşdyrmak maksady bilen, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň 1998 ýylyň Gurbansoltan aýynyň 1-de 109-njy buýrugy esasynda tassyklan saglygy goraýyş edaralarynyň sanawyna laýyklykda, ýurdumyzda saglygy goraýyş edaralarynyň şu aşakdaky ýaly kysymlary we görnüşleri tapawutlandyrylýar:

- I. Dolandyryş guramalary
- II. Okuw jaýlary
- III. Ylmy-kliniki merkezler
 1. Sary Karanow adyndaky göz keselleri ylmy- kliniki merkezi
 2. Gurbansoltan eje adyndaky eneleriň we çagalaryň saglygyny goraýyş ylmy-kliniki merkezi
 3. Onkologiýa ylmy-kliniki merkezi
- IV. Merkezi edaralar
 1. Kardiologiýa ylmy-kliniki merkezli hassahana

2. Fiziologiýa ylmy-kliniki merkezli hassahana
 3. Türkmenistanyň saglygy goraýyş we derman senagaty ministriginiň ýanyndaky hassahana
 4. S. A. Nyýazow adyndaky bejeriş-maslahat beriş merkezi
 5. Merkezi psihiatriýa we narkologiýa hassahanasy
 6. Merkezi deri-wenerologiýa hassahanasy
 7. Merkezi inçekeşel hassahanasy
 8. Diş bejeriş merkezi
 9. Anyklaýyş merkezi
 10. Gazanylan immun ýetmezçilik sindromynyň önüni alyş merkezi
 11. Kazyýet - saglygy goraýyş seljermesiniň merkezi býurosy
 12. Merkezi patologoanatomiki býuro
 13. Merkezi gan guýuş stansiýasy
 14. Ekstremal lukmançylyk merkezi
 15. Saglygy goraýyş statistikasynyň merkezi usul býurosy
 16. Merkezi hemaýata mätäçligi anyklaýyş topary
 17. Derman serişdeleriniň, saglygy goraýyş hajatly önümleriň, saglygy goraýyş enjamlarynyň hilini, seljermesini we kliniki barlaglaryny döwlet hasaba alyş merkezi
- V. Kesel bejeriş-önüni alyş edaralary
- Etrap hassahanasy
- Şäher hassahanasy
- Ýöriteleşdirilen şäher çagalar hassahanasy
- Beýik Watançylyk urşunyň maýyplarynyň hassahanasy
- Enäniň we çaganyň ýöriteleşdirilen şäher hassahanasy
- Şäher ýokanç keselleri hassahanasy
- Trawmatologiýa we gaýra goýulmasyz hirurgiýa boýunça şäher merkezi
- Köp ugurly welaýat hassahanasy
- Enäniň we çaganyň welaýat hassahanasy
- Welaýat ýokanç keselleri hassahanasy
- Welaýat inçekeşel hassahanasy
- Welaýat psihiatriýa we narkologiýa hassahanasy
- Welaýat deri-wenerologiýa hassahanasy
- Welaýat onkologiýa hassahanasy
- Gazanylan immun ýetmezçilik sindromynyň önüni alyş welaýat merkezi
- Welaýat gan goýberiş stansiýasy
- Welaýat saglyk merkezi
- Şäher saglyk öýi
- Oba saglyk öýi
- Talyplar saglyk öýi
- Welaýat maslahat beriş-anyklaýyş merkezi
- Etrap diş bejeriş merkezi
- Şäher diş bejeriş merkezi

- Welaýat diş bejeriş merkezi
- Çagalaryň şäher diş bejeriş merkezi
- Etrap “Tiz kömek” merkezi
- Şäher “Tiz kömek” merkezi
- Şäher bedenterbiýe-sagaldyş merkezi
- VI. Kazyýet saglygy goraýyş we patologoanatomiki gullugynyň edaralary
 - Kazyýet saglygy goraýyş seljermesiniň welaýat býurosý
 - Şäher patologoanatomiki býurosý
 - Welaýat patologoanatomiki býurosý
- VII. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň edaralary
 - Gigiýena we epidemiologiýa boýunça merkezi barlamhana
 - Gyrgyna garşy stansiýa we onuň welaýat bölümleri
 - Welaýat arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy
 - Şäher arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy
 - Etrap arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy
- VIII. Saglygy goraýyş durmuş ýagdaýlary edaralary
 - Şäher hemaýata mätäçligi anyklaýyş topary
 - Welaýat hemaýata mätäçligi anyklaýyş topary
 - Welaýat çagalar öýi
 - Çagalaryň psihonewrologiki internat öýi
 - Garrylaryň we maýyplaryň welaýat internat öýi
- IX. Dermanhana edaralary

Saglygy goraýyş edaralarynyň düzüminde öňdebaryjy orny kesel bejeriş-öňüni alyş edaralary eýeleýärler. Olar ilaty elýeter, ýokary hilli hassahana we ilkinji saglygy goraýyş kömeginiň ähli görnüşleri bilen üpjün etmäge niýetlenendirler. Bu edaralaryň toplumlaýyn ady tötänleýin bolman, ol näsaglara bejeriş-öňüni alyş kömegini etmek, şeýle hem keselleriň öňüni almakdan durýan olaryň işleriniň manysyny aňladýar. Saglygy goraýyş edaralarynyň düzümi, ýerine ýetirýän işleri, şeýle hem olaryň ýolbaşçylarynyň borçlary we hukuklary Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklan, ýörite düzgünnamalarda kesgitlenilýär.

Kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň işini guramagyň esasy ýörelgeleri bolup:

- saglygy goraýyş hyzmatlarynyň ilata elýeterliligi;
- möhüm saglygy goraýyş hyzmatlarynyň mugt ýerine ýetirilmegi;
- bejeriş hem-de öňüni alyş işleriniň bütewiligi;
- saglygy goraýyş hyzmatlaryny ýerine ýetirilmeginiň maşgala ýörelgesi;
- ilatyň saglyk ýagdaýyna yzygiderli gözegçilik usuly;
- saglygy goraýyş hyzmatlarynyň netijeliligi, üznüksizligi hem-de ýokary hililigi durýarlar.

Ilata saglygy goraýyş hyzmatlarynyň elýeterligini üpjün etmegiň esasynda kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň giň ýaýramagy durýar. Häzirki wagtda ýurdumyzda ilkinji saglygy goraýyş we hassahana kömegi amala aşyrylmaýan hiç bir etrap, obada ýokdur.

Ýurdumyzda bejeriş-öňüni alyş kömeginiň guramaçylygy, ilatyň ähli jemgyýetçilik-durmuş toparlaryny – şäher we oba ilatyny, senagat kärhanalarynyň işçilerini we gullukçylaryny, aýallary, çagalary, ýetginjekleri, pensiýa ýaşyndaky adamlary we başgalary keselleriň öňüni almak boýunça çäreleri, şeýle hem näsaglan halatynda saglygy goraýyş kömegini bermegi deň hukukly üpjün edýär.

Ilata saglygy goraýyş edaralarynda saglygy goraýyş hyzmatlaryny guramak olaryň mugt we tölegli esasyda amala aşyrylmagyny göz önünde tutýar. Döwlet ilata möhüm saglygy goraýyş hyzmatlarynyň mugt ýerine ýetirilmegini kepillendirýär. Mugt saglygy goraýyş hyzmatyny etmegiň sanawy şu aşakdakylary:

- gyssagly gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömegini;
- saglygy goraýyşyň ilkinji basgançagyndaky hyzmatlary;
- birnäçe ýokanç kesellere garşy ilat arasynda gorag we sanjym çäreleriniň geçirilmegini;
- aýallara çaga dogrumynda ýardam etmek boýunça hyzmatlary;
- çagalara, ýetginjeklere edilýän saglygy goraýyş kömekleri;
- umumy ugurly hassahanalarda ýatymlaýyn bejeriş kömegini bermegiň kepillendirilen möçberini;
- durmuş babatda täsir edýän we daş töweregi üçin howp döredýän kesellerde: onkologiki, psihiki, deri-wenerologiki, ýokanç, endokrin, hünär bilen baglanyşykly keseller, inçekeşel, neşekeşlik we arakhorlyk boýunça ýöriterleşdirilen saglygy goraýyş kömegini öz içine alýar.

Saglygy goraýyş kömeginiň guralyşynyň wajyp ýöregeleriniň biri bolup, onuň keselleriň öňüni almaklyga gönükdirilmegi, bejeriş we keselleriň öňüni alyş işleriniň bütewiligi durýar. Maşgala we bejeriji lukmanlar diňe bir keseli anyklamak we bejermek bilen çäklenmän, eýsem keselçilige garşy göreşmek hem-de näsaglary netijeli bejermek maksady bilen öňüni alyş işlerini hem geçirýärler. Keselleriň öňüni almak işi ähli bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň we olarda işleýän saglygy goraýyş işgärleriniň wajyp wezipesi bolup durýar. Inçekeşel, nerw-psihiki, ýürek-damar keselleri, howply täze döremeler, ýokanç we başgada köp keseller bilen göreş, keselleriň öňüni almak başlangyjy esasynda guralandyr. Keselleriň öňüni almak ýörelgesi, adamda patologiki gyşarmalaryň we olaryň ýüze çykmalarynyň daşky gurşaw, ýagny, durmuş-ýaşayyş we durmuş-zähmet täsirleriniň özara baglanyşygyny we özara şertlenişlerini ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär.

Saglygy goraýyş kömeginiň keselleriň öňüni almak ýörelgesi ählisinden önürti, näsag adamlaryň we sagdynlaryň saglygyna, saglygy goraýyş gözegçiliginde öz beýany tapýar. Saglygy goraýyş gözegçiligi usuly ilata kesel bejeriş-öňüni alyş kömeginiň guramaçylygynda öňdebaryjy bolup, ol saglygy goraýyş edaralarynyň we ähli hünärmen lukmanlaryň işinde peýdalanylýar. Rewmatizm, gipertoniýa keselli, miokardyň infarkty, stenokardiýa we 12 barmak içegäniň baş keselli, dowamly otitli, tonzilitli, dowamly nefritli we başgada köp keselli näsaglar saglygy goraýyş gözegçiliginde bolmalydyrlar.

Senagat kärhanalarynyň işçileriniň, çagalaryň we ýetginjekleriň, iýmit we hojalyk kärhanalarynyň, çaga we bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň işgärlerini köpçülikleýin saglygy goraýyş gözden geçirmeler ýoly bilen saglygy goraýyş gözegçiligi, ilatyň sagdyn toparlarynda hem giňden alnyp barylýar. Saglygy goraýyş

gözden geçirmelerinde, saglygy goraýyş gözegçiligi üçin “töwekgelçilik” toparyna degişli bolan adamlary ýüze çykarylýar.

Biziň ýurdumyzda ilata kesel bejeriş-öňüni alyş – ýagny ilkinji saglygy goraýyş kömegi, maşgala lukmançylygy ýörelgesi boýunça guralýar. Saglyk öýleriniň hyzmat edýän meýdan çägi, ilatyň kesgitli sany bilen maşgala meýdançalaryna paýlanylýar. Her bir maşgala meýdançasyna bir maşgala lukmany we maşgala şepagat uýasy berkidilýar we olar maşgala agzalaryna, olaryň ýaşyna we jynsyna garamazdan köp ugurly ilkinji saglygy goraýyş kömegini berýärler. Maşgala lukmanynyň hemişelik gözegçiligi üçin berkidilýän ilatyň sany 1000 adama barabardyr.

Ilkinji saglygy goraýyş kömeginiň maşgala ýörelgesi, maşgala lukmany we şepagat uýasy tarapyndan ilatyň kesgitli maşgalalaryna hyzmat etmäge, olar bilen elmydama gatnaşykda bolmaga, bu maşgalalaryň ýaşayyş şertlerini ýakynadan bilmäge, kesel bejeriş-öňüni alyş işlerini kämilleşdirmäge hem-de edilýän hyzmatyň netijeliligini ýokarlandyrmaga gönükdirilendir.

Bellenip geçilişi ýaly, ýurdumyzyň ilatyna kesel bejeriş-öňüni alyş kömegi saglygy goraýyş edaralarynyň giň ulgamy tarapyndan amala aşyrylýar. Mysal üçin, 1999-njy ýylda ýurdumyzda 44 sany şäher Saglyk öýleri, 2 müne golaý Oba saglyk öýleri, 25461 ýatymlyk orny bolan 104 sany hassahana edaralary ilatyň saglygynyň goragynda boldular. Ilatyň ýatymlaýyn näsag orunlary bilen üpjünjiligi 54, lukmanlar bilen bolsa - 20 deň boldy (10000 ilata degişlilikde).

Saglygy goraýyşyň ösüşiniň häzirki döwründe kesel bejeriş-öňüni alyş işlerini kämilleşdirmek babatynda, saglygy goraýyş kömeginiň hili we netijeliligi meselesi esasy wezipeleriň biri bolup durýar.

Kesel bejeriş-öňüni alyş kömeginiň hili soragy jemgyýetiň ähmiýetli meselesine öwrülýär. Saglygy goraýyşyň ösüş derejesine saglygy goraýyş kömeginiň hili we edaralarynyň işiniň netijeliligi, ýagny lukmançylyk, jemgyýetçilik we ykdysady nukdaý nazardan seredilýär.

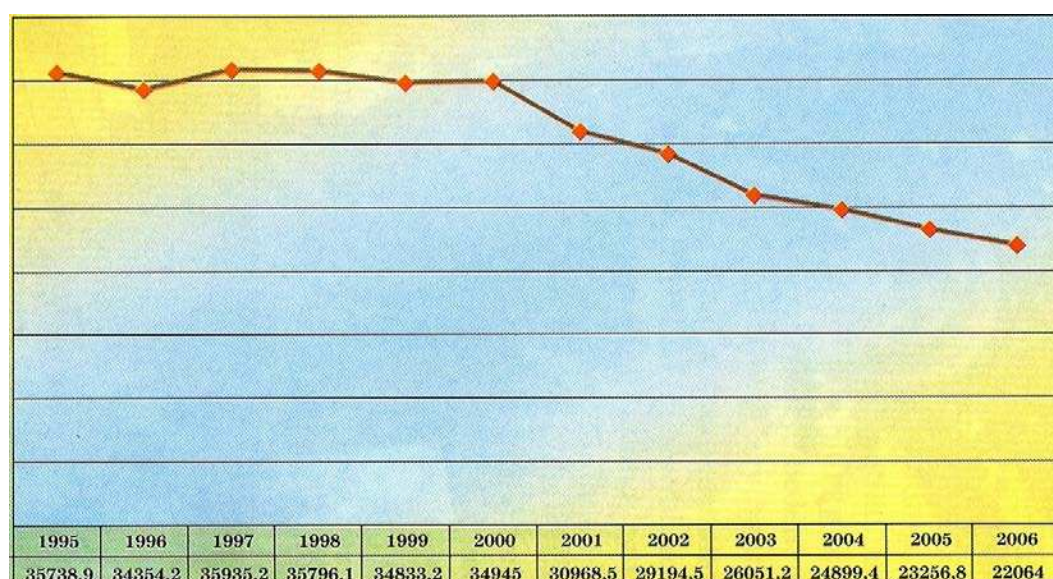
Ilata kesel bejeriş-öňüni alyş kömeginiň derejesini we hilini şu aşakdaky esasy şertler kesgitleýärler:

- saglygy goraýyş edaralar sanynyň ýeterlikli bolmagy;
- ilatyň saglygy goraýyş işgärleri bilen üpjünçiligi (lukmanlar, orta saglygy goraýyş işgärleri), olaryň ýerlikli goýluşy we peýdalanylyşy;
- edaralaryň häzirki zaman bejeriş-anyklaýyş abzallary bilen enjamlaşdyrylyşy;
- saglygy goraýyş guramalary we edaralary tarapyndan saglygy goraýyş hyzmatlarynyň täze guramaçylyk görnüşleriniň ulanylyşy;
- keselleriň öňüni almaklygyň, olary anyklamaklygyň we bejermekligiň häzirki zaman tehnologiýalarynyň peýdalanylmagy;
- ýöriteleşdirilen saglygy goraýyş kömeginiň ösdürilmegi;
- işgärleriň hünärmenlik derejesiniň ýokarylygy;
- ähli kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň işlerinde keseliň öňüni alyş ýörelgesiniň amala aşyrylyşynyň güýçlendirilmegi;
- keselleriň, şikesleriň we maýypçylygyň öňüni almak boýunça çäreler toplumynyň geçirilmegiň ýaýbaňlandyrylmagy;
- ilatyň arassaçylyk-gigiýeniki terbiýesiniň ýokarlandyrylmagy we sagdyn durmuş ýörelgesinden ugur almagynyň gazanylmagy;

- bejeriş-öňüni alyş kömeginiň maglumatçylyk ulgamynyň kämilleşdirilmegi we başgalar.

Şeýlelikde, kesel bejeriş-öňüni alyş kömeginiň hili soragyna durmuş-gigiýeniki, lukmançylyk-biologiki, guramaçylyk, meýilleşdiriş çärelerini öz içine alýan toplumlaýyn mesele hökmünde seretmek gerekdir.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistanda Saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary” kitabynda belleýşi ýaly “Saglygy goraýşy meýilleşdirmegiň, dolandyrmagyň we guramagyň ylmy nukdaýnazardan dogry ýollary saýlanyp alnandygynyň hem-de iň amatly usullar bilen çözülýändiginiň esasy hil taýdan görkezijileri ýurtda keseliň we ölümiň azalmagy, ynsan ömrüniň dowamlylygynyň uzalmagy, sagdyn adamlaryň beýleki pudaklarda hem işläp, umumy iş öndürijiliginiň ýokarlanmagy bolup durýarlar (surat 17).

Surat 17. **Türkmenistan boýunça umumy keselleýjiligiň görkezijisi** (100 mün ilata)

Soňky on ýylyň dowamynda diýarymyzda ynsan ömri ortaça 65-den 70-e çenli uzaldy, ýurdumyzda duş gelýän köp keseller asla aradan aýryldy ýa-da olar bilen kesellemek mese-mälim peseldi. Bu Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň Saglygy goraýşy we derman senagaty ulgamyny dolandyrmagyň ylmy nukdaýnazardan esaslandyrylandygyny we onuň gyşarnyksyzdygyny doly subut edýär”.

Häzirki döwürde ýurdumyzda saglygy goraýşy hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmak maksady bilen dünýä ülňülerine gabat gelýän saglygy goraýşy edaralaryny gurmak, olarda keselleriň öňüni almagyň, anyklamagyň we bejermegiň iň täze usullaryny ornaşdyrmak, ýurtda kämil we başarjaň saglygy goraýşy hünärmenleri taýýarlamak, lukmançylyk ylmy döwrebap ösdürmek boýunça giň möçberli işler ýaýbaňlandyrylýar.

Ilkinji saglygy goraýyş kömegi. Saglyk öýüniň we maşgala lukmanynyň işiniň guralyşy

Ilkinji saglygy goraýyş – sanitariýa kömeginiň we maşgala lukmançylygynyň ähmiýeti. Gadymy hünärleriň biri bolan lukmançylygyň kämilleşmeginiň umumy hili bolan ýöriteleşmek hadysasy XIX asyrdan ýüze çykýar we ol XX asyrdan has ýokary derejä ýetýär. Lukmançylyk hünäriniň ilkinji paýlanmasy (iç keselleri, pediatriýa, akuşerçilik we ginekologiýa, newrologiýa, psihiatriýa, hirurgiýa), anyklaýyş we bejeriş tilsimatlarynyň ösmegi bilen baglylykda täze lukmançylyk dersleriniň döremegine getirip, mundan beýläk hem çünleşýär. Munuň özi bolsa ähmiýetli maddy serişdeleri, hünärmenleriň taýýarlanýş möhletini artdyrmagy talap edýär.

Lukmançylygyň tilsimatlaşmagy, önler göräýmäge bejerip bolmadyan keselleri anyklanmaktaky we bejermekdäki ýetilen sepgitleri üpjün etdi. Ýöne, şol bir wagtda şeýle öwrülişikleriň ýaramaz taraplary hem ýüze çykýar.

Ýöriteleşmegiň çünleşmäsiniň esasy ýaramaz tarapy kesele hem-de saglyga bütewileýin, şahsylaýyn çemeleşmäniň ýitirilmegi bolup, ol aýratyn hünärmenleriň pikirlerini jemlemäge ýardam edýän lukmançylyk hünärini ösdürmegi talap etdi.

Lukmançylyk amalynda örän amatsyz ýagdaý ýüze çykyp başlady. Bir tarapdan häzirki zaman enjamlary bilen ýaraglanyp, özleriniň täsinlikleri döretmek ukypalary bilen haýran galdyran inçe hünärmenler toplumu kemala geldi. Beýlelikden – özlerinde minimum enjamlary bolan, göräýmäge köneçe işleýän ýaly umumy amally lukmanlar galýarlar. Bu hünäriň özüne çekijiligi peselip, inçe hünärmenlere isleg bildirýänleriň her biri üçin ýol açylyp, ilkinji ýöriteleşdirilen kömek bilen üpjün etmäge meýil döreýär. Dünýäniň ösen ähli ýurtlarynda hünärmen lukmanlaryň sany kem-kemden artyp, olar umumy lukmanlaryň sanynyň 3/2 bölegine ýetýär.

Biziň ýurdumyzda-da sowet häkimiýeti ýyllarynda saglygy goraýyş ulgamynyň düzüminde we ösüşinde uly üýtgeşmeler bolup geçdi. Lukmanlaryň we şepagat uýalarynyň, dürli saglygy bejeriş we keselleriň önüni alyş edaralarynyň sany yüzlerçe esse artdy. Poliklinikada her bir näsag üçin elýeter bolan terapewt, pediatr, akuşer-ginekolog, hirurg we başga hünärmen lukmanlar – işiň manysy boýunça ýöriteleşdirilen ilkinji saglygy goraýyş kömegi, ýurduň saglygy goraýyşynyň esasy guwanjy bolup durýardy. Göräýmäge ýurdumyz ilkinji saglygy goraýyş kömeginiň diňe arzuw edilmegi mümkin bolan derejesine ýetipdi, näsagyň kesgitli bir keselinde kömek bermek üçin taýýar hünärmene ýoly maksimal derejede ýönekeýleşdirilip, gysgaldylypdy. Ýöne durmuş şertlerinde hemmesi garaşylýanyň göni tersine bolup çykdy.

Näsaglaryň inçe hünärmenlere özbaşdak ýüz tutmak mümkinçilikleri ýa-da olara ugratmagyň ýeňilligi, ilkinji saglygy goraýyş kömeginiň esasy iş ýörelgesini – gözegçiligiň üznüksizligini bozdy. Hünärmen maslahatçylaryň keselleri anyklamak we bejermek boýunça maslahatlaryna garaşlylyk bolsa kesele özbaşdak düşünmeklige, ony adamyň umumy ýagdaýy, şahsy aýratynlyklary hem-de ýaşayyş şertleri bilen baglanyşygyny görmek zerurlygyndan boşatdy.

Köpsynaly ýüze çykmalary bolan kesel hadysasynyň ösüş mehanizmlerine bütewi düşünmeklige ukypsyzlyk, uçastok terapewtiniň we pediatriýanyň hem-de beýleki hünärmenleriň aýrybaşga, özbaşdak işlemekleriniň netijesinde emele geldi.

Şeýlelikde bolsa, giňden ýaýran köp kesselerden ejir çekýän näsaglar hemme taraplaýyn öwrenilip düşünilmän, zerur bolan kömeksiz galýardylar.

Uçastok terapewti - uly adamlaryň iç kesellerini (ýürek-damar, dem alyş, iýmit siňdiriş, gan, endokrin, peşew ulgamlary) anyklamak we bejermek boýunça hünärmendir. Şeýle ýöriteleşmek öňa adam saglygy bilen baglylykda bolup geýýän ähli zatlara düşünmek mümkinçiligini döretmeýär. Üstesinede, ol şol ýa-da beýleki ejriň çagalykdan bári nähili ösýändigini bilmeýär, näsagyň öý we maşgala ýagdaýyny göz önünde tutmaýar. Ahyrynda-da gulak-burun-bokurdak, nerw ulgamynyň, ruhy keselleriň, ýüregiň, aşgazanyň we başga synalaryň ýagdaýyna nähili täsir edip biljekdigine düşüniş bilmän, näsagyň kesellemeginiň sebäbini göz önünde tutmazdan, onuň keselini bejermek zerurlygyna uçraýar.

Pediatr ene-atanyň beden we ruhy taýdan saglyk ýagdaýyny, çagadaky näsazlygy ene-atanyň nähili aýratynlyklarynyň döredýändigini bilmeýär. Akuşer ginekolog bolsa zenanyň önelgelilik häsiýetine täsir edýän durmuş meselelerinden daşda durýar.

Şeýlelikde, uçastok terapewti ýa-da pediater dürli pikirleri hasaba alyjylara, dispetçerlere öwrülüp, olar üçin näsag, çylşyrymly ýagdaý ýüze çykanda başga hünärmenlere „wagtynda“ berilýän pökgä öwrülýär. Öz näsaglarynyň ykbalyna jogapkärçilik duýgusy ýitirilip, haýsy hem bolsa bir maslahatçy tarapyndan gumanly bejeriş ýa-da howply barlag usuly belenilende näsagyň goragçysy hökmünde çykyş etmäge taýýynlyk bolmaýar. Näsaglaryň poliklinika labirintinde haotiki hereketi netijesinde geçirilýän barlaglaryň sany birden artyp, inçe hünärmenleriň iş ýüki ýokarlanýar, hassahana şertlerindäki bejerişe we barlaglara ugratmalar köpeliýär, saglygy goraýyş hyzmatlarynyň durýan gymmaty ýokarlanýar.

Yokarda beýan edilenler bilen baglylykda Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy 1978 ýylda Alma-Atada ilkinji saglygy goraýyş kömegine bagyşlanan konferensiýany geçirýär. Konferensiýa ilkinji saglygy goraýyş kömegini “her bir adam hem-de maşgala üçin elýeter bolan we olaryň gatnaşmagynda amalda peýdalanyp bolýan, ylmy esaslanan hem-de durmuşda kabul edilýän usullar, tilsimatlar we bütinlikde ýurduň maddy mümkinçilikleriniň çäklerindäki çykdajylar esasynda amala aşyrylýan esasy saglygy goraýyş çäreleri” hökmünde kesgitleýän deklarasiýany kabul edýär. Deklarasiýada “ilkinji saglygy goraýyş kömegi, milli saglygy goraýyş ulgamynyň (onuň merkezi halkasy bolup esasy işini ýerine ýetirmek bilen) şeýle hem bütinlikde jemgyýetiň aýrylmaz bölegini düzýär” diýlip belenilýär. Deklarasiýa amalda özüni lukmançylyk labirintine çalymdaş görkezen, ýöriteleşdirilen ilkinji saglygy goraýyş kömegi bilen üpjün etmek boýunça çemeleşmeleriň esassyzdygyny nygtamak bilen, ilkinji saglygy goraýyş kömeginiň esasy halkasyny - umumy ugurly lukmany ýa-da maşgala lukmanyny hem tapawutlandyryýar.

Deklarasiýanyň esasy düzgünlerine şeýle düşünmek bolar:

1. “Esasy saglygy goraýyş çärelerine” has giňden ýaýran we adam ösüşiniň dürli tapgyrlarynda onuň saglygyna howp salýan keselleriň uly bölegini anyklamak, bejermek we önüni almak üçin zerur bolan kömekler degişli edilýär. Şeýle çärelere näsagy ünsli, yhlasly barlamak, özara düşünişmekligi

ýola goýmak, mümkin bolan bejeriş usullaryny peýdalanmak we sagdyn durmuş ýörelgesini döretmeklige täsir etmek mümkinçiligi hem degişlidir;

2. Bu çäreleriň elýeterliligi döwlet tarapyndan goýberilýän serişdeleriň çäklerinde ilkinji saglygy goraýyş kömeginiň guramaçylyk düzüminde (Saglyk öýi - maşgala lukmany) anyklaýşyň hem-de bejerişiň tehnologiýalaryny hakykatda peýdalanmak mümkinçilikleri bilen kesgitlenilýär;
3. Kesgitlemede ylmy esaslanan hem-de durmuşda peýdalanyp bolýan usullara we tilsimatlara “bütinlikde ýurduň maddy mümkinçilikleriniň çäklerindäki çykdaýylar” hem goşulýar. Deklarasiýanyň bu bendi biziň diňe döwlet tarapyndan goýberilýän maliýe serişdeleriniň mümkinçilik berýän enjam we derman serişdelerini peýdalanyp biljekdigimizi aňladýar. Gymmat durýan derman serişdeleri, çylşyrymly emeller bolsa muňa degişli edilmeýär;
4. Saglygy goraýyş kömeginiň netijeliligi, ähmiýetli derejede hyzmatlardan peýdalanýan ähli adamlaryň nähili derejede ony amala aşyrmaga işjeň we sowatly gatnaşýanlygyna baglydyr. Munuň özi adamlardan hyzmat edýän lukmanlaryň we şepagat uýalaryň meselelerine düşünmekligi, diňe bir bellenen derman serişdelerini ulanmak bilen çäklenmän, eýsem durmuş ýörelgesini üýtgetmek bilen baglanyşykly maslahatlara düşünmekligi we olara eýermekligi talap edýär;
5. Ilkinji saglygy goraýyş kömeginiň guramaçylygy we häsiýeti ýurduň saglygy goraýyş ulgamynyň ykbalyny, ýöriteleşdirilen saglygy goraýyş gulluklarynyň mümkinçiliklerini kesgitleýär.

Dünýaniň ösen döwletleri ilkinji saglygy goraýyş kömegi meselesini amalda 1978 ýyldan öň çözdüler we maşgala lukmany ösen döwletleriň milli saglygy goraýyş ulgamlarynyň bireýýämden bári esasy syraty bolup durýar. Hünärmenleriň bellemeklerine görä bu lukman, öňä ähli ýüz tutmalaryň 95 % halatynda keseliň häsiýetini we ondan üstün çykmak üçin ýeterlikli çäreleri kesgitlemäge taýýar bolup, 5 % ýagdaýda bolsa, näsagyň keselini anyklamak we bejermek soraglaryny çözmek üçin ony haýsy hünärmene ugratmalydygyny bilýär.

Ýurdumyzda ilata saglygy goraýyş hyzmatlaryny amala aşyrmakda onuň Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy tarapyndan hödürülenýän we dünýä tejribesinde ginden ýaýran guramaçylyk görnüşinden – ilkinji saglygy goraýyş kömeginden ugur alynmagy, 1995 ýylda “Saglyk” Döwlet maksatnamasynyň kabul edilmeginde başlanýar.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasy ilkinji saglygy goraýyş kömegini saglygy goraýyş hyzmatlarynyň esasy, her bir adam üçin elýeter we çykdaýylary nukdaýnazaryndan has netijeli görnüşi hökmünde häsiýetlendirip, ilata saglygy goraýyş hyzmatlaryny amala aşyrmakda işiň agramly bölegini näsaglary hassahana şertlerinde bejermekden ilkinji saglygy goraýyş kömegine geçirmekligi, ilatyň saglygyny gowulandyrmagyň esasy şerti görnüşinde kesgitledi. Maksatnama bu kömege has ýaýran keselleri we şikesleri bejermekligi, önüni alyş sanjymalaryny, enäniň hem-de çaganyň saglygyny we şol sanda maşgalanyň önelge saglygyny goramak boýunça çäreleri geçirmekligi, ilata saglygy goraýyş meseleleri we olary çözmekligiň hem-de keselleriň önüni almaklygyň usullary barada bilim bermekligi,

hususy töwegelçilik ýagdaýlarynyň üstüni açmaklygy we sagaldyş çärelerini degişli etdi. Şeýle kömegi amala aşyrmakda esasy orny bolsa saglygy goraýyşyň ilkinji basgançagynyň edaralaryna we işgärlerine – saglyk öýlerine, maşgala lukmanlaryna, maşgala şepagat uýalaryna we näsag bilen ilkinji duşuşyk derejesinde hyzmat edýan başga hünärli işgärlere bermekligi, ilkinji saglygy goraýyş kömeginiň gelejegi bolan ugruny - ilata saglyk hyzmatlaryny amala aşyrmaklygyň maşgala ýörelgesine geçmekligi göz önünde tutdy.

Maksatnamada kesgitlenilişine laýyklykda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda belleýşi ýaly “1996-njy ýylyň başynda tutuş Türkmenistan boýunça ilata saglygy goraýyş kömegi maşgala lukmançylygy ýörelgesi bilen berilip başlanyldy. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň maslahatlaryna, şeýle hem ABŞ, Beýik Britaniýa, Germaniýa ýaly lukmançylyk taýdan has ösen ýurtlaryň tejribelerine esaslanylýp, Türkmenistanda maşgala lukmançylygynyň milli modeli döredildi. Bu bolsa maşgala saglygy goraýyş kömeginiň üznüksizligini, hemme taraplaýyn ugruny üpjün etmäge, ön gözden sypýan meseleleri doly çözmäge ýardam etdi. Şeýlelikde, hyzmatyň ýokary hilli, toplumlaýyn häsiýeti, lukmançylyk kömeginiň elýeterliligi, her bir adama şahsylaýyn çemeleşiş emele geldi”.

Maşgala lukmanlary bilen üpjünçilik ulgamynda dürli lukmançylyk hünärlerinde işleýän lukmanlary gaýtadan taýýarlamaklyga, şeýle hem Türkmen döwlet lukmançylyk institutynda talyplary “maşgala lukmany” hünäri boýunça okatmaklyga esaslanylýdy. Şu maksat bilen Türkmen döwlet lukmançylyk institutynda “Maşgala lukmançylygy” kafedrasyny döredildi, lukmançylyk hünärleriniň we saglygy goraýyş edalarynda lukmançylyk wezipeleriniň sanawyna “maşgala lukmany” wezipesi goşuldy.

Saglyk öýünde ilkinji saglygy goraýyş hyzmatlarynyň guralyşy. “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny amala aşyrmak maksady bilen Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi 1998-nji ýylda N99 buýrugy bilen Saglyk öýi baradaky düzgünnamany tassyklady. Düzgünnamada Saglyk öýüniň ilata ilkinji saglygy goraýyş kömegini guramak we amala aşyrmak boýunça wezipeleri, ýerine ýetirýän işleri, düzümi, Saglyk öýüniň direktorynyň ýerine ýetirmeli işleri, jogapkärçiligi, borçlary we hukuklary kesgitlenilýär.

Düzgünnama laýyklykda Saglyk öýi şäher ilatyna maşgala ýörelgesi esasynda ilkinji saglygy goraýyş kömegini amala aşyrýan esasy saglygy goraýyş edarasyny bolup durýar.

Saglyk öýi şäherlerde, (şäher kysymly ilaty 20000 adamdan az bolmadyk) şäherçelerde bellenilen tertipde döredilýär. Saglyk öýi özbaşdak edara ýa-da şäher hassahanasynyň düzüminde bolup bilýär.

Saglyk öýi öz işini Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň we şäher saglygy goraýyşy dolandyryş müdirliginiň buýruklary we şäher hassahanalarynyň hereket edýän düzgünnamalary, görkezmeleri esasynda amala aşyrýar.

Saglyk öýüniň esasy wezipeleri: Türkmenistanyň Prezidentiniň “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny amala aşyrmak; maşgala ýörelgesi esasynda ilata ýokary hilli ilkinji saglygy goraýyş kömegini bermek; şäher ilatynyň ölümçiliginiň, maýypçylygynyň

we keselçiliginiň önüni almakda köpçülikleýin bejeriş - önüni alyş çärelerini geçirmek we guramak.

Saglyk öýüniň esasy wezipelerine laýyklykda ýerine ýetirmeli işleri we borçlary:

- Wagtly-wagtynda arassaçylyk gigiýenasy barasynda ilaty terbiýelemek. Durmuşda ser-saglygy wagyz etmek, iýmitlenmek, adamlaryň hereketde bolmagyny güýçlendirmek, çilimkeşlige, arakhorlyga, neşekeşlige we beýleki ýaramaz endiklere garşy gürrüňler we wagyz-nesihatlar geçirmek.
- Näsaglary kabul etmek we öýlere barmak, önüni alyş çäreleriň toplumyny geçirmek, bejeriş barlaglaryny we saglygy dikeldiş çäreleri geçirmek. Maşgalalarda durmuş-saglyk meseleler ýüze çykanda kömek bermek.
- Agyr we howply keseller ýüze çykanda, döwür-ýenjikde, zäherlenmede we beýleki betbagtçylykly ýagdaýlarda tiz we gaýra goýulmasyz lukmançylyk kömegini bermek.
- Saglyk öýüne näsaglygy we agyr keselliligi zerarly baryp bilmeýän näsaglaryň öýlerine baryp lukmanlyk kömegini etmek.
- Eneleriň we çagalaryň saglygyny goramak boýunça bejeriş-önüni alyş çärelerini geçirmek.
- Wagtynda duýup bolmaýan, ýüze çykarmasy kyn bolan howply keselleri ýüze çykarmakda önüni alyş işlerini geçirmek.
- Wagtynda degişli barlaglar geçirip, kesel kesgitlemeleriniň netijesi esasynda, eger-de gerek bolsa näsaglary hassahana ugratmak, ýerleşdirmek we bejermek.
- Dowamly keselli näsaglary hassahanalardan çykandan soňra hem gözden salman barlap durmak.
- Saglyk öýüniň bölümlerinde keselleriň önüni alyş gözegçiliginiň hemme görnüşlerini geçirmek.
- Maşgala durmuşynyň hemme ýagdaýlarynda ruhy, durmuş, saglygy goraýyş-genetiki we saglygy goraýyş-jynsy taýdan soraglar ýüze çykanda maşgalanyň sagdyn bolmagy üçin maslahatlar bermek.
- Göwreli bolmaklyga we dogurmaklyga garşylyklary ýüze çykarmak, göwreliligiň önüni alyş çärelerini alyp barmak.
- Göwrelileri barlagdan geçirip durmak, olara gözegçilik etmek, göwrelilere akuşer-ginekologyň maslahatyny berip durmak we dogurmak üçin ruhy taýdan önüni alyş çärelerini geçirip taýýarlamak.
- Saglygy goraýyş işgärleriniň ilata guramaçylykly kömek bermeklerine, önüni alyş çärelerini geçirmeklerine, ýokanç keselliler bilen ýakyndan aragatnaşykda bolanlara gözegçilik etmek.
- Ýokanç keselleriň odaklarynda keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleri geçirmek, ýokanç keselliler bilen ýakyndan aragatnaşykda bolanlara gözegçilik etmek.
- Ýokanç keseller ýüze çykanda bellenen tertipde ýerli arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugyny habardar etmek.

Saglyk öýüniň direktorynyň borçlary:

- özüne berkidilen meýdanda şäher ilatynyň saglyk ýagdaýyna seretmek;

- Saglyk öýüniň bejeriş we öňüni alyş çärelerini geçirende häzirki zaman talaplaryna laýyklykda ösen tehnikany we ylym derejelerini ulanmak;
- saglygy goraýyş işgärlerini we beýleki işgärleri ýerbe-ýer goýmak we olary peýdalanmak;
- Saglyk öýüniň maşgala lukmanlarynyň, maşgala şepagat uýalarynyň we beýleki işgärleriniň hil taýdan netijeli işlemeklerini guramak;
- lukmançylyk gurallaryny, enjamlaryny, dermanlary, pul serişdeleri, maddy gymmatlyklary we beýleki emläkleri maksadalaýyk we tygşytly ulanmak we gorap saklamak;
- zähmete ukypsyzlyk hatlary, saglyk ätiýaçlandyrmasy boýunça ýeňillikli we düzüminde narkotik serişdeleri bolan dermanlary ýazylýan kagyzlary, dermanlary we aýratyn hasaba alynýan resminamalaryň hasabatyny ýöretmegi guramak;
- saglygy goraýyşda bolup geçýän we ornaşdyrylýan täzelikleri, ýörite buýruklary, talaplary, ugrukdyryş usuly maslahatlary we beýleki resminamalary öz wagtynda işgärleriň dykgatyna ýetirmek;
- bellenen meýilnama esasynda işgärleriň hünärmenlik derejesini ýokarlandyrmak;
- Saglyk öýüni hojalyk taýdan üpjün etmek, saglygy goraýyş guramasyna wagtly–wagtynda maliýe we beýleki hasabatlary berip durmak;
- Saglyk öýüniň arassaçylyk-gigiýena düzgünlerini hem-de ýangyn howpsuzlygyny berjay etmek;
- Saglyk öýüniň direktory özüne ynanylan wezipäni birkemsiz ýerine ýetirmelidir we işgärlerinden hem talap etmelidir.

Saglyk öýüniň direktorynyň hukuklary:

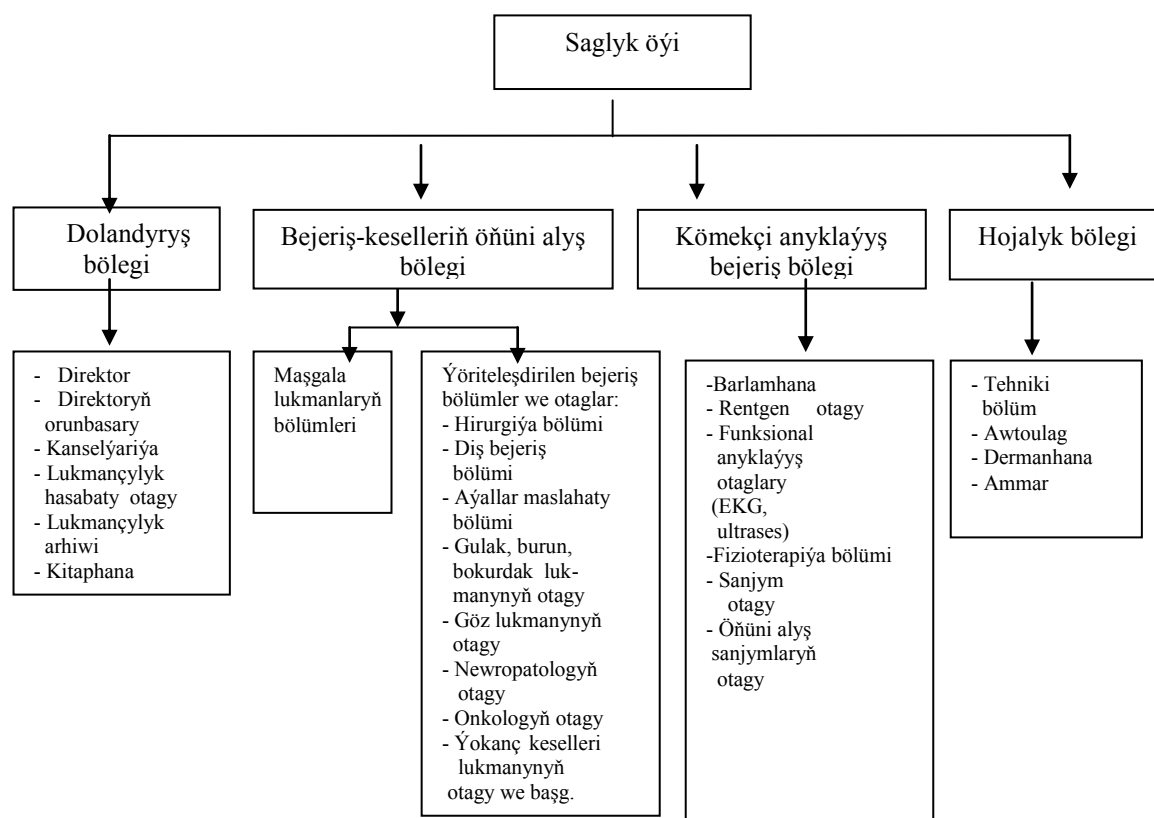
- işgärleri işe kabul edip hem-de işden boşadyp bilýär;
- buýruk berip bilýär, goýberilen serişdeleri, karzlary ulanyp, şertnama baglaşyp, kepilnama berip bilýär;
- Saglyk öýüniň adyndan hereket edýän kanunlara laýyklykda dürli meseleleri ýerine ýetirip bilýär;
- Saglyk öýüne döwlet edaralarynda, kazyýet gulluklarynda we beýleki jemgyýetçilik guramalarynda wekilçilik edip bilýär. Saglyk öýüniň işgärlerini sylaglap hem-de temmi yglan edip bilýär;
- Saglyk öýünde näsaglara seredilişini, bejerilişini, gözegçilik edilişiniň hilini, şeýle hem öýde seredilýän näsaglara seredilişini hem-de dermannamalaryň ýazylşyny barlap bilýär;
- Saglyk öýüniň işgärlerine gözegçilik edip, olara edilmeli işler babatda görkezmeleri berip bilýär;
- ilata durmuş we saglygy goraýyş tarapyndan seredilende işleriň hil taýdan gowylanmagy üçin görkezmeleri berip, öz tekliplerini, nukdaý-nazaryny hödürläp bilýär;
- lukmançylyk kömegini bermekde bellenen tertipde beýleki guramalar, edaralar, kärhanalar bilen şertnamalar baglaşyp bilýär;
- Saglyk öýi özbaşdak edara bolmak bilen tugraly möhüri, doly ady görkezilen stampy hem-de döwlet bankynda aýratyn hasaby bolýar.

Saglyk öýüniň düzümi. Saglyk öýi ýerine ýetirýan işi boýunça, adatyça şu aşakdaky böleklerden ybaratdyr:

1. Dolandyryş bölegi;
2. Bejeriş-keseliň öňüni alyş bölegi;
3. Kömekçi bejeriş-anyklaýyş bölegi;
4. Hojalyk bölegi.

Saglyk öýi iş günleri sagat 8⁰⁰-dan 20⁰⁰ çenli işleýär. Islendik Saglyk öýi sorag-jogap bölümünden başlanýar. Sorag - jogap bölümi Saglyk öýüniň düzüm bölegi bolup, näsaglaryň öýi we Saglyk öýi şertinde lukmanyň kabul etmesine ýazylmaklaryny kadalaşdyrýar. Sorag-jogap bölümünde orta bilimli ýörite taýýarlanan adam işläp, ol telefon arkaly we ýüzbe-ýüz raýatlaryň soraglaryna jogap berýär.

Saglyk öýüniň düzümi

Gatnawy kadalaşdyrmak üçin Saglyk öýüniň hyzmat edýän meýdanynyň çyzgysy, lukmanlaryň işleýän günleri, sagatlary, otaglaryň tertip sany barada maglumatlar diwar tagtalarynda ýerleşdirilýär.

Sorag-jogap bölümüniň işgäri dürli lukmanlaryň kabul etmesine mätaç näsaglary nobata ýazýar we lukmanlary öýe çagyryşlary telefon arkaly kabul edip, ýörite kitapçada belleýär we degişli lukmanlaryň dykgatyna ýetirýär. Bulardan başga-da, sorag-jogap bölümünde beýleki saglyk öýleriniň, anyklaýyş merkezleriň, gaýra-

goýulmasyz lukmançylyk kömegini aňşam, gije, dynç we baýramçylyk günleri berýän hassahanalaryň ýerleşýän ýerlerini bilip bolýar.

Sorag-jogap bölümüniň düzümine kepillamalara, zähmete ukypsyzlyk hatlara, iberiş hatlara, dermannamalara Saglyk öýüniň möhüri goýulýan otag hem girýär.

Göwrümi we işiniň mazmuny boýunça Saglyk öýüniň esasy bölegi bolup maşgala lukmanlaryň bölümi durýar. Maşgala lukmanlaryň bölümi 20 maşgala lukmandan az bolmadyk ýagdaýda döredilýär we oňa bölüm müdüri ýolbaşçylyk edýär. Saglyk öýünde maşgala lukmanlaryň sany Saglyk öýüniň hyzmat edýän meýdanynyň ilatynyň sanyna baglydyr.

Saglyk öýünde maşgala lukmanynyň işiniň guralyşy. Ilata elýeter bolar ýaly maşgala lukmanynyň iş sagatlary hepdäniň dürli günlerinde üýtgäp durýan görnüşde düzülýär.

Maşgala lukmanlaryň iş günleriniň rejesiniň mysaly:

Duşenbe	8 ⁰⁰ -11 ⁰⁰ - Saglyk öýünde kabul etmek
	11 ⁰⁰ -14 ⁰⁰ - Berkidilen ýaşajylaryň öýlerinde gözegçilik
Sişenbe	11 ⁰⁰ -14 ⁰⁰ - Saglyk öýünde kabul etmek
	14 ⁰⁰ -17 ⁰⁰ -Berkidilen ýaşajylaryň öýlerinde gözegçilik
Çarşenbe	14 ⁰⁰ -17 ⁰⁰ - Saglyk öýünde kabul etmek
	17 ⁰⁰ -20 ⁰⁰ - Berkidilen ýaşajylaryň öýlerinde gözegçilik
Penşenbe	14 ⁰⁰ -17 ⁰⁰ - Saglyk öýünde kabul etmek
	17 ⁰⁰ -20 ⁰⁰ - Berkidilen ýaşajylaryň öýlerinde gözegçilik
Anna	8 ⁰⁰ -11 ⁰⁰ - Saglyk öýünde kabul etmek
	11 ⁰⁰ -14 ⁰⁰ - Berkidilen ýaşajylaryň öýlerinde gözegçilik
Şenbe	11 ⁰⁰ -14 ⁰⁰ - Saglyk öýünde kabul etmek
	14 ⁰⁰ -17 ⁰⁰ - Berkidilen ýaşajylaryň öýlerinde gözegçilik.

Maşgala lukmany özüne berkidilen ilaty Saglyk öýünde kabul ediş otagynda 3 sagat kabul edýär, galan 3 sagadyň dowamynda bolsa olara öýlerinde hyzmat edýär. Saglyk öýi şertlerinde maşgala lukmanynyň iş agramy (kabul etmeli adam sany) 1 sagadyň dowamynda 5 adam bolup, bir adama ortaça 12 minut wagt sarplanýar. Jemi 3 sagatda maşgala lukmany 15 adama hyzmat edýär. Maşgala lukmanynyň meýdançasynda şäher şertlerinde, kabul edilen kada laýyklykda 1 adama ortaça 30 minut sarplanýar, oba yerlerinde bolsa 40 minut. Şeýlelikde, Saglyk öýünde maşgala lukmany iş gününüň 6 sagadynyň dowamynda ortaça 21 adama hyzmat edýär.

Maşgala lukmany wezipesine bildirilýän talaplar, öňüň borçlary, başarmaly amaly endikleri, hukugy, jogapkärçiligi we berkidilen ilatyň arasynda lukmançylygyň dürli ugurlaryndan alyp barmaly işleri Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň 2002-nji ýylda “Maşgala ýörelgesi boýunça ilata edilýän saglygy goraýyş hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmak barada” N115 buýrugy bilen tassyklanylýan Maşgala lukmanynyň Düzgünnamasynda kesgitlenilýär.

Maşgala lukmany hakyndaky Düzgünnama laýyklykda:

- maşgala lukmany - ýokary saglygy goraýyş bilimli we köpugurly ilkinji bejeriş-keseliň önüni alyş kömegini bermegi başaryan lukman bolmalydyr;
- maşgala lukmany wezipesine “maşgala lukmany” hünäri boýunça Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanyp, hereket edýän okuw maksatnamasyny özleşdiren hünärmen bellenilýär;
- maşgala lukmany öz işini Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň, Türkmenistanyň Mejlisiniň, Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuknamalarynyň, TSG we DSM-niň buýruklarynyň hem-de şu düzgünnamanyň esasynda saglygy goraýyş edarasynnda (Saglyk öýünde) amala aşyrýar;
- maşgala lukmanynyň işi keseliň önüni alyş, bejeriş, ilatyň saglygyny goramaga we raýatlaryň ömrüniň dowamlygyny uzaltmaga gönükdirilendir;
- maşgala lukmany saglygy goraýyş kömegini özbaşdak ýa-da gerek bolan halatlarda inçe hünärmenler bilen bilelikde amala aşyrýar;
- maşgala lukmany berkidilen ilatyna kabul ediş otagynda hem-de öý şertlerinde (öýüne baryp) gaýra-goýulmasyz kömegini, keseliň önüni alyş, anyklaýyş, bejeriş we dikeldiş çäreleri geçirýär hem-de saglygy goraýyş-durmuş meselelerini çözmäge ýardam edýär;
- maşgala lukmanyna berkidilmeli ilatyň sany 1000 adamdan ybaratdyr, ýöne käbir ýagdaýlarda bolsa ol 1500 çenli ýetirilip biliner;
- maşgala lukmanynyň zähmet haky Türkmenistanyň Zähmet hakyndaky jemiň kanuna laýyklykda kesgitlenilýär. Onuň möçberi - berkidilen ilatynyň sanyna we lukmanyň kämillik derejesine baglydyr;
- eger-de berkidilen ilatynyň arasynda: çaga ölümi, ene ölümi, inçekeseliň, howply täze döremeleriň ötüşen görnüşi, dogabitdi merezýel, dogabitdi gonoblenoreýa ýüze çykça, reanimasiýa bölümüne 14 ýaşyna çenli näsag çaga düşse, keselleriň önüni alyş sanjymalary ýerine ýetirilmese, ilat tarapyndan arza-şikaýat düşse we bu hadysalaryň ýüze çykmagynda maşgala lukmanyň goýberen kemçilikleri subut edilse, onda Saglyk öýüniň ýolbaşçysy tarapyndan maşgala lukmany tertip-nyzam jogapkärçiligine çekilýär;
- kämillik derejeli maşgala lukmany her 3 ýyldan kämillik derejesini TSG we DSM-de tassyklamaga ýa-da ýokarlandyrmaga borçlydyr. Kämillik derejesi ýok maşgala lukmany welaýatyň ýa-da Aşgabat säheriniň Saglygy goraýyş dolandyryjy guramasynnda işleýän ýerine mynasyplygyny tassyklatmalydyr;
- maşgala lukmany öz işini maşgala şepagat uýasy bilen bile alyp barýar we onuň edýän işini gözegçilikde saklaýar hem-de hünärmenlik derejesini ýokarlandyrýar;
- maşgala lukmanynyň alyp barýan işine Saglyk öýünde - direktoryň bejeriş işleri boýunça orunbasary, direktoryň lukmanlaryň maslahat beriş toparynyň guramaçylyk işleri boýunça orunbasary we maşgala bölüm müdürü, Oba saglyk öýünde – Oba saglyk öýüniň müdürü we etrap hassahanasynyň direktorynyň ilkinji saglygy goraýyş işleri boýunça orunbasary gözegçilik edýär;

- maşgala lukmany Türkmenistanyň Zähmet hakyndaky jemkanunyna laýyklykda işe kabul edilýär we işden boşadylýar.

Maşgala lukmanynyň borçlary. Maşgala lukmanynyň esasy wezipesi özüne berkidilen raýatlaryň saglygyny gorap saklamakdan, keseliň önüni almak çärelerini geçirmekden we olara ilkinji saglygy goraýyş kömegini bermekden ybaratdyr. Bu wezipesini doly ýerine ýetirmek üçin maşgala lukmany şu aşakdaky işleri geçirmelidir:

- hyzmat edýän ilatyna Saglyk öýünde, öý şertlerinde keseliň önüni alyş, anyklaýyş, bejeriş we gije-gündiz gaýra-goýulmasyz çärelerini gurnamak;
- maşgalanyň durmuş ýagdaýyny, ýaşaýyş şertlerini öwrenmek we maşgalada keselçilige eltýän sebäpleri ýok etmäge ýardam bermek;
- berkidilen ilatyň arasynda ýylda 1gezek keseliň önüni alyş, anyklaýyş (gerek bolsa) we barlamhana barlagyny geçirmek;
- berkidilen ilatyň saglyk ýagdaýyna yzygiderli gözegçilik etmek;
- ilata arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş düzgünlerini, sagdyn durmuşyň ähmiýetlerini hemişe, yzygiderli düşündirmek (rejeli we dogry iýmitlenmegi öwretmek; adamlaryň beden hereketiniň işeňnirligini ýokarlandyrmak; çilimkeşligiň, arakhorlygyň, neşekeşligiň, jyns gatnaşygynyň üsti bilen ýaýraýan keselleriň adam bedenine getirýän zyýanlaryny mysallaryň üsti bilen düşündirmek; keselleriň önüni alyş sanjymlarynyň ähmiýetlerini düşündirmek);
- kesele eltýän şertleriň we keseliň başlangyç ýagdaýlarynyň önüni almak, keseliň gizlin görnüşlerini irki wagtynda ýüze çykarmak;
- enäniň we çaganyň saglygyny goramak üçin bejeriş-keseliň önüni alyş çäreleri geçirmek (göwreliligi ir wagtynda ýüze çykarmak (12 hepde çenli) we saglyk ýagdaýyna yzygiderli gözegçilik etmek; göwrelilerde jyns agzalaryndan başga keselini wagtynda ýüze çykarmak we akuşer ginekolog lukmany bilen bilelikde bejeriş çärelerini geçirmek; göwrelini çaga dogurmaklyga psihiki taýdan taýýarlamak we doguran wagtyndan soň 42 günün dowamynda yzygiderli gözegçilik etmek; zenanyň janyna göwreliligiň we çaga dogurmagyň howply boljak ýagdaýlarynda, tassyklanan düzgünnama laýyklykda göwrelilikden saplanmak maksady bilen degişli lukmanyň maslahatyna ibermek we yzygiderli gözegçilik etmek; dogruma ukuply aýallary ýylda bir gezek flýurografiýa barlagyndan hem-de ganyň, peşewiň derňewinden we ýylda iki gezek serediliş otagynda keseliň önüni alyş barlagyndan geçirmek);
- maşgalada adam bedeniniň nesil yzarlaýjylygy hem-de üýtgeýjiligi hakynda maşgalanyň nesil öndüriş saglygyny goramak, islenilmedik göwreliligiň önüni almak, psihiki taýdan goldawly we ahlak kadaly sagdyn durmuş gurmak meseleleri barada maslahat işlerini geçirmek;
- ýetginjek gyzlary zerurlygy ýüze çykanda “Ýetginjek merkezine” maslahata ugratmak;
- dermanhana, “Tiz kömek”, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy, kliniki-anyklaýyş bölümleri hem-de hassahanalar bilen aragatnaşykly işleşmek;

- adatdan daşary ýagdaý ýüze çykan wagtynda saglygy goraýyş kömegini gurnamak;
- berkidilen ilatyň arasynda gaýra-goýulmasyz halatynda ýa-da tarpa-taýyn ölüm ýüze çykanda, tizden-tiz direktoryň bejeriş işleri boýunça orunbasaryna habar bermek;
- ýokanç keseli dörän ojaklarda TSG we DSM-niň hereket edýän buýruklaryna, görkezmelerine, düzgünnamalaryna laýyklykda keselleriň ýaýramagyna garşy ýerlerdäki arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň hünärmenleri bilen bilelikde çäreleri geçirmek;
- ýokanç keselini geçiren näsaglaryň, kesel döwründe gatnaşykda bolan we gaýtadan kesellän näsaglaryň saglyk ýagdaýlaryny yzygiderli gözegçilikde saklamak;
- aýratyn howply ýokanç keseli dörän wagtynda, tiz wagtda direktoryň bejeriş işleri boýunça orunbasaryna, ýokanç keseli lukmanyna habar bermek we TSG we DSM-gi tarapyndan tassyklanan düzgünnamalara laýyklykdaky degişli çäreleri geçirmek;
- keselleriň önüni almak we bejermek barada kabul edilen Milli maksatnamalary durmuşa geçirmek;
- DOTS ýörelgesi boýunça anyklaýyş we bejeriş işlerini geçirmek (welaýatda geçirilýän bolsa);
- degişli näsaglary “Lukmanlaryň maslahat beriş toparyna” bellenen tertipde ibermek;
- näsaglara “Zähmete ukypsyzlyk hatyny” tassyklanan düzgünnama laýyklykda bermek;
- berkidilen ilatyň, edaralaryň we guramalaryň işgärleriniň arasynda meýletin saglygy goraýyş ätiýaçlygynyň ähmiýetleri barada düşündiriş işlerini geçirmek, saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasy bilen raýatlaryň gurşawuny ýokarlandyrmak we olardan tutulýan maliýe serişdeleriniň wagtynda TSGÖDG-na geçirilişine yzygiderli gözegçilik etmek;
- saglygy goraýyş resminamalaryny TSG we DSM-niň 05.06.2000ý. N 137 we 18.11.2006ý. N 230 buýruklarynda tassyklanan görnüşleri boýunça alyp barmak;
- berkidilen ilatynyň näsaglaryny bejergi almak üçin saglygy goraýyş edaralaryna ýerleşdirmegi TSG we DSM-niň 05.04.99 N 131 buýrugynyň düzgünnamasy esasynda amala aşyrmak we ýatymlaýyn bejergiden gelen näsaglaryň saglyk ýagdaýyna yzygiderli gözegçilik etmek;
- sagaldyş gözegçiliginde durýan näsaglara düzgünnama laýyklykda sagaldyş we dikeldiş hem-de degişli şypahanalarda bejergi almagy maslahat bermek;
- hereket edýän düzgünnama laýyklykda kämillik derejesini üznüksiz ýokarlandyrmak (bir ýylda 100 sagatdan az bolmaly däl).

Maşgala lukmanynyň gaýra-goýulmasyz ýagdaýlarda ýerine ýetirmeli ilkinji saglygy goraýyş kömekleri. Maşgala lukmany: ýüregiň içine derman serişdelerini sançmagy; ýüregi gönidäl owkalamagy; traheotomiýany we traheostomiýany; “agyздan agza” ýa-da “agyздan buruna” usuly bilen emeli dem bermegi; ýokarky

dem alyş ýollarynyň aspirasiýasynda ýa-da olaryň içine del jisim düşende arassalamagy başarmalydyr.

Maşgala lukmany ahli gaýra-goýulmasyz ýagdaýlarda keselleri wagtynda anyklamalydyr we ilkinji saglygy goraýyş kömegini berip, näsagy gyssagly hassahana ýerleşdirmelidir.

Maşgala lukmanyň berjaý etmeli amaly endikleri. Maşgala lukmany: ganyň, peşewiň, çyrşytgynyň, gakylygyň, aşgazan şiresiniň, funksional (rentgen, USB, endoskopiýa) barlaglarynyň manysyna düşüňip, netije çykarmany; peşewiň, ganyň düzüminde süýjini hem-de beloklary, ECT (eritositleriň çökmeginiň tizligini), gemoglobiniň mukdaryny gysga wagtyň içinde kesgitleniş barlagyny geçirmegi; ganyň toparyny we Rh faktoryny anyklamagy; jyns agzalardan, burundan we bokurdakdan çyrşytgyny almaklygy; peşew haltany kateterlemegi, aşgazany zondlamagy, göni içegäni barmak bilen barlamagy; limfa, süýt, galkan şekilli mázleri barmak basyp barlanyş usuly bilen barlagyny geçirmegi; deriniň we nemli bardalaryň barlagyny geçirmegi; göz, gulak, bokurdak, burun kesellerinde bejeriş kömegini (ýuwmak, damja damdyrmak, melhem çalmak we gabagy çöwürmek) bermekligi; EKG-nyň, pikfluometriýanyň netijeleriniň manysyna düşünmegi; sanjymalaryň ahli görnüşlerini sanjyp, ergin dermanlary, gany we onuň görnüşlerini damardan damja ýa-da guýma görnüşinde göýbermegi; keselleri tapawutlandyryp anyklamagy başarmalydyr.

Akuşer-ginekologiýa ugry boýunça: daşky akuşerlik usullary bilen barlamak; göwreliligiň möhletini we dogrumyň wagtyny kesgitlemek; düwünçegiň ýatgyda ýatyşyny, ýürek urşyny we agramyny kesgitlemek; göwrelilerde giçki gestozlary wagtynda anyklamak we degişli çäreleri geçirmek; fiziologiýa ýagdaýynda dogrumy alyp barmak; çaga ýoldaşynyň ýagdaýyny kesgitlemek; täze dogulan bäbegiň fiziologiki ýagdaýyny kesgitlemek; dogrum döwri we dogrumdam soňky döwürdäki ganakmalaryň önüni alyş çärelerini geçirmek.

Oftalmologiýa ugry boýunça: gözüň görşüni kesgitlemek (ýitiligini, görüş meýdanyny); tonometriýany (barmak bilen); oftalmoskopiýany; göz almasynyň hereketini kesgitlemek.

Oftalmologiýada gaýra-goýulmasyz kömegini bermek: garasuwuň ýiti tutgaýy ýagdaýynda; gözüň gan damarlarynyň tromboemboliýasynda.

Otolaringologiýa ugry boýunça: faringoskopiýa; otoskopiýa.

Otolaringologiýadan gaýra-goýulmasyz kömegini bermek: burundan gan akmagy saklamak (öňki we yzky tamponada).

Neýrohrirurgiýa we newrologiýa ugry boýunça: daýanç-hereket ediş ulgamynyň barlagyny (myşsa tonusyny, kontrakturany, myşsa atrofiýasyny) geçirmek; beden agzalarynyň duýujylygyny kesgitlemek; komatoz ýagdaýda gemipareziň görnüşini kesgitlemek; siňir refleks barlaglaryny geçirmek.

Hirurgiýa ugry boýunça: ýarany ilkinji hirurgiki usuly bilen arassalamak; daşky gan akmany saklamagy başarmak; şikeslerde ýumşak daňylary goýmagyň usullaryny başarmak; daýanç-hereket ediş ulgamynyň şikeslerinde gymyldamazlyk ýagdaýynda saklama usullaryny başarmak; haýwanlar bilen dişlenip ejir çeken näsaglara ilkinji saglygy goraýyş kömegini bermek; kiçi hirurgiki operasiýalary amala aşyrmak (okuma, çyban we beýleki daşky iriňli ýaralar).

Maşgala lukmanynyň hukuklary. Düzgünnama laýyklykda maşgala lukmanynyň: 1) garamagyndaky orta saglygy goraýyş işgäriniň işine gözegçilik etmäge; 2) özüne berkidilen ilatyna berilýän saglygy goraýyş kömeginiň hilini, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş hyzmatlaryny hem-de durmuş ýagdaýlaryny gowulandyrmak üçin öz tekliplerini bermäge; 3) bellenen tertip boýunça näsaglara berilýän saglygy goraýyş kömeginiň hiline ekspert-seljerilişini geçirmäge; 4) özüne berkidilen ilatyň arasyndan näsag hassahana düşen halatlarynda, hassahanada bejeryän lukman bilen bilelikde bejergini alyp barmaga; 5) öý şertlerinde keseli bejermäge we Saglyk öýünde näsaglara gündiz ýatymlaýyn bejeriş şertlerini döretmäge (arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy düzgünleri berjaý etmek bilen); 6) Türkmenistanyň kanunlaryna laýyklykda saglygy goraýyş işgärleri üçin niýetlenen ýeňilliklerden peýdalanmaga; 7) her 3 ýyldan özüne berkidilen ilatyň arasynda edilen işleriň netijeleri barada TSG we DSM-niň ýanyndaky kämillik derejäni kesgitleýän toparyna işini tabşyrmaga hukugy bardyr.

Maşgala lukmanynyň jogapkärçiligi. Maşgala lukmany: 1) öz hünäri boýunça ýerine ýetirýän işine; 2) näsagyň saglygyna, janyna howply ýagdaýlarda öz wagtynda bejeriş işlerini geçirmän näsagyň janyna şek ýetirse; 3) her çaga ölümüne, ene ölümüne, keseliň ötüşen görnüşlerine, dogabitdi merezýel, dogabitdi gonoblenoreýa, göwreliligi giçki wagtynda ýüze çykarylmalygyna (12 hepdeden soň); 4) dermannama ýazylan derman serişdeleriň dogry ýazylyşyna, esaslandyrylyşyna; 5) ynsanperwerlik derman serişdeleriň tygşytly ulanylyşyna; 6) “Zähmete ukypsyzlyk hatyň” düzgünnama laýyklykda berlişine; 7) saglygy goraýyş resminamalaryň alnyp barlyşyna we saklanylyşyna (TSG we DSM-niň N 137-nji we N 230 buýruklaryna laýyklykda); 8) ähli berkidilen enjamlaryna we emläklerine jogapkärçilik çekýär.

Maşgala lukmanynyň berkidilen ilatnyň arasynda lukmançylygyň dürli ugurlary boýunça amala aşyrmaly işleri.

Akuşer–ginekologiýa ugry boýunça: 1) akuşer-ginekolog lukmany bilen bilelikde hasapda duran göwreli aýallara yzygiderli saglygy goraýyş gözegçiligini (sagdyn topardaky göwrelileri 28 hepde çenli aýda 1 gezek, 28 hepdeden soň bolsa her 10 günden); 2) dogrumdan soňky döwürde enelere 42 güne çenli hepdede 1 gezek saglygy goraýyş gözegçiligini; 3) dogruma ukyply aýllary ýylda 1 gezek flýuorografiýa barlagyndan hem-de ganyň, peşewiň derňewinden we ýylda 2 gezek serediliş otagynda keseliň önüni alyş barlagyndan geçirmelidir.

Tablisa 50

Çaganyň ýaşyna görä gözegçiligiň geçirilişi

Çaganyň ýaşı	Masgala lukmanyň gözegçiligi
Täze dogulan çagany 40 güne çenli	hepdede 1 gezek
40 günden–3 aýa çenli	aýda 2 gezek
3 aýdan 12 aýa çenli	aýda 1 gezek
1-2 ýaşa çenli	çärýekde 1 gezek
2-3 ýaşa çenli	ýylda 2 gezek
3-6 ýaşa çenli	ýylda 2 gezek

Çagalar bilen alyp barmaly işleri: 1) bäbeğiň enäniň we çaganyň gospitalyndan çykarylan günün dowamynda ilkinji saglygy goraýyş barlagyny geçirmeli

(newrologoki ýagdaýyny, beden agzalaryny barlamaly we endamynyň gyzgynyny ölçemeli); 2) bäbeğiň göbek ýarasynyň bitişine, fiziki we nerw-psihiki taýdan ösüşine yzygiderli gözegçilik etmeli; 3) bir ýaşyna çenli çagalary enelere çagany (dürli aýlarda) dogry iýmitlendirmegi maslahat bermeli; 4) bir ýaşy dolýança çagany inçe hünärmenleriň (okulist, newropatolog, otolaringolog, stomatolog, hirurg, gerek bolsa ortoped) maslahatyna ibermeli hem-de ganyň we peşewiň derňewini geçirmeli.

Çaga bir ýaşýança her çärýegi (3, 6, 9, 12 aýlarda) tapgyrlaýyn netije bilen jemlemeli.

Üç aýa çenli bäbeği näsaglan halatlarda öýünde bejermek gadagan edilýär (hökman hassahana ýerleşdirmeli), 3 aýdan soň öý şertlerinde (hossarlary bejergi şertlerini wagtly–wagtynda berjaý etseler) iç geçmäniň “A” görnüşini, ýiti respirator keselini bejermek rugsat berilýär.

Eger-de bir ýaşyna çenli näsaglan çaga öý şertlerinde bejergi alýan bolsa, onda maşgala lukmany, maşgala feldşeri we maşgala şepagat uýasy günde gözegçilik edip (çaga sagalýança), gatnaw depderçesinde yzygiderli gözegçilik ýazgylaryny ýazmalydyr.

Maşgala lukmanynyň çagalarda geçirmeli keseliň önüni alyş barlaglary we derňewleri: 2-6 ýaş çenli çagalary her ýylda inçe hünärmenleriň maslahatyna ibermeli; ganyň we peşewiň derňewini ýylda bir gezek; täretiň “mugthor-gurçuklara” barlagyny ýylda bir gezek geçirmeli (günaşa üç gezek).

Çagalar çagalar bagyna ýerleşdirilende geçirilmeli barlaglar we derňewler: çagalara çagalar bagyna gatnamaga rugsat berilmeginden ozal olaryň keselleriň önüni alyş sanjymalaryny almaklaryny gazanmaly (çaganyň ýaşyna görä kesellere garşy sanjymalaryny meýilnama boýunça ýerine ýetirmeli); olarda ganyň we peşewiň derňewini, täretiň “mugthor-gurçuklara” barlagyny (günaşa 3 gezek), burundan we damakdan alynan çyrşatgynyň bakterioskopiýasyny, inçe hünärmenleriň (hirurg, oftalmolog, stomatolog, newropatolog, otolaringolog, immunolog) barlagyny geçirmeli.

Çagany mekdebe ýerleşdirilende geçirilmeli barlaglar we derňewler: mekdebe gatnamaga rugsat berilmeginden ozal çaganyň keselleriň garşysyna sanjym almagyny gazanmaly (çaganyň ýaşyna görä kesellere garşy sanjymalaryny meýilnama boýunça ýerine ýetirmeli), olarda ganyň we peşewiň derňewi, täretiň “mugthor-gurçuklara” barlagy (günaşa 3 gezek), inçe hünärmenleriň (hirurg, oftalmolog, stomatolog, newropatolog, otolaringolog, psihiatr) maslahatlary geçirilmeli, barlagyň netijesinde ýüze çykarylan keselleriň bejerilmegini gazanmaly.

Şolardan soň maşgala lukmany çaganyň saglyk ýagdaýy, geçiren keselleri, edilen keselleriň önüni alyş sanjymlary, saglyk derňewleriniň netijeleri barada gatnaw bejeriş depderçesinden kepilliknama doldurmaly we bölüm müdürü möhür bilen tassyklamaly.

Mekdebe gatnaýan (7-14 ýaşly) çagalara geçirilmeli keseliň önüni alyş barlaglary: ýylda 2 gezek maşgala lukmanynyň özi we 1 gezek inçe hünärmenler bilen bilelikde keseliň önüni alyş barlaglaryny, ýylda 1 gezek gan, peşew derňewlerini we täreti “mugthor-gurçuklara” barlaglaryny geçirmeli. Barlanan çagalaryň arasynda näsaglan tapylyan bolsa, ony çüňňür barlamak maksady bilen anyklaýyş-maslahat beriş merkezine ibermeli.

Çagalaryň ähli ýaşynda (0-14 ýaş çenli) keseliň önüni alyş barlagy geçirilende, gatnaw bejeriş depderçesinde gyzgynyny, agramyny, boýynyň ölçegini, kelle çanagyň, döş kapasasynyň aýlawyny, nerw-psihiki ösüşiniň görkezijilerini hem-de ähli beden agzalarynyň ýagdaýyny belläp geçmeli. Barlagyň netijesinde kesel tapylan bolsa inçe hünärmenleriň maslahatyna ibermeli.

Maşgala lukmanynyň meýdançasyndan göwreli aýal ýa-da bir ýaşyna çenli çaga göçüp giden bolsa, maşgala lukmany göwreliniň ýa-da çaganyň saglyk ýagdaýyny gatnaw depderçesinde görkezip, ony Saglyk öýüniň ýolbaşçysyna (direktoryň bejeriş işleri boýunça orunbasaryna, Oba saglyk merkezinde ýa-da Oba saglyk öýünde direktoryň ilkinji saglygy goraýyş kömegi boýunça orunbasaryna) tabşyrmaly.

Oftalmologiýa ugry boýunça: 1) göwreli aýallary oftalmolog lukmanynyň maslahatyna çagyrmaly; 2) ýylda 1 gezek mekdep okuwçylaryny we berkidilen ilatyny Golowina-Siwsew jetweli boýunça gözünüň ýitiligini barlamaly (0,8 pes görýän raýatlary inçe hünärmeniň maslahatyna ibermeli); 3) mekdepde okuw ýylynyň başynda maşgala şepagat uýasy bilen bilelikde pes görýän çagalary hatarlar boýunça oturtmaly (0,3-0,6 afakiýa, gözün refraksiýasynyň anomaliýasy keselleri boýunça).

Otolaringologiýa ugry boýunça: 1) göwreli aýallary otolaringolog lukmanynyň maslahatyna çagyrmaly; 2) ýylda 1 gezek mekdebe gatnaýan çagalaryň we berkidilen ilatynyň arasynda eşidiş ukybyny barlamaly (pes eşidýän raýatlary inçe hünärmeniň maslahatyna ibermeli); 3) mekdepde okuw ýylynyň başynda maşgala şepagat uýasy bilen bilelikde pes eşidýän çagalary hatarlar boýunça oturtmaly.

Neýrohrurgiýa we newrologiýa ugry boýunça: 1) göwreli aýallary newropatolog lukmanynyň maslahatyna çagyrmaly; 2) ýylda 1 gezek mekdebe gatnaýan çagalaryň we berkidilen ilatynyň arasynda nerw kesellerini ýüze çykarmak üçin saglygy goraýyş barlagyny geçirmeli.

Ýetginjekleriň (15 ýaş dolan wagtyndan – 18 ýaş dolýança) arasynda: 1) ýylda 2 gezek keseliň önüni alyş barlagyny geçirmeli; 2) ýylda 1 gezek inçe hünärmenleriň (okulist, hirurg, newropatolog, stomatolog, otolaringolog) maslahatyndan geçirmeli; 3) ýylda 1 gezek gan, peşew derňewini we flýuorografiýa barlagyny geçirmeli; 4) 15-16 ýaşyň arasynda ganyň toparyny we Rh faktoryny kesgitlemeli; 5) ýetginjekleri ýylda 1 gezek zerurlyk ýüze çyksa “Ýetginjek merkezine” maslahata ibermeli.

Immunologiýa ugry boýunça: keselleriň önüni alyş sanjymlaryň meýilnamasyny TSG we DSM-niň buýruklarynyň esasynda düzmeli we ýerine ýetirmeli.

Inçekesel (ftiziatriýa) ugry boýunça: 1) inçekeseli ir döwründe anyklamak üçin ýylyň dowamynda ilkinji gezek ýüz tutan näsaglary R-grafiýa ýa-da flýuorografiýa barlagyndan geçirmeli (6 aýyň dowamynda R-grafiýa ýa-da flýuorografiýa barlagy geçirilmedik bolsa); 2) psihiki kesellileri, arakhorlary, neşekeşleri, süýji kesellileri, öýkeniň könelişen keselli, köp wagtlaп kortikosteroid derman serişdesini ulanýan we inçekeselli näsaglar bilen aragtnaşyk saklan raýatlary R-grafiýa ýa-da flýuorografiýa barlagdan geçirmeli we gerek bolsa gakylygyny bakterioskopiýa barlagyna hem-de ftiziatr lukmanynyň maslahatyna ibermeli; 3) çagalarda tuberkulin (sanjym) barlagdan soň ýokary duýujylygy anyklanan bolsa (0,5 sm uly bolsa) bellenen tertipde ftiziatr lukmanynyň maslahatyna ibermeli; 4) näsagy kabul eden wagtynda inçekesel barada şubhe dörän bolsa, onuň gakylygyny bakterioskopiýa barlagyna we ftiziatr lukmanynyň maslahatyna ibermeli; 5) tussaglykdan boşadylan raýatlary R-

grafiýa we gakylygyny bakterioskopiýa barlagyndan geçirip, ftiziatri lukmanynyň maslahatyna ibermeli; 6) inçekesele garşy göreşi TSG we DSM-niň buýrugyna laýyklykda amala aşyrmaly.

Deri-wenerologiýa ugry boýunça: 1) jyns gatnaşygy arkaly geçýän keselleri ir döwründe anyklamak (dogabitdi merezýel keseliniň önüni almak) maksady bilen göwreli aýallary TSG we DSM-niň hereket edýän düzgünnamasyna laýyklykda (ganyň Wasserman reaksiýasy, çyrşygtgynyň mikroskopiýasy) barlagdan geçirmeli; 2) ýylda 1 gezek berkidilen ilatyň arasynda deri keselleriň önüni alyş barlagyny (dermatomikoz, gijilewük, bitleme, deri-leýşmanioz, deriniň iriňli keselini anyklamak üçin) geçirmeli; 3) ilat arasynda sagdyn ýaşamak hem-de sagdyn durmuşyň ähmiýeti barada düşündiriş işlerini, ýetginjekleriň arasynda jyns gatnaşygy üsti bilen geçýän keselleri we şol keselleriň ýaýrama ýollary, keseliň nämä getirjekdigi barada gürrüňler geçirmeli.

Raýatlaryň barlag netijeleri kadadan üýtgän bolsa (Wasserman reaksiýasy, çyrşytgada leýkositoz, kömelek, dermatomikoz, gijilewük, deri-leýşmanioz, deriniň iriňli keselleri) hökmany suratda deri-wenerolog lukmanynyň maslahatyna (ýoldaşy bilen) ibermeli we bejeriş işleriniň geçirilmegine gözegçilik etmeli (hassahanadan çykaryş hatyny näsaglardan talap etmeli).

Onkologiýa ugry boýunça: 1) berkidilen ilatyň arasynda howply täze döreme keselleriniň önüni alyş barlaglarynyň (süýt we limfoid mázlerini, derini, agyz boşlugyny) geçirilişi barada, sagdyn ýaşaýyş durmuşy barada wagyz–nesihat işlerini geçirmeli; 2) onkolog lukmany bilen bilelikde gözegçiliginde duran howply täze döreme keselli näsaglara (agyr näsaglara öýüne baryp) bejeriş işlerini geçirip, yzygiderli gözegçilik etmeli.

Stomatologiýa ugry boýunça: 1) göwreli aýallary stomatolog lukmanynyň maslahatyna çagyrmaly; 2) çagalaryň arasynda agyz boşlygyny gigiýena tarapyndan arassa saklamak barada düşündiriş işleri geçirmeli; 3) zyýanly endikleriň we olaryň saglyga nähili zyýan ýetirýändikleri barada düşündiriş işlerini hem-de ol endikleriň önüni alyş çärelerini geçirmeli; 4) üç ýylda 1 gezek ilatyň arasynda stomatolog lukmany bilen bilelikde keseliň önüni alyş barlaglaryny geçirmeli; 5) çagalaryň arasynda dogabitdi diş-äň anomaliýany ir wagtynda anyklamaly we degişli hünärmeniň maslahatyna ibermeli.

Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy we saglygy “wagyz-nesihat” etmek ugry boýunça: 1) ilatyň arasynda näsagyň we 1 ýaşyna çenli çaganyň öý şertleri bilen tanyşyp, arassaçylyk, dogry iýmitlenmek barada düşündiriş işlerini geçirmeli; 2) garrylyk ýaşyndaky (65 ýaşdan geçen) näsaglara, maýyplara, agyr hassalara bejeriş işlerini öý şertlerinde amala aşyrmaly, zerur bolsa maslahata inçe hünärmenleri näsagyň öýüne çagyrmaly; 3) kabul edilýän bölümünde arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy düzgünleri doly berjaý etmegi, aseptiki we antiseptiki şertlerini ýerine ýetirmegi, saglygy goraýyş enjamlary sterilizasiýa ýagdaýlarda saklamagy (sanjymdan soňky agyrlanmagy, AIDS, wirusly gepatitiň B, D, C görnüşleri) tassyklanylyp hereket edýän buýruklar we düzgünnamalar boýunça amala aşyrmaly.

Saglyk öýünde alnyp barylýan lukmançylyk resminamalarynyň esasy görnüşleri. Saglyk öýüniň işiniň wajyp bölegi – lukmançylyk resminamalaryny TSG we DSM-

niň 05.06.2000ý. N137 we 18.11.2006ý. N 230 buýrukларыnda tassyklanan görnüşleri boýunça alyp barmakdyr.

1. Gatnaw bejergi alýan näsagyň kartasy (025-112/h) ähli hassahanalaryň kabul edýän, anyklaýyş we maslahat beriş bölümlerinde (otaglarynda), şikeslenmeleri kabul edýän, aýallara maslahat beriji bölümlerde (otaglarda), şäher we oba saglyk öýlerinde, kärhana saglyk nokatlarynda doldurylýar. Her bir ýüz tutan raýata (çagalara, ýetginjeklere we ululara) saglyk öýlerinde bir ýa-da birnäçe lukmanda bejergi alýanyna seretmezden, bir sany gatnaw bejergi alýan näsagyň kartasy doldurulýar.

Karta çaga dogulan gününden doldurulýar we 025-112/h gatnaw bejergi alýan näsagyň kartasy, 113/h alyş-çalyş kartasy, doguluş hakyndaky lukmançylyk şahadatnamasy 103/h esasynda döredilýär. Gatnaw bejergi alýan näsagyň kartasy maşgala lukmanyň kabul edýän otagynda saklanýar.

Adamyň maşgala ýa-da saglyk öýleriniň çäginde giden ýagdaýynda, giden ýeriniň saglygy goraýyş edarasyna habar berilýär we gatnaw bejergi alýan näsagyň kartasy şol ýere geçirilýär. Giden ýerini hökman kartada bellemelidir.

Gatnaw bejergi alýan näsagyň kartasy näsag giden ýerinde bolmadyk ýagdaýynda ýa-da ýogalsa arhiwe tabşyrylýar.

2. Keselleriň jemleýji (anyklanan) kesgitlemelerini bellemek üçin hasabat talony (N 025-2/h). Saglyk öýlerinde, şikes ýeten näsaglary kabul edýän (otag) bölümlerde, aýallara maslahat beriji (otag) bölümlerde, onkologiýa hassahanada howpsyz täze döremelere, deri-wenerologiki hassahanada deri kesellerine doldurylýar.

Hasabat kagyzy gatnaw bejergi alýan näsagyň lukmançylyk kartasynyň (025-112/h) kesel kesgitlemelerini görkezýän sahypasynyň esasynda ýazylýar. Ol lukman tarapyndan ýa-da onuň görkezmesi bilen şepagat uýasy tarapyndan doldurulýar we oňa Keselleriň X-njy Halkara toparbirleşmesine laýyklykda şifr goýulýar.

Keselleriň jemleýji (anyklanan) kesgitlemelerini bellemek üçin hasabat (statistik) talony (N025-2/h) keselçiligiň görkezijilerini seljermek we ýyllyk hasabaty doldurmak üçin esasy resminamadyr.

3. Ýokanç keseller, iýmit, hünäri bilen baglanyşykly ýiti zäherlenme, sanjyma adaty bolmadyk täsiri barada gyssagly habarnama (N058/h).

Ýokanç kesseler bilen kesellemegi (keselländir diýlip guman edilende), iýmit, hünär bilen baglanyşykly ýiti zäherlenme, sanjym edilenden soňra adamyň bedeninde özgerme ýüze çykanda näsagyň bejeriş almak üçin ýüz tutanynda, Saglyk öýünde öňüni alyş gözden geçiriş barlagy geçirilende, bölümlerde meňzeş keseli ýüze çykarylanda, olar hakynda gyssagly habar ähli pudaklaryň bejeriş-öňüni alyş edaralaryň lukmanlary we orta saglygy goraýyş işgärleri, mekdepleriň, çagalar öýleriniň, mekdebe çenli çagalar edarlarynyň saglygy goraýyş işgärleri tarapyndan düzülýär.

Gyssagly habar arassaçylyk we keseliň ýaýramagyna garşy göreş gullugyna keseliň ýüze çykarylan ýerlerinde ýokanç kesellere garşy çäreler görmek üçin maglumat bolup hyzmat edýär.

058/h görnüş “ýokanç keseller, iýmit, hünäri bilen baglanyşykly ýiti zäherlenme, sanjyma adaty bolmadyk täsiri barada gyssagly habarnama” bejeriş-öňüni alyş

edaralaryň ählisinde, mekdep we mekdep ýaşa çenli çagalar edaralarynda ýokanç keseli ýüze çykanda ýa-da onuň iýmit, hünäri bilen baglanyşykly ýiti zäherlenme, sanjyma adaty bolmadyk täsirler dörende, öý we ýabany haýwanlary dişlände, dyrnanda gyssagly habarnama saglygy goraýyş işgärleri (lukmanlar, şepagat uýalar) tarapyndan doldurulýar we ýerli Arassaçylyk we keseliň ýaýramagyna garşy göreş gullugyna goýberilýär.

Habarnamany ýerli arassaçylyk we keseliň ýaýramagyna garşy göreş gullugyna gyssagly, şäher araçäginde 6 sagadyň, etraplarda 12 sagadyň, welaýatdan daşarky edaralarda 24 sagadyň dowamynda ýetirmelidir (TSG we DSM 1998 ý. N 654 buýrugy) we habarnamanyň esasynda 060/h “Ýokanç keselini hasaba almak depderçesinde” bellige alynýar.

4. Näsagda ömründe ilkinji gezek işjeň inçekesel, wenereki keseli, trihofitiýa, fawus, gijilewük, trahoma, ruhy keselleriniň kesgitlemesi barada habarnama (N 089/h) TSG we DSM-niň ähli bejeriş öňüni alyş edaralarynyň lukmanlary tarapyndan, olaryň hünärine, iş ýerine (saglyk öýünde, şypahanalarda we ş. m.) we keseliň ýüze çykarlyşynyň şertlerine (bejeriş üçin ýüz tutulanynda, Saglyk öýünde öňüni alyş gözden geçirişde, barlagda we ş.m.) garamazdan, näsaglaryň şeýle keseli bilen ilkinji gezek keselländikleri ýüze çykarylan näsaglaryň ählisine doldurylýar.

Orta saglygy goraýyş işgäri diňe gijilewükli näsaglar hakynda habary düzýär, başga ähli keseller ýüze çykarylanda näsag lukmanyň kabulyna iberilýär, lukman keseliň kesgitlemesini tassyklan ýagdaýynda bu hakyndaky habarnamany doldurýar.

5. Ömründe ilkinji sapar howply täze döreme keseli kesgitlenilen näsag hakynda habarnama (N 090/h). Habar näsagyň ömründe ilkinji gezek howply täze döreme bilen keselländigi anyklanan bejeriş – öňüni alyş edaralarynyň umumy we ýörite ulgamynyň ähli lukmanlary tarapyndan düzülýär.

Habarnama keseli ýüze çykarylan aşakdaky näsaglara doldurulýar: näsaglar lukmançylyk kömegini sorap saglyk öýlerine özbaşdak ýüz tutanlarynda; maksatly we yzygiderli öňüni alyş gözden geçirmelerinde ýüze çykarylanda; saglyk subutnamasynda; saglyk öýünde barlananda; kesip görülende; eger keseliň kesgidi näsag aradan çykanyndan soňra anyklansa.

6. Sagaldyş gözegçiliginiň barlag kartasy (N 030/h). Kartalar keselçilik babatda Saglyk öýüniň gözegçiligine alnan ähli näsaglara doldurylýar. Kesel kesgitlemesi kartanyň sagdaky ýokarky burçynda görkezilýär, şol ýerde-de keseliň kesgitlemesini anyklanan wagty we onuň ýüze çykarlyşynyň täri: bejeriş üçin ýüz tutulanda ýa-da öňüni alyş gözden geçirilişinde ýüze çykarylandygy barada bellik edilýär.

Karta saglyk gözegçiligine alnan näsaglary bolan lukmanlaryň her biriniň öz kartalaryny saklaýan gutusynda durýar. Kartalary näsaglaryň lukmana görünmeli aýlary boýunça gözegçilik gutujyklarynda aýma-aý edip goýulýar (keselleriň umumy we nozologik görnüşleri boýunça). Bu näsaglaryň gatnawlarynyň yzygiderligine gözegçilik etmäge we wagtynda görülmeli çäreleri geçirmäge mümkinçilik berýär. Karta bejeriş öňüni alyş edarasynyň ýyllyk hasabatyny düzmek üçin ulanylýar.

7. Keseliň öňüni alyş sanjymlary belleniýän kartasy (N 063/h). Karta çagalara keseliň öňüni alyş sanjymlarynyň geçirilýän ähli bejeriş-öňüni alyş, mekdebe çenli terbiýe berýän edaralarynda we mekdeplerde ýöredilýar. Karta saglyk öýüniň ýörite gutusynda saklanylýar.

Sanjym kartalary gutyda indiki sanjymyň aýlary boýunça ýerleşdirilýär. Bu immunizasiýa degişli çagalaryň aýlyk hasaba alnyşyny üpjün edýär. Sanjymlaryň aýlyk meýilnamasy düzüleninde, bir edara jemlenen çagalaryň we mekdep okuwçylaryň sanjym kartalary, çagalaryň mekdebe çenli gatnaýan terbiýe edarasynyň (ýa-da mekdebiniň) sanjymlar meýilnamasynda göz önünde tutylýar.

Çaga şäherden (etrapdan) giden ýagdaýynda geçirilen sanjymlar hakynda onuň eline güwähaty berilýär.

Öňüni alyş sanjymlarynyň kartasy bejeriş-öňüni alyş edarasyna ýa-da saglyk nokadynda galýar we edaranyň arhiwinde 5 ýyl saklanýar.

8. Keselleriň öňüni alyş sanjymlaryny hasaba alyş depderçesi (N 064/h). Öňüni alyş sanjymlary hasaba alynýan depderçe bejeriş-öňüni alyş edarasyna her aýda geçirilen ähli sanjymlary hasaba almak üçin niýetlenendir. Bu görnüş uly ýaşly ilatda we okuwçylarda, ýetginjeklerde geçirilen sanjymlary hasaba almak üçin ulanylýar.

9. Lukmanlary öýe çagyrylyş ýazgylarynyň kitaby (N 031/h). Kitap lukmanlaryň öýe çagyrylmalaryna we olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik üçin hyzmat edýär. Kitap öýde saglyk kömegini berýän ähli bejeriş-öňüni alyş edaralarynda ýöredilýär. Kitapda ýazgy boýunça lukmanyň öýe gatnawlarynyň sany hasaplanýar we ol her gün saglyk öýüniň maslahat otagynyň lukmanynyň iş gündeligine ýazylýar.

10. Näsaglaryň lukmana gatnamalarynyň hasaba alnyş maglumatsanawy (039/h). Näsaglaryň lukmana gatnamalarynyň hasaba alnyş maglumatsanawy şäher we oba saglyk öýlerinde, ähli hassahanalaryň we ylmy-barlag institutlaryň (kliniki) maslahat beriji, sagaldyş gözegçilik bölümlerinde, anyklaýyş merkezlerinde alnyp barylýar.

11. Ýokanç keselini hasaba alyş depderçesi (N060/h). Depder ähli keselleri bejeriş-öňüni alyş edaralaryň, mekdepleriň, çagalar bagynyň, tomusky sagaldyş edaralarynyň ählisinde şeýle-de Arassaçylyk we keseliň ýaýramagyna garşy göreş gullugynda ýöredilýär. Depder ýokanç keseller bilen kesellän näsaglaryň her birini hasaba almak we bejeriş-öňüni alyş edarasynyň we Arassaçylyk we keseliň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň arasynda ulanylýan maglumatlary bellige almak üçin hyzmat edýär.

12. Keplinama (talyba, okuwça, mekdebe çenli edara gatnaýan çaga, hassa çaga seredýän ene-atasyna, beýleki näsaglara we raýatlara berilýär) (N 95/h).

Kepilnama talyplar, liseýleriň, ýörite orta okuw jaýlarynyň, hünärment mekdep okuwçylarynyň zähmete wagtlaýyn ukypsyzlygynda, mekdebe çenli çagalar terbiýe edarasyna gatnaýan çaganyň ýarawsyzlygyny tassyklaýan ýeke täk resminama bolup, bejeriş-öňüni alyş edarasynyň lukmany tarapyndan doldurylýar.

Kepilnama berlendigi barada hassahanada ýatymlaýyn bejergi alýan näsagyň lukmançylyk kartasynda (N 003/h), ýa-da Saglyk öýünde gatnaw bejergi alýan näsagyň lukmançylyk kartasynda (025-112/h) belleniýär.

13. Lukmançylyk maslahat beriş toparynyň netijelerini ýazýş depderçesi (035/h). Depder lukmanlaryň maslahat beriş topary bolan bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň ählisinde ýöredilýär. Depdere teklipl sebäbine: zähmete ukypsyzlyk hatynyň möhletini uzaltmalydygyna, mundan beýläk bejeriş meselesini

çözmelidigine, işe yerleşdirilmelidigine garamazdan, Lukmançylyk maslahat beriş toparynda, ýagdaýyna seretmäge tekliپ edilen ähli näsaglar ýazylyar.

14. Maslahat we kömekçi otaglara iberme (N028/h). Maslahat we kömek beriji otaglara ugratma, bejeriş edarlarynda näsaglar maslahatçylara we ýardam beriji otaglara (rentgen, fizioterapewtiki, we ş. m.) edaranyň içinde ugratmaga we beýleki edaralaryň kömek beriji otaglaryna saglygy goraýyş enjamlar bilen barlaglara, bejerişine ugratmaga ulanylýar.

Ugratmanyň ýüz tarapy, näsaga ugratma beren bejeriji lukman tarapyndan, arka ýüzi maslahatçy we kömek berji edaranyň lukmany tarapyndan doldurylýar. Netije, bejeriji lukmana näsagyň ýa-da aragatnaşyk ulgamynyň üsti bilen iberilýär we ol Saglyk öýünde özüni bejerdýan näsagyň gatnaw depderçesine ýelmenýär.

15. Arassaçylyk wagyz-nesihat işiniň hasaba alnyş depderçesi (038/h). Depderçe ähli näsaglaryň we ilatyň arasynda wagyz nesihat işlerini geçirýän, bejeriş-keseliň önüni alyş we arassaçylyk önüni alyş edaralarynda ýöredilýär. Depderçelerde lukmanlaryň we orta saglygy goraýyş işgärleriniň geçirýän wagyz-nesihat işleri belleniýär. Depderçedäki bellenen wagyz - nesihat işleriniň esasynda döwlet hasabatlary düzülýär.

Saglyk öýüniň we maşgala lukmanynyň işini häsiýetlendirýän görkezijiler. Her bir maşgala lukmanynyň, her bir Saglyk öýüniň işiniň netijeliliginden umumy ilatyň, jemgyýetiň saglygy jemlenýär.

Şunuň bilen baglylykda Saglyk öýüniň, maşgala lukmanynyň işini seljermek wajypdyr. Ilatyň keselçilik, maýypçylyk, ölümçilik derejesi (şol sanda çaga ölümçiligi), täze dogulan çagalaryň sany, ilatyň Saglyk öýüne ýüz tutmalarynyň, gatnawlarynyň sany, maşgala lukmanynyň ilata öý şertlerinde hyzmat etmeginiň sany, önüni alyş we sagaldyş gözegçiligiň doly göwrümliligi ýaly görkezijiler, ýyllyk hasabatynyň maglumatlary esasynda hasaplanylýar. Alynan netijeleriň esasynda keselleriň, şikesleriň döremeginiň we ýaýraşynyň kanunalaýyklyklary, ölümçiligiň we çaga ölümüne sebäpleri, ilatyň lukmanlara ýüz tutmalarynyň sebäpleri öwrenilýär we indiki ýyl üçin Saglyk öýüniň işi meýilleşdirilýär.

Saglyk öýüniň işini häsiýetlendirýän görkezijiler

$$1. \text{ Ilatyň lukmanlar bilen üpjünçiligi} = \frac{\text{Umumy iş orunlary boýunça lukman wezipeleriň sany}}{\text{Saglyk öýüniň hyzmat edýän ilatynyň ortaça sany}} \times 10000$$

$$2. \text{ Ilatyň Saglyk öýüne gatnawlarynyň sany} = \frac{\text{Şu ýylyň dowamynda saglyk öýüne gatnawlaryň sany}}{\text{Geçen ýylyň dowamynda saglyk öýüne gatnawlaryň sany}} \times 100$$

$$3. \text{ Bir lukman wezi-} = \frac{\text{Lukmanlara edilen gatnawlaryň sany}}{\text{Eýelenen lukman wezipeleriniň sany}} \\ \text{pesine (maşgala luk-} \\ \text{many) düşýän iş agramy}$$

$$4. \text{ Maşgala} = \frac{\text{Maşgala lukmanynyň meýdançasyndaky} \\ \text{ýörelgesiniň ýerine} = \frac{\text{ýaşajylaryň gatnaw sany}}{\text{Maşgala lukmanyna edilen umumy} \\ \text{ýetirilişi} \quad \text{gatnawlaryň sany}} \times 100$$

$$5. \text{ Öý şertlerinde} = \frac{\text{Maşgala lukmanynyň öz meýdançasynyň} \\ \text{kömek etmek} = \frac{\text{ýaşajylarynyň öýlerine gatnaw sany}}{\text{Maşgala lukmanlaryň ýaşajylaryň öýlerine} \\ \text{yore lgesiniň} = \frac{\text{umumy gatnaw sany}}{\text{ýerine ýetirilişi}} \times 100$$

Irki döwürde keselleri ýüze çykarmak maksady bilen geçirilýän barlaglar, näsaglary sagaldyş gözegçiliginde saklanylyşy, wagyz-nesihat işleriniň geçirilişi saglyk öýüniň keselleriň önüni alyş çäreleri ulgamyny häsiýetlendirýär.

Ýyllyk hasabatdaky maglumatlar aşakdaky görkezijileri hasaplamaga we baha bermäge mümkinçilik berýär.

$$6. \text{ Saglygy} = \frac{\text{Gözden geçirilenleriň sany}}{\text{Gözden geçirilmelileriň sany}} \times 100 \\ \text{goraýyş} \\ \text{gözden geçirmeleriň} \\ \text{doly göwrümliligi}$$

Bu görkeziji ilatyň dürli toparlarynda aýratyn hasaplanylýar we näçe ýokary bolup, 100% golaýlaşsa şonçada gowy hasaplanylýar.

$$7. \text{ Belli bir keseli} = \frac{\text{Belli bir keseli ýüze çykarmak maksady} \\ \text{(inçekesel, glaukoma we} \\ \text{basg.) ýüze çykarmak} = \frac{\text{bilen barlananlaryň sany}}{\text{Saglyk öýüniň hyzmat edýän ilatynyň} \\ \text{maksady bilen barlanan} \\ \text{ilatyny \%} \quad \text{sany}} \times 100$$

$$8. \text{ Önüni alyş sanjymlaryň} = \frac{\text{Önüni alyş sanjym edilenleriň sany}}{\text{Önüni alyş sanjym edilmelileriň sany}} \times 100 \\ \text{doly göwrümliligi}$$

$$9. \text{ Çagalaryň saglyk} = \frac{\text{Bir ýaşyna çenli II-III derejeli igleme keselli} \\ \text{ýagdaýyny häsiýet-} \\ \text{lendiriýän görkeziji} = \frac{\text{çagalaryň sany}}{\text{Şu ýylda 12 aýy dolan çagalaryň sany}} \times 100$$

Bu görkezijini dürli keselleriň derejesini hasaplamak üçin ulanyp bolýar.

$$11. \text{ Sagaldyş gözegçiligiň doly göwrümliligi} = \frac{(A+B+Ç) \times 100}{D}$$

Bu ýerde: A - bir görnüşli kesel bilen keselläp, ýylyň başyndan sagaldyş gözegçiliginde duran näsaglaryň sany; B – ýylyň dowamynda sagaldyş gözegçiligine alynanlaryň sany; Ç – ýylyň dowamynda lukmana bir gezek hem ýüz tutmadyklaryň sany; D – şu kesel bilen keselläp, hasaba alynan näsaglaryň sany.

$$10. \text{ Saglyk indeksi} = \frac{\text{Ömrüniň birinji ýylynda bir gezek hem kesellemedik çagalaryň sany}}{\text{Şu ýylda 12 aýy dolan çagalaryň sany}} \times 100$$

Saglyk indeksi – saglyk öýüniň öňüni alyş işleriniň derejesini häsiýetlendirýän wajyp görkezijidir.

Ýaşajylaryň saglyk ýagdaýy barada doly netije çykarar ýaly Saglyk öýüniň hyzmat edýän ilatynyň keselçilik we ölümçilik derejelerini hasaplamak zerurdyr.

$$12. \text{ Keselleýjilik (ilkinji keselçilik)} = \frac{\text{Ömründe ilkinji gezek ýüze çykarylan keselleriň sany}}{\text{Ilatyň ortaça ýyl sany}} \times 1000$$

Bu görkeziji keselleriň ýygylgy we olary peseltmäge gönükdirilen durmuş-ykdysady we bejeriş çäreleriň netijeliligi barada maglumat berýär.

$$13. \text{ Kesellilik (keselleriň ýaýraýşy)} = \frac{\text{Ýyl boýunça ýüze çykarylan ähli keselleriň sany}}{\text{Ilatyň ortaça ýyl sany}} \times 1000$$

$$14. \text{ Çaga ölümçiligi görkezijisi} = \frac{\text{Bir ýaşyna çenli ýogalan çagalaryň sany}}{\text{Bir ýylda diri dogulanlaryň sany}} \times 1000$$

$$15. \text{ Täze çagalaryň görkezijisi} = \frac{\text{Ömrüniň 1-nji aýynda ýogalan çagalaryň sany}}{\text{Ýyl boýunça diri dogulanlaryň sany}} \times 1000$$

$$16. \text{ Perinatal ölümçilik görkezijisi} = \frac{\text{Öli doglanlaryň + Ömrüniň ilkinji 6 gije-gündizinde ýogalan çagalaryň sany}}{\text{Ýyl boýunça diri we öli dogulanlaryň sany}} \times 1000$$

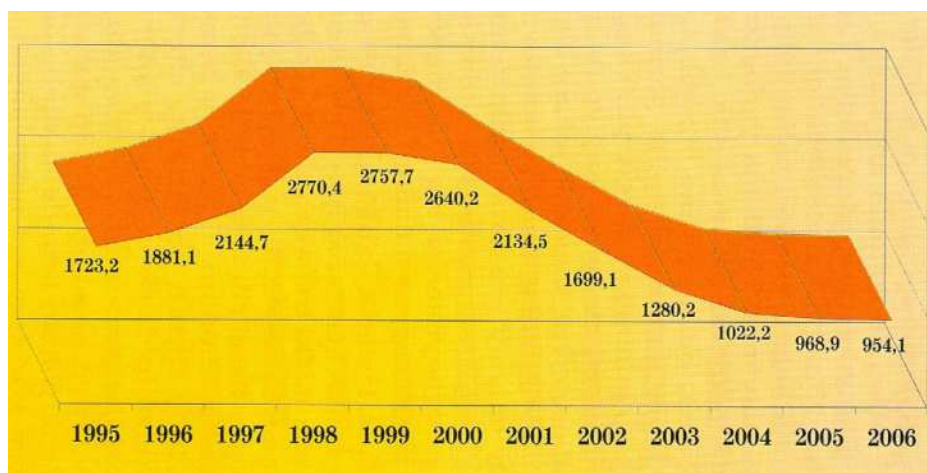
$$17. \text{Ýaşy boýunça ölümçilik görkezijisi} = \frac{\text{Belli bir ýaşdaky ölenleriň sany}}{\text{Şol ýaşdakylaryň sany}} \times 1000$$

$$18. \text{Ene ölümçiligi görkezijisi} = \frac{\text{Göwrelilik, çaga dogurýan döwründe we çaga dograndan soň ilkinji 42 günün içinde ýogalan zenanlaryň sany}}{\text{Ýyl boýunça diri dogulan çagalaryň sany}} \times 100\,000$$

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistanda Saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary” kitabynda belleýşi ýaly, maşgala lukmançylygynyň giňden ornaşdyrylmagy netijesinde çagalardyr eneler, aýratyn hem 1 ýaşyna çenli bäbekler uly alada bilen gurşaldy, sanjymlaryň we beýleki önüni alyş çäreleriniň wagtynda geçirilmegine pugta gözegçilik ýola goýuldy.

Maşgala lukmanlary özlerine berkidilen çagalary her üç aýdan bir gezek, ýetginjekleri, önelge ýaşlylary ýylda 2 gezek (her 6 aýdan), uly adamlary ýylda 1 gezek hökmany suratda toplumlaýyn lukmançylyk barlagyndan geçirip, keselçiligiň irgözin alamatlaryny anyklaýarlar.

Ýurdumyzyň ilaty keselleriň önüni alyş barlaglary bilen gurşalyp alyndy, keselleriň döremegine getirýän sebäplere garşy göreşmekde öňegidişlikler gazanylyp, zenanlarda, ýaş çagalarda ýygý duş gelyän ganazlyga garşy çäreler netijesinde bu keseliň derejesi peseldi (surat 18).

Surat 18 . Gan, gan emele getirýän agzalaryň keselleri

Ýurdumyz boýunça ilatyň peýdalanýan nahar duzunyň 100% ýodlanmaklygy ýola goýlup, ýod ýetmezçiligi bilen baglanyşykly keselçiligiň, çagalaryň boý we akyl taýdan ösüşiniň yza galmagynyň, galkan görnüşli maziň keselçiliginiň we ýod ýetmezçiliginiň öňi alyndy.

Halkara saglygy goraýyş guramalary bilen bilelikde maşgala lukmanlarynyň çagalara we ululara keseliň önüni alyş sanjymlary baradaky Milli maksatnamalary

ýerine ýetirmekliginiň netijesinde ýokanç keseller bilen kesellemeklik azaldy, ysmaz keseli bilen keselçilik ýok edilip, 2002-nji ýylda ýurdumyzda ýiti ysmaz keseliniň döredijisi ýabany wirusdan azatdygy hakynda Halkara guramasy tarapyndan güwänama berildi.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasy sagdyn adamlara we näsaglara hemişelik sazlaşykly gözegçilik etmek, şeýle hem önüni alyş, bejeriş–anyklaýyş we sagaldyş çäreleriniň giň toplumyny geçirmek üçin maşgala ýörelgesi boýunça ilkinji saglygy goraýyş kömegini guramagy mundan beýläk-de kämilleşdirmegi göz önünde tutýar. Şu maksat bilen 2005-nji ýylda maşgala lukmanlary bilen üpçünçilik 10 müň ilata 6 lukman bolanlygyndan, 2010-njy ýylda 10 lukmana ýetirmeklik belleniýär, ilatyň artmagy bilen baglylykda ilata ilkinji saglygy goraýyş kömegini edýän Saglyk öýleriniň sanyny 1999-njy ýylda 44 bolanlygyndan, 2010-njy ýylda 102 ýetirmeklik göz önünde tutulýar.

Sagaldyş gözegçiligi

Häzirki döwürde sagaldyş gözegçiligi diýleninde keselleri irki döwürde ýüze çykarmak, kesellänlere yzygiderli gözegçilik etmek we toplumlaýyn bejermek, olaryň zähmet we durmuş şertlerini sagatlaşdyrmak, keselleriň ösüşiniň we ýaýramagynyň önüni almak, işe ukyplylygyny dikeltmek we işjeň ýaşaýyş döwrüni uzaltmak boýunça çäreleri geçirmek maksady bilen, ilatyň belli bir toparlaryny (sagdyn we näsag) hasaba almaklyga we olaryň saglyk ýagdaýyna işjeň dinamiki gözegçiligiň alnyp barylmagyna düşünilýär.

Ýokarda bellenişden görnüşi ýaly, zähmet çekmek ukybynyň ýagdaýy - kesel bejeriş-önüni alyş edaralarynyň işleriniň wajyp kriteriýasy bolup, sagaldyş gözegçiligi usulynyň durmuş-gigiýeniki manysynyň esasynda durýar. Şu sebäpli hem sagaldyş gözegçiligi ilki bilen sagdyn adamlaryň saglygyny goramagy, zähmete ukypsyzlygyň önüni almagy we näsag adamlarda keselleriň irki döwründe ýüze çykarylmagyny göz önünde tutýar. Onuň ahyrky maksady bolsa adamlaryň saglygyny goramak we berkitmek hem-de ilatyň sagaldyş gözegçiligine alynan toparlarynyň zähmete ukyplylygyny goramak bolup durýar.

Ýokarda belleniş geçilenler sagaldyş gözegçiliginiň durmuş - gigiýeniki ähmiýetini we manysyny kesgitleýärler.

Sagaldyş gözegçiligi usuly saglyk öýlerinde işleýän maşgala we bejeriji lukmanlaryň borçlaryna degişlidir. Başga-da ol ilatyň ýaşaýan we işleýän ýerinde ýerleşýän ýöriteleşdirilen saglygy goraýyş edaralarynyň, olaryň anyklaýyş-maslahat beriş bölümleriniň hem-de arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň işlerine degişlidir.

Sagaldyş gözegçiligi usuly (dispanserler) ilkinji gezek XVIII–XIX asyrlarda Beýik Britaniýada we Fransiýada garyplar üçin niýetlenen bejeriş öýleri we hemaýatçy dermanhanalar görnüşinde peýda bolupdyrlar. Bu usulyň aýratyn elementleri Rossiýada jemgyýetçilik medisnanyň amalynda peýdalanylypdyr. 1910-njy ýylda aýratyn şäherlerde inçekesele garşy göreşýän Bütinrussiýa ligasynyň tagallasy netijesinde uly bolmadyk gatnaw şertlerinde inçekeselli garyplara mugtyna bejeriş we maslahat beriş kömegini berýän saglygy goraýyş ambulatoriýalary

döredilipdir. Olar ilatyň arasynda wagyz-nesihat işlerini hem alyp barypdylar. Edil şol döwürlerde hem weneriki keselli näsaglar üçin ýörite ambulatoriýalar peýda bolupdyr. Ýöne ol wagtlar bu edaralaryň görnetin bitiren uly ähmiýetli amaly işleri bolmandyr.

Sagaldyş gözegçilik usuly özüniň asyl manysyna, mynasyp ösüşine saglygy goraýyş ulgamynda 1960-njy ýyllarda eýe boldy. Şol ýyllar ilatyň saglygyny goramakda we adamlaryň ýaşaýşynyň dowamlylygyny artdyrmakda ýurduň ähli ilatyny sagaldyş gözegçiligine almak meselesi öňe sürülipdi. Mundan başga-da ähli ilaty her ýyl saglygy goraýyş gözegçiliginden geçirmeklik göz önünde tutulypdy. Ähli ilatyň saglygy goraýyş gözden geçirilmelerini ýeke-täk maksatnama - meýilnama laýyklykda geçirmeklik, soňlygy bilen ýüze çykarylan näsaglary sagaldyş gözegçiligine almak we olaryň arasynda bejeriş-sagaldyş çäreleriň geçirilmegi belenilipdi.

Şol döwürde Saglygy goraýyş ministrligi ýörite buýruk bilen sagdyn we näsag adamlaryň sagaldyş gözegçiligi barada düzgünnama tassyklapdy. Ýöne geçirilmeli çäreleriň göwrüminiň bimöçberligi, bu işi guramaga sarp edilýän serişdeleriň ujypsyzlygy, köp saglygy goraýyş edaralaryň serişdeleriniň çäkliligi sebäpli ähliumumy her ýylky saglygy goraýyş gözden geçirmeleri amala aşyrylmadyk deklarasiýa ýaly başa barman galdy. Esasy bellemeli zat, sagaldyş gözegçiligi çäresiniň örän peýdalylygyny we belli bir ilat toparlarynda örän netijeliligini soňraky geçirilen amaly işler we ylmy barlaglar tassykladylar.

Näsaglar sagaldyş gözegçiligine maşgala, bejeriji we beýleki lukmanlar tarapyndan seçilip alynýarlar. Hökmany sagaldyş gözegçiligi inçekeselli, deriweneriki, onkologiki, ýürek-damar keselli, psihonewrologiki kesellilere, galkan görnüşli maziň kesellerinde, glaukomada we başga epidemiki däl we ýokanç kesellerde (Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň görkezmelerinde göz önünde tutulýan) geçirilýär.

Näsaglaryň sanalyp geçilen toparlarynda sagaldyş gözegçiligi ýurdumyzyň saglygy goraýyş, kesel bejeriş - önüni alyş edaralarynyň hemmesinde, şol sanda ýöriteleşdirilen hassahanalarda we saglyk öýleriniň degişli bölümlerinde amala aşyrylýar.

Ýöriteleşdirilen hassahanalaryň we saglyk öýleriniň lukmanlarynyň sagaldyş gözegçiligi boýunça işleriniň esasy düzüm bölekleri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- näsaglarda patologiki hadysanyň başlangyç döwründe işjeň ýüze çykarylmagy;
- näsagyň doly kliniki barlanylmagy;
- näsaglaryň saglyk ýagdaýyna yzygiderli gözegçilik edilmegi;
- toplumlaýyn bejeriş-sagaldyş çäreleriň amala aşyrylmagy, şol sanda: gatnaw şertlerinde bejergi, näsagyň hassahana ýatyrylmagy, şypahana bejergisi, berhiz iýmit düzgünini berjaý etmek, işe ýerleşdirmek;
- näsagyň zähmet we durmuş şertleri bilen tanyşmak (ýüze çykarylan keseliň näsagyň zähmet we durmuş şertleri bilen arabaglanyşygyny ýüze çykarmak ýa-da inkär etmek), adamy has oňaly ýaşaýyş şertleri bilen üpjün etmek maksady bilen daşky gurşawyň faktorlarynyň ýaramaz täsirlerini aradan aýyrmak çärelerini işläp düzmek;

- sagaldyş gözegçiligine alnan toparlaryň arasynda aýawly iýmitleniş düzgünini, zähmet çekmegi we dynç almagy wagyz etmek;
- sagaldyş gözegçiliginiň netijeliligi baradaky maglumatlary wagtly-wagtynda jemlemek we seljermek.

Ýöriteleşdirilen saglygy goraýyş edaralary öz hereket edýän çäklerinde keselleriň önüni almaklyga gönükdirilen köpçülikleýin keselleriň önüni alyş çärelerini geçirýärler, öz ugurlary boýunça keselçiligiň we ölümçiligiň hasabatyny ýöredýärler hem-de bejeriş çäreleri amala aşyrýarlar, näsaglara maslahat berýärler we maşgala lukmanlarynyň we umumy bejeriş torunyň lukmanlarynyň degişli kesellere garşy göreşinde guramaçylyk-usulyýet ýolbaşçylygyny gurnaýarlar.

Ýöriteleşdirilen saglygy goraýyş edaralarynyň meselelerine umumy ugurly lukmanlaryň degişli hünärler boýunça hünär derejesini artdyrmak; kesel bejeriş-önüni alyş edaralarynyň amalyna häzirki zaman keselleriň önüni alyş, anyklaýyş we näsaglary bejeriş usullaryny ornaşdyrmak işleri hem degişlidir.

Ýöriteleşdirilen hassahanalar, bölümler we otaglar tarapyndan ilatyň arasynda arassaçylyk we lukmançylyk bilimleriniň giňden ýaýradylmagy, keselleriň önüni alyş çäreleriniň örän wajyp görnüşi bolup durýar.

Sagaldyş gözegçiliginde hasapda duran näsaglara doldurmaly esasy resminamalara gatnaw bejergi alýan näsagyň kartasy (025-112/h) we sagaldyş gözegçiliginiň barlag kartasy (N 030/h) degişlidir. Olar näsagyň wagtynda lukmana gatnawyna gözegçilik etmäge hyzmat edýärler we nobatdaky saglygy goraýyş barlagyndan geçişine, bellenen görnüşde bejerginiň ýerine ýetirilişine, sagaldyş çäreleri we işe ýerleşmegi gözegçilige almaga mümkinçilik döredýärler. Gatnaw bejergi alýan näsagyň kartasynda we gözegçilik barlag kartalarynda ýazylan maglumatlar, sagaldyş gözegçiliginiň hiline we onuň netijeliligine baha bermäge esas bolup hyzmat edýär. Sagaldyş gözegçiliginiň barlag kartalary lukmanlaryň iş otaglarynda saklanylýar. Şu kartalar boýunça sagaldyş gözegçiligine alynan näsaglaryň düzümi we sany kesgitlenilýär.

Ýöriteleşdirilen hassahanalar, bölümler we otaglar jemgyýetçilik işjeňleriniň sagaldyş çärelere gatnaşmagyna, saglygy wagyz-nesihat işleriniň ýagdaýyna gözegçilik etmäge, umumy bejeriş torunyň keselleriň önüni alyş işlerine we näsaglaryň irki döwürde ýüze çykarylmagyna guramaçylyk we usulyýet ýolbaşçylygyny alyp barýarlar.

Ýöriteleşdirilen hassahanalar we bölümler kysymlyryna görä düzümi, işiniň guramaçylygy, iş görkezijileri we hasabat ulgamy boýunça tapawutlanýarlar. Görnüşi we işiniň guramaçylygy boýunça kardiologiki, onkologiki, inçekesele garşy, psihonewrologiki, narkologiki hassahanalar özboluşly aýratynlyklara eýedirler.

Deri wenerologiýa hassahanasy deri keselleriniň aýry-aýry görnüşleri we weneriki keselleri bolan näsaglara sagaldyş gözegçiligini gurnaýar. Bu saglygy goraýyş edarasynyň düzüminde kömelejikli keselleri bolan näsaglary kabul etmek üçin ýörite kabul edilýän otaglar bolýar. Hassahananyň hünärmenleri, hünär dermatozlara we iriňli-deri kesellerine garşy göreşi gurnaýarlar hem-de özleri bu işe gönüden-göni gatnaşýarlar.

Bu hassahanalaryň we umumy kesel bejeriş-önüni alyş edaralarynyň torunyň geçirýän keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleri netijesinde, weneriki keselleriň esasy

bölegi işjeň ýüze çykarylýar. Munuň şeýle bolmagyna saglygy goraýyş edaralaryna ýüz tutýan adamlaryň hemmesinde kliniki-anyklaýyş hem-de köpçülikleýin geçirilýän saglygy goraýyş barlaglary ýardam edýär.

Weneriki keselleriň öz wagtynda we doly bejerilmegini üpjün etmek örän wajypdyr. Merezýeliň ýokanç görnüşleri bilen kesellän näsaglar, kesel kesgitlemesi anyklanylandan soňra, 24 sagatdan gijä goýulman hökman ýatymlaýyn bejergä kabul edilmelidir.

Eger-de näsag ýatymlaýyn bejergiden boýun gaçyrsa, onda ol mejbury ýagdaýda hassahana ýatyrylmalydyr. Ýurdumyzda kabul edilen kanunçylyk namalaryna görä, weneriki keselli näsagyň bejergiden ýüz öwürmegi, bejerginiň bellenilen tertipde geçirilmezligi we beýleki sagdyn adamlara keseliň ýokuşdyrylmagy, jenaýat jogapkärçiligi bilen baglanyşyklydyr.

Näsagyň syryny saklamak bähbidini nazara alyp, oňa gatnaw şertlerinde we ýatymlaýyn bejergi, näsagyň ýaşayan ýerine garamazdan, onuň ýüz tutan saglygy goraýyş edarasyna geçirilmelidir.

Deri-wenerologiýa hassahanalarynyň we saglyk öýleriniň degişli bölümleriniň işini häsiýetlendirýän ýörite görkezijilere:

- keseliň gözbaşy bolýan adamlaryň bejergä çekilmegi we olaryň ýüze çykarylmagy;
- merezýeliň zeperleriniň gaýtalanmasy we sözenegiň agyr gaýra üzmeleriniň, doly däl bejermek netijesinde ýüze çykarylmagynyň ýygylgy;
- täze dogulan bäbeklerde dogabitdi merezýeliň we gonoblenoreýanyň halatlarynyň barlygy degişlidirler.

Şäher bedenterbiýe-sagaldyş merkezi sagdyn adamlaryň lukmançylyk-bedenterbiýe sagaldyş gözegçiligini alyp barýar. Ýurdumyzda bedenterbiýe we sport bilen meşgullanýanlaryň fiziki ösüşine baha bermek her bir lukmanyň borjudy. Sport bilen meşgullanýanlaryň we belli sportsmenleriň saglygyna gözegçilik, şäher bedenterbiýe-sagaldyş merkeziniň esasy wezipesi bolup durýar. Sport bilen meşgullanýanlaryň saglygyna yzygiderli gözegçilik, olaryň türgenleşýän pursatlarynda we ýaryşlarda yzygiderli gözegçiligi berjaý etmegi, olar üçin ýerlikli düzgüniň we türgenleşme usulynyň işlenip düzülmegini göz önünde tutýar. Lukmanlar meýletin sport jemgyýetleriniň, mekdep okuwçylarynyň, ýokary we orta okuw mekdepleriniň köpçülikleýin saglygy goraýyş gözden geçirmelerine gatnaşýarlar.

Lukmançylyk-bedenterbiýe sagaldyş gözegçiligini alyp barýan hünärmenler, saglygy goraýyş edaralarynyň lukmanlaryna, bedenterbiýe gözegçiliginiň geçirilişine, bedenterbiýeçileriň arasynda gigiýeniki endikleriň ösdürilmegine we terbiýelenilmegine, guramaçylyk we maslahat kömegini berýärler.

Saglygy gorap saklamak we berkitmek bedenterbiýäniň we sportyň ösmegi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr, sebäbi saglygy goraýyş we bedenterbiýe şahsyýetiň hemme taraplaýyn ösmegine ýardam edýär. Ol ähli saglygy goraýyş, aýratyn hem lukmançylyk-bedenterbiýe gulluklarynyň, bedenterbiýe we sport edaralarynyň, guramalarynyň bilelikdäki işleri boýunça amala aşyrylýar.

Durmuşyň aýdyň görkezişi ýaly, bedenterbiýäniň kämilleşdirilmegi umumy we fiziki saglygyň berkidilmegine ýaşayş dowamlylygynyň uzalmagyna we zähmete ukyplylygyň artmagyna ýardam edýär.

Tiz we gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömeginiň guralyşy

Kömegiň bu görnüşi ilata betbagtçylykly ýagdaýlarda we ýaşayş howp salýan duýdansyz kesellerde, öýde, ýolda, iş wagtynda ýa-da gijelerine ýüze çykanynda, köpçülikleýin zäherlenmelerde we beýleki betbagtçylykly halatlarda gije-gündizleýin gyssagly we gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömegini bermek maksady bilen gurnalýar. Tiz we gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömegi ilatymyza mugt berilýär.

Häzirki wagtda tiz we gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömegi ilatymyza, döp bolşy ýaly “Tiz kömek” merkezleriň üsti bilen amala aşyrylýar.

Näsaglara tiz we gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömegi Aşgabat, Balkanabat, Türkmenabat, Daşoguz we Mary şäherlerinde “Tiz kömek” merkezleri tarapyndan amala aşyrylýar. Mundan başga-da uly şäherlerde Saglyk öýleriniň binýadynda “Tiz kömek” merkeziniň bölümleri döredilýär (100000 ilaty bolan we 4,5 km hyzmat ediş radiusy çäklerinde) we olar birnäçe Saglyk öýleriniň çäklerindäki ilata hyzmat edýär.

“Tiz kömek” merkezi saglygy goraýyş edaralarynyň özbaşdak görnüşi hökmünde Aşgabat şäheriniň we welaýatlaryň saglygy goraýyş dolandyryş müdirlükleriniň tabynlygynda hereket edýär.

Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň kadalaşdyryjy resminamalaryna laýyklykda, Ahal welaýatynda we etraplarynda “Tiz kömek” gullugy welaýat we etrap hassahanalarynyň gurluş düzümine girýär. Oba ýerlerinde hyzmat ediş radiusy 25-30 km artyk bolmaýar. Her 100000 ilata “Tiz kömek” gullugyna ýörite enjamlaşdyrylan “Tiz saglygy goraýyş kömegi” awtoulagy berkidilýär.

Ýurdumyzyň “Tiz kömek” gulluklary zerur häzirki zaman lukmançylyk enjamlary bilen enjamlaşdyrylan “Ford-tranzit”, “Mercedes Bens” tiz kömek maşynlary bilen üpjün edildi. “Tiz kömek” gullugy üçin “Ford-tranzit” awtoulaglarynyň 1994-nji ýylda - 5; 1995-nji ýylda - 30, 1997-nji ýylda - 75, 1998-nji ýylda hem - 75 sanysy, “Mercedes Bens” awtoulaglarynyň 2003-nji ýylda - 50; 2005-nji ýylda - 50, 2006-njy ýylda hem 50 sanysy satyn alyndy.

“Tiz kömek” gullugy:

- örän gysga möhletlerde öz hyzmat edýän çäklerinde ilata tiz we gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömegini berýär;
- kesel bejeriş we önüni alyş edaralarynyň we lukmanlaryň talapnamasy boýunça, tiz we gaýragoýulmasyz kömege mätäç näsaglary öýünden (tiz kömege mätäçligiň ýüze çykan ýerinden) hassahana çenli, hassahanalardan merkezi saglygy goraýyş edaralara daşamagy üpjün edýär;
- öz ýerleşýän ýeri boýunça ilata tiz we gaýragoýulmasyz kömegiň berlişi barasynda maglumatlary ýygnamak we degişli edaralara hasabat tabşyrmagy üpjün edýär.

“Tiz kömek” gullugy, tiz we gaýragoýulmasyz ýagdaýlarda: duýdansyz ýiti kesellerde, näsagyň janyna howp salýan şikeslenmelerde (şikeslenmeleriň dürli görnüşleri, ýaralanmakda, ýanmakda, elektrik togunyň we ýyldyrymyň täsiri zerarly zeperlenmelerde, örän pes temperaturanyň täsiri sebäpli bedeniň käbir agzalarynyň sowuk aldyrylmalarynda, gün urmalarda, suwda gark bolmakda, dürli asfiksiýalarda, dem alyş ýollaryna del jisimleriň düşmeginde, dürli zäherlenmelerde, öz janyna kast etmek hadysalarynda, çaga dogrumynda, köpçülikleýin tebigy we tehnogen heläkçiliklerde we betbagtçylykly hadysalarda, 1 ýaşyna çenli çagalarda ýiti kesel we başga ýagdaýlarda gyssagly saglygy goraýyş kömegini berýär.

“Tiz kömek” merkezi öz işini gije-gündiziň dowamynda toparlaýyn ýörelge esasynda gurnaýar.

Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanan düzgünnama laýyklykda “Tiz kömek” merkeziniň lukmanlary, gijeki çakylyklar boýunça ýokary gyzgynly näsaglara we saglyk (agşam sagat 20 ^{oo}-dan soňra) ýagdaýynyň agyrlaşmagy sebäpli (Saglyk öýüniň we Oba saglyk merkeziniň lukmanlary tarapyndan gözegçilik edilýän) näsaglaryň öýlerine baryp degişli saglygy goraýyş kömegini berýärler.

“Tiz kömek” merkezlerinde lukmanlar bilen bir hatarda şepagat uýalary we käbir ýagdaýlarda feldşerler hem gijeki nobatçylygy ýerine ýetirýärler.

Gijelerine näsaglara tiz we gaýragoýulmasyz kömegi berýän lukmanlar, ertesi gün irden hökman bu barada näsagyň bejeriji lukmanyna habar bermelidir. Şeýle habarnama Saglyk öýüniň lukmanlarynyň irden geçirilýän maslahatlarynda gijeki nobatçylyk çeken lukman tarapyndan dilden habar berilýär (başga Saglyk öýüniň lukmanlaryna telefon üsti bilen ýetirilýär). Mundan başga-da lukmanlar degişli resminamany (gijeki berilen saglyk kömeginiň esasy maglumatlary ýazylan) doldurýarlar, olary näsagyň kesel taryhyna çatýarlar.

”Tiz kömek” gullugynyň awtoulag serişdeleri, ýörite lukmançylyk enjamlaryndan, derman we saglygy goraýyş hajatly serişdelerden başga-da telefon aragatnaşygy bilen (lukman çakylykda wagtynda gelip gowuşýan we gaýragoýulmasyz çagyrmalary, näsagyň saglyk ýagdaýyny habar bermäge) üpjün edilýär.

Häzirki wagtda, saglygy goraýyş kömeginiň ýöriteleşdirilen görnüşleriniň ösdürilmegi bilen uly şäherleriň saglyk öýleriniň biriniň düzüminde, etrapda merkezleşdirilen trawmatologiki kömegiň nokady gurnalýar. Ol merkez ähli gerek bolan anyklaýyş, kesel, şikes bejeriş enjamlary bilen doly üpjün edilýär. Bu ýerde gije-gündiziň dowamynda rentgen otagy, barlamhana işledilýär. Şikes alan näsaglara soňraky gözegçilik trawmatologiya nokadyna amala aşyrylýar, käbir ýagdaýlarda çagalar üçin merkezleşdirilen trawmatologiki nokadynyň gurnalmagy göz önünde tutulyp biliner.

“Tiz kömek”merkezi ilata tiz we gaýragoýulmasyz kömegi berýän saglygy goraýyş edarasy bolup, onuň işiniň esasynda:

- gaýragoýulmasyz kömegi talap edýän ýiti keseller we betbagtçylykly ýagdaýlar barada öz wagtynda degişli edaralary habardar etmek;
- saglygy goraýyş işgärleriniň we merkeziň awtoulaglarynyň sazlaşykly işlemegini ýola goýmak;

- ”Tiz kömek” merkeziniň we şahamçalarynyň, hassahanalar bilen arabaglanşygyny, näsaglary hassahana gyssagly ýatymakda bökdençsizligi üpjün etmek;
- gaýragoýulmasyz kömegi bermekde lukmanlaryň we feldşerleriň ýokary hünär taýýarlygyny üpjün etmek;
- hassahanadan öň we hassahana tapgyrynda ýöriteleşdirilen tiz we gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömeginiň ösdürilmegini we kämillesdirilmegini üpjün etmek durýar.

“Tiz kömek” merkezleriniň awtoulaglary terminal ýagdaýlarda, tromboemboliýalaryň, şikeslenme şogunyň önüni almak üçin zerur bolan enjamlar bilen üpjün edilýär. ”Tiz kömek” awtoulaglarynda örän agyr näsaglar hassahana alnyp barylýarka, ýolda we näsagyň ýatan ýerinde saglygy goraýyş kömegini bermek üçin damardan gan akmagyna we şoga garşy erginleri goýbermek, ýaradan akýan gany duruzmak, traheotomiýa we ýüregiň massajyny geçirmek ýaly depginli bejeriş usullary ulanylýar.

Iri şäherlerde ýöriteleşdirilen tiz we gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömegi çäklerinde reanimasiýa funksiýasyny üpjün etmek bilen kardiologiki, trawmatologiki, psihonewrologiki, pediariýa, depginli bejeriş, şoga garşy, toksikologiki we başga toparlary döredilýär.

“Tiz kömek” merkeziniň funksiýasyna näsaglary, göwrelileri (dogrumdan öň we soňra) ýatymlaýyn bejerişe, dogruma alyp gitmek (bejeriji lukmanlaryň sargydynda laýyklykda) hem girýär.

Tiz we gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömegi lukmanlarynyň wezipe borçlaryna durmuşda we köçede gabat gelýän şikeslenmeleriň sebäplerini öwrenmek we seljermek, olaryň önüni almak çäreleriniň işlenip düzülmegine gatnaşmak hem-de ilata öz-özüňe we birek-birege kömek bermegi öwretmek soraglary hem girýär.

Häzirki wagtda ýurdumyzyň iri şäherlerinde şikesleriň we gaýragoýulmasyz keselleriň bejeriş merkezleri döredilýär.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasynda tiz we gaýragoýulmasyz lukmançylyk kömegini kämilleşdirmeklige uly üns berilýär. 1997-nji ýylda Türkmenistanyň saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi bilen Amerikanyň Halkara saglygy goraýyş birleşiginiň arasyndaky hyzmatdaşlyk netijesinde Aşgabadynyň “Tiz kömek” merkeziniň esasynda gaýragoýulmasyz kömek bermegi okatmak boýunça sebitara merkez döredildi. Şol döwürde bu ýerde lukmanlaryň we beýleki hünärmenleriň 2880-si ýörite okuw geçdiler.

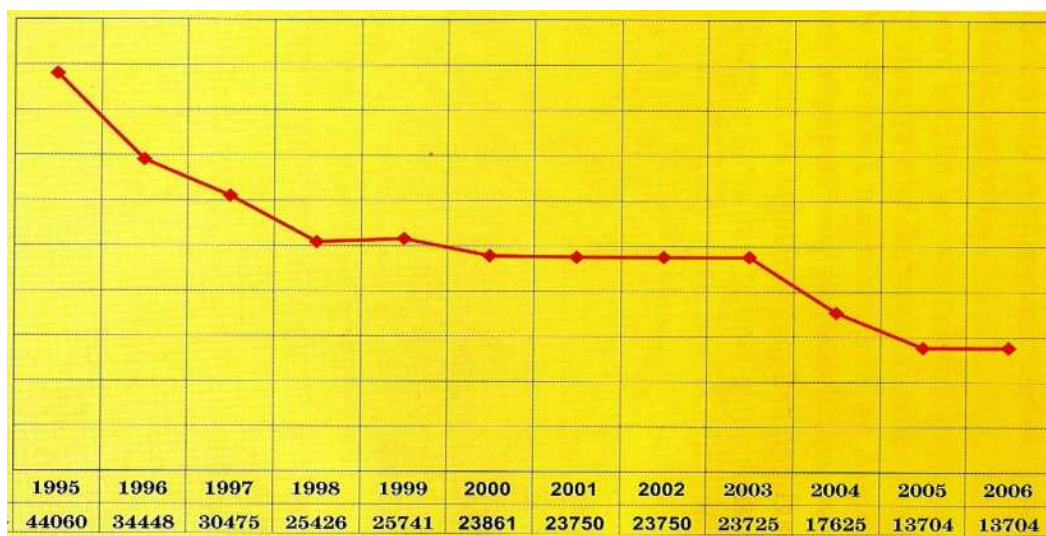
Ilata ýatrymlaýyn bejeriş kömeginiň guralyşy. Şäher hassahanasy

Ýatrymlaýyn bejeriş kömegi kesel bejeriş-öňüni alyş kömeginiň hem-de saglygy goraýyş ulgamynyň aýrylmaz bölegi bolup durýar we ýurdumyzda onuň ösüşine, kämilleşmegine soňky wagtlarda uly üns berilýär.

Diňe hassahana şertlerinde patologiýanyň agyr görnüşlerinde keseli anyklamaklyk we bejermeklik üçin gerekli bolan has çylşyrymly we netijeli usullary ulanmak bolýar. Şonuň üçin hassahana kömegi, esasan hem keseli anyklamaga we bejermäge toplumlaýyn çemeleşmäni, barlamagyň çylşyrymly usullaryny ulanmagy, lukmançylyk enjamlary bilen bejermegi, hirurgiki emelleri geçirmegi, lukmanyň hemişelik gözegçiligini we depginli idegi talap edýän ýagdaýlarda berilýär.

Sowet döwründe näsaglary hassahana şertlerinde bejermeklige artykmaç üns bermegi, saglygy goraýyşyň ilkinji basgançagynyň zyýanyna, hassahana kömeginden nädogry ugur alynmagy, ýurdumyzda orun sanynyň agdyklygyna getirdi (10000 ilata 114 orun), netijede bolsa her ýylda 18,8% ilata saglyk kömegi hassahana şertlerinde amala aşyrylýardy. Şunuň bilen birlikde ýurdumyzda orun gaznasy diňe 72% golaý peýdalanylýardy.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasyna laýyklykda ýurdumyzda 1996 ýyldan başlap hassahana kömegini kämilleşdirmek üçin orun sanyny azaltmak we düzüm üýtgeşikliklerini girizmek ýollary arkaly orun gaznasyny ýerlikli peýdalanmak boýunça işler geçirildi. Az netijeli we bir-birleriniň işlerini gaýtalaýan hassahanalar birikdirilip, köp ugurly hassahanalara öwrüldi we olaryň sany 1995 ýylda 371-den 2006 ýylda 120 getirildi. Orun gaznasy bolsa 44060 bolanlygyndan 13704 getirildi (surat 19). Pes kuwwatly oba uçastok hassahanalary, kolhoz çaga dogrulýan öýleri düýbünden ýapylyp, şäher hassahanalarynyň sany azaldyldy. Dispanser edaralary ýapylyp, olaryň ornuna ýöriteleşdirilen hassahanalar döredildi.

Surat 19. Býujetdäki näsäg orunlaryň sany

Özgertmeler geçirilýän döwründe birnäçe hassahanalar hojalyk hasaplaşykly iş usulyna geçirildi, bilelikdäki türkmen-türk hususy hassahanasy döredildi. Hojalyk

hasaplaşygyndaky orunlaryň sany 1998 ýylda 50 bolanlygynda, 2006 ýylda 7535 ýetirildi. Hassahana edaralarynyň häzirkî zaman lukmançylyk enjamlary bilen üpjünçiligi ýokarlandyryldy, olaryň işine öňdebaryjy täze tehnologiýalar ornaşdyryldy, anyklaýyş we bejeriş gulluklarynyň iş tertibi kämilleşdirildi. Ýurdumyzda hassahana kömegini kämilleşdirmek boýunça geçirilýän işler netijesinde orun gaznasynyň esasy iş görkezijileri kadalaşdy: orun gaznasynyň ulanylyş derejesi 90% golaýlaşdy, ýatymlaýyn bejerişde bolmagyň orta möhleti bolsa 15,4 günden 7 güne çenli gysgaldy.

Şeýlelikde, ilata ýatymlaýyn bejeriş kömegi şu maksat üçin niýetlenen ýörite saglygy goraýyş edaralarynda - hassahanalarda berilýär. Saglygy goraýyş kömeginiň bu görnüşiniň ilata umumy elýeterlilik, ilatyň keselçiliginiň derejesine we häsiýetine, ýaş-jyns düzümine, meýdan çäginde ýerleşişine, keseliň geçişine, näsagyň ýagdaýynyň agyrlygyna baglylykda, edaralaryň dürli kysymlarynyň (dürli kysymdaky hassahanalar, enäniň we çaganyň hassahanalary, klinikalar, ýöriteleşdirilen merkezler, ylmy-kliniki merkezler we başg.) giň torunyň bolmagy bilen üpjün edilýär. Ilaty hassahana kömegi bilen üpjün etmegiň guralyş görnüşleri, öz gezeginde onuň möçberini we hilini ähmiýetli derejede kesgitleýär. Soňkular hassahana edarasynyň ýöriteleşmek häsiýeti we kuwwaty bilen hem şertlenýärler. Ýokary derejeli saglygy goraýyş kömegini diňe uly we köp ugurly hassahanalaryň ýöriteleşdirilen bölümlerinde, şeýle hem ýöriteleşdirilen hassahanalarda (kardiologiýa, onkologiýa, psihatriýa we başg.) bermek mümkindir.

Ýurdumyzda islendik hassahana, çylşyrymly we dinamiki gurluşy bolan döwlet edarasy bolup durýar. Hassahanalar saglygy goraýyş guramalarynyň gös-göni tabynlygynda bolup, olar hassahanalaryň işine ýolbaşçylygy amala aşyrýarlar. Hassahanalar özbaşdak kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarydyr we olary saglygy goraýyşyň ýokary guramalarynyň karary bilen açmak, saklamak we ýapmak bolýar.

Hassahanany dolandyrmak, onuň iş tertibi, näsaglary kabul etmek we çykarmak, saglygy goraýyş işgärleriniň hukuklary we borçlary Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň ýörite kadalaşdyryjy hukuk resminamalary, düzgünleri we görkezmeleri bilen sazlaşdyrylýar. Hassahana edaralaryň ähli kysymlary hakyndaky, olarda işleýän wezipeli adamlar hakyndaky düzgünler Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanýar.

Ýurdumyzda hassahanalar dürli alamatlar – kysymlary we ugurlary boýunça tapawutlandyrylýarlar. Administratiw meýdan çäginde ýerleşişine baglylykda hassahanalar merkezi, welaýat, şäher we etrap hassahanalaryna bölünýärler; ugry boýunça - birnäçe ugurdan bölümleri bolan köp ugurly we bir ugurdan näsaglary bolan ýöriteleşdirilen (inçekesel, onkologiki, psihonewrologiki, kardiologiki, deriwenerologiki we başg.) hassahanalar tapawutlandyrylýar. Onkologiki, inçekesel, kardiologiki we başga orunlarynyň edaralaryň dürli kysymlarynda bolmagy mümkindir. Olaryň ýöriteleşdirilen hassahanalarda, şeýle hem köp ugurly hassahanalaryň bölümleri hökmünde işlemegi mümkin. Şeýle ýagdaý ýokanç keseller we çagalar hassahanalarynda, enäniň hem-de çaganyň hassahanasynda, şeýle hem köp ugurly hassahanalaryň bölümlerinde ýerleşýän çagalar, ýokanç, akuşer orunlaryna hem degişlidir.

Guramaçylyk ulgamy boýunça hassahanalaryň saglyk öýleri bilen birleşdirilen we birleşdirilmedik bolmagy mümkindir. Esasan hem olar saglyk öýleri bilen birleşdirilendirler, ýöne saglyk öýlerini şäher hassahanalaryna funksional taýdan birleşdirmek usuly hem peýdalanylýar. Eger-de şäher hassahanalaryna saglyk öýleri bilen birikdirmegiň dürli görnüşlerini peýdalanmak mümkin bolýan bolsa, onda merkezi, welaýat, etrap hassahanalary üçin anyklaýyş-maslahat beriş bölüminiň hassahananyň düzüm bölegi hökmünde bolmagy hökmanydyr.

Islendik hassahana edarasynyň ýerine ýetirýän işi boýunça adatça 4 bölegi bardyr: dolandyryş, stasionar, saglyk öýi (anyklaýyş-maslahat beriş bölegi) we administratiw hojalyk bölegi. Hassahananyň her bir funksional düzüm bölegi öz gezeginde käbir bölümlerden durýarlar. Mysal üçin, hassahananyň dolandyryş bölegine direktordan we onuň orunbasarlaryndan (bejeriş işleri, saglyk öýi, lukmançylyk zähmet seljermesi, administratiw hojalyk bölegi boýunça) başga-da kanselýariýa, lukmançylyk statistikasy otagy, arhiw, hasaphana we kitaphana degişlidir. Stasionar bölegi kabul ediş bölüminden (merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik), ýöriteleşdirilen bejeriş bölümlerinden, hirurgiki emel bölüminden durýar.

Bejeriş-anyklaýyş gullugynyň stasionar we saglyk öýi üçin bir bolmagy mümkindir we dürli ugurdaky barlamhanalary, otaglary (EKG, rentgen, fizioterapewtiki, BBT we başg.) öz içine alýar. Hassahanalarda düzüm bölek hökmünde dermanhana, patologoanatomiki bölüm bolmalydyr. Administratiw hojalyk bölegine iýmit blogy, ambarlar, kir ýuwulýan ýer, tehniki we transport bölümleri, ýokançsyzlandyрма kamerasy we başgalar degişlidir.

Hassahanalar özleriniň işlerinde Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň düzgünnamalaryndan ugur alýarlar we edaranyň her bir kysymyna kesgitli funksiýalar degişlidir.

Ýurdumyzda 1998 ýylda ähli hassahana edaralarynyň 12% golaýyny şäher hassahanalary düzüp, olarda ýurtdaky orun gaznasynyň 7% golaýy ýerleşýärdi.

Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň 1998 ýylyň Nowruz aýynyň 27-däki № 99 buýrugy bilen şäher hassahanasy hakyndaky düzgünnama tassyklanyldy. Onda şäher hassahanasynyň ilkinji saglygy goraýyş we ýatymlaýyn bejeriş kömegini guramak we amala aşyrmak babatynda wezipeleri, ýerine ýetirýän işleri, gurluşy, hassahananyň direktorynyň işleri, onuň jogapkärçiligi, borçlary we hukuklary kesgitlenildi.

Şäher hassahanasy. Şäher hassahanasy häzirki zaman lukmançylyk ylmynyň we tehnikasynyň gazananlarynyň esasynda şäher ilatyny ýokary derejeli ýatymlaýyn hem-de gatnaw şertlerinde saglygy goraýyş hyzmatlary bilen üpjün edýän kesel bejeriş-öňüni alyş edarasy bolup durýar.

Şäher hassahanasy amala aşyrylan kömeginiň görnüşi, möçberi, häsiýeti we işiniň guramaçylyk ulgamy boýunça:

- ugry boýunça—köp ugurly ýa-da ýöriteleşdirilen;
- guramaçylyk ulgamy boýunça – saglyk öýi bilen birleşdirilen we birleşdirilmedik bolmaglary mümkindir.

Şäher hassahanasynyň esasy wezipeleri bolup:

- Türkmenistanyň Prezidentiniň “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny amala aşyrmak;
- şäher ilatyna ýokary derejeli köp ugurdan, ýöriteleşdirilen hem-de ilkinji saglygy goraýyş kömegini etmek;
- ilata hyzmat etmekligiň amalyň lukmançylyk ylmyň we tehnikasynyň gazananlarynyň esasynda keselleriň önüni almaklygyň, anyklamagyň we näsaglary bejermekligiň häzirki zaman usullaryny we kesel bejeriş-önüni alyş edaralarynyň öndebaryjy tejribelerini ornaşdyrmak;
- ilata saglyk hyzmatyny etmekligiň we näsaglara idegiň guramaçylyk görnüşlerini we usullaryny ösdürmek we kämilleşdirmek, işiň hilini we medeniýetini ýokarlandyrmak;
- ilatyň umumy keselçiliginiň, işçileriň we gullukçylaryň wagtlaýyn iş ukybyny ýitirmeklik bilen baglanyşykly keselçiliginiň sebäplerini öwrenmek; has giňden ýaýran keselleri peseltmäge we soňuna çykмага gönükdirilen sagaldyş çärelerini işläp taýýarlamak we ornaşdyrmak;
- ilaty arassaçylyk-gigiýeniki taýdan terbiýelemek;
- ilata kesel bejeriş-önüni alyş hyzmatyny etmek boýunça çäreleri işläp taýýarlamağa we geçirmäge jemgyýetçiligi giňden çekmek durýarlar.

Şäher hassahanasy esasy wezipelerine laýyklykda:

- ilata maşgala ýörelgesi boýunça ýokary derejeli ilkinji saglygy goraýyş kömegini etmekligi;
- ýaşayan ýerine garamazdan hassahananyň stasionaryna ýa-da anyklaýyş-maslahat beriş bölümüne ýüz tutan näsaglara ilkinji we gaýra goýulmasyz lukmançylyk kömegini bermekligi;
- şäher saglyk öýleri we stasionaryň arasynda näsaglar barlanylanda we bejerilende arabaglanyşygy saklamagy;
- lukmançylyk ylmyň we amalyň häzirki zaman gazananlaryny peýdalanyp näsaglary stasionarda, şäher saglyk öýünde we öýlerinde öz wagtynda barlamaklygy we bejermekligi;
- amala keselleriň önüni almaklygyň, anyklamaklygyň we bejermekligiň täze netijeli usullaryny we serişdelerini, öndebaryjy kesel bejeriş-önüni alyş edaralarynyň işiniň guramaçylyk görnüşlerini we usullaryny yzygiderli öwrenmek bilen ornaşdyrmagy;
- toplumlaýyn bejerişde ýmitlenmekligiň bejeriş berhizini, bejermekligiň fiziki usullaryny we bejeriş bedenterbiýesini, zähmet bejerişini we dikeldiş bejergisiniň başga usullaryny ulanmagy;
- näsaglara hyzmat etmekde bejeriş-gorag tertibini giňden ornaşdyrmak we netijeli peýdalanmak boýunça çäreleri;
- yzygiderli gözegçilige we meýilleşdirilen bejeriş-sagaldyş çärelerine mätäç bolan ilatyň kesgitli toparlaryny (sagdyn) we näsaglary çekmegi;
- wagtlaýyn we durnukly iş ukubyň ýitirmekligiň derejesini we ölümçilik görkezijisini kesgitleýän keselleri (ýürek-damar keselleri, howply täze döremeler, inçekesel, aşgazanyň we 12 barmak içegäniň baş keseli we başg.) irki döwründe ýüze çykarmak maksady bilen, halk hojalygynyň öndebaryjy pudaklarynda işleýän – senagat kärhanalarynyň işçilerinde, ýetginjeklerde we

ilatyň beýleki toparlarynda meýilleşdirilen önüni alyş barlaglaryny geçirmegi;

- işçileriň we gullukçylaryň wagtlaýyn iş ukypsyzlygynyň seljermesini; saglyk ýagdaýy boýunça başga işe geçmek hakyndaky netijäni we zähmete ukypsyzlyk hatyny bermekligi; durnukly iş ukybyny ýitiren adamlary hemaýata mätäçligi anyklaýyş toparyna ýollamagy; näsaglary şypahana bejergisine, berhiz naharhanalaryna saýlap almaklygy;
- näsaglara hyzmat etmekligiň, olary saklamaklygyň we ideg etmekligiň hilini gowulandyrmak boýunça çäreleri;
- ilatyň keselçiligini hasaba almaklygy we seljermekligi; işgärleriň işiniň netijeliligini we berilýän kesel-bejeriş önüni alyş kömeginiň hilini seljermekligi; bejermekligiň ahyryny we soňky netijelerini öwrenmekligi;
- hünär ussatlygyny, nazarýet derejesini ýokarlandyrmak we hassahananyň lukmanlarynyň, orta saglygy goraýyş we beýleki işgärleriniň arasynda yzygiderli terbiýeçilik işlerini geçirmegi;
- arassaçylyk bilimlerini ýaýratmak we ilata gigiýeniki endikleri öwretmek, şeýle hem zyýanly endikler bilen göreşmek çärelerini geçirmegi;
- keselçiligi azaltmak we ilata saglyk hyzmatynyň hilini ýokarlandyrmak, hassahanada iş düzgünleriniň we tertibiň ýerine ýetirilişine gözegçiligi, şeýle hem näsaglara ideg etmäge kömekleşmek boýunça çäreleri işläp taýýarlamaga we geçirmäge köpçüligiň giň gatlaklaryny yzygiderli çekmegi amala aşyryr.

Derejesine we iş ugruna baglylykda şäher hassahanasynyň şu aşakdaky düzüm bölekleri tapawutlandyrylýar:

- kabul ediş bölümlü stasionary;
- Saglyk öýi;
- bejeriş-anyklaýyş bölümleri, otaglary, barlamhana;
- patologoanatomiki bölümi (jesethana);
- başga düzüm bölekleri: dermanhana, aşhana, lukmançylyk statistikasy otagy, arhiw, kitaphana, ambarlar we başgalar.

Şäher hassahanasyna ýolbaşçylygy Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan belleniýän we wezipesinden boşadylýan direktor amala aşyryr. Direktor şäher hassahanasynyň işine ýeke-täk başlyk hökmünde ýolbaşçylygy amala aşyryr we hassahananyň ähli bejeriş-önüni alyş, administratiw we maliýe işlerine jogap berýär.

Şäher hassahanasy saglygy goraýyşyň ýerli guramasyna gös-göni tabynlykda bolýar we bellenen tertipde hassahana içindäki ýokanç, betbagtçylyk halatlary we adatdan daşary ýagdaýlar barada oňa habar berip durýar. Şäher hassahanasy öz işi hakynda hasabat alyp barýar we bellenen tertipde, görnüşde we wagtda hasabat tabşyryr.

Şäher hassahanasynyň esasy wezipelerine laýyklykda onuň direktory:

- Türkmenistanyň Prezidentiniň "Saglyk" Döwlet maksatnamasynyň esasy ugurlaryny ýerine ýetirmäge;
- ilatyň saglygyny gowulandyrmak boýunça netijeli önüni alyş çärelerini geçirmäge;

- şäher hassahanasynyň işini şäher hassahanasy hakyndaky düzgünnama, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň buýruklaryna we görkezmelerine, şäheriň we welaýatyň saglygy goraýyş dolandyryş müdörlükleriniň talaplaryna we görkezmelerine laýyklykda amala aşyrmagy;
- saglyk taýdan ätiýaçlandyrylan adamlara saglyk hyzmatynyň berliş hilini;
- näsaglary hassahana ýerleşdirmegi;
- ilata we şäheriň saglygy goraýyş edaralaryna ýokary derejeli lukman-hünärmenler tarapyndan ýöriteleşdirilen ilkinji saglygy goraýyş we hassahana kömegini;
- ilatyň umumy keselçiliginiň, işçileriň we gullukçylaryň wagtlaýyn iş ukybyny ýitirmeklik bilen baglanyşykly keselçiliginiň sebäplerini öwrenmekligi;
- has giňden ýaýran keselleri azaltmaga we kem-kemden soňuna çykмага gönükdirilen sagaldyş çärelerini işläp taýýarlamagy we geçirmegi, şeýle hem ilaty arassaçylyk – gigiýeniki taýdan terbiýelemegi;
- hassahananyň amaly işine keselleriň önüni almaklygyň, anyklamaklygyň we näsaglary bejermekligiň häzirki zaman usullaryny we serişdelerini öz wagtynda ornaşdyrmagy we giňden ulanmagy;
- ilata saglyk hyzmatyny we näsaglara ideg etmekligiň guramaçylyk görnüşlerini we usullaryny ösdürmegi hem-de kämilleşdirmegi, şäher hassahanasynyň işgärleriniň işiniň hilini we medeniýetini ýokarlandyrmagy;
- ilata kesel bejeriş-önüni alyş hyzmatyny etmek boýunça çäreleri işläp taýýarlamaga hem-de geçirmäge köpçüligi giňden çekmegi gurayar we üpjün edýär.

Ýokarda bellenilip geçilişi ýaly hassahananyň stasionarynyň düzüm birligi bolup bölüm durýar. Stasionaryň kabul ediş bölümüniň bütin hassahana üçin merkezleşdirilen we onuň aýratyn ugurly düzüm bölekleri üçin merkezleşdirilmedik bolmagy mümkindir.

Düzgün boluşy ýaly, hassahananyň stasionaryna näsaglar saglyk öýlerinden maşgala lukmanlaryň ýollamagy, gaýra goýulmasyz halatlarda bolsa, tiz kömegiň getirmegi boýunça düşýärler. Näsaglaryň bir bölegi (5%) stasionaryň kabul ediş bölümlerine özleri ýüz tutýarlar.

Näsag stasionaryň kabul ediş bölümüne düşende kesel kesgitlemesi takyklanylýar we näsagy hassahana ýerleşdirmek soragy çözülýär. Näsagy hassahana ýerleşdirmek hukugy diňe lukmana berilýär. Hassahana ýerleşmekden boýun gaçyrmagyň sebäbini görkezmek bilen onuň hasaby ýöredilýär.

Kabul ediş bölümüniň işgäri hassahana düşen we ondan çykýan näsaglaryň hasabatyny alyp barýar, “Ýatymlaýyn bejergi alýan näsagyň lukmançylyk kartasynyň” (003/h görnüşi) pasport bölümüni doldurýar we Saglyk öýüniň lukmanlary tarapyndan doldurylan gatnaw şertlerinde bejergi alýan näsagyň lukmançylyk kartasyndan göçürme bilen bilelikde bu resminamany bejeriş bölümüne geçirýär. Kabul ediş bölümünde gyssagly barlaghana, rentgenologiki we başga barlaglary geçirmäge, maslahat üçin dürli hünärmen lukmanlary çagyrmaga mümkinçilik döredilýär. Kabul ediş bölümünde gaýra goýulmasyz ýagdaýlarda, şeýle

hem näsagyň şu bölümde bolýan halatynda bejermek üçin zerur bolan serişdeleriň bolmagy hökmandyr.

Uly hassahanalaryň kabul ediş bölümüne hassahananyň bejeriş bölümleri her gün bellenilen sagatda näsaglaryň garyndaşlary üçin olaryň ýagdaýlary, hassahanadan çykarylmağa taýynlygy, başga bölümlere geçirmek we başgalar hakyndaky maglumatlary tabşyrýarlar.

Näsagyň ýagdaýynyň agyr bolup, onuň ýaşamagyna howp abanýan halatynda kabul ediş bölümüniň işgärleri ýa-da näsagyň bolýan bölümüniň işgärleri, ol hakynda gaýra goýman näsagyň dogan-garyndaşlaryna habar berýärler we zerurlygy boýunça olaryň bölümde bolmagyna rugsat edýärler.

Hassahananyň stasionarynyň esasy işleriniň biri, hassahana şertlerindäki ýokançlar bilen göreş bolup durýar, onuň ýüze çykmagy näsagy bejermekligi çylşyrymlaşdyrýar, keseliň ahyryny agyrlaşdyrýar we bejermekligiň möhletini artdyrýar. Hassahana şertlerindäki ýokançlara garşy göreşmek maksady bilen kabul ediş bölümlerinde beden gyzgyny ýokary bolan näsagyň kesel kesgitlemesi anyklanýança, olaryň gysga wagtlaýyn bolmagy üçin anyklaýyş otaglary göz önünde tutulýar. Hassahana girýän näsaglardan we olaryň garyndaşlaryndan jikme-jik epidemiologiki anamnez (ýokanç keselli näsag bilen galtaşandygy we başgalar hakynda maglumatlar) ýygnaýar.

Hassahana düşýän çagalary görkezme bolan halatlarynda, her bir çaga aýratyn bolar ýaly çetleşdiriji otagda ýa-da boksa ýerleşdirilýär. Ýokanç keselleri hassahanalarynda we umumy hassahanalaryň şeýle bölümlerinde her bir stasionara düşýän näsagy kabul etmek üçin daşyndan aýratyn girelgesi bolan ýörite bokslar guralýar.

Hassahananyň stasionarynyň kabul ediş bölümü hassahana girýän näsaglary we görkezme bar bolsa olaryň zatlaryny gijgiýeniki taýdan arassalamagy geçirmegi guraýar.

Stasionaryň bejeriş bölümlerinde-de, edil kabul ediş bölümündäki ýaly hassahana şertlerindäki ýokançlaryň önüni almak boýunça çäreler geçirilýär. Bu ýerde bokslarda amala aşyrylýan çetleşdirme ulgamyndan başga, çetleşdiriş otagy tapawutlandyrylýar. Hyzmat edýän işgärlere ýokançlaryň geçmek mümkinçiligini, şeýle hem ýokançlaryň daşdan basilla göterijiler tarapyndan girmegine orun goýmaýan, näsaglara ideg etmek ulgamy guralýar. Şu mynasybetli şprisleri, lukmançylyk gurallaryny zyýansyzlandyrmak ulgamy berk ýerine ýetirilýär.

Hassahananyň bejeriş bölümleri (terapiýa, hirurgiýa we başgalar) näsaglaryň bolýan otaglaryndan we lukmançylyk hem-de hojalyk maksatlary üçin niýetlenen otaglardan durýar. Näsaglaryň bolýan otaglarynyň göwrüminiň dürli-dürli bolmagy mümkindir.

Häzirki döwürde uly hassahanalarda näsaglary ýöriteleşdirilen ugurlar boýunça gospitalaşdyrmak üçin bölümler ýa-da otaglar döredilýär (kardiologiki, gastroenterologiki we başg.) Köp hassahanalarda depginli bejeriş bölümü we otaglary, reanimasiýa, dikeldiş bejergisi bölümleri tapawutlandyrylýar.

Bejeriş bölümleri hassahana üçin umumy bolan kömekçi lukmançylyk we hojalyk gulluklary bilen baglanyşýar. Stasionarlaryň bölümleriniň saglygy goraýyş işgärleriniň wezipe tertibi, edaranyň orun sanyna, kysymyna we ugruna laýyklykda

kesgitlenilýär. Stasionarlaryň bölümleriniň wezipe tertibiniň düzüminde esasylyk bolup bölüm müdiriniň, bejeriji lukmanyň, uly şepagat uýasynyň, şepagat uýasynyň, hojalyk şepagat uýasynyň we başgalaryň wezipeleri durýarlar.

Bölüm müdiri wezipesi lukmançylyk işi boýunça amaly tejribesi bolan has ýokary derejeli hünärmen tarapyndan alnyp barylýar. Bölüm müdiriniň esasy işi - bölümiň bejeriş-anyklaýyş hem-de ylmy işlerine ýolbaşçylyk we gözegçilik etmektir. Şonuň üçin ol her gün bölümiň barlagyny geçirýär, bejeriji lukman bilen bilelikde näsaglary yzygiderli görüp durýar, kesel kesgitlemesiniň goýluşynyň dogrulygyny, görkezilen barlaglaryň we bejeriş usullarynyň esaslandyrylyşyny barlaýar, bölümiň lukmanlaryna maslahatlary berýär, ölenleriň kesip “barlanyşyna” gatnaşýar, anyklaýyşdaky goýberilen ýalňyşlyklaryň üstünde gürrüň geçirýär, näsaglary bölümden çykarýar, resminamalary gözden geçirýär we olara gol goýýar, bölümiň lukmanlarynyň, şepagat uýalarynyň hünär derejesini ýokarlandyrmagy üpjün edýär. Bölüm müdiriniň işine hasabatlar düzmeklik we bölümiň işiniň netijesini yzygiderli seljerip durmaklyk hem degişlidir.

Bölümiň uly şepagat uýasynyň wezipesine şepagat uýalarynyň has tejribelisi belleniýär. Ol bölüm müdirine şepagat uýalarynyň we kiçi şepagat uýalarynyň işlerini guramaga, dolandyryş-hojalyk soraglaryny çözmäge, hasaba alyş we hasabat işlerini alyp barmaga kömek edýär. Şepagat uýalarynyň we kiçi şepagat uýalarynyň iş tertibini düzýär, olaryň işinde zähmetiň ýerlikli usullaryny ornaşdyrmagy üpjün edýär, bölümiň we näsaglaryň arassaçylyk ýagdaýlaryna gözegçilik edýär, bölümiň derman serişdeleri bilen üpjünçiligini we näsaglaryň ýymitlenişini guraýar.

Uly bölümlerde, bölümiň hojalyk işlerine gös-göni jogap berýän hojalyk şepagat uýalary tapawutlandyrylýar. Stasionarda näsaglary bejermek işini bejeriji lukmanlar alyp barýarlar. Bar bolan kadalaşdyryjy namalara laýyklykda, bejeriji lukmanyň bir wezipesine stasionardaky ýatymlaýyn orunlaryň ortaça 25 sanysy berkidilýär we onuň bölümleriň ugruna laýyklykda käbir tapawutlary bardyr.

Bejeriji lukman her gün nobatçy saglygy goraýyş işgärinden näsaglaryň ýagdaýy we olaryň saglygynda bolup geçen üýtgeşikler, täze düşen näsaglar hakynda maglumatlary alýar, barlamhana, rentgenologiki we başga barlaglaryň netijeleri bilen tanyş bolýar, näsaglary barlap görýär. Näsaglaryň barlagy şepagat uýasynyň gatnaşmagynda geçirilýär we lukmanyň görkezmeleri bejergi alýan näsagyň lukmançylyk kartasyna ýazylýar. Näsagyň ýatymlaýyn ornunyň ýanynda öňki berilen görkezmeleriň ýerine ýetirilişini barlaýar. Näsaglary ýatymlaýyn bejerişden çykarylanda, bejeriji lukman keseliň geçişi we onuň çykarylýan wagtyndaky ýagdaýy barada epikriz ýazýar. Çykarylýanlaryň, şeýle hem ölenleriň lukmançylyk kartalary bilen bölüm müdirini tanyş edýär.

Näsaglar hassahanadan çykarylanda, saglyk öýlerine näsagy mundan beýläk-de bejermek we oňa gözegçilik etmek boýunça maslahatlary görkezmek bilen ýatymlaýyn bejergi alan näsagyň lukmançylyk kartasyndan göçürme ýollanylýar. Hassahanada başlanylan bejerişiň Saglyk öýleri şertlerinde dowam etdirilmegi, onuň netijelerini berkidýär.

Hassahana we Saglyk öýi arasyndaky näsaglara gözegçilik etmegiň gowy guralan arabaglanyşygynda, näsaglary stasionarda bejermekligiň möhletini gysgaltmak mümkindir, munuň özi bolsa orun gaznasynyň ýerlikli ulanylyşyna we

şunuň bilen baglylykda näsaglaryň hassahana ýerleşdirilmegini artdyrmaga ýardam edýär.

Näsaglara ideg etmeklik. Hassahanada näsaglary bejermekligiň üstünligi, ähmiýetli derejede olara ideg edilişiniň hiline, gijiýeniki tertibe, daşky gurşawyň amatly şertlerine baglydyr. Näsagyň gün tertibiniň güýçli bejeriş we keseliň önüni alyş faktory bolup, netijeli bejerişe, mümkin bolan gaýra üzülmeleriň önüni almaga ýardam edýänligi hemmä mälimdir. Bu aýratyn hem täze dogulan we irki ýaşyndaky çagalara, ýokanç we ýürek damar keselli näsaglara, hirurgiki emellerden soňky döwürdäki näsaglara degişlidir. Näsaglara ideg etmeklik lukmançylyk bilimlerini talap edýär we ol taýýarlanan şepagat uýalary tarapyndan amala aşyrylýar. Näsaglara idegi gönüden-göni diňe lukmanlar we şepagat uýalary tarapyndan ediliş ulgamy iki derejeli adyny göterýär. Hassahanalaryň kiçi şepagat uýalary otaglary tämizlemek borjuna ýerine ýetirip, bölümde şepagat uýalaryna gerekli arassaçylyk - gijiýeniki tertibi saklamaga kömek edýärler.

Zähmet kanunçylygynda lukmanlar we şepagat uýalary üçin iş gününüň dowamlylygy 6,5 sagat, kiçi saglygy goraýyş işgärleri üçin bolsa 7 sagat diýlip belenilýär. Baş günlük iş hepdesi şertlerinde iş wagtyňyň dowamlylygy gijeki we nobatçylyk wagtlarynda uly bolup bilerler. İş sagadynyň umumy mukdary kesgitli bir döwürde her bir hünärmen topary üçin belenilen kada laýyk gelmelidir. Şulardan ugur alyp iş tertibini düzýärler.

Şepagat uýalarynyň işi. Saglygy goraýyş işgärleriniň iş tertibi düzülende näsagyň bähbidi göz önünde tutulmalydyr, şol sanda näsaga şol bir adam tarapyndan edilýän gözegçilikde üznüksizlik ýörelgesi ýerine ýetirilmelidir. Şeýle hem iş çalşyklarynyň dowamlylygy kesgitlenilende uzak dowam edýän iş wagtyňyň ýadadyjydygyny, olarda idegiň hiliniň peselýändigini göz önünde tutmak zerurdyr. Käbir şepagat uýalarynyň ir ertirki we gündizki iş çalşyklarynda, beýlekileriň bolsa gijeki döwürde işläp, gijeki nobatçylykdan soň iki dynç gününden peýdalanmak ýaly iş tertibini ulanmak mümkindir. Ýöne uzak wagtlap gijeki iş çalşygynda işlemäge ýol berilmeli däldir. Sebäbi şepagat uýalarynyň lukmanlardan üznelikde bolmagy, näsaglara idegi gowy gurnamaga ýardam etmeýär. Şepagat uýalary her gün lukmanlar bilen aragatnaşykda bolup, näsagyň ýagdaýyny bilýärler, aýratyn ideg talap edýän halatynda bolsa lukmanlardan görkezme alýarlar. Şepagat uýalary nobatçylyk döwründe bölümiň koridorynda – näsag otaglarynyň ýakynynda bolýarlar. Şol ýerde agyr näsaglara ideg etmek üçin şepagat uýasynyň nokady guralýar. Depginli bejeriş we reanimasiýa bölümleriniň näsag otaglarynda nobatçylyk edýän aýratyn şepagat uýasy bolýar. Näsaglaryň otaglarynda aýratyn halatlarda näsaga hususy ideg etmek üçin onuň ýakyn adamlaryny ideg etmek boýunça zähmete ukypsyzlyk hatyny bermek bilen çekmek bolýar. Stasionarda gijelerine şepagat uýalary bilen bir hatarda lukmanlar hem nobatçylyk edýärler. Nobatçylyk stasionar uly bolmadyk halatynda bir lukman tarapyndan ýerine ýetirilýär ýa-da uly, ugry bir bölümler boýunça lukmanlar berkidilýär.

Nobatçy lukmanlar nobatçylyk başlamazdan önürti bölüm müdirinden aýratyn gözegçiligi talap edýän agyr näsaglar hakynda maglumat alýarlar. Nobatçylyk döwründe olar stasionarda bolan näsaglaryň ahlisiniň ýagdaýyna jogap berýärler,

şepagat uýalary gaýra goýulmasyz çagyran halatlarynda kömek etmek üçin näsaglaryň ýanyna barýarlar, stasionara täze düşýän näsaglary kabul edýärler.

Stasionar bölümlerinde sesli ýa-da çyraly duýduryjylar guralýar, olary näsag nobatçy işgäri çagyrmak üçin peýdalanýar. Ýöne ol kömekçi serişde hasap edilýär. Agyr näsaglara gözegçilik işjeň alnyp barylýar, ýagny şepagat uýasy we nobatçy lukman şeýle näsaglaryň ýanyna yzygiderli baryp durmalydyr. Nobatçy saglygy goraýyş işgärlerine derman serişdeleri we başga zerur zatlar bölünip berilýär.

Gün tertibi - bejeriş gorag tertibi. Ýatymlaýyn bejerişde bolýan näsaglar üçin gün tertibi kesgitlenilýär, onuň bilen wagtynda we dogry iýmitlenmeklik, dync almaklyk, ukynyň kadaly dowamlylygy üpjün edilýär. Näsaglar maşgalasy we ýakyn adamlary bilen elmydama gatnaşykda bolýarlar.

Hassahananyň bölümlerinde bejeriş-gorag tertibi adyny alan, esasynda ilki başdan näsaga bolan ünsi, ol hakynda ähli saglygy goraýyş işgärleriniň aladalary ýatýan, olar tarapyndan içki düzgün tertibi anyk ýerine ýetirmek çäreler ulgamyny girizmek, aýratyn ünsi talap edýär. Şu şertlerde näsagyň hassahananyň işgärlerine bolan ynamy berkeýär, ol bolsa näsaglaryň tiz sagalmaklaryna ýardam edýär.

Bejeriş-gorag tertibine, näsaglaryň umumy nerw-psihiki ýagdaýynyň gowulanmagyna ýardam edýän, özlerini duýuşlaryna ýaramaz täsir edip biljek (oňasyz düşek, ýaramaz ýagty, ýokary ýa-da pes temperatura, ýakymсыз ys, başga näsaglaýň ah-wahlary, tagamsyz taýýarlanan we öz wagtynda berilmedik nahar we ş. m.) faktorlaryň ýok bolmagyna ýardam edýän çäreler degişlidir.

Hassahanada bejeriş-gorag tertibiniň wajyp elementleri bolup agyry we agyrynyň oň ýanyndaky gorky bilen göreş, näsagyň kesele gitmegine we onuň mümkin bolan netijelerinden ünsüni sowmak durýar. Bu dürli serişdeler arkaly ýerine ýetirilýär, şol sanda: hirurgiki emellere psihologiki taýdan taýynlamak, agyryny aýryjy serişdeleri ulanmak, sanjymlaryň tehnikasyny kämilleşdirmek, fiziologiki ukyny uzaltmak, bejerişniň netijeliligine ynanýrmak we ş.m.

Näsaglaryň ünsüni çekýän ejirlerinden sowmak üçin stasionarlary çeper edebiýatlar, stol üsti oýunlary we telewizor bilen üpjün etmek zerurdyr. Näsaglaryň özleri we stasionar üçin peýdaly işler bilen meşgul bolar ýaly mümkinçilikler hem döredilmelidir.

Dowamly keselli näsaglar, zähmet terapiýasy hökmünde peýdalanar ýaly iş sagatlary tapawutlandyrylmalydyr. Çagalar hassahanasynda bolsa terbiýeçilik-pedagogiki iş guralýar.

Kesel hadysasynyň geçişine we onuň netijesine ähmiýetli täsir edip biljek güýçli zatlaryň biri hem sözdir. Onuň ýaralamagy, rahatlygy bozmagy, kesele garşy göreşdäki erki peseltmegi we tersine, bedeniň durnuklylygyny berkitmäge getirmegi mümkindir. “Eger-de näsag lukman bilen bolan gürründen soň özüni ýeňil duýmasa, onda ol lukman dälidir” diýip beýik alym-newropatolog we psihiatr Behterew belläpdir.

Hassahananyň saglygy goraýyş işgärleri näsag bilen tanyş bolanlarynda güýji we bilimi ony bejermeklige gönükdirilmegine esaslanýan, onuň bilen gatnaşygy ýola goýmaga borçludylar.

Hassahanany dolandyrmaklyk we onuň işiniň guramaçylygy işiň dürli jähtleriniň şöhlelendirýän köp sanly maglumatlary talap edýär. Şu babatda maglumatlaryň aşakdaky toparlary tapawutlandyrylýar.

1. Näsaga degişli bolan, onuň ýagdaýyny häsiýetlendirýän, näsagyň keseliniň häsiýetini hem-de agyrlygyny we onuň bejerilişini kesgitlemek boýunça hassahanada geçirilýän dürli çäreleri görkezýän lukmançylyk tehnologiýa maglumatlar. Maglumatlaryň bu görnüşiniň esasy resminamasy bolup “Ýatymlaýyn bejergi alýan näsagyň lukmançylyk kartasy” (N 003/h) hyzmat edýär, ol näsag hassahana gaýtadan düşen halatynda ýa-da başga ýagdaýlarda maglumatlary peýdalanmak mümkin bolar ýaly hassahananyň arhiwinde uzak wagtlap saklanylmalydyr (25 ýyl dowamynda). Bu kartalar başlangyç maglumatlar hökmünde ylmy we ylmy-amaly barlaglar geçirilende giňden peýdalanylýarlar.

Resminamalaryň bu toparyna keseliň taryhyndan başga, sanjym otaglarynda, barlamhanalarda, bejeriş-anyklaýyş we ýöriteleşdirilen bölümlerde ulanylýan kartalar, talonlar, depderçeler we beýleki hasabat görnüşleri hem degişlidir.

2. Hassahanada serişdeleriň peýdalanylyşyny operatiw şöhlelendirýän lukmançylyk dolandyryş maglumatlar (orun sanyny, bejeriş-anyklaýyş otaglaryny we ş. m.). Bu maglumatlaryň hassahanany gündelik dolandyrmakda we edaranyň serişdelerini operatiw ulanmakda wajyp ähmiýeti bardyr. Lukmançylyk dolandyryş maglumatlary käbir ýöriteleşdirilen hasaba alyş görnüşleri (stasionaryň näsaglaryny we orun gaznasyny, barlamhanalarynyň, bejeriş-anyklaýyş otaglarynyň, stasionaryň hirurgiki we başga bölekleriniň gündelik işini hasaba alýan dürli resminamalar) bilen üpjün edilýär.

3. Hassahananyň serişdeleriniň jemleýji häsiýetnamasyny, olaryň peýdalanylyşynyň möçberini we hilini, näsaglaryň düzümini we olaryň bejerilişiniň netijeliligini şöhlelendirýän statistiki maglumatlar. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň tekliplerine laýyklykda, statistiki maglumatlaryň ählisi hassahana degişli maglumatlara (wezipeler tertibi we eýelenen wezipeleriň sany, orun sany, bölümleriň we barlamhanalaryň bolmagy we ş. m.) we diňe mukdar däl, eýsem hil ähmiýeti bolan näsaga degişli maglumatlara (stasionarda bejermekligiň netijesi) paýlanylýar. Olaryň ikisi hem kesel bejeriş-öňüni alyş edarasynyň ýyllyk hasabatynda görkezilýär (N 14 hasabat görnüşi). Ýyllyk hasabaty belli bir derejede näsagy bejermegiň hilini häsiýetlendirýän orun gaznasynyň ulanylyş görkezijilerini hasaplap çykarmaga mümkinçilik berýär. Orun gaznasynyň ulanylyşy hakyndaky maglumatlaryň almagyň esasy resminamalaryň biri bolup: “Ýatymlaýyn bejeriş edarasyndaky çykarylýan näsagyň hasabat görnüşi” (N 066/h) hyzmat edýär.

4. Hassahananyň pul we maddy serişdeleri, olaryň peýdalanylyşy hakyndaky ykdysady maglumatlar.

Maglumatlaryň ähli görnüşleri özara baglanyşykda we özara täsirde bolýarlar. Hassahanalaryň işine baha bermek üçin ýyllyk hasabatynyň esasynda “Hassahananyň işi” bölümi boýunça alnan statistiki maglumatlaryň seljermesiniň wajyp ähmiýeti bardyr. Hasabatyň bu bölegi orun gaznasynyň möçberini we düzümini, onuň ulanylyşyny, hassahanadaky näsaglaryň düzümini, bejeriş netijesini, stasionaryň hirurgiki işini häsiýetlendirýän tablislaryň hataryndan durýar.

Hasabatynyň “Orun gaznasy we onuň ulanylyşy” tablisasynda şöhlelendirilýän orun gaznasy we näsaglaryň hereketi hakyndaky maglumatyň has wajyp ähmiýeti bardyr. Şu tablisanyň esasynda orun gaznasynyň ýerlikli ulanylyşyna we näsaglara hyzmat edilişiniň hiline baha bermek üçin gerekli bolan wajyp görkezijileri hasaplap çykarmak mümkindir.

Ähli ugurly we derejeli hassahanalaryň işiniň hil we mukdar netijeleri, hassahananyň orun gaznasynyň işini häsiýetlendirýän görkezijileriň kömegi arkaly seljerilýär.

Hassahananyň orun gaznasy hasabat döwrüniň (aýyň, çäryegiň, ýarym ýylyň we ýylyň ahyryndaky meýilleşdirilen) orun sanyny öz içine alýar. Meýilleşdirilen orun sany ilatyň sanyny, onuň keselçilik derejesini, näsaglaryň hassahana ýerleşmäge bolan islegini, saglyk kömegini etmegiň tapgyrlylygyny, geografiki ýerleşiş göz önünde tutmaklyk bilen Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan kesgitlenilýär.

Orun gaznasynda şypahana edaralarynyň, çagalar öýleriniň, gündizki stasionarlaryň, dynç alyş öýleriniň orunlary hasap edilmeyärler.

Ýurdumyzyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň hem-de Milli statistika we çaklaýyş institutynyň 1998 ýylda, orun gaznasynyň işini we ilatyň ýatymlaýyn bejeriş orunlary bilen üpjünçiliginiň görkezijilerini halkara standartlary we Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň lukmançylyk statistika ulgamy boýunça hasaplamak usulyny girizmek hakynda bilelikdäki kabul eden N 277-nji buýrugyna laýyklykda, ilatyň orunlar bilen üpjünçiliginiň we orun gaznasynyň işiniň aşakdaky görkezijileri tapawutlandyrylýar:

- ilatyň ýatymlaýyn bejeriş orunlary bilen üpjünçiligi (10000 adama);
- ilatyň hassahanalara ýerleşdiriliş derejesi (100 adama);
- ýatymlaýyn bejeriş orunyň ýyldaky ortaça iş gün sany;
- orun gaznasynyň ulanylyş derejesi;
- näsaglaryň hassahanada bolmaklarynyň ortaça dowamlylygy;
- ýatymlaýyn bejeriş orunyň aýlanyşy;
- hassahanadaky ölümçilik görkezijisi.

Bu görkezijileri hasaplap çykarmagyň usullary aşakda getirilýär.

$$1. \text{Ýatymlaýyn orunlar bilen üpjünçilik (10000 ilata)} = \frac{\text{Meýilleşdirilen orun sany}}{\text{Ilatyň sany}} \times 10000$$

$$2. \text{Ilatyň hassahana ýerleşdiriliş derejesi (100 adama)} = \frac{\text{Hassahana düşenleriň sany}}{\text{Ilatyň sany}} \times 100$$

$$3. \text{Ýatymlaýyn orunyň ýyldaky ortaça iş gün sany} = \frac{\text{Näsaglaryň hassahanada geçiren ýyldaky orun-günleriniň sany}}{\text{Ýatymlaýyn orunlaryň ortaça ýyl sany}}$$

Bu görkezijini bütinlikde hassahana boýunça, şeýle hem aýratyn bölümler boýunça hasaplap çykarmak bolýar. Alnan görkeziji ýatymlaýyn orunyň ýyldaky meýilleşdirilen iş gün sany bilen deňeşdirilip görülýär. Görkezijiniň pes ýa-da ýokary bolmagynyň sebäbini hassahanyň kysymyny, onuň güýjüni, orun gaznasynyň möçberini we bölümleriň güýjüni hasaba almaklyk bilen anyklamaklyk gerekdir. Bu görkezijä täsir edýän faktorlaryň köplüginde hasaba almak bilen dürli ugurdaky bölümler boýunça kadalar göz önünde tutulýar.

$$4. \text{Orun gaznasynyň ulanylyş derejesi} = \frac{\text{Näsaglaryň stasionarda geçiren orun-günleriniň sany}}{\text{Meýilleşdirilen orun-günleriniň sany}} \times 100$$

$$5. \text{Näsaglaryň hassahanada bolmaklarynyň ortaça dowamlylygy} = \frac{\text{Näsaglaryň geçiren orun-günleriniň sany}}{\text{Hassahanadan çykan näsaglaryň sany(çykarylan, başga edaralara geçirilen we ölenleriň jemi)}} \times 100$$

Bu görkeziji bütinlikde hassahana, şeýle hem bölümler boýunça hasaplanylýp çykarylýar. Ol belli bir derejede bejeriş-anyklaýyş işiniň guramaçylygyny we bejerişiniň hilini häsiýetlendirýär. Bu görkezijiniň ululygy hassahananyň kysymyna we ugruna, işiniň guralyşyna, näsaglaryň gospitalaşdyrylyş ulgamyna we hassahanadan öňki kömegiň guralyşyna, şeýle hem keseliň agyrlygyna we bejeriş hadysasynyň hiline baglydyr.

Näsagyň hassahanada uzak wagtlap bolmagynyň sebäpleriniň biri, olaryň Saglyk öýlerinde ýeterlikisiz barlanylmagy we bejerilmegidir. Näsagyň hassahanada bolmagynyň möhletini gysgaltmak ýüzleý häsiýetli bolmaly däldir, sebäbi näsagy wagtyndan öň çykarmak onuň täzeden düşmegine getirmegi mümkindir, munuň özi bolsa görkezijiniň pes bolmagyna däl-de, eýsem onuň ýokary bolmagyna getirýär.

Näsagyň hassahanada uzak wagtlap bolmagy seýrek bolmadyk halatlarda guramaçylyk näsazlyklaryna hem bagly bolýar.

$$6. \text{Ýatymlaýyn orunyň aýlanyşy} = \frac{\text{Geçen näsaglaryň (düşen we çykanlaryň ýarysy) sany}}{\text{Ýatymlaýyn orunlaryň ortaça ýyl sany}}$$

Bu görkeziji ýyl boýunça bir ýatymlaýyn orundan näçe näsagyň bejerişde bolup geçendigi hakynda düşünje berýär. Görkeziji köp faktorlar bilen baglanyşyklydyr.

$$\text{7. Hassahanadaky ölümçilik görkezijisi} = \frac{\text{Ölen näsaglaryň sany}}{\text{Çykan näsaglaryň sany}} \times 100$$

Bölümler we nozologiki görnüşler boýunça ölümçilik görkezijisi seljerilende onuň näsaglaryň ýaş, jyns, keseliň agyrlýgy, hassahana ýerleşdiriliş möhleti, hassahanadan öňki bejeriliş derejesi boýunça näsaglaryň düzümine baglydygyny göz önünde tutmalydyr. Şeýle hem hassahanadaky ölümçilige hassahana ýerleşdiriş, onuň dolulygy we öýdäki ölümçilik täsir edip biler. Şonuň üçin hem ölümçiligiň her bir halatyny oňa getiren faktorlary anyklamak bilen seljermek, hassahana kömeginiň guramaçylygynyň hilini gowulandyrmak üçin örän wajypdyr.

Hassahananyň işini ýokarda sanalyp geçilen görkezijilere baha bermek esasynda seljermek işiň guramaçylygyndaky kemçilikleri ýüze çykarmaga, orun gaznasyny ýerlikli peýdalanmaga mümkinçilik berýär we ilata saglygy goraýyş kömeginiň hilini ýokarlandyrmak boýunça kesgitli çäreleri işläp taýýarlamaga ýardam edýär.

Saglygy goraýyş edaralarynda zähmet çekmäge ukyplylygy seljermegiň guralyşy

“Saglyk” Döwlet maksatnamasyny üstünlikli durmuşa ornaşdyrmakda, ilatyň saglygyny we zähmet çekmäge ukyplylygyny saklamaga ýardam edýän, zähmet çekmäge ukyplylygy seljermek (mundan beýläk ZÇUS) wajyp rol oýnaýar. Zähmet çekmäge ukyplylygy seljermek her bir lukmanyň işiniň wajyp taraplarynyň biri bolup durýar. Onuň ähmiýetliligi hemmesinden öňürti, çözülyän meseleleriň wajyplygy - adamyň zähmet işjeňligini maksimal derjede uzaltmak, keselçiligiň we maýypçylygyň derejesini peseltmek bilen şertlenendir. Näsagy bejermegiň netijeliligi ähmiýetli derjede zähmet çekmäge ukyplylyga ylmy esasyda baha berlişine, näsagy işden wagtynda boşadylmagyna baglydyr.

Zähmet çekmäge ukyplylygy seljermek soraglaryny dogry çözmek üçin hünär boýunça kliniki bilimler bilen bir hatarda umumy, nazaryýet we guramaçylyk esaslary boýunça çuňňur bilimler hem zerurdyr, ZÇUS-giň hili ähmiýetli derjede olary ulanmagy başarmaga baglydyr.

Zähmet çekmäge ukyplylygy seljermek – adamda kesel, şikes, anatomiki ýetmezçilik, göwrelilik, şeýle hem kanunçylykda durmuş – öňüni alyş maksatlaryny yzarlap göz önünde tutulýan käbir başga sebäpler (näsag maşgala agzasyna ideg etmek, şypahana bejergisi, karantin, stasionar şertlerinde protezlemek) bolanynda, onuň zähmet çekmäge ukyplylygyny öwrenýän lukmançylyk we ylmy bilimler jähtidir.

Zähmet çekmäge ukyplylygyň ähmiýeti. Zähmet çekmäge ukyplylygy saklamak we dikeltmek saglygy goraýyş guramalarynyň önünde wajyp umumy döwlet meselesi

bolup durýar, ony ýerine ýetirmek saglygy gorap saklamaga we adamlaryň işjeň ömrüni uzaltmaga gönükdirilendir.

Biziň ýurdumyzda zähmeti guramaga we goramaga ägirt uly üns berilýär. Hünär işiniň şu tarapy bilen baglanyşykly ähli ýagdaýlar hereket edýän döwlet kanunlary - Türkmenistanyň Baş Kanuny (31, 32 maddalar), Türkmenistanyň “Zähmeti goramak hakyndaky” Kanuny (1996 ý.) bilen kadalaşdyrylýar.

Türkmenistanyň Baş Kanunynda (34 madda), “Döwlet kömek puly hakyndaky” Kanunynda (1998 ý.) raýatlara zähmet çekmäge ukybyny ýitiren halatlarynda maddy (pul) taýdan üpjünçilik kepillendirilýär. Ol durmuş ätiýaçlandyrmasyň, kärhanalaryň, guramalaryň we edaralaryň öz serişdeleriniň, Türkmenistanyň döwlet býujetiniň serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylýar.

Wagtlaryň zähmet çekmek ukybyny ýitirmek bilen keselçilik we maýypçylyk sebäpli ykdysady ýitginiň düzümi käbir bölekler hataryndan emele gelýär. Bu hemmesinden öňürti:

1) adam zähmet günleriniň, şeýlelikde bolsa önümçilikde öndirilmeýän önümiň bahasynyň ýitirilmegi;

2) zähmet çekmäge ukybyň wagtlaryň ýitirilmegi boýunça kömek puluny we maýypçylyk boýunça pensiýalary tölemek boýunça çykdajylar;

3) ilkinji saglygy goraýyş we hassahana kömegini etmek boýunça harçlardyr.

Söwetler döwründe wagtlaryň zähmet çekmek ukybyny ýitirmeklik, ýurdy ähli senagat kärhanalary 13 günläp işlemän duranlygyna nazary taýdan deň bolan ykdysady ýitgä sezewar edýärdi.

Saglygy goraýyşyň durmuş, lukmançylyk ykdysady taýdan netijeliligi ähmiýetli derejede keselleriň önüni almak, keselçiligi we maýypçylygy peseltmek, zähmete ukyplylygy amatly tiz möhletde dikeltmek hem-de ony maksimal saklamak bilen baglanyşyklydyr. Saglygy goraýyşyň durmuş netijeliligi - jemgyýetiň durmuş ýagdaýlary, demografiki hadysalary bilen baglydyr; lukmançylyk netijeliligi - kesel bejeriş – önüni alyş işleriniň netijesi bilen ölçenilýär; ykdysady netijelilik - keselçiligiň, maýypçylygyň we ölümçiligiň peselmeginiň zähmet öndürijiligine edýän täsiri bilen kesgitlenilýär. Bularyň hemmesi saglygy goraýşa, işiň önüm öndürmeýän jähti hökmünde däl-de, eýsem uly ykdysady netije berýän örüsi hökmünde seretmäge mümkinçilik berýär we şu babatda zähmet çekmek ukybynyň wagtlaryň ýitirilmegi bilen baglanyşykly keselçiligi we maýypçylygy peseltmegiň uly halk hojalyk ähmiýeti bardyr. Zähmet çekmäge ukybyn wagtlaryň ýitirilmeginiň bir halatynyň ortaça möhletini diňe bir gün azaltmak, halk hojalygyna önümçilikde 44 mln adam-gününi saklap galmaga mümkinçilik berýär.

Tygşytlamagyň bu ägirt uly çeşmesini döretmekde esasy rol zähmete ukyplylygyň seljermesini geçirýän saglygy goraýyş edaralarynyň lukmanlaryna degişlidir. Olaryň ZÇUS-giň esasy ýörelgelerine dogry düşünmegi, her bir kesgitli halatda zähmete ukyplylyk hakyndaky soragy ylmy esasyda çözmegine, diňe bir onuň geçirilişiniň hili we netijeliligi bagly bolman, eýsem keselleriň önüni almak, adamlaryň zähmet işjeňligi döwrüni uzaltmak we durmuş ätiýaçlygy serişdelerinden çykdajylary azaltmak hem baglydyr.

Zähmet çekmäge ukyplylygy seljermeginiň guramaçylyk ýörelgeleri we meseleleri. ZÇUS babatyndaky ähli işler, saglygy goraýyşyň umumy baş maksadyna ýetmäge –

adamlaryň saglygyny we işe ukyplylygyny maksimal uzak wagtlap saklamaga, keselleriň önüni almaga, zähmet çekmäge ukypsyzlygyň derejesini we maýypçylygy peseltmäge gönükdirilendir.

ZÇUS üç sany esasy ýörelgä esaslanyp guralýar:

1. Döwlet häsiýetliligi. Ol zähmet çekmäge ukypsyzlyk boýunça ähli soraglary çözmek hukugy berilen ýeke täk döwlet guramasynyň bolmagyndan ybaratdyr. Zähmet çekmäge ukyplylyk soraglaryny çözmek hukugy saglygy goraýyş ulgamynyň edaralaryna berilendir. Zähmete ukyplylygy seljermegiň soraglaryny çözmek ýokary döwlet guramalary tarapyndan tassyklanylýan kanunçylyk we kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda geçirilýär.

2. Önüni alyş ugurlylygy. ZÇUS-giň baş meselesi bolup, adamyň saglygyny hem-de zähmet çekmäge ukyplylygyny maksimal tiz dikeltmek, zähmet çekmäge ukyplylygyň peselmeginiň we maýypçylygyň önüni almak durýar.

3. Zähmet çekmäge ukyplylygy seljermegiň ähli soraglaryny bilelikde çözmek. Bu oňa şol bir wagtyň özünde birnäçe hünärmeniň gatnaşmagyny aňladýar.

ZÇUS-giň amaly meselelerini şu aşakdaky ýaly görkezmek bolar:

1. Dürli kesellerde, şikeslerde, anatomiki ýetmezçiliklerde adamlaryň zähmet çekmäge ukyplylyk ýagdaýyna ylmy taýdan esaslandyryp baha bermek. Bu wezipäni ýerine ýetirmeklige, ýokarda görkezilen sebäpleriň biri bolanda, bedeniň iş mümkinçiliklerini we olaryň zähmet şertleri tarapyndan bildirilýän talaplara gabat gelişini kesgitlemek arkaly ýetilýär. Zähmet çekmäge ukybyň ýitirilmek deliliniň ykrar edilmegi diňe bir durmuş däl, eýsem wajyp lukmançylyk çäresi bolup durýar, sebäbi zähmet çekmekden boşatmaklyk keseliň dowamlylygyny azaltmaga, gaýra üzülmeleriň önüni almaga ýardam edýär.

2. Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmek delilini kesgitlemek we kanunçylykda göz önünde tutulan durmuş hem-de lukmançylyk taýdan görkezmeleriň bolmaklygy bilen baglylykda (lukmançylyk taýdan gelnen netijä görä, maşgalanyň seredilmäge mätäç näsag agzasyna ideg edýän mahaly; şypahana bejergisinde; karantin düzgüninde; saglygyny protez-ortopediýa bölümünde bejerdende; göwrelilikde we çaga dogurmakda) zähmet çekmekden boşatmak. Bularyň hemmesiniň önüni alyş ugry bolup, diňe bir lukmançylyk däl, eýsem durmuş bähbidini hem ýerine ýetirýärler.

3. Zähmet çekmäge ukypsyzlygyň häsiýetini (wagtlaýyn, durnukly, doly ýa-da bölekleyin) kesgitlemek.

4. Kömek pulunyň möçberini anyklamak üçin wagtlaýyn ýa-da durnukly zähmet çekmäge ukypsyzlygyň sebäbini anyklamak.

5. Maýypçylyk alamaty bolmadyk, ýöne saglyk ýagdaýy boýunça zähmet şertlerini ýeňilleşdirmäge mätäç adamlary pähimli işe ýerleşdirmek. Bu meseläni ýerine ýetirmek keseliň ösmeginiň önüni almaga, näsagyň tiz we doly sagalmagyna we zähmete ukyplylygyň dikelmegine, onuň uzak wagtlap saklanmagyna ýardam edýär.

6. Maýyplara olarda saklanyp galan zähmet ukybyny peýdalanmaga ýardam edýän zähmet tekliplerini kesgitlemek. Munuň uly biologiki, ahlak, maddy we durmuş ähmiýeti bardyr.

7. Keselçiligiň we maýypçylygyň sebäplerini öwrenmek. Bu meseläni çözmek ilkinji nobatda has uly paý agramy eýeleýän keselleriň garşysyna dürli kesel bejeriş - öňüni alyş we durmuş çärelerini işläp taýýarlamaga ýardam edýär.

8. Wagtlaýyn we durnukly zähmet çekmäge ukypsyzlykda durmuş kömeginiň dürli görnüşlerini kesgitlemek.

9. Durmuş-zähmet dikeldiş bejergisi.

Biziň ýurdumyzda ZÇUS döwlet işi bolup durýar. Zähmet çekmäge ukyplylygy seljermäge hukugy bolan guramalar döwlet kanunlary tarapyndan kesgitlenilýär. ZÇUS ähli guramalarynyň işi döwlet kanunlary we kadalaşdyryjy hukuk resminamalary bilen kesgitlenilýär. Olarda raýatlaryň we ZÇUS guramalaryň hukuklary we borçlary, olaryň meseleleri, düzümi hem-de işleriniň guralyşy, seljermäniň geçiriliş tertibi, seljeriş guramalarynyň beýleki döwlet guramalary bilen özara gatnaşygy bellenilýär.

ZÇUS göni dahyly bar bolan ýokary kadalaşdyryjy namalaryna raýatlaryň hukugyny kepillendirýän Türkmenistanyň Baş Kanuny (34-nji madda), Türkmenistanyň “Raýatlaryň saglygyny goramak hakynda” Kanuny, Türkmenistanyň “Döwlet kömek puly hakynda” Kanuny degişlidir. Bu kanunlardaky bar bolan ýörelgeler we kadalar beýleki hukuk namalarynda (Türkmenistanyň Prezidentiniň, Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň we kärdeşler arkalaşygynyň Milli Merkeziniň kararlarynda) ösdürilýär we üsti ýetirilýär.

Kanunçylyk we görkezme resminamalary her bir ýerine ýetiriji guramanyň we şahsyň ZÇUS boýunça öňünde durýan wezipelerini kadalaşdyrýar. Häzirki döwürde biziň ýurdumyzda ZÇUS esasy meselelerini çözmek saglygy goraýyş ulgamynyň edaralary tarapyndan amala aşyrylýar. Zähmet çekmek ukybynyň wagtlaýyn ýitirilmegini seljermek kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarynda, durnukly ýitirilmeginiň bolsa – Hemaýata mätäçligi anyklaýyş toparlarynda (HMAT) geçirilýär.

Durmuş üpjünçiliginiň guramalary durmuş ätiýaçlandyrmasyň serişdelerini özünde jemläp, zähmet çekmek ukybynyň wagtlaýyn ýitirilmeginde kömek puluny etmek soraglaryna seredýärler we onuň bilen baglanyşykly keselçiligi seljerýärler. Zähmet çekmek ukybynyň durnukly ýitirilmeginde bolsa durmuş kömeginiň dürli görnüşlerini bellemek we etmek bilen meşgullanýarlar.

Zähmet çekmäge ukyplylygy seljermeginiň esasy düşüňjeleri. ZÇUS soraglaryny dogry çözmek kesgitli düşüňjeleri bilmekligi talap edýär. Şeýle düşüňjelere “zähmet çekmäge ukyplylyk”, “zähmet çekmäge ukypsyzlyk”, “barlag obýekti”, “esasy mesele” ýalylar degişlidirler.

ZÇUS esasy meselesi bolup näsag adamyň zähmet çekmäge ukyplylygy hakyndaky soragy ylmy esasyda çözmek, barlag obýekti bolup bolsa - näsag adamyň zähmet çekmäge ukyplylygy durýar. Şeýlelikde, esasy düşüňje “zähmet çekmäge ukyplylykdyr”.

Zähmet çekmäge ukyplylyk diýleninde bedeniň ruhy we fiziki mümkinçilikleriniň jeminiň, zähmetiň kesgitli möçberini we hilini ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýän ýagdaýyna düşünmeklik kabul edilendir we işi ýerine ýetirmek saglyga zyýan ýetirmeli däldir hem-de önümçilik üçin netijeli bolmalydyr.

Zähmet çekmäge ukypsyzlyk diýleninde bolsa, haçanda hünär işini kesel, şikes we başga sebäpler netijesinde wagtyň çäklenen döwründe ýa-da hemişe, doly ýa-da bölekleyin möçberde ýerine ýetirmek mümkin bolmadyk ýagdaýyna düşünmeklik kabul edilendir. Getirilen kesgitlemelerden näsag we zähmet çekmäge ukypsyzlyk düşüňjeleriniň bir däldigi gelip çykýar. Näsag bolunan halatynda, eger-de kesel hünär işini ýerine ýetirmäge päsgelçilik döretmese zähmete ukyply bolmak mümkindir we işe ukypsyz bolmak mümkin, haçanda işi ýerine ýetirmek kynlaşsa ýa-da mümkin bolmasa. Şu halatda zähmet çekmäge ukyplylyga baha bermegiň sypaty bolup, iş tarapyndan bildirilýän talaplaryň kesgitli bir kesel, şikes bolan halatynda adam bedeniniň mümkinçiligine laýyk geliş derejesi durýar. Şeýlelikde, zähmet çekmäge ukyplylyk kesgitlenilende täsirleriň iki toparyna – lukmançylyk we durmuş toparlaryna baha bermek zerurdyr.

Zähmet çekmäge ukyplylygy seljermekde lukmançylyk we durmuş sypatlary. Lukmançylyk sypatlary morfologiki üýtgeşmeleri, funksional bozulmalaryň derejesini, keseliň agyrlygyny we geçiş hasiýetini, dekompensasiýany, gaýra üzülmeleriň barlygyny hasaba almak bilen wagtynda, dogry, doly goýulan kliniki kesel kesgitlemesini öz içine alýar. Bejermekligiň netijesiniň, morfologiki we funksional üýtgemeleriň öwrülişiginiň, keseliň geçiş häsiýetiniň we gaýra üzülmeleri ýok etmekligiň seljermesine esaslanýan ýakyn wagtdaky we geljekdäki kliniki çaklamanyň uly ähmiýeti bardyr.

Durmuş sypatlary näsagyň hünär işi bilen baglanyşykly ähli zatlary şöhlendirýär. Olara agdyklyk edýän fiziki ýa-da nerw–ruhy dartgynlylygyň häsiýetnamasy, işiň guralyşy, yzygiderliligi we ýygylgy, aýratyn agzalara ýa-da ulgamlara düşýän agram, amatsyz zähmet şertleriniň we hünär bilen baglanyşykly zyýanlaryň bolmagy degişlidir.

Şeýle hem tejribe we iş möhleti hasaba alynmalydyr, sebäbi has agyr, ýöne bedeniň uýgunlaşan, endik eden işi, endik edilmedik işe seredeniňde ýenil ýerine ýetirilýandigi subut edilendir.

Lukmançylyk we durmuş täsirlerini anyklamak we seljermek, kesel bolan halatynda bedeniň mümkinçilikleriniň, hünär we zähmet şertleriniň edýän talaplaryna laýyk gelişine baha bermek üçin zerurdyr. Eger-de önümçilik şertleriniň täsiri saglyga zyýan ýetirmese, onda keseliň barlygyna garamazdan adam zähmet çekmäge ukyplylygyna galýar. Şu halatda näsagyň haýsy hünäriniň esasydygyny kesgitlemek zerurdyr, sebäbi şoňa degişlilikde durnukly zähmet ukypsyzlygy kesgitlenilmelidir. Esasy hünär diýleninde näsagyň ýerine ýetiriýän işleriniň arasynda has ähmiýetlisine düşünmelidir, ýa-da onuň ýörite bilim almak we okamaklyk netijesinde alynan bolmagy mümkindir. Eger-de näsagyň zähmet işi döwründe derejesi boýunça deň ähmiýetli birnäçe hünäri bolan bolsa, onda durnukly zähmet çekmäge ukypsyzlyk soňkusyna ýa-da has köp işlänine degişlilikde kesgitlenilip bilner. Bejeriji lukmanyň şu sorag boýunça habarsyzlygy, onuň HMAT bilen ylalaşyksyz hereketleriniň sebäbi bolup biler.

Zähmet çekmäge ukyplylygyň soraglary çözülende kliniki we zähmet çaklamasynyň aýratyn ähmiýeti bardyr. Zähmete ukyplylyk seljerilende bu iki düşüňje biri-biri bilen özara baglanyşyklydyr. Amatly kliniki çaklamada, zähmet çaklamasy hem düzgün bolşy ýaly, amatly bolýar. Gumanly ýa-da amatsyz kliniki

çaklamada, zähmet çaklamasy hakyndaky soragy çözmek çylşyrymly bolýar. Şeýle halatlarda diňe häzirki ýagdaýa baha bermegiň däl-de, eýsem işiň täsiri netijesinde gelejekde mümkin bolan amatly üýtgemeleri hasaba almagyň aýratyn ähmiýeti bardyr. Islendik halatda-da dogry anyklanyş netijesi lukmançylyk sypatlarynyň bahasyny we lukman tarapyndan näsagyň hünärini, zähmet we durmuş şertleriniň jikme-jik seljermesini hasaba almaklyk bilen düzülmelidir.

Zähmet çekmek ukybynyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň seljerilişi

Zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlyk – kesel ýa-da şikes bilen şertlenýän adam bedeniniň ýagdaýy bolup, onda funksiýalaryň bozulmasy hünär işini adaty önümçilik şertlerinde wagtyň çäklenen döwründe ýerine ýetirmegiň kynlaşmasy bilen utgaşýar, ýagny öwrülişikli häsiýeti görerýär. Kähalatlarda zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygyň durmuş ätiýaçlandyrmasy boýunça kanunlarda göz önünde tutulýan, başga durmuş we lukmançylyk sebäpleri bilen şertlenmegi mümkindir. Zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlyk amatly çaklamada keseliň bütin döwri üçin ykrar edilýär. Amatsyz çaklamada ol zähmet çekmäge durnukly ukypsyzlyk ýüze çykarylýança dowam edýär.

Zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlyk delilini ykrar etmek lukmançylyk hereketi bolup, ol saglyk üçin amatsyz täsirleri ýok etmäge gönükdirilendir we bejerginiň başlanmagyny aňladýar, onyň bilen bolsa zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygyň möhleti bagly bolup durýar.

Ýurdumyzyň döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasy boýunça kanunlary, zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirmek delilini kesgitlemegiň dürli sebäplerini göz önünde tutýar. Haçanda ol kesel ýa-da şikes bilen baglylykda zähmet çekmäge ukybyny ýitirenlerde bellense, ol lukmançylyk sebäpli bolýar. Zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygyň önüni alyş maksady bilen kesgitlenilmegi hem mümkindir (şypahana bejergisi, karantin) we onuň kesgitlenilmegi keseliň mundan beýläk ösmeginiň önüni almaga gönükdirilendir. Durmuş tertipli görkezmeleriň, haçanda zähmet çekmäge ukyply adam durmuş maksatlary göz önünde tutulup işden boşadylsa (näsag maşgala agzasyna ideg etmek, göwresinde ýokanç keselleriň we onkologiki keselleriň öjükdirijileri bolanlary başga işe geçirmek we başg.) bolmagy hem mümkindir.

Şeýlelikde, zähmet çekmäge ukyplylygyň hakykatda ýitirilmegi bilen diňe birinji sebäp baglydyr (kesel, şikes), başgalary durmuş çäreleriniň netijesi bolup durýarlar.

Zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlyk doly ýa-da bölekleyin bolup biler. Zähmet çekmäge doly ukypsyzlyk - islendik işi kesgitli wagta çenli ýerine ýetirmegiň mümkin bolmazlygydyr: adam kesel sebäpli hiç bir işi ýerine ýetirip bilmeýär we ýerine ýetirmeli hem däl, ol ýörite düzgüne hem-de bejergä mätäçdir. Bölekleyin zähmete ukypsyzlyk - haçanda zähmete ukypsyzyň öz saglygy we önümçilik üçin zyýansyz, başga işi ýa öz işini, ýöne başga şertlerde ýa-da doly däl möçberde ýerine ýetirmegidir.

Zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlyk delilini ykrar etmegiň ýuridiki ähmiýeti bardyr, sebäbi ol işleýän adama işden galmaga, ýagny işe çykmazlyga we durmuş ätiýaçlandyrmasy serişdelerinden kömek puluny almak hukugyny kepillendirýär.

Zähmet çekmek ukybynyň wagtlaýyn ýitirmegini anyklamak bilen Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň kesel bejeriş-öňüni alyş edaralary (KBÖAE) – saglyk öýleri, hassahanalar, ylmy-kliniki merkezler meşgullanýarlar. Zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygy seljermegiň ähli guramaçylyk düzümi Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanylýan we Türkmenistanyň kärdeşler arkalaşygynyň Milli Merkezi bilen ylalaşylan “Kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarynda zähmet çekmek ukybynyň wagtlaýyn ýitirmeginiň anyklanylyşy hakyndaky” Düzgünnamasy we saglygy goraýyş edaralarynyň hem-de guramalarynyň hereket edýän wezipe tertibi bilen kadalaşdyrylýar. Bu resminamalara laýyklykda zähmet çekmek ukybynyň ýitirmegini seljermegiň guralyşyna jogapkärçiligi edara ýolbaşçylaryna tabşyrylýar. Zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygy seljermek bejeriji lukmanyň, bölüm müdiriniň, direktoryň işe ukyplylygy anyklamak boýunça orunbasarynyň, edaranyň ýolbaşçysynyň, saglygy goraýyş guramalarynyň baş hünärmenleriniň borjuna girýär, administratiw meýdan çäginde bolsa - anyklamagyň goýluşyna jogapkärçilik saglygy goraýyş guramalarynyň ýolbaşçylaryna tabşyrylýar. Seljermäni geçirmek 2 tapgyrdan durýar: ýerine ýetirmek we dolandyrmak. Ýerine ýetirijiler bejeriji lukmanlardyr, dolandyrmak - kesel bejeriş edaralarynyň bölümleriniň we saglygy goraýyş guramalarynyň ýolbaşçylarynyň işidir. Ýerine ýetiriliş tapgyrynda seljerme geçirmek merkezleşdirilmeýär we köp sanly bejeriji lukmanlaryň borjuna girýär. Diňe bejeriji lukmanlara “Zähmete ukypsyzlyk hatyny” we zähmete ukypsyzlyk hakyndaky güwänamalary bermäge hukuk berilendir. Bejeriji lukmanlar, bular gatnawly şertlerde kabul edýän ýa-da näsaglary hassahanada bejerýän lukmanlardyr: maşgala lukmanlary, giň we inçe ugurly hünärmenler. Şu tapgyrda merkezi syrat bolup maşgala lukmany durýar. Zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygy kesgitlemek - keseli anyklamak, bejermek we öňüni almak işleri bilen bir hatarda bejeriji lukmanlaryň gündeki borçlarynyň sanyna girýär, olar bilen toplumlaýyn çözülýär we olardan çetleşdirmek bolmaýar.

Dolandyryş taprygy biri-birine yzygiderli tabynlykda bolan käbir basgançaklar hataryny öz içine alýar: bölüm müdürü - direktoryň orunbasary - direktor. Olaryň borjuna köp we az derejede guramaçylyk soraglaryny çözmek, bejeriji lukmanlaryň işine gözegçilik, usuly-guramaçylyk işi, zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygyň anyklanyşyny seljermek, keselçiligi we maýypçylygy peseltmäge gönükdirilen çäreleri geçirmek girýär. Şeýlelikde, zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygyň seljerilişi dört sany basgançakdan durýar: bejeriji lukman – bölüm müdürü - direktoryň ZÇUS boýunça orunbasary - direktor. Ýöne edaranyň wezipe tertibi hemme ýagdaýda bu shema laýyk gelmeýär. Köp edaralarda direktoryň ZÇUS boýunça orunbasary wezipesi ýok, ýa-da bolmasa bölüm müdürü ýok. Oba saglyk öýlerinde diňe bir maşgala lukmanynyň ýa-da feldşeriň işleýän ýerleri bar. Şu halatlarda ýok basgançagyň iş borjy başga wezipeli şahslara berkidilýär we aýdyň kadalaşdyrylýar.

Saglygy bejeriş edaralarynda zähmet çekmäge ukyplylygy seljermek bilen meşgullanýan wezipeli işgärleriň ýerine ýetirýän işleri we borçlary. Zähmet çekmäge

ukyplylygy seljermek bilen bejeriji lukman, bölüm müdiri, zähmet çekmäge ukyplylygyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň seljermesi boýunça direktoryň orunbasary, direktor mesgullanýarlar. Her bir wezipeli işgäriň borjy “Kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarynda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini anyklamak hakyndaky” Düzgünnamada göz önünde tutulýar.

Maşgala lukmany (bejeriji lukman) näsagy barlaýar, kesel kesgitlemesini goýýar, bedeniň morfologiki we funksional bozulmalarynyň ýüze çykyş derejesini, patologiki hadysanyň häsiýetini we agyrylyk derejesini, şeýle hem durmuş tertipli faktorlary - näsagyň hünärini we iş şertlerini hasaba alýar. Lukmançylyk we durmuş faktorlaryny deňeşdirmek, zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygyň barlygyny, zähmete ukypsyzlyk hatyny (kepilnamany) bermegi, uzaltmagy ylmy esaslandyrmaga ýardam edýär. Kanunçylyga laýyklykda bejeriji lukmanyň zähmete ukypsyzlyk hatyny 3 güne çenli möhlete bermäge we ýene-de 3 güne uzaltmaga; zähmet çekmäge ukyply adamy näsag maşgala agzasyna ideg etmek boýunça, lukman-epidemiologyň ýa-da arassaçylyk lukmanynyň bolsa - karantin boýunça işden boşatmaga hukugy bardyr. Zähmete ukypsyzlyk hatyny 6 günden artykmaç bermek, diňe “Lukmanlaryň maslahat beriş topary”(LMBT), (direktor) ýa-da ony uzaltmak hukugy berilen başga adam (bölüm müdiri, direktoryň orunbasary) tarapyndan tassyklanandan soň amala aşyrylýar. Inçekeselde, ruhy we weneriki kesellerde zähmete ukypsyzlyk haty ýöriteleşdirilen bejeriş edaralarynyň (bölümleriniň, otaglarynyň) lukmanlary tarapyndan berilýär. Ýöriteleşdirilen edaralaryň bolmadyk ýerinde görkezilen kesellerde zähmete ukypsyzlyk haty keseliň ähli döwrüne umumy bejeriş edaralarynyň lukmanlary tarapyndan berilýär. Birinji derejeli Oba saglyk öýleriniň müdürleriniň we feldşerleriň zähmete ukypsyzlyk hatyny bermäge hukuklary ýokdur we diňe uzak, lukmanyň ýok ýerinde olara bu hukuk berilýär (soňlugy bilen lukmanyň gözegçiliginde). Bu feldşerleriň sanawy we zähmete ukypsyzlyk hatynyň berilmeli möhleti Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanylýar. Maşgala (bejeriji) lukmanyň borjuna näsagy bölüm müdürinde ýa-da direktoryň ZÇUS boýunça orunbasarynda, bejerişiniň we zähmete ukypsyzlyk hatynyň dowam edilmeginiň zerurlygy hakyndaky soraglary çözmek üçin maslahatlaşmak, şeýle hem (bölüm müdiri bilen) keseliň dowamyna garamazdan maýypçylyk alamaty bolan näsaglary HMAT-a ugratmak hakyndaky soragy çözmek üçin LMBT çykarmak girýär. Maşgala (bejeriji) lukman ilkinji saglygy goraýyş resminamalarynda (gatnaw bejergi alýan näsagyň saglygy goraýyş kartasy, ýatymlaýyn bejergi alýan näsagyň lukmançylyk kartasy we başg.), esasynda zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygyň sebäbi kesgitlenilen we zähmete ukypsyzlyk haty berilen anamnestiki we obýektiv maglumatlary, zähmete ukypsyzlyk hatynyň (kepilnamanyň) belgisini, onuň berilen dowamlylygyny, bejeriş - sagaldyş çärelerini, düzgünini ýazýar, näsagyň indiki gezek gelmeli wagtyny, HMAT-a ýollamagy kesgitleýar, hyzmat edýän çäginde zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi bilen keselçiligi we maýypçylygy seljerýär, keselleriň öňüni almak, keselçiligiň we maýypçylygyň derejesini peseltmek boýunça çäreleri işläp taýýarlamaga gatnaşýar.

Bölüm müdiri näsaglaryň öz wagtynda we doly barlanylyşyna, keseliniň anyklanyşyna we bejerilişine, zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygy

kesgitlenilişiniň esaslandyrylyşyna, lukmanlar tarapyndan zähmete ukypsyzlyk hatyny (kepilnamalary) doldurmakda, bermekde, uzaltmakda we ýapmakda, HMAT-a ýollamakda düzgünleriň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär. Bejeriji lukman bilen bilelikde, zerur bolan halatynda beýleki ugurdaky lukmanlary çagyrmak bilen, näsagy özi barlanynda bejergini we zähmete ukypsyzlyk hatyny 6 günden artykmaç dowam etmek hakyndaky soragy çözüär, indiki barlagyň senesini belleýär. Uzaga çeken kesellerde barlag, keseliň agyrlygyna baglylykda geçirilýär, ýöne ol 10 günde 1 gezekden seýrek bolmaly dälär.

Bejeriji lukman bilen bilelikde bölüm müdiri näsaglara hassahana bejergisinden çykarylanda, olaryň bejerilen wagtyna, şeýle hem enelere, haçanda olaryň hassahanadaky näsag çagasyna ideg etmegi üçin hassahanada bolmagy zerur bolan halatynda zähmete ukypsyzlyk hatyny (kepilnamalary) berýär.

Ol näsaglarda zähmet çekmäge ukyplylygy kesgitlemek çylşyrymly bolanda, şeýle hem zähmet çekmek ukybyny durnukly ýitiren näsaglara maslahat berýär, bejeriji lukman bilen bilelikde näsagy HMAT-a ýollamak soragyny çözüär.

Lukmanlaryň maslahat beriş toparynyň işine gatnaşýar, lukmanlaryň zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini anyklamak boýunça işlerini seljerýär, zähmete ukypsyzlyk haty resmileşdirilende goýberilýän ýalňyşlaryň ara alnyp maslahatlanylyşyny guraýar, iş tejribesi bilen çalyşmagy amala aşyrýar, şeýle hem bölümiň lukmanlarynyň zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini anyklamak boýunça hünärmenlik derejesini ýokarlandyrmak ugrunda çäreleri geçirýär. Bölüm müdiri bejeriji lukmanlaryň keselçiligi, maýypçylygy öwrenmek boýunça işlerine guramaçylyk–usul ýolbaşçylygyny we gözegçiligi amala aşyrýar, keselçiligi we maýypçylygy peseltmäge gönükdirilen çäreleri işläp taýýarlaýar.

Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini anyklamak boýunça direktoryň orunbasary wezipe tertibinde 25 we ondan köp lukman bolup, anyklaýyş – maslahat bermekligi alyp barýan we zähmete ukypsyzlyk hatyny bermäge hukugy bolan saglygy bejeriş edaralarynda göz önünde tutulýar. Direktoryň orunbasary ýokary derejeli hünärmen bolmalydyr we onyň ZÇUS boýunça taýýarlygy bolmaly, ol kada boluşy ýaly, LMBT başlygy bolýar. Direktoryň orunbasary işi guraýar we maslahat beriş hem-de hassahana edaralarynda ZÇUS geçirmegi dogry guramak üçin ähli zerur çäreleri görýär. Ol zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň soraglary boýunça lukmanlaryň hünärmenlik derejesini ýokarlandyrmak ugrunda çäreleri guraýar, KBÖAE ähli lukmanlary tarapyndan ZÇUS soraglary boýunça hereket edýän düzgünnamalary, görkezmeleri, buýruklary wagtynda öwrenilmegini üpjün edýär.

Onuň borjuna KBÖAE täze işe girenlerde zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini seljermek soraglary boýunça okuw geçmek we olaryň işine hususy tayan gözegçilik etmek girýär.

Bölüm müdiriniň ýa-da bejeriji lukmanyň hödürlemesi boýunça zähmet çekmäge ukyplylygyny kesgitlemek babatynda çylşyrymly keselli näsaglar barada maslahat berýär we näsagy özi barlanyndan soň bejerişi dowam etmek, zähmete ukyplylygyň ýagdaýy hakyndaky soragy çözüär we bellenen tertipde (6 günden soňra) zähmete ukypsyzlyk hatyny uzaldýar. Ol geçirilýän anyklamanyň dogrylygyna, zähmete ukypsyzlyk hatynyň berlişiniň we uzaldylyşynyň

esaslandyrylyşyna, şeýle hem olaryň resmileşdirilişiniň dogrylygyna yzygiderli saýlama barlagyny geçirmek arkaly gözegçilik edýär, gatnaw bejergi alýan näsagyň saglygy goraýyş kartasyny öwrenýär, zerur ýagdaýlarda näsagy özi barlap görýär. Ol zähmete ukypsyzlyk hatynyň ilkinji gezek berlişiniň gözegçiligine, 1 aýdan köp zähmete ukypsyzlyk hatynda bolan näsaglaryň zähmet çekmäge ukyplylyk ýagdaýyna, şeýle hem 3 aýdan köp zähmete ukypsyzlyk hatly näsaglaryň ählisiniň gözegçiligine aýratyn üns bermelidir. Uzak we ýygy keselleýän näsag toparlaryny (ýylda 3-4 we köp halatly, 30-40 we köp gün zähmete ukypsyz), şeýle hem HMAT tarapyndan bejermegi dowam etmegi teklipe edilen näsaglary ýörite gözegçilige almalydyr. Näsagy özi barlanynda we LMBT barlanynda saglygy goraýyş kartasyna degişli ýazgy edýär. Direktoryň orunbasary her çäryekde zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi bilen keselçiligiň soraglaryna bagyşlanan lukmanlaryň maslahatlaryny guraýar, onda anyklaýyş geçirilende goýberilýän ýalňyşlyklary, dürli kesellerdäki zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň möhletiniň seljermesi maslahatlaşylýar. Direktoryň orunbasary lukmanlaryň maglumatlaryny deňeşdirip görýär, barlaglaryň, keselleri anyklamagyň, bejermegiň hilini ýokarlandyrmagyň, näsaglary kabul etmegi we çykarmagy dogry guramagyň, hünärmenler tarapyndan wagtynda maslahat bermeginiň hasabyna, keselleriň dowamlylygyny gysgaltmak boýunça çäreleri belleýär, lukmanlaryň keselçiligiň we maýypçylygyň sebäplerini öwrenmek we görkezijilerini peseltmek boýunça işlerini guraýar, keselleriň önüni almak boýunça işlere gatnaşýar, LMBT we HMAT-yň anyklaýyş çözgütleriniň tapawudyny hasaba almaklygy we seljermesini guraýar, ilatyň zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini anyklamak soraglary boýunça şikaýatlaryna seredýär we olar boýunça zerur çäreleri görýär.

Edaranyň direktory zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini seljermek boýunça geçirilýän ähli işleriň ýagdaýyna doly jogapkärçilik çekýär:

1) ol edaranyň iş aýratynlyklaryny hasaba almak bilen zähmete ukypsyzlyk hatynyň (kepilnamanyň) resmileşdirilýän we berilýän ýerini kesgitleýär, zähmete ukypsyzlyk hatynyň (kepilnamanyň) kagyzlarynyň hasabyna, alnyşyna, saklanyşyna we harçlanyşyna jogapkär adamy belleýär, olara bolan islegi kesgitleýär, olary almak üçin hata gol çekýär we olaryň ulanylyşy hakynda hasabat berýär;

2) lukmanlaryň iş tertibine laýyklykda LMBT-nyň tertibini we iş wagtyny belleýär, ZÇUS soraglary boýunça lukmanlaryň hünärmenlik derejesini ýokarlandyrmak üçin iş meýilnamasyny tassyklaýar we ony amala aşyrmak boýunça çäreleri görýär;

3) zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini anyklamagyň guralyşyna we iş ýagdaýyna degişli soraglar boýunça buýruklary we görkezmeleri berýär;

4) zähmete ukypsyzlyk hatyny (kepilnamalary) saklamakda, hasaba almakda, bermekde we resmileşdirmekde düzgüni bozanlara temmi çäresini görýär. Kanunda kesgitlenilen halatlarda bolsa günäkärleri jogapkärçilige çekmek hakynda soragy goýýar;

5) kanunda bellenen tertipde zähmete ukypsyzlyk hatyny bikanun bermek bilen zyýan ýetiren işgärleri maddy jogapkärçilige çekmek hakyndaky soragy çözüär.

6) zähmete ukypsyzlyk hatynyň ýitirilen (ogurlanan) halatlarynda saglygy goraýyşyň ýokary guramasyna habar berýär;

7) ýitirilmeginiň anyklanylyş ýagdaýynyň yzygiderli barlagyny guraýar, şeýle hem zähmete ukypsyzlyk hatyny bermäge hukuk berilen lukmanlara we feldşerlere guramaçylyk we usul kömegini berýär;

8) saglygy bejeriş edarasynyň hyzmat edýän territoriýasynda ýaşamaýan, şol sanda başga ýerden gelen näsaglara, zähmete ukypsyzlyk hatyny (kepilnamany) bermek, uzaltmak hakyndaky soragy çözüär;

9) zähmete ukypsyzlyk hatyny bermek boýunça lukmanlaryň hereketlerine ilat tarapyndan edilýän şikaýatlara seredýär (eger-de edarada LMBT bolmasa), LMBT-nyň zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň çylşyrymly we agzalalykly soraglaryny çözüp bilmedik halatynda, direktor oňa täzedan seretmek üçin ýörite topar döredýär.

Lukmanlaryň maslahat beriş topary (LMBT) - kesel bejeriş önüni alyş edarasyna ZÇUS soraglaryny bilelikde çözüän esasy guramadyr.

Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini anyklamak hakyndaky düzgünnama laýyklykda LMBT kesel-bejeriş önüni alyş edaralarynyň wezipe tertibiniň sanynda näsaglary gatnaw şertlerinde kabul edýän 15 lukmandan az bolmadyk halatynda döredilýär.

Toparyň düzümine başlyk - direktor ýa-da direktoryň zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini anyklamak boýunça orunbasary, degişli bölümiň müdiri we bejeriji lukman girýär. Zerur bolan halatynda näsaglara maslahat bermek üçin şu edaranyň ýa-da başgalaryň işlendik hünärmeni çekilip biliner. LMBT-nyň başlygy toparyň hemişelik agzasy, beýleki iki agzasy bolsa näsaga baglylykda çalyşyp durýarlar. Eger-de saglygy bejeriş edarasyna kesgitli ugur boýunça diňe bir hünärmen bolsa, mysal üçin, urolog, onda LMBT-nyň ikinji agzasy bolup maşgala lukmany ýa-da maşgala lukmanlary bölümiň müdiri durýar.

Gatnawly şertlerde kabul edişligini 15-den az lukman alyp barýan edarlarda, LMBT işini bejeriji lukman bilen bilelikde direktor alyp barýar. LMBT-na näsaglar bejeriji lukman, bölüm müdiri tarapyndan ugradylýar. LMBT esasy meselesi – näsaglara edilýän saglyk hyzmatynyň hilini ýokarlandyrmak, keselleriň önüni almak, keselçiligiň we maýypçylygyň derejesini peseltmek, zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň möhletini gysgaltmadyr.

LMBT köp ugurly işinde birnäçe esasy işler tapawutlandyrylýar.

1. Maslahat beriş işi. LMBT anyklaýyş soraglary çözülende kynçylygy bolan näsaglarda, şeýle hem zähmet çekmäge ukybyny wagtlaýyn ýitirmegiň möhletine seretmezden agzalalykly, çylşyrymly ýagdaýlarda maslahat geçirýär. Şu halatlarda anyklaýyş soragyna kesel kesgitlemesiniň esaslandyrylmagyny, bejerişiniň dogrylygyny, ýörite bejergä, maslahata ýollamaga, goşmaça barlaglary geçirmäge mätäçligini seljermek bilen seredilýär.

2. Gözegçilik işi. Maslahat geçirilýän halatynda zähmete ukypsyzlyk hatynyň berlişiniň we dowam edilişiniň esaslandyrylyşyna gözegçilik amala aşyrylýar. Käbir edarlarda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň dowamlylygy 1 aýdan geçýän näsaglaryň saglyk ýagdaýyna hökmany gözegçilik etmegi LMBT tabşyrylýar. LMBT uzak wagtlaý we ýygý keselleýän näsag toparlaryna aýratyn üns berýär, käbir edarlarda näsaglaryň bu toparyna zähmete ukypsyzlyk hatyny bermek LMBT tabşyrylýar. Gözegçiligiň bu görnüşi saglygy bejeriş edarasyna ZÇUS hilini

ýokarlandyrýar. LMBT-da geçirilýän barlaglaryň, keselleriň kesgitlenişiniň, hassahana bejergisiniň, HMAT ýollamagyň özwagtlylygyna gözegçilik amala aşyrylýar.

Käbir edaralarda LMBT tarapyndan bir wagtlaýyn gözegçilik geçirilýär, onda zähmete ukypsyzlyk hatyny almak, ony ýazgy etdirmek ýa-da dowam etdirmek üçin ýüz tutýan näsaglaryň ählisi, lukmanlary duýdurmazdan LMBT ýollanýar. Ol ZÇUS geçirmekdäki ýetmezçilikleri has doly ýüze çykarmaga ýardam edýär. LMBT zähmete ukypsyzlyk hatyny 6 günden köp dowam etmäge rugsat berýär, uzaklaşan kesellerde LMBT näsaglaryň barlagyny 10 günde 1 gezekden seýrek bolmadyk ýagdayda geçirýär.

Islendik anyklanyş soragyna seredilende näsagyň özüni barlamak bilen bir hatarda, lukmançylyk resminamalary – gatnaw bejergi alýan näsagyň saglygy goraýyş kartasy, göwreliniň we täze doguran aýalyň hususy kartasy, zähmete ukypsyzlyk hatyny hasaba alynýan depderçe hem barlanylýar. Gözegçiligiň logiki ahyry bolup bar bolan ýalňyşlyklary, kemçilikleri hasaba almak, olary ýok etmek, şeýle hem saglygy bejeriş edarasynda zähmet çekmek ukybyny wagtlaýyn ýitirmegiň anyklanylyşynyň ýagdaýy hakynda yzygiderli maglumat durýar.

3. Resminamalary bermek. LMBT işiniň biri bolup zähmet çekmäge ukybyny wagtlaýyn ýitirmek hakyndaky käbir resminamalary bermek durýar.

Şu aşakdaky halatlarda zähmete ukypsyzlyk hatyny bermäge we dowam etmäge diňe LMBT hukugy bardyr: saglygy goraýyş guramasynyň tassyklamagy bilen başga şäherde ýörite saglygyny bejertmek üçin ugradylanda; şypahanada saglygyny bejertmek üçin zähmet rugsadynyň ýetmeýän günlerine; 3 günden artykmaç uly ýaşly näsag maşgala agzasyna ideg etmek üçin; hünär kesellerinde we inçekeselde, göwresinde ýokanç ýa-da onkologiki keselleriň öjükdirijileri bardygy sebäpli wagtlaýyn başga işe geçirilende; HMAT-a goýberilende.

LMBT kanunda bellenilen tertipde zähmete ukypsyzlyk hatyndan başga, aşakdaky teklipleri berýär:

–saglyk ýagdaýy boýunça ýokary okuw mekdepleriň talyplaryna, ýörite orta okuw mekdepleriniň okuwçylaryna akademiki rugsadyň berilmegi ýa-da başga fakultete geçirilmegi hakynda;

–saglyk ýagdaýy boýunça mekdep okuwçylaryny geçiş we gutardyş synaglaryndan we meydan işlerinden boşatmak hakynda;

–saglyk ýagdaýy boýunça wagtlaýyn ýa-da hemişelik, ýeňilleşdirilen zähmet şertli işe geçirmegiň zerurlygy hakynda;

–karantinde we bakteriýa göterijilikde arassaçylyk gullugy edaralary bilen bilelikde wagtlaýyn başga işe geçirmegiň zerurlygy hakynda;

–çagalykdan 16 ýaşyna çenli maýyp çaga töleg puluny resmileşdirmek üçin.

4. LMBT işine näsaglary HMAT-a ýollamak girýär:

a) Zähmete ukypsyzlyk hatynyň berilmeginiň näçe wagt bolandygyna garamazdan, uzak wagtlaý ýa-da hemişelik zähmet çekmek ukybyny ýitiren näsaglary, ýöne zähmet çekmek ukybynyň ýitirilmegi 4 aydan geçmänka ýa-da soňky 12 kalendar aýy döwründe galytalanýan kesellerde 5 aydan geçmedik halatynda, ilkinji

ýuze çykarylan inçekeselde bolsa 10 aýdan geçmänkä, ýa-da inçekeseliň gaýtalan halatynda soňky iki ýylda 12 aýdan giç bolmanka;

b) iş bilen baglanyşykly şikeslerde, näsaglaryň we maýyplaryň zähmet çekmäge ukypsyzlygynyň derejesini (%) kesgitlemek üçin;

w) çagalykdan maýyplary, maýypçylygynyň möhleti gutaranlary täzedan seretmäge.

5. Işe ýerleşdirmek. LMBT-nyň beren netijenamasyna laýyklykda näsagy işe ýerleşdirmek amala aşyrylýar.

6. Guramaçylyk usul işi. LMBT çözýän ähli soraglary saglygy bejeriş edarasynda ZÇUS guralyşynyň gowulanmagyna ýardam edýär.

LMBT tarapyndan kabul edilýän ähli anyklaýyş çözgütleri ilkinji lukmançylyk resminamalarynda, şeýle hem LMBT netijelerini ýazyş depderçesinde ýazylýar we onuň agzalary tarapyndan gol çekilýär.

Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini kepillendirýän resminamalar we olary resmileşdirmegiň tertibi. Zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlyk zähmete ukypsyzlyk haty we kabul edilen ýa-da erkin görnüşdäki kepilnamalar bilen resmileşdirilýär.

Zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygy kepillendirýän zähmete ukypsyzlyk hatyny ýa-da kepilnamany bermek, uzaltmak we ýapmak “Ätiýaçlandyrylanlara zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygy kepillendirýän zähmete ukypsyzlyk hatyny bermegiň tertibi hakyndaky” görkezmä laýyklykda geçirilýär. Zähmete ukypsyzlyk haty zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilenligini kepillendirýän esasy resminama bolup durýar. Ol işleýän adama işe çykmazlyga rugsat we durmuş ätiýaçlandyrmasy serişdelerinden döwletiň kömek puluny almaga hukuk berýär. Saglygy bejeriş edaralarynyň lukmanlary zähmete ukypsyzlyk hatyny ýazmak bilen durmuş ätiýaçlandyrmasy serişdelerinden döwletiň kömek puluny almaga weksel berýärler.

Durmuş taýdan ätiýaçlandyrylmaga degişli bolan ähli adamlaryň zähmete ukypsyzlyk hatyny almaga hukuklary bardyr. Türkmenistanyň “Döwlet kömek puly hakynda” Kanunyna laýyklykda, harby gullukda durýan adamlaryň, şeýle hem raýatlaryň şu Kanunyň düzgünleri bilen kesgitlenilýän toparlarynyň, döwletiň durmuş taýdan ätiýaçlandyrmasy tertibinde ätiýaçlandyrylandygyna ýa-da ätiýaçlandyrylmadygyna garamazdan, hemaýat puluny almaga hukuklary bardyr.

Durmuş taýdan ätiýaçlandyrylmadyklara zähmete ukypsyzlyk haty berilmeýär. Raýatlaryň şu aşakdaky toparlary durmuş taýdan ätiýaçlandyrylmaýarlar we zähmete ukypsyzlyk hatyny almaga hukuklary ýokdur: 1) işlemeýänler we işden boşadylanlar; 2) tussag astynda bolýanlar ýa-da kazyýetiň kesgitlemesi boýunça mejburi bejergide bolýanlar; 3) ähli okuwçylar (mekdep okuwçylary, talyplar); 4) hususy adamlar üçin gysga wagtlaýyn we tötänleýin işleri ýerine ýetirýänler.

Durmuş ätiýaçlandyrmasyň kanunlaryna laýyklykda zähmete ukypsyzlyk haty we onuň bilen baglylykda hemaýat puly öz hasabyna zähmet rugsady alnan döwründe zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi boýunça; işçileriň we gullukçylaryň käbir hünärmenlerinde yzygiderli saglygy goraýyş gözden geçirmelerinde; harby gulluga çagyrylanda hassahana şertlerinde barlanylanda; tussag astynda bolunanda we kazyýet lukmançylyk anyklaýyşy geçirilende berilmeýär. Zähmete ukypsyzlyk

haty, zähmet çekmäge ukyply adam saglyk öýi ýa-da hassahana şertlerinde barlanýan döwründe; adamyň hukuk düzgünine ters gelýän hereketleri eden mahalynda; öz saglygyna ýa-da eklenjinde bolýan adamyň saglygyna bilkastlaýyn zyýan ýetiren mahalynda; alkohol, neşe ýa-da toksiki serhoşlyk ýagdaýynda ýüze çykýan zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlyk boýunça resmileşdirilmeýär.

Zähmete ukypsyzlyk hatynyň resmileşdirilişi. Zähmete ukypsyzlyk hatyň zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygy tassyklaýan esasy resminama bolup durýanlygy sebäpli, ol kanunçylyk we görkezme resminamalarynyň talaplaryna laýyklykda resmileşdirilmelidir. Zähmete ukypsyzlyk haty – lukmançylyk, ýuridiki, maliýe we durmuş resminamasydyr.

Zähmete ukypsyzlyk hatynyň lukmançylyk taýdan ähmiýeti, zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygyň sebäbi bolan keseliň (ýa-da şikesiň) kesgitlenilmegi, saglygy bejermegiň we düzgüniň görkezilmegi bilen şertlendirilýär. Işden boşadylmak deliliniň özüne, saglyk ýagdaýyny gowulandyrmak üçin zerur bolan bejeriş çäresi hökmünde seredilýär.

Zähmete ukypsyzlyk hatyň ýuridiki ähmiýeti - näsagyň işe çykmazlygyna kanuny taýdan hukuk berýär.

Ätiýaçlyk we maliýe ähmiýetleri özara baglanyşyklydyr. Zähmete ukypsyzlyk haty döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasy serişdelerinden hemaýat pulyny almaga hukuk berýär. Näsagyň iş möhletine, onuň üznüksizligine, zähmete ukypsyzlygyň sebäbine we başgalara baglylykda hemaýat pulynyň möçberi kesgitlenilýär.

Zähmet çekmäge ukypsyzlyk boýunça hatyň durmuş ähmiýeti, esasynda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitilmegi bilen keselçilik hakynda hasabat düzülýän we onuň seljermesi geçirilýän ýeke-täk resminama bolup durýanlygynda ýüze çykýar. Munuň özi ony diňe bir keselçiligiň häsiýeti hakynda netije çykarmak üçin däl, eýsem öňüni alyş çärelerini işläp taýýarlamakda we saglygy goraýyş edaralarynyň işini meýilleşdirmekde peýdalanmaga ýaramly edýär.

Zähmete ukypsyzlyk haty KBÖAE lukmanlary tarapyndan işleýän adamyň hemişelik ýaşaýan ýeri boýunça berilýär.

Çagalar bakjalarynda, baglarynda, protez ussahanalarynda, dynç alyş öýlerinde, tiz kömekde işleýän lukmanlaryň zähmete ukypsyzlyk hatyny bermäge hukuklary ýokdur.

Zähmete ukypsyzlyk hatynyň öz köp ugurly, örän wajyp işlerini ýerine ýetirmegi üçin, ony ýalňyşsyz, dogry, kanunçylyk talaplaryna laýyklykda doldurmalydyr we resmileşdirmelidir. Zähmete ukypsyzlyk hatynyň ähli ýüz tarapy, ony beren saglygy bejeriş edarasynda doldurylýar. Arka tarapy, zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlyk boýunça hemaýat puly kesgitlenilende kärhanada doldurylýar. Zähmete ukypsyzlyk haty doldurylanda onuň näsaga şu gün ilkinji berilýändigine ýa-da onuň ähli sütünleri eýýäm doldurylyp, oň berilen hatyň dowamydygyna baglylykda, ondaky “ilkinji” ýa-da “dowamy” ýazgynyň aşagy çyzylýar. Bu wajypdyr, sebäbi soňlugy bilen zähmete ukypsyzlyk hatynyň üstünde işlenilende, zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň halatlarynyň sany, diňe ilkinji berilen hatlar boýunça, zähmet çekmäge ukypsyzlygyň günleriniň sany bolsa, ilkinji zähmete ukypsyzlyk hatlary we olaryň dowamy boýunça sanalýar. Uzak wagtlap dowam edýän zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlykda zähmete ukypsyzlyk haty,

nobatdaky iş hakynyň tölenýän wagtyňa ýa-da onuň “Işden boşadylmagy” sütüniniň ähli setirleriniň dolmagy boýunça ýazylyp berilýär. Şu halatda “Işe çykmany” sütüninde: “Dowamy” diýip ýazylýar we işe ukypsyzla täze zähmete ukypsyzlyk haty (dowamy) berilýär. Soňra saglygy bejeriş edarasynyň ady, salgysy, berilýän senesi, zähmet çekmäge ukypsyzlyň familiýasy, ady, atasynyň ady, ýaşı, jynsy we işleýän ýeri ýazylýar we saglygy bejeriş edarasynyň möhüri goýulýar (ýokarky sag burçunda berilende we aşakda işe çykarylada ýa-da näsaga zähmete ukypsyzlyk hatynyň dowamy berilende).

“Kesel kesgitlemesi” sütüninde göz önünde tutulýan (öňki) kesel kesgitlemesi görkezilýär, zähmet çekmäge ukypsyzlygyň esasy sebäbi bolsa, zähmete ukypsyzlyk haty ýapylanda “Soňky kesel kesgitlemesi” sütüninde görkezilýär. Öňki we soňky kesel kesgitlemeleri milli döwlet dilinde ýazylýar. Zähmete ukypsyzlyk hatlaryny işläp taýýarlamak soňky kesel kesgitlemesi boýunça geçirilýär. Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň sebäbi ýiti ýa-da dowamly keseliň öteleşmegi, gaýra üzülmeler (aýratyn hem dowamly kesellerde), mysal üçin, gipertoniýa keselinden insult, baş keselinde gan akmak, deformirleýän spondilezda we oňurganyň osteohondrozynda radikulit bolup biler.

Zähmete ukypsyzlyk hatynda zähmet çekmäge ukybyň ýitirilmeginiň görnüşi (kesel, önümçilikde ýa-da durmuşda betbagtçylyga uçramak, karantin, nasag maşgala agzasyna ideg, şypahana bejergisi, çaga dogurmakdan öňki ýa-da soňky rugsat, protez goýdurmak) görkezilýär. Eger zähmete ukypsyzlyk haty, nasag maşgala agzasyna ideg etmek üçin berilýän bolsa, onda nasagyň ýasy, garyndaşlyk derejesi we onuň kesel kesgitlemesi, karantin bilen baglylykda - keseliň ady, çaga dogurmak bilen baglylykda - çagany doguran senesi, şypahana bejergisinde – ýol hatynyň başlanýan we gutarýan möhletiniň senesi görkezilýär.

“Düzgün” sütüninde lukman nasaga bellenilen düzgüni (gatnawly, öý, hassahana, şypahana) görkezýär.

“Hassahanada boldy” sütünini, nasagyň düşen we çykarylan senelerini görkezmek bilen hassahananyň lukmany doldurýar.

“Işden boşadylmagy” sütüni saglygy bejertmegiň geçirilen ýerine baglylykda, Saglyk öýüniň ýa-da hassahananyň bejeriji lukmany tarapyndan doldurulýar.

Zähmete ukypsyzlyk haty diňe zähmet çekmäge ukypsyzlyk kesgitlenen gün berilýär (käbir kadadan çykmlar bar). Ýatymlaýyn bejergide zähmete ukypsyzlyk haty hassahanadan çykarylan gününde berilýär. Eger nasag Saglyk öýüne öz iş gününde işden soň ýüz tutsa, onda bejeriji lukman zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini kesgitlep, nasagy işden ertirki günden başlap boşadýar, “Berildi” sütüninde bolsa nasagyň ýüz tutan senesi görkezilýär.

Zähmete ukypsyzlyk hatynda düzedişi, nädogry ýazylany çyzyp we onuň ýokarysyndan dogry ýazgy edip girismek mümkindir. Şu ýagdaýda onda “Düzedilene ynanmaly” diýip ýazmalydyr we bejeriji lukman goluny goýup, sagaldyş edarasynyň möhüri bilen tassyklanylmaladyr.

Zähmete ukypsyzlyk haty berilende lukmanlar gatnaw bejergi alýan nasagyň lukmançylyk kartasyna ýa-da ýatymlaýyn bejergi alýan nasagyň lukmançylyk kartasyna hatyň belgisini, zähmet çekmäge ukypsyzlygyň möhletlerini we işe çykmany senesini ýazmaga borçlydyrlar. Sagaldyş edarasynyň lukmany soňky “Işe

çykmary” sütünini dolduranda uly jogapkärçilik çekýär. Diňe zähmet çekmäge ukyplylyk doly dikelande bu sütünde söz bilen sene ýazylýar. Bu sene işe ukyplylyk deliliniň kesgitlenilýän gününe dogry gelmelidir. Entäk zähmet çekmäge ukypsyz adama zähmete ukypsyzlyk hatyny ýapmak gerek bolsa, onda onuň “Işe çykmary” sütüninde: “Dowamy” ýa-da “Hassahana goýberildi” ýa bolmasa “Maýyp hasap edildi” diýlip ýazylýar.

Işçiniň ýa-da gullukçynyň ölen halatynda zähmete ukypsyzlyk haty, ölen gününe çenli ähli bejerilen günlerine berilýär. Şu ýagdaýda onuň “Işe çykmary” diýen sütüninde – senesi görkezilip öldi diýlip ýazylýar. Ölen gününe çenli alynmadyk kömek puly, öleniň garyndaşyna resminama esasynda berilýär.

Zähmete ukypsyzlyk haty ýitirilen halatlarynda, näsagyň iş yerinden şol wagta kömek pulunyň berilmändigi hakyndaky güwänamanyň esasynda, zähmete ukypsyzlyk hatyny beren saglygy bejeriş edarasy tarapyndan onuň nusgasy berilýär.

Resmileşdirilen zähmete ukypsyzlyk hatyny alan adam ony zähmet çekmäge ukypsyzlygyň gutarmagy bilen işe çykan günü edaranyň administrasiýasyna tabşyrýar. Zähmete ukypsyzlyk hatynyň arka tarapy edaranyň administrasiýasy, işgärler bölümi, kärdeşler arkalaşygy guramasy tarapyndan resmileşdirilýär. Kärdeşler arkalaşygy guramasynyň durmuş ätiýaçlandyryş topary kömek puluny bermek ýa-da bermezlik hakyndaky çözgüdi kabul edýär we şu ýagdaýda onuň berilmeýänliginiň sebäbini görkezýär.

Zähmete ukypsyzlyk hatynyň nädogry berilenligi ýa-da nädogry resmileşdirilenligi üçin lukman jenaýat we administratiw jogapkärçiligine çekilýär.

Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilenligi hakyndaky kepilnamalar. Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilenligi hakyndaky kepilnamalar, zähmete ukypsyzlyk haty ýaly işgäre işden, okuwça okuwdan galmak üçin ýuridiki esas bolup durýar. Zähmete ukypsyzlyk hatyndan tapawutlylykda kepilnama boýunça durmuş ätiýaçlandyrmasyndan kömek puly tölenmeýär, ýöne käbir halatlarda kepilnama zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilen döwründe ortaça iş hakynyň saklanyp galmagyny kepillendirýär. Kepilnamalar hem zähmete ukypsyzlyk hatlary ýaly berk hasabatda we gözegçilikde saklanylmalydyrlar.

Kepilnamalaryň tassyklanan statistiki hasabat görnüşleri we erkin görnüşleri tapawutlandyrylýar. Statistiki hasabat görnüşlerine:

1). ”Serhoş ýagdaýdaky zähmete ukypsyzlygy barada kepilnama”– 0.94/ h görnüşi;

2). ”Kepilnama (talyba, okuwça, mekdebe çenli edara gatnaýan çaga, hassa çaga seredýän ene-atasyna, beýleki näsaglara we raýatlara berilýär)” – 0.95/h görnüşi;

Erkin görnüşdäki kepilnamalar:

– iş wagtynda gatnawly şertlerde ýa-da hassahanada barlananda, haçanda barlag geçirilýänlerde zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlygyň alamtalary ýok bolanynda;

– harby komissariýatlaryň ýollamagy boýunça harby gulluga çagyrylýanlary gatnawly we hassahana şertlerinde barlanylýan döwründe;

– işden çykarylanlarda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginde;

– ýokanç keselleri başdan geçirenleri bakteriologiki barlananda;

- weneriki keselliler bilen galtaşan zähmet çekmäge ukyply adamlary barlananda we olary gatnaw şertlerinde bejerilende;
- halk kazyýetiniň kesgitlemegi boýunça kazyýet-lukmançylyk anyklamasy geçirilende we mejburi bejergide;
- näsag maşgala agzasyna ideg etmek boýunça;
- ejesi kesellän halatynda sagdyn çagasyna ideg etmek boýunça (kakasyna) berilýär.

Zähmet rugsady döwründäki zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi. Eger zähmet çekmek ukybynyň wagtlaýyn ýitirilmegi nobatdaky ýa-da goşmaça zähmet rugsady döwründe kesel, şikes, göwrelilik sebäpli ýüze çyksa, zähmete ukypsyzlyk haty umumy esasyda berilýär. Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň başga görnüşleri boýunça zähmete ukypsyzlyk haty berilmeýär.

Öz hasabyňa alnan zähmet rugsady döwründe ýüze çykan zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi boýunça zähmete ukypsyzlyk haty berilmeýär we ony almak hukugy öz hasabyňa alnan rugsadyň gutaran wagtyndan başlanýar.

Talyplardaky zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi. Kesgitli ýagdaýlarda durmuş ätiýaçlandyrmasy talyplara hem degişli bolýar we olaryň zähmete ukypsyzlyk hatyny almak hukuklaryny şertlendirýär. Önümçilik amaly, oba hojalyk işleri, talyplar gurluşyk toparynyň işi döwründe talyplar wagtlaýyn işleýän işçiler we gullukçylar bilen deň hasaplanylýar. Eger-de talypta şol döwürde umumy keselçilik sebäpli zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi ýüze çyksa, onda zähmete ukypsyzlyk haty jemi 75 kalendar gününden köp däl möhlete, hünär keselinde we zähmet şikesinde bolsa, zähmet çekmäge ukyplylyk dikelyänçä ýa-da maýypçylyk topary ykrar edilýänçä berilýär.

Yokary okuw mekdebini tamamlan we meýilnama boýunça işe ugradylan ýaş hünärmenleriň işe başlaýança zähmete ukypsyz halatlarynda ýa-da göwrelilikde we çaga dogurmakda, işe başlamak üçin bellenen gününden hemaýat puluny almaga hukuklary bardyr.

Işden çykarylanlardaky zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi. İşden çykarylanlara işden çykarylan gününüň ertesinden başlap, işden çykarylmagynyň sebäbine garamazdan zähmete ukypsyzlyk haty berilmeýär. Ýöne, eger-de zähmet çekmäge ukypsyzlyk, işden boşadylan günü sagat 24⁰⁰ çenli ýüze çyksa, onda zähmete ukypsyzlyk haty berilýär, sebäbi ýuridiki taýdan işden boşadylan günü (sagat 24⁰⁰ çenli) soňky iş günü hasaplanylýar. Şu ýagdaýda berilen zähmete ukypsyzlyk haty zähmet çekmäge ukyplylyk dikelyänçä ýa-da maýypçylyk topary ykrar edilýänçä tölenilýär.

Eger zähmet çekmäge ukypsyzlyk işden çykarylmagyň dogrulygy hakyndaky sorag çözülýän döwründe ýüze çyksa, onda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi boýunça kömek puly işe dikeltmek hakyndaky çözgüdi çykarylan gününden berilýär. Kähalatlarda işgäri administrasiýa tarapyndan işden çykarmak, zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň uzaklaşan döwründe bolmagy mümkindir. Zähmet hakyndaky kanuna laýyklykda göwrelilik we çaga dogurmak boýunça rugsatdan, şeýle hem zähmet şikesi we hünär keseli bilen baglylykdan başga, zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň yzygiderli 4 aýdan köp bolmagy işgäri işden çykarmaga esas bolup hyzmat etmegi mümkindir. Şu ýagdaýda

işden çykarylan işgäriň zähmet çekmäge ukyby dikelyänça ýa-da maýypçylyk topary ykrar edilýänçä, zähmete ukypsyzlyk hatyny uzaltmaga we kömek puluny almaga hukugy saklanyp galýar.

Inçekeselli näsaglary işden çykarmaga zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň 12 aýdan ir bolmadyk möhletinde ýol berilmeýär. Bu näsaglary kärhanany özgertmek netijesinde iş orunlarynyň azalmagy boýunça işden çykarylanda, işden çykarylandan soň bir aýlyk döwründe welaýat kärdeşler arkalaşygy guramasynyň haýyşnamasy boýunça, kärdeşler arkalaşygynyň Milli Merkeziniň rugsady bilen olara zähmete ukypsyzlyk hatyny bermek we kömek puluny tölemek mümkindir. Şu ýagdaýda saglygy bejeriş edarasy, näsaga başda inçekesel bilen kesellänligi hakyndaky kepilnamany, kärdeşler arkalaşygynyň Milli Merkeziniň rugsadyndan soňra bolsa direktoryň goly bilen zähmete ukypsyzlyk hatyny berýär.

Işden boşadylan gününden soň başga sebäpler boýunça zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginde, näsaga bejeriji lukmanyň we saglygy bejeriş edarasynyň direktorynyň gollary bilen erkin görnüşdäki kepilnama berilýär.

Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň başga ýagdaýlary. Tussagda bolnanynda, kazyýet-lukmançylyk seljermesi geçirilende zähmete ukypsyzlyk haty berilmeýär. Tussagdan boşadylyp işe dikeldilenden soň, işe dikeldilen gününden başlap zähmete ukypsyzlyk haty berilýär.

Azatlykdan mahrum edilmän, düzediş işinde işleýänleriň zähmete ukypsyzlyk hatyny almaga hukuklary bardyr.

Hassahanadan çykarylýanlarda zähmete ukypsyzlyk hatynyň resmileşdiriliş aýratynlyklary. Zähmete ukypsyzlyk haty, zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň alamatlary bilen hassahanada saglygyny barladýan we bejerdýän ähli adamlara olaryň hassahanada bolan döwrüne, şol sanda başga ýerden gelenlere, tiz kömek bilen düşenlere, özleri gelenlere, gaýra goýulmasyz ýagdaý boýunça ýerleşdirilenlere, saglygy goraýyş guramalarynyň we edaralarynyň ugratmagy boýunça düşenlere berilýär.

Zähmete ukypsyzlyk haty onuň “Hassahanada boldy” sütüninde, näsagyň hassahanada bolan möhletini görkezmek bilen, näsagyň hassahanadan çykarylýan gününde berilýär. Eger näsagyň hassahanada bolan wagtyna durmuş ätiyaçlandyrmasy serişdelerinden kömek puluny almak üçin zähmete ukypsyzlyk haty resmileşdirilen bolsa, onda zähmete ukypsyzlyk hatynyň dowamy çykaryljak günü ýatymlaýyn bejerginiň galan döwri üçin berilýär. “Hassahanada boldy” we “Işden boşadylmagy” sütünlerinde bir setirde ýatymlaýyn bejerginiň ähli möhleti görkezilýär. Ikinji zähmete ukypsyzlyk haty berilende onuň “Dowamy” ýazgysynyň aşagy çyzylyp, birinji hatyň belgisi görkezilýär. Zähmete ukypsyzlyk haty boýunça hata bejeriji lukman we bölüm müdiri gol çekýär.

Eger zähmete ukypsyzlyk haty Saglyk öýünde berilip, näsag soň hassahana ýerleşdirilen bolsa, onda hassahanada şeýle zähmete ukypsyzlyk haty dowam etdirilýär.

Näsag hassahanadan çykarylanda onuň zähmet çekmek ukybyna baha bermelidir. Eger zähmet çekmäge ukyplylyk dikelen bolsa, onda zähmete ukypsyzlyk haty işe çykmalý senesini görkezmek bilen ýapylýar, ol näsagyň çykarylýan gününüň

ertesi bolýar; eger näsag zähmet çekmäge ukypsyz ýagdaýda çykarylýan bolsa, onda hassahananyň zähmete ukypsyzlyk hatyny, näsagyň Saglyk öýüne ýüz tutmasy üçin zerur boljak wagta çenli dowam etmäge hukugy bardyr, ýöne ol 10 günden köp bolmaly däl. Saglyk öýüniň lukmanynyň hassahana tarapyndan berilen zähmete ukypsyzlyk hatyny, näsagyň zähmet çekmäge ukyby dikelen ýagdaýynda, ony öz goly we edaranyň möhüri bilen tassyklap, ýeke özüniň ýapmaga hukugy bardyr.

Eger hassahanadan çykandan soň zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirmegi dowam etse, onda zähmete ukypsyzlyk haty, zähmet çekmek ukybynyň 6 günden köp ýitirilende göz önünde tutulyşy ýaly Saglyk öýünde dowam edilýär.

Başga ýerden gelenlere zähmete ukypsyzlyk hatyny bermegiň aýratynlyklary. Hemişelik ýaşalýan ýerden başga ýerde ýüze çykan (iş sapary, zähmet rugsady döwründe dynç almak) zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirmeginde zähmete ukypsyzlyk haty, ätiýaçlandyrylanlara olaryň wagtlaýyn bolýan yerlerindäki saglygy bejeriş edaralarynyň lukmanlary tarapyndan, edaranyň direktorynyň tassyklamagy bilen berilýär. Oňa bejeriji lukman we edaranyň direktory tarapyndan gol çekilip, tugraly möhür bilen tassyklanylýar.

Başga ýerden gelenlere zähmete ukypsyzlyk hatyny bermek soragyny, zähmet çekmage ukybyň wagtlaýyn ýitirmegi ykrar edilen günü (ilkinji günü) direktoryň özi çözmelidir. Direktoryň goly, lukmanyň golunyň ýanynda “Işden boşadylmagy” sütüninde goýulýar. Başga ýerden gelen näsag hassahana düşende, direktor hassahana bejerişine ugradylan hata, çykarylada bolsa zähmete ukypsyzlyk hatyna gol çekýär.

Başga ýerden gelenler hassahana gaýragoýulmasyz ýagdaýlarda ýa-da saglygy gorayyş guramasynyň ýollamasy boýunça ýerleşdirilip bilinerler. Hassahana bejergisinden soň näsag zähmete ukyply hasap edilse, onda zähmete ukypsyzlyk haty ýapylýar we “Işe başlamaly” sütüninde çykarylýan gününüň ertesinde sene ýazylýar. Ýaşayan ýerine barmak üçin goşmaça gün berilmeýär.

Eger-de başga ýerden gelen, saglyk ýagdaýy boýunça hemişelik ýaşayan ýerine bejergini dowam etmäge gidip biljek bolsa, onda zähmete ukypsyzlyk hatynyň “düzgünü” sütüninde “çykмага rugsat berildi” belligi edilýär we gitmeli senesi görkezilýär hem-de hemişelik ýaşayan erine barmak üçin goşmaça gün berilýär. Çykamak hakyndaky bellik näsaga hemişelik ýaşayan ýerinde şu haty dowam etmäge esas bolup biler. Eger-de zähmete ukypsyzlyk hatynda çykamak hakynda bellik, direktoryň goly we tugraly möhür yok bolsa, onda hat nädogry resmileşdirilen hasaplanyp, ony beren sagaldyş edarasyna düzediş girizmek üçin ugradylmalydyr.

Işleýän maýyplara zähmete ukypsyzlyk hatyny bermegiň aýratynlyklary. İşleýän maýyplara zähmet şikesinden we hünär kesellerinden başga halatlarda zähmete wagtlaýyn ukypsyzlyk boýunça hemaýat puly yzygiderli 2-aýdan we kalendar ýylynda arakesmeli 3-aýdan artykmaç berilmeýär.

Eger zähmet çekmäge wagtlaýyn ukypsyzlyk işleýän maýypda zähmet şikesi ýa-da hünär keseli sebäpli ýüze çyksa, onda hemaýat puly ol sagalýança ýa-da maýypçylygyň toparyna we sebäbine täzeden seredilýänçe (zähmet şikesi ýa-da hünär keseli sebäpli), ýagny maýyp däl adamlardaky ýaly umumy düzgün boýunça tölenilýär.

Işleýän maýyplara (inçekesel boýunça maýyp hasap edilenlerden başga), inçekesel boýunça zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirmeginde hemaýat puly,

ol sagalýança ýa-da inçekesel sebäpli maýypçylyk toparyna täzeden seredilýänçä, ýagny umumy esasyda, yzygiderli 10 aýdan köp däl we 2 kalendar ýylynda umumy alanynda 12 aýdan köp däl möhlete tölenilýär.

Inçekesel sebäpli maýyp hasap edilýän işgärlere zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi boýunça hemaýat puly, bu kesel gaýtalan halatynda yzygiderli 4 aýdan we kalendar ýylynda 5 aýdan köp bolmadyk möhlete tölenýär.

Işleýän maýyplarda maýypçylyk toparyna we zähmet çaklamasyna baglylykda, zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň möhleti kesgitlenilende käbir tapawutlary bellemek bolar.

III topar maýyplara esasy keseli beterleşende amatly zähmet çaklamasynda zähmete ukypsyzlyk hatyny umumy düzgün boýunça bermek bolýar (4 aý we 5 aý). Maýyp, görkezilen möhletlerden artykmaç zähmet çekmäge ukypsyz bolup galsa, onda ony bejermegi dowam etmegi tassyklamak üçin HMAT-a ugradylýar. Eger III-topar maýypda esasy keseli beterleşende amatsyz zähmet çaklamasy ykrar edilse, onda ony maýypçylyk toparyny güýçlendirmek üçin wagtyndan öň HMAT-a ugradylýar. III-topar maýyby maýypçylyk toparyny üýtgetmek üçin HMAT-a ugradylan gününden zähmete ukypsyzlyk haty bes edilýär.

Eger-de III-topar maýypda zähmet şikesi ýa-da hünär keseli ýüze çyksa we maýypçylyk bu sebäpler bilen baglanyşykly bolmasa, onda oňa zähmete ukypsyzlyk hatyny bermegi umumy esasyda, maýyp dälleriňki ýaly dowam etdirilýär.

III-topar maýybyň, maýypçylygy bilen baglanyşykly bolmadyk keseli we şikesi boýunça zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginde zähmete ukypsyzlyk haty bellenen tertipde maýyp dälleriňki ýaly berilýär.

Amatly zähmet çaklamasynda zähmete ukypsyzlyk haty sagalýança berilýär, eger zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi 4-aýdan ýa-da 5-aýdan köp dowam etse, onda zähmete ukypsyzlyk hatyny dowam etmegi HMAT-yň bejerişi dowam etmek hakynda gelen netijesine laýyklykda geçirilýär. Amatsyz zähmet çaklamasy ýüze çykarylsa, zähmete ukypsyzlyk haty bes edilýär, maýyby möhletinden öň maýypçylyk toparyny güýçlendirmek üçin HMAT-a ugradylýar.

HMAT-yň zähmet çekmek boýunça teklibi bar bolan II-topar maýyplarynyň ýörite döredilen şertlerde işlemegi mümkindir. Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginde, zähmete ukypsyzlyk hatyny bermek soragy belli bir derejede III-topar maýyplaryňky ýaly çözülýär. Ýöne II-topar maýyplarda keselleriň beterleşmegi we täze keselleriň ýüze çykmagy III-topar maýyplara seredeninde, zähmet çaklamasyny erbetleşdirýändigini sebäpli, olara zähmete ukypsyzlyk haty uzak wagtlap bermek adaty maksadalaýyk däl. Şeýle halatlarda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň möhleti, teklipe edilýän orta möhletlerden geçmeli däl. Haçanda şu döwürde II-maýyp toparynda zähmet çekmäge ukyplylyk dikelmese, onda olary HMAT-yň zähmet teklibini aýyrmak we maýypçylyk toparyny güýçlendirmek üçin wagtyndan öň HMAT-a ugratmalydyr. Olary HMAT-a ugradylan gününden zähmete ukypsyzlyk haty bes edilýär.

Eger-de zähmet çekmek teklipe edilmedik II-topara degişli maýypda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi ýüze çyksa, onda zähmete ukypsyzlyk haty umumy esasyda berilýär. Ýöne maýypçylygyň sebäbi bolan keseliň beterleşmegi II-maýypçylyk topary ykrar edilenden soň tiz wagtda ýüze çyksa, onda gysga wagta

zähmete ukypsyzlyk haty berilenden soň, LMBT näsagyň zähmet çekmäge ukypsyzlygyny tassyklatmak üçin ony HMAT-a goýberýär we şol günden zähmete ukypsyzlyk hatyny bes edýär. Onuň “Işe çykmary” sütüninde “pylan senede II maýypçylyk topary täzeden ykrar edildi, işläp bilmeýär” diýlip bellik edilýär.

Eger HMAT tarapyndan zähmet çekmäge ukypsyz hasap edilen II topara degişli işleýän maýyp, uzak wagt işläninden soň zähmet çekmäge ukybyny wagtlaýyn ýitirdi hasap edilende, zähmete ukypsyzlyk hatyny, maýypçylyk bilen baglanşykly bolmadyk ýiti keselde ýa-da dowamly kesel beterleşende berilýär we amatly zähmet çaklamasynda saglygy dikelýänçä berilip soňra bolsa, HMAT-a iş teklibini üýtgetmek üçin ugradylýar (ýörite döredilen şertlerde zähmet çekmäge, soňlugy bilen işe çykarmaga rugsat berilýär). Lukmanlaryň HMAT-yň karary bolmasa, zähmet çekmek teklipe edilmedik II-topara degişli maýyby özbaşdak işe çykarmaga hukuklary ýokdur. Şonuň üçin hem dowamly keseliň islendik beterleşmesinde ýa-da ýiti kesel ýüze çykanynda şeýle maýyplary HMAT-a hökmany ugradylýar.

Eger II maýyp toparyndaky maýybyň keseliniň beterleşmegi amatsyz geçmek bilen häsiýetlenip, islendik hünär işini ýerine ýetirmek mümkinçiliginiň amatsyz zähmet çaklamasy ýüze çykarylsa, onda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň gysga wagtlaýyn döwründen soň LMBT karary boýunça II topar maýyby, onuň maýypçylyk toparyny we işe ukypsyzlygyny tassyklatmak üçin HMAT-a goýberilýär we ugradylan gününden başlap zähmete ukypsyzlyk haty bes edilýär.

HMAT-a ugradylanda zähmete ukypsyzlyk hatynyň resmileşdiriliş aýratynlyklary. Zähmet çekmek ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi adam sagalýança ýa-da maýypçylyk alamaty ýüze çykarylýança dowam edýär.

Saglygy bejeriş edarasy maýypçylyk toparyny ykrar etmek hakyndaky soragy çözmeýär, bu HMAT-yň işidir. Yöne bejeriji lukman zähmet çekmek ukybyň durnukly ýitirilmeginiň alamatlaryny ilkinji bolup ýüze çykarýar we şeýle ýagdaýda näsagy LMBT ýollaýar. Ol bolsa näsagy HMAT-a ugradyp, maýypçylyk toparyny kesgitlemek hakynda soragy goýýar. Şu halatda HMAT-a ugradylýan resminamalaryň arasynda “HMAT-a iberme” (N 088/h görnüşi) we zähmete ukypsyzlyk haty bolmalydyr. HMAT-na ugratmagyň möhleti kliniki we zähmet çaklamasy, şeýle hem zähmet çekmek ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň dowamlylygy bilen kesgitlenilýär, ýöne islendik halatda-da, onuň başlanmagyndan 4 aýdan köp bolmaly däl. Bejermekligi dowam etmegiň zerurlygy 4-nji aýyň ahyrynda, diňe amatly kliniki we zähmet çaklamasynda teklipe edilip biliner we näsagy bejermekligi dowam etmäge rugsat almak üçin HMAT-a ugratmalydyr. Amatsyz çaklamada HMAT-a ugratmagyň maksady - maýypçylyk toparyny ykrar etmek bolup durýar (muny islendik irki möhletde etmek mümkindir).

Inçekeselde HMAT-na näsag zähmet çekmek ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň 10 aýdan geçmedik möhletinde ýa-da soňky 2 ýylda kesel gaýtalan ýagdaýynda 12 aýdan geçmedik möhletinde ugradylýar.

Zähmet çekmek ukybyny wagtlaýyn ýitiren näsagy HMAT-a ugradylanda, sagaldyş edarasy zähmete ukypsyzlyk hatyny HMAT-a goýberilýän güne çenli resmileşdirýär we degişli sütünde ugradylýan senesi bellenilýär. Şundan soň zähmete ukypsyzlyk haty bilen ähli hereketler anyklaýyş gutarýança bes edilýär. Haçanda

HMAT barlagyny gutaranda, ol zähmete ukypsyzlyk hatynda geçirilen barlagyň senesini we özüniň netijesini belleýär, bu HMAT-yň başlygynyň goly we möhüri bilen tassyklanylýar. HMAT-yň karary kabul edilenden soň zähmete ukypsyzlyk haty saglygy bejeriş edarasyna gaýdyp gelýär. Maýypçylyk ykrar edilen bolsa, zähmete ukypsyzlyk haty, HMAT tarapyndan resminamalaryň hasaba alynan gününden saglygy bejeriş edarasyna ýapylýar we onuň “Işe başlamaly” sütüninde “I, II ýa-da III topar maýyp” diýlip görkezilýär.

HMAT-nyň bejermegi dowam etmek hakyndaky karary kabul eden halatynda zähmete ukypsyzlyk haty, çaklama nukdaý nazarynyň çäklerine çenli (HMAT geçenden soň 4 aýdan köp bolmadyk möhlete) dowam edilýär. Näsag zähmet çekmäge ukyply hasap edilende ony ertesi günden işe çykarylýar.

Düzgün bozulanda zähmete ukypsyzlyk hatynyň resmileşdirilişi. Zähmete ukypsyzlyk haty boýunça döwletiň kepillendirýän hemaýat puly, düzgüni bozup we şonuň bilen birlikde bejerişe we saglygyň dikelmegine päsgel berýän halatlaryna degişli bolmaýar. Düzgüniň bozulandygy hakyndaky bellik, kärdeşler arkalaşygynyň durmuş ätiýaçlandyryş toparynyň düzgün bozulan gününden başlap, hemaýat pulundan mahrum etmek hakyndaky kararyna esas bolup biler. Bellik hatyň degişli sütüninde edilmelidir. Düzgüniň bozulmagyna şu aşakdakylar degişlidir:

1. Lukman tarapyndan tekliپ edilýän we zähmete ukypsyzlyk hatynda bellenen düzgüniň bozulmagy. Mysal üçin, näsaga düşek ýa-da öý düzgüni tekliپ edilende onuň öýünde bolmazlygy.

2. Lukmanyň nobatdaky kabul etmesine näsagyň wagtynda gelmezligi ýa-da düýbinden gelmezligi. Mysal üçin, lukmanyň ýanyna bellenen gününüň ertesi gelmegi, şeýle hem bellenen günü LMBT ýa-da HMAT-a gelmezligi.

3. Lukmanyň kabul etmesine serhoşluk ýagdaýynda gelmegi. Bejeriji lukman tarapyndan näsagyň zähmet çekmek ukybyny wagtlaýyn ýitirýän döwründe alkogolly içgini içenligi ykrar edilse, zähmete ukypsyzlyk hatynda düzgüniň bozulanlygy hakynda bellik edilýär. Şu ýagdaýda, eger-de serhoşluk zähmet çekmek ukybynyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň dowam etmegine ýa-da näsagyň ýagdaýynyň erbetleşmegine özbaşdak ýa-da goşmaça sebäp bolan bolsa, zähmete ukypsyzlyk haty uzaldylmaly däl. Alkogol ulanylan gününden başlap N 094/h görnüşli kepilnama berilýär we zähmete ukypsyzlyk hatynda bu hakynda “Işe başlamaly” sütünde bellik edilýär. Eger-de alkogolly içginiň ulanylmagy esasy keseliň geçişine täsir etmedik bolsa, onda diňe düzgüniň bozulanlygy hakynda bellik edilýär.

4. Lukmanyň rugsady bolmasa näsagyň işe çykmagyna hem düzgüniň bozulanlygy hökmünde seredilýär, sebäbi onuň saglyga zyýan ýetirmegi mümkindir.

5. Lukmanyň rugsady bolmasa-da başga ýere gitmek. Zähmete ukypsyzlyk haty bolan näsagyň başga ýere gitmäge diňe saglygy bejeriş edarasynyň rugsady boýunça hukugy bardyr, ol bu hakynda “Düzgüni” sütüninde bellik edýär. Özbaşdak gidilende bolsa “Düzgüni bozanlygy hakynda bellikler” sütüninde “Lukmandan birugsat başga ýere gitmegi” diýlip ýazylýar we senesi görkezilýär.

Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň sebäpleri. Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi delilini ykrar etmek, hökmany onuň sebäbini kesgitlemegi talap edýär. Bu wajypdyr, sebäbi her bir sebäbi kesgitlemegiň we resmileşdirmegiň öz aýratynlyklary bardyr.

Türkmenistanyň “Döwlet kömek puly hakyndaky” Kanunyň (1998 ý.) 9-njy maddasyna laýyklykda zähmet çekmek ukybynyň wagtlaýyn ýitirilmegi, işlenilýän döwürde umumy keselçilik, zähmet şikesi, hünär keseli sebäpli ýüze çykýar we şu aşakdaky ýagdaýlarda ykrar edilýär:

- adam saglygyny gününleýin ýa-da ýatymlaýyn, şol sanda protez – ortopediýa bölümünde bejerdende;

- agyr kesellerden soň saglygyny bejertmegi inçekeselliler üçin ýa-da basga bir şypahanada dowam edende. Şeýle keselleriň sanawyny Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi kesgitleýär;

- adam hünär keseli ýa-da inçekesele uçramagy ýa bolmasa göwresinde ýokanç ýa-da onkologiki keselleri öjükdirijileriň bolmagy sebäpli başga işe geçirilende;

- lukmançylyk taýdan gelnen netijä görä maşgalanyň seredilmäge mätäç näsag agzasyna sereden mahaly;

- karantin düzgüni döwründe.

Türkmenistanyň “Rugsatlar hakynda” Kanunynyň 15 maddasyna laýyklykda işleýän aýala, göwrelilik we çaga dogurmak boýunça rugsat berilýär we ol zähmete ukypsyzlyk haty bilen resmileşdirilýär.

Kesellerdäki zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi. Keseller zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň in bir ýygy sebäbi bolup durýarlar. Olara ähli adam agzalarynyň we ulgamlarynyň ýiti we dowamly keselleri degişlidir, şonuň üçin hem ähli ugurdaky lukmanlar zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň şu görnüşi bilen iş salyşmaly bolýarlar.

Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň şu görnüşi kesgitlenilende we zähmete ukypsyzlyk haty resmileşdirilende hereket edýän kanunlardan we görkezmelerden ugur almak zerurdyr.

Zähmet şertlerindäki şikeslerde zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi. Zähmet çekmek ukyby zähmet şikesi sebäpli wagtlaýyn ýitirildi diýlip aşakdaky ýagdaýlarda ykrar edilýär:

- kärhananyň çäginde, başga bir ýerde iş wagtynda islän mahaly, şol sanda bellenen arakesmeler wagtynda hem-de işe başlamazdan ön we iş tamamlanandan soň iş ornuny tertibe salmak üçin zerur bolan wagtyň dowamynda;

- iş barýarka ýa-da işden gelýärkä ýolda;

- iş sapary döwründe;

- kärhananyň bähbitlerini goramak boýunça hereketleri eden mahaly;

- raýatlyk borjuny ýerine ýetiren mahaly ýüze çykanynda.

Zähmet şikesi barlanylýar, hasaba alynýar we tassyklan görnüşdäki beýanhaty bilen resmileşdirilýär. Kärhananyň administrasiýasy gaýra goýman degişli bölümleriň ýolbaşçylarynyň, kärdeşler arkalaşygy guramasynyň wekiliniň düzüminde barlag toparyny döretmäge borçlydyr. Barlag betbagtçylyk bolanyndan başlap 24 sagadyň içinde geçirilmelidir.

Beýanhatynda betbagtçylyk halatynyň ýüze çykan ýagdaýy we sebäpleri hem-de olaryň önüni almak boýunça çäreler görkezilýär. Bu resminama kärhananyň ýolbaşçysy tarapyndan tassyklanylýar. Onuň bir nusgasyny administrasiýa bet-

bagtçylyga uçrana ýa-da başga gyzyklanýana, barlag gutarandan 3 güne çenli möhletde bermäge borçlydyr.

Ähli beýanhatlar bilen resmileşdirilen zähmet şikesleri kärhanadaky ýörite depderçede hasaba alynýar we hasaba alynýan ýeri boýunça 45 ýyl saklanylýar.

Zähmet şikesi bilen baglanyşykly zähmete ukypsyzlyk haty 1-nji günden başlap berilýär, ol saglyk kömegi üçin ýüz tutulan we zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilen delili kegitlenilen günü hasaplanylýar. Eger şu ýagdaýda lukmanda şikesiň sebäbi hakynda resmi subutnama bolmasada, ol zähmete ukypsyzlyk hatyny subutnamany talap etmezden berýär.

Näsagyň saglygy goraýyş kartasynda onuň sözünden betbagtçylyk halatynyň bolan şertleri, saglyk kömeginiň edilen senesi we dogry wagty (sagady we minudy), barlag geçirilendäki obýektiw maglumatlar ýazylýar. Zähmete ukypsyzlyk hatynda zähmet çekmäge ukybyň ýitirilmeginiň görnüşiniň - zähmet şikesi (näsagyň sözünden) aşagy çyzylýar.

Zähmet şikesi boýunça hemaýat puly iş hakynyň 100% barabar tölenilýär.

Näsag maşgala agzasyna ideg etmek boýunça zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi. Zähmet çekmäge ukyply adamy kesellän maşgala agzasyna ideg etmek üçin işden boşatmaklyga kanunda rugsat berilýär.

Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň bu görnüşi keselçiligiň umumy düzüminde uly paý agramy tutýar. Onuň bu görnüşiniň aýratynlygy bolup, zähmet çekmäge ukypsyzlyk köp halatlarda zähmete ukypsyzlyk haty bilen çäklenilmeýär.

Saglygy bejeriş edarasynyň lukmany, näsag maşgala agzasyna ideg boýunça zähmete ukypsyzlyk hatyny berende şu aşakdaky görkezmelerden ugur almalydyr: eger idegiň bolmazlygy keselläniň ýaşayşy we saglygy üçin howp döretse; eger görkezme bolan halatynda ony hassahana ýerleşdirip bolmasa; eger maşgala agzalarynyň arasynda näsaga ideg edip biljek başga işlemeýän adam bolmasa. Bir maşgalada ýaşayan ähli garyndaşlar-maşgala agzalary hasaplanýarlar. Näsaga ideg boýunça zähmete ukypsyzlyk haty bejeriji lukman tarapyndan berilýär. Onda zähmete ukypsyzlyk haty berilýäniň familiýasy, ady we atasynyň ady, näsagyň kesel kesgitlemesi ýazylýar, zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň görnüşi: näsaga ideg (çaga ýa-da ula) we onuň ýaşı görkezilýär.

On dört ýaşyndan uly näsaga ideg boýunça zähmete ukypsyzlyk haty diňe gatnawly şertlerindäki bejergide bejeriji lukman tarapyndan 3 güne çenli berilýär. Keseliň agyrlygyna we öý şertlerine baglylykda zähmete ukypsyzlyk haty LMBT ýa-da direktoryň rugsady bilen 7 günden köp bolmadyk möhlete uzaldylyp biliner.

On dört ýaşı dolmadyk näsag çaga seretmek üçin zähmete ukypsyzlyk haty näsag çaganyň idege mätäç döwrüne, ýöne 14 günden köp bolmadyk möhlete berilýär.

Näsag çaga seretmek üçin zähmete ukypsyzlyk haty gatnaw şertlerde diňe bir ejesine däl, eýsem ejesi sebäpli (kesel, wagtlaýynça ýok) çagasyna idegi amala aşyryp bilmedik halatynda maşgalanyň başga agzasyna berilip biliner. Iki ýaşyna çenli çaganyň keselinde bolsa, çaga seredip biljek başga maşgala agzasynyň barlygyna ýa-da ýoklugyna seredilmezden ejesine berilýär. Näsag çaga seretmek üçin zähmete ukypsyzlyk hatyny bermek we uzaltmak umumy düzgünler boýunça

geçirilýär: bejeriji lukman bir wagtda haty 3 güne berýär we zerur halatlarda ýene-de 3 gün uzaldýar, hat 6 günden artykmaç bölüm müdiriniň ýa-da LMBT tassyklamagynda uzaldylýar.

Eger-de çaga wagtlaýyn başga ýerde bolýan döwründe kesellese (enesiniňkide, daýzasynyňkyda), onda hat çaganyň wagtlaýyn bolýan ýerindäki maşgala agzalarynyň birine berilip bilner.

Saglygyň ýatymlaýyn bejerdýän 7 ýaşy dolmadyk näsag çaga, şeýle hem 14 ýaşy dolmadyk agyr kesellerden ejir çekýän çaga (çylşyrymly operasiýalardan, şikesden we ýanmakdan soňky döwürde) seretmek üçin zähmete ukypsyzlyk haty çaganyň ejesine 122 gün berilýär.

Saglygyny ýatymlaýyn bejerdýän näsag çaga ideg etmek boýunça zähmete ukypsyzlyk haty maşgalanyň beýleki agzalaryna berilmeýär.

Şu aşakdaky ýagdaýlarda: dowamly keselli näsaglara; näsag ýa-da onuň garyndaşlary ýatymlaýyn bejergiden boýun gaçyranda; ejesiniň kesellän halaty sagdyn çagalara; eger-de ejesi nobatdaky ýa-da öz hasabyna alan rugsadynda bolýan halatynda ideg etmek boýunça zähmete ukypsyzlyk hatyny bermek rugsat edilmeýär.

Karantin düzgünindäki zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi. Başga adamlar üçin howply bolan ýokanç keselli näsaglar hökmany hassahana ýerleşdirilýärler, onuň bilen gatnaşykda bolanlar bolsa – karantin düzgünine sezewar edilýär.

Türkmenistanyň “Döwlet kömek puly hakymdaky” Kanuny karantin düzgüniň döwrüni zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi hökmünde ykrar edip, ony aýratyn howply ýokanç keselleriň merkezinde işden çetleşdirilenler, hem-de mekdebe karantin düzgüni girizilende çaga seretmek üçin göz önünde tutýar. Karantin boýunça zähmete ukypsyzlyk haty epidemiolog lukmany, onuň ýok wagty bolsa gigiýenist lukmany ýa-da maşgala lukmany tarapyndan, işden çetleşdirilenlere – karantin düzgüniniň döwri geçýänçä, çaga seretmek üçin bolsa – 14 kalendar gününe berilýär. Kanuna laýyklykda göwresinde ýokanç keselleriň öjükdirijileri bardygy sebäpli başga işe geçirilen adamlarda hem zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi ykrar edilip, ol saglygy bejeriş edarasynyň LMBT tarapyndan iki aýdan köp bolmadyk möhletde zähmete ukypsyzlyk haty bilen resmileşdirilýär.

Saglyk protez – ortopediýa bölümünde bejirilende zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi. Adam saglygyny protez ortopediýa bölümünde bejerdende zähmete ukypsyzlyk haty bejeriji lukman we direktor tarapyndan 30 günden köp bolmadyk möhlete berilýär.

Saglygy şypahana şertlerinde bejermek dowam edilende zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi. Agyr kesellerden soň saglygyny bejertmegi inçekeselliler üçin ýa-da başga bir şypahanada dowam edende zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi ykrar edilýär. Şeýle keselleriň sanawyny Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi kesgitleýär.

Şypahana bejerisi üçin rugsat, bejerginiň ähli möhletine we şypahana barmak hem-de gelmek üçin wagty, ýöne ätiýaçlandyrylanyň nobatdaky we goşmaça zähmet rugsatlaryny göz önünde tutup berilýär.

Zähmete ukypsyzlyk haty şu aşakdaky şertlerde berilýär: eger-de şypahana bejergisiniň zerurlygy bejeriji lukman we bölüm müdiri tarapyndan kesgitlenilen

bolsa; haçanda ýol haty iş ýerinden kârdeşler arkalyşygy guramasy tarapyndan durmuş ätiýaçlandyrmasyň serişdelerinden mugt ýa-da 30% tölegli berilse, işjeň görnüşli inçekeselli näsaglara bolsa – ýol hatynyň kim we nähili berilendigine seretmezden. Zähmete ukypsyzlyk hatynyň berilýän dowamlylygy şeýle hasaplanylýar: ýolhatyna laýyklykda şypahanada bolmaly günleriniň sanyna, şypahana barmak we ondan gelmek üçin günler goşulýar, alnan netijeden bolsa zähmet rugsadynyň günleri aýrylýar we galan günlerine zähmete ukypsyzlyk haty berilýär.

Eger-de işgär şypahana bejergisinden öň öň zähmet rugsadyndan peýdalanan bolsa, onda kârhananyň administrasiýasy LMBT-nyň netijesi boýunça işgäriň öz hasabyna nobatdaky we goşmaça rugsadynyň günlerine deň bolan rugsady berýär, ýetmeýän günlerine bolsa LMBT tarapyndan zähmete ukypsyzlyk haty berilýär.

Şypahana bejergisi sebäpli zähmete ukypsyzlyk hatyny almak üçin LMBT ýüz tutulanda şu aşakdaky resminamalar bolmalydyr: 1) ýolhaty; 2) kârdeşler arkalyşygy guramasy tarapyndan ýolhatynyň durmuş ätiýaçlandyrmasy serişdelerinden berilendigi hakyndaky güwänama; 3) nobatdaky we goşmaça zähmet rugsadynyň dowamlylygy hakyndaky güwänama; 4) şypahana kartasy.

Eger şypahanada bolýan adamda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi ýüze çyksa (kesel ýa-da şikes sebäpli) we ol zähmet rugsadyna dogry gelse, onda şol döwre näsaga şypahanadan çykanynda bejeriji lukman, degişli ugur boýunça maslahatçy lukmandan we direktordan ybarat bolan topar ýa-da ýerli saglygy bejeriş edarasynyň LMBT tarapyndan zähmete ukypsyzlyk haty berilýär.

Hünär keselinde, inçekeselde ýa-da göwresinde ýokanç we onkologiki keselleriň öjükdirijileri bolmagy sebäpli adamyň wagtlaýyn başga işe geçirilmeginde zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi. Eger adam hünär keseline, inçekesele uçranynda ýa bolmasa göwresinde ýokanç ýa-da onkologiki keselleriň öjükdirijileriň bolmagy sebäpli öz adaty işi boýunça zähmet çekmäge ukybyny wagtlaýyn ýitirse, ýöne saglygy üçin zyýansyz başga bir ýeňil işde işläp bilse, onda LMBT-nyň karary bilen (bejeriji lukmanyň we direktoryň) ol wagtlaýyn başga işe geçirilip biliner. Şeýle ýagdaýda başga işe geçirmek, adatça işgäriň iş hakynyň azalmagyna getirýär. Şol sebäpli LMBT şeýle halatda goşmaça töleg üçin zähmete ukypsyzlyk hatyny berýär. Goşmaça töleg üçin zähmete ukypsyzlyk hatyny 2 aý möhlete çenli, bir wagtyň özünde bolsa 10 güne berilýär. Her bir 10 günden täze zähmete ukypsyzlyk haty berilýär we ol öňki hatyň dowamy bolup durýar. Zähmete ukypsyzlyk hatynyň “Wagtlaýyn başga işe geçirmeli” sütüninde teklipl edilýän seneler görkezilýär.

Goşmaça töleg üçin zähmete ukypsyzlyk haty amatly kliniki we zähmet çaklamasynda berilýär. Amatsyz we gümanly ýagdaýlarda bolsa ony bermek maksadalaýyk bolmaýar.

Göwrelilikde we çaga dogurmakda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi. Göwreliligiň ilkinji hepdelerinde göwreli aýaly Saglyk öýünde hasaba alynýar we çaga dogurýança oňa gözegçilik edilýär. Göwrelilik kadaly ýagdaýda geçeninde, somatiki ýa-da başga keseller ýok bolan halatynda göwreli aýal zähmet çekmäge ukyply bolup, zähmete ukypsyzlyk hatyna mätäç bolmaýar. Zyýanly hünär faktorlary (agyr fiziki zähmet, wibrasiýa şertli iş, gijeki çalyşyk we ş.m.) bolan halatlarynda göwreli aýaly hereket edýän kanunlara laýyklykda başga işe geçirmek hök-

manydyr. Başga işe geçirmek boýunça netijäni LMBT göwrelilik delilini ykrar eden wagtyndan başlap berýär. Bu teklibi ýerine ýetirmek kärhanalaryň, edaralaryň administrasiýasy üçin hökmanydyr.

Türkmenistanyň “Rugsatlar hakynda” Kanunynyň 15 maddasyna laýyklykda göwreli aýala, göwrelilik we çaga dogurmak boýunça rugsat zähmete ukypsyzlyk hatynyň esasynda resmileşdirilýär.

Göwrelilik bounça rugsat göwreliligiň 32-nji hepdesinden başlap 56 gün möçberinde berilýär. Göwrelilik boýunça zähmete ukypsyzlyk haty Saglyk öýüniň aýallar maslahaty bölümüniň akuşer-ginekolog lukmany we bölüm müdiri tarapyndan, göwreliligiň geçişine baglylykda rugsadyň ähli döwrüne ýa-da bölekleyin resmileşdirilip biliner we bu hat çaga dogurmak boýunça zähmete ukypsyzlyk hatynyň dowamy bellik edilip ýapylýar. Eger çaga dogurmak, çaga dogurmakdan öňki rugsadyň möhleti gutarmanka (wagtyndan öň çaga dogurmak) bolsa, onda galan günler ýityär. Eger-de çaga göz önünde tutulan möhletden soň dogulsa, onda çaga dogurmakdan öňki rugsadyň tamamlanyp, çaga dogulýança günlerine goşmaça zähmete ukypsyzlyk haty berilýär, ýagny çaga dogurmakdan öňki rugsadyň möhleti uzaldylýar.

Bu zähmete ukypsyzlyk haty, çaga dogurmakdan soňky rugsady resmileşdirjek saglygy bejeriş edarasynda berilýär.

Eger çaga dogurmakdan öňki rugsadyň wagty, göwreli aýalda haçanda ol zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirmeginiň başga bir görnüşi boýunça zähmete ukypsyzlyk hatynda bolyan wagtynda ýetse (kesel, şikes), onda bu zähmete ukypsyzlyk haty ýapylýar we göwrelilik boýunça zähmete ukypsyzlyk haty açylýar. Eger-de göwreli aýal çaga dogurmakdan öňki rugsadyň başlanýan wagtynda nobatdaky zähmet rugsadynda bolýan bolsa, onda ol rugsat çaga dogurmakdan öňki rugsadyň başlanmagy bilen kesilýär, ulanylmadyk günleri bolsa çaga dogurmak bilen baglanyşykly zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirmeginiň gutaran döwrüne geçirilýär. Eger-de şu ýagdaýda göwreli aýal öz hasabyna alan rugsadynda bolýan bolsa, onda bu rugsat kesilmeýär, göwrelilik boýunça rugsat bolsa ol gutarandan soň berilýär.

Çaga dogurmakdan soňky rugsat, zähmete ukypsyzlyk haty esasynda, çaga doguran gününden başlap 56 güne - çaga dogurmak kadaly ýagdaýda geçende, 72 güne - gaýra üzülmelerde we 96 güne - 2 we ondan köp çaga dogrulanda berilýär. Zähmete ukypsyzlyk haty, çaga dogurmakdan soňky rugsadyň bütin döwri üçin bir wagtlaýyn berilýär we “Işe çykmary” sütüninde degişli sene görkezilýär. Çaga dogurmakdan soňky rugsada zähmete ukypsyzlyk haty, aýala Eneleriň we çagalaryň hassahanasyndan çykýan wagty lukmanyň we bölüm müdiriniň goly bilen ýa-da çaga dogurmakdan öňki rugsada zähmete ukypsyzlyk hatyny beren saglygy goraýyş edarasynyň lukmany we bölüm müdiri tarapyndan berilýär. Şu ýagdaýda Enäniň hassahanasynda çaga dogurmagyň senesi we häsiýeti görkezilen “çalyşyk kartasy” bolmalydyr. Çaga dogurmakdan soňky rugsat üçin zähmete ukypsyzlyk haty, aýala onuň ýaşaýan ýerine seretmezden resmileşdirilip biliner. Başga ýerden gelen göwreli aýal, ýaşaýan ýerindäki saglygy goraýyş edarasından göwrelilik boýunça rugsadyň başlanýan we gutarýan seneleri görkezilen, çalyşyk kartasyny (güwänamany)

getirmelidir. Şu halatda zähmete ukypsyzlyk hatyna direktor gol çekýär we ol tugraly möhür bilen tassyklanylýar.

Wagtyndan öň çaga dogrulanda (göwreliligiň 28 we 38 hepdeleriniň aralygyn-da), çaga dogurmakdan soňky rugsat 56 kalendar gününe resmileşdirilýär (çaga dogurmak kadaly ýagdaýda geçeninde). Göwreliligiň 28 hepdesine çenli göwreli-likden kesilmek (15-28 hepde aralygyndaky giçki çaga düşmeler) aýalyň saglygynyň dikelmegi üçin zerur bolan möhlete, zähmete ukypsyzlyk haty bilen utgaşýar.

Göwrelilikden emeli usul bilen saplanmak (abort), kada boluşy ýaly göwreli-ligiň irki möhletlerinde geçirilýär (12 hepde çenli). Operasiýa geçirilýän döwründe we ondan soňky az wagta (3-5 gün) aýal zähmet çekmäge ukypsyzdyr. Lukmançylyk görkezmesi boýunça göwrelilikden saplanylanda we ol özakymlaýyn bolan ýagdaýynda aýala zähmete ukypsyzlyk haty umumy esasyda berilýär.

Zähmete ukypsyzlyk hatlarynyň we kepillnamalarynyň kagyzlarynyň hasabaty we saklanylyşy. Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini kepillendirýän resminamalaryň kagyzlary berk hasaba alynmaly resminamalar bolup durýarlar. Olary hasaba almak, saklamak boýunça jogapkärçilik saglygy goraýyş edarasynyň direktoryna tabşyrylýar. Olaryň kagyzlary saglygy goraýyş edarasynyň hasaphanasy tarapyndan hasaba alynýar we saklanylýar. Bu resminamalaryň hakykatda harçlanylyşy we sany hakyndaky hasabaty, çäryekde bir gezek ýokarky gurama tabşyrylýar. Saglygy goraýyş edaralarynda lukmanlar tarapyndan berilýän zähmete ukypsyzlyk hatlary we kepillnamalary degişli depderçelerde ýazgy edilýär.

Zähmet çekmek ukybyny wagtlaýyn ýitirmeklik bilen baglanyşykly keselçilik hakyndaky hasabat. Zähmet çekmek ukybyny wagtlaýyn ýitirmeklik bilen baglanyşykly keselçilik işleýän adamlaryň keselçiligini şöhlelendirýär. Bu barada ilatyň keselçiligi we ony öwrenmek soraglary beýan edilende giňişleýin durulyp geçilipdi.

Zähmet çekmek ukybyny wagtlaýyn ýitirmeklik bilen keselçiligiň düzümini we derejesini, şeýle hem aýratyn keseller boýunça iş wagtynyň ýitirilmegini kesgitlemek, her çäryekde ýörite hasabat boýunça geçirilýär.

Hasabat ähli senagat, önümçilik kärhanalarynyň, edaralarynyň, guramalarynyň, şeýle hem daýhan birleşikleriniň administrasiýasy we kârdeşler arkalyşygy gura-malary tarapyndan, saglygy bejeriş edaralarynyň işleýänlere bir günden az bolmadyk möhletine berilen zähmete ukypsyzlyk hatlarynyň esasynda düzülýär.

Hasabata işçileriň we gullukçylaryň ýaşaýan ýeri boýunça, şeýle hem olaryň wagtlaýyn bolan ýerlerinde (iş sapary, zähmet rugsady döwründe) berilen zähmete ukypsyzlyk hatlary goşulýar.

Saglygy goraýyş edaralarynda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini anyklamak boýunça işiň dogry guralmagynyň uly kliniki, öňüni alyş we durmuş äh-miýeti bolup, ol zähmetkeşleriň saglygynyň, zähmet çekmäge ukyplylygynyň dikel-megine, kesellänleriň zähmet işine gaýdyp gelmegine, zähmet çekmek ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegi bilen baglanyşykly keselçiligiň we ilkinji maýypçylygyň görkezijilerini peseltmäge, ýurduň halk hojalygy üçin zähmet resurslaryny saklamaga we döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasy boýunça serişdeleriň tygşytly harçlanyşyna ýardam edýär.

Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirmegini anyklamak, zähmetkeşlere saglygy goraýyş kömegini etmegiň umumy ulgamynyň aýrylmaz bölegi bolup, lukmanlaryň işinde wajyp orun eýeleýär we onuň hilini gowulandyrmak üçin lukmanlaryň hünär derjesini ýokarlandyrmak boýunça, näsaglarda gysga möhletliň içinde doly bahaly kliniki-anyklaýyş barlaglaryny we netijeli dikeldiş bejerişini geçirmek üçin, aýratyn hem Saglyk öýlerinde zerur şertleri döretmek işlerini öz içine alýan toplumlaýyn guramaçylyk çärelerini amala aşyrmagy talap edýär.

Saglygy goraýyş edaralarynda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň anyklanylyşy boýunça geçirilýän işiň möçberi örän ähmiýetlidir. Saglyk öýlerine edilýän gatnawlaryň 48% golaýy (30-dan 70% çenli) zähmet çekmek ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň anyklanyşynyň dürli soraglaryny çözmek bilen baglanyşyklydyr.

Käbir saglygy bejeriş edaralarynda bir ugurly keselerde we şikeslerde näsaglaryň zähmet çekmäge ukyplylygyna baha bermeklige dürli çemeleşmeler netijesinde, zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň orta dowamlylygynda ähmiýetli gyşarmalar ýüze çykýar: mysal üçin, ýiti respirator keselerinde 3 günden 7-8 güne çenli, tonzillitlerde 4 günden 8-9 güne çenli, gipertoniýa keseliniň II derejesinde 5-6 günden 14-16 güne çenli, orta agyrlykdaky kelle beýnisiniň sarsmasynda 7-8 günden 18-20 güne çenli we ş.m.

Zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmegini anyklamakda, maýyplyk alamaty bolan näsagy wagtynda HMAT-a ugratmazlygyň, geçirilen kesellerden we şikeslerden soň LMBT teklibi boýunça wagtlaýyn işe ýerleşdirmek mümkinçiligini seýrek ulanmagyň, uzak wagtlap we ýygy-ýygdan keselleýän näsag toparlary bilen ýeterliksiz iş geçirmegiň, zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň almatlary bolan halatynda zähmete ukypsyzlyk hatyny esassyz bermezligiň ýüze çykmagy mümkindir.

Saglygy goraýyş guramalary we kärdeşler arkalyşygy tarapyndan ýerlerde geçirilýän saglygy bejeriş edaralarynyň işleriniň barlaglarynda, barlagçylarda zähmet çekmäge ukybyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň anyklanylyşy boýunça işleriň hiline baha bermeklige birmeňzeş talaplaryň bolmaklygy wajypdyr. Şunuň bilen baglylykda keselerde, şikeslerde, şeýle hem hereket edýän kanunlarda göz önünde tutulýan başga ýagdaýlarda, saglygy goraýyş edaralarynda zähmet çekmek ukybynyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň anyklanylyşynyň goýluşynyň we geçirilişiniň hiline baha berilende birmeňzeş sypatlary peýdalanmak örän zerurdyr.

Zähmete ukyplylygyň durnukly ýitirilmeginiň anyklanylyşy

Türkmenistanda zähmet ukyplylygyny durnukly ýitiren raýatlar (maýyplar) baradaky aladalar, olaryň maddy ýagdaýyny gowulandyrmaga, jemgyýetçilik durmuşyna we ösüşine işjeň gatnaşmaklary üçin mümkinçiliklerini giňeltmäge gönükdirilýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyçlary esasynda we onuň gös-göni ýolbaşçylygy astynda işlenilip düzülen we kabul edilen “Durmuş üpjünçiligi hakyndaky” Türkmenistanyň Bitewi Kanunynyň (2007ý.) ýörite maddalarynda maýyplaryň hünär okuwy we olary işe ýerleşdirmek, olara maýyplyk

paýtunjyklarynyň mugt berilmegi, protezirmek we beýleki ýeňillikler hakynda aýratyn belenilip geçilýär.

Zähmet çekmäge durnukly ukypsyzlyk ýa-da maýypçylyk – bu adam bedeniniň funksiýalarynyň ähmiýetli bozulmalaryna getirýän dowamly keseller ýa-da şikeslenmeler netijesinde ýüze çykýan, zähmet çekmäge ukyplylygyň uzakwagtlaýyn ýa-da hemişelik ýitirilmegidir.

Maýypçylygy kesgitlemek meselesine anyklaýyş, bejeriş we dikeldiş çäreleri geçirilenden soň seredilýär. Zähmete ukyplylygyň ýitirlemeginiň derejesine laýyklykda, maýypçylyk topary kesgitlenilýär.

Ähli maýyplara, şol sanda 16 ýaşy dolmadyk çagalara, maýyplygy üçin döwlet kömek pulyny almak ýa-da degişli işleri ýerine ýetirmekden boşatmak hukugy, şeýle hem Türkmenistanyň kanunlarynda göz önünde tutulan beýleki ýeňillikler berilýär. Maýypçylyk boýunça kömek puly, diňe maýypçylyk ýüze çykan halatynda, ýagny zähmete ukyplylygyň durnukly doly ýa-da kem-käsleýin ýitirilmeginde belenilýär.

Zähmete ukyplylygyň durnukly ýitirlemegi we maýypçylyk toparyny kesgitlemeklik – birwagtlaýyn iş bolman, eýsem keseliň anyklanyşynyň, bejerilişiniň we dikeldiş çäreleriň dinamikasyny öwrenmeklige esaslanýan uzakwagtlaýyn hadysadyr. Şunuň bilen baglylykda kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň lukmanlaryndan aýratyn jokapkärçilik talap edilýär. Zähmete ukyplylygyň durnukly ýitirlemeginiň seljermesi geçirilende olaryň ýokary hünär derejeleri bolmalydyr, olar maýypçylyk alamatlaryny öz wagtynda anyklap bilmelidirler, HMAT-a iberilýän resminamalary dogry doldurmalydyrlar.

Zähmete ukyplylygyň durnukly ýitirlemegi ýa-da maýypçylyk ýuridiki kategoriýa degişlidir, çünki maýyp kesgitli hukuklary talap edýär: ýerine ýetirilýän işiň doly ýa-da bölekleyin çäklendirilmegi; döwlet tarapyndan doly ýa-da pensiýa üpjünçiligi; durmuş hyzmatlaryndaky ýeňillikler.

Zähmete ukyplylygyň durnukly ýitirilmegine dogry baha bermeklik, bedeniň agzalarynyň we ulgamlarynyň funksiýalaryny kesgitlemekden başga-da, näsagyň bedenine täsir edýän iş şertlerini we onuň häsiýetini öwrenmekligi, näsaglary hemme taraplaýyn kliniki barlagdan geçirmekligi öz içine alýan toplumlaýyn usullar arkaly amala aşyrylýar.

Maýypçylyk baradaky çözgüt kliniki, psihologiki, durmuş we hünär şertleriniň jemine baha bermeklige esaslanýar. Şeýle ýagdaýda keseliň häsiýetini, funksiýalaryň bozulýş derejesini, bejeriş we dikeldiş çäreleriniň netijeliligini, bozulan funksiýalaryň öweziniň dolunýş usullarynyň ýagdaýny, durmuş taýdan uýganlaşmaga bolan mümkinçiligi, her hili durmuş kömegine mätäçligi, şahsyýetiň anyklanylmasy we zähmet şertleri, hünär taýýarlygy we ýaşy hasaba alynýar.

Hemaýata mätäçligi anyklaýyş toparynda güwä geçilen wagty, näsagyň keseliniň ýa-da ýetmeziniň häsiýetine garamazdan, näsagyň bedeniniň hemme ulgamlary toplumlaýyn barlagdan geçirilýär. Saglyk ýagdaýyna we durmuş taýdan uýgunlaşma derejesine takyk baha bermek maksady bilen, barlaglaryň funksional hem-de barlamhana usullary ulanylýar, näsag bilen sorag-jogap, zerur resmi kagyzlaryň derňewi geçirilýär. Näsagyň hünäri göz önünde tutulýar, şahsy aýratynlyklaryna, durmuş taýdan uýganlaşmak mümkinçiligine üns berilýär. Güwä geçmek, lukmançylyk ahlagynyň we borçlarynyň ýörelgelerine esaslanýar. Maýypçylyk

hakynda netije çykarylada, öňki geçirilen lukmançylyk-durmuş çäreleri göz önünde tutulýar.

Näsag HMAT-a ugradylada zähmete ukypsyzlyk haty aýyk ýagdaýda bolýar we näsaglary HMAT-a ugratmaklyk kesgitli düzgünler esasynda alnyp barylýar.

Bejeriji lukman (maşgala lukmany) näsagy kliniki, barlamhana, rentgen barlaglaryndan geçirmelidir, gerekli ýerinde beýleki hünärmenler we bölüm müdiri bilen maslahatlaşmalydyr. Bejeriji lukman näsagyň zähmet şertlerini, hünär bilen baglanyşykly ýaramaz täsirlerini, işiň dartgynlylygyny öwrenmelidir.

Bölüm müdiri bejeriji lukman bilen bilelikde näsagyň zähmet şertleri, patologiki hadysa netijesinde funksional bozulmalary hakyndaky netijeleri seljerip, işe ukyplylygy kesgitleýär. Bu netije gatnaw bejergisini alýan näsagyň lukmançylyk kartasynda bellige alnýar.

Näsagyň yzygiderli bejergi (gatnawly, hassahana, şypahana we baş.) almagyna seretmezden, onuň ýagdaýy durnukly bolup galan halatynda we hünär işine doly ýada böläkleýin zyýan ýetmeginde, maýypçylyk alamatlary bolanlar HMAT-a ugradylýar. Şunlukda wagtlaýyn işe ukypsyzlyk döwri 4 aýdan artyk bolmaly däldir.

HMAT-a, işleýän öňki maýyplar, olaryň kliniki we zähmet ýagdaýlarynyň agyrlaşmagynda zähmet hödürlemelerini üýtgetmek üçin hem ugradylýar.

“HMAT-a iberme” resminamasynda berilen zähmete ukypsyzlyk hatlarynyň sany, olaryň açylan we ýapylan wagty, başga-da wagtlaýyn zähmete ukypsyzlygynyň sebäpleri görkezilýär.

Bejeriji lukman näsagyň bedeniniň has zeperlenen agzasynyň we ulgamynyň funksional ýagdaýy baradaky bellikleri, onuň obýektiw ýagdaýyny ýazýar. “HMAT-a ibermede” olardan başga-da, maslahatlaryň netijeleri ýazylýar. Oňa terapewtiň, newropatologýň, hirurgyň, oftalmologýň, aýallar üçin - akuşer-ginekologýň anyklamalary girizilmelidir. HMAT-a ugradylada goýlan kesel kesgitlemeleri KHT laýyklykda beýan edilmelidir. Doly kliniki kesgitlemede keseliň ýyglylygy, dowamlylygy we agyrllygy bilen nozologiki görnüş, funksional bozulmalaryň häsiýeti we derejesi hem-de keseliň tapgyry bolmalydyr. Esasy kesgitlemeden başga-da, “HMAT-a ibermede” ugurdaş keselleriň hemmesi bellenilmelidir. Zähmete ukypsyzlyk hatynda HMAT-a ugradylan senesi görkezilmelidir.

Näsagy HMAT-a ugradylada zähmete ukypsyzlyk haty aýyk bolmalydyr. HMAT-yň anyklaýjy lukmanlary “HMAT-da güwä geçilenleriň delilnamasyny” doldurýarlar, onda: näsagyň pasport we hünäri hakyndaky maglumatlaryny, onuň arzlaryny, kliniki-zähmet anamnezini, anyklaýjy lukmanlaryň belliklerini, goşmaça barlaglaryň netijelerini öz içine alýan barlagyň netijeleri beýan edilýär.

Maýypçylyk kesgitlenilende wagtlaýyn zähmete ukypsyzlygyň möhleti “HMAT-a ibermäniň” bellige alynan senesi bilen tamamlanýar. Bu ýagdaýda bejeriji lukman zähmete ukypsyzlyk hatynyň “Işe başlamaly” diýen sütüninde “Pylan senede, pylanynjy maýypçylyk topary berildi” diýip ýazmalydyr. Maýypçylyk berilen gününden maýypçylyk boýunça kömek puly berilmelidir. Maýypçylyk berilmedik näsaglaryň zähmete ukypsyzlyk haty bejeriş-öňüni alyş edaralarynda, zähmete ukyplylygy dikelyänçä ýada ol täzedan HMAT-a ýollanylýança uzaldylýar.

HMAT mejlisi ýeterlik barlagdan geçmedik näsagy bejeriş-öňüni alyş edaralaryna, yzyna ugratmaga haklydyr, bu ýagdaýda anyklama wagtynda zähmete ukypsyzlyk haty uzaldylýar.

HMAT-a gitmekden näsag ýüz öwürse ýa-da oňa delilsiz sebäplere görä gelmese, onuň ýüz öwren gününden ýa-da HMAT-da resminama bellige alnan gününden, zähmete ukypsyzlyk haty uzaldylmaýar. Ýüz öwürme ýa-da HMAT-a gelmedigi zähmete ukypsyzlyk hatynda görkezilýär.

Zähmete ukypsyzlyk hatyndaky “Düzgüniň bozulmalary hakyndaky bellikler” diýen sütüninde “HMAT-a gitmekden ýüz öwürdi” ýa-da “HMAT-a gelmedi” diýlip bellenilýär we onuň senesi ýazylýar.

HMAT-nyň esasy funksiýasy maýypçylygy bermeklige we onuň sebäbini hem-de toparyny kesgitlemeklige esaslanandyr. HMAT-yň işinde esasy orny zähmete ukyplylygy dikeltmek, maýypçylygyň öňüni almak we maýyplarda galan zähmete ukyplylygyny ulanmak boýunça çäreleri eýeleýärler. HMAT zähmet boýunça maslahatlary berýär, maýyplaryň işe ukyplylygyny dikeltmek boýunça çäreleri işläp düzýär.

HMAT ilatyň ýaşaýan ýeri boýunça döredilýär. HMAT-yň esasy görnüşi bolup başlangyç topar durýar, olar näsaglarda maýypçylygyň ilkinji anyklamasyny we gaýtadan maýypçylygy kesgitleýär.

Inçekeseli, psihiki, onkologiki, ýürek-damar, hünärmen kesellerini HMAT-dan geçirmek üçin ýöriteleşdirlen topar düzülýär. Oňa ýokarda sanalan keseller boýunça hünärmen – lukmanlary gatnaşýarlar.

Topara ýolbaşçy edip, tejribeli we HMAT soraglaryndan baş çykarýan lukman bellenilýär, ol toparyň işine we gelinen çözümlere ýuridiki, kliniki –anyklanylyş taýdan esaslanmalara jogapkärçiligi çekýär. Toparyň hiç bir agzasynyň aýratynlykda lukmançylyk anyklanylyşyny geçirmeklige we anyklanylyş çözümini çykarmaklyga haky ýokdyr.

Zähmete ukyplylygyň durnukly ýitirmeginiň hemme ýagdaýlarynda keseliň agyrlygyna, funksiýalaryň bozulma derejesine, kliniki we zähmet maglumatlaryna laýyklykda aşakdaky 3 topar maýypçylygyň birisi bellenilýär:

Maýypçylygyň I topary – özüne hyzmat edip bilmeýän, başga biriniň kömegine mätäç bolan näsaglara berilýär. Olara zähmete ukyplylygyny ýitiren, ýöne hususy döredilen şertlerde zähmetiň bir görnüşine uýganlaşan adamlar degişlidir.

Maýypçylygyň II topary – bedeniň funksiýasynyň has aýdyň bozulmalarynda berilýär. Bu topara zähmete ukyplylygyny hemişelik ýa-da uzak wagtlaýyn doly ýitiren, ýöne daşyndan kömege mätäç bolmadyk, anyklama döwründe funksiýalaryň bozulmalary agyr bolmadyk, ýöne zähmet şertleriniň täsirinde näsagyň ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy netijesinde zähmet çekmäge rugsat berilmeýän adamlar degişlidir.

Maýypçylygyň III topary –zähmete ukyplylygy biraz peselen we haçanda:

- a) saglyk ýagdaýyna görä bir hünärden başga bir ýenilleşdirlen hünäre geçmeklik zerur bolanda;
- b) öz hünäri boýunça zähmet şertlerini biraz üýtgetmeklik zerur bolanda;
- c) pes hünärli şahslarda aýdyň funksional bozulmalaryň netijesinde işe ýerleşmek mümkinçilikleri çäklenen ýagdaýlarda berilýär.

Sanalan ýagdaýlardan başga-da III we II topar maýypçylyk ýerine ýetirýän zähmetine seretmezden, maýypçylyk toparyny kesgitlemek boýunça görkezmedäki ýörite sanawa girizilen funksiýalaryň bozulmalaryna getirýän näsaglara hem berilýär.

Şu aşakdaky görkezilenlere maýypçylyk topary möhletsiz bellenilýär:

1. Ýaşy 62-den geçen maýyp erkeklere we 57-den geçen maýyp aýallara.
2. Gaýtadan güwä geçmek möhleti 62 ýaşy dolan maýyp erkeklere we 57 ýaşy dolan maýyp aýallara.
3. Soňky 5 ýylyň içinde maýypçylyk topary üýtgedemik I topardaky maýyplara.
4. Soňky 10 ýylyň içinde maýypçylyk topary üýtgedemik ýa-da maýypçylygyň has ýokary topary bellenen II topardaky maýyplara.

5. Beýik Watançylyk urşunyň maýyplaryna, Watany goranynda ýa-da harby gullukda başga borçlaryny ýerine ýetireninde ýaralanmagy, şikeslenmegi ýa-da maýyp bolmagy sebäpli, frontda bolandygy üçin kesellemegi sebäpli maýyp bolan adamlara, şeýle-de raýat we harby maksatly ýadro obýektlerinde radiasiýa awariýalary we olaryň zyýanly netijelerini ýok etmäge gatnaşan Türkmenistanyň raýatlaryna (I we II topardaky maýyplara, ýaşyna hem maýyp bolan wagtyna garamazdan; III topardaky maýyplara, eger soňky 5 ýylda maýypçylygyň haýsydyr bir topary bellenen bolsa).

Her ýagdaýda-da, maýypçylyk berilende onuň sebäpleri hökmany görkezilmelidir, başgaça maýypçylygyň ýüze çykmagynda durmuş – biologiki şertleri öwrenilmelidir.

1999-njy ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 1-den ýurdumyzda hereket edýän “Maýypçylygy kesgitlemegiň esasy kriteriýalary” düzgünnamasyna görä HMAT, maýypçylygyň şu aşakdaky sebäplerini anyklaýar:

- umumy kesel;
- hünärmen keseli;
- önümçilik şikesleri;
- çagalyk döwründen bəri maýypçylyk;
- harby şikesler we keseller (harby borçlar ýerine ýetirilende);
- harby gullugy döwründe alynan kesel we şikesler (harby borçlary ýerine ýetirmek bilen bagly bolmadyk);
- radision täsiriň netijesinde.

Türkmenistanyň kanunçylygynda maýypçylygyň başga sebäpleri hem anyklanyp biliner.

Ýokarda getirilen maýypçylygyň sebäpleri HMAT-da güwä geçilenleriň delilnamasynyň, HMAT-yň kepilnamasynyň we HMAT-yň delilnamasyndan göçürmäniň deňişli sütünlerinde ýazylýar.

Maýypçylygyň sebäbini anyklamaklyga esas bolan hemme resminamalar HMAT-da güwä geçilenleriň delilnamasynda ýazylýar.

Saglygy dikeldiş bejergisi (reabilitasiýa)

Saglygy dikeldiş bejergisi (reabilitasiýa) – bu döwlet, jemgyýetçilik, saglygy goraýyş, pedagogiki, ýuridiki, hünärmen we psihologiki çäreleriň kömegi bilen

adamyň zähmete ukyplylygyny jemgyýetçilik zerur bolan funksional we durmuş – zähmet taýdan dikeltmeklikdir.

Saglygy dikeldiş bejergisiniň esasy meselesi bolup, kesel ýa-da şikes netijesinde ejir çekýäniň fiziki, ruhy, hünär we durmuş babatda saglyk ýagdaýyny mümkin bolan amatly derejä çenli dikeltmeklik durýar.

Dikeldiş täsiriniň obýekti bolup, tapawutlandyryp çemeleşmek şerti hem-de keseliň klinkasyny hasaba almak bilen zähmete ukypsyz adam we onuň maşgalasy, jemgyýet, işdeşleri bilen gatnaşyklary durýar. Dikeldiş bejergisi şu ýörelgelere esaslanýar:

1) biologiki – ornuny tutma – dikelme hadysalary netijesinde adam bedeniniň ulgamlarynyň hem-de agzalarynyň ýaşayşyň we zähmetiň täze şertlerine uýgunlaşmak häsiýetine;

2) ahlak-etiki - ýokary adamkärçilige, ýoldaşlyk duýgusyna we jemgyýetiň ruhyna ;

3) durmuş-ykdysady – jemgyýete şol ýa-da başga derejede iş ukybyny ýitiren adamyň zähmeti peýdalydyr, sebäbi onuň tejribesi, çuňňur hünär bilimleri we başarnyklary ulanylýar;

4) psihiologiki - jemgyýet üçin peýdalylyk, ýokary zähmet işjeňligine meýillilik we başgalar ýaly adam şahsyýetiniň wajyp häsiýetlerine ;

5) lukmançylyk – häzirki döwür lukmançylyk ylmynyň we tehnikasynyň üstünliklerine we mümkinçiliklerine.

Reabilitasiýanyň ahyrky maksady bolup, zähmete ukybyň ýitiş we onuň dikeldiş derejesini kesgitlemeklik, kliniki we hünär çaklamalaryna baha bermeklik, näsagyň zähmete ukyplylygyny we jemgyýetdäki ýagdaýyny dikeltmeklik üçin möhüm bolan çäreleri işläp düzmeklik we amala aşyrmaklyk durýar. Reabilitasiýanyň maksimal netijeliligine saglygy goraýyş işgärleriniň bileleşikli we toplumlaýyn işinde ýetip bolýar. Oňa ilki bilen saglyk öýleriniň we hassahanalaryň, saglygy goraýyş guramalarynyň, dikeldiş terapiýasynyň hünärmenleriniň, zähmet, harby we kazyýet seljermesiniň lukmanlarynyň, psiholog we psihiterapewtleriň hem-de durmuş – ykdysadyýetçileriň işleri degişlidir. Reabilitasiýa işleri geçirilende esasy düzgünleri ýerine ýetirmeklik hökmanydyr: zähmete ukypsyz näsagy has ir zähmete gaýtarmaklyk we durmuş işjeňligi üçin amatly şertleri döretmek. Muňa dikeldiş çärelerine has ir başlamakda we bejerginiň hemme tapgyrlarynda üznüksiz hem yzygiderli çäreleri geçirmekde ýetip bolar.

Häzirki döwürde dikeldiş maksadyny we meselelerini göz önünde tutup, onuň aşakdaky görnüşleri amala aşyrylýar.

1. Lukmançylyk (dikeldiş bejergisi) – näsagyň bedeniniň funksional mümkinçiliklerine laýyklykda, saglygyny dikeltmeklige ugrukdyrylan bejeriş-öňüni alyş çäreler toplumu. Saglyk öýleriniň we hassahanalaryň lukmanlary tarapyndan geçirilýär.

2. Durmuş ýa-da hojalyk - öz özüne hyzmat etmek mümkinçiligini üpjün etmek üçin, ejir çekenlerde endikleri ösdürmeklige ugrukdyrylan çäreleriň toplumu. Muňa dikeldiji hünärmenler tarapyndan, näsagyň daşyndan kömege mätäç bolmazlygy üçin dürli kömekçi abzallary ulanmaklygy öwretmeklik degişlidir.

3. Hünärmenlik (önümçilik) – näsagy, onuň ukyplylygyny we mümkinçiligini göz önünde tutmak bilen kesgitli bir işe taýýarlamaklykdyr. Lukmanlaryň işjeň gatnaşmaklarynda zähmet boýunça hünärmenler tarapyndan geçirilýär.

4. Psihologiki – näsagyň hakykatdaky “durmuş roluny” kesgitlemek we galan işe ukyplygyny rejeli ulanmak maksady bilen, hususy biogen, sosiogen we psihogen elementlerini, onuň gyzyklanmalaryny öwrenmeklikdir. Muny psiholog lukmanlary geçirýär.

Dikeldiş bejergä haýsy hem bolsa bir derejede zähmete ukyplylygyny ýitiren näsaglar, ilkinji nobatda maýyplar mätäçdirler. Şol bir wagtda-da zähmete ukyplygyny ýitirmekligiň aglaba bölegini emele getirýän, wagtlaýyn zähmete ukypsyz näsaglaryň zähmete ukyplylygyny dikeltmek boýunça lukmanlaryň orny örän wajypdyr we jokapkärlidir. Dikeldiş çäreleri (giň göwrümde we dürli meseleler bilen bilelikde) bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň ähli lukmanlary tarapyndan, her bir näsag babatynda aýratynlykda geçirilmelidir. Häzirki döwürde dikeldiş bejergä ýürek-damar we howply täze döreme keselli, dogabitdi we soň dörän keselli näsaglar, şeýle hem daýanç-hereket ulgamynyň bozulmalary bolan näsaglar, inçekeselli, süýji-diabet, psihiki keselliler başga-da kerler, körler we lallar mätäçdirler. Ýokarda sanalan näsag toparlarynyň her birisi üçin dikeldiş çärelerini işläp düzmekligiň we geçirmekligiň ýörite aýratynlyklary bardyr: dikeldişiň strategiýasy we taktikasy, usullary we serişdeleri, maksatlary we meseleleri. Saglygy dikeldişiň has wajyp serişdeleriniň biri bolup zähmet terapiýasy durýar, ol öz gezeginde rahatlandyryjy, dikeldiji, anyklaýyş we netijelilik toparlaryna bölünýär.

Zähmet terapiýasy geçirilende şu düzgünler ýerine ýetirilmelidir: zähmetiň möçberini we zähmet emelleriniň çylşyrymlylygyny kem-kemden artdymak bilen hususylaýyn çemeleşmek; iş hadysasyny we iş orunlaryny netijeli tehniki enjamlar bilen üpjün etmek; saglygy goraýyş işgäri we ýolbaşçy tarapyndan yzygiderli gözegçilik, tehniki işgärler tarapyndan tanyşdyrmaklyk we kömek bermeklik; psihologiki taýýarlyk (işgärleriň arasynda işlemek, oýlanşykly zähmet, zähmetiň soňky netijeleri bilen gyzyklanmak).

Saglygy dikeldiş tabynlygyna seretmezden, saglygy goraýyş edaralarynyň umumy torunyň saglyk öýlerinde we hassahanalarynda, şeýle hem ýöriteleşdirilen edaralarda geçirilmelidir.

Häzirki döwürde saglygy dikeldiş edaralarynyň aşakdaky görnüşleri tapawutlandyrylýar:

1. Dürli ugurly bölümleri bolan, saglygy dikeldiş bejergisini geçirýän hassahanalar.

2. Umumy ugurly we ýöriteleşdirilen hassahanalardaky saglygy dikeldiş merkezleri (döwür-ýenjik bölümi we başgalar).

3. Hassahanalardaky saglygy dikeldiş bölümleri.

4. Hünäri dikeldiş merkezleri (bejeriş-zähmet ussahanalary we ş.m.).

5. Şypahanalar.

6. Saglyk öýlerindäki we şypahanalardaky saglygy dikeldiş bölümleri.

Zähmet çekmäge ukyplylygy dikeltmekligiň esasy meselesini ýerine ýetirmekden başga-da dikeldiş çäreleri, adamy zähmete gaýtaryp getirmek bilen, uly durmuş-ykdysady netijeliligi berýär.

Wajyp epidemiki däl keseller we olaryň durmuş-gigiýeniki ähmiýeti

Gaty bir uzak bolmadyk geçmişte köpçülikleýin ýaýrap, ilatyň ölümçiliginiň esasy sebäbi bolan ýokanç we parazitar keseller häzirki wagtda bu görkeziji boýunça yzky oruna geçdiler. Ikinji Jahan urşuna çenli, käbir ýurtlarda bolsa ondan hem öňüräk aýratyn howply epidemiki ýokançlar - gyrgyn, mergi we başgalaryň soňuna çykyldy. Soňlugy bilen garahassalygyň käbir gornüşleri (örgünli we başg.), çaga ýokançlary ýok edildi, 1981 ýylda mama keseliniň soňuna çykylmagy global ýeňiş boldy. Inçekeselden ölümçilik pese düşdi.

Milli we halkara maglumat çeşmeleriniň maglumatlaryna laýyklykda soňky ýyllarda ilatyň umumy ölümçiliginiň duzümünde ýokanç we parazitar kesellerinden ölümçiligiň paý agramy känbir ýokary däl. Ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsünde bu keselleriň aglabasy ilatyň ölümçiliginiň sebäpleriniň ilkinji onusynyň hatarynda ýatlanmaýarlar.

Ýokanç epidemiki keselleriň azalmagy biziň ýurdumyzda-da bolup geçdi. Mama, mergi, gyrgyn, garahassalyk geçmişe gitdiler, ysmaz keseliniň, trahomanyň amaly soňuna çykyldy. Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň 1998 ýyldaky maglumatlaryna laýyklykda, ýurdumyzda ýokanç keseller ilatyň umumy keselçiliginiň duzümünde 5,3% paý agramyny tutyp, 6-njy ýeri eýelediler. Ýokanç we parazitar kesellerinden bolýan ölümçiligiň, ilatyn umumy ölümçiliginiň duzümünde tutýan paý agramy yzygiderli peselýär. Eger-de olar 1960 ýylda 18,3% bolan bolsalar, onda 1992 ýylda 8,2% bolup, ilatyň umumy ölümçiliginiň sebäpleriniň duzümünde 4 orny eýelediler.

Şeýlelikde, epidemiki keselleriň soňuna çykylmagy ya-da azalmagy bilen baglylykda ilatyň patologiýasynyň häsiýetiniň ýa-da ugrunyň üýtgemesiniň, öwrülişiginiň alamatlary ýüze çykyp başlady, ol öň epidemiki bolanlygyndan epidemiki dällige, ýagny dowamly geçýän, epidemiki däl keselleriň artykmaçlygyna getirdi. Patologiýanyň keşbindäki üýtgeşmeler, epidemiki kysymyň epidemiki däl kysyma, başgaça dowamly geçýän, düzgün boluşy ýaly, ýokanç däl kesellere (ýürek-damar, onkologiki, neýropsihiki, endokrin we başg.) we şikeslere öwrülmeşi, keselçiligiň we ölümçiligiň düzüminiň üýtgemesini şertlendirdi. Ilatyň keselçiliginiň we ölümçiliginiň düzümünde ýürek-damar keselleri, dem alyş agzalarynyň keselleri, onkologiki, endokrin, allergiki keseller, şeýle hem şikeslenmeler köp düş gelip başladylar.

Ýürek-damar keselleri

Ýürek-damar keselleri (ÝDK) özleriniň ähmiýeti boýunça häzirki wagtda dowamly epidemiki däl keselleriň arasynda birinji ýeri eýeleýär we olara garşy göreş diňe bir lukmançylyk däl, eýsem döwlet nukdaýnazaryndan hem wajyp meseleleriň biri bolup durýar. Ýüregiň we damarlaryň keselleri bilen göreşmegiň meseleleri, bu soragyň uly durmuş-gigiýeniki ähmiýeti bilen şertlenendir. Onuň wajyplygy bolsa: ykdysady taýdan ösen döwletleriň ählisi üçin häsiýetli bolan, ýürek-damar keselli näsaglaryň sanynyň artmagy; häzirki şertlerde ýürek-damar keselleriniň ähmiýetli orny eýeleýän ilatyň keselçiliginiň düzüminiň üýtgemegi; ýürek-damar keselleriniň “ýaşlaşmak” meýliniň bolmagy, ýagny ýaşy pes adamlaryň kesellemekleriniň

artmagy; ýüregiň işemiki we gipertoniýa ýaly keselleriň has ýygý döreýän, uly ýaşly adamlaryň sanynyň artmagy; nerw-ruhy dartgynlyk bilen baglanyşykly zähmet bilen meşgullanýanlaryň sanynyň yzygiderli artmagy; ýürek-damar kesellerinden bolýan ýokary ölümçilik; wagtlaýyn işe ýarawsyzlyk bilen baglanyşykly uly ýitgiler we ähmiýetli derejedäki maýypçylyga çykmaklyk bilen kesgitlenýär.

Ýürek-damar keselleriniň ýaýraýşy. “Ýürek-damar keselleri” adalgasy ýygýndydyr, ol özüne keselleriň Halkara toparbirleşmesiniň dürli toparlaryna we rubrikalaryna girýän, ýürek-damar patologiasynyň uly toparyny birikdirýär. Düzgün boluşy ýaly, ilatyň ýürek we damar keselleri bilen keselçiligi öwrenilende olaryň hataryna ýüregiň işemiki keselini (miokardyň infarkty, stenokardiýany we başga görnüşlerini), gipertoniýa keselini, reumatizmi, beýniniň damar zeperlenmelerini degişli edýärler.

Keselçilik we şol sanda ýürek-damar keselleri hakyndaky maglumatlaryň çeşmesiniň biri bolup, ilatyň saglyk kömegi üçin kesel bejeriş - önüni alyş edaralaryna ýüz tutmaklary hyzmat edýär. Ýöne ýürek-damar keselleriniň, düzgün boluşy ýaly, dowamly geçýänligi, uzak wagtlaýyn remissiýa berýänligi, özi hem bu remissiýalaryň kähalatlarda örän durnukly bolýanlygy we saglyk kömegi üçin ýüz tutmaklyga-da getirmeýänligi sebäpli, ýürek-damar keselleriniň ýaýraýşy hakyndaky diňe ýüz tutmaklyga esaslanýan maglumatlar elmydama gutarnykly doly bolup bilmeýärler. Soňky ýyllarda ýüz tutmaklygyň maglumatlaryna esaslanýan ilatyň ýürek-damar keselleri bilen keselçiligi hakynda köp mukdardaky barlag netijeleri çap edildi. Bu barlaglaryň maglumatlary boýunça uly ýaşly ilatyň keselçilik derejesi ýokary bolup, dürli ýerlerde özara tapawutlanýarlar. Bu tapawutlar, keselçiligiň derejesindäki hakyky tapawut bilen baglanyşykly bolman, eýsem hasaba almaklygyň dolulygy we anyklanylyşyň hili bilen baglanyşykly bolmagy mümkindir. Görkezijileriň ähmiýetli derejede tapawutlanýanlygyna garamazdan, ilatyň ýürek we damar keselleri bilen keselçiligini öwrenmek boýunça geçirilen barlaglar, şu aşakdaky netijeleri çykarmaga mümkinçilik berýär:

- ilatyň umumy keselçiliginiň düzüminde gan aýlanyş ulgamynyň keselleri ikinji-üçünji orunlary eýelýärler;
- ýaşyň ýokarlanmagy bilen ýürek-damar keselleri (reumatizmden başga) bilen keselçilik derejesi artýar;
- aýallarda, erkeklere seredeniňde keselçilik gorkezijileri (miokardyň infarktyndan başga) ýokarydyr.

Dürli awtorlaryň ýürek-damar keselleriniň esasy toparlarynyň ýaýraýşy hakyndaky maglumatlaryny umumylaşdyryp, Ý. P. Lisisyn şeýle habar berýär: ýüregiň işemiki keseli 1000 yaşaýjydan ortaca 130-140 adamda, gipertoniýa keseli - 50-60, ýüregiň dowamly reumatiki keselleri 20-30 adamda duş gelýär. Beýniniň damar zeperlenmeleri bilen bilelikde ýürek-damar keselleriniň esasy toparlarynyň ýaýraýşynyň gorkezijileri 1000 adamda 230-270, A.F. Serenko, W.W. Ýermakowyň we B. D. Petrakowyň maglumatlary boýunça bolsa, 1000 ilatda – 350 ýetýär.

Köp barlaglaryň görkezişine görä, gaty bir uzak bolmadyk geçmişde ýürek-damar keselleri umumy keselçiligiň 4-5% tutan bolsa, onda häzirki wagtda onuň paý agramy 8-9% we ondan hem ýokarydyr.

Ýürek-damar kesellerinden ölümçilik. Mundan 35-40 ýyl öň statistleriň belleýşi ýaly, ýürek-damar kesellerinden ölümçilik görkezijisi her bir on ýyldan artýardy. Has ykdysady taýdan ösen döwletlerde bu görkezijileriň ýokarlanmagy umumy ölümçilik görkezijisiniň 2 esse peselmeginde bolup geçdi.

Ykysady taýdan ösen döwletleriň köpüsinde ýürek-damar kesellerinden ölümçiligiň ösmegi 60-njy ýyllaryň ahyryna we 70-nji ýyllaryň başlaryna çenli bolup geçdi, ondan soň olaryň käbirlerinde ölümçilik peselip başlady, başgalarynda bolsa belli bir derejede saklandy ýa-da ösmegini dowam etdi. Ýöne onuň peselen ýerinde-de, soňky wagtlardaky derejesi 60-njy ýyllaryňkydan ýokarydyr. Şeýlelikde, uzak möhletliň maglumatlaryny seljerip, bütinlikde alanyňda ýürek-damar kesellerinden ölümçiligiň ýokarlanandygyny bellemek bolýar.

Tablisa 51

Käbir ýürek-damar keselleriniň ýaş-jyns aýratynlyklary

Keselleriň ady	Jyns bilen baglanyşygy	Ýaş bilen baglanyşygy
Gipertoniýa keseli	30 ýaşa çenli erkeklerde ýygy, has uly ýaşlarda - aýallarda.	Ýaşyň artmagy bilen yzygiderli we ähmiýetli ýokarlanýar.
Stenokardiýa we miokardýň infarkty	Erkeklerde ýygy.	Ýaşyň ýokarlanmagy bilen yzygiderli ýokarlanýar, 50-59 ýasda maksimuma ýetýär.
Rewmatizm (ilki ýüze çykarylan)	7 ýaşa çenli aýallarda ýygy, soňra birneme erkeklerde.	7 ýaşa çenli maksimuma golaýlaşýar. Mekdep ýaşlylarda maksimuma ýetip, soňra peselýär.

Ösüp barýan ýurtlarda-da ýürek-damar keselleriniň sany artýar. Ilatyň ýürek-damar kesellerinden jyns we ýaş boýunça ölümçilik görkezijileri 52-nji tablisada görkezilýär.

Tablisa 52

Ilatyň ýürek-damar kesellerinden ölümçilik görkezijileri (20 ýaşa çenli ölümçilik görkezijileri 1 diýlip kabul edilen)

Jynslar	Ýaşlar					
	20 çenli	20-29	30-39	40-49	50-59	60 we uly
Erkekler	1	4.3	18.0	53.0	155.3	841.2
Aýallar	1	3.2.	8.2	23.2	75.7	751.2

Ýaşyň artmagy bilen aýallarda-da, erkeklerde-de ýürek damar kesellerinden ölümçilik ýokarlanýar. 53 tablisanyň maglumatlaryndan görnüşi ýaly, erkekleriň ähli ýaş toparlarynda, aýallara seredeninde, ýürek-damar kesellerinden ölümçilik görkezijileri ýokarydyr. Ortaça bolsa ähli ýaşlar boýunça ölümçilik aýallarda

ýokarydyr, munuň özi erkekleriň we aýallaryň ýaş düzümindäki tapawutlar bilen baglanşyklydyr.

Tablisa 53

Erkekleriň we aýallaryň dürli ýaş toparlarynda ýürek-damar kesellerinden ölümçilik derejeleriniň gatnaşygy (aýallaryň her bir ýaş toparyndaky ölümçilik görkezijisi 100 deň diýlip kabul edilen)

Jynslar	Ýaşlar						
	20 çenli	20-29	30-39	40-49	50-59	60 we uly	Hemmesi
Aýallar	100,0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Erkekler	105.7	141.9	231.7	240.2	216.5	118.3	75.9

Belli boluşy ýaly, ýaş düzüminiň täsirini aýyrmak üçin standartlaşdyrylan görkezijiler hasaplanylýar. Eger-de erkekleriň we aýallaryň ýaş boýunça düzümi deň bolan halatynda, reumatizmden başga ähli ýürek-damar kesellerinden ölümçilik erkekleriň arasynda ýokary bolardy.

Wajyp ýürek-damar kesellerinden ölümçilik görkezijileriniň ýokarlanmagy, ölümçiligiň hakykatdan hem ýokarlanmagy bilen bir hatarda, ilatyň garramagy, anyklaýyşyň gowulanmagy we ölümiň esasy sebäpleriniň has takyk kesgitlenilmegi ýaly sebäpler bilen hem şertlenýär.

Dogry, ýürek-damar kesellerinden ölümçilik görkezijisiniň ösmegine ilatyň düzümindäki uly we garry ýaşyndaky adamlaryň paý agramynyň artmagy täsir edýär. Emma bu ýagdaýy diňe onuň bilen düşündirip bolmaz. Ýürek-damar keselleri bilen keselçiligiň we olardan ölümçiligiň ýagdaýy hakynda aýdylanda, bu görkezijileriň “ýaşlaşyp” başlanýandygyny hem belläp geçmek gerekdir. Miokardyň infarktynyň, insultyň halatlary häzirki döwürde has ýaş adamlarda barha köp bolup geçýär, ölümçilik görkezijisiniň özi hem ýaşlarda, aýratyn hem orta ýaşlylarda ýokarlandy.

Ýürek-damar keselleri bilen keselçiligiň we ondan bolýan ölümçiligiň ýaşlarda we orta ýaşlylarda ýokarlandygyny käbir barlagçylar subut etdiler. Ý.I. Çazowyň gözegçiligi boýunça keselçilik we ölümçilik ähmiýetli derejede 30-45 ýaş toparlarynda ýokarlanýar. Erkekleriň arasynda näsaglaryň sany aýratyn tizlik bilen 55 ýaşdan pes ýaşlarda, aýallarda bolsa 45-den pes ýaşlarda köpelyändigini belledi. Ölümçilik eýýäm 20 ýaşdan ýokarlanyp başlaýar we onuň ilkinji gezek birden ýokarlanmasy 35 ýaşdan soň ýüze çykýar (öňler bu 45-55 ýaşlarda ýüze çykýardy), her bir soňky bäsýyllyk ölümçilik derejesiniň 1,5 esse ýokalanmagy bilen häsiýetlenýär.

Ýürek-damar keselleriniň ýokary derejede ýaýramagy wagtlaýyn we durnukly işe ýarawsyzlygyň uly görkezijilerine getirýär. Häzirki wagtda ýürek-damar keselleri ilatyň maýypçylygynyň sebäpleriniň arasynda 1-nji ýeri eýeleýär. Ýürek-damar keselleri sebäpli maýyp bolanlaryň ähmiýetli bölegi (4%) 1 topar, aýratyn hem II topary (60%) alýarlar.

Maýypçylygyň sebäpleriniň arasynda ýüregiň işemiki keseli, gipertoniýa keseli, beýniniň damar keselleri agdyklyk edýärler, az derejede bolsa - rewmatizm.

Ýürek-damar kesellerinden bolýan ölümçilik wajyp görkezijileriň biri bolan ömrüň öňde duran ortaça dowamlylygyna ähmiýetli derejede täsir edýär. Ýürek-damar keselleri bu görkezijini birnäçe ýyl (käbir hasaplamalara görä 8 ýyla golaý) gysgaldýar.

Şeýlelikde, gan aýlanyş ulgamynyň keselleri, ähli beýleki kesellere seredeniňde ýokary derejede ilatyň häzirki döwürdäki patologiýasyny, onuň kysymyny ýa-da ugryny üýtgetdi. Şunuň bilen birlikde, ilki bilen ÝDK-niň 4 sany toparynyň ähmiýetini aýratyn bellemek zerurdyr: ýüregiň işemiki keseli, gipertoniýa keseli, beýniniň damar keselleri, ýüregiň dowamly rewmatiki keselleri. Bu keseller şu kesel toparynyň ähli kesellerinden bolýan ölümçiligiň 90%-ne getirýärler (tabl. 54).

Tablisa 54

Ýürek-damar keselleriniň esasy toparlarynyň ýaýraýşy we olardan ölümçilik

Kesel toparlary	Ýaýraýşy (1000 adama)	Ölümçilik (1000 adama)	Ähli ÝDK bolýan ölümçilikdäki paý agramy	Umumy ölümçilikdäki paý agramy
Ýüregiň işemiki keseli	130-140	1,8	47	21
Gipertoniýa keseli	50-60	0,8	22	10
Beýniniň damar zeperlenmeleri	30-40	0,65	19	9
Ýüregiň dowamly rewmatiki keselleri	20-30	0,15	4	2
Hemmesi	230-270	3,4	92	42

Ykdysady taýdan ösen ýurtlaryň aglabasynda ÝDK ortaça her bir 4-nji ýaşajyda gabat gelýär, olardan ölümçilik bolsa ilatyň umumy ölümçiliginiň 50% gowragyny tutýar.

Ýöne bu kesellerden, ilkinji nobatda bolsa ýüregiň rewmatiki keselinden ölümçiligiň peselýän meýliniň bardygyny bellemän geçmek bolmaz. Mysal üçin, rewmatizmden ölümçilik peselýär, ýüreginde rewmatiki ýetmezçiligi bolan näsaglaryň sany azalýar. Ykdysady taýdan ösen döwletlerde beýleki ÝDK-den hem ölümçiligiň we keselçiligiň peselmek meýli ýüze çykýar. BSGG ýürek-damar kesellerinden ölümçilik hakyndaky maglumatlarynda, birnäçe ýylyň içinde bu kesellerden ölümçiligiň standartlaşdyrylan görkezijisi 40-69 ýaş toparlarynda käbir ýurtlarda (Ýaponiýada, ABŞ-da, Kanadada, Fransiýada, Şwesiýada, Finlýandiýada) erkeklerde 36%, aýallarda 41 % çenli azalandygy barada habar berilýär (1991ý.). Munuň esasy sebäbi bolup, ilatyň arasynda *sagdyn durmuş ýörelgesini* kemala getirmek - ilkinji nobatda çilim çekmegi azaltmagy, duzy az ulanmagy, ösümlik ýaglaryny köp peýdalanmagy, gipodinamiýa bilen göreşi we arteriýal gan basyşyna yzygiderli gözegçilik etmegi wagyz-nesihat etmek durýar.

Emma şunuň ýaly ýagdaý heniz diňe käbir ýurtlarda ýüze çykýar, aglabasynda bolsa ölümçilik belli bir derejede saklanýar ýa-da ýokarlanmagyny dowam edýär. Ýöne ölümçiligiň we ÝDK ýaýramak meýliniň azalmaga tarap öwrülme delili, özüçe uly üns berilmegine mynasyp bolup, ýürek-damar keselleriniň howply faktorlary bilen göreşiň ähmiýetiniň artýandygyny aňladýar.

Ýurdumyzyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministriliginiň 1998 ýyldaky maglumatlaryna laýyklykda, biziň ýurdumyzda ýürek-damar keselleri ilatyň umumy keselçiliginiň düzüminde 6,4% paý agramyny tutup, 4-nji ýeri eýelediler we ilatyň 1000 sanyna ýürek-damar keselleriniň 33,9 halaty gabat geldi. Ýürek-damar keselleriniň soňky ýyllardaky derejesini 1991-nji ýylyň maglumatlary bilen deňeşdireniňde onuň ähmiýetli derejede peselendigini bellemek bolýar. Eger-de onuň derejesi 1991-nji ýylda 1000 ilata 58,8 halata laýyk bolan bolsa, onda 1998-nji ýylda, bellenilip geçilişi ýaly 33,9 deň boldy. Ýürek-damar keselleriniň welaýatlar ilatynyň arasynda ýaýraýşy deňeşdirilende, onuň has ýokary derejesini Aşgabat şaheriniň ilatynda (46,1), has pes derejesini bolsa Ahal (19,7) welaýatynda bellemek bolýar. Aşgabat şaheriniň ilatynyň keselçiliginiň düzüminde ÝDK 8,4% paý agramyny tutup, 3-nji ýeri eýelediler.

Ýürek - damar keselleri ýurdumyzda esasan hem uly ýaşlylarda köp duş gelýär. Haçanda olar cagalaryň keselçiliginiň düzüminde ilkinji on keseliň hataryna girmeyän bolsalar, onda uly ýaşlylarda 10,1 % paý agramyny tutup, 3-nji ýeri eýeleýär. Uly ýaşly ilatyň 1000-de ÝDK 59,1 halaty duş gelýär. Onuň has ýokary derejelerini Aşgabat şaherinde (67,8), Mary welaýatynda (66,8) we Lebapda (66,7) bellemek bolýar.

Ýürek-damar keselleriniň ilatyň ölümçiliginiň sebäpleriniň düzüminde tutýan paý agramy we eýeleýän orny 1960-njy ýylda 14,5% bolup, 3-nji ýeri eýelänliginden, 1992 ýylda 41,4% bolup, 1-nji ýere geçdi. 1998-nji ýylyň maglumatlaryna laýyklykda ÝDK biziň ýurdumyzda 64 ýaş aýratylyş adamlaryň ölümçiliginiň sebäpleriniň düzüminde 43,3%, 65 we ondan ýokary ýaşdaky adamlarda bolsa - 78,1% paý agramyny tutup, 1-nji ýeri eýeleýärler.

Ýürek-damar keselli näsaglara bejeriş-öňüni alyş kömeginiň guralyşy. Biziň ýurdumyzda ýürek-damar keselli näsaglara saglyk kömegini bermek maşgala lukmançylygy işiniň düzüm bölegi, şeýle hem ýöriteleşdirilen kardiologiýa gullugynyň esasy wezipesi bolup durýar. Ýürek we damar keselleriniň öňüni almagyň we bejermegiň esasy guramaçylyk iş görnüşi sagaldyş gözegçiligidir. Bejeriş-öňüni alyş çäreleriniň ýokary netijelerini keseliň başlangyç döwürlerinde gazanmak bolýar. Näsaglary irki döwründe ýüze çykarmak maksady bilen lukmanlar, olary saglyk öýlerinde kabul edenlerinde, şeýle hem öýlerinde baryp görenlerinde ýüz tutmanyň sebäbine seretmezden, arterial gan basyşyny ölçeyärler we ýürek-damar ulgamynyň ýagdaýyny barlaýarlar. Senagat kärhanalarynyň işçileriniň, okuwçylaryň, işleýän ýetginjekleriň we ilatyň beýleki toparlarynyň hem öňüni alyş barlaglarynyň uly ähmiýeti bardyr.

Keseliň häsiýetine we näsagyň ýagdaýyna baglylykda lukmanlar bejeriş-öňüni alyş çäreler hataryny - derman serişdeleri bilen bejerişi, hassahana şertlerindäki bejergini, fizioterapiýany, bejeriş bedenterbiýesini, şypahana bejergisini we başgalary göz önünde tutýarlar.

Ýürek-damar keselleriniň giňden ýaýramaklygyny, olaryň arasynda bolsa birinji ýeri ýüregiň işemiki keseliniň we gipertoniýa keseliniň tutýanlygyny we näsaglaryň bu toparlarynda bejeriş hem-de önüni alyş çärelerini gowulandyrmagyň zerurlygyny göz önünde tutup, ýurtda kardiologiýa gullugy döredilipdi. Kardiologiýa gullugynyň düzümine saglyk öýleriniň degişli otaglary, hassahanalaryň ýöriteleşdirilen bölümleri, tiz kömek toparlary girýär. Kardiologiýa otaglarynyň, bolumleriniň işlerini utgaşdyrmak, olaryň önünde goýulan wezipeleriň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek we olara guramaçylyk - usulyýet kömegini bermeklik, wezipeden daşary baş kardiologlara (ýurduňky, welaýatyňky, şäheriňki) tabsyrylandyr.

Kardiologiýa otaglary edaralaryň işleýän territoriýasyndaky ilaty ýürek-damar ulgamynyň kesellerinde ýokary derejeli bejeriş-anyklaýyş kömegi bilen we ýürek-damar patologiyasynyň önüni almak çärelerini işläp taýýarlamagy üpjün edýän saglyk öýleriniň ýöriteleşdirilen düzüm bölegi bolup durýar.

Bu otaglaryň esasy wezipeleri bolup: ýürek-damar keselli näsaglara bejeriş-önüni alyş kömegini bermek, olary irki döwründe ýüze çykarmak, önüni almak we saglyk hyzmatynyň hilini ýokarlandyrmak boýunça guramaçylyk we usuly çärelerini işläp taýýarlamak we geçirmek durýar.

Bu wezipelere laýyklykda kardiologiýa otagy ýürek-damar keselli näsaglara maslahatlary berýär, stenokardiýanyň ýygy tutgysy, seýle hem ritminde bozulmalary bolan ýüregiň işemiýa keselinde, gipertoniýa keseliniň Ila derejesinde, miokardyň infarktyny başdan geçiren näsaglarda sagaldyş gözegçiligini we bejergisini amala aşyrýar.

Ondan hem başga bu otag sagaldyş gözegçiligi boýunça işleri seljerýär, amala ýürek-damar keselli näsaglary anyklamak, bejermek we keseliň önüni almaklygyň täze usullaryny girizýär, lukmanlaryň we şepagat uýalarynyň kardiologiýa babatynda hünärmenlik derejesini ýokarlandyrmaga we ilatyň arasynda ýürek-damar keselleriniň önüni almak boýunça bilimleri wagyz-nesihat etmeklige gatnaşýar.

Kardiologiýa otagynyň lukmany wezipesine, kardiologiýa boýunça ýörite taýýarlygy geçen we lukmançylyk işinde azyndan 3 yyl işlän lukman belleniýär.

Otagyň lukmany maşgala lukmanlary we beýleki ugurdaky lukman-hünärmenler bilen jebis aragatnaşykda işleýär.

Ýüregiň işemiýa keselinde, miokardyň infarktynda, gipertoniýa keselinde we beýleki ýürek-damar kesellerinde näsaglara ýöriteleşdirilen hassahana kömegi, köp ugurly hassahanalaryň düzüm bölegi bolup durýan kardiologiýa bölümlerinde berilýär.

Bölümdäki näsaglara ýokary derejeli bejeriş-anyklaýyş kömegini bermek bilen bir hatarda, olar hassahanalaryň beýleki bölümleriniň lukmanlaryna ýürek-damar keselli näsaglary anyklamak we bejermek soraglarynda maslahat kömegini berýärler.

Kardiologiýa gullugynyň ylmy-usulyýet merkezi bolup “Kardiologiýa ylmy-kliniki merkezli hassahana” hyzmat edýär. Kardiologiýa ylmy-kliniki merkezli hassahana ýürek-damar kesellerini we ölümçiligi üzül-kesil azaltmak boýunça, keselleri bejermegiň, önüni almagyň täze usullaryny işläp düzmek, ýurdumyzda we dünýäde kardiologiýa ugrundan ylmyň gazananlaryny Türkmenistanyň şertlerine kybaplaşdyryp, milli saglygy goraýşa ornaşdyrmakda belli bir öňe gidişlikleri gazandy.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde täze anyklaýyş usullary, ýagny ýüregi elektrokardiografiki kartalaşdyrmak, ýüregiň elektrofiziologiki barlaglary, reňkli doppler ehokardiografiki barlaglar ýaly häzirkizaman tehnologiýalar özleşdirildi.

Dünýä ülnülerine gabat gelýän täze rentgen, ultrases we dem alyş enjamlary, şeýle-de kardiomonitorlar we gije-gündiziň dowamynda EKG gözegçiligini geçirýän “Holter-monitor” enjamlary oturdyldy. Bu anyklaýyş usullar patologiýa hereketi barada takyk maglumat almaga we ýürek-damar ulgamyna, morfologiki we funksional bozulmalaryň derejesine baha bermäge mümkinçilik berýär.

Kardiologiýa ylmy-kliniki merkezli hassahana ýurdumyzyň kesel bejeriş-öňüni alyş, bejeriş-anyklaýyş, maslahat beriş we okuw usulyýet merkezi hökmünde hem bellidir. Onuň esasy wezipeleriniň biri – ylmy barlaglary geçirmek we ylmyň gazananlaryny gönüden-göni saglygy goraýyşyň iş tejribesine ornaşdyrmak bolup durýar. Ylmy barlaglar ýürek-damar ulgamynyň keselleriniň döreýşiniň sebäplerini anyklamaga, klinikasynyň we geçişiniň ýerli aýratynlyklaryny öwrenmäge hem-de keselleri bejermäge we olaryň öňüni almaklyga gönükdirilendir. Ýürek-damar ulgamynyň esasy keselleriniň, şol sanda arterial gipertoniýanyň, ýüregiň işemiýa keseliniň, dilatasiýaly kardiomiopatiýanyň, ýokanç endokarditiň we reumatizmiň etiopatogeneziň we klinkasynyň meseleleri işlenilip taýýarlanylady.

Türkmenistanda ilkinji gezek ýürek ritminiň näsazlygyny barlamagyň anyklaýyş usuly - gemodinamiki test ornaşdyryldy, bu usul operasiýadan soň stimulýasiýanyň ýaramly tertibini seçip almaga mümkinçilik berýär we operasiýa edilen näsagyň ýagdaýyny gowulandyrýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda belleýşi ýaly, paýtagtymyzdaky S. A. Nyýazow adyndaky Halkara medisina merkezi ýürek kesellerini adaty we ýörite barlag usullary bilen anyklamaga, konserwatiw we operatiw ýollary bilen bejermeklige ýöriteleşendir. Bu merkezde ýürek kesellerini anyklamakda däp bolan elektrokardiografiýa, ehokardiografiýa, rentgen barlaglaryndan başga-da, ýüregiň boşluklaryny zondirmek, koronar we bedeniň beýleki damarlarynyň geçijilik derejesini inwaziw usul bilen anyklamak (angiokardiografiýa), gemodinamikany Swan Gansyň ýüzüji, termodilýusion kateteriniň üsti bilen öwrenmeklik ýola goýulandyr. Şeýle-de merkeze ýüz tutan näsaglar Holter boýunça gije-gündiz EKG monitoringi, ýadromagnit rezonans tomografiýa, kompýuter tomografiýa arkaly öz kesellerini anykladyp bilýärler.

S. A. Nyýazow adyndaky Halkara medisina merkezine bejergi üçin ýüz tutan näsaglar ýürek keselleri, hirurgiýa, depginli bejeriş bölümlerde ýatymlaýyn bejergi alýarlar. Bölümlerde näsaglaryň keselleri boýunça ýörite bejergileri almak üçin oňaly şertler döredilip, olar degişli lukmançylyk enjamlary bilen üpjün edilen. Bu merkezde dürli ýürek keselleriniň konserwatiw bejergisinden başga-da, ýüregiň dogabitdi we gazanylan nogsanlyklaryny, ýüregiň işemiýa keselini hirurgiýa ýoly bilen bejermeklik amala aşyrylýar. Merkez işe başlanyndan bäri ýüregiň nogsanlyklary boýunça türkmen lukmançylygyna 20-den gowurak operatiw bejergileriň görnüşleri ornaşdyryldy. Merkeziň häzirki zaman barlag we bejeriş gurallary, enjamlary bilen üpjün edilmegi, ýüregiň köp nogsanlyklaryny, ýüregiň has çylşyrymly dogabitdi nogsanlyklaryny operasiýa ýoly bilen bejermeklige, çylşyrymly

bolan aorta koronar şuntirleme operasiýalaryny geçirmeklige şert dörettdi. Şeýle-de rentgen guralynyň gözegçiliginde öýken arteriýasynyň gysylmalaryny ýörite ballon arkaly giňeltmek, daralan damarlara, şol sanda ýüregiň (koronar) damarlaryna ballon angioplastikasy we tantal stentini goýmaklyk ýaly bejergi usullary amala ornaşdyryldy.

Saglygy goraýyşda halkara gatnaşyklaryny ösdürmekligiň netijesinde Türkmenistanyň ilatyna kardiohirurgiýa kömegi kāmilleşdirildi. Bu babatda Mýunhen şäherindäki Kardiohirurgiýa merkeziniň, ylaýtada professor Gans F. Maýsneriň ýardam bermeginde Türkmenistanyň kardiohirurg, anesteziolog, perfuziolog, angiograf lukmanlary öz hünär kāmilliklerini ýokarlandyrdylar, tejribelerini artdyrdylar. Professor Maýsner Türkmenistana yzygiderli gelip, bu ýerde ýürekde geçirilýän çylşyrymly operasiýalary amala aşyrmak bilen, lukmanlaryň hünär derejeleriniň ýokarlanmagyna ýardam berýär.

Ýürekde geçirilýän operasiýalar bilen bilelikde ýürek kesellerini anyklamakda esasy we gutarnykly netijeleri berýän ýürek boşluklaryny barlamaklyk we selektiw koronarografiýa usuly saglygy goraýyş amalyna ornaşdyryldy. Bu usul arkaly ýürek gapaklarynyň daralmalaryny ýörite balonlaryň kömegi bilen giňeldilmeginiň – ballonoplastikanyň ornaşdyrylmagy käbir ýagdaýlarda ýürege tyg degirmesizden bejergileri amala aşyrmaga mümkinçilik berdi.

Howply täze döremeler we olara garşy göreşiň guralyşy

Howply täze döremeler (HTD) durmuş gigiýenasynda we kliniki lukmançylykda aýratyn orny eýeleýär, munuň özi HTD-iň häzirki döwür patologiýasyndaky roly bilen baglydyr. Ykdysady taýdan ösen döwletlerde XX-nji asyryň 40-50-nji ýyllaryndan başlap, ýokanç we käbir başga kesellerden keselçiligiň we ölümçiligiň peselmegi bilen bir hatarda, HTD ilatyň ölümçiliginiň sebäpleriniň düzüminde özüniň paý agramy boýunça 2-nji ýeri eýeleýärler, ýagny 2-nji belgili “öldüriji” bolup durýarlar.

Howply täze döremeler millionlarça adamlaryň ölümünüň sebäbi bolup durýarlar. Bütin dünýäde HTD keselinden bir ýylda 5 milliona çenli adam ölýär we ol baýy hem, garyby hem sylanok diýip 1970-nji ýyllaryň ahyrynda ýazypdylar. Soňky ýyllarda bolsa ol 6 milliondanam gowurak ölüme getirýär. Bu ýagdaý HTD giňden ýaýrandygyna şaýatlyk edýär. Onuň ýaýraýyş derejesi diňe bir ýokarylygy bilen çäklenmän, eýsem entäk hem ýokarlanmak meýli bar. BSGG çaklamalaryna görä 2020-nji ýyldan başlap dünýäde her ýylda 20 milliona golaý HTD täze halatlary hasaba alynar diýlip garaşylýar. Keselçiligiň ýokarlanmagy diňe bu keselleriň anyklanylyşynyň gowulanmagy hem-de HTD has köp duş gelýän uly ýaşyndaky adamlaryň sanynyň artmagy bilen baglylykda bolman, eýsem keselleýjiligiň hakykatdan hem ýokarlanmagy (esasan hem öýkeniň we ganyň HTD keseliniň) bilen hem baglydyr.

HTD-iň döremeginde zähmet we ýaşayyş şertleriniň täsirleriniň, gigiýeniki kadalaradan we düzgünlerden boýun gaçyrylmagynyň kesgitli rolunyň bardygy takyklandyryldy. Käbir zyýanly önümçilikleriň HTD getirýänligi subut edildi, käbir preparatlaryň bolsa olaryň ösmegine ýardam edýändigini anyklanyldy.

Meseläniň durmuş ähmiýeti HTD döremeginde hünär bilen baglanyşykly ýagdaýlaryň täsiriniň barlygy bilen hem düşündirilýär. Mysal üçin, iňlis barlagçylary ilkinji bolup turba arassalaýjylarda öýkeniň HTD keselini kesgitlediler. Aýratyn önümçilik we hünär şertlerinde HTD käbir ýerleşmeleriniň ýüze çykyş ýygylgy birden ýokarlanýar. Anilin reňklerini öndürýän kärhanalaryň işçileriniň arasynda peşew synalarynyň HTD has ýygýdan hasaba alynýar, nikel önümçiliginiň işçileriniň arasynda öýkeniň HTD has ýokary görkezijileri hasaba alynýar, radioaktiw şöhleleri täsir edýän işçileriň arasynda bolsa gan dörediji ulgamyň we limfa dokumasynyň HTD keselleri has ýaýrandyr.

Hindistanyň alymlarynyň maglumatlary, HTD keselleri bilen keselçiligiň derejesiniň we hünär, zahmet hem-de ýaşayyş şertleriniň arasynda ykjam baglanyşygyň bardygyny görkezýär. Mysal üçin, Hindistanda iýmit siňdiriş ulgamynyň ýokarky böleginde HTD has ýokary görkezijileri hünär derejesi pes işçileriň arasynda (37,5), soňra daýhanlaryň arasynda (32,1) ýüze çykarylýar (degişli toparlardaky her 100 000 adamda).

Gigiýenistler we onkologlar önümçilik kanserogenlerinden başga ionlaşan radiasiýanyň, atmosferanyň we suw howdanlarynyň hapalanmalarynyň, iýmit önümlerine emeli goşundylaryň ilata kanserogen täsirine aýratyn üns berýärler.

Amerikan we iňlis alymlarynyň barlaglary uly şäherleriň ilatynyň arasynda HTD köpçülikleýin ýaýramagynyň, bu şäherleriň howa gurşawynyň nikel, gurşun, uranyň dargama önümleri, stronsiý ýaly elementleri öz içine alýan himiki maddalar bilen hapalanmagy sebäplidigini görkezdi.

HTD döremeginde we ýaýramagynda klimat-geografiki we etniki faktorlary hem öwrenilendir. Ilatyň arasynda deriniň HTD ýaýramagy demirgazykdan günorta tarap artýar (Gara we Hazar deňziniň kenarlary). Esasan hem bu tapawut gün şöhleleriniň, şol sanda ultramelewşe ýagtylyk derejesi, şeýle hem başga klimat-geografiki şertler (howanyň temperaturasy, şemalyň aýratynlygy) bilen kesgitlenýär diýlip hasap edilýär. Agyz boşlugynyň HTD keseli Orta Aziýanyň käbir ýerlerinde aýratyn köp duş gelýär. Erkek adamlaryň arasynda onuň ýaýraýyş ýygylgy 80% ýagdaýda, olaryň nas ulanmaklygy bilen baglanyşdyrylýar (nas-temmäkiniň, külün we käbir ýaglaryň garyndysydyr).

Hazar we başgada käbir deňiz ýakalaryndaky ilatyň arasynda gyzyldödegiň HTD keseliniň ýokary derejede ýaýramagy, iýmitlenmedäki aýratynlyklar - ownuk süňkli, ýaramaz arassalanan balyklaryň peýdalanylmagy (gyzyldödegiň nemli bardasyny yzygiderli şikeslendirip durýan) bilen baglanyşykly diýlip hasap edilýär. Bu sebitlerde çendenaşa gyzgyn iýmitiň ýygy-ýygýdan peýdalanylmagy hem gyzyldödegiň HTD keseliniň ýygylgy bilen baglanyşdyrylýar.

BSGG iýmitlenmegi üýtgetmek netijesinde бүтін дүнýäde HTD bilen keselçiligi 30% azaltmak mümkin diýip hasap edýär. Şu ýerde mesele hökmünde iýmitlenmek boýunça soraglary ilata wagyz-nesihat etmekligi kämilleşdirmek durýar. Häzirki döwürdäki ýaglara baý, kletçatka we gök-önümlere garyp bolan iýmitlenmegi üýtgetmek, keselleriň önüni almagyň esasy meseleleriniň biri bolup durýar.

Durmuşdaky kanserogen zyýanlaryň arasynda çilim çekmekligiň aýratyn ähmiýeti bardyr. BSGG maglumatlaryna laýyklykda öýkeniň HTD keseli 90% golaý

halatda çilim çekmeklik netijesinde ýüze çykýar. Her günde çekilýän çilimiň sanynyň we soňlygy bilen öýkeniň HTD keseliniň döremeginiň arasynda takyk baglanyşyk bardyr. 30 we ondan hem köp ýyllap, günde bir guty çilim çekýänleriň HTD bilen kesellemeginiň töwekgelçiligi, çilim çekmeýänleriňkiden 20 esse ýokary hasap edilýär. Çilimi 15-20 ýaşlarynda başlanlaryň, ony 25 ýaşdan soň başlanlara seredeniňde, öýkeniň HTD keselini gazanmagynyň uly töwekgelçiligi bardyr. BSGG hasaplamalaryna görä, çilim çekmeklige garşy güýçli we jemlenen halkara hereketiň kömegi arkaly biz HTD bilen keselçiligi 2020 ýylda 20 % azaldyp bileris.

Şeýlelikde, häzirkä döwürde HTD öňüni almak, anyklamak we olary bejermek maksatnamalaryny amatly guramak işleri islendik ykdysadyýeti bolan döwlet üçin köptaraplaýyn meseleligine galýar.

Howply täze döremeler bilen ilatyň keselçiligi we ölümçiligi. HTD garşy üstünlikli göreşmek üçin olaryň mukdary we ýaýraýyş aýratynlyklary baradaky maglumatlar zerurdyr. Gynançly bolsada HTD-iň statistikasi gutarnykly doly däl.

Soňky wagtlara çenli bu keselleriň ýaýraýyş hakynda netije çykarmagyň esasy çeşmesi bolup, dünýäniň ähli ykdysady taýdan ösen ýurtlary tarapyndan çap edilýän ilatyň ölümçiligi hakyndaky maglumatlar durýardy. Emma bu maglumat çeşmesi onkologiki keselleriň ýaýraýyşyny häsiýetlendirmek üçin ýeterlikli bolmaýar, sebäbi ölümçilik (letallyk) derejesi (ölenleriň keselli adamlaryň sanyna bolan göterim gatnaşygy) HTD dürli ýerleşmelerinde birmeňzeş däl.

Keselçiligiň statistikasi onuň doly dældigine garamazdan, HTD dürli ýerleşmeleri bolan näsaglar hakynda köpçülikleýin maglumat almaga mümkinçilik berýär. Ony HTD epidemiologiýasynyň käbir soraglary öwrenilende peýdalanmak mümkindir, sebäbi ol keselçiligiň daşky gurşawyň täsirleri bilen baglanyşygyny we onuň dürli ykdysady-geografiki territoriýalarda ýaýraýyş aýratynlyklaryny kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Biziň ýurdumyzda keselçiligiň statistikasyna uly üns berilýär. HTD näsaglary hasaba almagyň iki sany özara baglanyşykly ulgamy bardyr: ilkinji gezek HTD keseli kesgitlenen näsaglary ýörite habarnamada hökmany hasaba almak we onkologiki edaranyň işleýän territoriýasynda ýaşayan onkologiki keselli näsaglaryň sagaldyş gözegçiligi hasabatly ulgamy.

Düzgün boýunça HTD-ni näsagyň ömründe ilkinji gezek ýüze çykaran ähli lukmanlar Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň tassyklan ýörite habarnamanyň görnüşini doldurýarlar we ony näsagyň ýaşayan ýerindäki onkologiki edara gönükdirýärler. Onkologiki edara bu habarnamadaky maglumatlary ilki bilen operatiw maksatlar üçin peýdalanýar. Näsagy sagaldyş gözegçiligine almak we ony ähli taraplaýyn barlamak hem-de bejermek çäreleri görilýär. Soňra olar statistiki taýdan işläp taýýarlanylýar, jemleýji görkezgiçler düzülýär, olaryň maglumatlaryny HTD keselleriniň ýaýraýyşyndaky kanunalaýyklyklary we olaryň daşky gurşawyň kesgitli täsirleri bilen baglanyşygyny ýüze çykarmak maksady bilen seljerýärler.

Onkologiki edaranyň gözegçiliginde durýan näsaglaryň sagaldyş gözegçiliginiň hasabatly HTD näsaglaryň umumy sanyny bilmäge mümkinçilik berýär, sebäbi bu näsaglar бүтін ömrüniň dowamynda onkologiki edaranyň gözegçiliginde durýarlar. Şeýle näsag toparlarynyň sany, HTD bilen her ýylky täze ýüze çykarylan näsaglaryň sanyna seredeniňde ähmiýetli derejede ýokarlanýar.

Häzirki döwürde ykdysady taýdan ösen ýurtlaryň ilatynyň keselçiliginiň düzüminde HTD paý agramy kän bir uly däl. HTD bilen keselçilik ortaça aýallarda, erkeklere seredeniňde azyrak ýokarydyr (tabl. 55).

Tablisa 55

Howply täze döremelerden keselçiligiň ýaş-jyns görkezijileri (100 000 ilata)

Jynslar	Ýaş toparlary						Hemmesi
	30 ýaş a çenli	30-39	40-49	50-59	60-69	70 we uly	
Erkekler	11,0	61,5	214,0	582,5	1112,6	1337,2	189,0
Aýallar	11,5	79,6	209,9	420,4	615,0	694,4	192,5

Keselçiligiň ýokary görkezijileri aýallaryň 30 ýaşyna çenli, 30-39 ýaş toparlarynda ýüze çykýar. Erkekleriň orta, uly we gartaşan ýaş toparlarynda bolsa keselçilik görkezijileri aýallara seredeniňde has ýokarydyr. Erkeklerde-de, aýallarda-da HTD bilen keselçiligiň ýokary görkezijilerini 70 we ondan ýokary ýaşlarda görmek bolýar. Erkeklerde traheýanyň, bronhlaryň, öýkeniň, gyzyldödegiň, aşgazanyň, deriniň, limfanyň we gan dörediji agzalaryň HTD bilen keselçilik görkezijileri has ýokarydyr. Aýallarda bolsa howply täze döremeleriň ähmiýetli bölegini süýt mázleriniň, deriniň, aşgazanyň, ýatgynyň boýunjygynyň HTD keselleri düzýär.

Ykdysady taýdan ösen ýurtlarda HTD ilatyň ölümçiliginiň sebäpleriniň düzüminde 15-22% paý agramyny tutup, bellenilip geçilişi ýaly ikinji ýeri eýeleýär. Bu ýurtlarda soňky ýyllarda Ikinji Jahan urşundan öňki döwür bilen deňeşdirilende, HTD ölümçilik 1,5-2 esse artyp, her 100 000 adama –200-250 we ondan hem köpräk halata ýetýär.

Tablisa 56

Erkekleriň we aýallaryň HTD ölümçilik derejesiniň aýratyn ýaş toparlaryndaky gatnaşygy (aýallaryň ýaş toparlaryndaky ölümçilik görkezijileri 100-e deň diýlip alynan)

Jynslar	Ýaş toparlary				
	30 ýaş a çenli	30-39	40-49	50-59	60 we uly
Aýallar	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Erkekler	120,3	106,0	127,3	182,6	200,6

HTD kesellerinden ölümçilik ýaşyň artmagy bilen görnükli derejede ýokarlanýar. Ölümçilik görkezijisi 45-64 ýaş toparynda birden ýokarlanýar (25-44

ýaş topary bilen deňeşdirende 8-10 esse ýokary), aýratyn hem 65 we ondan ýokary ýaş toparlarynda (30-40 esse). Ýaşyň artmagy bilen ölümçiligiň ýokarlanmagy iki jynsda deňşlidir, ýöne erkekleriň we aýallaryň dürli ýaş toparlaryndaky ölümçilik görkezijileri ähmiýetli derejede tapawutlanýarlar. Bütinlikde alanyňda erkekleriň ölümçiligi aýallaryňkydan ýokarydyr.

Erkeklerde ölümçilige getirýän HTD has köp ýerleşýän ýeri - öýken we aşgazandyr, aýallarda bolsa - süýt mäsleri we ýatgydyr. Ösen ýurtlarda erkeklerde HTD bolýan ölümçiligiň 3/1 bölegini, aýallarda bolsa 5/1 bölegini öýkeniň HTD keseli eýeleýär. Ol erkekleriň arasynda duş gelýän HTD keselleriniň arasynda 1-nji ýeri eýeleýär we Ýewropa ýurtlarynda umumy ölümçiligiň esasy sebäbi bolup durýar.

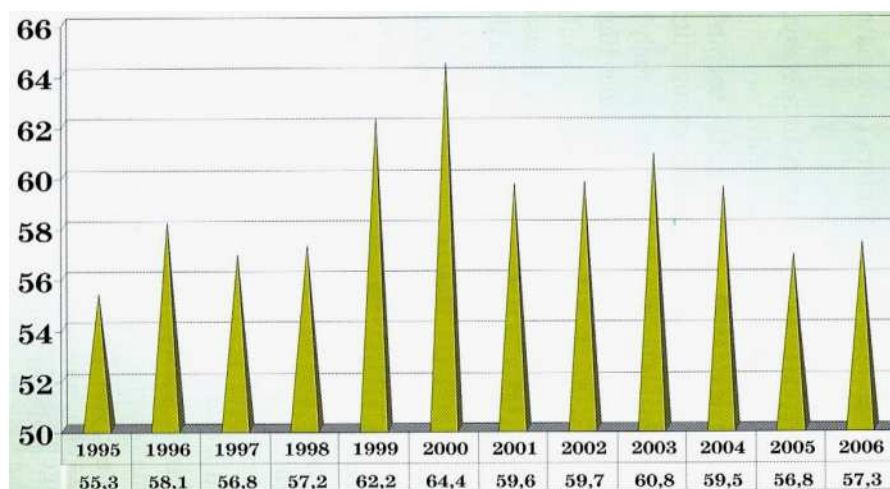
Biziň ýurdumyzda HTD-iň ilatyň umumy keselçiliginiň düzümindäki paý agramy 1% ýakynlykda we ilatyň olar bilen keselleýjiligi 2000-nji ýyldan başlap kemden peselýär (surat 20).

Howply täze döremelere garşy göreşiň guralyşy. HTD garşy göreş ulgamynyň esasy düzgünleri:

1. Onkologiki kesellere garşy göreş gullugynyň döwlet häsiýetliligi.
2. Onkologiki keselli näsaglara kömegiň ähli görnüşleriniň umumy elýeterliligi.
3. Onkologiki kömegiň näsaglara ýakynlaşdyrylmagy.
4. Onkologiki kesellere garşy göreşe umumy bejeriş edaralarynyň gatnaşmagy.
5. Onkologiki keselleriň önüni almakda we olary irki döwründe ýüze çykarmakda çäreleriň köpçülikleýinligi.

Onkologiki kesellere garşy göreşi Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi we onuň guramalary amala aşyrýar. Bu gullugyň ähli halkalary özara baglanyşykly bolup, bir maksatnama we bir usul boýunça işleýärler.

Onkologiki kesellere garşy göreşiň guramaçylygynda esasy edara bolup onkologiki hassahana durýar, olar welaýat merkezlerinde guralýar.

Surat 20. Ilatyň howply täze döreme keseli bilen keselleýjiligi (100 mün ilata)

Olar bilen bir hatarda etrap hassahanalarynyň gününleýiň bejeriş bölümünde, şäher saglyk öýlerinde onkolog lukmanyň otaglary bardyr. Onkologiki hassahanalaryň düzümi, işgärleriniň wezipe tertibi, işiniň guralyşy we usullary Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň buýruklary we görkezmeleri

bilen kesgitlenilýär. Onkologiki hassahananyň esasy iş usuly, onkologiki keselli näsaglara toplumlaýyn saglyk hyzmatyny etmäge ýardam edýän sagaldyş gözegçiligi usulydyr - näsaglary hasaba almak we gözegçilik etmek, bejerişiň netijesine baha bermek, keseli irki döwürlerinde ýüze çykarmaklygy guramak, HTD önüni almaklyga gönükdirilen sagaldyş çärelerini geçirmek, dürli maddalaryň kanserogen täsirini öwrenmek.

Onkologiki hassahana özüniň düzüminde şu aşakdaky bölekleri saklaýar: anyklaýyş – maslahat beriş bölegi, hassahana, guramaçylyk usul otagy.

Onkologiki hassahana Onkologiya ylmy-kliniki merkezi bilen bir hatarda onkologiki keselli näsaglary ýöriteleşdirip bejermek boýunça ylmy-guramaçylyk we usul merkezi, şeýle hem HTD garşy göreşi ylmy esasyda guramak merkezi bolup durýar.

Onkologiki hassahananyň esasy wezipeleri: saglygy goraýyş guramalaryna we edaralaryna HTD garşy göreşiň meýilnamasyny işläp taýýarlamaga kömek etmek; onkologiki otaglaryň işine yzygiderli gözegçiligi üpjün etmek; ähli häzirki zaman toplumlaýyn usullaryny ulanyp näsaglara ýokary derejede bejergi bermek; hasaba alnan näsaglaryň saglyk ýagdaýyna, bejerişiň uzaklaşan netijelerini öwrenip yzygiderli sagaldyş gözegçiligini geçirmek; HTD we onuň önüsyrasyndaky keselleri ýüze çykarmak üçin ilatyň ýöriteleşdirilen önüni-alyş barlaglaryny guramak; onkologiki edaralaryň işi, onkologiki keseller bilen ilatyň keselçiliginiň we ölümçiliginiň dinamikasy hakyndaky maglumatlary ýygnamak, seljermek we saklamak; onkologiki edaralarynyň we umumy bejeriş-önüni alyş edaralarynyň lukmanlarynyň we orta saglygy goraýyş işgärleriniň hünär derejesini we onkologiki habardarlygyny ýokarlandyrmak.

Onkologiki hassahanalara kömekçi hökmünde şäher saglyk öýlerinde we etrap hassahanalarynda onkologiki otaglar döredilýär, olar HTD näsaglaryň maslahat kabul edişligini geçirýärler, olaryň barlagyny, bejergisini guraýarlar, keselçilik we ölümçilik, bejerişiň netijeliligi hakyndaky maglumatlary ulgamlaşdyrýarlar we öwrenýärler, ilatyň saglygy goraýyş gözden geçirmelerini guraýarlar.

Onkologiki keselleriň önüni almagyň, olary irki döwürde ýüze çykarmagyň wajyp çäreleriniň biri bolup, ilatyň köpçülikleýin yzygiderli barlaglaryny geçirmek, ýagny 35 ýaşdan uly erkekleri we 30 ýaşdan uly aýallary barlamak durýar.

Ýurdumyzyň ilatyna onkologiya kömegini amala aşyrmakda guramaçylyk-usulyýet we ylmy-barlag merkezi bolup Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň Onkologiya ylmy-kliniki merkezi hyzmat edýär.

Onkologiya ylmy-kliniki merkezinde (OYKM) “Saglyk” Döwlet maksatnamasynyň çäklerinde önüni alyş çärelerini geçirmek, maşgala lukmanlarynyň we maşgala şepagat uýalarynyň iş ussatlygyny artdyrmak, ýurduň beýleki saglygy goraýyş edaralary üçin bu ugur boýunça lukmanlary we ýörite orta saglygy goraýyş işgärlerini taýýarlamak babatda maslahat okuwlary geçirilýär.

2000-nji ýyldan başlap, umumy bejeriş ulgamynda işleýän saglygy goraýyş işgärleri, şol sanda maşgala lukmanlary we maşgala şepagat uýalary üçin okuwlary ylmy-amaly maslahatlar görnüşinde, esasynda HTD-niň has giň ýaýran we hil görkezijileri kanagatlanarsyz görnüşlerine bagyşlanylyp, halkara guramalary bilen bilelikde geçirilýär. Şeýle çemeleşmäniň çäklerinde 2002-2006-njy ýyllar aralygynda

süýt mázleriniň, iýmit siňdiriş we dem alyş agzalarynyň, ýatgynyň boýunjygynyň howply täze döremeleri boýunça ylmy-amaly maslahatlar ähli welaýat merkezlerinde, Aşgabat şäherinde, Ahal welaýatynyň bolsa her bir etrabynda, şäherinde Birleşen Milletler Guramasynyň Ilat Gaznasynyň ýardam bermeginde geçirildi.

Merkezde ýokary ussatlykly hünärmenleri taýýarlamak ýola goýuldy. Ýurduň saglygy goraýyş edaralary üçin 1995-2006-njy ýyllarda 382 hünärmen, şol sanda 302 lukman we 80 feldşer, göbek eneler taýýarlanyldy. Olar esasan-da hirurg-onkolog, hirurg, radiolog, gematolog, sitolog, endoskopist, onkoginekolog lukmanlary, serediş otaglarynyň göbekeneleridir.

Ýurduň onkologiýa hassahanalaryna, onkologiýa we serediş otaglaryna guramaçylyk-usulyýet taýdan ýolbaşçylyk etmek we olara maslahat-iş kömegini bermeginiň çäklerinde köptaraplaýyn iş alnyp barylýar. Soňky 3 ýylda Onkologiýa merkezinde welaýat onkologiýa hassahanalary üçin hirurglar, lukman laborantlar, gematologlar taýýarlanyldy.

Onkologiýa ylmy-kliniki merkezinde bejeriş usullaryny işläp düzmeklige we kämilleşdirmeklige gönükdirilen ylmy-barlag işleriniň alnyp barylmagyna, olaryň netijeleriniň amaly onkologiýada, ilkinji nobatda merkeziň amaly işinde ulanylmagyna aýratyn ähmiýet berilýär.

Ýörite bejeriş usullarynyň biri şöhle bejergisi bolup durýar. In amatly şöhle bejergi usullaryny amaly işe ornaşdyrmagyň çäklerinde ýumşak dokumalaryň we süňkleriň sarkomalarynda multifraksiýalaşdyrylan şöhle bejergisiniň ulanylmagy bejerginiň möhletini 10 gün azaltmaga mümkinçilik berdi. Limfogranulomatozda köpmeýdanly yzygiderli şöhle bejergisiniň ulanylmagy näsaglaryň bejergini ýeňil geçirmegine we onuň netijeleriniň gowulaşmagyna getirdi. Agyz boşlugynyň we agyzdamagynyň HTD-de superfraksiýalaýyn şöhle bejergisiniň özbaşdak, şeýle hem onuň himiýa bejergisi bilen utgaşdyrylyp, toplumlaýyn ulanylmagy bejerginiň netijelerini 20-30 göterim ýokarlandyrmaga we bejerginiň gaýra üzülmelerini azaltmaga mümkinçilik berdi. Kelläniň, boýnuň we gyzyldödegiň HTD bolan näsaglara şöhle bejergisini özbaşdak we Gidrea serişdesi bilen utgaşdyryp ulanylmagy, bejerginiň netijelerini 15-20 göterim ýokarlandyrmaga mümkinçilik berdi.

Süýt mázleriniň we göni içegäniň HTD bolan näsaglara operasiýadan ön ulyfraksiýalaýyn şöhle bejergisiniň berilmegi, bejerginiň netijelerini gowulandyrmaga, keseliň gaýtalanmazlyk döwrüni uzaltmaga, bejerginiň möhletini 22 gün azaltmaga ýardam etdi. 5-florurasiliň şöhle duýujylygy ýokarlandyrýan serişde hökmünde göni içegesinde HTD bolan näsaglarda, operasiýadan ön şöhle bermeginiň çäklerinde ulanylmagy, bejerginiň netijelerini gowulandyrdy we operasiýa degişli bolan näsaglaryň möçberini artdyrdy. Häzirki wagtda näsaglaryň esasan-da keseliň ötüşen ýagdaýynda kömek üçin ýüz tutýandygyny göz önünde tutup, Merkezde göni içegäniň HTD-iň ýerli ýaýran görnüşlerinde radikal bejergini geçirmeklik mümkinçiliklerini artdyrmaklyga gönükdirilen ylmy-barlag işleri alnyp barylýar.

Merkezde hirurgiki usulyň beýleki ýörite bejergi usullary bilen toplumlaýyn – utgaşdyrylan görnüşlerde ulanylmagyna, bu usullary kämilleşdirmeklige örän uly orun berilýär. Kelläniň we boýnuň täze döremelerinde HTD-iň ýaýramak derejesini

we morfologiki gurluşyny göz önünde tutmak bilen giňeldilen we toplumlaýyn giňeldilen operasiýalar giňden ýerine ýetirilýär. Kekirdegiň HTD-ni anyklamak, bejermek we gelejegini kesgitlemek usullarynyň işlenip düzülmegi, bu näsaglary toplumlaýyn barlamaklygyň gerekdigini ylmy taýdan esaslandyrmaga we hirurgiki bejerginiň degişli möçberlerini kesgitlemäge mümkinçilik berdi. Damagyň we gyzyldödegiň boýun böleginiň, ýüz – eňeğiň, kelle çanagynyň we galkan görnüşli maziň ýerli ýaýran HTD-de süňkleriň we ýumşak dokumalaryň defektlerini ýapýan operasiýalar işlenip düzüldi we amaly işe ornaşdyryldy. Daýanç-herakete getiriş ulgamynyň togalak süňkleriniň täze döremelerinde olaryň işlemek taýdan goraýjy we tygşytlajy operasiýalary amaly işe ornaşdyryldy. Soňky ýyllarda süňkleriň täze döremeleri we olara meňzeş keseller sebäpli süňkleriň rezeksiýasy, metal endoprotezleri goýmak, operasiýa netijesinde süňküň gysgalmagyny Ilizarowyň enjamynyň kömegi bilen uzaltmak, HTD-li süňküň proksimal bölegi rezeksiýa edilende onuň defektini kiçi injik süňki bilen autoplastika etmek, süňkleriň plastikasyz rezeksiýasy, täze döremeleriň ekskoleziýasyndan soňky autoplastikasy ýaly we beýleki operasiýalar ýerine ýetirilýär. Şeýle operasiýalar bejerginiň netijelerini we näsaglaryň durmuşynyň hilini gowulandyrmaga mümkinçilik berýär.

Onkologiýa YKM-iň wajyp wezipeleriniň biri näsaglaryň keseli anyklanandan soň olara wagtynda degişli ýörite bejergini geçirmek bolup durýar. Ýörite bejergi geçirilende ilkinji nobatda amaly işe dünýä derejesindäki öňdebaryjy usullaryň ornaşdyrylmagyna üns berilýär. Kolorektal HTD-de Merkeziň amaly işine giňeldilen we artbujak deşiginiň bürmegini saklap galýan operasiýalar ornaşdyryldy. Şeýle operasiýalar kolorektal HTD bolan näsaglaryň 70 göterim golaýynyň ýaşayş hilini gowulandyrmaga, olary durmuş-zähmet taýdan dikeltmäge mümkinçilik berýär. Operasiýalardan soň näsaglaryň ömrüniň dowamlylygy 5 ýyldan uzak bolan näsaglaryň möçberi 72 göterime ýetýär.

Öýkeniň HTD-de olaryň ýaýraýş derejesine baglylykda lobektomiýa, bilobektomiýa, pulmonektomiýa, giňeldilen we giňeldilen-toplumlaýyn operasiýalar ýerine ýetirilýär. Operasiýalardan soň 5 ýyl we ondan aňry ýaşayan näsaglaryň möçberi 25-50 göterime ýetýär. Gyzyldödegiň HTD sebäpli Lýuisiň we Gewrlogiýň operasiýalary ýerine ýetirilýär. Näsaglaryň operasiýalardan soňky ömrüniň 3 ýyl dowamlylygy 41,6 göterime ýetýär. Ýörite bejerginiň ýene bir görnüşi bolan himiýa bejergisi Merkeziň amaly işine giňden ornaşdyryldy.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda belleýişi ýaly, “2007-nji ýylda Aşgabatda 200 orunlyk häzirki zaman Onkologiýa merkeziniň hem-de ähli welaýatlarda dünýä ülnülerine gabat gelýän Ene mähri merkezleriniň gurlup başlanmagy, Aşgabat şäherinde we welaýatlarda hereket ediji flýurografiýa sanitar maşynlarynyň işläp başlamagy, şeýle hem welaýat merkezlerindäki saglygy goraýyş, anyklaýyş merkezleriniň ilata hyzmaty, Onkologiýa YKM-iň maddy-tehniki binýadynyň berkidilmegi, bu ugry ösdürmegi göz önünde tutýan döwlet meýilnamasyny ýerine ýetirmegiň çäklerinde saglygy goraýyşyň ilkinji basgançagynyň häzirki zamanyň talaplaryna laýyk edilip gurulmagy, ýurdumyzda howply täze döremelere garşy göreşde hil we möçber taýdan täze bir döwrüň başlanýandygyny aňladýar”.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasyna laýyklykda ýurdymyzyň ilatynda ýygy duş gelýän HTD (agyz boşlugynyň, öýkeniň, kekirdegiň, gyzyldödegiň, aşgazanyň, ýogyn içegäniň, göni içegäniň, sünkleriň, aýllaryň çanaklygynyň jyns agzalarynyň, süýt mäsleriniň, galkan görnüşli mäsiniň) döreýiş we kliniki geçişiniň aýratynlyklaryny öwrenmek, olaryň anyklanylyş we bejeriş usullaryny kämilleşdirmek, onkologiýa gullugynyň önünde wajyp wezipeler bolup durýarlar.

Şikeslenmeler

Şikeslenmeler diýleninde, belli bir wagt aralygynda ilatyň dürli toparlarynda ýüze çykýan şikesleriň jemine düşünilýär.

Şikeslenmeklik wajyp durmuş-gigiýeniki mesele bolup durýar, ony çözmek ilatyň saglyk ýagdaýynyň gowulanmagy, wagtlaýyn işe ýarawsyzlygyň, maýypçylygyň, ölümçiligiň peselmegi, ömrüň önünde duran orta möhletiniň artmagy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Şikeslenmeklik uly hususy betbagtçylykdan başga ägirt uly jemgyýetçilik we ykdysady zyýan ýetirýär. Ol ähli dünýä ýurtlary üçin wajyp durmuş-ykdysady, lukmançylyk meselesi bolup durýar, onda ilatyň saglygyna jemgyýetiň dürli ýaşasýş şertleriniň edýän täsiri aýratyň aýdyňlykda şöhlelenýär.

Tehniki öňe gidişlik, urbanizasiýa, industrializasiýa, migrasiýa hadysalarynyň birden güýjemegi häzirki zaman jemgyýetiniň aýratynlygy bolup durýar. Bir tarapdan adamlaryň ruhy we fiziki taýdan kämilleşmegi üçin ägirt uly mümkinçilikler ýüze çykýar, beýleki tarapdan - onuň saglygy we ýaşasýşy üçin uly howp döreýär.

Şäherleriň köp ilatlylygy, daşky gurşawyň hapalanmagy, ýaşasýşyň umumy ritminiň tizleşmegi, transport serişdeleriniň artmagy we olaryň hereketiniň ýokarlanmagy, önümçilikde we oba hojalygynda täze tehnologiýa hadysalaryň ýaýramagy, durmuşda tehnikaýyň peýdalanylmagy adamyň ony gurşap alýan dünýädäki ýagdaýyny kesgitleýär, uly fiziki we ruhy dartgynlylyk döredýär, onuň hem öz gezeginde çendenaşa ýadawlyga, ünsüň gowşamagyna getirmegi mümkindir.

Şeýlelikde, bu çylşyrymly sebäp-netije baglanyşyklaryň toplумы netijesinde dünýäniň köp ýurtlarynda betbagtçylyk halatlarynyň sany artýar. Köp barlagçylar şikeslenmeklige häzirki döwrüň täze “epidemiýasy” hökmünde seredýärler.

Aýratyn alada bolup, awtoulag tarapyndan ýetirilýän şikesleriň artmagy durýar. BSGG-nyň gaty bir doly bolmadyk hasaplamalaryna görä, her ýylda ýollarda heläkçilige uçran adamlaryň sany 10 mln köpräge ýetýär, olardan 250 müňi bolsa ölümçilik bilen tamamlanýar.

Ähli ýurtlarda şikeslenmekligiň derejesi erkekleriň arasynda aýallara seredeninde ähmiýetli ýokarydyr, aýratyn hem ýaş, zähmete ukyply ýaşdaky erkeklerde.

Ýöne diňe bir ýollardaky, durmuşdaky, önümçilikdäki şikesler jemgyýetiň güýçli ünsüni talap etmeýär. Uruş, millionlarça adamy ähli epidemialardanam gorkuly epidemiýa - şikeslilik epidemiýasyna getirýär. Şunuň bilen baglylykda ähli öňdebaryjy adamzat bütün dünýäde parahatçylyk ugrundaky göreşe köp güýç sarp edýär.

Şeýlelikde, şikeslenmeklik meselesi jemgyýetçilik durmuşynyň köp tarapyna täsir edýär we diňe bir saglygy goraýyş işgärleriniň güýji bilen çözülip bilinmez. Bu mesele umumy döwlet we döwletara häsiýetine eýedir.

Biziň ýurdumyzda we käbir başga ýurtlarda ol saglygy goraýyş, magaryf, jemgyýetçilik tertibini goramak, durmuş üpjünçiligi, transport guramalary, senagat ministrlikleri, pudaklar we başgalar tarapyndan toplumlaýyn çözülýär.

Soňky wagtlarda şikeslenmeklik meselesi köp hünärmenler toparynyň ünsüni özüne çekýär. Ol sosiologlar, ykdysatçylar, hukukçylar, injener-tehniki işgärler, filosoflar we aýratyn hem lukmanlar üçin gyzykly bolup durýar. Şikeslenmeklige toplumlaýyn durmuş-lukmançylyk, gigiýeniki we ykdysady mesele hökmünde seredip, ony peseltmegiň hakyky gelejegini göz önünde tutmak bolar.

Biziň ýurdumyzda şikeslenmekligiň köp görnüşli sebäpleriniň täsirini ýeňip geçmäge güýji we serişdeleri maksadaokgunly gönükdirmek üçin durmuş, syýasy hem-de ykdysady şertleriň ählisi bardyr.

Trawmatologiýanyň ylym hökmünde wajyp bölegini şikeslenmekligiň durmuş-ykdysady barlaglary düzýärler. Bu barlaglar ilatyň arasynda şikesleriň ýaýraýşyny we olaryň sebäplerini, şeýle hem trawmatologiýa kömeginiň hilini öwrenmäge gönükdirilendir. Şikeslenmäni öwrenmegiň maksadyna baglylykda şikesleriň toparbirleşmesinde dürli ýörelgeleri peýdalanylýar:

- betbagtçylyk halatynyň ýagdaýy boýunça: önümçilik şikesleri (senagatda we oba hojalygynda); önümçilikden daşary şikesler (durmuşdaky: pyýada hereketinde alynýan şikesler, dürli görnüşdäki transport tarapyndan ýetirilen şikesler, sport we başg.); bilkastlaýyn şikesler (öldürmeklik, öz-özünü öldürmeklik, uruşda alynan şikesler);
- ilatyň toparlary boýunça: ýaşy, jynsy, bilim derejesi, hünäri, şeýle hem serhoşlyk ýagdaýy boýunça;
- şikesiň häsiýeti boýunça: ýaralanmaklyk, döwürler we başg.;
- şikesiň ýerleşşi boýunça: kelle, el, aýak, göwre we başg.;
- lukmançylyk kömeginiň edilen ýeri boýunça: bejeriş edarasyndan daşarda, saglyk öýi şertlerinde, hassahanada;
- şikesiň netijesi boýunça: zähmete ukyplylygynyň saklanmagy, wagtlaýyn işe ýarawsyzlyk, maýypçylyk, ölümiň sebäbi.

Şikesleriň toparlarynyň görkezilen ýörelgeleri şikeslenmäni öwreniliş amalynda, düzgün boluşy ýaly, birikdirilip peýdalanylýar. Şikeslenmelere ilatyň umumy patologiýasynyň bölegi hökmünde seredilmegi bilen baglylykda, ony öwrenmek üçin keselçilik ýagdaýlaryndaky ýaly ilkinji resminamalaryň giň resmi görnüşleri, keselleriň we ölümiň sebäpleriniň bir sanawy we toparbirleşmesi peýdalanylýar. Şonuň üçin hem şikeslenmeleri öwrenmeklik, bütinlikde ýurt boýunça usul taýdan çemeleşmäniň birligi, şikesleriň ähliumumy hasaba alnyşynyň hökmanylygy, şeýle hem ony öwrenmekligiň yzygiderliligi bilen häsiýetlendirilýär.

Işleýänler tarapyndan olaryň özleriniň zähmet, önümçilik ýa-da jemgyýetçilik borçlaryny ýerine ýetirýän wagtynda alynýan şikesleriň jemi önümçilik şikeslenmelerini düzýärler. Soňky ýyllarda edebiýat çeşmelerinde dürli görnüşdäki

önümçilik işgärlerinde önümçilik şikesleriniň we onuň netijeleriniň görkezijileriniň peselýändigini köp awtorlar tarapyndan belenilýär.

Önümçilik şikeslenmeleriniň seljermesi, onda uly bölegi kiçi şikesler diýlip atlandyrylýan we iş ukyplylygyny ýitirilmeýän şikesleriň eýeleýändigini görkezýär. Mikroşikesler abadançylygyň ýoklugynyň alamaty bolup durýar we şol ýerde has agyr şikesiň alynmak mümkinçiligini görkezýär. Ondan hem başga, mikroşikesleriň amatsyz faktorlaryň täsiri netijesinde infissirlenmegi, deriniň we deriasty ýag gatlagynyň iriňli keselleriniň (absess, flegmona) ösmegine getirýär.

Önümçilik şikesleriniň agyr netijeli halatlary, şol sanda maýypçylyk bilen gutarýan, kärhanada adatdan daşary ýagdaý hasaplanylýar.

Önümçilik şikesleriniň şu aşakdaky sebäpleri tapawutlandyrylýar:

1. Tehniki häsiýetli. Muňa abzallaryň we gurallaryň näsazlygy, maşynlaryň konstruksiýasynyň kämil dälligi, haýatlaryň ýoklugy ýa-da kämil dälligi degişlidir.

2. Guramaçylyk häsiýetli. Olara iş ýerlerini guramakdaky we saklamakdaky kemçilikler, işlenilende nädogry we howply usullaryň peýdalanylmagy, zähmet hadysasynyň nädogry guralmagy, hususy goranyş serişdeleriniň bolmazlygy ýa-da olaryň düzüw dälligi degişlidir. Şeýle sebäpler başga sebäplere seredeninde has ýygý gabat gelýärler.

3. Arassaçylyk-gigiýeniki tertipli. Temperatura düzgüniniň bozulmagy, poluň düzüw dälligi, iş jaýlarynyň tozanlylygy, geçelgeleriň tertipsizligi we ýagtylygyň ýetmezçiligi we başgalar.

4. Hususy tertipli faktorlar. Hemmesinden ýygý bu ýüze çykarylmaýyk keselçilik, ýadawlyk, ýeterliksiz tehniki taýýarlyk we pes hünärmenlik dereje, şeýle hem serhoşluk ýagdaýydyr.

Wagtlaýyn işe ýarawsyzlyk bilen baglanyşykly önümçilik şikesleri hemmetaraplaýyn zähmete ukypsyzlyk hatlary esasynda öwrenilýär. Ýörite hasabat görnüşi esasynda şikeslenmäniň işe ýarawsyzlyk halatlary we günleri boýunça - bütünlükde kärhana, şehler boýunça: ýyllar, çärýekler we aýlar boýunça seljermesi geçirilýär.

Şikeslenmäni içgin öwrenmek üçin ýaşy, jynsy, iş möhleti, hünäri, işleýän sehi, şikesi alan wagty we ýeri, şikes almagynyň sebäbi, zeperiň häsiýeti we ýerleşýän ýeri, lukmançylyk kömeginiň beriliş usuly, işe ýarawsyzlygynyň möhleti diýen ýaly soraglary öz içine alýan ýörite maksatnama düzülýär.

Şikeslenme öwrenilende meseläniň ykdysady tarapyna üns bermän geçip bolmaz. Şikeslenmeklik bilen baglylykda jemgyýetiň ykdysady ýagdayyna uly ykdysady zyýan ýetýär. Şunuň bilen birlikde her bir şikes saglyk kömegi, durmuş ätiýaçlandyrmasy boýunça çykdajylar, aýratyn hem önümçilikde öndürilmedik önümi bilen baglylykda maddy tarapdan zyýanyň dürli görnüşlerine getirýär. Şikeslenmek bilen baglylykda çykdajylaryň görnüşlerini öwrenmeklik halk hojalygynyň maddy ýitgileriniň 3/2 böleginiň, betbagtçylyga düşenleriň işe ýarawsyzlygy sebäpli maddy gymmatlyklary öndürmeýänligine düşýändigini görkezýär.

Önümçilikdäki şikeslenmeleriniň önüni almak şu aşakdaky aýratynlyklar bilen häsiýetlendirilýär: şikesleri hasaba almak, olaryň sebäplerini barlamak we ýok etmek boýunça çäreleriň toplumlaýyn geçirilmegi (kärhananyň administrasiýasy, lukmanlar, kärdeşler arkalaşygy guramasynyň wekilleriniň gatnaşmagynda); geçirilýän çäreleriň

meýilleşdirilmegi (toplumlaýyn meýilnamalar, şertnamalar we başg.); önümçilik şikesleri üçin jogapkärçilik (kärhananyň ýolbaşçysyna tabşyrylýar); hökmany taýynlygyň, önümçilik okuwynyň geçirilmegi (işe kabul edilende we gündelik tertipde); wagyz-nesihat işi; şikeslenmek bilen göreşe işleýän işgärleriň giňden çekilmegi; şehlerde, bölümlerde ýörite nokatlaryň guralmagy.

Oba hojalyk şikeslenmeleri özleriniň mahsus aýratynlyklary bilen senagat şikeslenmelerinden tapawutlanýarlar. Hemmesinden önürti, oba hojalyk şikeslenmelerine möwsümlilik häsiýetlidir (ýaz-güýz pasly oba hojalyk şikeslenmeleriniň derejesi artýar); oba hojalyk şikesleriniň arasynda haýwanlar tarapyndan ýetirilen şikesler bardyr; gospitalaşdyrmagyň gijikdirilen halatlary duş gelýär.

Önümçilikden dasary şikeslenmeleri önümçilik şikeslenmelerinden tapawutlylykda şu aşakdaky häsiýetli sypatlara eýedirler: olar şikesleriň arasynda ähmiýetli bölegi eýeläp, köpdürliligi we hasaba almaklygyň kynlygy, şeýle hem önüni almaklygyň çylşyrymlylygy bilen häsiýetlendirilýär.

Önümçilikden daşary şikesler toparynyň arasynda iň uly orny durmuş şikesleri eýeleýärler, olaryň bir bölegi bolsa agzalalyk ýagdaýlary we serhoşluk bilen baglydyr (tabl. 57).

Durmuşdaky betbagtçylyk halatlary, peýdalanmasy howply, çylşyrymly täze durmuş tehnikasynyň, iýmiti taýýarlamak usullarynyň ulanylmagy bilen baglylykda ýokarlanýar. Önümçilikden daşary şikesleriň we gatnaw bejergisine mätäçleriň ýarysyny - teniň agyrtmalar we sozulmalar, 5/1 bölegini - ýumşak dokumalaryň ýarasy, kesilmeler, 10/1 golaýyny - döwürler we çykmalar düzýärler, birmeme seýrek ýanyklar duş gelýärler.

Tablisa 57

Saglyk öýlerinde kabul edilen näsaglaryň önümçilikden daşarda alnan şikesleriň görnüşi boýunça paýlanyşy

Önümçilikden daşary häsiýetli	Durmuş	Pyýada hereketinde alynan	Dürli transport serişdeleri	Sport	Başga	Jemi
Jeme % görnüşde	64,8	19,3	10,7	4,6	0,6	100,0

Bu görnüşdäki şikeslenmeleriň ýerleşşi boýunça seljermesi, ýokarky ahylaryň şikesleriniň birinji ýeri eýeleýändigini görkezýär.

Awtoulag şikeslenmeleri özleriniň netijeleri boýunça önümçilikden daşarda bolýan şikesleriň iň agyr görnüşi bolup durýar, sebäbi ol çylşyrymly toplumlaýyn şikeslerden durýar, olaryň 3/1 kelläniň agyr şikesleriniň paýyna düşýär.

Awtoýol şikeslenmeleriň esasy sebäpleri bolup awtoulag sürüjileriň, pyýada ýörejýileriň köçe hereketiniň düzgünlerini gödek bozmaklary durýar. Düzgüniň bozulmagynyň serhoşlyk ýagdaýy bilen, şeýle hem uzakara transport sürüjileriň

fiziki ýagdaýyna gözegçiligiň ýoklugy bilen hem baglylygy seýrek däl. Transport sürüji hünärine okamaklyga saýlanylyp alynanda, ýeterliksiz lukmançylyk gözegçiligiň hem ýeri bardyr.

Yol-ulag hadysalarynyň ahyrynyň agyrlygyny azaltmak, hadysanyň bolan ýerinde wagtynda lukmançylyk kömeginiň berilmegine, bu kömegiň häsiýetine we betbagtçylyga uçrany hassahana ugratmagyň usulyna baglydyr.

Awtoýol hadysasynda lukmançylyk kömegini etmek üç tapgyrda geçirilýär: birinji tapgyr – lukmançylyk kömegini hadysanyň bolan ýerinde bermek; ikinji tapgyr - bejeriş edarasyna çenli kömegi ýolda amala aşyrmak; üçünji tapgyr - bejeriş edarasyna bermek.

Birinji tapgyrda özüne we özara kömegi öz wagtynda we ýokary hilde bermek üçin gerekli möçberde ilat, sürüjiler we polisiýa işgärleri taýýarlanylýar. Bu maksat üçin transport sürüjiler ilkinji kömek serişdeleri bilen üpjün edilýär. Ýollaryň kesgitli bölekleri belli bir saglygy goraýyş edaralaryna berkidilýär. Ýollarda saglyk edarasyna tarap hereketiň ugry, olaryň salgysy we telefony bellenen görkezgiçler goýulýar.

Ýol bölegine berkidilen saglyk edarasy goşmaça sanitar awtotransporty, lukmançylyk abzallary bilen we ulularyň hem-de çagalaryň şikeslenmelerinde kömek bermäge ukyply işgärleri bilen üpjün edilýär. Saglygy goraýyş edarasy we ýollardaky awtopolisiýa nokatlarynyň arasynda göni telefon aragatnaşygyny guramak boýunça işler geçirilýär. Şeýle ýagdaý şikes alynan wagtyndan we saglyk kömeginiň beriliş arasyndaky wagty azaltmagy üpjün edýär.

Çagalaryň şikeslenmeleri wajyp durmuş-gigiýeniki mesele bolup durýar. Ondört ýaşyna çenli çaganyň şikesi diňe bir şu çaganyň we onuň maşgalasynyň betbagtçylygy bolman, eýsem häzirkä döwürüň we gelejegiň jemgyýetine uly zyýan ýetirýär.

Çaga şikeslenmeleriniň aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyrýarlar: durmuş, transport, sport, mekdep. Häzirkä döwür edebiýatynyň maglumatlary boýunça, çagalarda durmuş şikeslenmeleriniň, çaga şikesleriniň görnüşleri boýunça düzüminde birinji ýeri eýeleýändigini bellidir. Oglanlardaky şikeslenmeleriň ýyglylygy, gyzlara seredeninde 2-3 esse ýokarydyr.

Durmuşdaky betbagtçylyk halatlarynyň howpy, öýlerde täze tehniki gurallaryň, elektrik we gaz priborlarynyň ulanylmagy bilen baglylykda artýar.

Barlaglar durmuş şikeslenmeleriniň has köpüsiniň howlyda ýa-da mekdepde däl-de, öýde bolýandygyny görkezýär.

Guramaçylyksyz çagalaryň, çaga edaralaryna (çaga bakjalaryna, baglaryna we başg.) gatnaýanlara seredeninde has ýygly şikeslenýändikleri subut edilendir.

Çagalaryň şikeslenmeleriniň arasynda ikinji ýeri awtoulag şikesleri eýeleýärler. Şikesleriň bu görnüşi çagalarda iň bir agyry bolup, ýygly ölüme getirýär. Çagalarda sport şikesleri, guramaçylykly we guramaçylyksyz sportdaky şikeslere bölünýär. Mekdepde bedenterbiýe sapaklarynda okuwçylarda şikesleriň ýüze çykmagynyň esasy sebäpleri bolup tehniki - guramaçylyk häsiýetli ýetmezçilikler (sport enjamlarynyň taýynlygynyň barlagynyň ýeterliksizligi, bedenterbiýe zallarynyň abadanlaşdyrylmazlygy, bedenterbiýe mugallymlarynyň hünärmenlik derejesiniň pesligi) durýarlar.

Guramaçylyksyz sportdaky şikesleriň sebäpleri bolup, sport meýdançalarynyň ýaramaz guralanlygy, howlularda typançalaryň ýeterliksiz bolmagy we ş.m. durýarlar. Şeýlelikde, çagalar mekdepden boş wagtlary, ulular tarapyndan gözegçiliksiz meýdançalarda, köçelerde, howlularda sport bilen (futbol we ş.m.) meşgullanýarlar.

Çagalary we ýetginjekleri zawodlarda, fabriklerde zähmet hadysasyna çekilende olar tarapyndan önümçilik şikeslerini almak mümkinçiligi döreýär (ýeterliksiz goralan stanoklar, okuwçylaryň tertipsizligi, gözegçiligiň bolmazlygy).

Çaga şikeslenmeleri bilen göreşmek üçin kesgitli önüni alyş çäreleriniň toplumy zerurdyr. Çaga şikeslenmeleri bilen göreşi lukmanlaryň, pedagoglaryň, polisiýa, giň jemgyýetçilik guramalarynyň bilelikdäki güýçleri bilen alyp barmak gerek. Çagalaryň howlularda boş wagtlaryny geçirmeginiň şertlerine we guramaçylygyna aýratyn üns bermelidir.

Şikeslenmelerdäki maýypçylyk uzak wagtlaýyn işe ýarawsyzlygy aňladýar. Maýypçylygyň sebäpleriniň düzüminde şikesler ýürek-damar kesellerine, nerw ulgamynyň kesellerine birinji, ikinji ýeri berip, üçünji, dördünji ýerleri eýeleýär.

Başga kesellerden maýypçylyk alanlar bilen deňeşdireniňde, şikeslerden maýyp bolanlaryň arasynda maýyplaryň III toparynyň iň ýokary göterimi duş gelýär. Bu halatlaryň köpüsinde maýypçylyk, çanaklyk süňkleriniň we ahylaryň şikesleriniň sonundaky ahyrky ýagdaýlar bilen şertlenýär. Erkeklerde, aýallara seredeniňde şikeslenme bilen baglanyşykly maýypçylyk ähmiýetli derejede ýygy döreýär. Erkekleriň arasynda III topar maýyplar, aýallaryň arasyndakydan birneme köpüräkdir (tabl. 58), munuň özi dürli jynsdakylarda şikesiň ýerleşşi we häsiýeti bilen baglydyr. Erkeklerde ýokarky we aşaky ahylaryň şikesleri ýygy duş gelýär, aýallarda bolsa - kelle-beýni şikesleri.

Çagalykda dörän maýypçylyk, düzgün boluşy ýaly, 16 ýaşyna çenli, ýagny zähmet işine başlanýança şikesler bilen şertlenýär.

Şikeslenmek sebäpli maýypçylyk görkezijileri oganlarda gyzlara seredeniňde birnäçe esse ýokarydyr.

Şikeslenmegi we onuň netijelerini peseltmegiň ugurlarynyň gözlegleri çuňňur durmuş-gigiýeniki barlaglaryň geçirilmegini talap edýär.

Tablisa 58

Zähmete ukyply ýaşyndaky erkekleriň we aýallaryň şikesler sebäpli maýypçylyk toparlaryna paýlanyşy

Jynsy	Maýypçylyk toparlary			Jemi
	I	II	III	
Erkekler	5,2	20,2	74,6	100,0
Aýallar	6,4	23,5	70,1	100,0

Şikeslenmeklik bilen göreşin guralyşy. Biziň ýurdumyzda şikeslenmeklige wajyp durmuş-gigiýeniki meseleleriň biri hökmünde seredilýär, ol hemişelik ünsi we önüni almak boýunça giň döwlet, jemgyýetçilik, saglygy goraýyş çäreleriniň geçirilmegini talap edýär. Şikeslenmeklik bilen göreşin guramaçylygy üç sany özara baglanyşykly ugur boýunça geçirilýär:

- 1) giň önüni alyş çärelerini işläp taýýarlamak we ornaşdyrmak;
- 2) trawmatologiýa kömeginiň ýeke-täk guramaçylyk ulgamyny ösdürmek;
- 3) şikeslenmäniň we onuň netijeleriniň önüni almak boýunça maksada gönükdirilen çäreleriň esasy hökmünde şikeslenmeklik babatynda çuňňur durmuş-gigiýeniki barlaglary geçirmek.

Biziň ýurdumyzda şikeslenmeklik bilen göreşe umumy döwlet meselesi hökmünde seredilýär, ol bolsa administrasiýany, hojalyk işgärlerini bu sorag bilen hemme ýerde we elmydama meşgullanmagy borçly edýär.

Kanunçylyk namalaryna laýyklykda biziň ýurdumyzda zähmeti goramak we işiň häzirkizaman howpsuz usullaryny ornaşdyrmak hakynda düzgünnama hereket edýär. Bu düzgünnamanyň ýerine ýetirilmegine jogapkärçilik kärhananyň, edaranyň, guramanyň administrasiýasyna tabşyrylýar. Kärhanadaky her bir şikes halaty ýörite toparyň maslahatynda ara alnyp seredilýär. Şikesleriň önüni almaklyga döwlet öz gaznasyndan uly pul serişdelerini goýberýär.

Şikeslenmeler bilen göreş çäreleriniň aýratyn sypaty bolup olaryň toplumlaýynlygy we meýilleşdirilmegi durýar. Çäreleriň toplumlaýynlygy bu çäreleri geçirmekde şol bir wagtyň özünde administratiw apparatynyň, zähmeti goraýyş we tehniki howpsuzlygy guramalarynyň wekilleriniň, kärdeşler arkalaşygynyň, saglygy goraýyş guramalarynyň, zähmetkeşleriň özläriniň şikeslenmeklik bilen göreşe işjeň çekmeklik bilen gatnaşýandygyny aňladýar.

Häkimliklerde meýilnama boýunça işleýän, şikeslenme bilen göreş boýunça pudakara ýörite topar döredilýär. Şeýle meýilnamalar kärhanalarda we mekdeplerde bolmalydyr.

Ýurdumyzdaky durmuş ätiýaçlandyrmasy ulgamy, heläkçilige uçran adama onuň işe ukyplylygyny ýitiren halatynda kömek puluny tölemäge kepil geçýär, munuň özi bolsa şikeslenmäniň islenilmeýän netijeleriniň önüni almaklygyň esasy bolup durýar.

Şikeslenmeleriň önüni almaklygyň wajyp sypaty bolup onuň çäreleriniň ylmy esaslandyrylmagy durýar.

Ýörite ylmy-barlag edaralary şikeslenmäni we onuň ahyrky netijelerini ýok etmegiň guramaçylyk we lukmançylyk soraglaryny işläp taýýarlaýarlar.

Ýurdumyzda kemala gelen trawmatologiýa kömegi ulgamy şikesden heläkçilige uçranlara önüni alyş, bejeriş we işe ukyplylygyny dikeldiş kömegini üpjün edýär. Bu ulgam ilkinji kömegi gaýragoýulmasyz bermek we soňky bejergini hassahanalaryň ýöriteleşdirilen bölümlerinde, saglyk öýleriniň otaglarynda üpjün etmek ýörelgelerinde guralýar. Bu maksat bilen ýurtda betbagtçylyga uçran adamlara kömegi tapgyrлаýyn bermegiň toplumlaýyn ulgamy döredilendir.

Lukmana çenli ilkinji kömegi ilatyň özüniň başarmagy gerekdir, muňa adamlaryň dürli toparlaryna, özüne we birek-birege kömegi bermegiň usullaryny öwretmek arkaly ýetilýär. Okatmaklyk bilen ilkinji nobatda Gyzyly Ýarymaý

jemgyýetiniň işjeňleri gurşalyp alynýar. Şeýle hem lukmana çenli kömek orta saglygy goraýyş işgärleriniň uly toplumy tarapyndan amala aşyrylýar.

Heläkçilige uçranlara ilkinji lukmançylyk kömegini saglyk öýleriniň hirurgiýa otaglarynyň lukman-hirurglary ýa-da hassahananyň hirurgiýa bölüminiň, şeýle hem saglyk öýleriniň trawmatologiýa nokatlaryndaky, hassahanalaryň trawmatologiýa we ortopediýa bölümlerindäki trawmatolog-ortoped lukmanlary edýärler.

Trawmatologiýa otaglary heläkçilige uçranlara diňe bir ilkinji ýöriteleşdirilen kömegini etmek bilen çäklenmän, eýsem näsagy doly sagalýança ýokary derejeli bejergi bilen üpjün edýär, munuň özi bolsa trawmatologiýa gullugyny guramakda has pähimli usul hasap edilýär.

Ýollardaky, kärhanalardaky, türgenleşiklerdäki, sport ýaryşlaryndaky ýa-da öýdäki agyr şikes halatlarynda ilkinji kömegi tiz saglygy goraýyş kömegi gullugy edýär.

Şikesden heläkçilige uçranlary rehabilitasiýa etmek hadysasy trawmatologiýada wajyp orny eýeleýär. Dikeldiş bejergi çäreleriniň, bejeriş bedenterbiýe usullarynyň, owkalap bejermegiň häzirki zaman usullary işlenip taýýarlanylýar we ulanylýar. Näsag toparlarynyň rehabilitasiýasynda, dikeldiş hirurgiýasyna we ortopediýa görkezmesi bolanlary protezler bilen, şeýle hem şypahana bejergisi bilen üpjün etmeklige uly üns berilýär. Dikeldiş bejergisiniň netijeli usullarynyň saýlanyp alynmagyna we işe ornaşdyrylmagyna lukmançylyk zähmet seljermesi uly täsir edýär.

Ykdysady taýdan ösen ýurtlardaky şikeslenmeler. Ykdysady taýdan ösen ýurtlaryň neşirýat sahypalarynda şikeslenmäniň ähli görnüşiniň yzygiderli ösýändigini hakyndaky habarlar has ýygý çykýarlar. BSGG maglumatlary boýunça 47 ýurtda her ýylda şäherleriň köçelerinde 100 münden hem gowurak adam ölýär, munuň özi orta möçberli urşuň pidalaryna gabat gelýär.

Ykdysady taýdan ösen ýurtlaryň 18 sanysynda ölümçiligiň sebäplerini öwrenmeklik, şikeslenmeleriň 35 - 44 ýaşdaky erkekleriň ölümçiliginiň öňdebaryjy (20-44%) sebäbiniň bolup durýandygyny görkezdi. Hemme ýurtlarda erkekler transport heläkçiliklerinden ýygý ölýärler, Angliýanyň, Niderlandiýanyň, Ýaponiýanyň aýallary bolsa - öz-özlerine kast etmekden.

Awtotransport şikeslerinden ölümçilik ähli ýurtlarda-da artýar. Onuň derejesi 35 - 64 ýaşlardakyda (100000 ilata) erkeklerde 15,0-den (Norwegiýada) 62,6 (Portugaliýada) ýetýär, aýallarda bolsa - 5,2-den (Norwegiýada) 14,9 çenli (Kanadada). Transport şikeslenmeleri halatlarynyň sany boýunça, şol sanda agyr, ölüme getirýän, ilkinji ýerleriň birini eýeleýär, onuň paýyna ähli betbagtçylyk halatlarynyň 30% köprägi düşýär. ABS-da awtotransport heläkçiliklerinden, demir ýol we howa transportyndakyny bilelikde alanyňdan 10 esse köp adam ölýär.

Transport tarapyndan ösen ýurtlaryň ilatynyň saglygyna ýetirilýän zyýanyň ägirt möçberi hakynda, aşakdaky deliller şaýatlyk edýärler. Fransiýanyň ýollarynda her bir 3 minutdan bir adam ölýär ýa-da maýypçylyk alýar, Angliýada transport heläkçiliginden her günde 20 adam ölýär, 230 adam bolsa agyr ýaralanýar, Italiýada ortaça her minutda bir awtokatastrofa bolup geçýär. Şikeslerden ölümçiligiň seljermesi onuň has ýokary görkezijileriniň Fransiýada, Germaniýada, ABŞ-da hasaba alynýandygyny görkezýär.

Önümçilik şikeslenmeleri, awtotransport şikeslerinden soň heläkçilige uçranlaryň umumy sany boýunça ikinji ýerde durýar, ýöne özüniň durmuş ähmiýeti boýunça ol aýratyn ýeri eýeleýär, onda durmuş faktorlaryň roly aýratyn ýüze çykýar.

Soňky ýyllarda ABŞ-da önümçilik şikesleriniň ýyldaky sany 2 milliondanam geçdi, olardan 15 müni ölüm bilen gutarýar, 80 mününden köpüsi bolsa - ýetmezçilik ýa-da doly maýypçylyk bilen. Germaniýada her ýyl 3 mln adam iş şertlerinde şikes alýar, Fransiýanyň kärhanalarynda ortaça her 2 minutdan ölüm netijeli ýa-da agyr ýetmezçilige getirýän betbagtçylyk ýagdaýy bolup geçýär, Angliýada önümçilik şikesleriniň sany ýylda 200 müňe ýetýär. Soňky ýyllarda önümçilik şikeslenmesiniň ýygylgy boýunça Germaniýa we Ýaponiýa, ABŞ we Angliýadan öňe geçip başladylar.

Şu ýerde ykdysady taýdan ösen ýurtlarda önümçilik şikeslenmeleriniň resmi statistikasyny onuň hakykatdaky halatlarynyň mukdarynyň şöhlelendirmegini bellemek gerekdir. Bu ykdysady taýdan ösen döwletlerde hereket edýän kanunlar boýunça resmi statistika 3-4 güne çenli işe ýarawsyzlyk bilen baglanyşykly şikesleri, Ýaponiýada bolsa 8 güne çenli, şeýle hem paýynyň ähmiýetlidigine garamazdan heläkçilige uçranlara töleg tölenilmeýän önümçilik şikesleriniň hasaba alynmaýanlygy bilen düşündirilýär. Ondan hem başga köp ýurtlarda bu hasabat betbagtçylyk halatlarynyň ölçegi hakynda hakyky maglumatlary bermek bilen gyzyklanmaýan adamlaryň habarlaryna esaslanýar.

Ösen ýurtlardaky önümçilik şikeslenmeleriniň möçberiniň we meýliniň seljermesi bu hadysanyň düýp sebäbiniň önümçilik däl-de, eýsem durmuş häsiýetiniň bardygyna güwä geçýär.

Öndürülýän önümiň durýan gymmatyny peseltmek üçin kowalaşmak we zähmetiň adatdan ýokary depginliligi, köp ösen döwletlerde önümçilik şikesleriniň artmagyna getirdi.

Zähmetiň çalt ritmi, onuň birmeňzeşligi, ähmiýetli myşsa dartgynlylygy, depginli daşky gyjyndyryjylar işgärleriň çendenaşa nerw we fiziki ýadawlygyna getirýär. Ykdysady taýdan ösen döwletlerde şikeslenmeleriň artmagynyň ähmiýetli sebäpleri bolup işsizligiň ýokary derejesi, nerw dartgynlylygynyň ösmegi durýarlar.

Inçekesel we inçekeselli näsaglara lukmançylyk kömeginiň guralysy

Inçekesel in gadymy keselleriň biri bolup, oňa adamzat özüniň yaşaýşynyň başynda duş gelýär. Adamzat inçekesel bilen özüni duýanyndan bári tanyş diýip W.F. Polýakow (1914 ý.) ýazýar. Arheologiki barlaglar we gadymy golýazma çeşmeleri bu keseliň münýyllyk taryhynyň bardygyna güwä geçýär. Öýkeniň inçekeseli gadymy Hindistanda, Müsürde, Hytaýda belli eken. Inçekesele bolan oňbaşdak garaýyşlaryny gadymy (Gippokrat, Galen) we Orta asyr lukmanlary (Abu Ali ibn Sina we başg.) işläp taýýarlaýarlar. Olar keseliň kliniki ýüze çykmasyny takyk görkezip, çahotka (phtizis), tuberkulum diýen ýaly düşüňjeleri girizýärler. Ýöne diňe XVII asyrdan başlap bu kesel hakyndaky düşüňjeler giňeýär we inçekeseli öwrenmek patologoanatomiki tarapdan hem alnyp barylýar.

Ftiziatriýanyň ylym hökmündäki taryhy bolsa 1882 ýyldan, inçekeseli döredijini – inçekesel basillasyny açan Robert Kohdan başlanýar. Şol wagtlarda inçekesel бүтин

Ýewropada we Amerikada giňden ýaýrap, her bir ýedinji adam ondan ölýän eken. 1882 ýyldan bäri inçekesel azyndan 200 mln adamyň ölümüne sebäbi bolupdyr. XX asyryň başyna çenli köp barlagçylaryň işi netijesinde inçekeseliň etiologiýasy, patogenezi, klinikasy we anyklanyşy barada köp zatlar belli bolýar. Inçekesele garşy netijeli derman serişdeleri bolsa diňe XX asyryň 50 ýyllarynda ýüze çykarylýar.

Biziň günlerimizde inçekeseliň ýaýraýşy öňküler bilen deneşdirilende azaldy, ýöne ol uly adamlaryň we çagalaryň ýokanç keselleriniň arasynda öndebaryjylygyna galyp, her ýylda 3 mln-dan gowrak adamyň ölümüne getirýär.

Häzirki wagtda бүтін дүнýäde inçekesel meselesi täzedен аýага galyp başlady. Ony döredijiniň multirezistent şamlarynyň döremegi we köp ýurtlarda inçekesel boýunça “ýangynly ojaklaryň” ýüze çykmagy sebäpli howatyrly ýagdaý, ýagny antibiotikler erasyndan öňki epidemiýanyň gaýtalanmak howpy döreýär. Käbir ýurtlarda bu keseliň tiz ýaýramagynyň yene-de bir sebäbi – AIDS ýokanjynyň ýüze çykmagydyr. Şeýlelikde, bejermekligiň netijeli usullarynyň bolmagyna garamazdan, inçekesel entäk hem dunýäniň köp ýurtlarynda gözegçiligi kyn epidemiýalygyna galýar. BSGG çaklamlaryna görä bu keseliň üstünden netijeli gözegçilik bolmadyk halatynda, 2020 ýyla çenli milliarddan hem gowrak adama täzedен kesel ýokuşar, 200 mln adama kesel dörrär we 70 mln adam ondan öler. 1982 ýylda Kohuň epohal acyşynyň 100 ýyllyk dabarasy bellenýän günlerinde inçekesel bilen göreşiň Halkara arkalaşygy Nowruz aýynyň 24-ni inçekesel bilen göreşiň Halkara günü diýip resmi taýdan bellemegi tekliptdi, 1993 ýylda bolsa BSGG inçekeseli gaýra goýulmasyz mesele diýip yglandi.

Inçekesel bu epidemiki däl ýokanç keselleriň arasynda iň bir agyrydyr. Inçekeseliň ýüze çykmagynda we ösüşinde biologiki pursatlaryň ähmiýetiniň az daldigi şübhesizdir. Oňa faktorlaryň iki toparyny degişli etmek mümkin: birinjisi – makroboden bilen baglanyşykly (jynsy, ýaşy, bedeniň nesil we konstitusional aýratynlyklary, adamyň umumy saglyk we fiziki taýdan osüş ýagdaýy); ikinjisi – kesel dörediji mikrobyň aýratynlyklary we keseliň patogenezi. Inçekesel etiologiýasy we patogenezi boýunça ýokanç kesel bolmagyna garamazdan, bejerilenden soňra absolýut immunitet galmaýar. Inçekesli başdan geçiren adama onuň bilen täzedен kesellemek mümkinçiligi elmydama saklanyp galýar. Inçekesel bu uniwersal keseldir, ol adamyň ähli dokumlaryny we agzalaryny zaýalap bilýär. Şol bir wagtyň özünde hem ol örän mekirdir, sebäbi kä halatlarda ol haýal, bildirmän ösýär, uzak wagtlaýyn, dowamly geçmek bilen häsiýetlendirilýär we diňe öňüni alyş barlaglarda ýüze çykarylýar. Bu keseli dörediji tebigatda giňden ýaýrandyr. Keseliň ýokuşmagynda iki faktor rol oýnaýar: birinjisi – mikobakteriýanyň wirulentlik derejesi; ikinjisi – bedeniň goranyş güýjüniň derejesi. Inçekesel mikobakteriýasy kesgitli mugthordyr, sebäbi ol adam ýa-da haýwan bedeninden daşarda köpelmeyär. Şeýlelikde, bu keseliň ýokuşmagynyň esasy çeşmesi keselli adam ýa-da haýwandyr. Adamlarda ýokançly bolup dine inçekesliň öýken görnüşinden ejir cekýänler durýarlar. Infisirlenen kesel adam üsgürende, asgyranda howa inçekeseli döredijileri – Kohuň taýajyklaryny bölüp çykarýar. Adama kesel ýokuşmaklygy üçin oňa diňe bir inçekesel basillasynyň düşmegi yeterlikdir. Inçekeseliň işjeň görnüşi bilen keselli adam, degişli bejergi bolmadyk halatynda ýylda ortaça 10-15 adama kesel ýokaşdyryp biler. Emma ähli inçekesel bilen infisirlenenler kesellemeýärler. Immun

ulgamy onuň garşysyna päsgelçilik hökmünde hyzmat edýär, şonuň üçin hem olar ýyllap ukudaky ýaly ýagdaýda saklanýarlar. Immun ulgamynyň gowşan halatynda adamyň kesellemek mümkinçiligi artýar.

- Her bir sekuntda kimem bolsa bir adama inçekesel täzeden ýokaşýar;
- Her ýylda ýer şarynyň ilatynyň 1% inçekesel ýokaşýar;
- Dünýäniň ilatynyň 3/1 bölegi eýýäm inçekesel basillasy bilen infisirlenendir;
- Infisirlenen adamlaryň 5-10% birnäçe wagt geçenden soň keselleýärler ýa-da başga adamlar üçin ýokançly bolýarlar.

Inçekeseliň ýaýramagyna ýardam edýän faktorlar:

1. AIDS ýokanjy inçekeseliň ýaýramagyny tizleşdirýär. AIDS we inçekesel ölümçilik birikmesidir, olar bir-birleriniň güýçlenmesini tizleşdirýärler. Soňky ýyllarda inçekesel bilen keselçiligiň artmagynyň 3/1 bölegi AIDS ýokanjynyň ýaýramagy bilen şertlenýär.

2. Inçekesele garşy ýaramaz guralan maksatnamalar inçekeseliň bejerip bolmaýan görnüşleriniň ýüze çykma howpuny döredýär. Biziň günlerimizde bir preparata, kä halatlarda bolsa birnäçe preparatlaryň toplumyna durnukly bolan inçekesel basilalarynyň şamlary peýda boldy. Inçekeseliň multirezistent görnüşleri nädogry ýa-da doly däl bejermekligiň netijesi bolup durýar, näsag dermanlary yzygiderli kabul etmeýär, ýa-da ony wagtyndan öň bes edýär. Kähalatlarda bolsa saglygy goraýyş işgärleri gerekli preparatlary ýa-da bolsa olaryň toplumyny ýazmaýarlar. Iň gowusy dogry ýa-da ahyryna çenli bejermeseň, inçekeseli bejermeli däl. Näsag bejergini wagtyndan ön gutarsa ýa-da bejeriş nädogry bolsa, onda olar infisirlenen görnüşinde galýarlar. Şeýle näsaglaryň öýkeninde basilalar inçekesele garşy preparatlara durnuklylygy döredýärler. Soňluga bilen onuň kesel ýokuşdyran adamlarynda-da şeýle durnukly şamlar peýda bolýar, multirezistent görnüşli inçekesel bolsa bejermesi kyn we gymmat hasaplanylýar (2000 - 250 000 ABŞ dollary).

3. Adamlaryň migrasiýasy inçekeseliň ýaýramagyna ýardam edýär. Senagat taýdan ösen köp döwletlerde inçekeseliň ýarysyna golaýy emigrantlaryň arasynda duş gelýär. Soňky 20 ýyl içinde bosgunlaryň we migrantlaryň sany dünýäde 900 esse artdy. Bejerilmedik inçekesel, bosgunlaryň lagerlerinde we gaçybatalgalarynda tiz yaýraýar. Migrantlary bejermegem kyn. Migrantlar syýahat edip inçekeseli ýaýradýarlar. Ösen ýurtlarda howply topara öýsüz adamlar hem degişlidir.

Görkezilen aýratynlyklarynyň barlygy inçekeseliň ýaýramagynda we onuň önüni alynmagynda käbir yz galdyryandygy tebigydyr, ol bolsa öz gezeginde bu keseliň ähmiýetini aýratyn mesele hökmünde şertlendirýär. Her niçikde bolsa, bu meselede şu keseliň durmuş manysynyň kesgitli täsiri bar. Köpsanly alymlaryň görkezmesine görä, adamda bu keseliň döremeginde daşky gurşawyň we ilkinji nobatda bolsa durmuşyň amatsyz şertleri uly täsir edýär. Şonuň üçin hem inçekesele garşy göreşmek meselesi durmuş-gigiýeniki çäreleriniň bütin hataryny amala aşyrmakdan ybarat bolup durýar. Şeýlelikde, inçekesele durmuş-gigiýeniki meselesi hökmünde düşünmeklik gerek.

Inçekesel meselesiniň durmuş-gigiýeniki ähmiýeti şu aşakdakylar bilen kesgitlenýär:

1. Epidemiologiki görkezijileriniň derejesi .

2. Bu keseliň agyrlýgy we dowamlylygy, işe ýarawsyzlygyň we maýyplygyň uly möhleti.

3. Gymmat durýan döwlet we bejeriş–öňuni alyş çärelerini talap edýän lukmançylyk kömegini guramagyň we onuň bilen göreşmegiň aýratynlyklary.

Inçekesele degişli epidemiologiki gurşawyň ýagdaýyny aşakdaky görkezijiler bilen häsiýetlendirmek kabul edilendir. 1965 ýylda BSGG inçekesel boýunça ekspertler topary meseläni we onuň bilen göreşmegiň baş ýorelgesini kesgitlemek üçin gerek bolan üç sany esasy epidemiologiki görkezijini tapawutlandyrdy.

Ilatyň arasynda bar bolan ýokanjyň geçişiniň wajyp görkezijisi, inçekesele ýörite duýgurlygy bolan adamlaryň (aýratyn hem çagalaryň) sany hasap edilýär. Keseliň işjeň görnüşiniň ýaýraýşyny kesgitlemek we halkara deneşdirmeleri geçirmek üçin zerur bolan, inçekesel mikrobakteriýasyny bölüp çykarýanlaryň sany has oňat görkeziji bolup hyzmat edýär. Görkezijileriň üçünjisi bolup rentgenologiki taýdan kesgitlenilýän üýtgeşmeleri bolanlaryň sany hyzmat edýär. Şunuň bilen birlikde inçekesele diňe bakteriologiki tassyklan kan keselleri degişli edilýär. Keseli bakteriologiki taýdan tassyklanmadyk näsaglary bolsa gümanly halata degişli edýärler.

Biziň ýurdumyzda ýokarda belleniş geçirilenler bilen bir hatarda, inçekeseliň epidemiologiýasyny häsiýetlendirýän in wajyp görkezijiler hökmünde keselleýjilik, kesellilik, infisirleniş we ölümçilik derejesi peýdalanylýar.

1. Keselleýjilik derejesi – ýylyň dowamynda inçekesel diýlip birinji gezek kesel kesgitlemesi goýulan näsaglaryň sanynyň ilatyň umumy sanyna bolan gatnaşygy hökmünde hasaplanylýar. Düzgün boýunça bu görkeziji 100 000 adama hasaplanylýar.

2. Kesellilik derejesi –ýylyň ahyrynda hasapda duran inçekeselli näsaglaryň ilatyň sanyna bolan gatnaşygy. Bu görkezijä diňe bir şu ýylda täze ýüze çykarylan inçekesel halatlary däl, eýsem öňki ýyllarda-da hasapda duran näsaglar hem degişli edilýär.

3. Infisirleniş derejesi - tuberkuline položitel reaksiýasy bolanlaryň sanynyň tuberkulin barlagy geçirilenleriň sanyna bolan gatnaşygy. Bu görkezijä ilatyň inçekesel bilen zeperlilik derejesi, aýyk görnüşli inçekeselli näsaglaryň sany we olar bilen gatnaşyk derejesi täsir edýär.

4. Inçekeselden ölümçilik derejesi – ýyl boýunça inçekeselden ölenleriň sanynyň ähli ilatyň sanyna bolan gatnaşygy.

Ilatyň inçekesel bilen keselçiligine baha berilende inçekeseliň haywanlaryň (iri we ownuk şahly) we guşlaryň arasynda ýaýraýşyna üns bermek kabul edilendir. Epidemiologiki görkezijileriň derejesi lukmançylyk kömeginiň guralaşyna baglydyr. Inçekesel bilen keselleýänleriň we ondan ölýänleriň lukmançylyk kömegi mugt berilýän, ilata ýakynlaşdyrylan we keseliň irki görnüşlerini ýüze çykarmak boýunça işjeň çäreleri geçirilýän ýurtlarda has doly hasaba alynýandygy düşnükli. Inçekesel boýunça epidemiologiki görkezijileriň derejesine, inçekeselli näsaglaryň hasaba alnys ulgamy täsir edýär.

Inçekesel boýunça epidemiologiki görkezijileri dürli ýurtlar arasynda deneşdirilende, bu keseliň ol ýurtlarda ýüze çykarylyş we hasaba alynys aýratynlyklaryny göz önünde tutmak gerek. Inçekesel boýunça epidemiologiki

görkezijilerin seljermesi, dünýäniň ähli ösen döwletlerinde döwlet we başga serişdeleriniň hasabyna gecirilýän inçekesele garşy çäreler ulgamy döredilmegi netijesinde, XIX asyryň ahyryndan we XX asyryň başyndan başlap, onuň derejesiniň peselip başlandygyny görkezýär. Bu çäreleriň geçirilmegine esas bolup inçekesel bilen baglanyşykly uzak wagtlaýyn işe ýarawsyzlyk we ýokary derejedäki ölümçilik sebäp boldy. Inçekesele garşy göreşdäki üstünliklere XX asyryň başyndaky ylmy-tehniki öňe gidişlik ýardam etdi. Şeýlede bolsa, ýokarda belenip geçilişi ýaly, inçekesele garşy göreşmek meselesi dünýäniň köp ýurtlary üçin soňky ýyllarda bu keseliň ýokary derejede yaýranlygy mynasybetli wajyplygyny saklap galýar.

Biziň ýurdumyzda döredilen saglygy goraýyşyň maddy tehniki binýady, umumy we ýöriteleşdirilen bejeriş-öňuni alyş, sanitariýa – epidemiýa garşy edaralary inçekesele garşy işjeň çäreleri gecirmäge mümkinçilik berýär. Inçekesele garşy geçirilen çäreler netijesinde bizde 1950-1969 ýyllarda şäher ilatynyň 100 000 hasap edilende keselleýjilik 5 gezek, kesellilik – 2 gezek, ölümçilik 7 gezek azaldy. 1975-1979 ýyllarda ýurt boýunça бүтинликде inçekesel bilen keselleýjilik 18,5%, keselçilik –23,9% azaldy.

Ilatyň inçekesel bilen keselçiliginde ýaş-jyns aýratynlyklary ýuze çykýar. Inçekeseliň işjeň görnüşi bilen keselçiligiň iň pes derejesi şäher ýerlerinde-de oba yerlerinde-de 1 ýaşa çenli çagalarda duş gelýär. Soňra ol 7-14 ýaşyndaky çagalarda görnükli ýokarlanýar. Şäherlerde oba ýerine seredeninde 20 ýaşdan 50 ýaşa çenli keselçilik görkezijisi ýokarydyr. Inçekeselden ölümçiligiň ýaş boýunça gorkezijileri başgarak bolýar. Onuň iň pes derejesi şäher we oba ýerlerinde 3 yaşdan 20 ýaşa çenli duş gelýär, 1 ýaşyna cenli çagalarda ol, 1 yaşdan 2 ýaşa çenlilere seredeninde azyrak ýokarydyr. 25 ýaşdan 30 ýaş aralygynda ölümçilik gorkezijisi ýokary däl. 30 ýaşdan ol ýokarlanyp başlap, 50-den uly ýaşlarda maksimal derejesine ýetýär.

Ähli epidemiologiki görkezijiler erkeklerde ýokarydyr. Bu kanunalaýyklyk 20-25 ýaş toparynda bozulyp, onda olar aýallarda ýokary bolýar.

Inçekeselli näsaglara saglygy goraýyş kömeginiň guralyşy. Inçekeselli näsaglara saglygy goraýyş kömegini bermek üçin ýöriteleşdirilen bejeriş-öňuni alyş edaralary döredilendir. Olara welaýat we merkezi inçekesel hassahanalary, etrap hassahanalaryndaky bölümler, saglyk öýlerindäki otaglar we inçekesel sanatoriýasy degişlidir.

Inçekesel hassahanasy ilkinji gezek hassahana ýuz tutýan näsaglary, başga bejeriş-öňuni alyş edaralarynyň keseli güman edip ýollamagy boýunça kabul edýär. Hassahanalaryň düzüminde ulular we çagalar üçin bölümler döredilýär.

Inçekesel hassahanasy inçekeseliň öňuni almak boýunça çäreleri meýilleşdirýär, keselçiligiň we ölümçiligiň hasabatyny alyp barýar. Bulardan hem başga inçekesel hassahanasynyň meseleleri bolup, täze dogulan çagalarda doly we wagtynda inçekesele garşy sanjymlary geçirmek, çagalarda we ýetginjeklerde sanjymlary we gaýtadan sanjymlary geçirmek, aýyk görnüşli inçekeselli nasaglary wagtynda gospitallaşdyrmak, basilla göteriji näsaglar bilen ýakynlaşanlara doly we netijeli gözegçilik etmeklik durýar.

Ilatyň arasynda inçekeselli näsaglary ýuze çykarmakda saglyk öýleri hem uly kömek edýär. Olar inçekeselli näsaglary barlamak, bejermek we hasaba almak üçin inçekesel hassahanasyna ýollaýarlar. Şeýlelikde, inçekeselli näsaglara saglyk

kömegini bermekde esasy rol, inçekesel bilen göreşmek çarelerini guramakda we geçirmekde, bejeriş-öňüni alyş, guramaçylyk-usul merkezi bolup durýan inçekesel hassanahalaryna degişlidir.

Inçekesel hassahanasynyň düzüminde ýöriteleşdirilen otaglar we inçekeselli näsaglary gospitallaşdyrmak üçin stasionar bolýar. Inçekeselli näsaglara lukmançylyk kömegini bermek boýunça inçekesel hassahanasynyň işinde näsaglara sagaldyş gözegçiligi usuly kesgitleýji bolup durýar. Hassahana ozüniň işini saglyk öýleri, arassaçylyk gullugy edaralary bilen ýakyn aragatnaşykda guraýar we alyp barýar. Inçekeseliň aýyk görnüşi tassyklanan näsaga lukmanlar ýörite habarnama dolduryp (N89/h görnüşi) ony inçekesel hassahanasyna ýollaýarlar.

Inçekeseliň öňüni almak üçin inçekesele garşy öňüni alyş sanjymlyry we gaýtadan sanjymlyry, şeýle hem inçekeselli näsaglarda öňüni alyş bejergisi giňden geçirilýär. Inçekeseliň irki görnüşlerini ýüze çykarmakda yzygiderli geçirilýän saglygy goraýyş barlaglarynyň hem uly ähmiýeti bardyr.

Diňe bir lukmançylyk kömeginiň elýeterliligi bilen çäklenilmän, inçekeselli näsaglaryň doly sagalmaklygy üçin olary maddy artykmaçlyklar bilen hem üpjün edilýär. Mysal üçin, inçekeselli näsaga işe ýarawsyzlygy ýagdaýyna baglylykda 10 aýa çenli zähmete ukypsyzlyk haty berilip biliner. Inçekeselli näsagyň hassahanada bejerliş möhleti lukmançylyk görkezmesi boýunça kesgitlenilýär.

Inçekesel bilen keselçiligiň derejesini peseltmek ugryndaky göreşde inçekeseliň işjeň görnüşli näsaglarynyň sagdyn adamlar bilen aragatnaşygynyň öňüni almak boýunça çäreleriň aýratyn ähmiýeti bardyr. Oňa degişli bolup: 1) inçekeselli näsaglary bolan maşgalalaryň ýaşaýyş şertleriniň gowulandyrylmagynyň göz önünde tutulmagy; 2) amatsyz şertlerde ýaşaýan çagalaryň, çagalar baglarynda we sagaldyş edaralarynda has uzak wagtlap saklanylmagy; 3) çagalar edaralarynda, söwdada, iýmit senagatynda, jemagat hojalygynda işleýänleriň üstünden berk lukmançylyk gozegçiligini alyp barmaklyk (basilýar näsaglar işlemeli däl); 4) inçekeselli öý haýwanlaryny ýok etmek boýunça çäreler durýarlar.

Inçekesel bilen göreşmekde bedenterbiýäni, sporty, turizmi ösdürmegiň we wagyz-nesihat işiniň uly ähmiýeti bardyr.

Inçekesele garşy netijeli gözegçilik. Häzirki döwürde inçekeseli anyklamak we bejermek üçin baş ýörelge bolup BSGG tarapyndan hödurlenýän DOTS (Directly Observed Treatment Short Course) taslamasy hyzmat edýär. Bu taslama 5 sany elementden durýar: hökümetiň syýasy borçnamalary; gakylygyň mikroskopiki barlaglary; ilaty derman serişdeleri bilen doly üpjün etmek; monitoring ulgamy; näsaglaryň bejerilişine gözegçilik etmek.

Infisirlenen halatlary ýüze çykarylanda we gakylygyň mikroskopiki barlagynda položitel netije ýüze çyksa, saglygy goraýyş işgärleri işe girişýärler, olar 6 aýdan 8 aýa çenli näsaglaryň bejerilişine seredip, näsaglaryň inçekesele garşy preparatlary ulanyşynyň anyk möçberlerini ýazyp alýarlar.

Gakylygyň barlagyny 2 aý bejerilenden soň we bejermekligiň ahyrynda gaýtalaýarlar.

DOTS bejeriliş koeffisiýentini 95% çenli ýokarlandyrýar. DOTS täze infeksiýalaryň we multirezistent inçekeseliň ösmeginiň öňüni alýar.

Dünýä Banky DOTS taslamasyny “Saglygy goraýyşda iň bir netijeli usullaryň biri” diýip bahalandyrýar. DOTS taslamasy boýunça bir näsagyň 6 aýlyk derman üpjünçiligi käbir ýurtlarda 11 amerikan dollaryna barabardyr.

BSGG çaklamalaryna görä, eger-de 2010 ýyla çenli inçekesel bilen täze kesellänleriň 70% ýuze çykaryp we olaryň 85% bejerip bolsa, onda soňky 20 ýylda bu keselden ölümçilik we keselçilik 4/1 azalar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda inçekeseliň häzirki zaman ýagdaýy şeýle suratlandyrylýar:

- ... inçekesel sebäpli bir ýylda 2 million adam heläk bolýar;
- ... häzirki wagtda Ýer ýüzüniň ilatynyň üçden bir bölegi inçekesel infeksiýasy ýokuşan adamlardyr. Infeksiýa ýokuşanlaryň 5-10 göterime çenlisi belli bir ýaşda inçekesel bilen keselleýärler;
- ... her ýylda 8 million adam inçekesel bilen keselleýär;
- ... ykdysadyýetiň pese düşmekligi, saglygy goraýyş bilen baglanyşykly ulgamlaryň dagynyklygy, inçekesele garşy göreş boýunça goýberilýän serişdeleriň ýeterlik ulanylmazlygy, AIDS/AIW-niň ýaýramagy, inçekeseliň dermanlara durnukly görnüşleriniň peýda bolmagy ýaly sebäpleriň özara täsirleri häzirki wagtda ösýän we geçiş ykdysadyýetli ýurtlarda inçekesel bilen keselleýjiligiň depgininiň ýokarlanmagyna getirýär.

BSGG-niň ekspertleriniň çaklamalary boýunça 2000-nji ýyldan 2020-nji ýyla çenli döwürde:

- ... 1 milliarda golaý adama inçekesel infeksiýasy ýokuşar;
- ... 200 million adam inçekesel bilen kesellärler;
- ... 35 million adam inçekeselden ölüm howpy astynda bolar diýip garaşylýar.

Dünýä boýunça her ýylda inçekeselden 250 000-den hem köp çaga ýogalýar. Maşgala agzalary bilen ýakyn aragatnaşykda bolýandyklary sebäpli, çagalar inçekesel infeksiýasyndan goranyp bilmeýärler.

Inçekesel infeksiýasy ýokuşan çagalaryň köp bölegi anyklaýyş barlagyndan geçmeýärler. Çagalaryň gizlin geçýän inçekesel ýokanjy, olaryň uly ýaşa ýeten döwründe keseliň ýüze çykmagyna getirýär. Çagalarda inçekeseliň irki alamatlary umumy bolup, köplenç duýulmaýar. Bulara gyzgyn gelmeklik, ukuçylyk, agram ýitirmeklik, boýy ösmezlik ýaly alamatlar degişlidir.

Bar bolan maglumatlara görä, dünýäniň pes we ortadan aşak girdejili ilatly ýurtlarynda inçekesel epidemiýasyna garşy göreşmekde bir ýyl üçin 300 million amerikan dollary möçberinde goşmaça serişdeler zerurdyr.

Dünýäde inçekesel boýunça epidemiologik ýagdaýyň çylşyrymlydygyny göz önünde tutup, Türkmenistanyň hökümeti tarapyndan ýurdumyzda BSGG-niň teklibi esasynda DOTS ýörelgesini ornaşdyrmaklyk makullanyldy.

Türkmenistanyň Prezidentiniň “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny amala aşyrmak we inçekesele garşy göreş boýunça gaýragoýulmasyz çäreleri geçirmek maksady bilen BSGG-niň wekilleriniň gatnaşmagynda Daşoguz welaýaty we Aşgabat şäheri DOTS ýörelgesini ornaşdyrmak boýunça ilkinji synag sebiti hökmünde kesgitlenildi.

1999-njy ýylda Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi bilen “Serhetsiz lukmanlar” (Gollandiýa) halkara guramasynyň arasynda Memoranduma gol çekildi.

1999-njy ýylyň Alp Arslan aýyndan başlap 2001-nji ýylyň Türkmenbaşy aýyna çenli halkara “Serhetsiz lukmanlar” guramasy tarapyndan DOTS ýörelgesi Daşoguz welaýatynyň ähli etraplarynda ornaşdyryldy.

2000-nji ýylyň Alp Arslan aýynyň 21-inde Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň we halkara “USAID” guramasynyň arasynda Türkmenistanda saglygy goraýyş boýunça meýilnamalary bilelikde alyp barmak hakynda Memoranduma gol çekildi.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasyna laýyklykda, 2000-nji ýylda Aşgabat şäherinde Merkezi bakteriologiýa barlaghanasy açyldy. Proýekt HOUP / USAID halkara guramasy bilen bilelikde Inçekeseliň önüni alyş merkeziniň bakteriologiýa barlaghanasy täze enjamlar, gurallar, binokulýar mikroskoplar, reaktiwler, bilen enjamlaşdyryldy we ýokary hilli anyklaýyş barlag usullary girizildi. Netijede, bakteriologik barlaglar boýunça alnyp barlan işleriň hili gowulandy. Häzirki wagtda Türkmenistanda DOTS ýörelgesi boýunça 25 sany mikroskopiýa merkezi döredildi we olar inçekeseli anyklaýyş işlerini ýokary derejede alyp barýarlar.

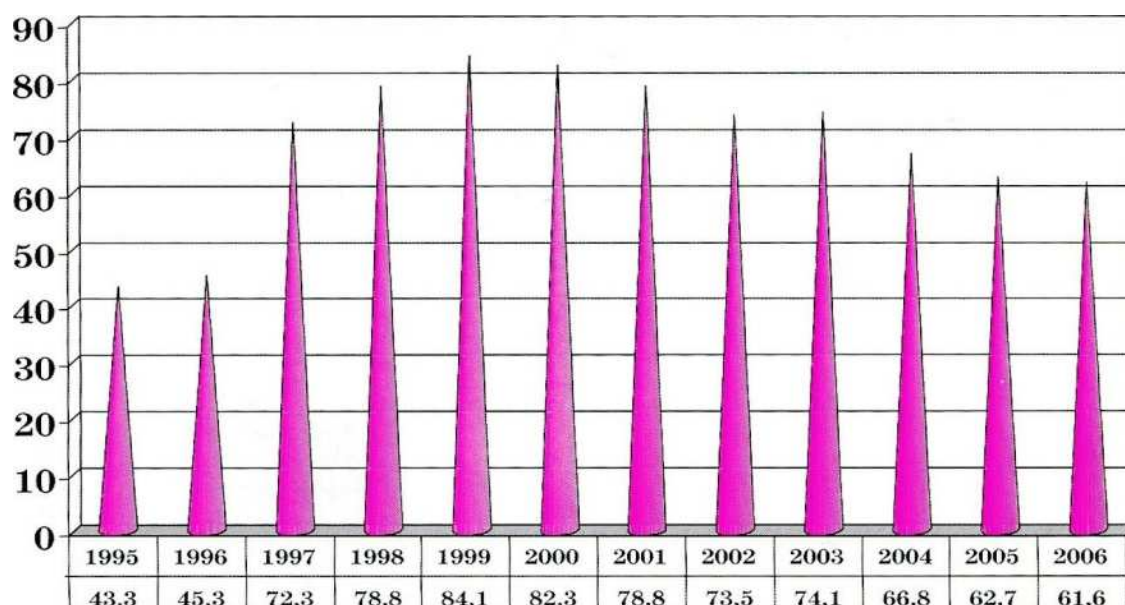
2000-nji ýylyň Sanjar aýynda Inçekeseliň önüni alyş merkeziniň çäginde “Proýekt HOUP” halkara guramasynyň häzirki zaman tehniki görkezme enjamlary bilen abzallaşdyrylan okuw merkezli wekilçiligi açyldy.

DOTS ýörelgesini ornaşdyrmaklyga “Proýekt HOUP / USAID”, “Serhetsiz lukmanlar”, “Si DI SI”, “Global derman üpjünçilik gaznasy” halkara guramalary, Türkmenistanyň Milli Gyzyň Ýarymaý jemgyýeti, Türkmen döwlet lukmançylyk institutynyň inçekesel kafedrasy işjeň gatnaşýarlar. Ilkinji saglygy goraýyş kömegini guramak gullugynyň, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň, inçekesel gullugynyň işleriniň bütewlilikde alnyp barylmagy DOTS ýörelgesiniň düýpli aýratynlyklarynyň biridir. 1999-njy ýyldan 2007-nji ýyla çenli DOTS ýörelgesini ornaşdyrmaklyga 489 Saglyk öýleri çekildi, 25 mikroskopiýa barlaghana merkezleri döredildi we döwrebap mikroskoplar we reagentler bilen enjamlaşdyryldy. 2005-nji ýylyň dowamynda DOTS ýörelgesi ähli welaýat merkezlerinde ornaşdyryldy we 2006-njy ýyldan başlap ony etrap derejelerinde ornaşdyrmaklyga girişildi.

Şeýlelikde, Türkmenistanda inçekesel boýunça epidemiologiýa görkezijileriň beýleki ýurtlar bilen deňeşdirilende durnuklylygy saklanyldy (surat 21).

Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň, Inçekeseliň önüni alyş merkeziniň we Türkmen döwlet lukmançylyk institutynyň inçekesel kafedrasynyň hünärmenleri bilen bilelikde Türkmenistanda inçekeseliň önüni almagyň we oňa garşy göreşmegiň 2005-2009-njy ýyllar döwri üçin Milli maksatnamasy işlenilip düzüldi.

Bu maksatnama saglygy goraýyşyň gazananlaryny netijeli ulanmaklygy üpjün edýär we ol ilat arasynda inçekesele garşy göreş çäreleriniň geçirilişiniň ulgamy bolup, inçekeseliň ýüze çykarylyşyny, anyklanylyşyny, gözegçilikde bejergi geçirmekligi, hasabatyny, epidemiologiýasyny we önüni alnyşyny öz içine alýar.

Surat 21. **Inçekeseli keselleýjilik** (100 mün ilata)

Milli maksatnama DOTS ýörelgesine esaslanýar we inçekeseli keselleýjiligi, keselliligi we ölümçilik görkezijilerini azaltmak, inçekeseli dermanlara durnukly görnüşleriniň önüni almak onuň baş maksady bolup durýar.

Inçekeseliň önüni almagyň we oňa garşy göreşmegiň Milli maksatnamasyny ýerine ýetirmek boýunça Pudagara Ugrukdyryş Komiteti döredildi we 2005-nji ýylyň Oguz aýynda degişli pudaklaryň gatnaşmagynda onuň ilkinji mejlisi geçirildi. Maksatnamanyň çäklerinde derman serişdeleriniň dolandyrylyşy we wagyz-nesihat işleri boýunça iş toparlary döredildi. Inçekeselli näsaglary bejermeklik, hasap-hasabat resminamalary halkara ülnülerine laýyklykda alnyp barylýar.

Ýokanç keseller we olary ýok etmek düşünjesi

Ýokanç keseller meselesiniň durmuş-gigiýeniki ähmiýeti olar bilen göreşiň guramaçylygynyň uly ykdysady çykdajylara baglylygy, gymmat durýan çäreleriň geçirilmekligi bilen kesgitlenilip, oňa saglygy goraýyş guramalary we edaralary bilen bir hatarda başga-da köp pudaklar hem-de guramalar gatnaşýarlar.

Ýokanç keselleriň nozologiki görnüşleriniň köpdürliligi kesel döredijiniň, etiologiýasynyň, patogeneziniň, bejeriş-önüni alyş kömeginiň guralaşynyň hem-de arassaçylyk - epidemiýa garşy çäreleriň geçiriliş aýratynlyklaryny hasaba almaklyk bilen, olaryň her biri üçin önüni alyş çärelerini işläp taýýarlamaklygy talap edýär. Şunuň bilen baglylykda ýörite önüni almak (sanjymlar we gaýtadan sanjymlar) soraglary boýunça işleri guramagyň uly ähmiýeti bardyr. Bu işleri geçirmekde öndebaryjy we guramaçylyk roly arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugyna degişlidir. Şeýlelikde, ýokanç keseller bilen göreş bu çylşyrymly durmuş-gigiýeniki, lukmançylyk-biologiki hem-de guramaçylyk hadysasydyr.

Kän bir uzak bolmadyk geçmişte köpçülikleýin ýaýran we ilatyň ölümçiliginiň esasy sebäbi bolan ýokanç we parazitar keseller, häzirki wagtda bu görkeziji boýunça yzky oruna süýşdiler. Ikinji Jahan urşuna çenli, käbir ýurtlarda bolsa ondan hem

öňüräk aýratyn howply epidemiki ýokançlaryň - gyrgynyň, merginiň we başgalaryň soňuna çykyldy. Soňluga bilen örgünli, gaýdymly we garahassalygyň başga görnüşleri, çaga ýokançlary ýok edildi. Mama keseliniň soňuna çykylmagy global ýeňiş boldy. Inçekeselden ölümçilik pese düşdi. Ýöne virus keselleri azalmak meýlini ýüze çykarmadylar, tersine keselçiligiň käbir görnüşleri ösýär (gripp, adenowirus ýokançlary, ýokançly sary getirme we başg.).

Milli we halkara maglumat çeşmeleriniň habarlaryna laýyklykda ýokanç we mugthor kesellerden ölümçiligiň paý agramy kän bir ýokary däl. Ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsinde bu keselleriň aglabasy ilatyň ölümçiliginiň sebäpleriniň ilkinji onusynyň hatarynda ýatlanmaýarlaram. Şu halatda kadadan daşary bolup inçekesel, gripp we pnewmoniya durýar. Ýewropa ýurtlarynda we ABŞ-da ýokarda agzalanlardan başga ýokanç we mugthor kesellerinden ölümçilik onlarça ýa-da ýüzlerçe hasap edilýär, II-nji Jahan urşuna çenli bolsa bu kesellerden on müňlerçe adam ýogalýardy. Mysal üçin, 1939 ýylda ABŞ-da hörezek bilen kesellänleriň sany 24 müň, ölenleriň sany bolsa 2,4 müň boldy, Beýik Britaniýada - kesellänler 47 müň, ölenler – 2 müň. Şol wagtda ABŞ-da garyn garahassalygy bilen kesellänler - 13 müň, ölenler 2 müňden gowrak boldy. Şondan 50 ýyldan soň, 80-nji ýyllarda bu ýurtlarda we beýleki ykdysady ösen ýurtlarda hörezegiň we garahassalygyň sany ýüzlerçe, ölümçiligiňki bolsa onlarça boldy, şu wagta çenli bolsa bu gorkuly keseller has hem azaldylar (käbir ýurtlarda hörezegiň soňuna çykyldy). Soňky ýyllaryň maglumatlaryna görä, ykdysady taýdan ösen ýurtlarda garahassalygyň aýratyn halatlary hasaba alynýar.

Ysmaz keseli we gyzzyrma bilen keselçilik ähmiýetli derejede azaldy, olar ykdysady taýdan ösen ýurtlarda sporadiki halatlar hökmünde hasaba alynýar. Gyzamyk bilen gökbogmanyň sany azaldy. 60-njy ýyllaryň başynda gyzamyk bilen näsaglaryň ýüzlerçe müňisi, gökbogmanyň on müňlerçesi hasaba alynan bolsa, 80-nji ýyllarda olar bir, iki tertip azaldylar.

Beýleki ýokanç we mugthop kesellerden keselçilik we ölümçilik şeýle bir ähmiýetli derejede azalmady, ýöne gaty bir uzak bolmadyk geçmiş bilen deňeşdireniňde, gazanylan netijeler örän görnükli. Dogry, ýokançly sary getirme ýaly keselleriň sany azalman, eýsem tersine, olaryň sanynyň artmak meýli bar.

Eger-de 50-60 ýyllarda ABŞ-da, Fransiýada, Angliýada we beýleki industrial ýurtlarda ýokançly sary getirme mesele bolmadyk bolup, ýokanç keselleriň hasabatynda düş gelmeýän bolsalar, onda 70 ýyllardan başlap bu keseliň ýüzlerçesi, müňlerçesi hasaba alynýar. Ýokanç kesellere garşy göreşdäki bar bolan üstünliklere garamazdan, keselçilik görnükli azalman ABŞ-da, Fransiýada, Beýik Britaniýada we başgalarda soňky wagtlara çenli ýylda onlarça, ýüzlerçe halatda düş gelýär. Ýiti içege ýokançlarynyň hem soňuna çykyрман, olaryň sany artýar, aýratyn hem bahar-tomus döwründe.

Ýokanç, epidemiki keselleriň azalmagy biziň ýurdumyzda-da bolup geçdi, mama, mergi, gyrgyn, örgünli garahassalyk geçmişe gitdiler, ysmaz keseliniň, trahomanyň amaly soňuna çykyldy. Ysmaz keseliniň soňuna çykylandygy barada ýurdumyz 2002-nji ýylda BSGG güwänamasyny aldy.

Dümewiň ýaýraýşy, aýratyn hem epidemiýa döwründe ýokarylygyna galyp, ýüz müňlerçe hasap edilýär we gripp pnewmoniasy netijesinde ilatyň ölümçiligine täsir

edýär. Dümew we pnemoniýa, dowamly keseller bilen bir hatarda adamlaryň ölümüne esasy sebäpleri bolup durýar. Dümewden we pnemoniýadan ölümçilik ykdysady taýdan ösen ýurtlarda umumy ölümçiligiň düzüminde 4-6-njy orunlary eýeleýärler we 100000 ilata 30-50 halatda gabat gelýär.

Biziň ýurdumyzda Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň 1998 ýyldaky maglumatlaryna laýyklykda, ýokanç keseller ilatyň umumy keselçiliginiň düzüminde 5,3 % paý agramyny tutup 6-njy ýeri eýelediler.

Şu maglumatlar esasynda ýokanç keseller meselesiniň çözüldiği hakynda netije çykarmak wagtyndan irdir. Hawa, olaryň ähmiýetli bölegi, aýratyn hem çaga ýokançlarynyň soňuna çykyldy ýa-da olar azaldylar. Emma ýokanç patologiýa meselesi ykdysady taýdan ösen ýurtlarda-da saklanyp galýar we ol millionlarça ykdysady ýitgiler bilen baglanyşyklydyr (1987-88 ýyllarda oňki SSSR-de 180-190 mln manatdan az bolmadyk oňi alynmadyk ýitgi diňe bir ýiti içege kesellerinden bolupdy).

Mundan hem başga ýokançlar görnüşini üýtgedýärler, köplenç bildirmän galýarlar, başga keseller görnüşinde geçýärler. Şeýlelikde, olaryň diňe deňeşdirme paý agramynyň, peselen ölümçilik görkezijisine degişlilikde azalandygy hakynda aýtmak bolar.

Ölümçilik görkezijisiniň ilatyň saglygyny we aýratyn hem keselleriň ýaýraýşyny häsiýetlendirmekde absolýut ähmiýeti bolmasa-da, ol wajypdyr, kähallatlarda bolsa ol keselçilik baradaky maglumatlaryň doly dældigi sebäpli ýeke-täk ölçeg bolup durýar.

Häzirki wagtda ykdysady taýdan ösen ýurtlarda ýokanç we mugthor kesellerden bolýan ölümçilik ähmiýetli derejede azalyp, olaryň 100000 adama 5-20 halaty gabat gelýär. Bu ýurtlaryň ilatynyň umumy ölümçiliginiň düzüminde ýokanç we mugthor kesellerinden bolýan ölümleriň paý agaramy soňky ýyllarda ähli ölüm halatlarynyň bir göteriminden iki göterimine çenli laýyk bolýar we ol ölümçiligiň ilkinji oň sebäpleriniň hataryna girmeyär. Şeýlelikde, ykdysady taýdan ösen ýurtlaryň ilatynyň patologiýasynyň üýtgemesiniň häsiýetli taraplarynyň biri, käbir ýokanç we mugthor keseller bilen keselçiligiň we aýratyn hem ölümçiligiň azalmak meýliniň bolmagydyr.

Biziň ýurdumyzda-da ýokanç we mugthor kesellerinden ölümçiligiň, ilatyň umumy ölümçiliginde tutýan paý agramy yzygiderli peselýär. Eger-de ol 1960-njy ýylda 18,3 % bolan bolsa, onda 1992-njy ýylda 8,2 % bolup, ilatyň umumy ölümçiliginiň sebäpleriniň arasynda 4-nji orny eýeledi.

Häzirki wagta çenli ösýän ýurtlarda ýokanç we parazitar kesellere garşy geçirilýän çärelerе garamazdan olar umumy ölümçiligiň we keselçiligiň düzüminde 1-nji orny eýeläp, oňkiler ýaly ilatyň epidemiki häsiýetli patologiýasyny düzýärler. Bu keseller ol ýurtlarda ykdysady ösen ýurtlar bilen deňeşdireniňde, onlarça gezek ýygý duş gelip, ölümçiligiň ýarysyndan hem gowragynyň sebäbi bolup durýarlar.

BSGG-nyň maglumatlaryna görä Afrikanyň 28 ýurdunyň, Gündogar - Orta ýer deňzi sebitleriniň 14 ýurdunyň ilatynyň arasynda has ýaýran keselleriň sanyna - gyzzyrma, inçekesel, lepra, gelmintozlar, iç geçmeler, şistosomoz, tripanosomoz, onhoserkoz, iýmetleniş bozulmalary, trahoma, meningit, wirus gepatiti degişlidir. Şonuň üçin hem BSGG-nyň we bu ýurtlaryň maksatnamalarynda, ýokanç kesellere

garşy sanjymlyar we immunologiýa meselesi esasy orunlaryň birini eýeleýänligi totänleýin dälendir.

Gazanylan immun ýetmezçilik sindromy. Ýokanç we mugthor kesellerden köp ýurtlarda ölümçilik derejesiniň peselýändigini nygtamak bilen, şol wagtyň özünde-de ýokanç keseller patologiýasy meselesiniň ähmiýetini ýene-de bir gezek bellemek zerurdyr. Şu günler ol hiç kime özüni ýatdan çykardanok, sebäbi dünýäde adamlaryň saglygy we ömri üçin gorkuly duşman bolan, gazanylan immun ýetmezçilik sindromy (AIDS) ýüze çykdy. Onuň taryhy az – bary-ýogy onlarça ýyl, ýöne ol hakynda köp zat aýdyldy, ýene-de ol “XXI asyryň gyrgyny” hakynda näçe aýdylar. Biz ol hakynda heniz hem az bilýäris. Bu multigörnüşli, köp alamatly kesel bilen kasellän näsaglaryň sany barha artýar, esasy pajygada olaryň ählisine çäräniň ýoklugydyr, sebäbi şu wagta çenli onuň öňüni almagyň we bejermegiň ýöriteleşdirilen serişdelerini tapmaga diňe bir umyt artýar. Umytlar esaslanandyr, sebäbi diýseň kesel dörediji - adam immun ýetmezçilik wirusy tapyldy we onuň ýaýramagynyň esasy epidemiologiki ýollary kesgitlenildi, ol bolsa onuň öňüni almak mümkinçiligini açýar.

Soňky ýyllarda global mesele bolan AIÝW ýokanjy howatyrlý depginde ýaýramagyny dowam edýär. 1994 ýylda bütin dünýäde 2,5 mln adama AIÝW-sy ýokaşdy. 1998 ýylyň ahyryna virus ýokaşanlaryň umumy sany 24 mln diýlip hasap edilýärdi, onuň 5 millionynda AIDS döredi. 2000-nji ýyla çenli umumy virus ýokaşanlaryň sany 30-40 milliona ýeter diýlip hasaplanylýardy, şol sanda hem 500000- çaga. Virus ýokaşanlaryň 10 millionynda bolsa AIDS ýüze çykar diýlip çaklanylýardy.

Dünýa Bankynyň ykdysadyýetçileriniň hasaplamalaryna görä, ösýän ýurtlarda (olaryň paýyna AIÝW ýokanjynyň 90% düşýär) AIDS-ly näsaglara bolan çykdajylar 2000 ýylda 1 mlrd dollara ýetdi. AIDS-my bilen baglanyşykly bolan maýypçylyga we ölümçilige, esasan hem öndürijilikli ýaşyndaky uly ýaşly adamlar sezewar bolýarlar, munuň özi bolsa ösüp gelýän ýurtlara guradyjy durmuş-ykdysady tasirini ýetirýär.

Bu ýokanç yokary derejede Merkezi we Gundogar Afrika ýurtlarynda ýaýrap, ol ýerde ýokanç ýokaşanlaryň sany 11 mln hasap edilýär. 1994 ýylda epidemiýa yokary depgin bilen Günorta we Günorta-Gündogar Aziýada ýaýrap, kesel yokasan uly adamlaryň sany 2 mln-dan 3 mln-a çenli artýar. Yokanç Latyn Amerika we Karib sebitlerindäki ýurtlarda-da (2mln) we Demirgazyk Amerikada-da (1mln) güýçli ýaýrandyr. Bütinlikde 1998 ýyla çenli 20 mln-dan köpräk uly adamlarda AIYW-sy yokasan ýa-da olar AIDS-dan ejir çekýärler. Olaryň 3/2 bölegi erkek adamlardyr.

AIYW-nyň adamyň immun ulgamyny zaýalamak ukyby, oňa garşy netijeli dermanlary we waksinalary döretmek boýunça geçirilýän işleri kynlaşdyrýar.

Dünýä boýunça AIYW-nyň ýayramagyny çäklendirmek üçin wagyz-nesihat işleriniň maksatnamalary kömek edýär.

Ýokanç keselleriň soňuna çykmak. Ýokançlaryň soňuna çykmagyň iň bir kämilleşen we islenilýän görnüşü bolup, ýer şarynyň ähli territoriýasynda ýokançlaryň kesgitli nozologiki görnüşlerini, kesel dörediji bilen bilelikde yok etmek durýar. Hakykatda şeýle mümkinçilik bardyr. Mysal üçin, global möçberde ilatda mama keseline garşy sanjymlary geçirmek başartdy we onuň netijesinde BSGG-sy 1980 ýylda bu keseliň bütin ýer yüzünde soňuna çykylandygyny habar berdi. Gyzzyrma

garşy ähli çäreler ulgamyny amala aşyrylsa, onda keseliň, şeýle hem ony döredijiniň bilelikde soňuna çykylmagyny gazanmak bolar. Ýöne bu mümkinçiligi dünýä möçberinde amala aşyrmak, durmuş, ykdysady we syýasy şertlere baglylykda örän kyndyr. BSGG-sy tarapyndan bu hakynda mesele goýlandygyna garamazdan onuň haçan amala aşyryljakdygyny görkezip hem bolanok. Eger durmuş, syýasy pasgelçiliklerden üstün çykylyp, ýokanç keselleriň käbir görnüşleri ýok edilse, onda-da kesel döredijiniň biologiki görnüş hökmünde soňuna çykylmagy örän uly kynçylyklar bilen baglydyr. Şonuň üçin ýokanç keselleri olary döredijiler bilen birlikde ýok etmek soragyny goýmaga gelejek hökmünde seretmelidir we oňa ymtylmalydyr. Eger-de bu gelejek bolsa, onda häzirki şertlerde ýokançlaryň soňuna çykyp bolarmy diýen soragyň ýüze çykmany tebigydyr. Ylmyň ösüşiniň häzirki zaman derejesi we epidemiýa garşy amal bu mümkinçiligi tassyklaýar. Biziň ýurdumyzda we käbir beýleki ýurtlarda mama keseliň, merginiň, gyrgynyň we başga ýokançlaryň soňuna çykyldy, ýöne bu keselleriň bolan territoriýalarynda ýa-da tebigatda olary döredijiler saklanyp galýarlar. Şonuň üçin hem häzirki döwürde ýokançlaryň soňuna çykmak düşünjesiniň has kesgitli manysy bardyr.

Etiologiýasy we epidemiologiýasy gowy öwrenilen we garşysyna ýokary netijeli serişdeler bolan antroponoz ýokançlaryna degişlilikde (mama, gyzzyrma, örgünli garahassalyk) ýokanç keselleriň soňuna çykmak, kesel döredijini hem ýok etmek bilen bilelikde, ýöne bütin ýer şarynda däl-de, eýsem kesgitli territoriýalarda bolmalydyr.

Başgalarda, has hem zoonoz häsiýetli tebigy ojaklary bolan ýokançlarda (gyrgyn, tulýaremiýa, guduzlama) aýratyn ýokanç keselleriň soňuna çykylmagyny, kesel döredijiniň daşky gurşawda, haýwan bedenlerinde we mör-möjeklerde (saklaýjy we geçirijiler) saklanmagy bilen gazanmak mümkindir. Mundan hem başga aýratyn keselleriň soňuna çykylmagyny, kesel döredijiniň adam bedeninde saklanmagynda hem gazanmak bolýar (hörezek, ysmaz keseli ýaly antroponozlarda). Kesel döredijiniň islendik territoriýada, islendik ýagdaýda saklanyp galmagy, elmydama olaryň ýañadan ýüze çykmak howpuny döredýändigini şübhesizdir, ýöne bu mümkinçilik bütinlikde alanyňda epidemiýa garşy çäreleriň ulgamyna we hiline baglydyr.

Şeýlelikde, “ýokanç keselleriň soňuna çykmak düşünjesi” ylmyň häzirki döwründe bir ýokançlarda – nozologiki görnüşi we ony döredijini bilelikde belli bir territoriýada, aýratyn ýurtlaryň çäginde ýok etmek, has kämilleşen görnüşde bolsa – kesel döredijini biologiki görnüş hökmünde bütin ýer şarynda ýok etmek, başga ýokançlarda – kesel döredijiniň soňky ykbalyna seretmän, onuň daşky gurşawda bolmaklygy bilen nozologiki görnüşi ýok etmekligi aňladýar.

Ýokanç keselleriň soňuna çykylmagynda durmuş-gigiýeniki hem-de biologiki täsirleriň we olaryň gatnaşyklarynyň roly we ähmiýeti. Ýokanç keselleriň soňuna çykmak we ýokanç keselçiligi azaltmak meselesinde durmuş-gigiýeniki we biologiki täsirleriň roluny we ähmiýetini kesgitlemek üçin, ýokanç keselleriň we epidemiki hadysanyň ýüze çykmagyny we ösmegini şertlendirýän hakykatdaky bar bolan kanunalaýyklyklardan ugur almak zerurdyr.

Epidemiki hadysada ýokanjyň geçiriliş mehanizmi örän wajyp bolup, ol ýokanç çeşmesiniň we ilat toparlarynyň kabul edijiliginiň organiki içki baglanyşygyny birikdirýär we üpjün edýär.

Epidemiki hadysada durmuş-gigiýeniki täsirleriň ähmiýeti aglaba ýokançlara dahyllylykda has açyk we aýdyň ýüze çykýar. Keselçiligiň derejesiniň ilatyň ýaşaýyş we arassaçylyk şertlerine, zähmet şertlerine, umumy medeniýet derejesine, lukmançylyk hyzmatynyň ediliş derejesine we başgalara baglydygy hakynda maglumatlar getirilýän işler köpdür. Epidemiýanyň ösmeginde we ýokanç keselleriň derejesiniň emele gelşinde durmuş-gigiýeniki täsirleriň ähmiýeti soragy boýunça barlagçylaryň pikiri birdir. Ýöne durmuş we biologiki täsirleriň gatnaşygy we haýsy täsir epidemiki hadysanyň hereketlendiriji güýji, haýsynyň bolsa 2-nji derejeli ähmiýetiniň bardygy hakyndaky meselede pikirleriň bir dældigini bellemek gerekdir.

Epidemiki hadysada durmuş we biologiki täsirleriň hakyky gatnaşygyny bilmek üçin durmuş täsirleriniň epidemiki hadysanyň aýratyn halkalaryna nähili täsir edýändigini anyklamalydyr.

Durmuş täsirleri epidemiki hadysanyň ähli üç halkasyna, ýagny, ýokanjyň çeşmesine, ilat toparlarynyň ummunbiologiki häsiýetine we ýokanjyň geçiriliş mehanizmine hem täsir edýär.

1. Olaryň ýokanjyň çeşmesine täsiri näsaglary hassahana ýerleşdirmek we aýry saklamak ýaly durmuş çärelerinde ýüze çykýar. Bu çäreler ýokanjyň köpçülikleýin ýaýramagynyň önüni almaga mümkinçilik berýär. Ýöne şeýle täsiriň netijeliligi we onuň epidemiki hadysa täsiri hassahana kömeginiň elýeterliligine, saglygy goraýyş işgärleriniň sanyna baglydyr. Ýokanjyň çeşmesine ähmiýetli täsiri kesel döredijini adam bedeninde öldürmäge ýa-da onuň täsirini zyýansyzlandyrmaga mümkinçilik berýän derman serişdeleri hem edýär.

2. Durmuş-gigiýeniki täsirler epidemiki hadysanyň başga halkasyna - ilatyň ummunobiologiki häsiýetine, onuň ýokançlary özüne kabul edişine hem ähmiýetli täsir edýär. Ilatyň yzygiderli açlygy, belok ýetmezçiligi, awitaminozlar, ýokary temperaturada, çyglylykda, ýokary derejede tozanly şertlerde işlemek bedeniň ýokanja bolan durnuklylygyny peseldýär. Tersine, zähmetiň we dynç almaklydyň kadaly şertleri, bedenterbiýäniň köpçülikleýin ösdürilmegi we başgalar, bedeniň durnuklylygyny ýokarlandyrýar we epidemiki hadysanyň ýüze çykmagyna päsgelçilik döredýär.

3. Durmuş-gigiýeniki täsirler ýokanjyň geçirilişinde has hem aýdyň ýüze çykýar. Bu aýratyn hem epidemiki hadysanyň ýüze çykmagynda geçirmek mehanizmi öndebaryjy halka bolan ýokançlarda, mysal üçin, içege ýokançlarynda we mörmöjekler arkaly geçirilýän kesellerde ýüze çykýar. Şäherleriň we ilatly nokatlaryň kanagatlanarsyz arassaçylyk hojalyk ýagdaýy, pes hilli suw üpjünçiligi, jemgyýetçilik iýmitiniň üstünden zerur bolan arassaçylyk gözegçiliginiň ýoklugy, ilatyň umumy medeniýetiniň pesligi içege ýokançlarynyň döremegi we köpçülikleýin ýaýramagy üçin şertler bolup durýar. Gyzzyrma epidemiýasy, gyzzyrma çybynynyň köpçülikleýin köpelen, anafelogen suw howdanlarynyň we ýokanç çeşmeleriniň bolan halatynda ýüze çykýar. Görkezilen amatsyz täsirleri ýok edilende bolsa ýokanjyň giňden ýaýramagynyň önüni almaga we olaryň soňuna çykmaga mümkinçilik döredýär. Ýöne durmuş täsirleriniň geçiriş mehanizmine ýetirýän täsiri

ähli ýokançlarda birmeňzeş ähmiýetli bolmaýar. Olaryň epidemiki hadysanyň bu halkasyna täsiri dümewde, gyzamykda we beýleki howa-damja ýokançlarynda pes derejede ýüze çykyar.

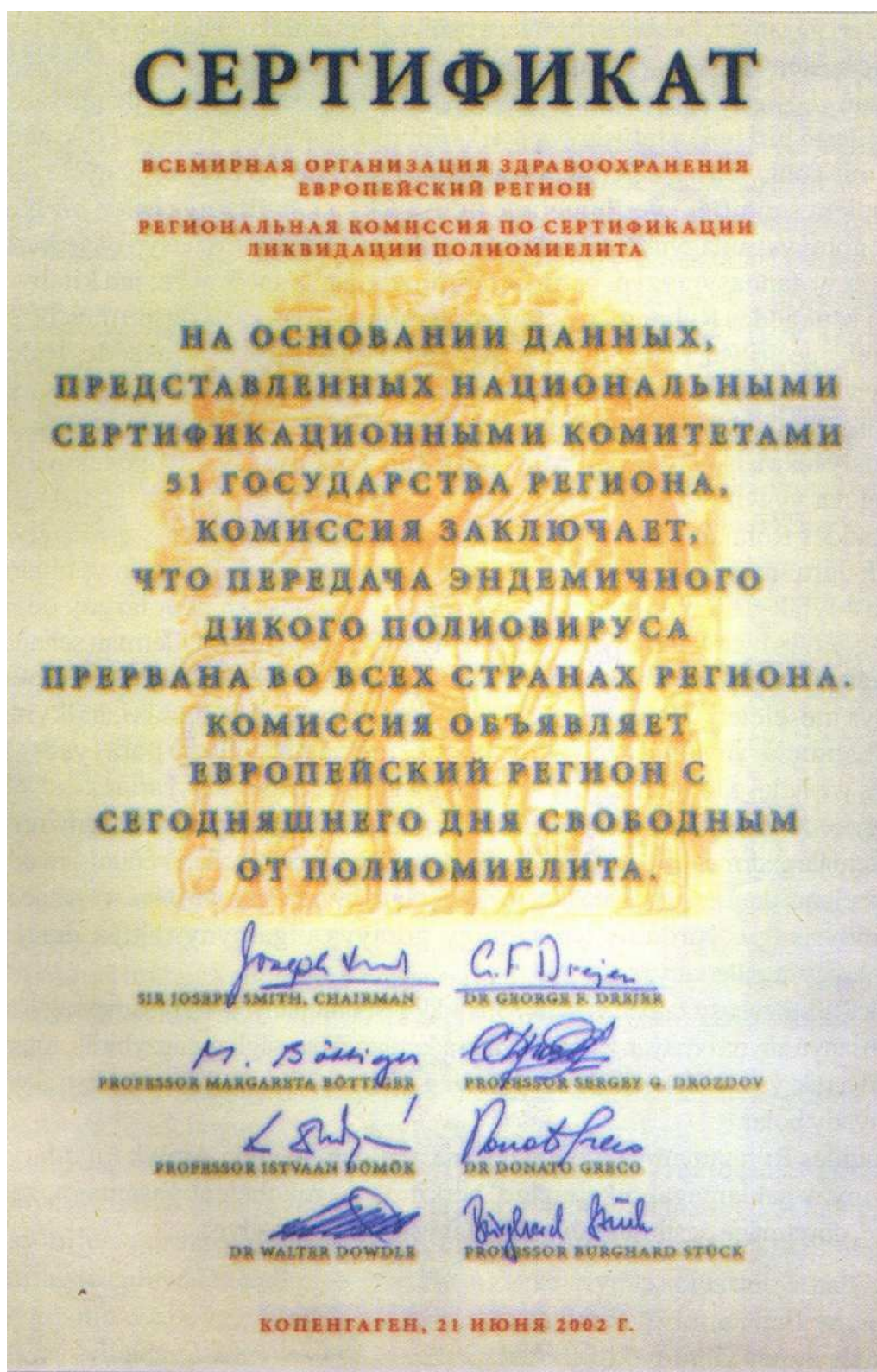
Şeýlelikde, durmuş täsirler ýokanç keselleriň aýratyn halatlarynyň, şeýle hem epidemiki hadysanyň ýüze çykmagynda we ösmeginde wajyp rol oýnaýar. Durmuş täsirleriň ýaramaz we položitel ähmiýeti bardyr. Bu çylşyrymly ýol bilen – biologiki täsirleriň üstünden ýokanjyň çeşmesine, onuň geçiş mehanizmine we bedeniň immunobiologiki häsiýetine täsir etmek arkaly amala aşyrylýar. Şeýlelikde, epidemiki hadysa – bu tebigy – biologiki, şeýle hem durmuş hadysasy bolup durýar.

Ýokanç keselleriň soňuna çykmak meselesinde durmuş we biologiki täsirleriň nähili ähmiýetiniň we gatnaşygynyň bardygyny bilmek üçin käbir ýokançlar topary boýunça geçirilýän çäreleriň esasy ýörelgelerine seredip geçmek zerurdyr. Häzirki wagtda içege ýokançlaryna garşy göreşmegiň esasy ýörelgesi - ýokanjy geçiriş mehanizmine täsir etmektir. Muny amala aşyrmak üçin şäherleriň we ilatly nokatlaryň arassaçylyk ýagdaýyny gowulandyrmaly, ilaty arassa hilli iýmit önümleri we suw bilen üpjün etmeli, ilatyň arassaçylyk medeniýetini ýokarlandyrmalydyr. Bogunaýakly mör-möjekler geçirijisi bolup durýan mugthor keseller bilen göreşde (örgünli we gaýdymly garahassalyk, rikketsiozlar we başg.) ýokançsyzlandyryş çärelerini geçirmeli, çybynlar arkaly geçirilýän gyzzymada bolsa – anofelogen suw howdanlaryny, meýdanlaryny ýok etmelidir. Zoonozlar bilen göreşde epidemiýa garşy çäreler, şu ýokançlary saklaýan haýwanlary ýok etmäge ýa-da peýdaly oba-hojalyk mallary bolsa, onda olary sagaltmaga gönükdirilmelidir. Bu çäreleriň hemmesi durmuş-gigiýeniki bolup durýarlar.

Käbir ýokançlarda (mama, hörezek, ysmaz) esasy epidemiýa garşy çäreler, ilatyň ýokanjy kabul etmezligini gazanmak maksady bilen geçirilýär. Häzirki wagtda ýöriteleşdirip önüni almagyň ýokary netijeli serişdeleri bardyr. Ýöne manysy boýunça bu biologiki çäräni amala aşyrmak, durmuş şertlerine – önüni alyş sanjymlaryny köpçülikleýin hem-de mugt geçirmäge, olary ilatda güýçli immun gatlagyny döretmek üçin gerek bolan ölçegde we möçberde amala aşyrmaga, kesgitli serişdeleri sarp etmäge bolan mümkinçilige bagly bolýar. Bu mümkinçilik bolsa öz gezeginde saglygy goraýyş ulgamyna we döwletiň ilatyň saglygyny goramak ugrunda edýän aladasyna baglydyr.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň kitaplarynda bellenilişi ýaly, ýurdumyzda köpçülikleýin immunizasiýalaşdyrmak babatda gazanylan netijeler biziň umumy üstünliklerimiziň hataryna girýär. Has anyk aýdylanda, ýurdumyzda çagalaryň 95 göterimden gowragyna häzirki wagtda sanjym geçirilýär.

Çagalarda ýygy duş gelýän kesellere garşy çäreler döwlet derejesinde ýaýbaňlandyrylyp, olaryň netijeleri eýýäm mälimdir. Ýurdumyzda halkara saglygy goraýyş guramalary bilen bilelikde maşgala lukmanlarynyň keseliň önüni alyş sanjymlary baradaky milli maksatnamalary doly ýerine ýetirilýär. Şolaryň netijesinde ýokanç keseller bilen näsaglamak azaldy. Mysal üçin, 2002-nji ýylda ýurdumyzyň ýiti ysmaz keseliniň döredijisi bolan ýabany wirusdan azatlygy hakynda Halkara guramasy tarapyndan güwänama berildi (surat 22).

Surat 22. Ýiti ysmaz keseleniň ýok edilendigi baradaky sertifikat

Şeýle hem ýokary hilli sanjym serişdeleri-waksinalar bilen ýeterlik mukdarda üpjünçilik babatda Birleşen Milletler Guramasynyň Çagalar Gaznasy – UNICEF bilen özara hyzmatdaşlyk hakynda köpýyllyk şertnama baglaşyldy.

Ýokanç keselleriň immunologiki önüni alyş sanjymlarynyň 2003-2020-nji ýyllar üçin Milli Maksatnamasy tassyklanyldy. Şol Maksatnama laýyklykda, bellenen

döwür aralygynda gyzamyk keseli boýunça durnuklylygy gazanmaklyk, 5 ýaşa çenli çagalaryň arasynda gök bogmanyň, hapgyrtmanyň, B wirusly gepatitiň keselçiligini her 100 müň ilata 10-a çenli peseltmek, çagalarda gyzylyja örgün keseline gözegçilik we onuň dogabitdi görnüşleriniň önüni almak göz önünde tutulýar. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy bilen bilelikde Türkmenistanda gyzzyrma keseliniň önüni almak boýunça Milli Maksatnama işlenilip taýýarlanylady. Şol bir wagtda hem Türkmenistan 2015-nji ýyla çenli gyzzyrma keselini ýok etmek boýunça Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň jarnamasyny kabul etdi.

Ýurdumyza 2002-nji ýylyň başyndan bäri bäbeklere we 1 ýaşa çenli çagalara wirusly gepatitiň B görnüşine garşy sanjym edilip başlanylady. Ilatymyzy ýokary hilli sanjym serişdeleri, waksinalar bilen doly we ýeterlik mukdarda üpjün etmek üçin Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi 2006-njy ýylyň ýazynda BMG-niň Çagalar Gaznasy – UNISEF bilen 2006-2009-njy ýyllar üçin Memorandumy baglaşdy.

Parazit gurçuklaryndan çagalary köpçülikleýin saplamak boýunça anyklaýyş, ýokary netijeli dermanlary ulanmak arkaly bejeriş işleriniň geçirilmegi netijesinde 2000-nji ýylda ýurdumyzyň Drakunkulýoz keselinden azat edilendigi baradaky Halkara Güwänamasy Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy tarapyndan gowşuryldy.

Umuman alanda, şu agzalan Halkara Guramasy tarapyndan hasaba alynýan 46 görnüşli ýokanç keselleriň 32 görnüşiniň biziň ýurdumyza yzygiderli pese düşmegi bilen häzir ysmaz, otbaşy, gökbogma, bürme, guduzlama ýaly keselleriň düýbünden hasaba alynmazlygy yzygiderli geçirilýän çäreleriň netijeleridir.

Eneleriň we çagalaryň saglygyny goramaklygyň guralyşy

Türkmenistanda eneleriň we çagalaryň saglygyny goramak saglygy goraýyşyň wajyp meseleleriniň biri bolup durýar. Enäniň we çaganyň saglygyny goramak, döwlet we jemgyýetçilik çäreler ulgamy bolup, olar enäniň we çaganyň saglygyny goramaga gönükdürilendir, hem-de aýallara enelik borjuny, çaga terbiýelemek bilen utgaşdyryp ýurdumyzyň önümçilik we jemgyýetçilik durmuşyna gatnaşmaga şert döredýär, çaganyň saglygyny berkidýär. Aýallara akuşer-ginekologiki kömek ýörite gatnawly we ýatymlaýyn saglygy goraýyş edaralarynda berilýär. Akuşer-ginekologiki edaralarynyň sanawy Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň 1999-njy ýylyň Nowruz aýynyň 27 çykaran № 99 buýrugy bilen tassyklanyldy. Olara Eneler we çagalar hassahanasy, akuşerçilik we ginekologiki bölümleri, saglyk öýüniň düzümine girýän aýallar maslahaty ýa-da akuşer-ginekologiki otaglar we merkezi edaralar degişlidir.

Oba ýerlerinde bu kömegi Oba saglyk öýi, Oba saglyk merkezi, etrap hassahanasy we enäniň hem-de çaganyň welaýat hassahanasy tarapyndan berilýär. Enäniň we çaganyň welaýat hassahanasy welaýatlaryň hemmesinde hereket edýär. Ýurdumyz boýunça Gurbansoltan eje adyndaky enäniň we çaganyň saglygyny goraýyş ylmy-klinik merkezi bu ugurda işleri utgaşdyrýar we ylmy barlag işleri geçirýär.

Aýallara akuşer-ginekologiki kömegini bermeklikde uly orny saglyk öýlerinde hereket edýän aýallar maslahaty eýeleýär.

Aýallar maslahaty Saglyk öýüniň sagaldyş gözegçiligi usuly esasynda işleýän düzüm bölekleriniň biridir. Onuň esasy wezipeleri bolup : 1) aýallara göwrelilik döwründe we ondan soňky döwürde ýöriteleşdirilen gatnawly bejeriş we önüni alyş kömegini bermek; 2) ene we perinatal ölümçiligini azaltmak; 3) göwreliligiň wagtyndan ön düşmek howpynyň derejesini peseltmek; 4) göwrelileri dogruma ruhy taýdan taýýarlamak; 5) ginekologiki kesellerde bejeriş kömegini bermek; 6) işleýän zenanlaryň zähmet şertlerini öwrenmek; 7) zenanlaryň arassaçylyk-gigiýeniki medeniýetini ýokarlandyrmak; 8) göwrelilikden saplanmaga garşy göreşi guramak; 9) zenanlara durmuş – hukuk kömegini bermek durýarlar.

Aýallar maslahatynyň gurlyşy we otaglarynyň ýerleşiş düzimi, ýokardaky görkezilen wezipeleriň ýerine ýetirilmegine bagly bolup, onda göwrelileri kabul etmek üçin otaglar, ginekologiki näsaglary kabul edýän we göwreliligiň önüni alyş otaglary, göwreli aýallary ruhy taýdan dogruma taýýarlaýyş otagy, fizioterapiýa otagy we başgalar bolýar.

Akušer-ginekolog lukmany elmydama maşgala lukmany hem-de başga dürli hünärli lukmanlar bilen aragatnaşyk saklap durmalydyr. Ol göwrelileri öz wagtynda (göwreliligiň 12-nji hepdesine çenli) ýüze çykaryp, olara hemme taraplaýyn saglygy goraýyş kömegini bermegi üpjün etmelidir.

Aýallar maslahaty öz işini meýdançalyk ýörelgelerine eýerip guraýar. Bir akuşer-ginekologynyň meýdançasyny 5000 sany ähli ýaş toparlaryna degişli zenanlar (şol sanda 3000-3500 15 ýaşdan ýokary) düzýär. Bir akuşerçilik meýdançada bir

lukman akuşer-ginekolog we bir akuşerka işleýär, olar bir ýylda göwrelileriň we ginekologiki näsaglaryň 7000-8000 hyzmat edýärler.

Meýdançalyk ýörelgesi akuşer-ginekolog lukmana öz işinde maşgala lukmany hem-de beýleki hünärmenler bilen elmydama aragatnaşygy saklamaga ýardam edýär. Bu bolsa öz gezeginde göwreli aýallaryň öz wagtynda ýüze çykarylmagyna, ol ýa-da başga kesellerden ejir çekýän aýalyň göwreliligini gorap saklamak mümkinçiligi soraglaryny çözmäge, olaryň hemme taraplaýyn barlanylmagyny, degişli bejeriş we ýaşayyş düzgüniniň bellenmegini, käbir halatlarda bolsa bilelikde sagaldyş gözegçiligini amala aşyrmaga ýardam edýär.

Akuşer-ginekolog lukmanynyň we meýdança akuşerkasynyň hyzmat edýän meýdançasynyda ýaşayan (işleýän) 15 ýaşdan uly aýal-gyzlaryň anyk sanawy bolmalydyr.

Eger-de aýallar maslahaty hassahana bilen bileleşdirilen bolsa, onda akuşer-ginekologlaryň işini guramaklygyň görnüşi hökmünde hünärmenleriň gezekleşip işleýiş ulgamyny ulanmak maksadalaýyk bolar. Ýagny, aýallar maslahatynyň hünärmeni her birýarym-iki ýyldan 3-4 aýlap hassahanada işleýär. Mundan başga-da aýallar maslahatynyň lukmanlary her aýda 2 gezek hassahanada (birleşdirilen ýa-da berkidilen) gijelerine nobatçylyk edýär, olaryň kliniki-anatomiki we nazaryýet maslahatlaryna gatnaşýar, bu bolsa olaryň hünär derejesiniň ýokarlanmagyna ýardam edýär. Adaty ýagdaýlarda akuşer-ginekolog lukmany öz işini günün birinji we ikinji ýarymynda näsaglary kabul etmekde gezekleşdirip alyp barýar.

Göwreli zenanlara saglygy goraýyş kömeginiň guralyşy. Göwreliligiň netijesiniň gowy bolmagy, aýallar maslahatynda aýallaryň öz wagtynda hasaba alynmaklygyna, barlaglaryň dolylygyna we yzygiderliligine, göwrelilik döwründe gözegçiligiň hiline baglydyr.

Eneleriň keselçiligini we ölümçiligini azaltmakda, göwreliligiň möhleti dolýança çaga düşmezligini üpjün etmäge, öli dogulmagyny we irki neonatal ölümçiligini azaltmaga, göwrelilik boýunça rugsadyň wagtyny kesgitlemekde ýalňyşlyklaryň peselmegini gazanmak üçin aýallar maslahaty göwreli aýallary gözegçilige ir gurşap almalydyr. Häzirki döwürde saglygy goraýyş edaralarynyň maglumatlaryna görä, aýallar maslahatynda ähli göwrelileriň 74% irki möhletlerde hasaba (3 aýa çenli göwrelilik) alynýar. Bu görkezijiler aýallaryň arasynda wagyz-nesihat işleriniň has hem işjeň alnyp barylýandygyny, göwreliligiň irki döwründe olaryň aýallar maslahatyna ýüz tutmagynda wajyplygyna şaýatlyk edýär.

Göwreli zenan aýallar maslahatyna ilkinji gezek ýüz tutanynda, oňa “Göwreli we täze dogran aýalyň hususy kartasy” (111/h) doldurylýar. Onda pasport maglumatlary, doly ýygnaýan anamnez (bu ýerde esasan hem öňki göwrelilikleriň we dogrumlaryň netijelerine, aybaşynyň aýratynlyklaryna we göwreliniň saglyk ýagdaýyna üns berilýär), aýal maşgalanyň umumy (boýy, agramy we çanaklygyň ölçegleri, iki eliniň arteriýal gan basyşy) we ýörite ginekologiki barlagynyň maglumatlary görkezilýär. Her bir göwreli zenana göwreliligiň 28 hepdesine çenli aýda 1 gezek, 28 hepdeden soň bolsa, her 10 günden maşgala lukmany tarapyndan yzygiderli gözegçilik geçirilýär. Stomatolog lukmany enä jemi 4 gezek (ilkinji gezek-3 aýa çenli, ikinji gezek 7 aýa çenli, üçünji gezek dogruma 2-3 hepde galanynda we dördünji gezek çaga doglanyndan soňra 5-6-njy hepdede) seredýär.

Göwreli zenan beýleki lukmanlara mätäçlik ýüze çykanynda iberilýär. Maşgala lukmany göwrelini ilkinji gezek kabul edeninde, ýaşayyş üçin wajyp synalaryň ýagdaýyny kesgitleýär we göwreliligi gorap saklamak meselesini çözüär. Maşgala lukmanyň gözegçiliginde içki beden agzalarynyň göwrelilik bilen bagly ýa-da özbaşyna ýüze çykan keselleri anyklanylýar. Olarda zerurlyk ýüze çykanynda hassahana ýatyrylmagyň soragy akuşer-ginekolog lukmany bilen bilelikde çözülýär, ekstragenital kesellerinde çaga dogurmaklyk üçin ýöriteleşdirilen ýa-da adaty hassahana saýlanyp alynýar.

Göwreli zenanyň peşewi, gany (göwreliligiň dowamynda 3-4 gezek), iki gezek rezusa faktora degişlilik we Wassermanyň reaksiýasy yzygiderli barlanylmalydyr. Göwreliniň her gezekki gatnawynda gan basyşy, agramy we garyn aýlawy ölçenilmelidir, bir gezek täreti soguljanlaryň ýumurtgasyna barlanylmalydyr, görkezmeler bolanynda rentgen, ultrases we beýleki barlaglar geçirilmelidir.

Göwreliligiň kadaly geçýän halatynda, göwreli aýallar maslahatyna göwreliligiň 1-nji ýarymynda her aýda 1 gezek, ikinji ýarymynda bolsa 2 gezek gatnaýar, 32 hepdeden soňra aýda 3-4 gezek gatnamalydyr. Orta hasapdan göwreli zenan aýallar maslahatyna 14-16 gezek gatnamalydyr. Eger-de ekstragenital keseller, göwreliligiň gaýraüzülmeleri ýüze çyksa, onda düzgün boluşy ýaly, onuň maslahata gatnaw sany artýar. Şeýlelikde, göwredäki düwünçegiň antenatal (dogumdan öň) goragy aýallar maslahatynyň işiniň örän wajyp meseleleriniň biri bolup durýar, sebäbi täze dogulan bäbek diňe bir diri dogulman, eýsem sagdyn hem bolmalydyr.

Her bir gatnawyň dowamynda lukman göwreli aýala şahsy gigiýena barada, zähmet çekmegiň, dynç almagyň, ýymitlenmegiň düzgünleri barada düşündiriş geçirýär we maslahatlary berýär, ony dogruma taýýarlaýar.

Aýallar maslahatynda “eneleriň mekdebi” hem hereket edýär (göwreliligiň 16 hepdesinden başlap), onuň maksady aýallary we olaryň dogan garyndaşlaryny geljekki enelige hem-de çaga ideg etmäge taýýarlamakdyr. Göwreliligiň 2-nji ýarymynda (adatça 34-35 hepdeden) geçilýän sapaklarda, aýallary ruhy taýdan dogruma taýýarlaýarlar. Ýörite taýýarlanan maksatnama görä, göwrelileri dogruma taýýarlamak maksady bilen, dogrum döwründe özüni dogry alyp barmaklygy öwredýän 5-6 sapak geçirilýär.

Aýallar maslahaty we hassahananyň arasyndaky endigan we yzygiderli işi ýola goýmak üçin her bir göwreliniň eline “Hassahananyň dogrum bölüminiň alyş-çalyş kartasy” (113/h) gowsurylýar. Oňa zenanyň saglygy we göwreliligiň geçişi barada esasy maglumatlar ýazylýar. Göwreli aýal bu kartany çaga dogrulýan bölüme düşen wagtynda lukmana berýär. Aýallar maslahatynda patologiýasy bolan göwreli aýallara (dar çanaklykda, düwünçegiň nädogry ýerleşmeginde, agyrlaşan akuşerçilik anamnezde, ekstragenital kesellerde) uly üns berilýär. Perinatal döwürde ýogalan çagalaryň sanynyň 3/2 bölegi perinatal ölüme ýokary ähtimallygy bolan enelerde gabat gelýänligi anyklanylandyr. Ol topara göwreli zenanlaryň umumy sanynyň 3/1 degişlidir. Bu topardaky göwrelilerde olaryň gatnaw şertlerinde barlagyndan soňra göwreliligi saklamak baradaky çözgüde gelinse bolar. Bu mesele oňyn çözülen

ýagdaýynda, şeýle aýallara göwrelilik döwründe işjeň gözegçiligi ýola goýmalydyr we 32-36 hepde göwrelilikde dogrumyň wagtyňy we onuň geçirilmeli ýerini kesgitlemelidir. Masgala lukmany zerur bolan ýagdaýynda, göwreliligiň islendik möhletinde, ony ýeňil işe geçirmäge hödürläp bilýär.

Göwrelilerde ekstragenital keselleriň beterleşmeginde ýa-da göwreliligiň howatyrly gaýraüzülmelerinde, akuşer-ginekolog lukmany masgala lukmany bilen bilelikde gatnaw şertlerinde degişli bejergini geçirmelidir ýa-da göwrelini ýatymlaýyn bejergä goýmalydyr. Inçekesel, süýji diabeti, ýürek-damar we weneriki keseller bilen göwrelilik gabat gelende hem-de Botkin keselinde, göwreliligi dowam edip bilmezliginde, olar degişli hünärmenleriň gözegçiliginde bolýarlar we adatça, ýöriteleşdirilen hassahana iberilýärler.

Göwrelili aýala gözegçiligi alyp barmagyň möhüm pursaty, dogrumdan öňki zähmet rugsadyny öz wagtynda kesgitlemekdir. Häzirki döwürde göwrelilik boýunça rugsady bermekde duş gelyän ýalňyşlyk şäher saglygy goraýyş edaralarynda 11,7% ýetýär (şol sanda 6,1 % möhletinden öň kesgitlenen, 5,6 % bolsa möhletinden soň kesgitlenen).

Göwreliniň aýallar maslahatyna giç ýüz tutmagy akuşer-ginekolog lukmana onda bar bolan keselleri wagtynda ýüze çykarmaga we dogrumdan öňki zähmet rugsadyny dogry kesgitlemäge mümkinçilik bermeyär. Bu ugurda aýallar maslahatynyň işlerini tijendirmek talaba laýykdyr, käbir ýagdaýlarda şäher ýerinde 2% we oba ýerinde 4,4% göwrelileriň 7 aý möhletde göwrelilik sebäpli lukmana ýüz tutýan halatlary gabat gelinýär.

Göwrelileriň ýaşaýyş-durmuş şertlerini öwrenmek, lukmanyň maslahatlaryny ýerine ýetirýänine göz ýetirmek, şahsy gigiýena kadalaryny öwretmek maksady bilen orta saglygy goraýyş işgärleri tarapyndan göwrelileriň öýünde görilmekleri ýerine ýetirilýär. Ilkinji baryp görmeklik göwrelili hasaba alnandan 2 hepdeden soň geçirilýär.

Dogrumdan soňky döwürde aýallar saglyk gözegçiligine mätäç bolup, hökman saglygy goraýyş işgärleriniň gözegçiliginde bolmalydyrlar (ginekologiki keselleriň ýüze çykmak mümkinçiligi sebäpli). Dogrumdan soňra 2-3 hepdäniň içinde zenan akuşer-ginekolog lukmanynyň ýanyna barmalydyr, kadaly dogrumdan soňraky döwürde ikilenji gezek 4-5 hepdeden soňra özüni lukmana görkezmelidir.

Dogrumdan soňky döwürde lukmana gatnamadyk aýallaryň öýüne baryp görmeklik hökmandyr. Eneleriň hassahanalary, ilkinji nobatda bolsa aýallar maslahatlary göwrelilikden saplanmaklygyň önüni almak barada wagyz-nesihat işlerini geçirýärler, onuň aýalyň saglygyna ýetirýän zyýanyňy düşündirýärler hem-de kontrasepsiýa serişdeleri bilen olary tanyşdyrýarlar.

Aýallar maslahatynyň akuşer-ginekolog lukmany özüne berkidilen çäklerde ýaşaýan aýallaryň kontrasepsiýa serişdelerini, zerurlyk ýüze çykanynda peýdalanmak barada maslahat bermäge borçlydyr.

Aýallar maslahatynyň işiniň wajyp bölegi durmuş-hukuk kömegi bolup durýar, ol enäniň we çaganyň saglygyny goramak boýunça ýurdumyzda kabul edilen kanunlary we kararlary düşündirmekden ybaratdyr. Durmuş-hukuk babatyndaky hünärmen, aýallar maslahatynyň lukmany bilen ylalaşyp, kärhananyň administrasiýasy bilen göwrelileriň we emdirýän eneleriň hem-de näsag aýallaryň

rejeli işe ýerleşdirilmegi, olaryň zähmetiniň goralmagyny üpjün edýän, olara kanunçylykda göz önünde tutulan ähli ýeňillikleriň berilmegine gözegçilige degişli çäreleri görmelidir.

Gatnaw şertlerinde ginekologiki kömeginiň guralyşy. Ginekologiki keseler aýallaryň akuşer-ginekolog lukmana ýüz tutmagy, hususy we köpçülikleýin geçirilýän saglygy goraýyş gözden geçirmeleri netijesinde ýüze çykarylýar. Şol sebäpli ginekologiki keselçiligiň derejesi ilkinji ýüz tutma we saglygy goraýyş gözden geçirmelerinde ýüze çykarylan keselleriň jeminiň 1000 aýala bolan gatnaşygy görnüşinde kesgitlenilýär. Ol ilatyň ähli keselçiliginiň 10,8% düzýär.

G.Ýa.Rýuminanyň maglumatlaryna görä, her 1000 barlanylan şäherli aýallaryň arasynda ginekologiki keselleriň 201,6 halaty gabat gelýär, şol sanda 84,8 - ýüz tutmalarda (ýiti we dowamly ginekologiki keseller), 116,8 - saglygy goraýyş gözden geçirmelerinde ýüze çykarylýar, olardan 5,9% ýagdaýy howply täze döremelerdir. Obada ýaşayan aýallaryň arasynda her 1000 aýala 172,5 ýagdaýda ginekologiki keseller hasaba alynýar. Şol bir wagtyň özünde 20-29 ýaş aralygyndaky aýallaryň her dördünjisinde, 30-39 ýaş aralygyndaky aýallaryň her üçünjisinde we 50-59 ýaşlylarda - her başnjisinde ginekologiki keseller kesgitlenilýär (R.A.Melnikowa).

N.Ş.Bulatowanyň maglumatlaryna görä 35 ýaşa çenli aýallaryň arasynda gaýnaglama, 35 ýaşdan soňra - HTD, jyns agzalarynyň düşmegi we inmegi düş gelýär.

Ginekologiki keselleri ýüze çykarmak maksady bilen her bir aýal ýylda 2 gezek hökman gözegçilikden geçmelidir. Şu maksat bilen saglyk öýlerinde serediliş otaglar guralýar, senagat kärhanalarynda ýörite serediliş günleri belleniýär. Barlaglaryň netijeleri näsagyň gatnaw depderçesine geçirilýär. Keselleriň önüni alyş barlaglaryna 15 ýaşdan uly hemme aýal-gyzlar degişlidirler.

Barlaglarda düýpli bozulmalar ýüze çykarylsa lukman näsag aýaly hassahana ýatymlaýyn bejergä iberýär ýa-da sagaldyş gözegçiligine alýar. Ginekologiki keselleriň 30% golaýy sagaldyş gözegçiligine alynmaga degişlidirler.

Enäniň we çaganyň hassahanasynyň işiniň guralyşy. Biziň ýurdumyzda enelere we çagalara ýöriteleşdirilen hassahana kömegi eneleriň we çagalaryň hassahanalarynda (şäher we welaýat), gurulan we gurulýan “Ene mähri” merkezlerinde hem-de Gurbansoltan eje adyndaky enäniň we çaganyň saglygyny goraýyş ylmy-kliniki merkezinde berilýär.

Enäniň we çaganyň welaýat hassahanasy – köpugurly bejeriş-anyklaýyş we hassahana kömegi bilen welaýatyň çaga we aýal ilatyny üpjün edýär hem-de häzirki zaman lukmançylyk ylmyň we tehnikasynyň gazananlary esasynda akuşer-ginekologiki we pediatriýa kömeginiň ähli görnüşlerini berýär.

Hassahana welaýatyň çäginde ýerleşýän bejeriş-önüni alyş edaralarynyň çagalara we çaga dogrulýan bölümlerine guramaçylyk-usuly merkezi, lukmanlaryň we orta işgärleriň öz ugry boýunça hünärini ýokarlandyrmagyň we ýöriteleşdirmegiň bazasy bolup durýar. Hassahana öz işini Türkmenistanyň Konstitusiýasy, Türkmenistanyň kanunlary, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Mejlisiniň we Ministler Kabinetiniň namalary, Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň buýruklary we ugrukdyryş hatlary, welaýat saglygy goraýyş dolandyryş müdirliginiň görkezmeleri

esasynda alyp barýar. Hassahana welaýat saglygy goraýşy dolandyryş müdirliginiň tabynlygynda bolýar.

Hassahana ýörite orta lukmançylyk mekdebiniň okuw bazasy, Türkmen döwlet lukmançylyk institutynyň talyplary we orta lukmançylyk mekdepleriniň okuwçylary üçin önümçilik-amal bazasy, şeýle hem ýaş hünärmenleriň diplomdan soňky bilim alyş bazasy bolup durýar.

Esasy wezipeleri: Turkmenistanyň Prezidentiniň “Saglyk” Döwlet maksatnamasynyň esasy wezipelerini ýerine ýetirmek; welaýatyň çaga we aýal ilatyny ýokary derejeli hassahana we anyklaýyş-maslahat kömegi bilen üpjün etmek; enäniň we çaganyň ölümçiligini peseltmek, enäniň we çaganyň saglygyny goramaklygy gowylandyrmaga ugrukdyrylan çäreleri geçirmek.

Ýerine ýetirmeli işleri we borçlary:

- aýallara göwreli wagtynda, dogrumda, dogrumdan soňky döwürde we ginekologiki kesellerde bejeriş-öňüni alyş kömegini bermek;
- täze doglan çagalara çaga dogrulýan bölümde bolýan wagtynda lukmançylyk kömegini we ýokary derejede gözegçiligi üpjün etmek;
- çaganyň düşmekligine we öli dogulmagyna garşy çäreleri geçirmek;
- göwreli aýallary bejermegi, dogrumy ýerlikli alyp barmagy, gaýra üzülmeleriň öňüni almagy öz wagtynda anyklamak, ýüze çykarmak we bejermek;
- ginekologiki keselleri ýüze çykarmak we öňüni alyş çäreleri geçirmek;
- aýallaryň arasynda wagyz-nesihat işlerini guramak, islenilmedik göwrelilige garşy çäreleri geçirmek;
- täze, netijeli öňüni alyş, anyklaýyş we bejeriş usullaryny yzygiderli özleşdirmek we amala ornaşdyrmak;
- aýal-gyzlaryň saglygyny goramak boýunça bütewi meýilnama görä çäreleri geçirmek;
- çagalaryna seretmek üçin ýerleşdirilen aýallaryň saglygyny dikeltmek, anyklaýyş-maslahat beriş edaralary bilen baglanyşygy amala aşyrmak;
- çagalary ýiti we garaşylmadyk ýagdaýlarda tiz saglygy goraýyş kömegi bilen üpjün etmek (ýaşayan ýerine we ýaşyna garamazdan);
- gije-gündiziň islendik wagtynda çagalara ýokary derejeli gaýragoýulmasyz lukmançylyk kömegini guramak;
- başga bejeriş-öňüni alyş edaralary we ylmy-kliniki merkezler bilen utgaşykly işleri geçirmek;
- aýallara we çagalara ilkinji saglygy goraýyş kömeginiň guramaçylygyny öwrenmek we täze, öňdebaryjy iş tejribelerini ýaýratmak;
- çaga ilatyna lukmançylyk kömeginiň hilini gowulandyrmak we derejesini ýokarlandyrmak, çaga ölümçiliginiň we keselçiliginiň seljermesi esasynda, welaýatyň bejeriş-öňüni alyş edaralaryna guramaçylyk-usuly kömegini bermek;
- etrap hassahanalarynyň çagalar üçin orun gaznasyny we akuşer-ginekologik bölümlerini ýerlikli ulanmagy gazanmak;
- ene-atalaryň we uly ýaşly çagalaryň arasynda saglyk babatda wagyz-nesihat işlerini geçirmek;

- derman serişdeleriniň, lukmançylyk enjamlarynyň hasabyny alyp barmak we ýerliki ulanmak;
- hassahananyň hemme bölümlerinde arassaçylyk we ýokançlara garşy düzgüni berjaý etmek;
- Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň düzgünnamasy boýunça ilata bejeriş-anyklaýyş we başga hyzmatlaryny bermek;
- Türkmenistanyň Döwlet hasabaty we maglumatlar milli institutynyň hem-de Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň tassyklan düzgünnamalaryna laýyklykda hasap we hasabat işlerini alyp barmak;
- bejeriş berhizini, bejerginiň fiziki usullaryny, fitoterapiýany, bejeriş bedenterbiýesini we başga dikeldiliş - bejeriş çärelerini giňden ulanmak;
- näsaglaryň we göwrelileriň bolmagy üçin kadaly şertleri döretmek;
- düzgün boýunça ýogalanlaryň jesedini kesip barlamak;
- hassahanadaky ýiti ýokançlarda, ýokanç kesellerde, betbaglçylyklarda saglygy goraýyş guramalaryna habar etmek;
- näsaglary, göwrelileri kabul etmek we çykarmak.

Düzümi we wezipe tertibi. Hassahananyň gurluşy Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanylýar we aşakdaky bölümlerden ybaratdyr: kabul ediş bölümi bolan ýöriteleşdirilen bölümler (çaga dogrumsy, ginekologiýa, göwrelileriň patologiya bölümleri); anyklaýyş-maslahat beriş bölümleri we otaglar (anyklaýyş-bejeriş, barlamhana); lukmançylyk statistika otagy bilen guramaçylyk-usuly bölümi; dermanhana; patologoanatomiki bölüm; aşhana; süýt önümlü aşhana; arhiw; ambarlar.

Hassahananyň wezipe tertibi kabul edilen kadalara laýyklykda direktor tarapyndan gurnalýar we tassyklanylýar. Hassahananyň esasy düzüm bölekleriniň işleri Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan bellenen tertip boýunça amala aşyrylýar.

Hassahananyň işini Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan belleniýän direktor amala aşyrýar.

Hassahananyň direktory:

- hassahananyň işine ýolbaşçylyk edýär we bejeriş-öňüni alyş, administratiw-hojalyk, maliýe işine jogap berýär;
- welaýatda umumy we ýokanç keselleri azaltmak, şeýle hem çaga, ene ölümünü peseltmäge gönükdirilen çäreleri işläp taýýarlamagy we amala aşyrmagy;
- çaga we aýal ilatyna gaýra goýulmasyz kömegi bermegi;
- çaga we aýal ilatyň kesellemeginiň sebäbini (esasan hem 1 ýaş çenli çagalarda we göwrelilerde) öwrenmegi;
- has köp ýaýran keselleri azaltmaga gönükdirilen sagaldyş çärelerini geçirmegi;
- hassahanada bejeriş berhizini dogry guramagy;
- hassahanany anyklaýyş, bejeriş-öňüni alyş ugurlary boýunça häzirki zaman enjamlary bilen üpjün etmegi;

- hassahananyň amalyňa önüni alyşyň, anyklaýyşyň we bejerişiň häzirki zaman usullaryny we serişdelerini öz wagtynda girizmekligi we giňden peýdalanmaklygy;
- çaga we aýal ilatyna saglyk hyzmatlarynyň guramaçylygyny ösdürmek we kämilleşdirmek maksady bilen bejeriş – goraýyş düzgüniniň ugurlaryny, bejerişiň fiziki usullaryny we bedenterbiýesini giňden we ýerlikli ulanmaklygy gurnaýar.

Hassahananyň direktorynyň jogapkärçiligi: Türkmenistanyň Prezidentiniň “Saglyk” Döwlet maksatnamasynyň esasy ugurlaryny ýerine ýetirmek; lukmançylyk ylmynyň ösüş derejesine laýyklykda barlaglaryň we bejerilişiň hilini ýokarlandyrmak; orun gaznasyny ýerlikli we rejeli ulanmak; hassahananyň maddy-tehniki binýadyny gowulandyrmaga gönükdirilen çäreleri amala aşyrmak; hassahananyň işini ösdürmek, meýilleşdirmek, maliýeleşdirmek; hassahananyň işgärleriniň hünär derejesini ýokarlandyrmak; hassahananyň derman we immunologiki serişdeleri, waksinalar, saglygy goraýyş hajatly önümler bilen üpjün etmek; zäherli, narkotiki serişdeleri saklamagy we hasaba almagy gurnamak; zähmete ukypsyzlyk hatlarynyň kagyzlaryny saklamak we hasaba almak; lukmançylyk tehnikasyny we enjamlaryny öz wagtynda dogry ulanmak we metrologiki barlagy geçirmek; hassahananyň daş-töweregini bagy-bossana öwürmek, arassaçylyk işlerini geçirmek.

Hassahananyň direktorynyň hukuklary: işgärleri saylamak we işe kabul etmek; berlen hukuklaryň çäklerinde buýruklary bermek; hassahananyň maddy-tehniki binýadyny gowulandyrmaklyga gönükdirilen çäreleri işläp taýýarlamak we amala aşyrmak, abatlaýyş we gurluşyk işlerini geçirmek, lukmançylyk enjamlary, apparaturalar, gurallar, sanitar transporty, dermanlar we beýleki materiallar bilen üpjün etmek; resmi blankalary saklamak we hasabatyny ýöretmek; zähmete wagtlaýyn ukysypzlygyň seljermesi soraglaryny dogry goýmak, resminamalary bermek; maliýe serişdeleri we dermanlary, enjamlary we apparaturalary, sanitar transporty we beýleki material serişdeleri rejeli we tygşytly peýdalanmak; hassahananyň bölümleriniň işiniň meýilnamasyna, lukmanlaryň işine, içki düzgün-tertibe seretmek we tassyklamak; hassahananyň işgärlerini işden boşatmak; işgarlara aýlykdan ýokary baýrak bellemek hem-de işgäriň işini ýerine ýetirmedik halatynda oňa temmi bermek.

Hassahananyň ýatyrymlaýyn bejeriş bölegi we çaga dogrulyan bölümi. Ýatyrymlaýyn bejeriş böleginiň esasy wezipesi - aýallara göwrelilik döwründe, dogrumda, dogrumdan soňky döwürde hem-de ginekologiki kesellerde ýokary derejeli hassahana kömegini bermek, täze doglan bäbege bölümde bolan döwründe ideg etmekdir.

Çaga dogrulyan bölümde aýallara lukmançylyk kömegi esasan territorial ýörelgä laýyklykda berilýär, ýöne göwreli aýal öz islegi boýunça bu hyzmaty saýlamaga haklydyr. Göwreliler we çaga dogurmak üçin hassahana kabul edilenler “Göwreli, dogrumdaky we doguran aýallaryň kabul edilişiniň hasaba alnyş depderçesinde” (002/h) bellige alynýar we “Dogrum taryhynyň” (096/h) pasport bölegi doldurylýar. Nobatçy lukman “Hassahananyň dogrum bölüminiň alyş-çalyş kartasy” (113/h) bilen tanyşýar.

Hassahananyň ýatyrymlaýyn bejeriş bölegi şu aşakdaky esasy bölümlerden: kabul ediş-geçiriş; fiziologiki (birinji) akuşerçilik bölümi (akuşerçilik orunlaryň 50-55% ýerleşdirilýär); göwreliligiň patologiýasy bölümi (ýa-da otaglary, 25-30% umumy akuşerçilik orunlary); obserwasion-gözegçilik (ikinji) akuşerçilik bölümi (20-25% akuşerçilik orunlary); täze doglan çagalar bölümi (ýa-da otaglar, birinji we ikinji akuşerçilik bölümleriniň düzümünde); ginekologiýa bölümi (çaga dogrulýan bölümiň orunlarynyň 25-30%) ybaratdyr.

Hereket edýän kadalara görä akuşerçilik orunlara ähli orun gaznasynyň 60% we ginekologiki orunlara – 40% degişlidir.

Çaga dogrulýan bölümlerde otaglar meýilleşdirilende, dogruma düşýän sagdyn aýallaryň kesellilerden doly çetleşdirilmeginiň üpjün edilmegi, arassaçylyk düzgünleriň örän berk berjaý edilmegi göz önünde tutulmalydyr.

Birinji we ikinji akuşerçilik hem-de ginekologiki bölümler aýry-aýrylykda ýerleşdirilmelidir.

Dogruma gelen kadaly temperaturaly, ýokanç keselleriň alamaty bolmadyk aýallar birinji akuşerçilik bölüminiň serediş otagyna ugradylýar. Ýokary beden temperaturaly, ýokanç ýa-da deri keseliniň alamatlary bolan, göwredäki bäbegiň ölmegi sebäpli dogruma gelen aýallar, ikinji akuşerçilik bölüminiň serediş otagyna ugradylýar.

Dogruma gelen göwrelini degişli serediş otagynyň lukmany kabul edýär (gündiz – bölümiň lukmanlary, 13 sag. 30 min. soňra – nobatçy lukmanlar). Bu ýerde göwrelini barlaýarlar, boýy ölçenilýär, agramyny, çanaklygyň ölçegini hasaba alýarlar, jyns ýollary barlanylýar, peşewi beloga barlanylýar, zerur bolan arassaçylyk çäreleri geçirilýär. Soňra dogruma gelen aýala arassa egin-eşigi berilip, dogrumdan öňki otaga ýa-da göwreliler üçin bölüme ugradylýar.

Her bir akuşerçilik bölümi: dogrum blogy, dogrumdan soňky otaglar we täze doglan bäbekler üçin otaglardan ybaratdyr.

Dogrum bölegi öz düzüminde dogrumdan öňki (bölümiň orunlarynyň 10-12%), dogrum (Rahmanow kreslolarynyň sany bölümdäki orunlaryň 6-8% deň bolmaly), täze doglan bäbekleriň otagy ýa-da otaglary, agyr ýagdaýdaky näsag üçin otag, kiçi we uly operasion otaglary saklaýar.

Dogrumdan öňki otagda dogruma gelen göwreli dogrumyň birinji döwrinde göbekenäniň we lukmanyň gözegçiliginde bolup, her 2-3 sagatdan arterial gan basyşy ölçenilýär, ganyň topary we gemoglobiniň görkezijisi kesgitlenilýär, mätäçlik ýüze çyksa, degişli bejeriş geçirilýär, göwredäki düwünçegiň ýürek urşyna yzygiderli gözegçilik edilýär. Jyns ýollarynyň barlagyny kiçi operasion otagda geçirmeklik talaba laýyk bolýar.

Kadaly ýagdaýda başlanan, gaýraüzülmesiz dogrum göbekenä tarapyndan, beýleki ähli dogrumlar gönüden-göni lukmanyň gatnaşmagynda kabul edilýär.

Kiçi we uly operasion otaglar ýatgynyň amputasiýasyny, kesar kesimini, çaga ýoldaşynyň el bilen bölüp aýrylmagyny, çatalbanyň dilinmeginde tikin goýmagy geçirmek üçin hemme gerekli enjamlar bilen üpjün edilen bolmalydyr.

Täze doglan bäbegi ilkinji tämizlemek, gözlerini arassalamak, boýyny we agramyny ölçemek, dogrum böleginiň göbekenäsi tarapyndan amala aşyrylýar.

Dogrumdan 2-2,5 sagatdan soňra aýal dogrumdan soňky bölüme, bäbejik bolsa – bäbekler üçin niýetlenen otaga geçirilýär. Enäniň we bäbegiň ýatýan orunlaryna şol bir belgi goýulýar. Soňky döwürde dünýä inen bäbegi enesiniň gujagyna berýärler hem-de olaryň bile bolmaklygy maksada laýyk görülýär.

Göwreliligiň patologiýasy bölümüne ekstragenital keselleri, göwreliligiň gaýraüzülmeleri, göwredäki düwünçegiň nädogry ýerleşmegi, agyrlaşan akuşerçilik anamnezi bolan göwreliler ýerleşdirilýär. Bu bölümde akuşer-ginekolog lukmanyndan başga-da terapewt lukmany zähmet çekýär, funksional anyklaýyş usullary ulanylýar. Mümkün boldugyça, bu bölümde aýallary keseliniň ugryna görä kiçiräk näsag otaglaryna paýlamalydyr. Üsti ýapylan eýwanlarda, açyk howada olaryň gezelenç etmegini üpjün etmelidir.

Bölüm hemme gerekli enjamlar we kislorod bilen hökmany şertde hemişe üpjün edilmelidir, bu ýerde rejeli berhiz hem ygtybarly we anyk gurnalmalydyr.

Täze doglan bäbekler bölümi. Bu bölümdäki çaga orunlarynyň sany dogrumdan soňky eneleriň orun sanyna laýyk bolmalydyr, şol bir wagtda gowşak we wagtyndan öň doglan çagalar üçin orunlaryň 10-12% depginli bejergini geçirmek üçin bölünip berilýär. Ikinji akuşerçilik bölümde bokslaşdyrylan otaglar göz önünde tutulýar, doly göwrümlü ideg etmek üçin her bir bäbek ornuna 2,5m² bolmalydyr. Täze bolan bäbeklere gözegçiligi we idegi neonatolog lukmany we doly hünär taýýarlykly şepagat uýalary üpjün edýärler.

Bu bölümde aseptikanyň we arassaçylygyň kadalary örän berk berjaý edilmelidir. Çagalary dogry iýmitlendirmegiň uly ähmiýeti bardyr. Çaganyň her günki gözegçiliginiň maglumatlary lukman tarapyndan “Bäbegiň ösüş taryhyna” (097-1/h) ýazylýar.

Diňe sagdyn bäbekleri öýlerine çykarýarlar. Bäbegiň öýüne çykaryljak günü barada Saglyk öýüne telefon üsti bilen habar berilýär. Wagtyndan öň bolan we keselli bäbekleri ýöriteleşdirilen (häzirki zaman enjamlary we apparatlary bilen abzallaşdyrylan, ýörite taýýarlykly hünärmenler bilen üpjün edilen) çagalar bölümlerine geçirýärler. Şeýle bölümler enäniň we çaganyň welaýat hassahanalarynda we Gurbansoltan eje adyndaky enäniň we çaganyň saglygyny goraýan ylmy-kliniki merkeziň düzüminde hereket edýärler.

Akuşerçilik kömeginiň ýöriteleşdirilen görnüşleri. Ene we irki çaga ölümçiligini azaltmakda, göwrelilere edilýän kömegiň hilini gowulandyrmakda, çaga dogrulýan bölümleriň işini kämilleşdirmekde işiň täze guramaçylyk görnüşleri giňden ýaýbaňlandyrylýar. Enäniň we çaganyň hassahanalarynyň, hassahanalaryň akuşerçilik bölümleriniň ýöriteleşdirilmegi ýürek-damar, inçekesel, süýji keseli, Botkin keselini geçirenler, dogrumdan soňky iriňli-septiki keseller bilen, wagtyndan öň dogrum howpy bolan göwrelilere dogrum kömegini öz wagtynda we ýokary hilli ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýär. Bu bölümler ýörite enjamlar bilen abzallaşdyrylýar.

Mundan başga-da aýallar maslahatynda göwreliler we ginekologiki keselli näsaglar üçin ýöriteleşdirilen kabul edişlikler gurnalýar.

Işiň aýratyn bölegi lukmançylyk-genetiki kömegi bolup, perinatal patologiýany we sagdyn nesli çaklamakda onuň aýratyn ähmiýeti bardyr. Häzir ýurdumyzda lukmançylyk-genetiki maslahatlary halkyň hyzmatyndandyr.

Ginekologiýa bölümi. Adatça, ginekologiýa bölümi, orunlaryň üç ugruny: operatiw we konserwatiw bejeriş usullary hem-de islenilmeýän göwreliligi aýyrmak orunlaryny öz içine almalydyr. Eger-de özbaşdak bölüm açyp bolmaýan bolsa, onda onkoginekologiki we gaýnaglama keselli näsaglary aýry otaglarda ýerleşdirmelidir.

Ginekologiýa bölümünde, adatça emler otagy, sargy, kiçi we uly operasion otaglar, fizioterapiýa we näsaglary çykarylýan otaglar ýaýbaňlandyrylýar. Soňky ýyllarda onkoginekologiki bölümler özbaşdak döredilýär we olar degişli gullugyň düzüminde hereket edýärler.

Hassahanalaryň kadaly işlemeginde we iriňli-septiki keselleriň önüni almakda göwrelilerde, dogruma gelen we dogrumdan soňky aýallarda hem-de bäbekleriň arasynda arassaçylyk düzgünleriniň berk we dogry berjaý edilmeginiň uly ähmiýeti bardyr. Onuň üçin şu görkezilýän talaplar gyşarnyksyz ýerine ýetirilmelidir:

- işgärler tarapyndan şahsy arassaçylyk düzgünleriniň berk berjaý edilmegi we yzygiderli lukmançylyk gözegçiligini üpjün etmek;
- sagdyn aýallaryň hassahana kabul edileninde we bolýan döwründe näsaglardan ygtybarly saýlanylmagy we özwagtynda çetleşdirilmegi;
- eneleriň we bäbekleriň otaglarynyň yzygiderli aýlawly doldurylmagyny hökman berjaý etmek;
- hemme arassaçylyk talaplarynyň berjaý edilmegi we wagtly-wagtynda doly zyýansyzlandyrmagy geçirmek;
- çaga dogran aýallaryň we bäbekleriň dogry idegini gurnamak;
- bölümleriň ýorgan-düşekler we geýimler bilen doly üpjün edilmegi.

Görkezilen düzgünleriň ýerine ýetirilmegi ýokançlaryň önüni almagyň hökmany şertleri bolup durýar.

Akuşer-ginekologiki kömegini häsiýetlendirýän görkezijiler. Akuşer-ginekologiki kömegini seljermek we oňa baha bermek üçin şu aşakdaky görkezijiler peýdalanylýar:

1. Göwrelileriň gözegçilik bilen gurşawy:

$$\frac{\text{Şu ýylda gözegçilige alynan göwrelileriň sany}}{\text{Şu ýylda çaga dogran göwrelileriň sany}} \times 100$$

Adatça, kadada bu görkeziji 99,6-99,8% bolmalydyr.

2. Aýallar maslahatynda göwrelileri hasaba almagyň öz wagtlylygy:

- a) irki möhletde göwrelini hasaba almak:

$$\frac{\text{12 hepdä çenli göwrelilikde gözegçilige alynanlaryň sany}}{\text{Hasabat ýylynda hasabata alnan göwrelileriň sany}} \times 100$$

- b) giçki möhletde göwrelini hasaba almak:

$$\frac{\text{7 aýlyk göwrelilikde gözegçilige alynanlaryň sany}}{\text{Hasabat ýylynda hasabata alnan göwrelileriň sany}} \times 100$$

3. Göwrelileriň yzygiderli gözegçilikde bolmagy:

$$\frac{\text{Yzygiderli gözegçilikde bolan göwrelileriň sany}}{\text{Hasabat ýylynda hasabata alnan göwrelileriň sany}} \times 100$$

Göwrelileriň 70-80% yzygiderli gözegçilikde bolýarlar.

4. Göwreliligiň netijesi (dogrumlaryň we çaga aýyrtmalaryň özara gatnaşygy):

$$\frac{\text{Dogrum bilen tamamlanan göwreliligiň sany}}{\text{Dogrum bilen tamamlanan göwreliligiň we çaga aýyrtmalaryň sany}} \times 100$$

5. Gözegçilige alynan göwrelileriň barlaglarynyň doly göwrümliligi:

$$\frac{\text{Rezus-faktor barlagy geçirilen göwrelileriň sany}}{\text{Gözegçilikde duran göwrelileriň sany}} \times 100$$

6. Göwreliligiň möhleti kesgitlenilende ýalňyşlyklaryň ýygylgy:

a)

Kesgitlenilen möhletden (15 günden köp) öň dogran göwrelileriň sany

$$\frac{\text{Dogrumdan öň rugsada çykan göwrelileriň sany}}{\text{Dogrumdan öň rugsada çykan göwrelileriň sany}} \times 100$$

b)

Kesgitlenilen möhletden (15 günden köp) giç dogran göwrelileriň sany

$$\frac{\text{Dogrumdan öň rugsada çykan göwrelileriň sany}}{\text{Dogrumdan öň rugsada çykan göwrelileriň sany}} \times 100$$

7. Umumy ýüze çykarylan keselleriň arasynda käbir ginekologiki keselleriň ýygylgy we paý agramy.

Hassahananyň işiniň hil görkezijilerine (ýatymlyk orunyň ýyldaky ortaça iş gün sany; orun gaznasynyň ulanylyş derejesi; näsaglaryň hassahanada bolmaklarynyň ortaça dowamlylygy; ýatymlyk orunyň aýlanyşy ýaly görkezijilerden başga) şu aşakdakylar deňşlidir:

1. Ene ölümçiligi (göwreli, dogurýan we dogran aýallaryň).
2. Perinatal ölümçiligi.
3. Bábekleriň keselçiligi.
4. Dogrumdan soňky gaýraüzülmeleriň we keselleriň ýygylgy.
5. Dogrum döwründe agyrsyzlandyryjynyň ulanylmagynyň ýygylgy.

6. Akuşerçilik esbaplarynyň we operasiýalaryň peýdalanylyş ýygylgy we esaslananylygy.

Bu görkezijileriň esasyalarynyň biri bolup, akuşer-ginekologiki kömeginiň hilini hem-de guramaçylygyny häsiýetlendirýän ene (göwreliniň, çaga dogurýanyň we doguran zenanyň) ölümçiligi durýar. Ýokarda bellenişi ýaly, “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny durmuşa geçirmegiň netijesinde ýurdumyzda 1995-nji we 2006-njy ýyllar aralygynda eneleriň ölümçiligi her 100 müň dogruma 99,5-den 15,5-e çenli azaldy.

Ene ölümi esasan ýatgydan gan akma, ekstragenital keseller, septiki keseller, göwreliligiň toksikozlary, ýatgynyň ýyrtylmany sebäpli bolup biler. Ene ölüminiň görkezijisi ilkinji dogurýan enelerde pes bolup, dogrumyň sanynyň artmagy bilen ýokarlanýar.

Ene ölümçiligine garşy göreşde ägirt uly orny göwrelilere, dogurýan we dogran aýallara lukmançylyk kömeginiň berilişiniň hili we guramaçylygy eýeleýär.

Maşgala we akuşer-ginekolog lukmanlary, feldşerler hem-de akuşerkalar agyrlaşan akuşerçilik anamnezi (birnäçe gezek çagasy düşen, çagasynyň öli dogulmagy, kesar kesimini geçiren) bolan göwrelilere aýratyn ünsli bolmalydyrlar, şeýle-de göwrede iri düwünçegi bolan göwrelilere, ekstragenital kesellilere, agyr toksikozlary bolanlara, düwünçegiň nädogry ýerleşýänligi anyklanylýan göwrelilere aýratyn üns bermelidirler. Şeýle göwreliler wagtly-wagtynda gözegçilik edilip durulmalydyrlar, zerurlyk ýüze çykanynda öz wagtynda hassahana ýatyrylmalydyrlar. Hassahanalaryň gerekli enjamlar we derman serişdeleri bilen üpjün edilmegi, gan akmagyna, agyr toksikozlara garşy göreşmäge mümkinçiligiň bolmagy – ene ölümçiliginiň önüni almagyň wajyp şertidir.

Perinatal ölümçilik belli bir derejede dogrum edaralarynyň işine baha bermäge ýardam edýär, sebäbi ol göwrelilere, çaga dogurýan aýallara we bäbeklere berilýän lukmançylyk kömeginde özarabaglanyşygy we yzygiderliligi häsiýetlendirýär. Bu görkeziji ortaça 17-20% ýetýär (I. S. Sluçanko; G. F. Serkownyý). Perinatal döwründe ýogalan çagalaryň 60% wagtyndan ön dogulan çagalar düzýär. Geçirilen käbir ylmy barlaglaryň maglumatlaryna görä, perinatal ölümçiligiň gönüden-göni sebäplerini asfiksiýa (56%), dogrum döwründäki şikesler (12,2%), ösüşiň kemislikleri (10,2%), gemolitiki kesel (3%), dogabitdi ýokanç keseller (7%) we 11,6% beýleki sebäpler düzýärler.

Perinatal ölümçiligiň kliniki – anatomiki seljermesi, ýokarda getirilen bäbek ölüminiň göni sebäplerine göwrelilik bilen bagly bolmadyk enäniň keselleri, göwreliligiň toksikozlary, çaga ýoldaşynyň we göbeğiň patologiýasy, düwünçegiň nädogry ýerleşmegi, uzak suwsuzlyk döwürli dogrumyň gowşaklygy getirýärler. Şunlukda, perinatal ölümçiliginiň önüni almak çäreleri işlenip düzülende zenanyň göwrelilik wagtynda we ondan önki döwürde sagaldylmagyna hem-de göwrelilere we bäbeklere berilýän kömegiň hilini ýokarlandyrmaga gönükdirilen çärelere aýratyn üns bermelidir.

Çagalara bejeriş-keseliň önüni alyş kömegi. Kömegiň bu görnüşiniň esasy ýörelgeleri bolup: çaganyň saglygyna onuň ilkinji gününden bökdençsiz gözegçilik, çagalara bejeriş-keseliň önüni alyş kömegini berýän lukmanlaryň özarabaglanyşykly işlemegi, bejerişdäki tapgyrlylyk (saglyk öýi, hassahana, şypahana) durýarlar.

Çagalara bejeriş-keseliň önüni alyş kömegi saglyk öýlerinde, umumy hassahanalaryň çagalar bölümlerinde, enäniň we çaganyň welaýat hem-de şäher hassahanalarynda, Gurbansoltan eje adyndaky enäniň we çaganyň saglygyny goraýyş ylmy-kliniki merkezinde, şäherleriň çagalar hassahanalarynda, çagalar bakjalarynda we baglarynda, mekdeplerde we şypahanalarda berilýär.

Saglyk öýlerinde çagalara saglygy goraýyş kömegi maşgala lukmanlary we şepagat uýalary tarapyndan amala aşyrylýar we bu babatda ýokarda giňişleýin durulyp geçilipdi.

Çagalaryň saglygynyň düýbünü tutmagyň esasy usuly - ene süýdi bilen iýmitlendirmekdir. Bu gadymy tebigatyň döreden döp usuly ylmy taýdan esaslandyrylyp, biziň ýurdumyzda işjeň dikeldilýär. Häzirki wagtda göwüsdendirilýän çagalaryň sany ep-esli artdy. Bu bolsa çagalaryň umumy keselçiligini we ölüm derejesini peseltmäge ýardam berdi.

Çagalara we enelere edilýän saglygy goraýyş kömeginiň hili hem-de şol kömegi amala aşyran saglygy goraýyş işgärleriniň hünär derejesi kämilleşdi. Birleşen Milletler Guramasynyň Çagalar Gaznasy (UNICEF) bilen bilelikde ylmy-amaly maslahatlaryň onlarçasy geçirildi. Häzirki wagtda ýurdumyzda bar bolan Eneleriň we çagalaryň saglygyny goraýyş merkezleriniň we hassahanalarynyň 86%, ýagny 54 sany hassahana UNICEF-iň halkara gözegçileriniň ýokary bahasyna mynasyp boldular we olara Enä we çaga hoşniýetli gatnaşykly hassahana diýen halkara derejesi berildi. Munuň özi Türkmenistanda dogulýan çagalaryň 86% şeýle hassahanalarda dogulýar diýiligidir.

Maşgala lukmançylygynyň giňden ornaşdyrylmagy netijesinde çagalardyr eneler, aýratyn hem 1 ýaşyna çenli bäbekler uly alada bilen gurşaldy, sanjymlaryň we beýleki önüni alyş çäreleriniň wagtynda geçirilmegine pugta gözegçilik ýola goýuldy.

Hörezege, ýiti ysmaza, gyzamyga garşy geçirilýän sanjymlaryň gurşawy 1 ýaşyna çenli çagalaryň arasynda 98-99 göterime çenli ýokarlandy, bu bolsa BSGG-niň talaplaryna laýykdyr. Bu önüni alyş sanjymlary 1996-njy ýyldan başlap, 2 ýaş çenli çagalara waksina bilen bilelikde gelýän bir gezek ulanylmaga niýetlenen sanjym serişdeleri bilen (soňky ýyllarda bir gezek ulanylandan soň, öz-özünden dargaýan şprisler bilen) geçirilýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda bellenilişi ýaly, Gurbansoltan eje adyndaky Enäniň we çaganyň saglygyny goraýyş ylmy-kliniki merkeziniň esasy wezipesi we ylmy ugurlary perinatologiýanyň, pediatriýanyň, çaga hirurgiýasynyň, nesil-saglygyny we reproduktologiýanyň meselelerini öwrenip, enelere we çagalara ýokary derejede lukmançylyk kömegini bermekden ybarat bolup durýar. “Saglyk” döwlet maksatnamasynyň talaplaryna laýyklykda bu ýerde degişli üýtgetmeler esasynda ylmy we kliniki bölümçeler ýeke-täk ylmy-kliniki bölümlere birikdirildi. Merkeziň düzüminde 15 sany ylmy we kliniki bölümçeler bar. Pediatriýa bölümüniň düzümine ýöriteleşdirilen allergologiýa we pulmonologiýa, bejeriş-anyklaýyş, bäbekleriň fiziologiýasy we patologiýasy hem-de nutrisiologiýa girýär.

Merkeziň esasy wezipeleriniň biri hem çagalyk döwründe has ýygý gabat gelýän keselleri anyklaýyş, bejeriş we önüni alyş usullarynyň ylmy taýdan delillendirilen ýollaryny işläp düzmek we amaly lukmançylyga girizmekdir.

Merkez soňky ýyllarda dünýä ülnülerine laýyk abzallaşdyrylyp, Germaniýa döwletiniň ýokary derejeli rentgen enjamlary eneleriň we çagalaryň hyzmatyna berildi.

Merkez Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanan Milli maksatnamalary ornaşdyrmagyň çäklerinde Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy, BMG-niň Çagalar gaznasy – “UNISEF”, “Zdraw Plýus”, BMG-niň Ilat gaznasy we beýleki halkara guramalary bilen işjeň hyzmatdaşlygy ýola goýdy.

Bütindünýä derejesinde çözülmeli meseleleriň biri hem – ýod ýetmezçiligi zerarly döreýän keselleriň önüni almakdyr. Ýod ýetmezçilik keselleri ýokanç däl keselleriň arasynda giň ýaýran we wajyp meseleleriň biri hasaplanýar. Galkan görnüşli mäziň ösmegi üçin zerur mikroelement bolup ýod hyzmat edýär. Zob keseliniň ýüze çykmagy – bu bedeniň ýod ýetmezçiligine bolan uýgunlaşma reaksiýasydyr. Ýod ýetmezçiligi wagtynda galkan görnüşli mäziň gormon çykaryş işjeňligi peselip, gipotireoza getirýär. Gipotireoz netijesinde bäbekleriň aň we fiziki ösüşinde bökdençlik döreýär.

Göwreli zenanyň bedeninde ýod ýetmezçiligi bar bolsa, onda dünýä injek bäbegiň gipotireoz keseli bilen dogulmak ähtimallygy ýokarlanýr. Eger-de enede ýod ýetmezçiligi bar bolsa, dünýä inen bäbegiň ker, agramynyň ýetmezçiligi, şeýle hem kesellere garşy göreşiji ukyplarynyň az bolmak howpy döreýär. Ýod ýetmezçiligi sebäpli göwreli zenanlarda çaga düşme howpy, çagasynyň öli bolmagynyň derejesi we bäbekleriň arasynda ölümçilik derejesi ýokary bolup biler.

Ýod ýetmezçiligi uly ýaşly çagalaryň hem fiziki ösüşine, aňyna ýiti täsir edýär. Umuman, ýod ýetmezçiligi hemme ýaş topardaky adamlara öz täsirini ýetirip bilýär.

Ýod ýetmezçiliginiň täsirini göz önünde tutup, bütindünýä derejesinde duzy ýodlamak meýilnamasy işleýär. Iýmitlik duzy ýodlamak ýod ýetmezçiliginiň önüni almagyň in arzan we ähtibarly usuly bolup durýar.

Biziň döwletimizde ilaty uçdantutma ýodlanan duz bilen üpjün etmek doly gazanyldy. Netijede bolsa, Türkmenistan GDA-nyň we Merkezi Aziýa döwletleriniň arasynda ilkinji we dünýäde dördünji bolup umumy ykrar edilen halkara ölçeglerine laýyklyk derejesini aldy.

Ýurdumyz duzuň ýodlaşdyrylmagyny üpjün edýän ýurt hökmünde ykrar edildi we halkara güwanamasyna eýe boldy (surat 23).

Çagalarda gan azlyk keseliniň döremegi uly howplar bilen baglydyr. Ol fiziki, aň ösüşiniň peselmegine, uly ýaşlarda akyl we fiziki ösüşiniň haýallamagyna, ýokanç keseller bilen syrkawlama howpunyň ýokary bolmagyna we başga-da köp sanly nogsanlyklaryň ýüze çykmagyna getirip bilýär. Ýer ýüzi boýunça alanynda hem saglygy goraýyşyň önünde durýan in uly meseleleriň biri-de demir ýetmezçiligi we gan azlyk ýagdaýydyr. Bu nogsanlyk ynsan saglygyna, şeýle-de durmuş we ykdysady ösüşe öz täsirini ýetirýär. Anyk aýdylanda, adamyň fiziki işjeňliginiň peselmegine, çylşyrymly ýagdaýlarda, esasanam, perinatal döwründe ölüme getirip biler. Şonuň üçinem saglygy goraýyşyň önünde durýan meseleleriň biri hem demir ýetmezçiligi zerarly döreýän gan azlykdyr.

Merkezi Aziýa döwletleri bilen UNICEF-in, Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň we Birleşen Milletler Guramasynyň arasynda gan azlygyň önüni almak

we oňa garşy göreşmek meýilnamasynyň taslamasy işlenilip düzüldi. Şeýlelikde, gan azlygyň önüni almak we oňa garşy göreşmek boýunça çäreler amala aşyrylyp başlandy.

Bu babatda Türkmenistanda Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan Gan azlygyň önüni almak we oňa garşy göreşmek atly meýilnama kabul edildi. Bu bolsa “Saglyk” Döwlet maksatnamasynyň bir bölegi bolup, keseliň önüni alyş çärelerine gönükdirilendir.

Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan kabul edilen Çaga keselleriniň bitewi alnyp barlyş maksatnamasy ýurdumyzda giňden ornaşdyrylýar. Maksatnama Zdraw Plýus guramasynyň hemaýat bermeginde amala aşyrylýar. Onda diňe maşgala lukmanlary, saglygy goraýyşyň ilkinji basgançagynda işleýän lukmanlar okamak bilen çäklenmän, eýsem, şepagat uýalary, lukmançylyk institutynyň talyplary hem okadylýar. Maksatnamanyň amala aşyrylyp başlanmagy çagalaryň keselçiliginiň peselmegine täsirini ýetirer.

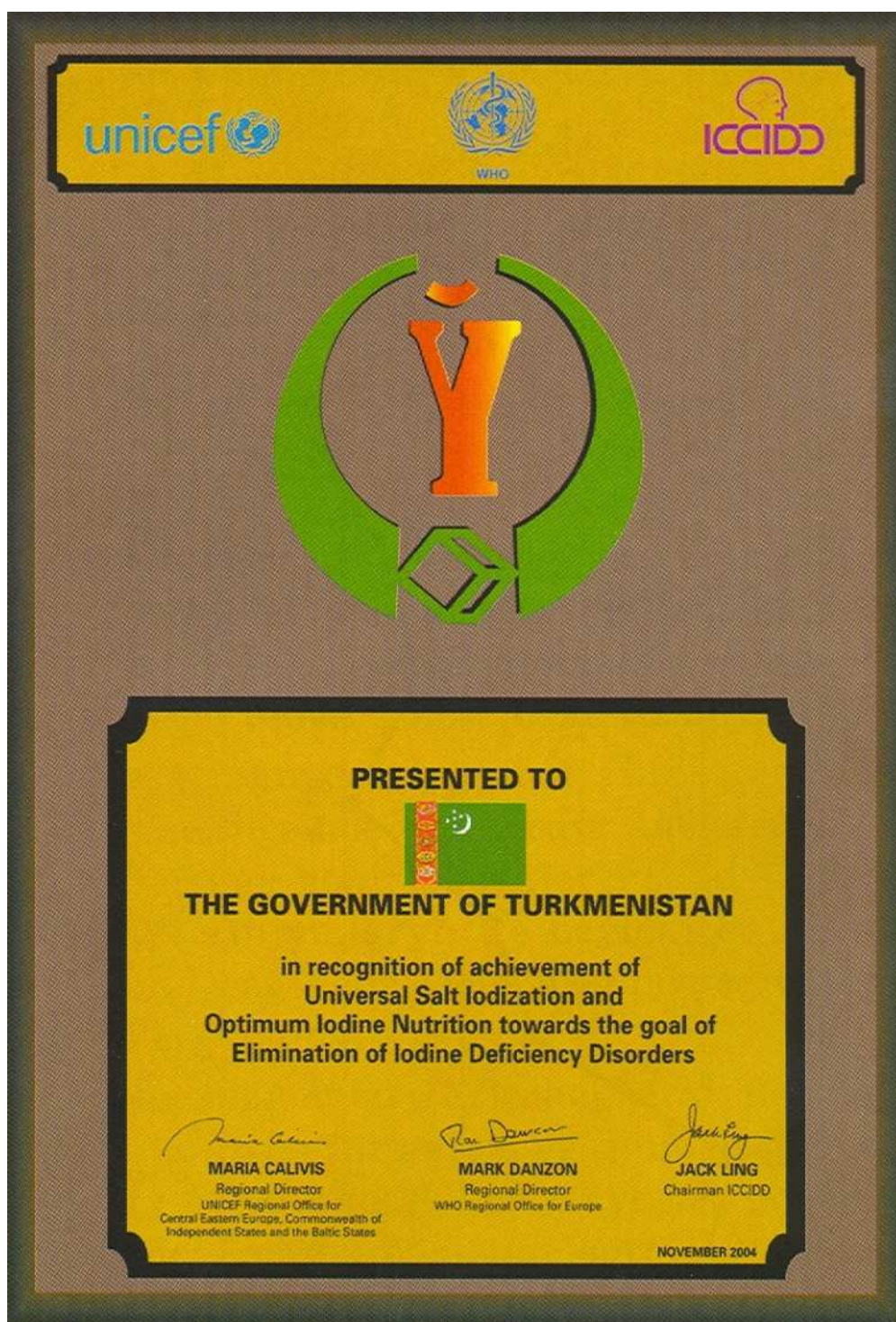
Gurbansoltan eje adyndaky Eneleriň we çagalaryň saglygyny goramak ylmy-kliniki merkezinde bäbeklere ilkinji reanimasiýa kömegini berýän merkeziň açylmagy bu ugurdaky öňe gidişligi aňladýar. Sebäbi bu usul köp babatda bäbegi dürli nogsanlyklardan halas etmegiň girewüne öwrülýär.

Merkeziň reproduktologiýa bölümünde zenanlaryň, erkek adamlaryň saglygyny, maşgalada önelgesizligi anyklamak, bejermek babatynda işler giň ýaýbaňlanýar.

“Howpsuz enelik” Milli maksatnamasynyň raýatlaryň saglygyny goramakda ähmiýeti uludyr. Ol öz içine göwrelilik, dogum we dogumdan soňky döwürleri alýar. Bütindünýä Saglygy goraýyş guramasynyň hödürlän “Howpsuz enelik” maksatnamasynyň ýörelgeleri ýerli şertlerimize we milli aýratynlyklarymyza laýyklykda ulanylýar.

Bu maksatnamanyň esasy ýörelgeleri:

- ... enäniň we çaganyň bilelikde bir otagda bolmaklygy;
- ... diňe ene süýdi bilen iýmitlendirmek we çaganyň öz islegi boýunça emdirmeklik;
- ... çaga dogrulýan öýlerden irki möhletde çykarmaklyk;
- ... göwsüne irki möhletde goýmaklyk (çaga doglandan soň ilkinji 30 minutda);
- ... ýylylyk kadasyny berjaý etmeklik – dogum otagynyň ýylylygynyň temperaturasynyň $25^0 - 26^0$ -dan pes bolmazlygy;
- ... dogurýan zenanyň islegi boýunça hossarlarynyň doguma gatnaşmaklygy;
- ... dogumda ruhy taýdan goldaw bermeklik;
- ... kadaly ýagdaýda geçýän dogumyň dowamynda derman serişdesini ýerlikli ulanmaklyk
- ... dogum wagtynda zenanyň arkaýyn hereket etmekligine we dogurmak üçin özüne oňaly ýagdaýy saýlap almaklygyna ygtyýarly bolmaklyk;
- ... ene bilen bäbegiň ten-tene irki gatnaşygy (çaga doglandan ejesiniň garnyna 1,5 – 2 sagadyň dowamynda goýulmagy);
- ... wagtyndan öňki geçýän dogumlary bütewi alyp barmaklyk;
- ... partogrammany ulanmaklyk bilen doguma gözegçilik geçirmeklik;
- ... bäbeklere ilkinji reanimasiýa kömegini geçirmek.

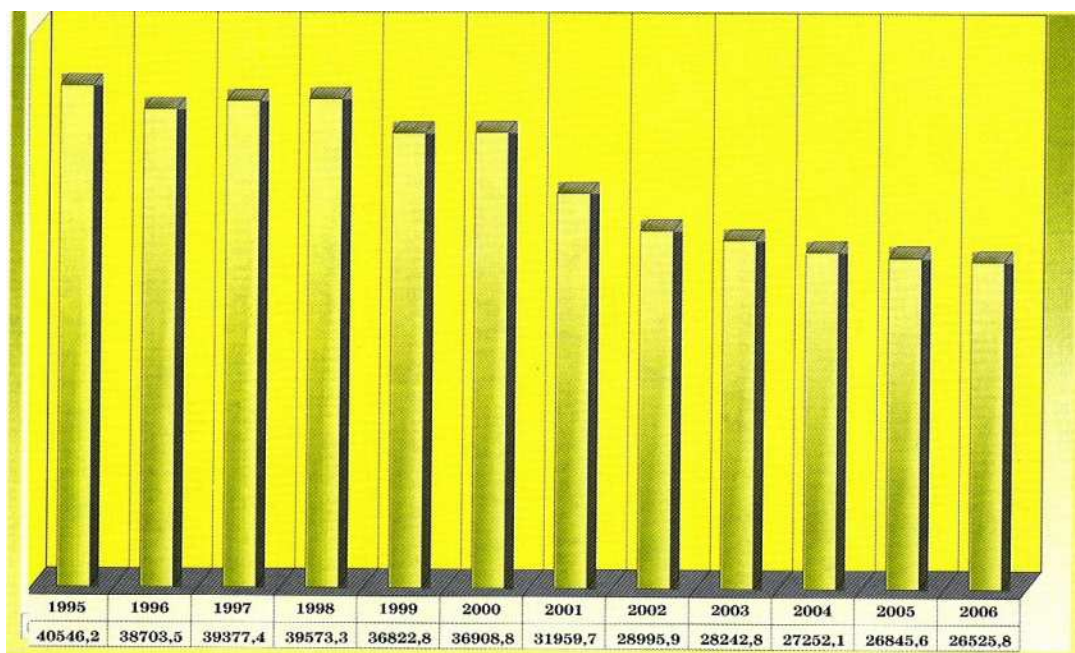
Surat 23. Nahar duzunyň ýodlaşdyrylandygy baradaky sertifikat

Bu maksatnamanyň berk we doly berjaý edilmegi, şeýle hem lukmanlaryň hünär kämilligi näsaglara berilýän bejergini tertipleşdirdi we netijeli alyp barmaklyga uly ýardam berdi. Şunlukda perinatal keselçiligiň we ölümçiligiň sany azaldy, dogrumda we dogrumdan soň gaýra üzülmeler 2 esse peseldi.

Soňky 5 ýylyň dowamynda ýurt boýunça bäbek ölümçiligi pese düşýär. Dogum derejesi bolsa soňky ýyllarda ýokarlanýar.

Hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly, 2005-nji ýylda Bitaraplyk baýramçylygynyň, “Saglyk” döwlet maksatnamasynyň 10 ýyllyk toýy tutulýan döwründe dabaraly açylan “Ene mähri” merkezi ýaş maşgalalaryň saglygyny goramaklyga, önelgesizlige garşy göreşmeklige, sagdyn dogrumlary geçirmeklige, sagdyn we kemis doglan çagalara degişli lukmançylyk kömeklerini bermeklige niýetlenendir. Merkez 100 orundan ybarat bolup, zenanlara gatnawly lukmançylyk hyzmatlaryny we hassahana bejergisini amala aşyrýar. Merkeziň ýatyrymlaýyn bejergi alynýan dikeldiş-rejeleýiş ugurly ginekologiýa, dogrum, göwrelileriň patologiýasy, ýetmez bolan bäbeklere ideg, bäbekleriň patologiýasy we çaga hirurgiýa bölümleri dünýäniň kämil lukmançylyk enjamlary bilen üpjün edilmegi (agramy 450 grammdan ýokary bolan wagtyndan öň doglan çagalara-da ideg etmäge), kiçi ýaşly çagalarda operatiw bejergileri geçirmeklige giň mümkinçilikler döretdi. Merkezde kämil enjamlar we täze usullar bilen üpjün edilen ekstrakorporal tohumlandyryş (ifv) laboratoriyasy işleýär. Bu laboratoriyanyň şertinde önelgesizligiň ähli görnüşlerini diýen ýaly anyklamaklyk we bejermeklik mümkinçiligi bar. Şunuň ýaly laboratoriyalarda ifv – emeli tohumlandyryş tebigy şertlere ýakyn bolup, dünýä boýunça häzirki döwürde 1 milliondan gowurak çaga dogrudy. Bu usulda öňünden üç edilip barlanylýandygy üçin ýüze çykyp biljek nesil (genetiki) kemislikleri has azalýar.

Merkeziň mümkinçiliklerinden doly peýdalanylyp, şu güne çenli kiçi çanaklygyň agzalarynda endoskopiki barlag we bejeriş usullary, gisteroskopiýa barlagy-da ýurdumyzda ilkinjileriň hatarynda ornaşdyryldy.

Surat 24. Türkmenistan boýunça çaga keselleýjiligiň görkezijisi (100 mün ilata)

Geljekde bu merkezde ginekologiýanyň endokrinologiýa ugruny ösdürmegi, ýatgy boýunjygynyň we süýt mäslerinde howply çişleriň döremeleriniň skrining barlaglarynyň guralyşyny tamamlamak, emeli tohumlandyryşda “ICSI” usulynyň ulanylyşyny ýola goýmak, amniosentez we hordosentez antenatal anyklaýyş, amniotiki suwuklygyň düzümini barlamak ýaly anyklaýyş we bejeriş usullaryny milli lukmançylygymyza ornaşdyrmak göz önünde tutulýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň taýsyz tagallalary netijesinde şunuň ýaly “Ene mähri” merkezleri ýakyn wagtda ähli welaýat merkezlerinde hem-de Ahal welaýatynyň Gökdepe etrabynda ýurdumyzyň gelejegi bolan eneleriň we çagalaryň saglygyny goramaklygyň hyzmatynda bolarlar.

Şeýlelikde, ýurdumyzda eneleriň we çagalaryň saglygyny goramak boýunça geçirilýän enelerde we çagalarda köp duş gelýän keselleriň (gan azlyk, dogabitdi keseller, dem alyş ýollarynyň keselleri, iýmitlenmäniň dowamly bozulmagy we başg.) önüni almagyň, olary irki döwürde anyklamagyň we bejermegiň täze usullarynyň ylmy taýdan esaslandyrylmagy, maşgalanyň önelgelik saglygyny goramakda Howpsuz enelik ýörelgesiniň durmuşa geçirilmegi, çaga keselleriniň bütewi alnyp barylmagy, ene süýdünüň ähmiýetini anyklamakda ylmy taýdan esaslandyrylan täze görkezmeleriň işlenip düzülmegi we durmuşa ornaşdyrylmagy netijesinde eneleriň we çagalaryň keselleýjiliginiň hem-de ölümçiliginiň yzygiderli peselmegi gazanyldy (surat 24).

Ilata stomatologiýa hyzmatlarynyň guralyşy

Stomatologiýa (diş bejeriş) kömegi - ilata saglygy goraýyş hyzmatlarynyň giňden ýaýran görnüşleriniň biri bolmak bilen, äň-ýüz, agyz boşlugynyň, dişleriň anomaliýasyny we kesellerini bejermek hem-de olaryň önüni almak onuň esasy maksadydyr. Häzirki döwürde diş bejeriş kömegi üç sany esasy ugry: terapiýany, ortopediýany we hirurgiýany öz içine alýan saglygy goraýyş kömeginiň iň köpçülikleýin görnüşine degişlidir. Stomatologiki keselçilik boýunça ýüz tutmanyň derejesi her 1000 adama 345-500 halata barabar bolup, beýleki keselleriň arasynda paý agramy 20-25 % deňdir. Diş bejeriş kömegi üçin ýüz tutmak, maşgala lukmanyndan soňra ikinji orny eýeleýär. Diş keselleriniň arasynda has giňden duş gelyäni kariýes we onuň gaýra üzülmeleri bolup, ol çaga we uly adamlarda 50-80 % duş gelyär.

Ýurdumyz boýunça diş bejeriş gullugy edaralarynyň sanawy şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Diş bejeriş merkezi.
2. Welaýat diş bejeriş merkezi.
3. Etrap diş bejeriş merkezi.
4. Çagalaryň şäher diş bejeriş merkezi.
5. Saglyk öýüniň düzümine girýän diş bejeriş bölümleri we otaglary.
6. Çagalar baglaryndaky we mekdeplerdäki otaglar.
7. Hassahanalaryň düzümine girýän diş bejeriş hirurgiýa bölümi.
8. Kärhanalardaky we ýokary okuw mekdeplerindäki otaglar.

Diş bejeriş otaglarynda diňe bir bejeriş işleri geçirilmän, stomatologiýa keselleriniň önüni almak, sagaldyş gözegçilik işleri hem alnyp barylýar.

Diş bejeriş merkezleriniň wezipe birlikleri ilatyň (uly ýaşly, çaga) sanyna we hyzmat ediş çäklerine baglylykda kesgitlenilýär.

Merkezi edara bolup Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň Diş bejeriş merkezi hyzmat edýär. Ol diş bejeriş gullugy boýunça amaly, guramaçylyk we usulyýet merkezidir.

Diş bejeriş merkezi uly möçberli saglygy goraýyş edarasy bolmak bilen, ulular üçin we ýöriteleşdirilen (terapewtiki, hirurgiki, ortopediki) çagalar, diş keselleriniň önüni alyş bölümlerinden ybarat bolup, näsaglara diş bejeriş kömeginiň ähli görnüşlerini üpjün edýär. Bölümlerde bejeriş otaglary, operasiýa geçirilýän otaglar abzallaşdyrylandyr. Diş bejeriş merkeziniň wajyp düzüm boleklere bolup, fizioterapiýa we rentgen otaglary, kliniki barlamhana we onuň diş-ussaýylyk bölümi hem-de sanasiýa geçirilýän otaglary (çagalara we ululara niýetlenen) durýar.

Diş bejeriş merkezindäki guramaçylyk-usulyýet otagy etraplarda, şäherlerde we welaýatlarda diş bejeriş kömegini kämilleşdirmekte we berkitmekte ýerli diş bejeriş edaralarynyň işini sazlaşdyrýar, olara gerek bolan guramaçylyk we usulyýet kömegini berýär.

Iri diş bejeriş merkezleriniň täze gurluş düzüm bölegi bolan gaýragoýulmasyz diş bejeriş kömegi otaglary, ýurduň merkezinde we welaýat merkezlerinde, uly şäherlerde döredilýär. Olarda gije-gündüziň dowamynda şikesler sebäpli dişleriň we

ăňleriň zeperlenmeginde, ýiti patologiki ýagdaýlarda, ýiti iriňli-ýagdaýlarda, dişleriň gan akmalarynda, ýiti diş agyrysý peýda bolan halatynda ähli ýüz tutýan näsaglara degişli lukmançylyk kömegi berilýär.

Soňky döwürde diş bejeriş merkezlerinde ilkinji serediliş otaglary has giňden ornaşdyrylýar. Ol ýere ilkinji ýüz tutýan näsaglar bejeriş meselesini çözmek üçin baryrlar. Şol otagyň lukmanlary näsaga gerek bolan kömegiň göwrümini we ýöriteleşdirilen kömegiň gornüşini kesgitleýärler, şondan soň bolsa ony gerekli hünärmenleriň ýanyna iberýärler. Gerek bolan halatynda näsaga rentgen barlagy geçirilýär. Näsagda bejerişniň yzygiderligini üpjün etmek üçin lukman ony öz gözegçiligine çagyrmalydyr.

Oba ýerlerinde diş bejeriş gullugyna etrabyň diş bejeriş merkeziniň müdüri ýolbaşçylyk edýär. Ol merkezi we welaýat diş bejeriş merkezleriniň guramaçylyk-usulyýet otagy bilen ýakyn aragatnaşyk saklaýar. Oba ilatyna diş bejeriş hyzmatynyň ýola goýulmagyny mundan beýläk ösdürmekde, hünärmenleri taýýarlamakda, lukmanlaryň hünär derejesini kämilleşdirmekde, näsaglaryň maslahat beriş kabul edişliklerini gurnamakda, geçirilýän işleri seljermekde şäher, welaýat we merkezi edaralar wajyp rol oýnaýarlar.

Saglyk öýleriniň diş bejeriş bölümleriniň lukmanlary, diş bejeriş, hirurgiýa, ortopediýa, çaga stomatologiýasy we ortodontiýa ugurlary boýunça tapawutlandyryp kabul edýärler. Saglyk öýlerinde parodontologiki otag hem guralýar. Bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň düzümindäki diş bejeriş bölümlerinde we otaglarynda bejeriş işi garyşyk gornüşinde alnyp barylýar (bejeriş we diş sogurmak). Lukmanyň esasy borçlaryna stomatologiki keselleriň öňüni almak boýunça meýilleşdirilen işler – ilatda keselleriň öňüni alyş gözegçiligi, sagaldyş gözegçiligi (agyzy boşlugynyň sanasiýasy, yzygiderli gözegçilik we bejergi), guramaçylyk çäreleri (kariýese garşy serişdeleri ulanmak we ýöriteleşdirilen berhiz, suwuň ftorirlenmegi, arassaçylyk-gigiýeniki ýagdaýlaryny gowulandyrmak, wagyz-nesihat işlerini geçirmek we başgalar) degişlidir.

Saglyk öýüniň diş bejeriş bölümüniň lukmançylyk wezipeleriniň 40-50%-ni agyzy boşlugynyň we dişleriň kesellerini bejermek bilen iş salyşýan lukmanlar, 16-18% ortoped lukmanlar (protezistler), 7-8% bolsa lukman-hirurglar tutmalydyr.

Çagalarda diş kesellerini bejeriş we öňüni alyş işlerine çaga diş bejeriş lukmany bilen bir hatarda ortodont lukmany hem gatnaşýar. Ol bejergi çärelerden başga-da çagalaryň we 1- 4-nji synp mekdep okuwçylarynyň arasynda meýilnamalaşdyrylan öňüni alyş gözegçiliklerini geçirýär, ortodontiýa kömegine mätäçleri sagaldyş gözegçiligine alýar, bejerginiň möhletini we göwrümini anyklaýar. Ortodont lukmanyna öňüni alyş işleri üçin hepdede 1 iş günü berilýär. Onuň diş bejeriş lukmany bilen bilelikde öňüni alyş gözegçiligini mekdep ýaşly çagalarda geçirmegi (ýylda 1-2 gezek), olarda dişleriň we äňiň bozulmalaryny öz wagtynda anyklamaga, irki döwürde diş-ăň ulgamynyň ýetmezçiliklerini doly bejermäge ýardam edýär.

Diş bejeriş lukmanyň işine baha bermeklik, ýerine ýetirilen ýüz tutmalar boýunça kesgitlenilýär. Käbir diş bejeriş edaralarynda lukmanyň işine baha berlişi zăhmetiň şertli birligi boýunça geçirilýär (ýagny gutarylan bejeriş çäreler göz öňünde tutulýar), ol bolsa berilen kömegiň hilini häsiýetlendirýär.

Ilata diş bejeriş kömegini kämilleşdirmek, bu ugurdan lukmanlaryň zähmetiniň göwrümini hasaplaýyş ulgamyny tertipleşdirmek we olary işiň ahyrky netijelerine ugrukdyrmak maksady bilen, 1988-nji ýylda lukmanlaryň işiniň täze hasaplanýş ulgamy girizildi. Ol lukmanlaryň iş göwrümini zähmetiň şertli birliginde (ZŞB) ölçenilmegine esaslanandyr.

Diş bejeriş lukmanlarynyň işiniň guramaçylygynyň täze görnüşine geçilmegi, bir ýüz tutmada berilýän kömegiň göwrüminiň artmagy, köplenç diş bejeriş edarasyna birinji gezek ýüz tutýanlara ilkinji we maslahat kömegi berilýän serediş otaglarynyň işiniň kämilleşdirilmegi bilen baglydyr. Ortoped lukmanynyň iş möçberi ZŞB-de ýa-da ýüz tutmalarda maliýe meýilnamasynda kesgitlenilýär (kada boýunça, 1 sagatda - 2 ýüz tutma).

Diş bejeriş lukmanyna düşýän iş agramynyň, iş gününüň dowamynda üýtgäp durýanlygyny amal görkezdi (8-den 19-a çenli we ondan hem köp). Ýüz tutmalaryň ýygylgynyň tapawutlylygy, onuň işine baha berliş usulyna baglydyr: a) ýüz tutmalar boýunça; b) bir gatnawda işleriň maksimal göwrüminiň ýerine ýetirilmegi boýunça; c) ZŞB boýunça, ýöne ýüz tutmalaryň bellenen kadasyny berjaý etmek bilen (10-12). Birinji ýagdaýda lukmana düşýän agram ortaça 19 ýüz tutma golaý bolýar, käbir diş bejeriş edaralarynda iş gününde 25 ýüz tutma çenli, ikinjide-iş gününde 6-8 ýüz tutma, ýöne her näsagyň bejergisine 1,5-2 sagat wagt sarp edilse, ondan hem az bolup biler, üçünjide – 10-12 ýüz tutma, bu ýagdaýda berilýän kömegiň göwrümi (ZŞB sany) ýokarlanýar.

Ilata berilýän diş bejeriş kömeginiň dogry hasabatyny alyp barmak maksady bilen, her bir ýöriteleşdirilen otagda kabul edilýän näsaglara, hasaba alyş resminamalary doldurylýar: ”Diş bejeriş lukmanyn gündeki bejeriş işlerini hasaba alyş kagyzy” (№037/h); “Ortoped lukmanyň işini hasaba alyş gündeligi” (N039-4/h); “Diş bejeriş merkeziniň, bölüminiň, otagynyň, diş bejeriş lukmanynyň bejeriş işleriniň jemleýji hasabaty” №039-6/h); “Dişini bejerdýän näsagyň lukmançylyk kartasy” (043/h).

Lukmançylyk diş bejeriş kömeginiň hili diňe bir lukmanyň tejribesine bagly bolman, eýsem onuň işiniň guramaçylygy we iş şertlerine hem baglydyr. Saglyk öýünde zähmeti ylmy taýdan guramaklygyň esasy elementleriniň biri, esasy ünsi näsaga bermek, zähmetiň ikinji derejeli görnüşlerine çykdaýjylary azaltmak, kabul edýän lukmanlaryň iş agramyny kadalaşdyrmak we endigan etmek, bejeriş işleriniň netijelerini ýokarlandyrmaga gönükdirmekdir. Bu meselede esasy we goşmaça bölümleriň işiniň düzgünleşdirilmegi, Saglyk öýüniň işine we hasabatynyň hiline bagly bolan, kabul ediş bölüminiň işiniň aýdyňlygyny gazanmak örän ähmiýetlidir.

Diş bejeriş merkeziniň kabul ediş bölüminiň işini kämilleşdirmek maksada laýykdyr. Kabul edişiň guramaçylygynyň tertibi baradaky maglumat uly ähmiýete eýedir. Bu maksat bilen otaglaryň meýilnamalaşdyrylyşyna garamazdan, girelgäniň gowy görünýän ýerinde, otaglaryň görkezijisini asýarlar, stolyň töwereginde ýa-da kabul ediş bölüminiň ýazgy penjiresiniň töwereginde lukmanyň ady, atasynyň ady we kabul edýän wagty görkezilip goýulýar.

Lukmanlara kadaly iş şertlerini döretmek we peýdasyz “arakesmeleri” azaltmak üçin, gaýtadan gelýän näsaglaryň ýüz tutmasyny lukmanyň özi kadalaşdyrýar. Bu maksat bilen käbir halatlarda lukmanyň otagynda ýörite “guty-kartotekalary”

ulanylýar. Ol hepdäniň günleri boýunça ýedi bölekden durýar. Lukman näsagyň gaýtadan bejergä gelmegini belläninde, gelmeli wagty ýazylan talony berýär, “Dişini bejerýän näsagyň lukmançylyk kartasyny” bolsa “gutynyň” degişli böleginde goýýar. Şeýlelik bilen, ol geljek her güniniň iş göwrümini öňünden bilýär. Ilkinji ýüz tutmalaryň sany 4-den 10-a çenli üýtgäp durýar. Iş gününüň dowamynda ýüz tutma wagty boýunça ilkinji we gaýtadan gelyän näsaglar gezekleşdirilýärler. Işiň köp göwrüminiň gaýtadan gelyän näsaglara düşýänligini gözegçilikler görkezýär, şol sebäpli lukmana ýazylýanlaryň köpüsi şolar bolýar.

Zähmetiň ylmy guramaçylygynyň elementleriniň ýene-de biri - otaglarda enjamlaryň rejeli ýerleşdirilmegi, her kabul ediş üçin gerek bolan gurallar bilen stolyň öňünden taýýarlanylmagy, pulpitleriň, periodontitleriň bir gezekli bejergi usullaryny girizmek, ýörite usullary girizmek ýa-da paradontoz bilen kesellän näsaglary bejermek üçin otaglary gurnamak bolup durýar. Şonuň bilen birlikde-de “Dişini bejerdýän näsagyň lukmançylyk kartasyna” lukmanyň aýdyşy boýunça ýazgy geçirýän, ortopediki we ortodontiki otaglarda gips we sement garýan, gerek bolan wagtynda barlag nusgalaryny guýýan, diş bejeriş bölümlerde dykylary we petiklemek üçin zerur materiallary taýýarlaýan şepagat uýalaryna düşýän iş agramynda ýokarylanýar. Diş tehniki ussahanalarda kiçi mehanizasiýa serişdelerini girizmek, olardan diş örtügiň (täçjagazyň) şampowkasy üçin press, plastmass pressowkasy üçin desga, gipsi gysyp çykarýan press, elektrogyzdyryjylar, howanyň merkezleşdirilip berilmegi we başgalar gerekdir. Protezleri taýýarlamagyň öz wagtlylygy, hili lukmanyň we diş ussalarynyň iş ýerleriniň dogry guralmaklygy, otaglaryň we diş tehniki ussahanalaryň enjamlaşdyrylmagyna baglydyr. Kābir Saglyk öýleriniň diş tehniki ussahanalarynda zähmetiň bölünmegi ulanylýar. Ýöne täze guramaçylyk iş ýörelgelerine geçmeklik öňünden taýýarlygy talap edýär. On we ondan hem köp diş teknikleri bolan ýagdaýynda zähmetiň bölünmegini guramak mümkindir.

Hronometraž wagtynda alynan maglumatlar, bir ýüz tutmada 2-3 dişiň karioz boşlugyna petik goýmagyň amatlydygyny görkezýär. Gaýra üzülmesiz kariýesli bir dişe petik goýmak üçin 18 min 27 sek gerek bolýandygy, gaýra üzülmesiz kariýesli uç dişe petik goýmak üçin 26 min (8 min 40 sek bir petik üçin) zerurlygy anyklanylandyr. Ýokary tizlikli diş gyryjy enjamlaryň stomatologiýa amalyna girizilmegi, kariýesli boşlugyň içini arassalamaga we petiklemäge taýýarlamaga sarp edilýän wagty 1,5 essä çenli gysgaldýar.

Biziň ýurdumyzda saglygy goraýyş kömeginiň esasy görnüşleri döwlet býujetindäki bejeriş-öňüni alyş edaralary tarapyndan amala aşyrylýar. Şunuň bilen birlikde, ilatyň ýöriteleşdirilen kömege bolan islegini doly kanagatlandyrmak maksady bilen Saglygy goraýyş we derman senagaty ministriliginiň ýörite buýrugy boýunça hojalyk hasaplaşygyndaky edaralarda, tölegli esasyda diş bejeriş kömegini bermek hem göz öňünde tutuldy. Saglygy goraýyşy özgertmeleriň esasy ugurlaryna laýyklykda, diş bejeriş kömegini bermekde ilata tölegli hyzmatlaryň görnüşleri giňeldildi.

Bu edaralar bejeriş-maslahat beriş kömegini ýasaýjylaryň ýaşyna, işleýän we ýaşayan ýerine seretmezden berýärler, gerek bolan barlamhana, rentgen, funksional we beýleki barlaglary geçirýärler.

Hojalyk hasaplaşygyndaky edara ýüz tutýanlaryň, lukmany (maslahat berijini) erkin saýlamaga hukugy bardyr, munda şahsyýeti anyklaýan resminamalar gerek bolmaýar.

Tölegler Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanan nyrhnamalar esasynda geçirilýär. Şeýle bölümleriň wezipe tertibi hususy tertipde belleniýär we Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanylýar. Bu edaralar saglygy goraýyşyň hojalyk hasaplaşygyny dolandyryýan bejeriş edaralarynyň garamagynda we welaýat, şäher saglygy goraýyş müdürliginiň tabynlygynda bolýarlar.

Hojalyk hasaplaşygyndaky Diş bejeriş merkeziniň direktory ilata diş bejeriş kömeginiň hili, hojalyk we maliýe işleriniň hem-de edarany dolandyrmaklygyň beýleki görnüşleriniň guramaçylygyna jogapkärçilik çekýär.

Ähli diş bejeriş kömegi edaralarynyň işleriniň esasy böleginiň biri hem stomatologiki keselleriň önüni alyş işleridir. Olara: ilatyň arasynda geçirilýän keseliň önüni alyş barlaglary we olarda stomatologiki keselli näsaglary ýüze çykarmak; näsaglaryň sagaldyş gözegçiligini geçirmek (agyz boşlugynyň sanasiýasy, yzygiderli gözegçiligi we bejerilişi); guramaçylyk çäreleri degişlidirler.

Çagalaryň we ýetginjekleriň arassaçylyk-gigiýeniki terbiýesi, arassaçylyk-gigiýeniki bilimlerini artdyrmak işlerini mugallymlaryň, saglygy goraýyşyň işgärleriniň, ene-atalaryň gatnaşmagynda, göwreli aýallaryň we çagalaryň arasynda dürli serişdeleriň üsti bilen geçirmelidir. Bu işi güýçlendirmek üçin diş bejeriş lukmanlary saglyk öýlerindäki saglygy goraýyş işgärleriniň, çagalar baglarynyň we mekdepleriň işgärleriniň üsti bilen amala aşyrmalydyrlar.

Wagyz nesihat işleriniň esasy maksady – çagalara we dürli ýaşdaky adamlara agyz boşlugyna gözegçilik etmegi öwretmek, iýilýän iýmit önümleriniň düzüminde süýji saklaýanlaryny azaltmak we öz wagtynda diş bejeriş lukmanyna ýüz tutmaklygy gazanmakdan ybaratdyr.

Zerur bolan halatlarynda önüni alyş çäreleri geçirilmelidir. Eger-de içilýän suwuň düzüminde ftor az bolsa, ftor saklaýan tabletka ýa-da vitafor ulanylýar, kä halatlarda remodent çalynýar hem-de ftor saklaýan diş ýuwujyny ulanmaklyk maslahat berilýär. Şu işleriň geçirilmegini Saglyk öýüniň diş bejeriş bölümüniň müdürü öz gözegçiliginde saklamalydyr we bu işleri guramaçylykly alyp barmalydyr.

Stomatiti, heýliti, glossalgiýasy, 3-şahaly nerwiň odontogen newralgiýasy, ýüz nerwiniň newriti, ötüşen odontogen gaýmoriti, äňiň ötüşen osteomiýeliti, tüýkülik mäsiniň ötüşen sowuklamasy, dürli täze döremeleri, äň-ýüz bölümüniň dogabitdi kemislikleri bolan näsaglar sagaldyş gözegçiligine alynmalydyr we degişli kesel bejeriş çäreleriniň doly göwrümde geçirilmegini üpjün etmek zerur bolan halatynda gözegçiligi dowam etmek maksada laýykdyr.

Stomatologiýada sagdyn adamlaryň we näsaglaryň sagaldyş gözegçiligine alnyşy şu aşakdaky toparlar boýunça geçirilýär:

1. Sagdyn adamlar. Ýagny gözden geçirilýän döwüründe diş we äň ulgamynyň dowamly keseline ýa-da agzalaryň we ulgamlaryň funksiýasynyň bozulmagyna anamnezinde hiç hili arzy bolmadyklar.
2. Amaly sagdyn adamlar – anamnezinde, birnäçe ýylyň dowamynda ötüşmesi bolmadyk ýiti we dowamly keselli adamlar.

3. Näsaglar – bejergä mätäçler:

- keseliň öwezini doldurylan geçişi, seýrek ötüşmeleri, zähmete ukyplylygyň gysga wagtlaýyn ýitirilmegi bilen;
- keseliň subkompensirlenen geçişi, zähmete ukyplylygyň ýygy we dowamly ýitirilmegi bilen;
- keseliň dekompensirlenen geçişi, durnukly patologiki üýtgemeler, zähmete ukyplylygy durnukly ýitirilmegi bilen bagly näsaglar.

Sagaldyş gözegçiligi - bu ilatyň sagdyn we keselli böleginiň saglyk ýagdaýna gözegçilik etmek we olara gerek bolan ýagdaýynda bejeriş we maslahat beriş işleri geçirmekdir. Sagaldyş gözegçiliginiň kömegi bilen diş we äň ulgamynyň kesellerini irki döwürde anyklamak we önüni almak bolýar. Sagaldyş çärelerini geçirmäge ähli diş bejeriş lukmanlary gatnaşýarlar, keseline laýyklykda näsaglaryň arasynda gözegçilik geçirmeklik (çagalaryň, ýetginjekleriň, göwreli aýallaryň we başg.) alnyp barylýar.

Diş bejeriji lukmanlar agyz boşlugynda sanasiýa geçirmekde baý tejribe topladylar. Olar çagalara, ýetginjeklere, göwreli aýallara, Beýik Watançylyk urşunyň maýyplaryna, şeýle hem sagaldyş gözegçiligindäki näsaglara: reumatizmde, aşgazanyň we 12 barmak içegäniň baş keselinde, anasid gastritde, ötüşen nefritde, süýji diabetinde, ötüşen otitde, nazofaringitde, ötüşen sinusitde meýilnama esasynda sagaldyş gözegçiligini alyp barýarlar. Diş bejerýän lukmanyň sagaldyş gözegçiliginde äň-ýüz kesellerinden: dişiň kariýesi, fluoroz, parodontoz, ötüşen gingiwit, her bir görkezilen toparda ähtimallyk faktorlary (önümçilik, genetiki häsiýetli) hökmünde, kesgitli keselleriň ýüze çykmagy göz önüne tutulýar.

Sagdyn we amaly sagdyn adamlar önüni alyş bölümine gözegçilik we hasaba almak üçin geçirilýär. Näsaglar degişli lukmanlaryň gözegçiliginde yzygiderli bolmalydyrlar. Sagaldyş gözegçiligine alnan ähli näsaglara “Sagaldyş gözegçiliginiň barlag kartasy” (N 030/h) doldurylýar, onda näsagyň lukmana ýüz tutan möhleti, gatnawlary, zähmete ukypsyzlygy, önüni alyş we bejeriş çäreleri barada maglumatlar toplanýlar.

Näsagy sagaldyş gözegçiliginde alyp barmak işleriň ählisi şertli üç tapgyrdan ybaratdyr: näsaglary ýüze çykarmak; “Dişini bejerdýän näsagyň lukmançylyk kartasyny” rejelemek. Bu kartada näsagyň ýagdaýy, keseliniň kesgitlemesi, geçirilen bejergi, gaýtadan gözegçiligiň möhleti, bejeriş-dikeldiş çäreleri (işe ýerleşdirmek, berhiz, iýmitlenmek we ş.m.) görkezilýär we kartanyň ýüz tarapynda “S” harpy (Sagaldyş gözegçiligi) goýulýar; bejeriş-önüni alyş we saglygy dikeldiş çäreleri ýerine ýetirmek bilen näsaglara yzygiderli gözegçiligi ýola goýmak.

Soňky tapgyr has-da çylşyrymlydyr. Gözegçilik möhletini dogry berjaý etmek köplenç lukmana baglydyr, onuň ynamlylygy we ynandyrmagy başarmagy, gözegçiligi yzygiderli alyp barmagy örän wajypdyr. Näsaglar bilen işlemegiň görnüşü – dürli häsiýete eýe bolup biler: olary lukmanyň gözegçiligine telefon arkaly çagyrmak, gözegçilige çakylyk hatyny, näsagyň oýüne şepagat uýasyny ibermek we ş.m.

Näsaglar kesgitlenen günü çagyrylyp, keseliň önüni alyş we bejeriş çäreleri geçirilýän pursaty, olar bilen tematiki beýanlar, gürründeşlikler geçirilýär. Gürründeşlikde önüni alyş çäreleri barada we sagdyn durmuş ýörelgeleri barada

birin-birin nygtalýar. Näsaglaryň hökmany barlaglary üçin hem kabul etmeler geçirilýär. Edara tarapyndan näsaglara ýörite depderçe berilýär we onda ol baradaky maglumat, gaýtadan gelmeli möhleti, lukmanyň şahsy öňüni alyş çäreleri baradaky görkezmesi, işe ýerleşmegiň rejesi, dynç alyş we iýmitlenmek baradaky maglumatlar görkezilýär.

Gözegçiligiň yzygiderliligi näsagyň keseliniň häsiýeti, gaýra üzülmeleri, zähmetiň şerti, hünäri we ýaşy bilen kesgitlenilýär.

Sagaldyş gözegçiliginiň barlag kartalarynyň saklanylmagy we ýerleşdirilmegi üçin dürli usullar ulanylýar. Onuň has giň ýaýran usuly kartotekalardyr, ýagny hemme kartalary, ýylyň aýlary boýunça bölünen ýörite gutylardan edilen ýerjagazlara ýerleşdirmek (lukmana gelýän näsaglar üçin ýene bir bölek edilýär). Gowy guralan bejeriş işlerinde, diş bejeriş lukmanynyň sagaldyş gözegçiliginde näsaglaryň sany 100-140 näsaga barabardyr (maşgala lukmanynyň gözegçiliginde 150-170).

Uly ýaşly ilatyň her ýylky sagaldyş gözegçiligi geçirilende, ilkinji nobatda (öňüni alyş çäreleri meýilleşdirilende) Beýik Watançylyk urşunyň maýyplarynyň keselleriň öňüni alyş gözden geçirilişi meýilleşdirilýär. Soňra halk hojalygynyň dürli pudaklarynyň işgärleri, ýokary okuw mekdepleriniň talypalary we ýörite orta okuw mekdepleriniň okuwçylary, ilatyň käbir beýleki toparlaryna gözegçilik edilýär.

Diş bejeriş lukmanynyň iş görkezijilerine: 1. Ilkinji ýüz tutmalaryň paý agramy; 2. Bir dişi bejermeklige düşýän ýüz tutmalaryň sany; 3. Gaýra üzülmeli kariýesli bejerilen dişlere, gaýra üzülmesiz kariýesli bejerilen dişleriň gatnaşygy; 4. Bir günde goýulan petikleriň ortaça sany; 5. Bir günde sanasiýa geçirilenleriň ortaça sany; 6. Gaýra üzülmeli kariýesde bir ýüz tutmada bejerilen dişleriň paý agramy; 7. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň keselçiliginiň paý agramy; 8. Paradont keselli näsaglaryň paý agramy; 9. Kabul edilen näsaglaryň arasynda sanasiýa geçirilenleriň paý agramy; 10. Bir gezek sanasiýa geçirilen näsaglara düşýän orta ýüz tutmalaryň sany; 11. Bejerilen we sogrulyp aýrylan dişleriň gatnaşygy; 12. Gözegçilik edilen näsaglaryň arasynda sanasiýa geçirilenleriň paý agramy; 13. Bir günde ZŞB orta sany we başgalar degişlidirler.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda “Saglyk” Döwlet maksatnamasynyň çäklerinde ýurdumyzda diş bejeriş gullugynda ýetilen sepgitleri we gazanylan netijeleri aýratyn belläp geçýär. Bu ugurda dünýä lukmançylyk ylmynyň gazananlaryny nazara alyp, diş keselleriniň bejerilişini we öňüni alyş işlerini döwrebap guramaklyk maksady bilen diş bejeriş gullugyny ösdürmekligiň aşakdaky esasy ugurlary: lukmanlaryň hünär derejelerini kämilleşdirmek; diş bejeriş enjamlary, gündelik sarp edilýän serişdeler bilen üpjünçiligi gowulandyrmak; diş keselleriniň öňüni alyş işlerini döwrebap guramak; daşary ýurtlaryň diş bejeriş merkezleri bilen tejribe alyşmak hem-de dünýäde ulanyşa girizilen täze tehnologiýalary ýurdumyzda ornaşdyrmak; nazary we amaly endikler boýunça yzygiderli kämilleşdiriş sapaklaryny guramak kesgitlenildi.

Bu ugurlar boýunça Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda Germaniýaly lukmanlar bilen hyzmatdaşlyk ýola goýuldy. 2001-nji ýylda diş lukmanlarymyzyň we diş ussalarynyň birnäçesi Germaniýanyň Fredrih Aleksander uniwersitetinde 6 aýlap öz bilim we hünär derejesini kämilleşdirip geldiler.

Soňky ýyllarda dişleri toplumlaýyn – hirurgiýa, bejeriş we ortoped lukmanlaryň gatnaşmagynda bejermeklik barha giň gerime eýe bolýar.

Diş bejeriş merkezinde dişin kök akabasy petikleýjiler bilen doldurylandan soňra, kökün ujundaky iriňli haltanyň gatnaw şertlerinde kök ujunyň hirurgiki arassalaýyş, köp kökli aşaky äniň azy dişleriniň sagat kökünü soňra ortopediki maksatlar üçin ulanmak – gemoksiýa, aşaky we ýokarky äňleriň implantasiýasy ýaly operasiýalary etmeklik giňden ýola goýuldy.

Aşaky äniň doly aýrylýan örüklerinde magnitli implantantlary operasiýa usuly bilen äň süňküne oturtmak arkaly örügiň durnuklylygyny güýçlendirmek usuly hem kämilleşdirilýär.

Ýagtylygyň täsiri bilen gataýan petikleýjiler (Admira, Denfil, TPH, 3M), keramika tozundan taýýarlanan emeli örükler dişleriň öz tebigy görnüşini, reňkini, funksiýasyny 95-100 göterime çenli dikeltmäge mümkinçilik berýän serişdeler giňden ulanylýar.

Diş bejeriş gullugy Germaniýanyň SIRONA, KAVO, DEGUSSA, BEGO kompaniýalarynda öndürilen enjamlar, silikon, alginat ölçeg serişdeleri, himiki usul we ýagtylygyň täsiri bilen gataýan petikleýji serişdeler, ownuk gurallar, ultrakain, septonest, ubisterin, lidokain ýaly ýerli agyrsyzlandyryjy serişdeleri bilen üpjün edilýär. Bu agzalan enjamlary, serişdeleri dogry we kämil ulanmak maksady bilen diş lukmanlarynyň yzygiderli hünär derejesini ýokarylandyrmak göz önünde tutulýar.

2004-nji ýylda Germaniýanyň “ÝITO” kompaniýasynyň hünärmenleri Diş bejeriş merkezinde “Omega 900” keramika tozundan dişleri taýýarlamak boýunça kämilleşdiriş sapaklaryny geçirdiler.

Diş bejeriş merkezi bilen Türkmen döwlet lukmançylyk institutynyň stomatologiýa kafedralary, bilelikde Aşgabat şäheriniň orta mekdepleriniň başlangyç synp okuwçylaryna agyz boşlugynyň arassaçylygy we diş keselleriniň önüni almaklygy üpjün etmek barada işleri geçirýärler.

Diş bejeriş merkezinde häzirki wagtda hyzmatlaryň 20 göterimi býujet, 80 göterimi bolsa hojalyk hasaplaşygy şertlerinde maliýeleşdirilýär. Diş bejeriş gullugynyň garyşyk görnüşde meýilleşdirilmegi dünýäniň köp ýurtlarynda ykrar edilen, netijeli görnüşleriniň biridir.

Implantantlary oturtmak boýunça operasiýalaryň ýaýbaňlandyrylmagy, dişleri kosmetiki taýdan görklendirilmegi, olary agartmaklygy ýola goýmak, ilatyň arasynda diş keselleriniň önüni almak we sagdyn durmuş ýörelgelerini ornaşdyrmak boýunça işleri has-da güýçlendirmek maksadalaýykdyr.

Dişleriň sagdynlygy, berdaşlylygy halkymyzda ynsan synasynyň düre deňelýän zynatydyr, görküdür. Şol sebäpli onuň sagdynlygyny gorap saklamak her bir ynsanyň özüne hem-de bu ugurdaky hyzmatlary ýokary hilli we göwnejaý ýerine ýetirýän lukmanlara-da baglydyr.

Oba ilatyna saglygy goraýyş hyzmatlarynyň guralyşy

Oba ilatyna saglygy goraýyş hyzmatlarynyň guralyşynyň aýratynlyklary. Oba ilatyna saglygy goraýyş hyzmatlary, onuň şäher ilatyna guralyşyndaky ýaly şol bir guramaçylyk ýörelgelerinden ugur alnyp guralýar. Onuň esasynda saglygy goraýyş hyzmatlarynyň maşgala lukmançylygy ýörelgesi ýatýar. Şäherdäki ýaly oba saglygy goraýyşynyň hem esasy wezipesi bolup, oba ýaşaýjylarynyň ýokary hilli saglyk huzmatlarynyň ähli görnüşlerine bolan isleglerini doly kanagatlandyrmak durýar.

Ýöne oba ýaşaýjylarynyň ýerleşiş häsiýeti, hyzmat etmekligiň radiusy, oba hojalyk zähmetiniň hem-de durmuşynyň tapawutlanýan şertleri we başgalar ýaly faktorlaryň бүтін toplumy bilen şertlenýän, oba bilen şäheriň arasyndaky ähmiýetli tapawutlar, oba ýaşaýjylaryna saglygy goraýyş hyzmatlarynyň häsiýetinde (onuň möçberinde we hilinde) ähmiýetli yz galdyrýar we saglygy goraýyş guramalaryndan işiň aýratyn guramaçylyk görnüşlerini hem-de usullaryny peýdalanmagy talap edýär. Mysal üçin, ilatyň ýerleşiş häsiýeti (ilatyň dykzlygynyň pesligi, ilatly nokatlaryň selçen hem-de bir-birlerinden uzakda ýerleşmegi) saglyk hyzmatlarynyň elýeterliligine ähmiýetli täsir edýär we oba ýerinde saglygy goraýyş edaralar toruny döretmegiň wajyp şerti bolup durýar. Oba hojalyk zähmetiniň aýratynlyklary (möwsümleýin iş, iş meýdanlarynyň uzakda bolmaklygy, iş günleriniň tapawutly dowamlylygy, klimat şertleriniň täsiri we başg.) berilýän ýerini üýtgedip bolýan saglyk hyzmatlarynyň görnüşlerini döretmegiň, meýdan işleri geçirilýän döwürde oba saglygy goraýyş edaralarynyň iş rejesini üýtgetmegiň zerurlygyny şertlendirýär.

Oba ilatyna saglygy goraýyş hyzmatlaryny guramaklygyň esasy aýratynlygy bolup onuň tapgyrlaýynlygy durýar we ol şertli 3 sany tapgyra bölünýär.

Birinji tapgyrda oba ýaşaýjylaryna maşgala lukmançylygy ýörelgesi esasynda ilkinji saglygy goraýyş hyzmatlary amala aşyrylýar. Bu tapgyryň saglygy goraýyş edarasy bolup Oba saglyk öýi hyzmat edýär.

Ikinji tapgyrda oba ilatyna esasy ugurlar boýunça ýöriteleşdirilen saglygy goraýyş hyzmatlary amala aşyrylýar. Tapgyryň esasy saglygy goraýyş edarasy bolup etrap hassahanasy durýar.

Üçünji tapgyrda oba ýaşaýjylary, ýöriteleşdirilen welaýat saglygy goraýyş edaralarynda we şol sanda köp ugurly welaýat hassahanasynda ähli ugurlar boýunça diýen ýaly, amaly mümkin bolan ýokary derejeli ýöriteleşdirilen saglygy goraýyş kömegini alýarlar.

Şeýlelikde, oba ýaşaýjylary düzümine Oba saglyk öýi, etrap hassahanasy, ýöriteleşdirilen we köp ugurly welaýat hassahanalary girýän saglygy goraýyş edaralarynyň toplumy tarapyndan amala aşyrylýan saglygy goraýyş hyzmatlary bilen üpjün edilýär. Bulardan başgada oba ýaşaýjylarynyň ähmiýetli bölegi saglygy goraýyş hyzmatlaryny şäher we merkezi saglygy goraýyş edaralarynda-da alýarlar.

Oba saglyk öýünde ilkinji saglygy goraýyş hyzmatlarynyň guralyşy. Oba saglyk öýi oba ilatyna saglygy goraýyş hyzmatlarynyň amala aşyrylyş ulgamynda ilkinji, oba ýaşaýjylaryna has ýakyn başgançak bolup durýar. Ol etrap hassahanasynyň oba ilatyna maşgala lukmançylygy ýörelgesi esasynda ilkinji saglygy goraýyş kömegini amala aşyryan gatnawly-maslahat beriş düzümi bölegidir.

Oba saglyk öýi öňki feldşer-akuşer nokatlarynyň, oba lukmançylyk ambulatoriýalarynyň we oba uçastok keselhanalarynyň orunlarynda ýerleşýär.

Oba saglyk öýüniň wezipeleri, ýerine ýetirýän işleri, gurluş düzümi, onuň müdiriniň jogapkärçiligi we hukuklary Türkmenistanyň saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň №99 buýrugy (1998ý.) bilen tassyklanan “Oba saglyk öýi hakynda” düzgünnamasynda kesgitlenilýär.

Oba saglyk öýi hakyndaky düzgünnama laýyklykda onuň esasy wezipeleri bolup oba ýaşajylaryna maşgala lukmançylygy ýörelgesi boýunça ilkinji saglygy goraýyş hyzmatlaryny amala aşyrmak, oba ilatynyň keselçiligini, maýypçylygyny we ölümçiligini peseltmäge gönükdirilen önüni alyş çäreleriniň toplumyny guramak we geçirmek durýar.

Oba saglyk öýi öz önünde durýan wezipeleriň çäklerinde:

- ilaty arassaçylyk – gigiýeniki taýdan terbiýelemek, sagdyn durmuş ýörelgesini wagyz-nesihat etmek we şol sanda pähimli iýmitlenmek, adamlaryň hereket işjeňligini ýokarlandyrmak, çilim çekmeklige, arakhorlyga, neşekeşlige we beýleki zyýanly endiklere garşy göreş çärelerini;
- ilaty oba saglyk öýünde kabul etmekligi we olara öýlerinde hyzmat etmekligi, önüni alyş, bejeriş-anyklaýyş hem-de saglygy dikeldiş çärelerini geçirmegi, maşgalanyň lukmançylyk-durmuş meselelerini çözmeklige ýardam etmekligi;
- ýiti we birden ýüze çykan kesellerde, şikeslenmelerde, zäherlenmelerde hem-de beýleki betbagytçylykly ýagdaýlarda näsaglara tiz we gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömegini amala aşyrmagy;
- eneleriň we çagalaryň saglygyny goramak boýunça bejeriş-önüni alyş çärelerini geçirmekligi;
- keselleriň başlangyç hem-de gizlin döwürlerini, hatarly sebäplerini ýüze çykarmaga gönükdirilen önüni alyş çärelerini geçirmekligi;
- ýatyrymlaýyn bejeriş çärelerine mätäç näsaglary hassahana we şol sanda gününleýin gurnalýan stasionara ýerleşdirmegi, zerur halatlarynda maslahat geçirmek üçin etrap hassahanasyndan ýokary hünärmenlik derejesi bolan lukmanlary çagyrmagy, hassahanadan çykan, dowamly geçýän keselli näsaglaryň saglyk ýagdaýyna gözegçiligi;
- maşgalanyň önelge saglygy, göwreliligiň önüni almak soraglary, maşgala durmuşynyň ahlak, psihologiýa, durmuş, lukmançylyk genetiki we lukmançylyk jynsy gatnaşyklary jähtleri boýunça maslahatlary amala aşyrmagy;
- göwreli bolmaklyga, çaga dogurmaklyga garşy görkezmeleri ýüze çykarmagy, göwrelilikden saplanmaga ugratmagy, göwrelilikden saplanandan we çaga dogurandan soň saglygy dikeldiş çärelerini geçirmekligi;
- göwreliligi anyklamaklygy, göwreliligiň geçişine gözegçiligi, göwrelilerde ekstragenital keselleri ýüze çykarmaklygy we olary bejermekligi, akuşer-ginekolog lukmanyň maslahatyny geçirmekligi, çaga dogurmaklyga ruhy-fiziologiki taýdan taýýarlamaklygy;
- ýokançly ojaklarda keselleriň ýaýramagyna garşy göreş çärelerini amala aşyrmagy, ýokanç keselleriň garşysyna önüni alyş sanjymlaryny

geçirmekligi, ýokanç keselli näsaglary ýüze çykarmaklygy we olar bilen aragatnaşykda bolanlaryň saglyk ýagdaýyna yzygiderli gözegçiligi;

- ... bellenen tertipde etrap hassahanasynyň hem-de arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň ýolbaşçylaryna aýratyn howply ýokançlar, ýokanç we parazitar keseller, ilatyň zäherlenmeleri we ýüze çykarylan arassaçylyk-gigiýeniki talaplaryň bozulmalary hakynda habar bermekligi;
- ... “zähmete ukypsyzlyk hatlarynyň beriliş tertibi hakyndaky” düzgünnama laýyklykda näsaglaryň wagtlaýyn işe ýarawsyzlygynyň seljermesini geçirmekligi we zerur ýagdaýlarda näsaglary etrap hassahanasynyň lukmanlarynyň maslahat beriş toparyna ugratmaklygy;
- ... tassyklanan görnüşler boýunça hasaba alyş, hasabat resminamalaryny ýöretmekligi, bellenen tertipde öz işi baradaky meýilnamalary hem-de hasabatlary düzmekligi we tabşyrmaklygy;
- ... eýeçiliginiň görnüşine bagly bolmazdan edaralaryň, kärhanalaryň ýolbaşçylaryny, jemgyýetçilik guramalaryny bejeriş-sagaldyş çärelerini geçirmeklige işjeň gatnaşmaga çekmegi üpjün edýär.

Düzgünnama laýyklykda zerur ýagdaýlarda gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş hyzmatlaryny amala aşyrmak we näsagyň saglyk ýagdaýynyň agyrlygy sebäpli awtoulag peýdalanyp bolmadyk ýagdaýynda, Oba saglyk öýünde ýatyrymlaýyn bejeriş orunlary ýaýbaňlandyrylýar. Bu orunlary maliýeleşdirmek we olara hyzmat edýän işgärleriň zähmet haklary bellenen tertipde etrap hassahanasynyň hasabyna amala aşyrylýar.

Oba saglyk öýünde Türkmenistanyň saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanan Sanawa laýyklykda, tiz we gaýragoýulmasyz kömegini amala aşyrmak üçin derman serişdeleriniň elmydama ýeterlikli mukdary bolmalydyr.

Işini öz wagtynda operatiw guramak üçin oba saglyk öýi etrap hassahanasynyň direktorynyň görkezmesi boýunça awtoulag we telefon aragatnaşygy bilen üpjün edilýär. Ol göçme anyklaýyş, bejeriş abzallarynyň ähli görnüşleriniň işini üpjün edýär. Onuň tölegli saglygy goraýyş hyzmatlaryny Türkmenistanyň saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň “Ilata tölegli saglygy goraýyş hyzmatlary hakynda” görkezmesine laýyklykda amala aşyrmaga hukugy bardyr.

Oba saglyk öýi etrap hassahanasy tarapyndan bar bolan serişdeleriň çäginde maliýe serişdeleri bilen üpjün edilýär.

Oba saglyk öýüniň dermannamalar üçin möhüri we doly ady görkezilen şampy bolýar.

Oba saglyk öýüniň düzümi we hünärmenleriniň wezipe tertibi. Oba saglyk öýüniň düzüminde hasaba alyş otagyny, maşgala lukmanlarynyň (feldşeriň, akuşerkanyň) kabul ediş otaglaryny, kömekçi bejeriş – anyklaýyş otaglaryny (sanjym, keselleriň önüni alyş sanjymlary, fizioterapiýa, barlaghana), gündizki ýatymlaýyn bejeriş otagyny, dogrum otagyny we dolandyryş – hojalyk bölegini tapawutlandyrmak bolar. Onuň hünärmenleriniň wezipe tertibini Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň “Saglygy goraýyş edaralarynda hünärmenleriň we beýleki işgärleriň wezipe tertibiniň kadalaryny kämilleşdirmek

barada” buýrugy (№155, 2003ý.) bilen tassyklanan, “Etrap hassahanalarynyň wezipe tertibiniň kadasyna” laýyklykda etrap hassahanasynyň direktory kesgitleýär.

Oba saglyk öýünde ilatnyň sanyna baglylykda Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagty ministrliginiň №115 buýrugy (2002ý.) bilen tassyklanan “Maşgala lukmany hakynda”, “Maşgala feldşeri hakynda” we “Maşgala şepagat uýasy hakynda” düzgünnamalary esasynda maşgala lukmany (maşgala lukmanlarynyň topary), maşgala feldşeri we maşgala şepagat uýasy işläp biler.

Etrap hassahanalarynyň wezipe tertibiniň kadasyna laýyklykda Oba saglyk öýünde her bir 1000 oba ýaşajysyna 1,0 wezipe maşgala lukmany we maşgala lukmanynyň 1,0 wezipesine, maşgala şepagat uýasynyň 1,0 wezipesi bellenilýär. Lukmanlaryň 3,0 wezipesine bolsa kiçi şepagat uýasynyň 0,5 wezipesi bellenilýär.

Maşgala meýdançalarynyň köplüğinde, oba ilatynyň we maşgala lukmanlarynyň ýetmezçiliginde, wagtlaýynça maşgala feldşeri wezipesi girizilýär. Ýaşajylary 700-den 1000 çenli bolan ilatly nokatlaryň oba saglyk öýlerinde maşgala feldşeriniň 1,0 wezipesi, 1000-den 1500 çenli ýaşajylara hyzmat edýän oba saglyk öýlerinde bolsa, maşgala feldşeri wezipesinden hem başga, 1,0 wezipe maşgala şepagat uýasynyň wezipesi bellenilýär.

Oba saglyk öýünde göwreli we önelgeli ýaşyndaky zenanlara saglygy goraýyş hyzmatlaryny amala aşyrmak üçin akuşerka wezipesi, aýal-gyzlaryň sany 4500 bolan ýagdaýynda bolsa akuşer-ginekolog lukmany wezipesi göz önünde tutulýar.

Zerur abzallar bolan ýagdaýynda diş bejeriş otagy guralýar we 6000 oba ilatyna 1,0 wezipe diş lukmany bellenilýär.

Degişli enjamlaryň barlygynda bejerişniň fizioterapiýa usullaryny geçirmek üçin fizioterapiýa otagy hem döredilip biliner we fizioterapiýa boýunça şepagat uýasy 0,5 wezipe hasabynda bellenilýär.

Oba ýaşajylaryny derman serişdeleri bilen üpjün etmek üçin oba saglyk öýünde dermanhana nokady döredilip biliner.

Oba saglyk öýüniň müdiri wezipesine maşgala lukmanlarynyň (feldşerleriniň) biri bellenilýär we oňa kabul edilen tertipde goşmaça iş haky kesgitlenilýär.

Oba saglyk öýüniň müdiri:

- berkidilen oba ilatynyň saglyk ýagdaýyna;
- oba saglyk öýünde amala aşyrylýan bejeriş-öňüni alyş işleriniň derejesine we hiline;
- maşgala lukmanlarynyň, feldşerleriniň, şepagat uýalarynyň, akuşerkalaryň we beýleki işgärleriň işleriniň hiline;
- lukmançylyk abzallarynyň, gurallarynyň, derman serişdeleriniň we beýleki pul hem-de maddy serişdeleriň saklanylyşyna, maksada laýyk we tygşytly peýdalanylyşyna;
- zähmete ukypsyzlyk hatlarynyň, ätiýaçlyk, ýeňillikli, narkotiki serişdeleri üçin dermannama kagyzlarynyň hem-de aýratyn hasaba alynýan resminamalaryň hasaba alnyşynyň guralyşyna, saklanylyşyna we berlişine;
- degişli buýrukларыň, görkezmeleriň, usuly maslahatlaryň we beýleki resminamalaryň işgärleriň dykgatyna öz wagtynda ýetirilişine;
- Oba saglyk öýüniň hojalyk taýdan üpjünçiligine;

- etrap hassahanasynyň ýolbaşçylaryna statistiki we maliýe hasabatlarynyň dogry we öz wagtynda tabşyrylyşyna;
- Oba saglyk öýüniň arassaçylyk-gigiýeniki ýagdaýyna, ýangyn howupsuzlygyna, zähmeti goramak we enjam howpsuzlygy boýunça düzgünleriň ýerine ýetirilişine hususy jogapkärçilik çekýär.

Oba saglyk öýüniň müdiriniň:

- ... Oba saglyk öýüne hünärmenleri işe kabul etmek we işden boşatmak soraglarynyň çözülişine gatnaşmaklyga;
- ... işgärleri höweslendirmek ýa-da temmi bermek üçin teklipleri bermäge;
- ... näsaglara Oba saglyk öýünde hem-de olaryň öýlerinde amala aşyrylýan barlaglaryň, keselleri anyklamaklygyň, bejermeginiň hilini, ätiýaçlyk we ýeňillikli dermannamalaryň esaslandyrylyp ýazylyşynyň barlagyny guramaga;
- ... Oba saglyk öýüniň işgärleriniň işlerine gözegçilik etmäge we olara görkezmeleri bermäge;
- ... hyzmat etmekligiň hilini ýokarlandyrmak, ilata saglyk we durmuş hyzmatlaryny amala aşyrmak soraglary boýunça teklipleri bermäge;
- ... eýeçiliginiň görnüşine garamazdan guramalar, kärhanalar we edaralar bilen bellenilen tertipde saglyk hyzmatlaryny amala aşyrmak boýunça şertnamalary baglaşmaga;
- ... näsaglaryň gündizki ýatymlaýyn bejerilişini amala aşyrmak üçin bellenilen tertipde ýatymlaýyn orunlaryny ýaýbaňlandyrmaga hukugy bardyr.

Etrap hassahanasy we onuň etrap ilatyna saglygy goraýyş hyzmatlarynyň guralyşyndaky roly. Etrap hassahanasy etrap ilatyny anyklaýyş-maslahat beriş we ýatymlaýyn bejeriş kömegi bilen üpjün edýän etrabyň esasy saglygy goraýyş edarasy bolup durýar. Şeýle hem ol şol bir wagtyň özünde etrapda saglygy goraýyş dolandyryş, guramaçylyk-usul merkezi bolup, etrap ilatyna saglyk hyzmatlarynyň guralyşyna, amala aşyrylyşyna we onuň hiline jogap berýär.

Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň №155 buýrugyna laýyklykda etrap hassahanasynyň düzüminde esasy ugurlar boýunça (iç keselleri, hirurgiýa, akuşer, çagalar, ýokanç keselleri) hem-de kabul ediş we janagetiriji bölümleri bolan hassahana, anyklaýyş-maslahat beriş bölegi, kömekçi anyklaýyş-bejeriş bölümleri/otaglary (barlaghana, rentgen, funksional anyklaýyş, fizioterapiýa), tiz kömek bölümi, gan bank bölümi, hasabat-maglumatlar bölümi, şahamça bölümi, Oba saglyk merkezi, Oba saglyk öýi, ýolbaşçy-hojalyk bölegi (dolandyryş apparaty, hasaphana, hojalyk bileleşigi, iýmit bileleşigi, kir ýuwulýan ýeri, sanitar ulag jaýy) tapawutlandyrylýar.

Etrap hassahanasynyň esasy wezipeleri, ýerine ýetirýän işleri, onuň baş lukmanynyň borçlary, jogapkärçiligi we hukuklary Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň №99 buýrugy (1998ý.) bilen tassyklanan “Etrap hassahanasy hakynda” düzgünnamada kesgitlenilýär.

Düzgünnama laýyklykda etrap hassahanasynyň esasy wezipeleri bolup:

- ... “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny amala aşyrmak;
- ... etrabyň ilatyny zerur möçberde ýokary hilli ýatymlaýyn bejeriş hem-de anyklaýyş – maslahat beriş kömegi bilen üpjün etmek;

- ... kesellemekligiň önüni alyş we bejeriş işleriniň hilini yzygiderli ýokarlandyrmaga gönükdirilen çäreleri guramak we geçirmek;
- ... etrabyň ilatyna maşgala lukmançylygy ýörelgesi esasynda ilkinji saglygy goraýyş hyzmatlaryny amala aşyrmagy guramak;
- ... etrabyň meýdan çäginde ýerleşýän oba saglyk öýleriniň işlerine guramaçylyk-usuly ýolbaşçylygy we gözegçiligi amala aşyrmak durýar.

Etrap hassahanasy öz wezipelerine laýyklykda:

- ... etrabyň ilatyny elýeter, ýokary hilli ýatyrymlaýyn bejeriş we anyklaýyş-maslahat beriş kömegi bilen;
- ... etrabyň ilatyna tiz we gaýragoýulmasyz kömegini amala aşyrmagy;
- ... etrabyň ilatyna edilýän saglyk hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmaga, keselçiligi, maýypçylygy, hassahana ölümçiligini, çaga we umumy ölümçiligini, ene ölümçiligini peseltmäge hem-de adamlaryň sagdyn ömrüni uzaltmaga gönükdirilen çäreleri işläp taýýarlamagy we amala aşyrmagy;
- ... oba saglyk öýleriniň we etrap hassahanasynyň amaly işine keselleriň önüni almaklygyň, olary anyklamaklygyň, bejermekligiň häzirki zaman usullaryny we serişdelerini wagtynda we giňden ornaşdyrmagy;
- ... toplumlaýyn bejerişde berhizi, bejerişiniň fiziki hem-de adaty däl usullaryny we bejeriş bedenterbiýesini, fitoterapiýany hem-de dikeldiş bejerişiniň başga görnüşlerini giňden peýdalanmagy, şeýle hem näsaglara hyzmat etmekde bejeriş-gorag tertibini ýerlikli peýdalanmagy;
- ... etrabyň ilatyna tölegli saglygy goraýyş we beýleki hyzmatlary Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklan görkezmelere laýyklykda amala aşyrmagy;
- ... derman serişdeleriniň, saglygy goraýyş hajatly önümleriň, emläkleriň, abzallaryň we lukmançylyk enjamlarynyň hasaba alynyşyna we ýerlikli peýdalanylyşyna gözegçiligi;
- ... iş ukybyny wagtlaýyn ýitirmekligiň seljerilişini guramaklygy;
- ... iş ukybyny durnukly ýitirmekligiň lukmançylyk-durmuş seljermesini guramaklygy;
- ... oba saglyk öýleriniň işlerine guramaçylyk-usuly we amaly ýolbaşçylygy;
- ... oba saglyk öýlerinde keselleriň önüni alyş, anyklaýyş we bejeriş işleriniň guralyşy soraglary boýunça maslahat we amaly kömek bermek üçin etrap hassahanasynyň hünärmenleriniň meýilnamalaşdyrylan çykyşlaryny;
- ... oba saglyk öýleriniň saglygy goraýyş işgärlerine ilatyň köpçülikleýin önüni alyş barlaglaryny we beýleki çäreleri geçirmeklerinde ýardam bermekligi;
- ... saglygy goraýyşyň degişli guramalaryna hassahanada ýüze çykan ýokançlar, köpçülikleýin ýokanç keselleri, betbagtçylyk ýagdaýlary we adatdan daşary ýagdaýlar barada Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň ýörite görkezmelerine we buýruklaryna laýyklykda habar bermegi;
- ... ölen adamlary bellenen tertipde kesip görmegi;
- ... etrap hassahanasynyň hem-de oba saglyk öýleriniň saglygy goraýyş we beýleki işgärlerini ýerbe-ýer goýmagy, ýerlikli peýdalanmagy, hünärmenlik

derejesini ýokarlandyrmak boýunça çäreleri işläp taýýarlamagy, guramagy we geçirmegi;

- 1. etrap hassahanasynyň hünärmen lukmanlarynyň kömegi bilen saglygy goraýyş edaralarynyň işleriniň hil görkezijilerini we etrabyň ilatyna amala aşyrylýan saglyk hyzmatlarynyň derejesini (keselçilik derejesini, maýypçylygyny, hassahana ölümçiligini, çaga we umumy ölümçiligini, ene ölümçiligini, kliniki we patologoanatomiki kesel kesgitleriniň tapawutlanýş derejesini, näsaglaryň barlaghana we gural usullary bilen barlanyşynyň doly möçberliligini) yzygiderli öwrenmek we seljermek netijesinde zerur çäreleri işläp taýýarlamagy we geçirmegi;
- 2. etrabyň saglygy goraýyş edaralarynda statistiki hasabaty guramaklygy;
- 3. oba saglyk öýleriniň we etrap hassahanasynyň işlerini meýilnamalaşdyrmaklygy, maliýeleşdirmekligi hem-de maddy-enjam serişdeleri, hasaba alyş we hasabat resminamalarynyň kagyzlary bilen üpjün edilişini guramaklygy;
- 4. keselleriň ýaýramagyna garşy we arassaçylyk-gigiýeniki çäreleri işläp taýýarlamagy hem-de etrabyň meýdan çäginde geçirmekligi üpjün edýär.

Etrap hassahanasynyň işine ýolbaşçylygy Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan wezipä belleniýän we wezipesinden boşadylýan direktor amala aşyrýar.

Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň №155 buýrugy (2003ý.) bilen tassyklanan “Saglygy goraýyş edaralarynda işleýän ýolbaşçylaryň, işgärleriň, hünärmenleriň, gullukçylaryň we işçileriň wezipe tertibiniň kadasyna” laýyklykda etrap hassahanasynyň direktorynyň eneler we çagalar boýunça, bejeriş işleri boýunça hem-de ilkinji saglygy goraýyş hyzmatlary boýunça orunbasarlary bardyr. Etrap hassahanasynyň direktory Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligine, saglygy goraýyşyň welaýat müdirligine hem-de etrap häkimligine gös-göni tabynlykda bolýar.

Etrap hassahanasy hakyndaky düzgünnama laýyklykda onuň direktory:

- 1. etrap hassahanasynyň hem-de oba saglyk öýleriniň işine ýolbaşçylygy amala aşyrýar we olaryň ähli bejeriş-öňüni alyş, hojalyk-dolandyryş, maliýe işlerine jogap berýär;
- 2. etrap hassahanasynyň we oba saglyk öýleriniň işlerini etrap hassahanasy we Oba saglyk öýi hakyndaky düzgünnamalara, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň, saglygy goraýyşyň welaýat müdirliginiň buýruklaryna hem-de görkezmelerine, şeýle hem ýokary guramalaryň tabşyryklaryna we görkezmelerine laýyklykda guraýar we öz işinde Türkmenistanyň hereket edýän Konstitusiasyndan, Türkmenistanyň Kanunlaryndan, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Türkmenistanyň Mejlisiniň, Türkmenistanyň Ministrler kabinetiniň namalaryndan, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň, saglygy goraýyşyň welaýat müdirliginiň buýruklaryndan we görkezmelerinden, welaýat hem-de etrap häkimlikleriniň tabşyryklaryndan we etrap hassahanasy hakynda düzgünnamadan ugur alýar;

- .. keselleriň öňüni almaklyga, keselçiligi we maýypçylygy, çaga we umumy ölümçiligini, ene ölümçiligini peseltmeklige gönükdirilen çäreleri işläp taýýarlaýar we amala aşyrýar;
- .. ilkinji saglygy goraýyş hyzmatlarynyň göwrümini giňeltmäge we kämilleşdirmäge, keselleriň öňüni almaklygyň we anyklamaklygyň şeýle hem näsaglary bejermekligiň häzirki zaman usullaryny öz wagtynda iş amalyňa ornaşdyrmagy hem-de giňden peýdalanylmagyny üpjün edýär;
- .. etrap hassahanasyny we oba saglyk öýlerini anyklaýyş we bejeriş, öňüni alyş häsiýetli häzirki zaman lukmançylyk enjamlary bilen üpjün edýär;
- .. ilata saglygy goraýyş hyzmatlaryny amala aşyrmagyň guramaçylyk görnüşleriniň we usullarynyň ösüşini we kämilleşmesini üpjün edýär;
- .. iş amalynda bejeriş-gorag tertibiniň, bejeriş berhiziniň, bejermekligiň fiziki usullarynyň we bejeriş bedenterbiýesiniň ýörelgeleriniň has giňden we ýerlikli peýdalanylmagyny guraýar.

Etrap hassahanasynyň direktory:

- .. “Saglyk” Döwlet maksatnamasynyň esasy ugurlarynyň ýerine ýetirilişine;
- .. näsaglaryň lukmançylyk ylmyň häzirkizaman ösüş derejesine laýyklykda barlanyşynyň we bejerilişiniň hiline;
- .. näsag orun gaznasynyň ýerlikli peýdalanylyşyna;
- .. etrap hassahanasynyň we oba saglyk öýleriniň işleriniň meýilnamalaşdyrylyşyna hem-de maliýeleşdirilişine;
- .. etrabyň saglygy goraýyş işgärleriniň ýerlikli goýluşyna we hünärmenlik derejeleriniň ýokarlandyrylyşyna;
- .. etrap hassahanasynyň we oba saglyk öýleriniň maddy-enjamlaýyn binýadyny gowulandyrmaga gönükdirilen çäreleri işläp taýýarlamaklyga we amala ornaşdyrmaklyga, abatlaýyş-gurluşyk işlerini öz wagtynda geçirmeklige, häzirki zaman enjamlary, gurallary, sanitar awtoulaglary, derman serişdeleri bilen üpjün edilişine;
- .. maliýe, maddy, derman serişdeleriniň we beýleki maddy gymmatlyklaryň maksadalaýyk hem-de tygşytly harçlanylyşyna;
- .. resmi kagyzlaryň saklanylyşynyň we hasa alnyşynyň guralyşyna;
- .. etrap hassahanasynyň we oba saglyk öýleriniň derman we immunobiologiki serişdeler, waksinalar, lukmançylyk hajatly önümler bilen üpjün edilişine;
- .. zäherli-narkotiki serişdeleriň hasaba alnyşynyň we saklanylyşynyň guralyşyna;
- .. zähmete ukypsyzlyk hatlarynyň bellenilen tertipde hasaba alnyşynyň we saklanylyşynyň guralyşyna;
- .. lukmançylyk enjamlarynyň we gurallarynyň işine, olaryň wagtynda goýluşyna, ýerlikli ulanylyşyna we metrologiki gözegçiligiň wagtynda geçirilişine;
- .. etrap hassahanasynyň we onuň meýdan çäginin abadanlaşdyrylyş, arassaçylyk hem-de baglar bilen bezeliş ýagdaýyna we bu işiň oba saglyk öýlerinde alnyp barlyşyna jogap berýär.

Etrap hassahanasynyň direktorynyň:

- .. işgärleri seçip almaklyga we ýerbe-ýer goýuşdyrmaga;

- etrap hassahanasy, oba saglyk öýleri we etrabyň ilatyna saglyk hyzmatlaryny amala aşyrmagyň ähli soraglary boýunça buýruklary we tabşyryklary bermäge;
- maliýe we derman serişdelerini, lukmançylyk hajatly önümleri, lukmançylyk enjamlaryny we gurallaryny, sanitar awtoulaglaryny we beýleki maddy serişdeleri paýlamaga;
- etrap hassahanasynyň düzüm bölekleriniň iş meýilnamalaryna, lukmanlaryň iş rejesine, hassahananyň içki tertip-düzgünlerine seretmäge we tassyklamaga;
- etrap hassahanasynyň we oba saglyk öýleriniň işgärleriniň wezipe tertibini tassyklamaga;
- etrap hassahanasyna we oba saglyk öýlerine işgärleri işe kabul etmäge we wezipesinden boşatmaga;
- işgärleri höweslendirmäge we düzgün-tertipleşmek üçin käýinç bermäge;
- welaýat saglygy goraýyş müdirligi bilen ylalaşyp, etrap merkezinden has uzakda ýerleşýän ilatly nokatlaryň oba saglyk öýlerinde etrap hassahanasynyň näsag orunlary çäginde, dogrum we beýleki näsag orunlaryny ýaýbaňlandyrmaga hukugy bardyr.

Etrap hassahanasynyň hünärmenleriniň we beýleki işgärleriniň wezipe tertibi Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň “Saglygy goraýyş edaralarynda hünärmenleriň we beýleki işgärleriň wezipe tertibiniň kadalaryny kämilleşdirmek barada” buýrugy (№155, 2003 ý.) bilen tassyklanan, etrap hassahanalarynyň wezipe tertibiniň kadasyna laýyklykda etrap hassahanasynyň direktory tarapyndan belgilenilýär.

Etrap hassahanalarynyň wezipe tertibiniň kadasyna laýyklykda onuň ýatymlaýyn bejeriş bölümlerinde lukmanlaryň 1,0 wezipe birligi näsag orunlarynyň aşakda görkezilen sanynda belgilenilýär (tabl. 59).

Tablisa 59

Bölämleriň ugruna baglylykda lukman wezipesine berkidilýän orun sany

Bölämleriň ady	Lukman wezipeleriniň ady	Orun sany
Iç keselleri	Iç keselleri lukmany	25
Akuşer	Akuşer-ginekolog lukmany	20
Täze dogulan çagalar üçin akuşer bölüminde	Neonatolog lukmany	20
Ýetik dogulmadyk çagalar üçin akuşer bölüminde	Neonatolog lukmany	15
Ýokanç keselleri	Ýokanç keselleri lukmany	25
Çaga keselleri	Çaga keselleri lukmany	25
Hirurgiýa	Hirurg lukmany	25

Etrap hassahanasynda ýöriteleşdirilen bölümler (narkologiýa, inçekesel, psihiatriýa, deri wenerologiýa we başg.) aýratyn ýagdaýlarda ýokary guramalaryň rugsady bilen etrapara garaşlylykda, belli bir näsag orun gaznasynyň çäginde döredilip biliner.

Hassahananyň kabul ediş bölümünde lukman wezipesi 350 we ondan köp näsag oruna 1,5 wezipe hasabynda bellenilýär.

Ýatymlaýyn bejeriş bölümlerinde bölüm müdiri wezipesi iç keselleri, hirurgiýa, ýokanç keselleri bölümlerinde 30 we ondan az bolmadyk näsag orun sanyna, akuşer we çagalar bölümlerinde 25 we ondan az bolmadyk näsag orun sanyna 0,5 wezipe lukmana derek bellenilýär.

Etrap hassahanasynyň anyklaýyş-maslahat beriş böleginde lukman we bölüm müdiri wezipesi aşakda görkezilýän tertipde bellenilýär:

- ... urolog, onkolog, immunolog, ýokanç keselleri lukmany wezipeleri hassahanada 1,0 wezipeden az bolmadyk;
- ... hassahanada kardiorewmatolog, newropatolog, gulak-burun-bokurdak, göz keselleri, döwük-ýenjik, endokrinolog, psihiatr, narkolog, deri-wenerolog, hirurg:
 - a) 50 000 adamly ilat sanyna çenli 1,0 wezipe; b) 10 000 adamly ilata 1,0 hasabynda, 50 000-den 100 000 çenli adamly ilata;
- ... akuşer-ginekolog lukman wezipesi 5000 aýal jynsly ilata 1,0 wezipe birligi hasabynda;
- ... diş bejeriş lukmany wezipesi 7000 ilata;
- ... inçekesel lukmany wezipesi 10 000 ilata 0,5 wezipe birligi hasabynda;
- ... anyklaýyş-maslahat beriş bölümlerinde müdir wezipesi her bir bölüm üçin 1,0 wezipe birligi hasabynda;
- ... maşgala lukmany 1000 ilata 1,0 wezipe birligi hasabynda;
- ... maşgala bölümüniň müdiri wezipesi maşgala lukmanlarynyň 15,0 wezipe birligine 1,0 wezipe birligi hasabynda.

Etrap hassahanasynyň wajyp düzüm bölekleriniň işi Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanan tertipde amala aşyrylýar.

Etrabyň oba saglyk öýleriniň işlerine guramaçylyk-usuly ýolbaşçylyk we gözegçilik, etrap hassahanasynyň işiniň jogapkärçilikli bölegi bolup durýar. Ol bu wajyp jogapkärçilikli işi, oba saglyk öýlerinde işleýän saglygy goraýyş hünärmenlerine keselleriň önüni alyş, anyklaýyş-bejeriş işleriniň guramaçylyk soraglary boýunça maslahatlary we amaly kömegi berer ýaly hassahananyň lukmanlarynyň oba saglyk öýlerine meýilnamalaşdyrylan çykyşlaryny guramak, şeýle hem hassahananyň hasabat-maglumatlar bölümüniň işgärleri tarapyndan oba saglyk öýleriniň işleriniň hilini häsiýetlendirýän esasy görkezijileri yzygiderli öwrenmek we seljermek arkaly ýerine ýetirýär.

Oba saglyk öýlerine çykmak arkaly, ýerlerde anyklaýyş-maslahat beriş kömegini amala aşyrmak üçin etrap we welaýat hassahanalarynda göçme lukmançylyk-anyklaýyş maslahat beriş topary döredilýär. Bu topar direktor tarapyndan hassahananyň lukmanlarynyň we beýleki saglygy goraýyş işgärleriniň umumy wezipe tertibiniň çäginde düzülýär. Toparyň lukmanlarynyň düzümi etrapda ilkinji saglygy goraýyş hyzmatlaryny amala aşyran edaralar torunyň ösüşine, olaryň maşgala lukmanlary bilen üpjünçiligine we ilatyň zerurlyk bildirýän saglygy goraýyş hyzmatlarynyň görnüşine baglylykda kesgitlenilýär. Lukmanlaryň göçme topary bellenen tertipde hassahananyň direktory tarapyndan tassyklanan meýilnama we

reje boýunça işleýär. Göçme topara direktoryň görkezmesi boýunça toparyň tejribeli lukmanlarynyň biri ýolbaşçylyk edýär. Topar ulag serişdeleri we näsaglary barlamak hem-de bejermek üçin zerur bolan göterilýän gurallar we enjamlar bilen üpjün edilýär.

Lukmanlaryň göçme topary oba saglyk öýlerine baranlarynda näsaglara anyklaýyş-maslahat kömegini berýär, saglygy goraýyş işgärleri bilen maslahatlary geçirýär, gözegçilikde duran näsaglaryň arasyndan ölümçilik bilen tamamlanan ýagdaýlary öwrenýär we öz ugurlary boýunça saglyk hyzmatlarynyň guramaçylyk ýagdaýyny seljerýär. Hünärmenleriň oba saglyk öýlerine çykyşlary baradaky hasabatlary diňe bir olaryň işine gözegçilik etmäge däl, eýsem oba saglyk öýleriniň işlerini gowulandyrmak boýunça çäreleri göz önünde tutmaga hem ýardam edýär.

Etrap hassahanasynyň hasabat-maglumatlar bölümi saglygy goraýyş hasabat maglumatlaryny işläp taýýarlaýar, oba saglyk öýleriniň hasabat resminamalaryny seljerýär we etrap hassahanasynyň aýlyk, çäryeklik, ýarymýyllyk we ýyllyk hasabatlaryny düzýär. Etrap hassahanasynyň hünärmen lukmanlar toparlarynyň oba saglyk öýlerine çykyşlaryndaky hususy gözegçilikleriniň netijelerini umumylaşdyrýar. Hassahananyň oba saglyk öýlerine saglygy goraýyşyň guralyşynyň dürli soraglary boýunça maslahat we kömek bermek üçin çykýan hünärmenleri bilen yzygiderli okuw maslahatlaryny geçirýär.

Hasabat – maglumatlar bölüminiň işgärleri etrap hassahanasynyň we oba saglyk öýleriniň işlerini yzygiderli, her ýylda seljermek bilen olaryň işlerine mahsus bolan kesgitli kanunalaýyklyklary we üýtgeşmeleri ýüze çykarýar. Saglygy goraýyş edarasynyň işi hemmetaraplaýyn (saglyk öýi we näsaglaryň öýleri şertlerinde hyzmat etmekligiň möçberi we hili, dürli ugurly hünärmenleriň iş ýüki, näsag orunlarynyň ulanylyşy hakyndaky maglumatlar, sagaldyş gözegçiliginiň ýagdaýy we başg.) öwrenilýär we seljerilýär. Şeýle seljerme geçirmek esasynda oba ilatyna saglygy goraýyş hyzmatlaryny guramaklygy kämilleşdirmek we onuň hilini ýokarlandyrmak boýunça zerur bolan çäreler işlenilip taýýarlanylýar we amala ornaşdyrylýar.

Etrap hassahanasynyň jogapkärçilikli iş böleginde uly rol etrap hünärmenlerine hem degişlidir. Olar öz ugurlary boýunça ýagdaýy düýpli öwrenmek netijesinde, saglygy goraýyş hyzmatlaryny dogry meýilnamalaşdyrmakda we guramakda bimöçber ýardam edip bilerler.

Adatça, etrap hünärmenleriniň borçlaryny diňe bir ýokary hünärmenlik derejesi bolan lukmanlar däl, eýsem etrapda öz ugurlary boýunça saglygy goraýyş hyzmatlarynyň guramaçylary hem bolup durýan, bölüm müdirleri ýerine ýetirýärler. Etrap hünärmenleriniň borçlaryna etrapda öz ugurlary boýunça saglygy goraýyş hyzmatlaryny guramak we oňa ýolbaşçylyk etmek bilen bir hatarda, lukmanlaryň we beýleki saglygy goraýyş işgärleriniň hünärmenlik derejesini ýokarlandyrmak, oba saglyk öýleriniň saglygy goraýyş işgärlerine bejeriş-maslahat beriş hem-de guramaçylyk-usuly kömegini amala aşyrmak, belli bir näsag toparlaryna sagaldyş gözegçiligini guramak, öňdebaryjy iş tejribelerini öwrenmek we ýaýratmak hem girýär.

Köp ugurly welaýat hassahanasy we onuň oba ilatyna saglygy goraýyş hyzmatlarynyň guralyşyndaky roly. Köp ugurly welaýat hassahanasy, welaýatyň ilatyny ýokary derejeli ýöriteleşdirilen ýatymlaýyn bejeriş hem-de anyklaýyş -

maslahat beriş kömegi bilen üpjün edýän, welaýatyň baş saglygy goraýyş edarasy, welaýatyň meýdan çäginde ýerleşýän saglygy goraýyş edaralaryna guramaçylyk-usuly ýolbaşçylyk merkezi, lukmanlaryň we beýleki saglygy goraýyş işgärleriniň ýöriteleşiş we hünärmenlik derejelerini ýokarlandyryş binýady bolup durýar. Şeýle hem ol lukmançylyk mekdebiniň okuwçylarynyň okuw, lukmançylyk institutynyň talyplarynyň we lukmançylyk mekdebiniň okuwçylarynyň önümçilik amalyyny geçýän, hem-de ýaş hünärmenleriň diplomdan soňky bilim alýan binýadydyr.

Köp ugurly welaýat hassahanasy her bir welaýat merkezinde guralýar. Onuň esasy wezipeleri, ýerine ýetirmeli işleri, düzümi, direktorynyň jogapkärçiligi we hukuklary Türkmenistanyň saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň №99 buýrugy (1998ý.) bilen tassyklanan “Köp ugurly welaýat hassahanasy hakynda” düzgünnamasynda kesgitlenilýär.

Düzgünnama laýyklykda köp ugurly welaýat hassahanasynyň esasy wezipeleri bolup: “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny durmuşa ornaşdyrmak; welaýatyň ilatyny ýokary derejeli ýöriteleşdirilen ýatymlaýyn hem-de anyklaýyş-maslahat beriş kömegi bilen doly möçberde üpjün etmek; keselleriň önüni almaga we bejeriş işleriniň hilini ýokarlandyrmaga gönükdirilen çäreleri guramak we geçirmek durýar.

Köp ugurly welaýat hassahanasy öz önünde goýulan wezipelere degişlilikde:

- welaýatyň ilatyna elýeter, ýokary hilli ýatymlaýyn hem-de anyklaýyş-maslahat beriş kömegini amala aşyrmagy;
- gije-gündiziň dowamynda ilata gaýragoýulmasyz ýatymlaýyn bejeriş kömeginiň berilmegini;
- welaýatyň ähli saglygy goraýyş edaralaryna guramaçylyk-usuly we amaly kömegini amala aşyrmagy;
- welaýatyň saglygy goraýyş dolandyryş müdirligi bilen bilelikde, ähli welaýat saglygy goraýyş edaralary tarapyndan geçirilýän keselleriň önüni alyş we guramaçylyk-usuly işlerini utgaşdyrmagy;
- welaýatyň obalardaky we şäherlerdäki saglygy goraýyş edaralarynyň lukmanlarynyň hem-de orta saglygy goraýyş işgärleriniň ýöriteleşmesini we hünärmenlik derejelerini kämilleşdirmegi;
- welaýatyň, ýurduň ähli saglygy goraýyş edaralarynyň, şol sanda merkezi saglygy goraýyş edaralarynyň we ylmy-kliniki merkezleriň hünärmen lukmanlaryny çekmek bilen, sanitar uçarlarynyň serişdelerini hem-de ýerüsti ulaglary peýdalanyp, welaýatyň ilatyna ýokary derejeli gaýragoýulmasyz maslahat kömegini guramagy we ýerine ýetirmegi;
- ýurduň saglygy goraýyş edaralarynyň öndebaryjy iş tejribelerini öwrenmegi, umumylaşdyrmagy we ýaýratmagy;
- keselleri anyklamagyň we bejermegiň häzirki zaman usullaryny hem-de serişdelerini öz wagtynda özleşdirip hassahananyň ýatymlaýyn bejeriş hem-de maslahat beriş bölekleriniň işlerine giňden ornaşdyrmagy;
- ilata amala aşyrylýan saglygy goraýyş hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmaga gönükdirilen çäreleri işläp taýýarlamagy;
- derman serişdeleriniň, saglygy goraýyş hajatly önümleriň, zatlaryň, abzallaryň, lukmançylyk enjamlarynyň hasaba alnyşyny we ýerlikli peýdalanylyşyny;

- .. hassahananyň ähli düzümi bölüklerinde arassaçylyk we keselleriň ýaýramagynyň önümini alyş düzgünlerini amala aşyrmagy;
- .. anyklaýyş-bejeriş we beýleki hyzmatlaryny tölegli esasyda Türkmenistanyň saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanan görkezmä laýyklykda amala aşyrmagy;
- .. Türkmenistanyň Milli hasabat instituty hem-de saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi taraplaryndan tassyklanan görnüşde we möhletde öz işi barada hasap alyp bermagy we hasabat bermekligi;
- .. näsaglary toplumlaýyn bejermekde bejeriş berhizini, bejermekligiň fiziki usullaryny, bejeriş bedenterbiýesini, zähmet bilen bejermekligi we dikeldiş bejerişiniň beýleki usullaryny giňden ulanmagy, şeýle hem näsaglara hyzmat etmekde bejeriş-gorag düzgünini ýerlikli ulanmagy;
- .. näsaglaryň hassahanada bolmaklary üçin kadaly şertleri döretmegi;
- .. ölenleri tassyklanan tertipde kesip görmekligi;
- .. hassahanada dörän ýokançly ýagdaýlar, ýokanç keselleri, betbagtçylyk we adatdan daşary ýagdaýlar barada Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň ýörite görkezmelerine we buýruklaryna laýyklykda saglygy goraýyşyň deňişli guramalaryna habar bermekligi;
- .. näsaglary Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanan ýörite düzgünlere laýyklykda ýatymlaýyn bejeriş üçin hassahana kabul etmekligi we ondan çykarmaklygy;
- .. hassahananyň ýatymlaýyn bejeriş we maslahat beriş bölükleriniň işlerini gowulandyrmak, şeýle hem welaýatyň ilatyna amala aşyrylýan saglygy goraýyş hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmak boýunça çäreleri işläp taýýarlamaga hem-de geçirmäge giň jemgyýetçilik toparlaryny yzygiderli çekmekligi;
- .. öz önünde goýulan wezipeleri çözmek bilen baglanyşykly başga işleri ýerine ýetirmegi üpjün edýär.

Köp ugurly welaýat hassahanasynyň Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanylan düzüminde, şu aşakdaky düzümi bölükleri tapawutlandyrylýar:

- .. kabul ediş bölümi ýatymlaýyn bejeriş bölümleri;
- .. anyklaýyş-maslahat beriş bölümi;
- .. bejeriş-anyklaýyş bölümleri, otaglary, barlaghanalar;
- .. sanitar uçar we ýerüsti ulag serişdeleri bilen ilata gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömegi we meýilnamalaşdyrylan maslahat kömegi bölümi;
- .. hojalyk hasaplaşykly bölümleri we otaglary;
- .. beýleki düzümi bölükleri (dermanhana, iýmit bileleşigi, kitaphana, arhiw, wiwariý, ambarlar we başg.);
- .. welaýatyň etraplaryndan barlaga, maslahata we ýörite gününleýin şertlerdäki bejergä (rentgen, radioterapiýa) ugradylýan näsaglar üçin myhmanhana;
- .. hünär öwrenmek, hünärmenlik derejesini ýokarlandyrmak (iş orunlarynda) üçin gelýän saglygy goraýyş işgärleri, şeýle hem ýaş hünärmenler üçin myhmanhana.

Köp ugurly welaýat hassahanasynyň wezipe tertibini hassahananyň direktory Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň “Saglygy goraýyş edaralarynda hünärmenleriň we beýleki işgärleriň wezipe tertibiniň kadalaryny kämilleşdirmek barada” buýrugyna (№155, 2003ý.) laýyklykda kesgitleýär.

Hassahananyň işine Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan belleniýän we wezipesinden boşadylýan direktor ýolbaşçylyk edýär. Ol özüniň hassahanany dolandyrmak boýunça işini bejeriş hem-de hirurgiýa işleri boýunça orunbasarlarynyň ýardam bermeklerinde amala aşyrýar.

Köp ugurly welaýat hassahanasynyň direktory:

- .. “Saglyk” döwlet maksatnamasynyň esasy ugurlarynyň amala aşyrylyşyna;
- .. näsaglary barlamaklygyň, bejermekligiň we ideg etmekligiň hiline;
- .. işgärler tarapyndan ahlak we deontologiýa kadalarynyň ýerine ýetirilişine;
- .. ýatymlaýyn orun gaznasynyň ýerlikli peýdalanylyşyna;
- .. hassahananyň derman we immunobiologiki serişdeler, waksinalar hem-de saglygy goraýyş hajatly önümler bilen üpjün edilişine;
- .. zäherli-narkotiki serişdeleriň saklanylyşyna we hasabynyň ýöredilişine;
- .. zähmete ukypsyzlyk hatlarynyň kagyzlarynyň bellenen tertipde saklanylyşyna we hasabynyň ýöredilişine;
- .. hassahanada maliýe we maddy serişdeleriň, dermanlaryň we beýleki maddy gymmatlyklaryň saklanylyşyna, maksada laýyk we tygşytly harçlanylyşyna;
- .. wagtlaýyn işe ýarawsyzlygy seljermek, lukmançylyk resminamalaryny bermek soraglarynyň hereket edýän düzgünlere laýyklykda goýluşyna;
- .. öz wagtynda gurluşyk – abadançylyk işlerini geçirmek hem-de lukmançylyk abzallary, enjamlary, gurallary we sanitar ulaglary bilen üpjün etmek arkaly hassahananyň maddy-enjamlaýyn binýadyny gowulandyrmaga gönükdirilen çäreleri işläp taýýarlamaga we amala aşyrmaga;
- .. lukmançylyk enjamlarynyň we abzallarynyň işine, olaryň wagtynda goýluşyna, dogry ulanylyşyna hem-de metrologiki gözegçiligiň wagtynda geçirilişine;
- .. saglygy goraýyş işgärleriniň lukmançylyk enjamlaryny we abzallaryny tehniki taýdan sowatly ulanmaklaryna;
- .. hassahananyň meýdan çäginin abadanlaşdyrylyşyna, baglar bilen bezelişine we arassaçylyk ýagdaýyna;
- .. ýangyna garşy çäreleriň ýerine ýetirilişine, ýangyn bolan ýagdaýynda näsaglary alyp çykmaklyga degişli gözegçiligiň alnyp barlyşyna jogapkärçilik çekýär.

Köp ugurly welaýat hassahanasynyň direktorynyň:

- .. işgärleri saýlap almaga we ýerbe-ýer goýmaga;
- .. hassahananyň işiniň ähli soraglary boýunça buýruklary we tabşyryklary bermäge;
- .. maliýe serişdelerini, maýa goýumlaryny, derman serişdelerini, saglygy goraýyş hajatly önümleri, lukmançylyk abzallaryny we enjamlaryny, sanitar awtoulaglaryny we beýleki maddy serişdeleri paýlamaga;
- .. hassahananyň düzümi boýunça teklipleri bermäge;

- ... işgärleri işe almaga we işden boşatmaga;
- ... işgärleri höweslendirmäge we käýinç bermäge;
- ... pul serişdelerini dolandyrmaga, şertnamalary baglaşmaga, borçnamalary bermäge we hereket edýän kanunçylyk namalarynyň çäklerinde başga hereketleri amala aşyrmaga;
- ... döwlet guramalarynda, kazyýetde we jemgyýetçilik guramalarynda hassahana wekillik etmäge;
- ... hassahananyň içki-tertup düzgünlerini bozanlygy sebäpli näsagy wagtyndan ön hassahanadan çykarmaga hukugy bardyr.

Köp ugurly welaýat hassahanasynyň esasy düzüim-bölekleriniň (anyklaýyş-maslahat beriş bölegi, gaýragoýulmasyz lukmançylyk we meýilnamalaşdyrylan maslahat kömegi bölümi, guramaçylyk - usul bölümi we başg.) işi Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan tassyklanan tertipde amala aşyrylýar.

Anyklaýyş – maslahat beriş bölümüniň esasy wezipesi bolup, welaýatyň saglygy goraýyş edaralaryndan ugradylýan näsaglara keseliň kesgitlemesini goýmak ýa-da keseliň kesgitlemesini anyklamak boýunça ýokary derejeli maslahat kömegini bermek, olary bejermek soraglaryny çözmek, näsaglaryň ýatymlaýyn bejerişe mätäçligini kesgitlemek durýar.

Anyklaýyş-maslahat beriş böleginiň işi, adatça, başda etrap hünärmenleri tarapyndan maslahat berilmän näsaglaryň özbaşdak ýüz tutmalarynyň bolmazlygyny üpjün eder ýaly kesgitli meýilnama boýunça alnyp barylýar.

Etrapdan anyklaýyş-maslahat beriş bölegine maslahata ugradylýan näsaglara, ýerlerde mümkin bolan ähli barlaglar geçirilmelidir we olaryň netijeleri näsagyň eline berilmelidir. Bu düzgüniň bozulmagy welaýat derejesinde näsagyň köp saklanmagyna getirýär.

Näsagyň saglyk ýagdaýynyň ony welaýat merkezine geçirmäge mümkinçilik bermeyän ýagdaýynda, etrap hassahanasynyň hünärmen lukmanynyň çagyrmagy boýunça welaýat hassahanasynyň maslahatçy lukmany etraba, näsagyň ýanyna çykýar.

Köp ugurly welaýat hassahanasynyň anyklaýyş-maslahat beriş bölegi hassahananyň gaýragoýulmasyz lukmançylyk we meýilnamalaşdyrylan maslahat beriş kömegi bölümi bilen bilelikde lukman hünärmenleriniň göçme maslahatlaryny guraýar.

Anyklaýyş-maslahat çäreleri geçirilen her bir näsaga keseliň gutarnykly kesgitlemesi, geçirilmeli bejeriş çäreleri, maslahatlar görkezilen lukmançylyk netijenamasy berilýär.

Anyklaýyş-maslahat beriş bölegi kesel kesgitleriniň tapawutlanýan ýagdaýlarynyň, ýerlerdäki lukmanlar tarapyndan keselleri anyklamakdaky we bejermekdäki goýberilýän ýalňyşlyklaryň yzygiderli seljermesini geçirýär. Şeýle seljermeler netijesinde welaýatyň saglygy goraýyş edaralarynda saglygy goraýyş hyzmatlarynyň hilini gowulandyrmaga ýardam edýän, saglygy goraýyş edaralaryndaky bejeriş-anyklaýyş işleriniň ýagdaýyna synlar we habar beriş hatlary taýýarlanylýar.

Gaýragoýulmasyz lukmançylyk we meýilnamalaşdyrylan maslahat kömegi bölümi keseliň agyrlyk derejesine, howa ýagdaýyna, ýerleşýän aralygyna, ýoluň ýagdaýyna we ýylyň paslyna baglylykda, sanitar uçar serişdelerini ýa-da ýerüsti ulaglary peýdalanmak bilen ýerlerde gaýragoýulmasyz lukmançylyk we meýilnamalaşdyrylan maslahat kömegini amala aşyrýar. Ol şeýle hem näsaglary saglygy goraýyş edaralaryna ulaglar bilen getirmegi, etraplardan çagyrmalary üpjün edýär we lukmançylyk kömegini bermek üçin ugradylan toparlar bilen elmydama aragatnaşyk saklaýar.

Gaýragoýulmasyz lukmançylyk we meýilnamalaşdyrylan maslahat beriş kömegi bölümi, gaýragoýulmasyz ýagdaýlarda näsaglary ýanyna saglygy goraýyş işgärlerini goşup, welaýat çäginde daşardaky ýöriteleşdirilen saglygy goraýyş edarasyna ýetirmegi, näsagyň janyny halas etmek üçin zerur bolan derman serişdelerini gyssagly getirmegi, şeýle hem keselleriň ýaýramagynyň gyssagly önüni alyş çärelerini geçirmegi guraýar.

Ýöriteleşdirilen saglygy goraýyş hyzmatlaryny amala aşyrmak üçin bölüm ginekologiki, göz, hirurgiki, gan guýmak üçin, neýrohrurgiki ýaly enjamlar toplumy bilen üpjün edilýär. Sanitar awtoulaglary bilen üpjünçilik, hereket edýän görkezmelere laýyklykda amala aşyrylýar.

Guramaçylyk usul bölümi - köp ugurly welaýat hassahanasynyň düzüm bölegi we onuň baş lukmanyna tabynlykda bolmak bilen bir hatarda, ilata saglygy goraýyş hyzmatlarynyň öňdebaryjy guramaçylyk görnüşlerini we usullaryny amala ornaşdyrmak boýunça welaýat saglygy goraýyş müdirliginiň binýady bolup hyzmat edýär.

Guramaçylyk – usul işi hassahananyň ähli bölümleriniň işleriniň düzüm bölegi bolup durýar. Hassahananyň her bir bölümi welaýatyň saglygy goraýyş edaralary üçin guramaçylyk-usul merkezi roluny ýerine ýetirýär. Bu işleriň ählisini guramaçylyk – usul bölümi utgaşdyrýar.

Guramaçylyk – usul bölümiň esasy ýerine ýetirýän işleri bolup: welaýatyň saglygy goraýyş edaralarynyň işleriniň häsiýetini we möçberini öwrenmek; welaýatyň saglygy goraýyş edaralaryna guramaçylyk-usul we bejeriş-maslahat kömegini bermek; welaýatyň ilatynyň saglyk görkezijilerini öwrenmek, işgärleriň hünärmenlik derejesini ýokarlandyrmagy guramak durýar.

Köp ugurly welaýat hassahanasy welaýatyň saglygy goraýyş edaralarynyň lukmanlarynyň we orta saglygy goraýyş işgärleriniň hünärmenlik derejesini ýokarlandyrmak üçin hemişe hereket edýän binýadydyr. Onuň degişli bölümlerinde lukmanlar köp ugurlar boýunça ilkinji hünär öwrenişi we kämilleşmekligi geçýärler.

Saglygy goraýyş işgärleriniň hünärmenlik derejesini ýokarlandyrmak üçin onuň şu görnüşleri peýdalanylýar: işden doly aýrylmak şerti bilen köp ugurly welaýat hassahanasyndaky iş ýerlerinde ýöriteleşmegi we kämilleşmegi geçmek; işden böläkleýin aýrylmak bilen köp ugurly welaýat hassahanasy tarapyndan guralýan arakesmeli kämilleşmekligi geçmek; welaýat hassahanasynyň hünärmenleriniň gatnaşmagynda şäher we etrap hassahanalarynda ýöriteleşmegi we kämilleşmegi geçmek.

Lukmanlaryň hünärmenlik derejesini kämilleşdirmegiň ýene-de bir görnüşü bolup welaýatda, etrap aralarynda we etrapda geçirilýän ylmy-amaly maslahatlar

hyzmat edýär. Bu maslahatlaryň gün tertibi welaýatyň saglygy goraýyş edaralarynyň ýolbaşçylarynyň we lukmanlarynyň isleglerine baglylykda, köp ugurly welaýat hassahananyň guramaçylyk - usul bölümi tarapyndan işlenilip taýýarlanylýar. Maslahatlar etrap, şäher, welaýat derejelerinde umumy lukmançylyk ýa-da aýratyn ugurlar boýunça geçirilip biliner.

Lukmanlaryň hünärmenlik derejesiniň ýokarlanmagyna, olaryň köp ugurly welaýat hassahanasynyň hünärmenleriniň ýolbaşçylygynda geçirilýän ylmy işlere gatnaşmaklary hem uly ýardam edýär.

Şypahana kömeginiň guralyşy

Şypahana kömegi saglygy goraýyş ulgamynyň wajyp bölegidir. Şypahana şertlerinde kesel bejeriş - önüni alyş çäreleri ilatyň keselçiligini azaltmaga we ýokary netijeli saglygy dikeldiş işlerini amala aşyrmaga gönükdirilendir.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasyna laýyklykda şypahana kömeginiň guramacylygy ilatyň saglygyny goramakda umumy döwlet syýasatynyň wajyp meseleleriniň biri bolup durýar. Maksatnama laýyklykda täze şypahanalary gurmak, hereket edýänleriniň durkuny täzelemek we şypahana hyzmatlarynyň hilini dünýä ülnüleri derejesine ýetirmek, geçirilýän bejeriş-sagaldyş çäreleriň lukmançylyk hem-de ykdysady netijeliligini yokarylandyrmak boýunça giň möçberli çäreler ýaýbaňlandyryldy.

Häzirki döwürde hünärmenler tarapyndan ýurdumyzyň şypaberiji çeşmeleriniň we tebigatynyň mümkinçilikleri düýpli öwrenilýär. Garaşsyzlyk ýyllary içinde Arçman we Mollagara şypahanalarynyň durky täzelenildi, täze bejeriş binalary guruldy, häzirki zaman anyklaýyş - kesel bejeriş enjamlary satyn alyndy. Mollagara şypahanasynda häzirkizaman ýöriteleşdirilen saglygy goraýyş enjamlary bilen enjamlaşdyrylan, oňurga keselli hem-de oňurga ýiligine we süňküne zeper ýeten näsaglara toplumlaýyn saglygy dikeldiş bejergisini geçirmäge mümkinçilik berýän, bölüm işe girizildi.

Häzirki döwürde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Kararlary esasynda Arçman, Baýramaly we Mollagara şypahanalarynda häzirki zaman talaplaryna laýyk gelýän uly göwrümlü gurluşyk-durkuny täzeleýiş işleri alnyp barylýar. Täze şypahanalaryň gurluşygy bilen bir hatarda, täze dynç alyş öýleriň, pansionatlaryň, köpçülikleýin dynç alyş şäherçeleriň gurluşyklary Gökdere jülgesinde, Köýtendagda, Hazar deňziniň kenarýaka zolagynda giňden ýaýbaňlandyrylýar.

“Awaza” milli syýahatçylyk zolagynyň – Hazaryň ekologiýa taýdan arassa kenar ýakasynda döredilýän dünýä derejesindäki deňiz şypahanasynyň täze gurluşyklary, Türkmenistanyň strategiki meýilnamalarynda Hazar sebitine örän möhüm orun berilýänligine şaýatlyk edýär. Gurlary we köp dürliligi boýunça täsin tebigy potensiyaly (ýaramly geografiki ýagdaýy, dynç alyş we syýahatçylyk industriýasyny ösdürmek üçin amatly tebigy-howa şertleri, senagat infrastrukturasyň bolmagy) bolan Balkanyň bu we beýleki tapawutly aýratynlyklary, goýulýan ägirt uly möçberdäki maýa goýumlaryndan örän çalt anyk netijeleri almaga mümkinçilik berýär. Döwletimiz daşary ýurtly hyzmatdaşlara türkmen topragynyň gözelligi

boýunça bu täsin künjeginde özara peýdaly şertlerde ýokary hilli sagaldyş-syýahatçylyk potensiýalyny herekete girizmegi tekliپ etmek bilen, olar üçin has amatly şertleri döredýär.

Häzir ýurdumyzyň şypahana edaralarynda 3 müňden gowurak ýatymlaýyn bejeriş orunlary hereket edýär we olarda her ýylda 45-50 müňden köpräk adamlar öz saglygyny dikeldýärler.

Her ýylda mekdep okuwçylarynyň onlarça müňüsi tomsky dynç alyşyň dürli görnüşleri bilen gurşalyp (şypahana we köpçülikleýin, möwsümleýin we ýylyň dowamynda, şäherlerde we şäherden daşarda) alynyp, umumyberkidiji bejergini alýarlar.

Täze Galkynyşlar eýýamynda Arçabil etrabynda, Gökderede döredilýän çagalar toplumy, ýerli tebigy landşafta sazlaşykly goşuluşýar. Sagaldyş merkezleriniň eýeleýän ýeriniň agramly bölegi seýilgählerden, gül ekilen we dynç almak üçin niýetlenen ýerlerden ybarat bolup, häzirki zaman bagbançylyk-seýilgähleri gurmak sungatynyň iň oňat ýörelgelerine görä ýerleşdirilendir.

Sagladýş merkezlerinde çagalaryň göwnejaý dynç almagy hem-de wagtlaryny peýdaly we işjeň geçirmekleri üçin ähli şertler döredilendir. Ýatmak üçin oňaly, ýagty korpuslar we naharhanalar, akwaparklar we suwa düşülýän howuzlar, tennis we sport meýdançalar, kitaphanalar, internetiň global ulgamyna birikdirilen kompiýuter otaglar, medeniýet merkezleri, wideozallar çagalaryň ygtyýaryndadyr. Mekdep okuwçylary diňe tomsuna däl, eýsem güýzki, gyşky we ýazky dynç alyş günlerinde-de bu ýerlerde dynç alyp saglygyny berkidip bilerler.

Adamzat tarapyndan tebigy bejeriş faktorlaryň peýdalanylmagy gadym zamanlardan bäri dowam edip gelýär. Müsürliler, hindiler we dünýäniň beýleki halklary tebigatyň bejeriş faktorlaryny saglygy dikeltmek üçin ulanypdyrlar. Bedenterbiýä uly üns berilýän ýurtlar bolan Gresiyada, Rimde deňizde suwa düşmek, günün şöhlesine çöýünmak, fiziki maşklar bilen meşgullanmak, hammamda bedeni tämizlemek, owkalama giňden ulanylypdyr. Gadymy Eýranda arça agaçlarynyň howany arassalaýanlygyny we oňa bejeriş häsiýetini berýänligini bilipdirler. Lukmançylygyň hudaýy hasaplanýan Asklepiýanyň maslahatyna görä, saglygy dikeltmäge kömek berýän bejeriş öýleri tokaýyň we dag howasynyň amatly ýerlerinde gurulypdyr.

Klimatiki faktorlaryň adam bedenine edýän täsiri barada has doly maglumatlary, 2400 ýyl mundan öň ýaşap geçen grek alymy Gippokrat beripdir. Ol “Adamyň saglygy daşky gurşawyň şertleri bilen baglanyşykly bolup, mineral suwlar we bejeriş häsiýetli läbikler hem-de fiziki maşklar, olarda dörän köp näsaglyklary bejermek üçin peýdalanylyp biliner” diýip belläpdir.

Şypahana ýatymlaýyn bejeriş-öňüni alyş we dikeldiş hyzmatyny edýän saglygy goraýyş edaralarynyň esasy görnüşleriniň biridir. Şypahanalar kurort ýerlerde, şol ýeriň tebigy bejeriş täsirlerini giňden ulanmak maksady bilen guralýar.

Şypahana keselleri bejermek we olaryň öňüni almak üçin amatly, tebigy serişdelere baý bolan ýerdir. Özlerinde bar bolan bejeriş serişdeleriniň häsiýetlerine görä olar üç topara bölünýärler:

- balneologiki (mineral gözbaşly suwlar);
- palçykly (bejeriş häsiýeti bolan);

– klimatiki (deňizýaka, daglyklar, tekizlikler, tokaýlyklar we düzlikler).

Balneologiki şypahanalarda esasy bejeriş faktory hökmünde mineral suw ulanylýar. Ony wanna almak, sepelemek, ingalýasiýa etmek we içmek görnüşinde ulanylýarlar.

Palçykly şypahanalarda bejeriş faktory hökmünde bejeriş häsiýetli läbik we palçyk ulanylýar.

Klimatiki şypahanalarda - ýakymly klimatiki şertler we faktorlar ulanylýar.

Şypahanalaryň düzümine:

- sanatoriý, pansionat, şypahana saglyk öýi;
- bejeriş suwlar, läbik, howa we beýleki faktorlar bilen bejerilýän otaglar;
- dynç alyş otaglar;
- naharhana;
- umumy şypahana hojalyk gullygy girýär.

Şypahana edaralarynyň ýenede bir görnüşi - sanatoriýadyr. Ol ýöriteleşdirilen bejeriş-önüni alyş edarasy bolup, onda tebigy bejeriş serişdeleri beýleki bejeriş usullary bilen utgaşdyrylýar. Bejerginiň möhleti bejeriş usullaryna görä kesgitlenilýär. Olar бүтін ýylyň dowamynda hereket edýärler. Bir ugurly sanatoriýalar diňe bir keseli bar bolan näsaglar üçin, olaryň köp ugurly bolsa, birnäçe keselleri bolan näsaglar üçin niýetlenendir.

Şypahanalar üçin arassaçylyk gorag zolagynyň üç sany gurşawy gurnalýar, şol gurşawyň içinde olaryň arassaçylyk ýagdaýyna, tebigy bejeriş serişdelerine we ekilen tokaýlara öz zyýanyny, howanyň, suwuň hem-de topragyň hapalanmagyna getirip bilýän işleriň dürli görnüşleri gadagan edilendir.

Ýyl-ýyldan şäherleriň töwereginde (şäher içinde) gurnalýan sanatoriýalaryň (adatkadydan daşgary ýerleşýän) ähmiýeti artýar. Olarda öz saglyk ýagdaýy boýunça uzak ýerlerdäki şypahanalara gitmäge garşy görkezmeleri bolan, şol bir klimatiki şertlerde bolmaklygy hödürülenip, ýatymlaýyn bejergiden soňra hassahanadan çykarylan hem-de keseliň irki döwründe ýüze çykarylan näsaglara bejeriş-sagaldyş çäreleri geçirilýär.

Sanatoriýalar kesgitli bir keselden ejir çekýän näsaglar üçin niýetlenilýär. Ýaş aýratynlyklaryna görä: çagalar, ýetginjekler we uly ýaşly adamlar üçin sanatoriýalar tapawutlandyrylýar.

Uly adamlar üçin ýöriteleşdirilen şypahanalaryň şu görnüşleri: gan aýlanyş, iýmit siňdiriş, nerw, dem alyş, madda-çalşygynyň bozulmalary bilen baglanyşykly, daýanç-hereket ediş ulgamynyň keselleri we şikesleri üçin, ginekologiki, deri örtügininiň, böwrek we bölup çykaryş ulgamynyň keselleri üçin şypahanalar hereket edýärler.

Çagalar şypahanalary: işjeň we ötüşen öýken inçekeseliň görnüşleri bolan näsaglar, agyr keselden sagalyş döwründe, psihonewrologiki bozulmalaryndan, rahitden, garyn-içege kesellerinden, ysmazdan, guryagyrydan, inçekesel meningitinden soňraky gutulma döwründe bejeriş-sagaldyş çärelerini geçirmek maksady bilen gurnalýarlar.

Her bir şypahananyň saglygy goraýyş ugry, onuň ol ýa-da beýleki bejeriş täsirlerine baglylykda kesgitlenilýär.

Şypahanalar bir ugurly (birmeňzeş keselleri bolan näsaglary bejermek üçin) ýa-da köp ugurly (iki ýa-da ondan hem köp ýöriteleşdirilen bölümleri bolan) bolup bilerler. Şypahanalaryň ýöriteleşdirilmegi ilatyň şypahana-kurort bejergisine bolan talaplaryny kesgitlemek arkaly amala aşyrylýar. Ýöriteleşdirmek arkaly şypahana bejergisiniň netijeliligi ähmiýetli ýokarlanýar. Ugurlaryna baglylykda şypahanalar ýörite hünärli lukmanlar, zerur bolan anyklaýyş-kesel bejeriş enjamlary bilen üpjün edilýärler.

Şypahana ulgamynda esasy orny binýatlaýyn sanatoriýalar eýeleýärler. Olar özboluşly ylmy, bejeriş – keseliň önüni alyş, öndebaryjy tejribeli edaralar bolup, saglygy goraýyş isgärleriniň bilimini ýokarlandyryan merkez bolup hyzmat edýärler. Binýatlaýyn sanatoriýalar bejermegiň, ýमितlendirmegiň, medeni-köpçülikleýin çäreleriň, dynç alyşyň täze usullaryny işläp düzmegiň, bu ugurdan täze tehnologiýalary lukmançylyk amalyyna ornaşdyrmagyň meselelerini çözmäge kömek berýärler. Olar lukmançylyga degişli tematiki ylmy-amaly maslahatlary geçirýärler.

Şypahanalarda we sanatoriýalarda ýatymlaýyn bejergide bolýan näsaglar suwly howuzlarda, suw içilýän galereýalarda, aerosolýariýlerde, suw we palçyk bilen bejerilýän bölümlerde bejergileriň dürli görnüşi bilen üpjün edilýär. Şypahananyň kuwwatyna we ýerli şertlere baglylykda, bejeriş bu görnüşlerini näsaglar şypahananyň hut özünde ýa-da bejergä iberilenleriň hemmesine hyzmat edýän umumy şypahana edaralarynda alyp bilýärler.

Şypahana bejerişi bejeriş-sagaldyş çäreleriniň aýratyn görnüşidir, bu ýerde adamyň bedenine gurşaw we bejeriş faktorlar bilelikde täsir edýär.

Mineral suwlary peýdalanmagyň iki sany: içki we daşky görnüşleri bardyr.

Içki görnüşinde mineral suwy içmek usuly ulanylýar. İçilýän mineral suwyň bejeriş häsiýeti nerw - reflektor we nerw-himiki (suwuň düzümine girýän himiki maddalaryň) täsirinden durýar.

Daşky görnüşde mineral suwuň wanna usulynda ulanylmagy göz önünde tutulýar. Suw ulanylanda onuň gyzygynlygyna uly üns berilmelidir. Onuň ýylylygy bütün bedene reflektor täsir edýär. Ýylylyk täsiri sebäpli näsagyň pulsy ýygylaşýar, sowuklama alamatlary azalýar, agyry gowşaýar, madda alyş - çalşygy gowylanýar. Ýylylykdan başga-da himiki faktorlar deri örtügiň degnalaryna täsir edýär. Bu täsirler merkezi nerw ulgamyna, ol bolsa öz gezeginde gaýtargy täsir hökmünde bedeniň dürli funksiýalarynyň kadalaşmagyna ýardam edýär.

Bejeriş läbiginiň ýa-da palçygynyň adam bedenine ýylylyk täsiri bardyr, ol hem öz gezeginde gaýtawul täsirini döredýär, zyýanlaýjy hadysalary ýok edýär. Bejeriş palçyklaryň täsiriniň ýene-de bir görnüşi - himiki täsirdir. Ýylylyk we himiki täsirleri sebäpli palçyklar bedende dürli biologiki-işjeň maddalaryň emele gelmegine hemaýat edýärler. Olar bolsa öz gezeginde merkezi nerw ulgamyna we endokrin mäzlere täsirini ýetirýärler.

Klimatiki bejergi wajyp serişdeleriň biri bolup, ol dürli klimatiki faktorlary peýdalanmaga ugrukdyrylandyr. Oňa uzak wagtlaýyn açyk howada bolmak - aeroterapiýa, gün şöhlesi bilen bejeriş - gelioterapiýa, deňizde suwa düşmek - tallassoterapiýa we başgalar degişlidir.

Klimatiki faktorlaryň jemleýji täsiri netijesinde adamyň bedeninde bejeriş we berkidiş hadysalary ýüze çykýar hem-de onuň daşky gurşawyň ýaramaz täsirine garşy

durnuklylygy artýar. Näsag öňki endik eden düzgünini üýtgedýär, iş we öý aladalaryny aradan aýryp, wagytynyň has köp bölegini açyk howada geçirýär. Ýerlikli gurnalan dynç alyş we dogry iýmitleniş şertleriniň hem uly ähmiýeti bardyr. Her bir näsaga umumy şypahana düzgüninden başga-da, özbaşdak düzgün belleniýär. Utgasdyrylan bejeris çäreleri geçirilip, olara tebigy we fiziki faktorlar, derman serişdeleri we adaty däl usullary bilen bejeris degişli edilýär. Geçirilýän bejerişniň netijeliligine şypahananyň rahatlygy we eşretliligi, işgärleriniň mylakatlylygy, medeni-köpçülikleýin çäreleriň guralyşy hem oňaýly täsir edýär.

Şypahana dynç alýan dowrinde näsagda bir näçe ýakymly üýtgeşmeler bolup geçýär we olar, bir tarapdan bejerişniň netijeliligine, beýleki tarapdan bolsa - bedeniň umumy berkemegine, daşky gurşawyň ýaramaz täsirine durnuklylygyň ýokarlanmagyna getirýär. Şu sebäpli, şypahananyň düzgünine aýawly düzgün diýilse ýerlikli bolar. Şypahana bejerişniň we dynç alyşyň dowamynda bedeniň kadaly duýgurlygy dikeliýär, şeýle hem keseliň önüni alyş ýagdaýy güýçlenýär.

Näsagyň ýagdaýyna we keseliň agyrlygyna baglylykda, hususy düzgüniň haýsy hem bolsa bir görnüşi: türgenleşdiriji (işjeň) ýa-da goraýjy (aýawly) emleriň fiziki, emosional agram salmagyň işjeňligi çäklendirilip, belleniip biliner. Olar bilen bir hatarda bejeriş-bedenterbiýe, berhiz ýaly ýöriteleşdirilen bejeriş-dikeldiş usullary giňden peýdalanylýar.

Şäherlerde we olaryň golaýynda ýerleşýän ýerli şypahanalarda esasan oňaýly tebigy-klimatiki şertleri we fizioterapiýa bejergi usullary ulanylýar. Her bir bejergä gelýän näsaga, onuň keseline görä, şypahananyň lukmany bu ýerde kabul edilen umumy tertibe laýyklykda, bejerginiň we dynç almagyň özbaşdak tertibini belleýär. Soňra ol näsagyň umumy saglyk ýagdaýynyň we özüni duýuşynyň gowulaşmagy bilen üýtgedilýär.

Şypahana bejerişiniň manysy we aýratynlyklary adamlaryň endik eden, gündeki zähmet şertleriniň üýtgemeginden, tebigy şertleriň oňaýly täsirinden, her bir näsaga ýörite bejeriş-sagaldyş düzgüniniň belleniilmeginden we tebigy bejeriş faktorlaryny (mineral suw, bejeriji palçyklar, ýakymly klimatiki şertler) ulanmakdan ybaratdyr.

Şypahana näsagy düýbünden täze şertlere sezewar edýär, onuň keseli bilen tebigy we durmuş baglanyşygynyň arasyny üzýär. Täze gurşaw we şertler bejerişniň wajyp serişdeleridir. Täze tebigy şertler, şypahananyň bejeriş sagaldyş düzgüni näsagyň psihikasyna, merkezi nerw ulgamyna ýakymly täsir edip, işe ukyplylygyny kadalaşdyrýar. Netijede, tebigy we fiziki faktorlaryň kömegi bilen näsagyň saglygyny dikeltmek üçin oňaýly psihofiziologiki ýagdaý döreýär.

Şypahana bejerişinde tebigy we fiziki faktorlardan başga-da şypahananyň umumy düzgüni, mikroklimaty, dynç alyş şertleri adamyň bedenine öz peýdaly täsirini ýetirýär. Şypahana bejerişiniň lukmançylyk we ykdysady netijeliligi köp derejede näsaglaryň dogry saýlanylyp alynmagyna baglydyr. Bu meselede görkezmeleri we garşylyklary anyklamak, işi dogry guramaklygyň esasy şertleriniň biridir. Näsaglary şypahana bejerişe saýlaýan we ugradýan lukmanlar, ýurdumyzyň şypahanalary baradaky esasy maglumatlary, olaryň tebigy bejeriş faktorlaryny, näsaglary ugratmagyň tertibini bilmelidirler. Näsag orunlarynyň ýerlikli ulanylmagynda şypahana ugrukdyrmagyň uly ähmiýeti bardyr. Ol şypahana

bejerişiniň dowamlylygyna we netijeliligine uly täsir edýär. Bu meseläniň ykdysady tarapyna hem üns berilmelidir.

Lukman, näsagyň şypahana gitmesinden öň, onuň kliniki we anyklaýyş barlaglaryny geçirýär, oňa “Şypahana kartasyny” (072/h) berýär. Onda näsaga hödürlenýän şypahana, bejerişniň görnüşi, şypahanada bolmaly wagty, klimatiki we howa şertleri, saglygynyň umumy ýagdaýy, keseliň görnüşi we esasy tapgyry, utgaşykly geçýän keseller göz önünde tutulýar.

Käbir ýagdaýlarda şypahana bejerişine garşy görkezmeleri bolan näsaglar düşýärler. Bu ýagdaý näsaglaryň kesel-bejeriş önüni alyş edaralarynda ünsiz barlanylmagy, lukmanlaryň şypahana bejergisine bolan görkezmeleri we garşy görkezmeleri ýeterlikli bilmeýänligi sebäpli ýüze çykýar. Lukmançylyk taýdan garşy görkezmeler bolan näsag şypahana bejerişine iberilmeli däldir. Şypahana şertlerinde garşy görkezmeler ýüze çykarylan ýagdaýynda, näsag öz ýaşaýan ýerine ugradylýar, näsagyň yzyna goýberilmeginiň sebäbi ýazmaça görkezilýär we saglygy goraýyş edarasyna ugradylýar. Näsagy ugradan bejeriş edarasyna şeýle ýagdaýlar seljerilýär we degişli çäreler görülýär.

Näsaglaryň bejeriliş möhleti şypahananyň ugryna baglylykda ýöriteleşdirilen inçekesel däl şypahanalarda 24 günden 2 aýa çenli (çagalar üçin 45 günden 3 aýa çenli), inçekesel şypahanalarynda 1 aýdan 10 aýa çenli wagta barabardyr.

Näsaglary şypahana ugratmaklyga umumy garşy görkezmeler:

- ähli keselleriň ýiti döwri, ýiti ýokanç keseller, dowamly keselleriň ýitileşen döwri;
- jyns ýollary arkaly geçýän keseller - ýiti we ýokançly döwri;
- psihiki keselliler, neşekeşligiň ähli görnüşleri, dowamly arakhorlyk, garaguş (epilepsiýa) keseli;
- gan keselleriniň ýiti we ýitileşen döwri;
- howply täze döremeler;
- adamyň kömegine mätäç näsaglar (oňurga ýiliginiň kesellerinden we şikeslerinden başga);
- dürli ýerde ýerleşýän ehinokokkoz;
- göwreliligiň 26 hepdesinden soňky döwri, akuşerçilik patologiýasy bar bolan göwreliler, göwreliligiň ähli döwründe ginekologiki keseller sebäpli mineral suw-palçyk bejerişi;
- göwrelilikden saplanmadan sonky döwür, süýt inýän döwri;
- inçekeseliň ähli görnüşi, işjeň döwründe (ýöriteleşdirilen şypahanalardan başga);
- ýürek-damar keselleri (ýürek ýetmezçiligi, miokardnyň infarkty, kelle beýni damarlaryň sklerozy);
- näsagyň psihikasyny bozýan nerw ulgamynyň keselleri (agyr ipohondriki, depressiw we başga psihopatiki yagdaylar).

Näsaglary şypahana bejerişine ugratmaklygyň lukmançylyk görkezmeleri.

Baýramaly şäheriniň Beýik Saparmyrat Türkmenbasy adyndaky klimat-balneologiki şypahanasyna: böwrek keselleri; gan aýlanyş ulgamynyň keselleri; iýmit siňdiriş agzalarynyň keselleri.

“Arçman” balneologiki şypahanasyna: ýmit siňdiriş agzalarynyň keselleri; deri örtüginin keselleri; daýanç-hereket ediş agzalarynyň keselleri; dowamly sinowiit, bursit, tendowaginit, miozit, periartrit, mialgiýa.

Mollagara şypahanasyna: daýanç-hereket agzalarynyň keselleri (döwür-ýenjikler, ostit, periostit, miozit, bursit, tendowaginit, kontraktura, oňurganyň keselleri (inçe kesel häsiýetsiz), dowamly spondiloartrit, spondilýoz); nerw ulgamynyň keselleri; peşew ýollarynyň keselleri; ginekologiki keseller; oňurga beýnisiniň keselleri.

“Yyly-suw” suw bejergisine: ýmit siňdiriş agzalarynyň keselleri; daýanç-hereket agzalarynyň keselleri; merkezi we çetki nerw ulgamynyň keselleri; deri örtüginin keselleri; ginekologiki keseller.

Türkmenistanyň şypahanalary. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky şypahana. Bu balneologiki şypahana Türkmenistanyň günorta-gündogar böleginde, Murgap derýasynyn akyp geçýän ýerinde, Garagum çölüniň çägeleriniň arasynda ýerleşendir.

Şypahananyň ýerleşýän ýeriniň tomusyna gurak we yssy howaly, gysy maýyl klimaty, Türkmenistanyň ähli künjeginden gelýän böwrek sowuklamasyndan ejir çekýän näsaglary bejermegiň ähli talaplaryna doly laýyk gelýär.

Şypahana demir ýoluň Baýramaly menzilinden 800 metrlikde, Mary şäheriniň aeroportyndan 20 km ýerleşýär. Ol deňiz derejesinden 242m belentlikde ýerleşip, 29ga meýdany tutýar. Goýy kölegeli baglyk bilen gurşalan, şypahananyň özboluşly mikroklimaty we hemişelik gök öwürýän bag-bakjalyklary bejergi we dynç alýan ynsanlaryň göwnüni göterýär, keýpini çaglaýar.

Şypahanada näsaglar esasan iki ugur boýunça: güýz we gys pasyllary döwründe ýürek we gan aýlanyş ulgamynyň keselleri; ýaz we tomus pasyllarynda bolsa böwrek keselleri bejerilýär. Şypahananyň klimatynyň aýratynlyklary: ýokary temperatura, pes çyglylyk, durnukly howa şertleri, gowşak ýel, köp güni sowuk bolmadyk mylaýym gysy bilen häsýetlendirilýär. Bularyn hemmesi özlerinde ýürek-gan damar ulgamynyň we böwrek keselleri bolan näsaglary bejermek üçin amatly şertleri döredýär.

Gurak yssy klimatyň täsiri netijesinde suw-mineral we uglewod çalşygy gowulaşýar, nahar duzuna we suwa bolan isleg artýar. Gün we howa wannasynyň (günüň infragyzyň şöhesiniň) täsiri netijesinde ýüregiň, böwrekleriň, öýkenleriň, deriniň gan damarlary giňeýär, şol sebäpli hem adamyň derlemegi güýçlenýär, arterial gan basyşy peselýär, endamyndaky çişler aýrylýar, bedeniň gan aýlanyşy we ganyň düzümi kadalaşýar.

Yssy we gurak klimat şertlerinde bedeniň suwuklyga bolan islegi artýar. Böwrek damarlarynyň giňelmeginiň hasabyna, böwrekde gan basyşynyň we aýlanyşynyň gowulanmagy netijesinde böwregiň ýmitlenişi we işleýşi kadalaşýar, kisloroda mätäçlik aýrylýar. Beden uly mukdardaky zäherli maddalardan saplanýar, madda çalşygy we ýürek-damar ulgamynyň işi kadalaşýar. Baýramaly şypahanasynyň mylaýym howasy näsaglary sowuklamakdan goraýar. Bu ýerde toplumlaýyn bejergide howa wannasy, günüň aşagynda uklamak, ýyly suwa düşünmek, üstünden suw guýmak, bejeriş berhizi, elektroyşyk bejergisi, bejergi maşklary, owkalap bejermek, parafin bejergisi giňden ulanylýar. Ýürek-damar

keselli näsaglar üçin hwoýaly wanna, kömürturşy we kislorod wannalary, bejeriş suwy peýdalanylýar. Duzsyz iýmitler, iýmitiň aýratyn toplumlary (üzüm, garpyz, gök çäý) ulanylýar.

Böwrek keselliler üçin bejeriş möhleti 36 günden, ýürek-gan aýlanyş ulgamynyň kesellerinde 24 günden ybaratdyr.

Mollagara şypahanasy. Mollagara - palçyk şypahanasydyr, ol Türkmenistanyň günbatar böleginde, Balkanabat şäheriniň 24 km golaýynda, Jebel demir ýol menzilinden 5 km daşlykda, gadym döwürlerde Amyderýanyň suwunyň Hazar deňzine guýýan, häzir gurap galan gadymy Uzboý hanasynyň gündogar kenarynda ýerleşip, uly Balkan dagynyň gerişlerine uzap gidýär.

Şypahananyň esasy tebigy baýlyklary: bejeriji palçyk hem-de şypa beriji duza baý bolan mineral suwdyr. Duzly suwyň gyzgynlygy 42°C .

Bejerişde peýdalanylýan sulfid palçygy ýokary bejerijilik häsiýetine eýedir. Duzly mineral suwy-şerebesi bolsa hlorly natriý, hlorly kalsiý, hlorly magniý duzlaryna hem-de broma baýdyr.

Mollagara kölüniň suwunyň minerallaşmasy ýokarydyr: 200-250 g/l, şonuň üçin adam suwuň düýbine çümmän ýüzünde saklanyp galýar. Şypahana ýylyň dowamynda ginekologiki, daýanç-hereket ediş agzalarynyň we nerw ulgamynyň keselleri bolan näsaglary kabul edýär.

Şypahanada palçyk we duzly suw wannasyny gezekleşdirmek usuly giňden ulanylýar, elektrikleşdirilen palçyk we yşyk bejergisi, bejeriş maşklary, owkalamak üstünlikli peýdalanylýar. Derwaýys bejeriş anyklaýyş otaglary, rentgen, fizioterapiýa, diş lukmany, kliniki anyklaýyş barlaghana, kitaphana, klub, billýard oýnalýan ýer bejeriş-sagaldyşda bolan näsaglara hyzmat edýär. Bejeriş möhleti 24 gün.

Arçman şypahanasy. Türkmenistanyň iň uly şypahanalynyn biri bolup, paýtagtymyz Aşgabat şäheriniň 130 km günbatarynda ýerleşýär.

Şypahana klimatiki-balneologiki sagaldyş edarasy bolup, ol tomusyň yssysyndan goraýan goýy kölegeli bagçylyga bürenip oturandyr. Bejerişde gowşak minerallaşan kükürtli-hlorly, gidrokarbonatly, natriý-kalsiý-magnili suw giňden peýdalanylýar. Suwuň düzüminiň mikroelementlere baý bolmagy täsin bejeriş mümkinçiliklerini döredýär. Mineral suwuň gyzgynlygy $28,5^{\circ}\text{C}$ bolup, ýokary ionlaşandyr, suwuň düzüminde 24 himiki elementiň barlygy anyklanylýandyr. Arçman suwy içmek, suwa düşmek, içegeleri ýuwmak üçin ulanylýar. Arçman suwunyň debiti sekuntda 180-200 litre barabardyr.

Wanna kabul edileninde suwuň düzümindäki kükürtli wodorod we beýleki mikroelementler näsagyň bedeninde öýjükleriň-dokumalaryň işjeňligini güýçlendirýär, gan aýlanyşygyny gowylandyrýar, agzalaryndaky gaýnaglama hadysalarynyň aýrylmagyna ýardam edýär.

Arçman suwunyň täsiri astynda aşgazanyň, bagryň, öt haltanyň, içegeleriň, aşgazanasty maziň, nerw ulgamynyň işi kadalaşýar, mineral suwy käbir zenan we deri kesellerinde hem peýdalydyr.

Şypahananyň bejeriş-anyklaýyş binasy täze guruldy, wannaly iki korpusy bar, bütin ýylyn dowamynda işleýär we her tapgyrda 500 adamy kabul edýär. Ol häzirki zaman bejeriş we anyklaýyş enjamlary bilen üpjün edilendir. Şypahananyň ekologiýa taýdan örän arassa howasy bardyr.

Şypahanada iýmit siňdiriş, deri, nerw we daýanç-hereket ediş ulgamynyň keselleri bejerilýär. Bu ýerde mineral suw bilen bejerilýän bölümde wannalar we bejeriji duşlaryň dürli görnüşleri işe girizilendir. Şeýle-de şypahanada elektrik, ýagtylyk bejergisi, ozokerit terapiýasy, iňňe sanjymy, owkalama, bejeriş bedenterbiýesi hem geçirilýär. Şypahanada rentgen, funksional anyklama, diş bejerýän otaglar, kliniki we biohimiýa barlaglary geçirilýän otaglary bar. Dynç alýanlar üçin kitaphana, klub, billýard, tennis hyzmat edýär, medeni-köpçülik çäreleri geçirilýär.

Şypahana ýylboýy kabul edýär. Bejeriş möhleti-24 gün, deri keselleri üçin - 26 gün.

“Ylyly suw” şypahanasy. Ylyly suw - balneologiki şypahana bolup, Baharly etrap merkezinden 9 km günortarakda belent dagyň ýaý şeklinde bil berip, öwrüm edýän ýerinde ýerleşýär. Onuň uç tarapy dag, diňe bir tarapy bolsa açykdyr. Bu ýerde 5 sany çeşme bolup, olaryň suwlary düzümindäki elementler we ýylylygy boýunça tapawutlanýarlar.

Suw bilen bejeriji şypahananyň esasy tebigy baýlygy kükürt-wodorodly, ýodly, bromly mineral suw çeşmeleridir. Bu suwlary wanna görnişinde, içmek arkaly deri, merkezi hem-de çetki nerw ulgamynyň, ginekologiki, aşgazanyň nemli bardasynyň gaýnaglama kesellerinde, aşgazan asty mäziň sowuklamasynda, süýjili diabetde, galkan görnüşli mäziň kesellerinde ulanyp bolýar. Bejermeklikde owkalama, derman otlary bilen bejermeklik hem ulanylýar. Häzir bu ýerde melhem suw bölümüniň gurluşygy alnyp barylýar. Ýakyn wagtlarda Köpetdagyň jana şypaly eteginde dünýä talaplaryna laýyk gelýän bejeriş-dynç alyş merkezi ulanylmaga tabşyrylar.

“Berzeňni” suw bejergisi 1967 ýyldan bäri halkymyza hyzmat edýär. Ol Aşgabat şäheriniň 7,5 km günortasynda ýerleşýär. Bu ýerde öz-özünden çykýan, esasy bejeriş täsiri sulfatly-kalsili-magniýli az minerallaşan, az mukdarda kükürtwodorody bolan, termal suw ulanylýar. Suwuň täsiri astynda bedeniň ýokançlara garşy durnuklylygy ýokarlanýar, ýürek-gan damar ulgamynyň hem-de nerw ulgamynyň kesellerinde, adamyň ýadawlygyny aýyrmakda we beýleki ýagdaýlarda ýokary netijeleri berýär.

Ýokarda bellenişli geçilen şypahanalardan başga-da ýurdumyzyň dürli künjeklerinde 15-den hem gowurak ýerli ähmiýeti bolan sanatoriý-profilaktoriýler ilatymyza sagaldyş-dynç alyş kömegini berýärler. Olarda esasan hem ýerli mineral suwlar, adaty däl bejeriş usullary we fizioterapiýa ulanylýar.

Kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň we şypahanalaryň işinde arabaglanyşygyň uly ähmiýeti bardyr. Näsag şypahana edarasyna gelip keseliň geçişi barada gysgaça maglumatlary, saglyk ýagdaýy, geçirilen barlaglaryň netijeleri görkezilen “Şypahana kartasyny” tabşyrýar. Şypahana bejerişiniň möhleti gutarandan soň, şypahananyň lukmany näsagyň eline berilýän kartada, geçirilen çäreler netijesinde saglyk ýagdaýynyň maglumatlaryny, keseliň dinamikasyny, geçirilen bejerişi we barlaglary, bejeriş netijelerini, zähmet düzgünini we dowam etmeli bejeriş çäreleri görkezýär. Näsag şypahanadan dolanyp gelenden soňra, bejeriji lukmana “Şypahana kartasyny” gowşurýar. Lukman ondan näsagyň gatnaw kartasyna, geljekdäki bejeriş-keseliň öňüni alyş çäreleri işläp düzmek üçin gerekli maglumatlary göçürüp alýar.

Şypahana bejergisiniň netijeliligine esasy keseliň uzak möhletli beterleşmeginiň bolmazlygy, zähmete ukyplylygyň durnukly dikelmegi, näsagyň umumy saglyk ýagdaýynyň we özüni duýuşynyň oňatlaşmagy şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýolbaşçylygynda ýakyn onýyllyklarda Türkmenistany ösdürmegiň strategiki meýilnamalary bilen gönüden-göni baglanyşygy bolan “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny döretmek baradaky taslamanyň durmuşa geçirilmeginiň diňe bir Balkan welaýaty üçin däl, eýsem bütin ýurdumyz üçin ägirt uly ähmiýeti bardyr. Ähmiýeti hem-de möçberi boýunça deňsiz-taýsyz bolan bu taslama, dynç alyş we syýahatçylyk industriýasyna, sosial-ykdysady örüsiňe daşary ýurt maýa goýumlarynyň köp möçberde goýulmagynyň hasabyna, Türkmenistanyň ägirt uly tebigy we ykdysady potensialyny durmuşa geçirmäge ýörelge taýdan täzeçe çemeleşmegiň başlangyjydyr.

Ýurdumyzyň welaýatlarynda we Awazada döredilýän iri sanatoriýa-şypahana, dynç alyş we syýahatçylyk merkezleriniň netijeli halkara hyzmatdaşlygynyň täze nyşany, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanda durmuşa geçirilýän parahatçylyk söýüjilik, hoşniýetli goňnuçylyk we döredijilik syýasatynyň beýany boljakdygyny ynam bilen aýtmak bolar.

Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş hyzmatlarynyň guralyşy

Garaşsyz, baky Bitarap ýurdumyzyň halkynyň maddy we medeni derejesini ýokarlandyrmak boýunça meseleleri çözmek Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşky gurşawy sagaltmak, şäherleri, obalary, ýaşaýyş jaýlaryny we senagat kärhanalaryny abadanlaşdyrmak, hünär bilen baglanyşykly we ýokanç keselleriň önüni almak, ilatyň arassaçylyk medeniýetini ýokarlandyrmak hakyndaky aladalary bilen gös-göni baglanyşyklydyr. Bu wajyp meseleleri çözmekde oňdebaryjy rol saglygy goraýyşyň esasy pudaklarynyň birine - Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugyna degişlidir. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş işiniň ähmiýetli aýratynlygy bolup arassaçylyk-önüni alyş, keselleriň ýaýramagyna garşy we sagaldyş çärelerini guramaga hem-de geçirmäge, diňe bir saglygy goraýyş guramalarynyň we edaralarynyň däl, eýsem ähli ministrlikleriň, pudaklaryň, kärhanalaryň, edaralaryň, jemgyýetçilik guramalarynyň we ilatyň hem işjeň gatnaşmaklary durýar. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramazlyk abadançylygyny üpjün etmek biziň ýurdumyzda umumy döwlet işi bolup durýar.

Guralyşy we iş ýörelgeleri. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş - munuň özi häzirkäki döwür ylmynyň we oňdebaryjy amaly tejribäniň gazananlaryna esaslanýan döwlet we jemgyýetçilik çäreleriniň toplumlaýyn ulgamydyr.

“Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş” düşünjesine:

- ýurdumyzda giňden amala aşyrylýan keselleriň ýaýramagyna garşy arassaçylyk-gigiýeniki, arassaçylyk-sagaldyş çäreleriniň döwlet we jemgyýetçilik ulgamy;
- arassaçylyk kanunlary;
- arassaçylyk işgärleriniň döwlet tarapyndan taýýarlanylşy, ýöriteleşdiriliş we kämilleşdiriliş ulgamy;
- gigiýena, epidemiologiýa, mikrobiologiýa we ýokanç keseller babatynda ylmy-barlag işleri;
- Döwlet arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy we onuň arassaçylyk-önüni alyş işlerini guramaçy hökmündäki işi degişlidir.

Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy işler arassaçylyk işiniň pudaklaryna bölünýär:

- kommunal gigiýenasy;
- iýmit gigiýenasy;
- zähmet gigiýenasy;
- çagalar we ýetginjekler gigiýenasy.

Arassaçylyk işiniň organiki bölegi bolup keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleri guramak – epidemiýa garşy iş durýar.

Kommunal gigiýenasy amaly ulanylyş babaty hökmünde esasan ilatly ýerleriň gigiýenasyna, ýagny ilatly ýerleriň we ýaşaýyş jaýlarynyň meýilleşdirilişine we gurluşygyna, atmosfera howasyny, suw howdanlaryny, suw üpjünçiligini arassaçylyk

taýdan goramaklyga, ilatly ýerleri arassa saklamaklyga, kommunal-ýaşaýyş kärhanalaryna arassaçylyk hyzmatyny etmeklige gönükdirilýär.

Iýmit gigiýenasy amaly ulanylyş babatynda iýmit önümlerini öndürmekde, bir ýerden başga bir ýere geçirmekde, saklamakda we ýerlemekde (iýmit senagaty, jemgyýetçilik iýmiti) arassaçylyk-gigiýeniki kadalary hem-de düzgünleri üpjün etmäge, iýmit bilen zäherlenmeleriniň önüni almaga, doly bahaly, pähimli iýmitlenmekligi guramaga we başgalar boýunça çäreleri işläp taýýarlamaga we ornaşdyrmaga gönükdirilýär.

Zähmet gigiýenasy amaly ulanylyş babaty hökmünde esasan hem zähmetiň arassaçylyk-gigiýeniki şertlerini öwrenmeklige we önümçilik gurşawyny (tehnologiki hadysanyň häsiýetini, önümçilik hadysalarynyň mehanizasiýa-laşdyrylyş derejesini, önümçilik abzallarynyň we gurallarynyň ýagdaýyny) gigiýeniki taýdan bahalandyrmaga, keselçiligi we şikeslenmäni peseltmäge, önümçilikdäki hünär bilen baglanyşykly zyýanlaryň we hünär bilen baglanyşykly keselleriň önüni almaga, eneleriň we ýetginjekleriň zähmetiniň arassaçylyk şertlerine gözegçilige we başgalara gönükdirilýär.

Çagalar we ýetginjekler gigiýenasy amaly ulanylyş babaty hökmünde çaga ilatynyň arassaçylyk ýagdaýyny yzygiderli we çuňňur öwrenmeklige, çagalaryň we ýetginjekleriň kadaly fiziki ösüş şertlerini üpjün etmäge, mekdep partalaryny, okuw gollanmalaryny, çaga mebelleri, oýnawaçlaryny taýýarlanylanda we okadylyş şertlerinde, mekdep okuwçylarynyň düzgünlerinde, pedagogiki hadysada, mekdeplerde we başga çagalar edaralarynda fiziki taýdan terbiýelemekde, çagalaryň tomusky dynç alyşlaryny guramakda arassaçylyk gigiýeniki düzgünleriň we kadalaryň ýerini ýetirilişiniň gözegçiligine, olaryň fiziki ösüşini, saglyk ýagdaýyny, keselçiligini öwrenmeklige we keselleriň çagalaryň arasynda ýaýramaklygynyň önüni almaklyga we başgalara gönükdirilýär.

Keselleriň ýaýramagyna garşy göreş saglygy goraýyş guramalarynyň işinde wajyp orny eýeleýär. Amalda keselleriň ýaýramagyna garşy ähli çäreler epidemiologiki ýagdaýy çuňňur öwrenmeklige, bassilla göterijileri ýüze çykarmaklyga, ýokanç keselleriň döremegini duýdurmaklyga, ýokanç keselleri ýüze çykarmaklyga, ýokanç keselleriň ýaýrymagynyň önüni almaga, ýokançly ojaklara gözegçiligi ýola goýmaga, ýokanç keselli näsaglary çetleşdirmäge, ýokanç keselleri we ojaklary ýok etmäge, ilatda ýokanç keselleri kabul etmezligi döretmäge, ilatyň umumy we ýokanç keselçiligini öwrenmeklige, ony peseltmek boýunça çäreleri guramaga we başgalara gönükdirilen işleriň seljermesine esaslanyp guralýar.

Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş hyzmatlarynyň guralyşynyň umumy ýörelgeleri.

1. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy çäreler ulgamynyň döwlet häsiýetliligi. Bu döwletde geçirilýän we ilatyň saglyk ýagdaýyna täsir etjek islendik sosial we halk hojalyk çäresiniň, arassaçylyk gullugynyň işjeň gatnaşmagynda amala aşyrylýanlygynda ýüze çykýar.

Arassaçylyk gözegçiliginiň ähli ulgamy döwlet häsiýetini göterýär. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş hyzmatlary esasan döwlet býujetiniň serişdeleriniň hasabyna üpjün edilýär. Ylmy taýdan öwrenmeklik esasynda işlenilip

taýýarlanylýan gigiýeniki hem-de arassaçylyk kadalary we düzgünleri ähli pudaklar, guramalar we edaralar üçin hökmany talap hökmünde durmuşa ornaşdyrylýar.

2. Geçirilýän arassaçylyk-öňüni alyş we keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleriň ylmy-meýilleşdirilen esaslary. Ähli arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş işi institutlar hem-de barlaghanalar tarapyndan jikme-jik öwrenilip we ylmy taýdan işläp taýýarlanylýp, bolup geçýän demografiki, arassaçylyk-gigiýeniki we epidemiologiki hadysalaryň aýratynlyklaryny hasaba almak bilen meýilleşdirilen esasyda guralýar. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş hyzmatlaryny guramagyň meýilleşdirilen esaslary, saglygy goraýyş edaralarynyň güýjini diňe bir arassaçylygyň bozulmalaryndan üstün çykmaga däl, eýsem aýratyn hem wajyp, ýokanç we beýleki keselleriň öňüni almak, şeýle hem önümçilikde we durmuşa dürli zyýanlary duýdurmak boýunça çäreleri meýilleşdirip geçirmeklige tygşyly gönükdirmäge ýardam edýär.

Meýilleşdiriş ýörelgesi arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş işiniň ähli pudaklaryndan eriş-argaç bolup geçýär. Muňa ýokanç kesellere garşy öňüni alyş sanjymalaryny, işçileriň, ýetginjekleriň, aýallaryň saglygy goraýyş gözden geçirmelerini guramagy, ilatyň sagaldyş gözegçiligi bilen gurşalyp alynmagyny, bakteriýa we gelmint göterijileri ýüze çykarmak üçin ilatyň köpçilikleýin barlaglaryny meýilleşdirmek, arassaçylyk işiniň hünärmenlerini meýilleşdirip taýýarlamak we başga sagaldyş çärelerini toplumlaýyn guramak degişlidir.

3. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleriň bitewiligi. Bu ýörelgäniň aýratynlygy bolup, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň, aýratyn ýokançly odaklary ýok etmek boýunça gayragoýulmasyz, keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleri amala aşyrmak bilen bir hatarda, ähli ilatyň saglygyny goramaga we berkitmäge gönükdirilen arassaçylyk, sagaldyş we öňüni alyş çärelerini hem guramagy we giňden geçirmegi durýar. Ilaty ýokary hilli içilýän suw bilen üpjün etmek, suw çeşmelerini we atmosfera howasyny arassaçylyk taýdan goramak, zähmet we durmuş şertlerini, çagalaryň we ýetginjekleriň fiziki taýdan ösüşini gowulandyrmak barada elmydama alada etmek, amala iýmitlenmekligiň fiziologiki kadalaryny girizmek – bularyň hemmesi saglygy goraýyş guramalarynyň arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy işiniň mazmunyny düzýär.

Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleriň bitewiligi, ilata saglygy goraýyş hyzmatyny etmegiň has netijeli bolmagyny üpjün edýär.

4. Duýduryjy we gündelik arassaçylyk gözegçiliginiň bitewiligi. Duýduryjy we gündelik arassaçylyk gözegçiligi, arassaçylyk gullugynyň hökmany funksiýasy bolup durýar we ýurduň ähli etraplarynda döredilen toplumlaýyn, bitewi arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edaralary tarapyndan amala aşyrylýar.

5. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş çäreleriniň şäherde we oba ýerlerinde guralaşynyň birligi. Halkyň saglygyny goramak baradaky gyzyklanmalar, şäher we oba ýerlerinde arassaçylyk gullugy ugrunyň, mazmununyň we amaly iş usullarynyň birligini üpjün etmegi talap edýär. Önümçilik we durmuş aýratynlyklaryny göz önünde tutmak bilen arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy işde, bu ýörelge has hem uly ähmiýete eýe bolýar.

Oba gigiýenasy meselelerine uly üns berilýär. Oba hojalyk maşynlaryna gigiýeniki taýdan baha bermek, himiki dökünleri barlap görmek, şikeslenmeleriniň önüni almak ýaly soraglar ylmy taýdan işlenilip taýýarlanylýar.

Şäherlerdäki we oba ýerlerindäki arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleriň özara ylalaşygy, arassaçylyk gullugynyň wajyp guramaçylyk esaslarynyň biri bolup durýar.

6. Arassaçylyk-önüni alyş we keselleriň ýaýramagyna garşy işi dolandyrmaklygyň bitewiligi. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň ýerli guramalary özleriniň funksiýalaryny amala aşyranlarynda döredijilikli başlangyçlary giňden ýüze çykarýarlar. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleriň netijeliligi, hyzmat edilýän meýdan çägendäki ilatyň arassaçylyk ýagdaýynyň aýratynlyklarynyň hasaba alnyşyna uly derejede bagly bolýar. Bu babatda ýerli arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edaralarynyň döredijilik mümkinçilikleri çäklendirilen däldir, şunuň bilen birlikde bolsa arassaçylyk we keselleriň ýaýramazlyk abadançylygy ugrundaky göreş köp maglumatlary we bilimlari talap edýär.

Ýokançlar bilen göreşde, aýratyn hem olary ýok etmek boýunça meseleler çözülende döwletiň bähbidi göz önünde tutulmalydyr. Bu guramaçylyk ýörelgesiniň dogrulygynyň aýdyň subutnamasy bolup ýurtda gyrgyn, mergi, mama keselllerini, garahassalygy, ýiti ysmaz keselini, drakunkulýozy ýok etmek amaly hyzmat edýär. Ýokanç keselleri ýok etmek boýunça maksada gönükdirilen iş, ýurduň çäginde arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy çärelere ýolbaşçylygyň bitewiligini üpjün etmegi talap edýär. Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi Döwlet arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş hyzmatlaryny guramagyň we onuň iş usullarynyň esasy ugurlaryny hem-de anyk ýollaryny kesgitleýär.

7. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleri geçirmekde ähli saglygy goraýyş guramalarynyň gatnaşmagy. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy işi guramagyň öndebaryjy ýörelgeleriniň biri bolup, bu çärelerde diňe bir arassaçylyk gullugy guramalarynyň däl, eýsem ähli saglygy goraýyş edaralarynyň gatnaşmagy durýar. Maşgala lukmanlarynyň we maşgala şepagat uýalarynyň, başga lukman-hünärmenler we arassaçylyk lukmanlary (epidemiologlar) bilen sazlaşykly işlemekleri, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edaralarynyň hemme ýerlerdäki meýilleşdirilen bilelikdäki işleri, ilata keselleriň önüni alyş we lukmançylyk hyzmatlaryny etmekdäki üstünlikleriň girewi bolup durýar.

8. Ilatyň köpçülikleýin arassaçylyk-sagaldyş çärelerine gatnaşmaklygy we arassaçylygyň wagyz-nesihaty. Saglygy goraýyş guramalarynyň arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy işiniň wajyp guramaçylyk ýörelgesi bolup, ilatyň arassaçylyk-sagaldyş we keselleriň önüni alyş işlerine gatnaşmagy durýar. Ilatyň bu işe gatnaşmagy dürli-dürli bolup biler: saglygy goraýyş edaralaryndaky jemgyýetçilik maslahatlary, saglygy goraýyş toparlary we başgalar.

Duýduryjy we gündelik arassaçylyk gözegçiligi. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy duýduryjy we gündelik arassaçylyk gözegçiligini amala aşyrýar. Duýduryjy arassaçylyk gözegçiligi, arassaçylyk işiniň ähli pudaklary boýunça kommunal-ýaşaýyş, jemgyýetçilik, teatral-medeni edaralarynyň,

şypahanalaryň, okuw jaýlarynyň, çaga edaralarynyň, bedenterbiýe-sport desgalarynyň, önümçilik kärhanalarynyň, önümçilik sehleriniň taslamalaşdyrylyşynda, gurluşygynda, abatlaýyş işlerinde, agregatlary täzedan abzallaşdyrylanda, önümçiligiň tehnologiýasy üýtgedilende ýa-da täze önümçilik hadysalary, stanoklary işe girizilende we başgalarda, şeýle hem ilatly ýerler meýilleşdirilende, gurluşygynda we abadanlaşdyrylanda arassaçylyk-gigiýeniki kadalaryň we düzgünleriň ýerine ýetirilişine geçirilýär.

Duýduryjy arassaçylyk gözegçiligi şu aşakdaky elementleri öz içine alýar:

- ähli taslamalaşdyrylýan, gurulýan ýa-da abatlaýyş işleri geçirilýän desgalary hasaba almak;
- gurluşyga bölünip berilýän ýeri ylalaşmak;
- desganyň gurluşygynyň taslamasyna seretmek, ylalaşmak, gigiýeniki netije çykarmak we tassyklamak;
- tassyklanan taslama laýyklykda gurluşygyň gidişine yzygiderli arassaçylyk gözegçiligini geçirmek;
- gurulan desgany kabul etmek.

Duýduryjy arassaçylyk gözegçiligi atmosfera howasyny, suw howdanlaryny, suw üpjünçiligini we topragy goramak boýunça alnyp barylýar we:

- atmosfera howasyny (suw çeşmelerini, topragy) hapalaýan ähli kärhanalary, agregatlary we başga senagat we durmuş çeşmelerini doly hasaba almak;
- arassaçylyk ýagdaýyna stasionar nokatlarynda yzygiderli barlamhana gözegçiligini guramak we geçirmek;
- atmosfera howasynyň (suw howdanlarynyň, suw çeşmeleriniň, topragyň) arassaçylyk ýagdaýyny we olaryň ilatyň keselçiligine edýän täsirini yzygiderli meýilleşdirip öwrenmek;
- arassalaýyş tehnikasynyň täze, ýerlikli görnüşlerini işläp taýýarlamak, olaryň barlagyny geçirmek;
- hapalanmagy duýdurmak we ýok etmek boýunça arassaçylyk meselelerini işläp taýýarlamak; ministrliklere, pudaklara we başga hojalyk guramalaryna atmosfera howasyny (suw howdanlaryny, suw çeşmelerini, topragy) goramak çärelerini geçirmek boýunça sagaldyş çäreleriniň meýilnama-meselelerini talap etmegi özünde jemleýär.

Duýduryjy arassaçylyk gözegçiligi ähli senagat, iýmit önümlerine, matalara, sabyna, mekdep partalaryna, çaga mebellere, oýnawaçlara, reňkleýji maddalara we başgalara, bozulmalary ilatyň saglyk ýagdaýyna amatsyz täsir edýän arassaçylyk-gigiýeniki kadalaryny we düzgünlerini kesgitleýär. Himiýanyň ösmegi we himiki önümçiligiň ýokarlanmagy, dürli önümleriň çykarylmalygynyň artmagy bilen baglylykda, täze himiki çig mallara we materiallara gigiýeniki taýdan baha bermek we döwlet standartlaryny kesgitlemek aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Duýduryjy arassaçylyk gözegçiligi: ähli lukmançylyk biologiki preparatlaryna (janly we öldürilen waksinalar, bakteriofaglar, anatoksinler, kolibakterinler, antifaginler, ähli antibiotikler, lýuminesirleýji antitelalar, allergenler, fibrinolizin we başg.); ähli preparatlaryň gözegçilik edilýän esasy häsiýetlerine, olaryň bildirilýän talaplara laýyk gelşine, preparatyň daşky görnüşine, onuň fiziki, fiziki-himiki häsiýetlerine (reňki, ysy, tagamy, ereýjiligi, çyglylygy we ş.m.); her preparat üçin

hususy häsiýetleri kesgitlemeklige (täze waksinalar üçin janly mikrobodenleriň mukdary, janly wirus waksinalary üçin olaryň goýulugy we başg.); arassalygyny, mümkin bolan netijeliligini (işjeňligini), maksimal zyýansyzlygyny kesgitlemeklige geçirilýär.

Arassaýlyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň gündelik arassaýlyk gözegçiligi arassaýlyk işiniň ähli pudaklary boýunça geçirilýär.

Gündelik arassaýlyk gözegçiliginiň mazmunyna esasan hem:

- zähmetiň (çagalary terbiýelemegiň, okatmaklygyň) arassaýlyk-gigiýeniki şertlerini öwrenmek we önümçilik gurşawyna (tehnologiki hadysalaryň mehanizasiýalaşdyrylyş derejesi, önümçilik abzallarynyň we gurallarynyň ýagdaýyna, arassaýlyk-tehniki taýdan üpjünçiligine we ş.m.) gigiýeniki taýdan baha bermek;
- kärhanalaryň, hojalyk desgalarynyň, okuw jaýlarynyň, çaga edaralarynyň, önümçilik, ýaşayş we jemgiýetçilik medeni-durmuş jaýlarynyň arassaýlyk ýagdaýyna we olarda arassaýlyk kadalarynyň we düzgünleriniň ýerine ýetirilişine yzygiderli barlaghana we gündelik gözegçiligini amala aşyrmak;
- şol ýa-da başga arassaýlyk taýdan zyýanlary ýüze çykarmak, olary ýok etmek ýa-da düzetmek we soňlugy bilen önüni almak boýunça çäreler bilen üpjün etmek, şeýle hem desgalaryň arassaýlyk ýagdaýyny gowulandyrmak boýunça çäreleri tapmak we amala aşyrmak;
- işçileriň, gullukçylaryň, ýetginjekleriň we çagalaryň keselçiligini öwrenmek, keselleriň, şikesleriň, hünär zäherlenmeleriniň, keselleriniň önüni almak boýunça çäreleri geçirmek;
- barlaglary guramak we geçirilişine gözegçilik etmek, ýetginjekleriň we aýallaryň zähmetine dahylly kanunlary berk berjaý etmek;
- çagalaryň hem-de ýetginjekleriň fiziologiki talaplaryna doly laýyk gelýän we olaryň saglygyny berkidýän kadaly fiziki ösüş şertlerini yzygiderli we çuňňur öwrenmegi üpjün etmek;
- okadylyşda gigiýeniki şertleriň, mekdep okuwçylarynyň we başga edarlardaky çagalaryň gün tertibiniň ýerine ýetirilişine gözekçilik etmek;
- howa gurşawyny, suw howdanlaryny, topragy gigiýeniki taýdan öwrenmek we ýagdaýyna gözegçilik etmek;
- serhedi arassaýlyk taýdan goramak;
- iýmit önümlerini öňdürilende, başga ýere geçirilende, saklanylanda we goýberilende arassaýlyk-gigiýeniki kadalaryň berjaý edilişini üpjün etmek;
- ilatyň pähimli iýmitlenmegi boýunça çäreleri işläp taýýarlamak we ornaşdyrmak;
- kärhanalaryň işiniň arassaýlyk medeniýetini ýokarlandyrmak boýunça çäreler toplumyny guramak we geçirmek;
- toplumlaýyn meýilnamada, şertnamada göz önünde tutulan sagaldyş çäreleriniň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek we bu çäreleriň netijeliligini öwrenmek, arassaýlyk-gigiýeniki kadalara laýyklykda sagaldyş çäreleriniň meýilleşdirilen meselelerini işläp taýýarlamak we başgalar degişlidir.

Gündelik arassaýlyk gözegçiliginiň sanalyp geçilen elementleri arassaýlyk lukmanynyň guramaçylyk işine aýratyn uly orun berilýändigini görkezýär. Gündelik

arassaýlyk gözegçiligi toplumlaýyň, meýilleşdirilen we maksada gönükdirilen bolmalydyr. Gündelik arassaýlyk gözegçiliginiň toplumlaýynlygy, onuň arassaýlyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edarasynyň ähli hünärmenleri - zähmet gigiýenasy, kommunal we iýmit gigiýenasy, çagalar we ýetginjekler gigiýenasy boýunça arassaýlyk lukmanlary, epidemiologlar, toksikologlar, parazitologlar, radiologlar we başga köp hünärmenleriň, olaryň kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň işgärleri bilen bilelikdäki barlaglarynda amala aşyrylýandygyny aňladýar.

Gündelik arassaýlyk gözegçiliginiň meýilleşdirilmegi diýleninde diňe bir desgalaryň arassaýlyk barlaglarynyň yzygiderli geçirilmegine, arassaýlyk düzgün bozulmalarynyň ýüze çykarylyşyna we olaryň tiz düzedilmegini üpjün etmektige däl, eýsem kesgitli ýagdaýy jikme-jik öwrenmek esasynda öňünden göz öňünde tutulan, arassaýlyk we keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleriň ähli jeminiň amala aşyrylyşyna düşünilýär. Gündelik arassaýlyk gözegçiliginiň maksada gönükdirilenligi arassaýlyk-gigiýeniki talaplardan gelip çykýar.

Häzirki döwürde Türkmenistanda ilata arassaýlyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş hyzmatlarynyň guralyşy. Senagatda, oba hojalygynda we durmuşda täze tehnologiýa hadysalaryň we enjamlaryň girizilmegi, himiýanyň depginli ulanylmagy, adamyň ýaşaýan gurşawyna täze fiziki we biologiki faktorlaryň girizilmegi bilen baglanyşykly bolan, halk hojalygynyň ähli pudaklaryny hemme taraplaýyn ösdürmek boýunça wajyp meseleleriň durmuşa ornaşdyrylmagy, arassaýlyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň iş öwürsini giňeldýär we döwlet arassaýlyk gözegçiligi babatynda onuň işiniň möçberini artdyrýar. Şu şertlerde biziň ýurdumyzda arassaýlyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş işiniň mundan beýläkde ösmeginiň we berkemeginiň esasy bolup, Türkmenistanyň Prezidentiniň 1998 ýylyň Baýdak aýynyň 27 çykaran 3607 belgili Karary bilen, öňki Döwlet sanitar-epidemiologiki gullugynyň derejine, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň Döwlet arassaýlyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugyny (DA we KÝGGG) döretmegi durýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýokarda görkezilen Karary bilen Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň “Döwlet arassaýlyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy baradaky” düzgünnamasy, Döwlet arassaýlyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň gurluşy, onuň edaralarynyň we wezipe tertibiniň sanawy, şeýle hem “Türkmenistanda önümleriň arassalyk güwänamasy hakyndaky” düzgünnamasy tassyklanyldy.

Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň Döwlet arassaýlyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy baradaky düzgünnamasynda, Döwlet arassaýlyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy guramalarynyň we edaralarynyň wezipeleri, ýerine ýetirýän işleri hem-de hukuklary kesgitlenilýär.

Düzgünnama laýyklykda – Döwlet arassaýlyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy, ilatyň arassaýlyk we keselleriň ýaýramazlygy babatda abadançylygyny üpjün edýän, önümlere arassalyk babatda güwä geçýän hem-de Türkmenistanyň arassaýlyk kanunlarynyň berjaý edilişine döwlet gözegçiligini amala aşyran gurama bolup durýar. DA we KÝGGG öz ygtyýarlygynyň çäklerinde,

döwlet dolandyryş we öz-özünü dolandyryş edaralarynyň, haýsy pudaga we eýeçiliginiň görnüşlerine degişlidigine garamazdan kärhanalaryň, edaralaryň hem-de guramalaryň, wezipeli adamlaryň we raýatlaryň ýerine ýetirmegi üçin hökmany bolan çözgütleri kabul edýär.

Döwlet arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy öz işinde Türkmenistanyň Konstitusiýasyny, Türkmenistanyň kanunlaryny we Türkmenistanyň Mejlisiniň beýleki namalaryny, Türkmenistanyň Prezidentiniň namalaryny, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň çözgütlerini, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň kadalaşdyryjy resminamalaryny hem-de DA we KÝGGG baradaky düzgünnamany goldanýar.

DA we KÝGGG esasy wezipeleri:

- Türkmenistanyň Prezidentiniň “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny durmuşa geçirmek;
- arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş işiniň guralyşyny kämilleşdirmek we netijeliligini ýokarlandyrmak;
- adamyň saglygy üçin howp döredip biljek önümleri arassalyk taýdan kadalaşdyrmagy we olara arassalyk güwänamalaryny bermegi amala aşyrmak;
- döwlet arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy gözegçiligini amala aşyrmak;
- adamyň saglygyna täsir edýän howply we zyýanly täsirleriň önüni alamak, olary ýüze çykarmak hem-de ýok etmek;
- ýokanç, köpçülikleýin keselleriň we adamlaryň zäherlenmeleriniň ýaýramagynyň önüni almak hem-de ony ýok etmek baradaky gyssagly çäreleri guramak, şeýle hem olaryň ýüze çykmagynyň sebäplerini anyklamak we seljermek;
- ýokanç keselleriň ýüze çykýan odaklarynda ýokançsyzlandyрма, dezaktiwasion we beýleki çäreleri geçirmek.

DA we KÝGGG öz önünde durýan wezipelere laýyklykda şu aşakdaky işleri ýerine ýetirýär:

- ýokanç, parazitlar, hünär bilen baglanyşykly we köpçülikleýin ýokanç däl keselleriň önüni almak we olary ýok etmek baradaky arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleri guraýar hem-de geçirýär;
- Türkmenistanyň meýdan çäginde karantin we beýleki ýokanç keselleriň getirilmeginde hem-de ýaýradylmagyndan, saglyk üçin howply azyk önümleriniň hem-de sarp edilýän zatlaryň getirilmegi taýdan goramak baradaky çäreleri amala aşyrýar;
- Türkmenistanyň çäginde ilatyň ýaşamagynyň we hojalyk işini ýöretmeginiň aýratyn şertlerini hem-de düzgünlerini girizmek we ýatyrmak baradaky teklipleri bellenen tertipde girizýär;
- ýerli häkimiýet edaralary bilen bilelikde köçeleri, howlulary, medeni aň-bilim edaralaryny, stadionlary we raýatlaryň köpçülikleýin barýan beýleki ýerlerini saklamakda arassaçylyk kadalarynyň berjaý edilmegini üpjün edýär;
- adamyň saglygy üçin howply önümleriň arassalyk babatda güwä geçilmegini amala aşyrýar;

- döwlet arassaçylyk gözegçiligini guramaga bildirilýän ýeke täk talaplary kesgitleýär;
- arassaçylyk kadalaryny we düzgünlerini işläp taýýarlamagy guraýar hem-de tassyklaýar, olaryň berjaý edilişine gözegçiligi üpjün edýär;
- radiologiki, radiohimiki we fiziko-himiki seljermeleri geçirmek bilen, öňdürilýän hem-de ýerlenilýän azyk önümleriniň hiline gözegçiligi üpjün edýär;
- lukmançylyk immuno-biologiki preparatlaryna bolan islegi kesgitleýär we olaryň getirilmegini, öňdürilmegini üpjün edýär;
- beýleki ministrlikleriň garamagyndaky desgalarda arassaçylyk gözegçiligi hakynda düzgünnamalary ylalaşýar;
- ýokanç, parazitlar, hünär bilen baglanyşykly we köpçülikleýin ýokanç däl keselleriň hem-de ilatyň zäherlenmeleriniň döwlet tarapyndan hasaba alynmagyny üpjün edýär;
- Türkmenistanda ulanylýan arassaçylyk kanunlaryny kämilleşdirmek baradaky teklipleri taýýarlaýar;
- ilatyň arassaçylyk we keselleriň ýaýramazlyk abadançylygyna degişli meseleler boýunça halkara hyzmatdaşlygyny amala aşyrýar;

DA we KÝGGG hukuklary:

- çig malyň, materiallaryň, önümleriň täze görnüşlerini, olary taýýarlamagyň tehnologiýalaryny, azyklyk çig malyny, azyk önümlerini öňdurmegi, ulanmagy hem-de ýerlemegi, olar adamlaryň ömri we saglygy üçin howply diýlip ykrar edilen halatynda gadagan etmäge;
- arassaçylyk kadalarynyň we arassaçylyk düzgünleriniň bozulmalary düzedilýänçä işläp gelýän binalary, toplumlary we desgalary ulanmagy, şeýle hem işleriň we tehnologik hadysalaryň aýry-aýry görnüşlerini geçirmegi gadagan etmäge ýa-da togtatmaga;
- arassaçylyk hukuk düzgünleriniň bozulmalary hakyndaky işlere garamaga, administratiw temmeleri bermäge, materiallary jenaýat işlerini gozgamak üçin derňew edaralaryna geçirmäge;
- arassaçylyk kanunlarynyň talaplaryny berjaý etmek meseleleri boýunça ministrlikleriň we pudaklaryň, kärhanalaryň, edaralaryň hem-de guramalaryň ýolbaşçylaryny diňlemäge;
- ministrliklerden, pudaklardan, kärhanalardan, edaralardan we guramalardan ilatyň arassaçylyk we keselleriň ýaýramazlyk abadançylygy babatdaky wezipeleri ýerine ýetirmek üçin zerur bolan habar-maglumatlary bermegi talap etmäge;
- arassaçylyk kanunlarynyň berjaý edilişini barlamak maksady bilen gije-gündiziň islendik wagtynda işläp gelýän desgalara päsgelçiliksiz barmaga hem-de olaryň barlagyny geçirmäge;
- eýeçiliginiň görnüşlerine garamazdan, ylmy-kliniki merkezlere, ýokary okuw mekdeplerine, beýleki edaralara we guramalara ýörite seljermeleri geçirmegi tabşyrmaga;
- edara görnüşdäki taraplara we şahsy adamlara tölegli hyzmatlary etmäge hukugy bardyr.

DA we KÝGGG Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipä bellenilýän başlyk ýolbaşçylyk edýär.

DA we KÝGGG we onuň garamagyndaky edaralar, edara görnüşindäki tarap bolup durýarlar, olaryň Türkmenistanyň Döwlet gerbi şekillendirilen hem-de öz ady ýazylan möhüri bardyr.

DA we KÝGGG guramalar we edaralar ulgamynyň düzümine Merkezi aparat (ýolbaşçylyk we bölümler: döwlet arassaçylyk gözegçiligi we radiasiýa gijiyenasy; önümleriň arassalyk güwänamasy; epidemiologiki gözegçiligi we parazitologiýa; aýratyn howply we karantin ýokançlar; maliýe-ykdysady we başg.), welaýatlar, Aşgabat şäheri we etraplar boýunça arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gulluklary girýärler.

DA we KÝGGG esasy edarasy bolup arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edarasy (A we KÝGGGE) durýar. 1998 ýylda Türkmenistanyň saglygy goraýyş ulgamynda 65 gowrak arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edarasy hasap edildi.

Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edaralarynyň wezipe tertibiniň düzümi, Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň 1988 ýylyň Gurbansoltan aýynyň 27-däki 133 belgili buýrugy bilen kadalaşdyrylýar.

Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edaralarynyň ähli kysymly hyzmat edilýän meýdanyň ilat sanyna baglylykda derejelere bölünýär (tabl. 60).

Tablisa 60

Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edaralarynyň kysymly we derejeleri

A we KÝGGGE	Ilatyň sanyna baglylykdaky derejeleri, müň ilata		
	I	II	III
Etrap	50-80	20-50	20 çenli
Şäher	200 ýokary	150-200	80-150
Welaýat	1 mln. ýokary	500 müň – 1 mln	500 müňe çenli

Ähli A we KÝGGG edaralaryň guramaçylyk taýdan birmeňzeş düzümi bolup (bölümleriň, toparlaryň sany), ýöne olaryň haýsy kysyma we derejä degişlidigine laýyklykda wezipe tertibinde we düzümleriň böleklerinde käbir tapawutlar bolýar.

Her bir A we KÝGGG edarasy üçin şu aşakdaky esasy düzümleriň bölekleri hökmanydyr:

- arassaçylyk-gijiyeniki, düzümine ýöriteleşdirilen operariý bölümleri girýän (şäherleriň, welaýatlaryň A we KÝGGG) we arassaçylyk-gijiyeniki barlaghana;

- epidemiologiki, operativ bölümleri bilen – keselleriň ýaýramagyna garşy, parazitologiki, aýratyn howply ýokançlar (welaýat A we KÝGGG) we ýokançsyzlandyрма (etrap A we KÝGGG), şeýle hem bakteriologiki barlaghana (welaýat A we KÝGGG wirusologiki we aýratyn howply ýokançlar boýunça barlaghana);
- ýokançsyzlandyрма (şäher, welaýat A we KÝGGG özbaşdak bölüm hökmünde işleýär).

Welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň A we KÝGGG düzümine ýokarda görkezilenlerden başga maglumatçylyk-seljeriş bölegi hem girýär.

A we KÝGGG esasy wezipelerini kadalaşdyrmak hem Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň ýokarda agzalan buýrugynda göz önünde tutulýar.

A we KÝGGG esasy hünärmenleri bolup arassaçylyk lukmanlary, epidemiologlar we olaryň kömekçileri durýar. Olardan başga-da A we KÝGGG inženerler, zoologlar, entomologlar, tehnikler we kömekçi işgärler işleýärler.

A we KÝGGG edaralarynyň esasy wezipeleri, işiniň mazmuny we görnüşleri, şeýle hem wezipeli adamlarynyň hukuklary we borçlary Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň olar hakyndaky buýruklary we düzgünleri bilen kadalaşdyrylýar.

DA we KÝGGG hakyndaky düzgünnama laýyklykda A we KÝGGG edarasynyň esasy işleri bolup, döwlet arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy gözegçiligi geçirmek we önümlere arassalyk taýdan güwänama bermek durýar.

Döwlet arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy gözegçiligiň esasy wezipesi bolup, daşky gurşawyň (suw howdanlarynyň, topragyň, atmosfera howasynyň) hapalanmagynyň önüni almaklyga we ýok etmektige, zähmet, okuw, ýaşaýyş we dynç alyş şertlerini sagatlaşdyrmaga gönükdirilen arassaçylyk-gigiýeniki we arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleriň geçirilişine, şeýle hem keselleriň önüni almaklyga we olary azaltmaklyga gönükdirilen çäreleriň guralysyna we geçirilişine gözegçiligi amala aşyrmaklyk durýar.

DA we KÝGGG guramalary hem-de edaralary, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleriň geçirilişine we ministlikler, pudaklar, kärhanalar, edaralar hem-de guramalar (haýsy pudaga ýa-da eýeçiligiň görnüşine degişliligine garamazdan), wezipeli adamlar we raýatlar tarapyndan arassaçylyk-gigiýeniki, arassaçylyk - keselleriň ýaýramagyna garşy düzgünleriň hem-de kadalaryň berjaý edilişine, döwlet arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy gözegçiligini duýdurjy we gündelik arassaçylyk gözegçiligi görnüşinde alyp barýarlar.

Türkmenistanda önümleriň arassalyk güwänamasy hakyndaky Düzgünnama laýyklykda - arassalyk güwänamasy DA we KÝGGG we onuň garamagyndaky edaralar tarapyndan, bellenen talaplara laýyk gelýän önümleri öndürmek (getirmek) üçin berilýän ygtyýarnama bolup durýar we önümleriň adamyň saglygy üçin howpsuzlygynyň resmi taýdan ykrar edilmesi bolup hyzmat edýär.

Bu Düzgünnamada DA we KÝGGG hem-de onuň garamagyndaky edaralaryň önümlere arassalyk güwänamasyny bermeginiň tertibi kesgitlenilýär.

Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň wezipeli adamlarynyň hukuklary we borçlary. Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy

göreş gullugyna berkidilýän wezipeleri doly derejede ýerine ýetirmek üçin, onuň esasy edarasy bolan A we KÝGGG edarasyna umumy döwlet ähmiýetli giň hukuklar berilendir. Arassaçylyk kanunyna laýyklykda bu hukuklara, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň dürli basgançaklarynda – etrap A we KÝGGG başlap, DA we KÝGGG merkezi apparatyna çenli işleýän ýolbaşçylar we kesgitli hünärmenler eýedirler. Ýokarda DA we KÝGGG berilen hukuklar beýan edilipdi. Şu ýerde bolsa arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edaralarynda işleýän arassaçylyk lukmanlarynyň, epidemiologlaryň hem-de olaryň kömekçileriniň hukuklary getirilýär.

Arassaçylyk lukmanlaryna we epidemiologlara şeýle hukuklar berilýär:

- önümçiligiň ýa-da ýerine ýetirýän işiniň aýratynlyklary bilen baglylykda, ýokanç keselleriň ýaýramagynyň çeşmesi bolup biljek bakteriýa göterejileri wagtlaýyn işden aýyrmaklyga;
- daşky gurşap alan adamlar üçin howply bolan ýokanç keselli näsagy hökmany suratda hassahana ýerleşdirmegi talap etmäge;
- ýokanç keselli näsaglar bilen galtaşan adamy karantin etmäge;
- ýokanç keselleriň ýaýramak howpuny döredýän näsagyň peýdalanan zatlaryny we onuň bolan jaýyny hem-de ony gurşap alan meýdany hökmany ýokançsyzlandyma geçirmekligi talap etmäge;
- tassyklanýan görnüşde gulluk şahadatnamasyny görkezmek bilen gije-gündiziň islendik wagtynda gözegçilik edilýän desgalary baryp görmäge we ýüze çykarylan arassaçylyk bozulmalaryny düzetmek hakynda görkezme bermäge;
- desganyň arassaçylyk we epidemiologiki ýagdaýyny bilmek üçin wezipeli adamlardan we aýratyn raýatlardan maglumatlary we resminamalary talap etmäge;
- barlaghana seljermesi we gigiýeniki seljermek üçin iýmit önümleriniň, önümleriň we materiallaryň bölegini nusgalyk üçin almaga, şeýle hem iýmit önümleriniň synagyny geçirmäge.

Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edaralarynda işleýän arassaçylyk lukmanlarynyň we epidemiologlaryň kömekçileriniň:

- ýokanç keselleriň ýaýramak howpuny döredýän näsagyň peýdalanan zatlaryny, onuň bolan jaýyny hem-de ony gurşap alan meýdany hökmany ýokançsyzlandyрма geçirmekligi talap etmäge;
- tassyklanýan görnüşdäki gulluk şahadatnamasyny görkezmek bilen gije-gündiziň islendik wagtynda gözegçilik edilýän desgalary baryp görmäge we ýüze çykarylan arassaçylyk bozulmalaryny düzetmek hakynda görkezme bermäge;
- desganyň arassaçylyk we epidemiologiki ýagdaýyny bilmek üçin wezipeli adamlardan we aýratyn raýatlardan maglumatlary we resminamalary talap etmäge;
- barlaghana seljermesi we gigiýeniki seljermek üçin iýmit önümleriniň, önümleriň we materiallaryň bölegini nusgalyk üçin almaga we iýmit önümleriniň synagyny geçirmäge hukuklary bardyr.

Döwlet arassaçylyk gözegçiligini amala aşyrýan A we KÝGGG edarasynyň wezipeli adamlary: degişli guramalaryň seretmegine (ilatyň arassaçylyk we keselleriň ýaýramazlyk taýdan abadançylyk ýagdaýyny we keselçiligini öwrenmek esasynda) sagaldyş çärelerini geçirmek hakynda teklipleri bermäge; edaralaryň, kärhanalaryň we guramalaryň ýolbaşçylaryna olaryň tabynlygyndaky işgärleriň arassaçylyk-gigiýeniki we keselleriň ýaýramagyna garşy düzgünleri we kadalary ýerine ýetirmeýänligi, şeýle hem keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleriň ýerine ýetirilmeyänligi hakynda habar bermeklige, bu ýolbaşçylaryň önünde günäkär adamlara temmi bermeklik hakyndaky soragy goýmaklyga; jemgyýetçilik guramalarynyň dykgatyna, günäkärlere jemgyýetçilik täsiri çärelerini görmek üçin arassaçylyk-gigiýeniki we keselleriň ýaýramagyna garşy düzgünleriň we kadalaryň bozulma delillerini ýetirmäge borçlydyrlar.

Arassaçylyk lukmanlary hem-de epidemiologlar we olaryň kömekçileri bu ähli hukuklaryny we borçlaryny administratiw-hukuk resminamalarynda – delilnamalarda we beyannamalarda resmileşdirýärler.

Arassaçylyk düzgün bozulmalary “Arassaçylyk barlagynyň delilnamasynda” (314/h görnüşi) we “Arassaçylyk-gigiýena we arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy düzgünleriň bozulmagy baradaky beýannamada” (309/h görnüşi) resmileşdirilýär. Arassaçylyk-gigiýena we arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy düzgünleriň bozulmagy baradaky beýanname, düzgün bozulma delili ýüze çykarylandan 5 günden giç bolmadyk möhletde, iki nusgada düzülýär. Olaryň biri düzgün bozulmagyna jogapkär adama gowşurylýar, beýlekisi bolsa arassaçylyk gullugynyň degişli guramasynyň ýa-da edarasynyň özünde galýar. Beýannamada arassaçylyk-gigiýena we keselleriň ýaýramagyna garşy bozulan düzgünleriň ady görkezilmelidir.

Arassaçylyk düzgünleriniň bozulmagy hakyndaky beýanname: DA we KÝGGG başlygy we onuň orunbasary, bölüm başlyklary, baş hünärmenleri; lukman barlagçylary, welaýat, etrap, şäher A we KÝGGG edaralarynyň başlyklary, bölüm müdirleri, arassaçylyk lukmanlary, epidemiologlar, parazitologlar, arassaçylyk lukmanlarynyň we epidemiologlaryň kömekçileri tarapyndan düzülip biliner.

Eger-de temmi we jemgyýetçilik täsiri ýeterliksiz hasap edilse, onda günäkär adamy, haçanda ol 16 ýaşyndan uly bolsa, arassaçylyk-gigiýeniki we arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy düzgünleri bozanlygy üçin jerime hakyndaky görkezmä laýyklykda, pul jerimesine çekmek mümkindir.

Arassaçylyk-gigiýena we arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy düzgünleriň bozulmagy üçin jerime:

- DA we KÝGGG başlygy we onuň orunbasary;
- welaýat, şäher A we KÝGGG edarasynyň başlyklary we orunbasarlary, etrap A we KÝGGG edaralarynyň başlyklary tarapyndan salynyp biliner.

Jerime salynmazýandan önürti arassaçylyk barlagyň delilnamasy, arassaçylyk-gigiýena we arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy düzgünleriň bozulmagy baradaky beýanname düzülýär we günäkär adam ýüze çykarylýar. Jerime salmak hakyndaky karar arassaçylyk düzgünleriň bozulmagynyň bolan gününden bir aýdan soň çykarylyp bilinmeýär. Jerime salmak hakyndaky karar 3 nusgada düzülýär: olaryň biri arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy

guramasynyň ýa-da edarasynyň özünde galýar; birini jerime salynýan adamyň hususy özüne ýa-da onuň işleýän kärhanasynyň, edarasynyň üstünden ýörite hat üsti bilen gowşurylýar. Kada boluşy ýaly, jerime salynanlygy hakynda, jerime salynan adamyň işleýän edarasynyň jemgyýetçilik dykgatyna ýetirmek maksady bilen, kararyň üçünji nusgasyny şol ýere goýberilýär. Jerimäni meýletin tölemeginiň möhleti jerime salynan adama karary gowşurylan gününden başlap 15 gün hasap edilýär. Wezipeli adamlar we raýatlar jerime salynanlygy hakyndaky karary alandan 10 günün dowamynda, öz ýaşaýan ýerindäki kazyýete arz edip bilýär. Görkezilen möhletde arzyň kazyýete edilmegi jerimäniň alynmagyny duruzýar. Görkezmede göz önünde tutulan tertipde salynan jerime belleninen 15 günlük möhletde meýletin tölenilmedik halatynda, dawasyz tertipde jerime salynanyň iş hakyndan tutulyp galynýar. Şu halatda degişli hat, jerime salynanlygy hakyndaky karar bilen birlikde, jerime salynanyň iş ýeriniň hasaphanasyna gönükdirilýär. Eger-de jerime salynan adam işlemeýän bolsa, onda jerimäni almaklyk, kazyýet ýerine ýetirijisi tarapyndan onuň zatlaryna gönükdirmek arkaly geçirilýär.

Jerime salmak hakyndaky karar belgilenen we möhürlenен depderçede hasaba alynýar. Zerur halatlarda A we KÝGGG wezipeli adamlarynyň, arassaçylyk-gigiýeniki we arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy düzgünleri we kararlary bozanlary jogapkärçilige çekmek boýunça prokuratura guramasynyň önünde soragy goýmaga hukugy bardyr.

A we KÝGGGE başlyklarynyň hereketi 10 günlük möhletde A we KÝGGG ýokary guramasynyň wezipeli adamlaryna arz edilip biliner. Ýöne hemme ýagdaýlarda, arz etmeklik, arz edilýän çözgüdiň ýerine ýetirilmegini saklamaýar.

Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy guramalarynyň we edaralarynyň başga guramalar bilen özara gatnaşygy. A we KÝGGG edaralary welaýatda, şäherde, etrapda arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy işiň ýolbaşçylyk we guramaçylyk merkezi bolup durýar, şonuň üçin hem ol öz işini saglygy goraýşyň ähli başga edaralary, weterinar edaralary, döwlet we jemgyýetçilik guramalary bilen ýakyn baglanyşykda we özara täsirde amala aşyrýar.

A we KÝGGG guramalarynyň we edaralarynyň ýolbaşçylary Saglygy goraýş we derman senagaty ministriniň orunbasary, ýa-da degişli meýdan çägiň saglygy goraýş müdirliginiň başlygynyň orunbasary wezipelerini eýeläp, beýleki saglygy goraýş edaralary bilen ýakyn arabaglanyşygy üpjün edýär, munuň özi bolsa ilata bejeriş – önüni alyş kömegini etmegiň islendik soraglaryny, onuň ähli tapgyrlarynda (obadan başlap, bütinlikde döwlet derejesine çenli) toplumlaýyn çözmäge mümkinçilik döredýär. Şunuň bilen A we KÝGGG saglygy goraýş ulgamynyň ähli derejesiniň aýrylmaz bölegi hökmündäki ýagdaýy bellenilýär. Arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy babatdaky amaly işi, A we KÝGGG edaralary bilen bir hatarda, kesel bejeriş – önüni alyş edaralarynyň hem alyp barýanlygy sebäpli olaryň arasyndaky gatnaşyk, A we KÝGGG döwlet arassaçylyk gözegçiligini amala aşyrýandygynda ýüze çykýar.

A we KÝGGG edaralary saglyk öýleriniň, hassahanalaryň, ýöriteleşdirilen saglygy goraýş kömegi edaralarynyň we degişli meýdan çäkde ýerleşen başga saglygy goraýş edaralarynyň arassaçylyk ýagdaýyna we keselleriň ýaýramagyna garşy iş tertibiniň üpjün edilişine gözegçilik edýär; ýokanç we hünär bilen

baglanyşykly keselli näsaglary ýüze çykarmak, şeýle näsaglary gospitallaşdyrmak we sagaldyş gözegçiligini geçirmek boýunça bejeriş edaralarynyň guraýan ähli çäreleriniň öz wagtynda we doly derejede geçirilmegine gözegçilik edýär; çetleşdirmegiň dogrylygyny we öz wagtlylygyny, ýokanç keselli näsaglaryň bejerilişiniň hilini we ýokanç ojagynda gözegçiligiň goýluşyny, ilatyň aýratyn toparlaryny keseliň önüni alyş sanjymalary bilen gurşalyp alnyş derejesiniň dolulygyny barlaýar; amaly gigiyena, epidemiologiýa we hünär patologiýasy boýunça maslahat işlerini geçirýär; ýokanç keselli näsaglary wagtynda anyklamagy üpjün etmek maksady bilen saglyk öýleri, hassahanalaryň işgärlerine usuly ýolbaşçylygy amala aşyrýar.

A we KÝGGG edaralarynyň we kesel bejeriş-önüni alyş edaralarynyň özara gatnaşygynyň ikinji aýratynlygy keselleriň önüni alyş, keselleriň ýaýramagyna garşy çäreler geçirilende elmydama özara gatnaşykdan bejeriş önüni alyş edaralarynyň iş meýilnamasy düzülende, arassaçylyk-wagyz nesihat işleri guralanda, arassaçylyk işjeňleriniň işinde gigiyeniki we keselleriň ýaýramagyna garşy ugurlylygy üpjün etmekde arassaçylyk we epidemiologiki ýagdaýy öwrenmegiň netijelerini peýdalanmaktan ybaratdyr.

Saglyk öýleriniň lukmanlarynyň arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy işi A we KÝGGG edaralarynyň ýolbaşçylygynda we gözegçiliginde amala aşyrylýar. Şu ýerde lukmanlaryň esasy wezipeleri näsaglary öz wagtynda ýüze çykarmakdan, irki döwürde anyklamakdan we ýokanç keselli näsaglary gospitallaşdyrmakdan, ýokanç keseliň mümkin bolan ojagyna, kesellänler bilen galtaşanlara, keseli başdan geçirenler we basilla göterijilere gözegçilikden ybaratdyr. Lukmanlar her bir ýokanç kesel halaty baradaky gaýra goýulmasyz habarnamany A we KÝGGG edarasynyň epidemiologyna ýollaýarlar, epidemiolog bolsa ýokanç kesel ojagynyň gaýra goýulmasyz epidemiologiki barlagyny geçirip, onuň keseliň ýaýramagy taýdan arassalanyşyny (geçiji we ahyrky ýokançsyzlandyrmasy) guraýar. Lukmanlar berkidilen meýdan çäginde ýüze çykarylan arassaçylyk düzgün bozulmalary hakynda A we KÝGGG edarasyna habar bermäge borçlydyrlar.

Lukmanlar özleriniň keselleriň ýaýramagyna garşy işinde Saglyk öýüniň ýokanç keselleri otagy bilen baglanyşyklydyrlar. Bu otaglar ýokanç keselleri anyklamagyň, bejermegiň, keseli başdan geçirenleriň we dowamly keselli näsaglaryň sagaldyş gözegçiliginiň hilini ýokarlandyrmak maksady bilen guralýar. Saglyk öýlerinde keselleriň önüni alyş çäreleri işlenilip taýýarlanylýan maşgala lukmanlarynyň we epidemiologlaryň maslahatlary geçirilýär.

A we KÝGGG edaralarynyň Oba saglyk öýi bilen baglanyşygy örän wajyp we köpdürlidir. Oba saglyk öýi bejeriş işi bilen bir hatarda, obada ähli arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy işlerini hem geçirýär. Oba saglyk öýüniň iş aýratynlyklary we onuň uly meýdanlarda giň halk köpçüligini çekmek bilen geçirýän önüni alyş işleri, A we KÝGGG edarasyndan yzygiderli ýolbaşçylygy we täsirli kömegi talap edýär.

A we KÝGGG döwlet we jemgyýetçilik guramalary bilen arabaglanyşygynyň köpdürliligi, bu gullugyň döwlet häsiýetliligini şöhlelendirýär. Ähli bar bolan we halk hojalygynda meýilleşdirilýän desgalar, okuw mekdepleri we çaga edaralary, ilatly

nokatlar, ilatyň özi şol ýa-da beýleki derejede arassaçylyk epidemiologiki taýdan öwrenmekligiň we sagaldyş täsiriniň dersi bolup durýar.

Weterinar gullugy bilen ýakyn arabaglanyşyk, iýmit arassaçylyk gözegçiligi we zoonoz ýokanç keselleriniň ýüze çykmagynyň önüni almak bilen baglanyşykly arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleri doly derejede geçirmegiň aýrylmaz şerti bolup durýar.

A we KÝGGG guramalaryna we edaralaryna, weterinar gullugy boýunça öz gezeginde weterinar gullugy tarapyndan gözegçilik edilýän haýwanlary dogry öldürmegi, eti işläp taýýarlamagy, haýwanlara ideg edýän işgärleri immunizasiýa etmegi, et kärhanalarynyň, kolbasa fabrikleriniň we başga kärhanalaryň önümleriniň saýlama-gözegçilik, arassaçylyk-bakteriologiki barlaglaryny geçirmegi guramak we geçirmek boýunça ähli çärelere, göz önünde tutulan düzgünlere gözegçilik etmek hukugy berilendir. A we KÝGGG we weterinariýa gullugynyň arabaglanyşygynyň görnüşleriniň biri bolup, epidemiologiki we epizootiki ýagdaý hakynda yzygiderli maglumatlary çalyşyp durmaklyk we zoonoz keselleri, iýmit zäherli ýokançlary bilen göreşmek we olaryň önüni almak boýunça toplumlaýyn önüni alyş arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy çärelerde özara ylalaşykly gatnaşmak durýar.

Administratiw, býujet-maliýe, işgärler we maddy-tehniki üpjünçilik taýdan pudaklaýyn tabynlagyna garamazdan arassaçylyk gözegçiligine degişli soraglar boýunça ähli ministrlkler we pudaklar üçin Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň DA we KÝGGG tarapyndan tassyklan arassaçylyk-gigiýeniki kadalary, arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy düzgünleri we görkezmeleri ýerine ýetirmek hökmanydyr.

A we KÝGGG döwlet häkimiýetiniň guramalary bilen baglanyşygy, A we KÝGGG tarapyndan sagaldyş çäreleri guralanda we geçirilende elmydama olara edilýän kömekde we goldawda, şeýle hem kesgitli guramaçylyk we operatiw çärelerde ýüze çykýar. Olaryň esasylyry bolup: arassaçylyk-gigiýeniki we arassaçylyk-epidemiologiki soraglar boýunça häkimlikleriň çözgütlerini we hökmany kararlaryny taýýarlamak; aýratyn senagat kärhanalary we dürli edaralar üçin arassaçylyk meýilnamalaryny taýýarlamak; gurşawy sagaltmak, ilatyň zähmet we durmuş şertlerini gowulandyrmak boýunça çäreleri maliýeleşdirmegiň sanawyna we administrasiýa hem-de kärdeşler arkalaşygynyň arasynda baglanyşylýan şertnamalara goşmak; arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy göreş maslahatynyň işine arassaçylyk-gigiýeniki we arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy ugurly meseleleri çözmek bilen gyzyklanýan döwlet, hojalyk we başga edaralaryň wekillerini çekmek; häkimlikleriň hemişelik toparlarynyň işine işjeň gatnaşmak; metbugatda arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy göreş hyzmatyny etmegiň guramaçylyk, usuly taraplary bilen baglanyşykly dürli soraglary şöhlelendirmek durýarlar.

Arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň ylmy-barlag edaralary bilen baglanyşygy aýratyn hem wajypdyr. Bu arabaglanyşyk olaryň ikisi üçin hem birmeňzeş zerurdyr: ylmy-barlag edarasyna amaly arassaçylyk-epidemiologiki işiniň işleglerini bilmek, A we KÝGGG edarasyna bolsa – lukmançylyk ylmynyň täze gazananlary hakynda maglumat almaga we ähli işini onuň esasynda guramak üçin zerurdyr.

Saglygy goraýyş we derman senagaty ministriginiň görkezmelerine laýyklykda A we KÝGGG edaralary lukmançylyk institutynda gigiýeniki dersler okadylanda we talyplaryň önümçilik amalynda gigiýeniki kafedralary tarapyndan peýdalanylmalydyrlar.

Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edarasynyň toplumlaýyn iş meýilnamasy. A we KÝGGG edarasynyň işlerini gündelik meýilleşdirmesiniň esasy resminamasy bolup, sagaldyş çäreleriniň toplumlaýyn ýyllyk meýilnamasy durýar. Toplumlaýyn ýyllyk meýilnamalarynda administratiw we hojalyk guramalary bilen, A we KÝGGG edarasynyň iş territoriýasyndaky sagaldyş çärelerini geçirmek boýunça işleri utgaşdyrylýar.

Toplumlaýyn meýilnamalarynda göz önünde tutulan çäreler häkimlikler tarapyndan seredilip tassyklanylmazyndan öňürti, dürli pudaklar, hojalyk we administratiw guramalary bilen ylalaşylymalydyrlar. Toplumlaýyn meýilnamalar häkimlikler tarapyndan geçirilmegi göz önünde tutulan jemgyýetçilik çäreleri bilen baglanyşdyrylýar. Şunuň bilen birlikde olaryň geçiriliş nobaty, degişli administratiw meýdan çäklerde ýerleşen desgalara hyzmat edýän A we KÝGGG edarasynyň tekliplerine laýyklykda kesgitlenilýär. Toplumlaýyn meýilnamalar düzülende olaryň maksimal derejede kesgitli bolmaklygy, möçberi boýunça azaltmaga we göz önünde tutulan çäreleriň ýerine ýetirilişine gözegçiligi üpjün etmäge çalyşmaga ýykgyň edilmelidir.

Düzgün boluşy ýaly, A we KÝGGG edarasynyň toplumlaýyn meýilnamasy şu aşakdaky esasy bölümler boýunça düzülýär: meýilnamanyň esasy meseleleri; guramaçylyk çäreleri we işgärler bilen alyp barmaly işler; ýokanç keseller we gelmintozlar bilen göreş boýunça çäreler; sagaldyş we ilaty gigiýeniki taýdan terbiýelemek boýunça çäreler; senagat kärhanalarynyň işçileriniň we daýhanlaryň zähmet şertlerini sagaltmak boýunça çäreler; arassaçylyk işiniň aýratyn pudaklary boýunça duýduryjy we gündelik arassaçylyk gözegçiligi çäreleri.

Toplumlaýyn meýilnamanyň bölümleri tablisa kysymynda düzülýär. Bu tablisanyň statistiki (tablisa) eýesinde esasy çäreler görkezilýär. Habarynda bolsa – olaryň kim tarapyndan geçirilişi, geçiriliş möhleti, kime gözegçilik we ýerine ýetirmeklik berkidilenligi görkezilýär. A we KÝGGG edarasynyň toplumlaýyn iş meýilnamasy häkimlik tarapyndan tassyklanandan soň, degişli administratiw territoriýada hökmany güýje eýe bolýar.

Ýyllyk hasabatynyň maglumatlary esasynda arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edaralarynyň işini seljermegiň usuly. A we KÝGGG edarasynyň ähli işi, onuň işine baha bermäge mümkinçilik berýän mukdar we hil görkezijileri hökmünde aňladylyp biliner. Degişli bölümler boýunça tablisalarda ýygňalan mukdar görkezijileri A we KÝGGG edarasynyň işi baradaky hasabaty (№ 18 saglyk görnüş) emele getirýär. Şol bir wagtyň özünde hem häzirki wagta çenli A we KÝGGG edarasynyň işi hakynda doly düşünje berýän we onuň işini bahalaýan hil görkezijilerini kesgitlemek we çykarmak iň bir kyn mesele bolup durýar.

A we KÝGGG edarasynyň işgärleriniň ýöriteleşen sypatlary, daşky gurşawyň faktorlarynyň köpsanlylygy, çäreleriň amala aşyrylýan desgalarynyň dürli häsiýetliligi bilen kesgitlenilýär. Arassaçylyk lukmanlary we epidemiologlar

zyygiderli bolup geçýän hadysalar, uly toparlar, meýdan çäkleri, geçirilýän sagaldyş çäreleriniň hasaba almasy kyn we örän uzak wagtda ýüze çykýan netijeleri bilen iş salyşýarlar. Bu ugurdaky saglygy goraýyş işgärleriniň maksada gönükdirilen işiniň hem degişli we tiz netijäni bermeyän halaty seýrek däl, sebäbi daşky gurşawyň arassaçylyk ýagdaýyndaky düýpli üýtgeşmeler, heniz hem köplenç käbir sosial-ykdysady şertlere, daşky faktorlaryň täsirine we başgada köp sebäplere baglydyr.

A we KÝGGG edarasynyň işi baradaky hasabat şu aşakdaky esasy bölümlerden durýar: ýokançsyzlandyрма abzallary bilen üpjünçiligi; arassaçylyk-wagyz nesihat we guramaçylyk işi; çig mallar we maldarçylyk, maldarçylyk önümlerini işläp taýýarlaýan hojalyklarda inçekesele garşy çäreler; ilatyň gelmintozlara we içege ýönekeýlerine barlanyşy; gyzamyga garşy syworotkanyň we guduzlama garşy waksinanyň taýýarlanyşy; barlaghananyň işi; bakteriýa göterijilige barlagyň netijeleri; A we KÝGGG edarasynyň işindäki administratiw tabyn ediş çäreleri. Hasabatnyň bu bölümleri A we KÝGGG edarasynyň işiniň köpdürliligini häsiýetlendirýär we ony seljermäge ýardam edýär. Hasabat üçin maglumaty A we KÝGGG edarasynyň lukmanlarynyň we olaryň kömekçileriniň gündelik doldurýan hasaba alyş – hasabat operatiw resminamalaryndan alynýar.

Ýyllyk hasabatynda bar bolan maglumatlaryň esasynda A we KÝGGG edarasynyň işiniň käbir hil görkezijilerini hasaplap çykarmak mümkindir. Mysal üçin, hasabatnyň “A we KÝGGG edarasynyň wezipe tertibi we düzümi” bölüminiň tablisalarynyň esasynda bütinlikde A we KÝGGG edarasy, bölümleri we hünärleri boýunça wezipe üpjünçiligi görkezijisini hasaplamak mümkin:

$$\text{Wezipeleriň üpjünçilik görkezijisi} = \frac{\text{Eýelenen wezipeleriň sany}}{\text{Jemi wezipeleriň sany}} \times 100$$

A we KÝGGG edarasynyň hasabatynda bar bolan maglumatlar esasynda ýaşaýyş we kommunal gurluşygy, kommunal abadançylygy we senagat kärhanalary, jemgyýetçilik iýmitleniş we iýmit önümleriniň satylyş desgalarynyň taslamalaryna we gurluşygyna edilýän duýduryjy arassaçylyk gözegçiliginiň ýagdaýyny häsiýetlendirýän esasy görkezijileri hasaplamak mümkindir. Hasabatnyň taslamalara we gurluşyga arassaçylyk gözegçiligi hakyndaky maglumatlary, gurluşygyň ähli tapgyrlaryna, gurmak üçin meýdançany bölüp bermekden başlap, tä gurulan desga çenli degişlidir.

Hasabat A we KÝGGG edarasy tarapyndan ylalaşykdan gaýtarylan gurluşyk taslamalarynyň sanyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär:

$$\frac{\text{Ylalaşykdan gaýtarylan taslamalaryň sany}}{\text{Seredilen gurluşyk taslamalarynyň sany}} \times 100$$

Bu görkeziji belli bir derejede desgalaryň taslamalaryna we gurluşygyna duýduryjy arassaçylyk gözegçiliginde A we KÝGGG edarasynyň işjeňligine şaýatlyk edýär. Gurluşygyň aýratyn taslamalarynyň näme sebäplere görä ylalaşylmandygyny, käbir taslamalaryň näme sebäbe görä arassaçylyk gözegçiligi

guramasy bilen ylalaşylman güýje girizilendigi we şu babatda A we KÝGGG edarasynyň näme çäre görendigini anyklamak wajypdyr.

Şeýle hem bu bölüm gurulýan we abatlaýyş işleri geçirilýän desgalaryň arassaçylyk gözegçiligi bilen gurşalyp alnyşyny anyklamaga mümkinçilik berýär:

$$\frac{\text{Barlanylan desgalaryň sany}}{\text{Ähli gurulýan we abatlaýyş geçirilýän desgalaryň sany}} \times 100$$

Eger ähli gurulýan we abatlaýyş geçirilýän desgalar arassaçylyk gözegçiliginde bolan bolsalar, onda ol A we KÝGGG edarasynyň duýduryjy arassaçylyk gözegçiligini guramak boýunça işini polojitel taýdan häsiýetlendirýär.

Mundan hem başga, bir desganyň barlanyş tapgyry görkezijisini hasaplaýarlar:

$$\frac{\text{Barlaglaryň sany}}{\text{Desgalaryň sany}}$$

Hasabatnyň bu bölümü şeýle hem taslamalardan gyşarmasy ýa-da gurluşygyň saklanylmagy bolan desgalaryň ýygylgyny häsiýetlendirýän görkezijileri, şeýle hem A we KÝGGG edarasy bilen ylalaşylp, ulanylmaga kabul edilen we onuň bilen ylalaşylman kabul edilen desgalaryň ýygylk görkezijisini hasaplamaga mümkinçilik berýär.

Eger desgalaryň ähmiýetli bölegi ulanylmaga arassaçylyk gözegçiligi guramalary bilen ylalaşylman kabul edilen bolsalar, onda ol A we KÝGGG edarasyny otirisatel taýdan häsiýetlendirýär.

Gündelik arassaçylyk gözegçiligini häsiýetlendirýän görkezijiler has wajyp bolup durýarlar. Gündelik arassaçylyk gözegçiliginiň guramaçylygy, gözegçiligiň ähli esasy görnüşlerini gursap alýan hasabatnyň tablisalar hatarynda şöhlelendirilýär: ýaşaýyş we jemgyýetçilik desgalary, çagalar we ýetginjekler edaralary, iýmit senagatynyň kärhanalary, jemgyýetçilik iýmitleniş edaralary, iýmit önümleriniň satylyşy we başgalar.

Hasabatnyň bu bölümüniň maglumatlary desgalaryň arassaçylyk gözegçiligi bilen gurşalyp alnyşynyň dolylygyny, lukmanlar tarapyndan, şeýle hem gural we barlaghana usullaryny peýdalanmak bilen geçirilen barlaglaryň göterimini häsiýetlendirýän, hil görkezijilerini hasaplap çykarmaga mümkinçilik berýär.

Aýratyn hem gyzykly bolup, merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik suw üpjünçiligine, suw howdanlarynyň ýagdaýyna we olaryň senagat we hojalyk-durmuş hapa suwlary bilen hapalanmagyndan goramaga arassaçylyk gözegçiligini häsiýetlendirýän maglumatlar durýar. Hasabatnyň bu tablisalarynyň maglumatlary, A we KÝGGG edarasynyň işgärleri tarapyndan suw geçirijileriň barlaglarynyň dolylygyny, döwlet standartlaryna laýyklykda gözegçilik alnyp barylýan suw geçirijileriň göterimini, ýerine ýetirilen himiki we bakteriologiki barlaglaryň mukdaryny we barlaglarda ýüze çykarylan ýetmezçilikleri ýok etmek boýunça çäreleri häsiýetlendirmäge mümkinçilik berýär.

Hasabatda lagym we arassalaýjy desgalaryň gurluşygyna, şeýle hem suw howdanlarynyň arassaçylyk ýagdaýyna gözegçiligiň goýluşyny; atmosfera howasyna senagat we hojalyk taşlandylaryny arassalamak boýunça desgalary; suw gurluşygyna we desgalaryň dürli görnüşlerine arassaçylyk gözegçiligini, daşky gurşawyň fiziki faktorlaryny häsiýetlendirýän (güwwüldi, sarsma, ýagtylyk we başg.) maglumatlar bardyr.

Hasabatda iýmit zäherlenmeleri we hünär bilen baglanyşykly keseller hakyndaky maglumatlar aýratyn berilýär.

Keselleriň ýaýramagyna garşy göreş çärelerine hasabatda aýratyn wajyp orun berilýär. A we KÝGGG edarasy tarapyndan geçirilen keselleriň ýaýramagyna garşy çäreler hakyndaky hasabatnyň bölümi, ýokanç keselli näsaglaryň gospitalaşdyrylyş möhleti we epidemiologiki barlaglaryň netijeleri, ýokanç keselleriň barlaghana tarapyndan anyklanylyşy, hasaba alynan näsaglaryň epidemiologiki barlaglarynyň ýygýlygy, ýokançly çeşmeleriň ýüze çykarylyşy, guduzlama garşy çäreler, gutarnykly ýokançsyzlandyрма, önüni alyş ýokançsyzlandyrmasy we deratizasiýasy hakynda maglumatlar getirilýär.

A we KÝGGG edarasynyň geljekki işini meýilleşdirmegiň baş ugurlary bolup: ýurduň arassaçylyk ýagdaýyny öwrenmek we onuň esasynda ilata sagdyn zähmet, okuw, iýmitleniş we durmuş şertlerini döretmeklige, ýokanç we hünär bilen baglanyşykly keselleriň önüni almaklyga gönükdirilen çäreleri işläp taýýarlamak, daşky gurşawy goramak we sagaltmak boýunça giň möçberli arassaçylyk-gigiýeniki çärelerini geçirmek, maddy-tehniki binýady mundan beýläk hem berkitmek, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna çarşy göreş edaralaryny ýokary derejeli saglygy goraýyş we inžener-tehniki işgärler bilen üpjün etmek durýarlar. Bu meseleler boýunça arassaçylyk-gigiýeniki we arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy çäreleri guramagyň we geçirmegiň aşakdaky esasy ugurlaryny göz önünde tutmak bolar.

Ýokanç keseller bilen göreş babatynda: içege ýokançlaryna garşy – suw bilen üpjünçiligi we ilatly ýerleri arassaçylyk taýdan abadanlaşdyrmaga gözegçiligi güýçlendirmek, keselleri anyklamagy, bejermegi we olaryň ýaýramagyna garşy amaly kämilleşdirmek; çaga ýokançlaryna we bürme keseline garşy – çagalary önüni alyş sanjymlyary bilen doly gursap almak we ýokary hilli geçirmegi guramak (aýratyn hem oba ýerlerinde), hörezekden, gökbogmadan, gyzamykdan keselçiligiň her bir halatyny seljermek; bürmä garşy ululary işjeň immunizasiýa bilen üpjün etmek we döwür-ýenjiklerde hemme ýerlerde işjeň we işjeň däl önüni alyşy geçirmek; gyzyrma keseline garşy – çybynlar bilen göreşi we gyzyrmanyň ýurdumyza geçmeginiň önüni almak boýunça yzygiderli geçirilýän çäreleri güýçlendirmek; gelmintozlara garşy – ojaklarda we mikroojaklarda bejeriş we keseliň ýaýramagyna garşy çäreleriň toplumyny geçirmek, topragyň we suw howdanlarynyň nejesat hapalanmalaryndan goragyna gözegçiligi güýçlendirmek; ýurduň meýdan çägene karantin ýokançlarynyň we başga aýratyn howply ýokançlaryň getirilmeginden we ýaýramagyndan goramak boýunça çäreleri mundan beýläk hem üpjün etmek ýollary arkaly, ilatnyň ýokanç keseller bilen keselçiligini görnükli peseltmek bolar.

Kommunal gigiyena babatynda gelejekde baş wezipe bolmaklygyna atmosferany, suw howdanlaryny, topragy hapalanmalardan goramak, güwwüldi bilen

göleşmek we şäherleri, ýaşayyş hem-de jemgyýetçilik jaýlaryny meýilleşdirmegi gowulandyrmak galar. Bu meseläni çözmek üçin duýduryjy we gündelik arassaçylyk gözegçiliginiň geçirilişiniň guralyşyny gowulandyrmak, häzirki zaman obýektiw arassaçylyk-mikrobiologiýa, himiki, fiziki-himiki barlag usullarynyň ulanylyşynyň çäginä ähmiýetli giňeltmek zerurdyr.

Zähmet gigiýenasy babatynda hünär bilen baglanyşykly keselleriň we zäherlenmeleriň önüni almak boýunça esasy çärelerden başga, duýduryjy arassaçylyk gözegçiligini diňe bir taslamalar we gurluşyk boýunça däl, eýsem täze tehnologiýa hadysalary guramakda, abzallary we gurallary konstruiründe hem ösdürmek aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Zähmet gigiýenasy boýunça hünärmenleriň baş wezipeleriniň biri bolup mehanizatorlaryň, oba hojalyk işçileriniň we daýhanlarynyň zähmet şertlerine, şeýle hem himiki serişdeleriň dogry saklanylyşyna we peýdalanylyşyna döwlet arassaçylyk gözegçiligini üpjün etmek durýar.

A we KÝGGG radioaktiw we ionlaşdyryjy şöhlelenmeleriň ähli çeşmelerine, şol sanda gaz senagaty, geologiýa desgalaryna arassaçylyk gözegçiligini güýçlendirmelidirler. Mundan hem başga ionlaşdyryjy şöhlelenme bilen işleýänleriň saglygy goraýyş gözden geçirilmelerine we hususy dozimetriki gözegçiligine arassaçylyk gözegçiligi üpjün edilmelidir. Iýmit gigiýenasynda gelejekde wajyp wezipe bolmaklygynda iýmit zäherli ýokançlaryň önüni almaklyk, oba hojalygynda zäherli himikatlary peýdalanylanda gigiýeniki kadalaryň we düzgünleriň ýerine ýetirilişine netijeli gözegçiligi guramak, iýmit önümlerine gigiýeniki taýdan baha bermek we olaryň zäherli himikatlardan hapalanmagyny goramak soraglary galar.

Çagalar we ýetginjekler gigiýenasy babatyndaky işde esasy ugurlar bolup: okadylyş, dynç alynyş, terbiýeleniş şertleriniň arassaçylyk ýagdaýyna döwlet arassaçylyk gözegçiligini gowulandyrmak; bu şertleri öwrenmek we çagalaryň hem-de ýetginjekleriň saglygyny we beden taýdan ösüşini berkitmäge göhükdirilen çäreleri işläp taýýarlamak; dürli çagalar we ýetginjekler edaralary üçin meýdan çägi saýlanylanda we bölünip berilende, taslamalaşdyrylanda, gurulanda we desga ulanylmaga berilende duýduryjy arassaçylyk gözegçiliginiň göwrümini giňeltmek we hilini gowulandyrmak durarlar.

Ýokançsyzlandyрма çärelerini ösdürmek we önüni alyş ýokançsyzlandyrmasyň, dezinseksiýasynyň we deratizasiýasynyň geçirilişine ünsi güýçlendirmek hem zerurdyr.

A we KÝGGG edaralarynyň esasy wezipeleriniň biri bolmaklygynda, ilaty gigiýeniki taýdan terbiýelemeklik we onuň arassaçylyk medeniýetini ýokarlandyrmaklyk galýar. Saglygyň wagyz-nesihaty üçin radiony, telewideniýäni, kinony we metbugaty has hetijeli peýdalanmak zerurdyr. Şunda çilim çekmeklige garşy göreşe, arakhorlyga, neşekeşlige, bedenterbiýäni we sporty ösdürmeklige, sagdyn durmuş ýörelgelerini kemala getirmeklige, ýürek-damar keselleriniň, howply täze döremeleriň önüni almaklyga aýratyn üns berilmelidir.

A we KÝGGG edaralarynyň maddy-tehniki üpjünçilik babatdaky esasy ugurlary, ilki başda olaryň barlaghana binýadyny berkitmekden, A we KÝGGG edaralarynyň döwrebap binalarynyň gurluşygyny giňeltmekden ybaratdyr. Ondan hem başga arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş edaralaryny operatiw

we ýöriteleşdirilen transport, häzirki zaman barlaghana enjamlary, täze fiziko-optiki, radiometriki, dozimetriki we başga gurallar bilen abzallaşdyrylmagyny mundan beýläk hem gowulandyrmak zerurdyr.

Hormatly Prezidentimiz Gurbangyly Berdimuhamedowyň “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda belleýşi ýaly, Garaşsyzlyk ýyllarynda Döwlet arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugynyň düzümini kämilleşdirmekde düýpli özgertmeler geçirilip, gulluk tarapyndan ilata edilýän tölegli hyzmatlar giňden ýaýbaňlandyryldy we onuň belli bir bölümleriniň hojalyk hasaplaşygy şertlerinde işlemekligi ýola goýuldy. Gullugy ýokary derejeli hünärmenler bilen üpjün etmek boýunça hem işler geçirildi.

1991-nji ýylda Türkmen döwlet lukmançylyk institutynda keselleriň önüni alyş fakulteti açyldy we onda 1997-nji ýyldan bäri (1-nji goýberiliş) 400-den gowrak ýaş hünärmenler taýýarlanylady.

Ilatymyzy saglyga howpsuz önümler we harytlar bilen üpjün etmek maksady bilen ýurdumyzda öndürilýän, daşary ýurtlardan getirilýän we ýurdumyzyň daşyna çykarylýan önümleriň ählisiniň hiline we howpsuzlygyna gözegçilik geçirilip, arassalyk güwänamasynyň berilmegi hem-de iýmit önümleriniň döwlet tarapyndan hasaba alynmagy girizildi. Radiasiýa taýdan howply hasap edilýän önümlere we harytlara yzygiderli, berk barlaglar ýola goýuldy. Bu babatda Türkmenistanyň Prezidentiniň kabul eden “Iýmit önümleriniň hili we howpsuzlygy hakyndaky” Kanuny uly ähmiýete eýedir.

Ilata berilýän arassa agyz suwuna bolan talaplar düýpgöter üýtgedilip, bu hajatlary kanagatlandyrmak üçin köp sanly kärhanalar işe girizildi.

Arassaçylyk gullugy tarapyndan geçirilýän çäreleriň netijesinde hasaba alynýan ýokanç kesellerden (ýiti ýokanç içege, hörezek, hapgyrtma, gyzamyk, wirusly gepatit we başg.) görkezijileriň yzygiderli pese düşmegi gazanyldy, käbir ýokanç keseller (drakunkulýoz, ýiti ysmaz) düýbünden ýok edildi.

Mundan beýläk hem ýurdumyzda sanjym üsti bilen ýokanç keselleriň önüni almak işlerini kämilleşdirmek maksady bilen Türkmenistanda 2003-2020-nji ýyla çenli döwür üçin Immuno-önüni alyş Milli maksatnamasy kabul edildi we üstünlikli durmuşa geçirilýär.

Ýurdumyzda 2002-nji ýylyň Türkmenbaşy aýyndan başlap bäbeklere we 1 ýaş çenli çagalara wirusly gepatitiň B görnüşine garşy sanjym edilip başlandy we 2007-nji ýyldan başlap çagalara meýilnama boýunça gyzamyk, gyzylyja, hapgyrtma kesellerine garşy kombinirlenen MMR waksinasyny bilen sanjym geçirmeklik girizildi.

Şeýle hem wirusly gepatitleri, gyzamyk, gyzylyja kesellerini anyklamak we önüni alyş çärelerini geçirmek maksady bilen, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň Döwlet arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreşmek gullugynyň Tejribe – önümçilik merkezinde Referens barlaghanasy döredildi.

Ilatymyzy döwlet tarapyndan mugt kepillendirilen ýokary hilli sanjym serişdeleri, waksinalar bilen doly we ýeterlik mukdarda üpjün etmek maksady bilen Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi 2002-nji ýylda Birleşen Milletler Guramasynyň Çagalara Gaznasy (UNICEF) üsti bilen satyn almak

barada Özara hyzmatdaşlyk Memorandумы baradaky ylalaşygy baglaşdy we ol 2006-2009-njy ýyllar döwrüne çenli uzaldyldy.

Türkmenistan boýunça immunoprofilaktika işleri, keseliň önüni alyş sanjymlarynyň ýyllyk meýilnamalaryna lýklykda geçirilýär. Bu bolsa sanjym bilen keseliň önüni alyp bolýan ýokanç keselleriň derejesiniň ýylşaýyn peselmegine ýardam berýär.

Türkmenistanyň çäklerini aýratyn howply ýokanç keselleriň getirilmeginden gorap saklamak Döwlet arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreşmek gullugynyň esasy borçlary bolup, döwlet serhet geçelgelerinde, howa, gara, demir ýollarynda arassaçylyk – karantin bölümleri we nokatlaty gije-gündiz hereket edýärler. Halkara aeromenzillerinde hem-de Türkmenbaşy deňiz menziline gelýän raýatlaryň saglygyna gözegçilik etmek maksady bilen uzak aralykdan adam bedeniniň gyzgynlygyny ölçeýän “Terokam” enjamlary gurnaldy we olaryň işi ýola goýuldy.

Soňky ýyllarda goňşy döwletlerde hasaba alynýan guş dümewi keseliniň biziň ýurdumyzda ýaýramagynyň önüni almak maksady bilen halkara ülnülerine laýyk gelýän barlaghana döredildi. Bu babatda ýerine ýetirilen çärelere Halkara guramalarynyň bilermenleri tarapyndan ýokary baha berildi.

Sagdyn durmuş ýörelgesi we ony kemala getirmek

Saglygy goraýyşda keselleriň adaty önüni almak ugrunyň mümkinçilikleriniň peselmegi. Saglygy goraýyşyň baş ugrunyň keselleriň önüni almaklyk bolup durýandygy hakyndaky pikir adaty aksiýoma öwrüldi. Has giňden ýaýran - ilki bilen ýokanç, hünär bilen baglanyşykly kesellere garşy göreşde, keselleriň önüni almaklyk çärelerine üns berilmekligi, döwlet möçberinde geçirilýän arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy, gigiýeniki we başga-da saglygy goraýyş hem-de saglygy goraýyş-tehniki çäreleriň ýokary derejeli ähmiýetiniň bardygyny ýüze çykardy. Netije, belli boluşy ýaly, kän bir garaşdyrmady. Bar bolan kynçylyklara garamazdan, gysga wagtyň içinde, eýýäm II Jahan urşuna çenli, ilatyň saglygynda amatly üýtgeşmeler bolup geçdi. Käbir epidemiki keselleriň soňuna çykyldy ýa-da olar görnükli derejede azaldyldy, umumy we çaga ölümçiligi azaldy. Biz saglyk derejesi boýunça ykdysady taýdan ösen döwletleriň yzyndan ýetip başladyk, üstesinede patologiýanyň häsiýetiniň üýtgemesiniň alamatlary ýüze çykyp başlady - ol ön epidemiki bolanlygyndan epidemiki dälige, ýagny dowamly epidemiki däl keselleriň ähmiýetiniň artmagyna getirdi. Bularyň ählisi saglygy goraýyşyň keselleriň önüni almak ýörelgesiniň mümkinçiliklerine şaýatlyk etdi.

ABŞ-nyň jemgyýetçilik saglygy goraýşynyň belli häzirki döwür nazaryýetçisi M.Terris, köpçülikleýin ýaýran, esasan hem ýokanç keseller bilen göreşde saglygy goraýyşda ýetilen sepgitler, ilki bilen keselleriň önüni almaklygyň arassaçylyk – keselleriň ýaýramagyna garşy, zähmet şertlerini, daşky gurşawy goramak boýunça çäreleriň ösmegi bilen bagly diýip hasaplaýar. Ol keselleriň önüni almaklygyň şol döwrüni birinji epidemiologiýa rewolýusiýa diýip atlandyrdy, sebäbi hususan hem önüni alyş çäreleri köpçülikleýin epidemiki kesellerden üstün çykmaga mümkinçilik berdiler.

Patologiýanyň şeklindeki üýtgeşmeler, epidemiki häsiýetiň epidemiki däl häsiýete geçmegi, ýagny dowamly geçýän, adat bolşy ýaly, ýokanç däl keseller (ýürek-damar, onkologiki, iýmit çalşygy, endokrin we başg.) we şikesler, ölümçiligiň we keselçiligiň düzümindäki öwrülişi şertlendirdiler. Mundan hem başga, ilatyň ýaşayyş şertlerindäki we durmuşyndaky üýtgeşmeler, ekologiki ýagdaýyň birden erbetleşmegi we durmuş tertipli başga sebäpler, siwilizasiýanyň häzirki döwründe (görkezilen keselleriň “siwilizasiýanyň keselleri” diýlip atlandyrylmagy tötänleýin däldir) ýokanç däl dowamly keselleriň garşysyna arassaçylyk-gigiýeniki, adaty çäreleriň ýeterlikli bolmazlygyna getirdiler. Keselleriň önüni almaklygy ähmiýetli derejede üýtgetmek, onuň täze ugruny esaslandyrmak we peýdalanmak zerurlygy ýüze çykdy.

Ýöne ýurdumyz Garaşsyzlygyny alýança, onuň saglygy goraýşynda we keselleriň önüni almak ugrunda ähmiýetli bir üýtgeşiklik bolmady. Ekstensiw ösüş ýoly, mukdar görkezijileriň - hassahanalardaky ýatyrymlaýyn orun sanlarynyň, lukmanlaryň sanynyň görnükli derejede artmagy, jemgyýetçilik saglygynda we lukmançylyk kömeginiň hilinde ähmiýetli üýtgeşiklige getirmän, eýsäm saglygy goraýyşda yza gaýtmaklyk ýüze çykyp başlady. Mysal üçin, 1960-njy ýyllardan çaga ölümçiligiň we işe ukyply ýaşdaky erkek adamlaryň ölümçilik derejeleri ýokarlanyp, ömrüň ortaça dowamlylygy bolsa gysgalyp başlady. Öň netijeli, soň bolsa ähmiýetini ýitiren çärelere esaslanýan keselleriň önüni almak ugry, bellenişip geçilişi ýaly, bökdençlige uçrady. Ony täzedan guramak boýunça aýgytly ädim bolsa öz wagtynda ädilmedi. Günbatar alymlarynyň ikinji epidemiologiki rewolýusiýa diýip atlandyran – ýagny, epidemiki däl keselleriň epidemiologiýasynyň, dowamly keselleriň hüjümi döwründe rolunyň ösmegi bilen baglanyşdyrylýan halkara tejribesi hasaba alynmady. Bu tejribe epidemiki däl keselleriň döremeginde, ýöriteleşmedik töwekgelçilik täsirleriniň - durmuş şertlerindäki we ýörelgelerindäki ýaramaz taraplaryň, daşky gurşawyň önler bolmadyk industrial hapalanmalarynyň ähmiýetiniň artýanlygyna üns berdi, olar bilen göreşmek bolsa esasy strategiki mesele bolup durýar.

Bu şertlerde saglygy goraýyşyň esasy – kesgitli taryhy amatly möhletde ilatyň saglyk ýagdaýyny düýpli gowulandyrmak we saglygy goraýyş hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmak maksadyndan ugur alyp, keselleriň önüni almaklygyň usullaryny täzelemek, saglygy goraýyşyň strategiýasynyň täze taglymatyny ösdürmek we amala aşyrmak meselesi wajypdyr. Şunda başgaça bolmagy mümkin däldir: başga hemme zat – saglygy goraýyşyň maddy-enjamlaýyn binýadyny täzelemek we berkitmek, işgärleriň taýýarlanyş derejesini ýokarlandyrmak we başgalar – diňe öňde goýulan wezipeleri çözmegiň serişdeleri hem-de şertidir. Sunuň bilen baglylykda ýurdumyzda 1995-nji ýylda, ilatyň saglygyny düýpli gowulandyrmak we adam ömrüni uzaltmak maksady bilen “Saglyk” Döwlet maksatnamasy kabul edildi. “Saglyk” Döwlet maksatnamasynda adamlaryň ýokary derejede saglygyny, döredijilikli uzak ömrüni üpjün edýän we ilkinji nobatda adamlaryň durmuş hem-de dynç alyş şertlerini, daşky gurşawy goramagy gowulandyrmagyň, sagdyn durmuş ýörelgesini alyp barmak üçin şertleri döretmekligiň hasabyna keselleriň sebäplerini ýok etmekligi göz önünde tutýan, döwlet tarapyndan amala aşyrylýan, durmuş-ykdysady hem-de saglygy goraýyş çäreleriniň toplumy görnüşinde keselleriň hakyky önüni almaklyk, ilatyň

saglygyny goramakda baş ugur bolup durmalydyr diýlip belenildi. “Saglyk” maksatnamasynda saglygy goraýyş babatdaky syýasatyň keselleriň önüni almak maksatnamalaryny we çärelerini, döwlet tarapyndan ileri tutyp maliýeleşdirmegi üpjün etmek esasynda amala aşyrmaklyk belenilip, hökümetiň ýerli-ýerine ýetiriş guramalaryna ilatyň saglygyny üpjün etmegi, durmuş maksatnamalarynyň we geçirilýän çäreleriň ileri tutulýan ugry hasap edilmelidigi görkezildi.

Lukmançylygyň we saglygy goraýyşyň esasy soragy. Durmuş ýörelgesi we onuň düzümi. ”Diňe keselleriň ähli sebäplerini bilip, häzirki lukmançylyk gelejegiň lukmançylygyna, ýagny sözün giň manysyna gigiýena öwürüler” diýip Pawlow belläp geçipdir. Şonda doly, ähliumumy keselleriň täsirli önüni almaklyk mümkin bolar diýip pikir etmek gerek, keselleriň döremeginiň sebäplerini we ösüşini şertlendirýän täsirleri bilmän ony amala aşyryp bolmaz. Ýöne, häzirki wagta çenli ähli keselleriň sebäpleri belli däl, bellileriniň arasynda bolsa köpüsine dolandyryjy täsir edip bolanok.

Eger-de şu ýerde näme zat esasy, ýagny lukmançylykda iň esasy zat näme, ol haýsy açarka saglyk meselesini çözüp, strategiki maksada ýetirip biljek, diýip sorasalar, jogap şeýle bolup biler: lukmançylygyň iň esasy soragy - saglygyň gös-göni näme baglydygyny bilmekdir. Bu soraga jogap - keselleriň sebäpleriniň we olary şertlendirýän faktorlaryň entäk doly anyklanylmadygydyr, ýöne saglygy goraýyşyň baş ýörelgesiniň meselelerini çözmegiň mümkin bolmagydyr. Bu soraga jogabyň häzirki döwrüň lukmançylygynyň, ilkinji nobatda bolsa toplumlaýyn durmuş-gigiýeniki we epidemiologiki barlaglaryň üstünlikleri esasynda mümkin bolmagydyr. Esasan hem olar, jemgyýetçilik saglygyny şertlendirýän täsirleriň düzümini, gurluşyny ähmiýetli derejede kesgitlediler.

Saglyk ýagdaýyny, has dogrusy näsaglygy, patologiýany, başgaça töwekgelçilik toplumyny şertlendirýän täsirleriň hatarynda 1-nji ýeri, durmuş ýörelgesiniň amatsyz taraplarynyň eýeleýändigini, üstesinede saglygyň göni oňa baglydygyny alymlaryň barlaglary takyk görkezdi. Durmuş ýörelgesiniň täsirleriniň paý agramy, saglygy şertlendirýän ähli täsirleriň 50%-den hem agdyklyk edýär. Ondan soň, takmynan 20% çenli nesle geçiş täsirleri hem-de daşky gurşawyň hapalanmagy eýeleýär we takmynan 10% saglygy goraýyş guramalarynyň hem-de edaralarynyň işindäki kemçilikleriň paýyna düşýär. Dürli töwekgelçilik täsirlerini ýüze çykarmaklyk, hasaba almaklyk we baha bermeklik esasynda olaryň paý agramyny dürli kesellere we olaryň toparlaryna deňşililikde kesgitlemek bolar (tabl. 61).

Häzirki wagtda şeýle hasaplamalar köpdür, ilki bilen bolsa dowamly geçýän epidemiki däl häsiýetli keselleriň ýaýraýşynyň barlaglarynda az däl. Şunuň bilen birlikde ilatyň keselçiliginiň we ölümçiliginiň düzüminde ýürek- damar keselleri, dem alyş agzalarynyň, iýmit çalşygynyň keselleri, allergiki, endokrin, onkologiki we beýleki keseller we şikeslenmeler artykmaçlyk edýärler.

Häzirki döwür siwilizasiýasyna häsiýetli bolan bu we beýleki keselleriň, adatça, ýokanç we mugthor kesellerden tapawutlylykda anyk, kesgitli sebäpleri ýokdyr. Şeýle bozulmalaryň sebäpleri - durmuş ýörelgesiniň amatsyz taraplary bilen birigýän durmuş, ruhy, genetiki we başga täsirleriň köpdürliliginden ybaratdyr. Hut şolar häzirki döwür patologiýasynyň esasy kesgitleýärler, hut şolar hakynda-da Gans

Selýe öňki patologiýanyň (epidemiki häsiýetli) ornuna patogen halatlaryň (epidemiki däl häsiýetli) patologiýasy geldi diýip aýdypdyr.

Tablisa 61

Saglygyň şertlenişi
(ölümçilik görkezijisi boýunça %)

Kesel toparlary	Sebäpleriň töwekgelçilik toplumlary			
	Durmuş ýörelgesiniň amatsyz taraplary	Amatsyz durmuş gurşawy	Nesle geçiş töwekgelçiligi	Sag. goraýşyň kemçilikleri
Ýokanç keseller	43	29	16	12
Howply täze döremeler	35	21	32	12
Endokrin we gan dörediji ulgamlaryň keselleri	24	15	46	15
Nerw ulgamynyň we duýgy agzalarynyň keselleri	30	18	25	27
Gan aýlanyş agzalarynyň keselleri	32	19	18	11
Dem alyş agzalarynyň keselleri	32	23	26	19
Iýmit siňdiriş agzalarynyň keselleri	31	22	19	28
Dogabitdi we nesil yzarlaýan keseller	26	17	40	17
Betbagtçylyklar, zäherlenmeler, şikesler	59	16	11	14
Başga keseller	39	13	24	24
Ortaça	37,1	19,3	25,7	17,9

“Durmuş ýörelgesi” düşünjesine sosiologiki barlaglarda 1960-njy ýyllardan bäri üns berlip başlanýar, soňa çenli ol, oňa ýakyn bolan gylyk-häsiýet, durmuşyň hili, durmuşyň derejesi ýaly düşüňjelerden känbir tapawutlandyrylmadyr. Eger-de häzirki wagtda-da adamlaryň köpüsinden durmuş ýörelgesi näme zat diýlip soralsa, onda jogap adamyň gylyk-häsiýetiniň, özüni alyp barşynyň häsiýetnamalaryna syrykdyrylar. Munuň özi tötänleýin däl, ol bütinlikde dogrudyr, sebäbi ol subýektiw ýagdaýy, işi, işjeňligi - adamyň, toparlaryň, ilatyň özüni alyp barşyny beýan edýär.

Haçanda wagtyň geçmegi bilen barlagçylaryň ünsüni saglygyň şertlenişini çözmäge kömek edýän, durmuş ýörelgesi düşünjesi barha köp özüne çekip başlan soň, ol üns merkezine öwrülýär we oňa “özüni alyp baryş” düşünjesi hem goşulýar. Şonuň üçin durmuş ýörelgesi hakynda söz açylanda, bu düşüňjäniň özüni alyp baryş düşünjesi bilen organiki baglanyşygynyň bardygyny göz önünde tutmak gerekdir. Şunuň bilen birlikde durmuş ýörelgesi düşünjesiniň filosofiki, sosiologiki kesgitlemesi köp wagtdan bäri bellidir.

Durmuş ýörelgesi - durmuş işjeňliginiň taryhy şertlenen, häsiýetli bir görnüşidir, ýa-da adamlaryň işjeňliginiň maddy we maddy däl örülerde kesgitli iş usulydyr. Ýöne umumy işi däl-de, eýsem adamlaryň işleriniň ähmiýetli sypatlarynyň jemidir. Adamlaryň işleriniň, işjeňliginiň dürli hem-de köp sanly örülerde ýüze çykýanlygy sebäpli, işiň ähmiýetli sypatlary örän köp görnüşlidir we olary haýsyda bolsa bir çäge goýmak, toparlamak örän kyn. Köplenç işiň esasy görnüşlerini: zähmet, jemgyýetçilik we başgalary tapawutlandyrýarlar. Şeýle hem durmuş ýörelgesiniň täsirler toparynyň dürli sypatlar boýunça toparlanmasy peýdalanylýar: işjeňligiň häsiýeti boýunça - fiziki we akyl; işjeňligiň örüsi boýunça - zähmet, zähmetden daşary; işjeňligiň görnüşi boýunça - önümçilik, jemgyýetçilik, medeni, durmuş şertlerindäki, saglygy goraýyş we başgalar. İşjeňligiň görnüşini kesgitlemlerinde köplenç ony amala aşyrylýan şertler bilen garyşdyrýarlar. Şonuň üçin, durmuş ýörelgesine ýakyn bolan düşüňjeleriň kesgitlemesiniň üstünde durup geçmek zerurdyr. Munuň özi ilki bilen durmuş (ýaşayyş) şertidir.

Durmuş (ýaşayyş) şerti - maddy we maddy däl täsirler bolup, durmuş ýörelgesine tasir edýär. Durmuş ýörelgesi bolsa - adamlaryň işi, işjeňligidir, ol belli bir gornüşde (keşpde) durmuş şertlerine jogap berýär. Bu işjeňlik adamlaryň durmuş şertlerine nähili garaýandyklaryny, olar bilen nähili baglanyşykdaýygyny we olary nähili peýdalanylýandyklaryny görkezýär.

Sosiologiki we durmuş-gigiýeniki barlaglary geçirilende we gurnalanynda durmuş ýörelgesini we durmuş şertini tapawutlandyrmak wajypdyr. Şeýle barlaglar köplenç ýaşayyş şertleriniň (ilki bilen durmuş şertleriniň) öwrenilýän obýektlere edýän täsirini ýüze çykarmaga gönükdirilendir. Şunuň bilen baglylykda bolsa durmuş şertleriniň göş-göni täsiri hakynda netije çykarýarlar. Mysal üçin, durmuş-gigiýeniki barlaglarda adat bolşy ýaly, durmuş şertleri we saglyk ýagdaýlarynyň görkezijileriniň ýa-da saglygy goraýyş edarasynyň işiniň arasynda, durmuş şertleriniň adamlaryň işinde, işjeňliginde nähili ulanylýandygyny, özgerdilýändigini, oňa jogap berýändigini we onuň üstünden ilatyň saglygyna we saglygy goraýyş edaralarynyň işine täsir edýändigini hasaba almazdan, korrelýasiýa kesgitlenilýär. Şeýlelikde bolsa, alynan netijeler doly däl, birtaraply we mehaniki häsiýetli bolýar. Ilatyň saglygyna ýaşayyş jaý şertleriniň, maddy girdejiniň, bilim derejesiniň we başga durmuş şertleriniň we faktorlarynyň edýän täsirini subut edýän köp barlaglar geçirilen hem bolsalar, bu barlaglarda durmuş şertleriniň diňe bir mukdar tarapy (ýaşayyş jaýynyň metri, iş hakynyň mukdary, bilim derejesi) däl, eýsem bu şertleriň adamlar tarapyndan nähili keşpde peýdalanylýandygy, adamlaryň olara görä we biri-birlerine görä özlerini nähili alyp barýandyklary hem öwrenilen bolsa, ýagny durmuş ýörelgesiniň ýüze çykması seljerilse, şeýle barlaglaryň netijeleri bir dereje ýokary we esaslandyrylan bolardylar. Ýaşayyş jaýynyň metri, manat ýa-da dollar, özleriçe saglyga täsir edip bilmeýärler, ýöne olar özleriniň peýdalanyş usulyna täsir edýärler - uly jaýda-da, ýokary iş haky bilen hem nädogry durmuş ýörelgesini alyp barmak bolar. Durmuş ýörelgesi bilen “durmuşyň derejesi”, “durmuşyň hili” ýaly düşüňjeleri hem baglanyşdyrýarlar. Şu ýerde durmuş ýörelgesi barada söz açylmazdy, eger-de ol, bellenip geçilişi ýaly, saglyga artykmaç täsir etmeýän bolsa. Şonuň üçin hem durmuş ýörelgesiniň saglyga edýän göni täsiriniň mysallaryny getirmek peýdalydyr.

Gadymy döwürde, heniz lukmançylyk hünäriň bir pudagy hökmünde ýüze çykmanka, adamlar ýaşayyş şertleriniň we durmuş ýörelgesiniň - işiň häsiýetiniň, endikleriň, adatlaryň, pikirleriň, gaýgylaryň saglyga edýän täsirine gözegçilik edipdirler. Wagtyň geçmegi bilen gadymy kesel bejerijiler özleriniň näsaglaryna iýmitlenmegiň tertibini görkezipdirler, maslahatlar beripdirler, nasaglan wagtlarynda özlerini alyp baryşlaryny üýtgetmek arkaly çekýän ejirini ýeňilleşdirip, olary sagaltmaga synanyşypdyrlar. Has öňdebaryjy lukmanlar ilatyň dürli toparlarynyň durmuşyna gözegçilik edip, keselleriň tebigatynda ukynyň, dynç almaklygyň bozulmagyny, agyr işi, dawalary, dürli ruhy gaýgy-gamlary we durmuş ýörelgesiniň başga ýüze çykmalaryny tapypdyrlar.

Medisinanyň taryhyndan lukmanlaryň durmuş ýörelgesiniň ähmiýetine nähili baha berendiklerini görkezýän köp mysallary getirmek bolar, ýöne olaryň bu adalgany ulanmadyk bolmaklary hem mümkindir - olar näsaglaryň özüni alyp baryşlary, tertibi hakynda aýdypdyrlar.

Gippokrat köp keseller adamyň edýän işine, onuň bolşuna we pikirine bagly diýip aýdypdyr. Keselleriň sebäbi we tebigaty adamyň hereketine we işine, ýaşayyş şertine bagly diýip öwredipdir.

Abu Ali ibn Sina özüniň “Lukmançylyk ylmynyň kanunlary” we beýleki işlerinde näsaglaryň kesellerini anyklamaga we aýratyn hem öňüni almaga kömek edýän durmuş ýörelgesi we şerti bilen dykgatly tanyşmaklygyň gerekdigini görkezipdir. Öz döwürleriniň öňdebaryjy lukmanlary bolan Ramassini, Mudrow (keseli dälde näsagy bejermeli), Zaharin (gelejek gigiýena degişlidir), Erisman, Dobroslawin ýaşayyş, zähmet, durmuş şertleriniň ähmiýetine, keselleriň döremegine getirýän durmuş ýörelgesiniň amatsyz täsirleriniň öňüni almagyň zerurlygyna uly üns beripdirler. Wagtyň geçmegi bilen Rossiýanyň arassaçylyk lukmanlarynyň, statisleriniň, şeýle hem Germaniýanyň gigiýenistleriniň (Grotýan, Fişer) we başgalaryň işleri netijesinde, ilatyň saglygynyň durmuş tarapdan şertlenişini, ýagny saglyga ilatyň durmuş şertlerinde we ýörelgelerinde bar bolan sebäpleriň täsirini öwrenýän ylmyň - durmuş (jemgyýetçilik) gigiýenasynyň esaslary goýulýar. Bütünlükde ilatyň we onuň aýratyn toparlarynyň saglygynyň durmuş tarapdan şertlenýändigini hakykatda ýüze çykarmaga we baha bermäge mümkinçilik berýän durmuş-gigiýeniki hem-de kliniki-durmuş barlaglarynyň usullary işlenip taýýarlanylýar. Durmuş-gigiýeniki barlaglarynda barha köp öwrenilýän, ilat toparlarynyň durmuş ýörelgesiniň dürli taraplary - fiziki, zähmet, durmuş, saglygy goraýyş işjeňligi barlanylýar, ýöne öňküler ýaly esasy üns, durmuş şertleriniň we täsirleriniň ilatyň saglygyny gorkezijilere edýän täsirini öwrenmäge gönükdirilýär. Üýtgäp durýan durmuş şertleriniň we täsirleriniň çylşyrymlylygy we köpdürliligi, adamlaryň özlerini alyp baryşlarynda durmuş işjeňliginiň dürli ýüze çykmalaryny, olaryň saglygyny görkezijileri kesgitleýän birnäçe ýa-da köp sanly özara baglanşykly bolan täsirleri öz içine alýan, durmuş-gigiýeniki barlaglaryň zerurlygyna getirýär. Onuň üstesinede saglygyň diňe bir aýratyn görkezijiler bilen çäklenmän, eýsem onuň çylşyrymly toplumlaýyn ulgam bolanlygy üçin, toplumlaýyn durmuş-gigiýeniki we kliniki-durmuş barlaglarynyň zerurlygy ýüze çykýar.

Şeýle barlaglar durmuş ýörelgesiniň ilatyň saglygyna (köp durmuş şertleriniň göni däl täsirlerinden tapawutlylykda) gös-göni täsirini ýüze çykarýarlar. Barlaglaryň

netijeleri, durmuşyň maddy şertleriniň saglyga göni täsiri hakyndaky adaty düşünjesi bilen gapma-garşylykly bolup, saglyga gös-göni täsir edýän faktory gözlemäge mejbur etdiler. Ýaşayş jaýy bilen üpjünçiligiň hem, ýaşalyan meýdanyň möçberiniň hem tapawutlarynyň saglyga göni täsir etmeýänligine üns berilýär. Şunuň bilen birlikde özüni alyp barmaklygyň aýratynlyklary, maddy şertleriň peýdalanylyşynyň häsiýeti (maşgala gatnaşyklary, ruhy klimat, maddy mümkinçilikleriň paýlanyşy hem-de peýdalanylyşy we ş.m.), başgaça, durmuş ýörelgesiniň aýratyn taraplary, saglygyň dürli görkezijilerine gönüden-göni täsir edýärler. Bu ýagdaý emeli ýol bilen göwrelilikden saplanmagyň sebäpleri öwrenilende aýdyň ýuze çykarylýar (Kuznesow, 1974). Zenanlaryň çagany dogmak ýa-da göwrelilikden saplanmak hakyndaky çözgüdi kabul etmegi, ýaşayş şertlerine (maddy üpjünçilik derejesine, ýaşayş jaý şertlerine, aýratyn hem adamsynyň spirtli içgileri köp içmekligine we başg.) baglydygy belenilýär, ýöne bu baglanyşyk är-aýalyň arasyndaky gatnaşygyň üstünden amala aşyrylýar. Kanagatlanarly ýaşayş jaý hem-de maddy şertlerinde, är-aýalyň arasyndaky dartgynly maşgala aragatnaşyklarda, aýallaryň göwrelilikden saplanmalarynyň sany, ýaşayş jaý we maddy şertleri amatsyz, ýöne är-aýalyň agzybir bolan ýagdaýyndakydan köp bolýar. Maşgala klimaty, maşgala aragatnaşyklary, maşgala yagdaýy köpden saglyk ýagdaýyny emele getirýärler. Diňe bir aýratyn täsirler däl-de, eýsem maşgalanyň durmuş ýörelgesini düzýän olaryň jemi, adamlaryň saglygyna täsiriň aýgytly açarlarynyň biri bolup durýar. Maşgala agzalarynyň düzgünleri, gün tertibi durmuş ýörelgesini toplumlaýyn häsiýetlendirýän görkezijileriň biridir.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda saglygy goramakda, arassaçylygy berjaý etmekde, maşgaladaky tertip-düzgüniň we göreläniň ähmiýetini hiç wagt inkär edip bolmajakdygyny, şunda uly adamlaryň, ýagny maşgalabaşy bolan atalaryň we eneleriň öz öýleriniň saglygy, maşgala abadançylygy hakyndaky şahsy göreldeleleriniň çagalary üçin nusga bolup durýandygyny aýratyn nygtamak bilen, “Sagdyn maşgala bolsa sagdyn jemgyýetiň bir üleşidir. Elbetde, şondan soňra çagalar baglary hem mekdepler, saglyk ulgamyna degişli edaralar, jemgyýetçilik guramalary bu meselä dahylly bolup durýarlar” diýip, örän ýerlikli belleýär. Dynç almaklygyň, ukynyň, iýmitlenmekligiň, mekdepdäki okuwlaryň we sagdyn durmuş ýörelgeleriniň başga ýuze çykmalarynyň bozulmalary, dürli keselleriň döremegine hem-de olaryň amatsyz geçmegine, keselçiligiň derejesiniň ýokarlanmagyna, kemçilikleriň ösmegine, beden we ruhy taýdan ösüşiň yza galmagyna goldaw berýär, saglygyň başga görkezijilerine amatsyz täsir edýär. Gün tertibini ýerine ýetirmeýän her bir üçünji çagada saglygyň kanagatlanarsyz görkezijileri, ýiti we dowamly keseller, beden ösüşiniň pes görkezijileri has ýygy duş gelýär.

Ýüregiň işemiki, aşgazanyň we 12 barmak içegäniň baş keselleriniň, süýji keseliniň erkek adamlarda döremeginde hem-de ösmeginde öňdebaryjy täsiriň durmuş ýörelgeleriniň amatsyz taraplarydygy (çilim çekmeklik, ruhy taýdan dartgynlylyk, iýmitlenmekligiň bozulmagy, spirtli içgileri içmeklik, pes saglygy goraýyş işjeňligi) subut edildi (Kalmykow, 1988). Olaryň keselleriň döremegindeki “Şärikçiligiň paýy” beýleki täsiler bilen deňeşdirileninde 60% we ondan hem ýokarydyr.

Durmuş şertleriniň we ýörelgeleriniň täsirlerini kesgitlemek, göräýmäge mümkin bolmadyk ýa-da kyn bolan kesellerde öwrenmekligiň netijeleri aýratyn hem ynandyryjydyr. Adatça, şeýle kesellere diňe lukmançylyk-biologiki nukdaýnazardan seredilýär. Mysal üçin, aşgazanyň täze döreme keseliniň ýaýraýyş aýratynlygynyň barlagynda, bu keseliň döremeginde we ösmeginde durmuş ýörelgesiniň amatsyz täsirleriniň - iýmitleniş tertibiniň bozulmasynyň, spirtli içgileri çendenaşa içmekligiň we çilim çekmekligiň, hünär bilen baglanyşykly zyýanlaryň bolmaklygynyň, agyr fiziki iş bilen meşgullanmaklygyň, nerw-ruhy dartgynlylyk bilen utgaşmalarynyň täsir edýändigini görkezildi (Weber, 1980). Şeýlelikde bolsa, 40 ýaş çenli aşgazanda howply täze döreme keseliniň döremegine getirýän häsiýetli endogen we ekzogen täsirler toplumy gornuşinde durnukly keşbiň (durmuş portretiniň) emele gelýändigini hakynda netijä gelinýär.

Saglygy goraýyş işjeňligi diýilýäniň üstünde aýratyn durup geçmek zerurdyr, sebäbi onuň lukmanlaryň işine göni dahyly bardyr we ol saglyga güýçli täsir edýär. Durmuş ýörelgesiniň beýleki taraplary ýaly saglygy goraýyş işjeňligi saglygy goramak, hususy we jemgyýetçilik saglygyny gowulandyrmak babatda adamlaryň işjeňliginiň, işiniň häsiýetli görnüşleriniň şöhlendirýär.

Saglygy goraýyş işjeňligi adamlaryň, adam toparlarynyň, bütinlikde ilatyň işlerini, saglygy goraýyş guramalarynyň we edaralarynyň ilaty bejeriş we keseliň önüni alyş kömegi bilen üpjün etmek boýunça işlerini öz içine alýar. Onuň wajyp elementi hökmünde, öz saglygyny we başga adamlaryň saglygyny goramakdan, saglygy goramak boýunça görkezmeleriň ýerine ýetirilişinden, saglygy goraýyş edaralaryna gatnawlardan ybarat bolan, gigiyeniki özüni alyp barmaklyk hasap edilmelidir.

Saglygy goraýyş işjeňligini dürli elementlere: arassaçylyk taýdan sowatlylyga, gigiyeniki we anti-gigiyeniki endiklere, lukmançylyk kömegi üçin saglygy goraýyş edaralaryna ýüz tutmaklyga, lukmanlaryň görkezmelerini ýerine ýetirmeklige, jemgyýetçilik saglygyny goramaga gatnaşmaklyga bölmek mümkindir. Saglygy goraýyş işjeňliginiň şu we başga ýüze çykmalary esasan hem adamyň umumy medeni, bilim derejesine, psihologiki gurluşyna, durmuş şertlerine, saglygy goraýyş ýagdaýyna baglydyr. Saglygy goraýyş işjeňliginiň durmuş ýörelgesiniň jähti hökmünde uly rolunyň barlygy hakynda käbir gözegçilikleri getirmek mümkin. Eýýäm 1965-nji ýylda çagalaryň perinatal ölümçiliginiň, esasan hem göwreli aýalyň aýallar maslahatyna gatnamagynyň wagtyna we ýygylgyna baglydygy görkezilipdi (Podýaçewa N.K.). Göwrelilik döwründe 6 we ondan köpräk gatnawda, perinatal ölümçiligiň derejesi 1000 dogulyşda 8 barabar, seýrek we wagtynda däl gatnawlarda bolsa - 1000 dogluşda 20, başgaça 2,5 esse köp bolýar. Muny soňky barlaglar hem tassyklaýarlar. Şeýle tapawutlaryň bolmaklygynyň sebäbi, göwreliler aýallar maslahatyna baranlarynda, olar öz wagtynda hasaba we gözegçilige alynýar, zerur bejeriş we önüni alyş çäreleri geçirilýär we şeýlelikde gowy netijeler gazanylýar. Öýken gaýnaglama keselinde 22% ene-atalar çagalaryny özleri bejerýärler, 12% bolsa näsag çagalaryny çagalar bagyna ýa-da bakjasyna tabşyrýarlar (Ýermohina T.L., 1978). Mekdep okuwçylarynyň saglygy öwrenilende olaryň diňe 3/1 böleginiň keseliň ilkinji ýüze çykýan günlerinde lukmanlara ýüz tutýandygy anyklanyldy,

şeylelikde bolsa çagalaryň 45% dowamly kesellerden ejir çekýärler (Usaýowa Ý.P., 1978).

Sagdyn durmuş ýörelgesiniň esasy sypatlarynyň ähmiýetliligine matematiki usullaryň kömegi arkaly baha bermekligiň netijesi, saglygy goraýyş işjeňliginiň keselçilige agdyklaýjy täsir edýändigini görkezýär (ähli täsirleriň ähmiýetleriniň 50% gowragy).

Adatça oba ýaşajylarynyň durmuş ýörelgesi has sagdyn hem-de oba ýerlerinde keselçilik pes hasap edilýär. Ýöne içgin geçirilen barlaglar şeýle ähmiýetli tapawudyň ýoklugyny, tersine, oba ýaşajylarynyň keselçiliginiň şäher ýaşajylarynyňkydan ýokarydygyny subut etdiler. Onuň sebäpleriniň biri - oba ilatynyň saglygy bejeriş edaralaryna şeýle bir yzygiderli däl gatnawlarynda ýüze çykýan, pes saglygy goraýyş işjeňligidir. Ol bolsa öz gezeginde, ilatyň ýeterlikli ýokary bolmadyk gigiýeniki medeniýeti, saglygy goraýyş edaralary hem-de işgärleri bilen doly däl üpjünçiligi we başga sebäpler bilen düşündirilýär.

Durmuş ýörelgeleriniň täsirleriniň, ilkinji nobatda bolsa saglygy goraýyş işjeňliginiň saglyga täsiriniň agdyklygynyň subutnamasy, jemgyýetçilik saglygynyň diňe bir durmuş tarapyndan şertlenişinde aýgytly rolunyň alamaty hökmünde özüçe gyzykly bolman, eýsem saglygy goraýyş esasy ýörelgesi we onuň baş ugry bolan keselleriň önüni almaklyk boýunça guralýan çäreleriň esasy, sagdyn durmuş ýörelgesini emele getirmek üçin başlangyç nokat hökmünde hem gyzyklydyr.

Bu ýagdaý saglygy goraýyş baş ýörelgesiniň maksadyna ýetmegi üpjün etjek durmuş ýörelgelerini düýpli özgertmeleriň zerurlygy bilen baglylykda barha uly goldaw tapýar. BSGG ýolbaşçylary onuň şeýledigine göz ýetirip “...Soňky on ýyllyklarda ösen ýurtlaryň ilatynyň saglygynyň gowulanmagyny lukmançylyk häsiýetli bolmadyk gatyşmalar şertlendirdiler. Bu aň ýetirmeler BSGG zyýanly endiklere garşy we sagdyn durmuş ýörelgesini goldamaga gönükdirilen halkara işiniň esasynda goýuldy, keselleriň we wagtyndan ön bolýan ölümleriň köpüsiniň aýratyn çykdaýsyz, özüni alyp barmagy üýtgetmek ýoly arkaly önüni alyp bolar” diýip bellediler.

Sagdyn durmuş ýörelgesi we ony kemala getirmek. Barha köp ulanylýan sagdyn durmuş ýörelgesi düşüňjesi, munuň özi nämekä? Onuň iň sada kesgitlemesini şeýle formula ýygnamak bolar: munuň özi adamlaryň özüni alyp barylarynda, işlerinde olaryň saglygyna amatly täsir edýän zatlaryň hemmesidir. Sagdyn durmuş ýörelgesi hususy we jemgyýetçilik işleriniň saglygy goramaga, gowulandyrmaga, köpeltmäge, öwrenmäge gönükdirilen ähli elementlerini öz içine alýar. Sagdyn durmuş ýörelgesi düşüňjesine saglyk üçin töwekgelçilik täsirlerinden üstün çykmaklyk we aýratyn hem wajyp, saglygy berkitmek üçin amatly ýagdaýy, şerti döretmeklik, saglygy emele getirmäge gatnaşýan hususy we jemgyýetçilik täsirlerini, ilkinji nobatda bolsa gigiýeniki terbiýelenişi we özüni alyp barylşy ösdürmeklik girýär. Şu hadysada açar bolup, saglygy goraýyş işjeňligi çykyş edýär. Şeýlelikde, sagdyn durmuş ýörelgesi - bu adamlaryň saglygyny goramaga, gowulandyrmaga, berkitmäge gönükdirilen, kesgitli durmuş-ykdysady, ekologiki şertler üçin has häsiýetli, adaty işdir.

Sagdyn durmuş ýörelgesini näme emele getirýär? Bu soraga gysgaça şeýle jogap bermek mümkindir: özüniň amatly ýüze çykmalarynda sagdyn durmuş ýörelgesini emele getirmeýän işjeňligiň, işiň hiç hili görnüşi, usuly ýokdur. Şunuň bilen

baglylykda ilatyň saglygyny goramak we gowulandyrmak boýunça işde, gigiýeniki terbiýelemekde adamyň, adam toparlarynyň, ilatyň saglygynyň häsiýetini we derejesini kesgitleýän täsirleriň, şertleriň köpdürliligini göz önünde tutmak zerurdyr.

Sagdyn durmuş ýörelgesini kemala getirmegiň ýollary oňa düşünmekden, onuň funksional gurluşyndan gelip çykýar. Onuň açary hökmünde saglygy goraýyş işjeňligini, ýagny adamlaryň saglygy goramaga, berkitmäge, köpeltmäge gönükdirilen işini almak bolar. Sagdyn durmuş ýörelgesini (amaly meýilde), diňe şeýle kesgitlemek bolar. Sagdyn durmuş ýörelgesini emele getirmekde 2 jäht tapawutlandyrylýar:

1. Saglyk üçin amatly täsirleri, ýagdaýlary döretmek, ösdürmek, güýçlendirmek, işjeňleşdirmek, manysy boýunça jemgyýetçilik saglygynyň potensialyny emele getirmek;

2. Saglyk üçin töwekgelçilik täsirleriniň önüni almak, azaltmak (shema 6).

Saglyk täsirleri	Töwekgelçilik täsirleri
Ýokary zähmet işjeňligi	Pes zähmet işjeňligi, ýerine ýetirilýän iş bilen kanagatlanmazlyk
Fiziki we ruhy taýdan rahatlyk, fiziki we intellektual ukyplarynyň utgaşykly ösüşi	İsjeňsizlik, birahatlylyk, neýroemosional we ruhy dartgynlylyk
İsjeň durmuş orny, ruhubelentlik, ýokary medeniýet derejesi	Pes durmuş işjeňligi, ýokary bolmadyk medeniýet derejesi
Ekologiki işjeňlik, daşky gurşawy sagaltmak boýunça iş	Pes ekologiki işjeňlik
Ýokary fiziki işjeňlik	Pes fiziki işjeňlik, gipodinamiýa
Pähimli iýmitlenmeklik	Pähimsiz iýmitlenmeklik
Maşgaladaky agzybirlilik, durmuşyň guralan bolmagy	Maşgaladaky agzalalyklar, amatsyz durmuş ýagdaýy
Sagdyn nesle geçijilik	Genetiki töwekgelçilik
Sagdyn durmuş ýörelgesiniň başga täsirleri	Çilim çekmeklik, alkogoly içgileri içmeklik, neşe, toksiki maddalary ulanmaklyk
	Durmuş ýörelgesiniň amatsyz başga täsirleri

Shema 6. Sagdyn durmuş ýörelgesini kemala getirmek

Şu görkezilen jähtleriň özara baglanyşyklydygyna garamazdan, amalda iş adatça, töwekgelçilik täsirlerine garşy göreş bilen çäklendirilýär, munuň özi wajypdyr, ýöne has ýönekeýdir, sebäbi iş ýüzleý ýatan, ýeterlikli gowy belli bolan we ölçenilýän hadysalaryň önüni almak ugrunda alnyp barylýar. Sagdyn durmuş ýörelgesiniň täsirlerini döretmek boýunça amaly işleri kesgitlemek we geçirmek bolsa has kyn hasaplanylýar.

Sagdyn durmuş ýörelgesi meselesi bilen meşgullanýan hünärmenler bu düşüňjä özleriniň düşünişlerinden ugur alyp, ony kemala getirmegiň käbir shemalarynyň düzümini we ýollaryny hödürleýärler. Saglygy goraýyş ulgamyna elýeter amaly meýilde sagdyn durmuş ýörelgesini kemala getirmegiň ýollarynda, has kesgitli

lukmançylyk we gigiýeniki häsiýetli çäreleri görmek gerekdir. BSGG-nyň töwekgelçilik täsirlerini ýok etmek we sagdyn durmuş ýörelgesini kemala getirmek boýunça maslahatlary belli bir derejede kesgitlidir. Mysal üçin, BSGG ýüregiň işemiýa keseliniň we beýleki dowamly keselleriň önüni almak üçin ganda holesteriniň derejesini peseltmek we semremekligiň önüni almak üçin dogry iýmitlenmekligi (haýwan yaglaryny az saklaýan, köp ir-iýmişler we gök önümler), çilim çekmekden boýun gaçyrmagy, peýdalanylýan duzuň we alkogolly içgileriň mukdaryny azaltmagy, şeýle hem arterial gan basyşyň ýokarlanmasyny ir ýüze çykarmaklygy we onuň bilen göreşi, bedeniň kadaly agramyny saklamaklygy hem-de gündelik durmuşyň düzümi hökmünde yzygiderli fiziki maşklar bilen meşgullanmaklygy, durmuş we iş bilen baglanyşykly dartgynlylygyň derejesini peseltmekligi hödürleýär. Eger-de olara zähmetiň, dynç almaklygyň, okuwyň gigiýeniki düzgünlerini ýerine ýetirmek boýunça maslahatlary, durmuş we hünär bilen baglanyşykly dartgynlylygyň derejesini peseltmek boýunça kesgitli isleglerimizi, hususy saglygy goraýyş we lukmançylyk - ruhy talaplaryň berk ýerine ýetirilmegini goşsak, onda sagdyn durmuş ýörelgesini kemala getirmegiň doly lukmançylyk maksatnamasy taýyn bolar.

Şu ýerde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamanyň ikinji kitabynda beýan edýän adam saglygyna täsirleriň hatarynda ruhubelentligiň, ynsan saglygyny gorap saklamakda örän uly ähmiýetiniň bardygyny aýratyn belläp geçmek örän ýerliklidir. Ruhubelent adamlar az keselleýärler, hatda haýsam bolsa bir kesele ýoluganlarynda-da tiz sagalýarlar. Sussupeslik, gamgynlyk adamy çalt garradýar.

Häzirkizaman ylmy nukdaýnazardan, adamlar özüniň ruhy aýratynlyklary boýunça iki topara bölünýärler. Birinji topar adamlar ruhubelent, göwni açyk, şadyýan, özüne ynamly, adamlar bilen mähirli gatnaşykda bolýarlar. Ruhy baý, aň-düşünjeli, ylymly-bilimli adamlar saglygyň gadyr gymmatyna oňat düşünýärler we kesellere getirip biljek ýagdaýlardan gaça durýarlar. Onuň tersine, ikinji topar adamlar sussy pes, garasöýmez, dymma, özüne ynamsyz, içi pikirli, töweregindäki adamlardan üzne bolýarlar. Aň-düşünjesi pes, ahlak-kadalaryna doly göz ýetirmeýän, adam gatnaşyklaryndan doly baş alyp çykmagy başarmaýan adamlar durmuşda kynçylyklara, dartgynlyklara, kesel dörediji ýagdaýlara köp sezewar bolýarlar. Barlaglaryň netijeleri ikinji topar adamlaryň birinji topar adamlara seredeninde ýürek-gan damar keselleri hem-de iýmit siňdiriş agzalarynyň keselleri bilen köp keselleýändigini görkezýär. Mukaddes Ruhnamada beýan edilýän ruhubelentlik, göwün açyklyk, halallyk, ýürek arassalygy, ten sagdynlygy, akyl päkligi ýaly ýagdaýlaryň diňe bir maşgala gatnaşyklaryny berkitmekde däl-de, eýsem, maşgala saglygyny gorap saklamakda hem uly ähmiýeti bardyr.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow sagdyn durmuş ýörelgelerini çalt ornaşdyrmagy, dünýä ylmynyň we tejribeleriniň bu ugurda gazananlaryny kabul etmegi halkyň uzak ýaşamagy üçin iň esasy, gayragoyulmasyz çözülmeli meseleleriň hatarynda bellemek bilen, şunda ilatymyzyň uçdantutma ählisiniň sagdyn durmuş ýörelgelerine eýermegini hökmany şert hasaplaýar. Şunuň bilen baglylykda Hormatly Prezidentimiziň “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda kadaly iýmitlenmek, zyýanly endiklerden daş durmak, zähmet bilen dynç alşy sazlaşykly utgaşdyrmak, ruhy taýdan sagdynlyk,

arassa howada işjeň hereket etmek, spotruň dürli görnüşleri bilen meşgullanmak, ilatyň uly-kiçi ählisiniň bedenterbiýe hereketlerine goşulmagy ýaly saglygyň esasy serişdeleri bolup durýan, sagdyn durmuş ýörelgelerini kemala getirmekligiň anyk ugurlary görkesilýär. Sport we bedenterbiýe bilen meşgullanmaklygyň adama diňe şahdaçyklygy, işjeňligi, ruhubelentligi bagyş etmän, eýsem, olaryň saglygyň we uzak ömür sürmegiň gös-göni girewidigi nygtalyp, täze Galkynyşlar döwründe ýurdumyzda sporty we bedenterbiýäni ösdürmegiň ähmiýetine aýratyn üns berilýär. Ýurdumyzda neşekeşlige garşy göreşiň güýçlendirilmeginiň, çilim çekmegiň, nas atmagyň gadagan edilmeginiň hem ýönekeý meseleler bolup galmaýanlygy, ylaýta-da, ýaş nesli şeýle howply, diňe saglyk babatda däl, eýsem, moral-ahlak babatdaky nogsanlyklardan gorap saklamaklygyň jemgyýetiň her bir agzasynyň borjy bolup durýanlygy bellenilýär.

Käbir töwekgelçilik täsirlerinden üstün çykmak boýunça aýratyn, çäklendirilen çäreler hem guwandyrjy netijeleri bermäge ukyplydyr. Mysal üçin, BSGG maksatnamasyna gatnaşan kardiologlaryň habarlaryna görä, jemi 5-8 ýyl içinde Moskwa, Kaunas, Frunze, Minsk şäherleriniň barlag geçirilen ilat toparlarynyň arasynda (70 müňden gowrak barlanylan) ýüregiň işemiýa keselinden ölümçiligi 25 % gowrak azaltmaklyk, soňa degişlilikde bolsa umumy ölümçiligi (10% gowrak) peseltmeklik başardýar. Ilatyň saglygyndaky şunuň yaly amatly üýtgemelere, diňe käbir aýratyn täsirleriň garşysyna - çilim çekmekligi, nahar duzuny ulanmaklygy azaltmak, haýwan ýaglaryny, alkogolly içgileri ulanmaklygy çäklendirmek, elýeter serişdeler bilen arterial gan basyşyny kadalaşdyrmak, fiziki işjeňligi ýokarlandyrmak ýaly çäreleri geçirmeklik bilen ýetilýär. Sagdyn durmuş ýörelgesi ugrundaky şeýle işlerde esasy guramaçylyk güýç hökmünde saglygy goraýyş işgärleri däl-de, dürli jemgyýetçilik guramalary we aýratyn adamlar durýarlar. Şeýle çäreler saglygy goraýyşda peýdalanylýan, ýöriteleşdirilen häzirki zaman bejeriş we keseliň önüni alyş usullary bilen deňeşdirilende 100 esse arzandyr.

Sagdyn durmuş ýörelgelerini emele getirmek boýunça çäreler kesgitlenilende, dürli keselleriň birmeňzeş töwekgelçilik täsirlerini göz önünde tutmak aýratyn hem wajypdyr. Mysal üçin, pähimsiz iýmitlenmeklik ýüregiň işemiýa keseliniň, süýji keseliniň, aşgazanyň we 12 barmak içegäniň baş keseliniň ýüze çykmagyna sebäp bolýan täsirleriň hatarynda durýar. Bu kesellere çilim çekmeklik, alkogolly içgileri içmeklik, hünäriň dowamlylygy, ruhy dartgynly ýagdaýlar we başga-da durmuş ýörelgesiniň amatsyz taraplary täsir edýärler. Bellenilip geçilen barlaglaryň ýörelge ähmiýeti bardyr, sebäbi olar häzirki zaman patologiýasynyň esasy düzýän, has köp ýaýran epidemiki däl bolan, dowamly keseller bilen göreşiň umumy ýörelgesini işläp taýýarlamaga mümkinçilik berýär. Olar ýene-de bir gezek, patologiýanyň önde baryjy täsiri hökmünde durmuş ýörelgesiniň amatsyz taraplarynyň roluny we onuň önüni almagyň ýollaryny, sagdyn durmuş ýörelgesini emele getirmegiň roluny we onuň esasynda keselleriň ilkinji önüni alyş mümkinçiliklerini görkezýärler.

Sagdyn durmuş ýörelgesini emele getirmegiň, şeýle hem keselleriň döremeginiň önüni almaklygyň döwlet, jemgyýetçilik guramalarynyň, saglygy goraýyş edaralarynyň bilelikdäki tagallalaryny talap edýändigini düşnükli.

Sagdyn durmuş ýörelgesini kemala getirmeklik, bu saglygy goraýyş baradaky syýasatyň esasy ugry bolup, ol keselleriň önüni almaklygy, aýratyn hem olaryň

döremekliginiň öňüni almaklygy öz içine alýar. Şonuň üçin soňky ýyllardaky döredilýän maksatnamalar şu ugra esaslanýarlar. Şeýle maksatnamalar diňe bir saglygy goraýyş guramalaryna we edaralaryna degişli bolmaýar. Beýleki pudaklar ýaly, Saglygy goraýyş ministrliginiň hem ýeke özüniň, sagdyn durmuş ýörelgesini emele getirmek bilen baglanyşykly bolan çäreler toplumyny üpjün etmäge yagdaýy ýokdur. Olarda saglygy goraýyş, magaryf, medeniýet guramalarynyň we edaralarynyň bilelikdäki tagallalary göz önünde tutulmalydyr. Eger-de saglygy goraýyş guramalary we edaralary ilata lukmançylyk kömegini - keselleri anyklamagy, bejermegi, öňüni almaklygy we lukmançylyk taýdan näsaglary dikeltmekligi anyk we netijeli amala aşyrsalar, eger ähli saglygy goraýyş işgärleri sagdyn durmuş ýörelgesini emele getirmek boýunça çäreleriň işjeň gatnaşyjylary we başlaýjylary bolsalar, onuň nähili ýerine ýetirilişini özlери görkezseler, onuň wagyz-nesihatçysy bolsalar, gigiýeniki terbiýelemekligi alyp barsalar, onda şularyň özi hem ýeterliklidir.

Keselleriň ilkinji öňüni almak çärelerini amala aşyrmak, saglygy goraýyş edaralarynyň ählisiniň, aýratyn hem saglyk öýleriniň wajyp borjy bolmalydyr. Sagdyn durmuş ýörelgesini kemala getirmek ugrunda meşgullanýan ähli guramalaryň we edaralaryň, ilkinji nobatda saglygy goraýyşyň ilkinji basgançagy edaralarynyň, şeýle hem saglyk merkezleriniň wajyp işi we meselesi – sagdyn durmuş ýörelgelerini netijeli wagyz-nesihat etmektir. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Il saglygy – ýurt baýlygy” kitabynda bellenilişi ýaly, maşgala lukmanlary saglygy goraýyşyň ilkinji basgançaklarynda zähmet çekip, ilatyň saglyk bilen bagly ýagdaýlarynda birinji ýüz tutýan lukmanlarydyr. Olar elmydama tutuş maşgala agzalarynyň saglygynyň goragynda bolup, olara diňe bir kesellän mahallary kömek etmän, eýsem, ilkinji nobatda keselleriň öňüni almak barada alada etmelidirler. Olar her bir maşgalada arassaçylyk, rejeli iýmitlenmek, adamlaryň saglyk derejesini ýokarlandyrmak, çilimkeşlik, arakhorlyk, neşekeşlik ýaly zyýanly endiklerden gaça durmak, sagdyn durmuş ýörelgelerini alyp barmak barada öwüt-öndew, wagyz-nesihat işlerini geçirip durmalydyrlar.

Wagyz-nesihatyň görnüşi we usullary iki talaba jogap bermelidir: dürli düzümdäki diňleýjilere elýeter we uýgunlaşdyrylan, düşnükli, aýratyn hem gyzykly, ýokary derejede ünsi özüne çekiji bolmalydyrlar. Wagyz-nesihat diňe arassaçylyk magaryfyna däl, eýsem gigiýeniki terbiýeleniş serişdelerine, başgaça lukmançylyk we gigiýeniki bilimleri ýöne bir kabul etmeklige däl, eýsem gigiýeniki endikleri, özüni alyp barmagyň düzgünlerini we kadalaryny hem-de olary işjeň durmuşa geçirmekligi öwretmäge ugrukdyrylan bolmalydyr. Bütinlikde bu kesgitli şertlerde we ýagdaýlarda sagdyn durmuş ýörelgelerini amala aşyrmak boýunça lukmançylyk amalynyň mysallarynda hereketleri öwretmekdir.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimizde ilatyň hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmak meselesine uly üns berilýär. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda “Döwlet öz raýatlarynyň saglygy we abadançylygy hakynda alada etmäge borçludur. Sebäbi sagdyn jemgyýet sagdyn döwletiň özeni bolup durýar. Ýöne biziň her birimiziň hem saglyga degişli ýönekeý talaplary we borçlary berjaý etmegimiz zerurdyr. Şunda men ýurtda sagdyn durmuş ýörelgeleriniň doly kemala geljekdigine

ynanýaryn” diýip belleýär. Ýurdumyzda halkyň abadançylygyny üpjün etmäge we saglygyny gorap saklamaga serişdeler gaýgyrylmaýar. Döwlet býujetiniň esasy böleginiň halkyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga sarp edilmegi munuň aýdyň mysalydyr. Ilata elektrik energiýasyndan, tebigy gazdan, suwdan, ýodlanan nahar duzundan mugt peýdalanmak, ýaşaýyş jaý hyzmatlary üçin pes tölegler, mugt orta we ýokary bilim, zenanlara göwrelilik, çaga dogranlygy we çaga ideg üçin goşmaça tölegli zähmet rugsatlary, maýyplara, uruş weteranlaryna, pensionerlere saglygy goraýyş ýeňillikleri we başga-da köp ýeňillikler berilýär. Ýurdumyzda şäherleri we obalary gök baglyga öwürmek, saglyga zyýanly kärhanalary ilatsyz ýerlere göçürmek, ilaty arassa agyz suwy bilen üpjün etmek, nahar duzuny ýodlaşdyrmak, una demir maddalaryny we foliý turşusyny goşmak ýaly halkyň saglygyny goramak we berkitmek üçin bahasyna ýetip bolmajak, giňmöçberli işler amala aşyrylýar.

Ata-babalarymyzyň saýlap alan dürs ýoluny XXI asyrdan dowam etmek maksady bilen hem-de türkmen halkynyň sagdyn durmuşda ýaşamak babatda asyrlarboýy kemala gelen ýol-ýörelgelerine, garaýyşlaryna gadyr goýulyp, “Çilim çekmegi we nas atmagy gadagan etmek hakynda” Türkmenistanyň Prezidentiniň Permanlary kabul edildi. Bu Permanlara laýyklykda, Türkmenistanyň çäginde – ministrliklerde, pudaklaýyn dolandyryş edaralarynda, eýeçiligiň ähli görnüşlerine degişli kärhanalarda, guramalarda, harby bölümlerde we birikmelerde, ähli okuw mekdeplerinde we mekdebe çenli çagalar edaralarynda, teatrlarda we kinoteatrlarda, jemgyýetçilik ulaglarynyň ähli görnüşlerinde, seýilgählerde, raýatlaryň köpçülikleýin barýan ýerlerinde çilim çekmeklik we nas atmaklyk gadagan edildi. Bu Permanlary bozanlar zähmete hak tölemegiň bir aýlyk möçberinde jerime salynmagy görnüşinde dolandyryş jogapkärçiligine çekilýär.

Çilimiň we alkogolly içgileriň mahabatynyň hemme görnüşleri, şeýle hem azyk we beýleki durmuş harytlary satylýan dükanlarda çilim satmaklyk gadagan edildi.

Sagdyn durmuş ýörelgelerini ündemek işinde gazanylan üstünlikleriň biri hem Köpetdagyň gerişlerinde gurlan “Serdaryň saglyk ýoly” bolup, ol öz-özüňi beden, ahlak, ruhy taýdan kämilleşdirmegiň ajaýyp desgasyna öwrüldi. Arassa dag howasy, tebigat gözelligi diňe bir bedeniň berkemegine ýardam etmän, eýsem kalbyňy heýjana getirip, ruhyňy galkyndyrýar, öz Watanyňa, öz topragyňa, agzybir halkyňa bolan buýsanjyňy artdyrýar.

Sagdyn durmuş ýörelgelerini kemala getirmäge we berkitmäge gönükdirilen saglygy goraýyş çäreleriniň mundan beýläk-de güýçlendirilmegi bilen baglylykda, köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde sagdyn durmuşy kemala getirmegiň ýörelgelerini, köpçülikleýin bedenterbiýe we sport çäreleriniň ilatyň arasynda işjeň wagyz edilmegine, sport-sagaldyş desgalaryny peýdalanmagyň netijeliligini ýokarlandyrmaga aýratyn üns berilýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ilatyň uly-kiçi ählisiniň bedenterbiýe hereketlerine goşulmagy, spotruň dürli görnüşleri bilen meşgullanmagy, köpçülikleýin fiziki işjeňligini gazanmak ugrunda amala aşyrylan işler we ýetilen sepgitler az däl. Mysal üçin, Ýewropa ölçeglerine laýyk gelýän, 26 müň tomaşaça niýetlenen Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky sport toplumu ulanmaga berildi. Şondan köp wagt geçmänkä paýtagtymyz Aşgabatda dünýä ölçegleriniň talaplaryna laýyk gelýän 4 sany açyk tennis meýdançaly 30 müň orunlyk täze stadion, gysky sport oýunlary

köşgi, Milli olimpiýa suw sport toplumy gurlup ulanmaga tabşyryldy. Şeýle hem uly senagat kärhanalarynyň we edaralarynyň ýanynda, olaryň öz serişdeleriniň hasabyna bedenterbiye-sagaldyş toplumlary, sport meýdançalary, basseýnler guruldy. Geçen ýyllarda Aşgabat şäherinde we welaýatlarda sportuň suwda ýüzülýän görnüşleriniň merkezi, 35 müň orunlyk 4 sany stadion, 1 müň orunlyk 2 sany sport öýi, 2 müň orunlyk 15 sany tennis korty, umumy meýdany 9 müň inedördül metr bolan bedenterbiýe sagaldyş toplumlarynyň 13-si guruldy hem-de işe girizildi. Umuman, häzir biziň ýurdumyzda 114 sany sport mekdepleri işleýär, geljekde bu sany ýene-de artdyrmak meýilleşdirilýär.

Mekdebe çenli çagalar edaralarynda çagalara arassaçylyk endikleri öwredilýär. Mekdeplerde saglyk sapaklarynda görkezme esbaplary giňden ulanylýar, çilimiň, nasyň, neşe serişdeleriniň, alkogolly içgileriň ýaş beden üçin zyýanly täsiri, agyz boşlugyny we dişleri arassa saklamak endikleri, hereket işjeňligi, dogry iýmitlenmek barada işjeň wagyz çäreleri geçirilýär.

Ýurdumyzda adamlaryň sagdyn durmuş ýörelgesiniň düzgün-kadalaryny berjaý etmekde oňaly şertleri döretmek maksady bilen:

- lukmanlary taýýarlamaklygyň okuw maksatnamalaryna täzedan seredilip, sagdyn adamlaryň saglygyny goramak we berkitmek üçin sagdyn durmuş boýunça okuw sapaklary girizildi;
- rejeli iýmitlenmek, azyk önümleriniň düzümi, olaryň ähmiýeti babatda ilatyň düşüneliligini ýokarlandyrmak boýunça wagyz-nesihat çäreleri geçirilýär;
- mekdebe çenli edaralarda we mekdeplerde çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny nazara alyp, sagdyn durmuş endikleri öwredilýär;
- edara-gurama-kärhanalarda zähmet howpsuzlygy berjaý edilýär;
- daşky gurşawyň arassalygyny gorap saklamak babatda çäreler giň möçberde alnyp barylýar, agaç nahallaryny ekmek bilen paýtagtymyzyň we welaýat merkezleriniň daş-töwereginde “Gök guşak” döredilýär, howany hapalaýjy çeşmeler ilatly ýerleriň çäginde çykarylýar (mysal üçin, Abadan şäherindäki sement zawody).

Şeýlelikde, sagdyn durmuş ýörelgesini kemala getirmekde gazanylan üstünlikler, “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny durmuşa ornaşdyrmakda ýetilen sepgitleriň biri bolup, ilat iýmitlenmesini rejeleşdirmek, ak bugdaýyň ümmülmez bolezinligini döredip, çörek we çörek önümlerini demir birleşmeleri we foliý turşusy bilen baýlaşdyrmak, nahar duzuny ýodlaşdyrmak, ilatyň uludan-kiçä, köpçülikleýin fiziki işjeňligini gazanmak, “Serdar saglyk ýolynda” gezelençleri geçirmek, dünýä ünlülerine laýyk enjamlaşdyrylan stadionlaryň, suw howdanlarynyň, suw çüwdürimleriniň, atçylyk toplumly aýlawyň köpçülik tarapyndan ulanylyp, Türkmenistanyň Prezidentiniň çilime, nasa garşy Permanlarynyň ähliahalk tarapyndan goldanyp, ýurdumyzyň raýatlarynyň bu ýaramaz endiklere garşy işjeň göreşmegi bilen, nogsanlyklaryň we keselçilikleriň önüni almaga mümkinçilik döredi. Ministrlikleriň we pudaklaryň işlerini özara utgaşdyryp, ýurdumyzda adamlaryň sagdyn durmuş ýörelgeleriniň düzgün kadalaryny berjaý etmekleri üçin oňaly şertleri döretmek boýunça geçirilen çäreler netijesinde, sagdyn durmuş ýörelgesiniň giň gerimde ähli ilat köpçüligine ornaşdyrylmagy, sagdyn adamlaryň beden saglyklarynyň berdanlaşmagyna, işe ukyplylygynyň ösmegine we ruhubelentligiň döremegine getirdi.

Saglygyň wagyz-nesihaty işleriniň guralyşy

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimizde saglygy goraýşyň sagdyn adamlaryň saglygyny berkitmeklige hem-de keselleriň önüni almaklyga gönükdirilmegi, “Saglyk” Döwlet maksatnamasyna laýyklykda ilatyň saglygyny goramak babatda amala aşyrylýan syýasatyň esasy ýörelgeleriniň biri bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde sagdyn durmuş ýörelgelerini, köpçülikleýin bedenterbiýe we sport türgenleşigiň ilatyň arasynda işjeň wagyz edilmegine, sport-sagaldyş desgalaryny peýdalanmagyň netijeliligini ýokarlandyrmaga aýratyn üns berilýär. Saglygy goraýyş - önüni alyş işiniň häzirki döwürdäki esasy ugrunda saglygy goraýyş, ykdysady, hukuk, guramaçylyk, terbiýeçilik çärelerini hasaba almak bilen, ylmy taýdan esaslandyrylan keselleriň önüni alyş çäreleriniň giň toplumy işlenilip taýýarlanylýp durmuşa ornaşdyrylýar.

Saglygyň wagyz-nesihaty döwlet, jemgyýetçilik we lukmançylyk çäreleri ulgamydyr, ol her bir raýatyň saglygyny goramak we pugtalandyrmak, adamlaryň ömrüniň sagdyn dowamlylygyny artdyrmak, işe ukyplylygyny ýokarlandyrmak maksady bilen, ilatyň arassaçylyk-gigiýeniki medeniýetini ýokarlandyrmaga gönükdürilendir. Ol ilaty lukmançylyk we keselleriň önüni alyş hyzmatlarynyň netijeliligini ýokarlandyrmaga, zähmet şertlerini gowulandyrmaga, saglygy goramak meselelerini çözmäge işjeň gatnaşmaga çekýär. Saglygyň wagyz-nesihat işleri ilatyň keselçiligini, şikeslenmelerini, ölümçiligini azaltmakda, ýurduň arassaçylyk we keselleriň ýaýramazlyk abadançylygyny gowulandyrmakda, ilaty gigiýeniki taýdan terbiýelemekde, gigiýeniki bilimligini ösdürmekde ulanylýar. Şeýlelikde, saglygyň wagyz-nesihatynyň esasy maksady, ilat arasynda sagdyn durmuş ýörelgelerini kemala getirmekdir.

Saglygyň wagyz-nesihat işleri – saglygy goraýşyň aýrylmaz bölegidir, ähli bejeriş-önüni alyş, keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edaralarynyň, ylmy-barlag institutlaryň, ýokary we orta lukmançylyk okuw mekdepleriniň işleriniň wajyp bölegi, saglygy goraýyş işgärleriniň gulluk borjydyr. Saglygyň wagyz-nesihat işlerini döwlet guramalary we saglygy goraýyş edaralary geçirýär. Bu işe ministrlkler, pudaklar, senagat kärhanalarynyň we okuw mekdepleriniň administrasiýasy, daýhan birleşikleriň ýolbaşçylary, kärdeşler arkalaşygy we jemgyýetçilik guramalary işjeň gatnaşýarlar. Saglygyň wagyz-nesihat işine “Gyzyl Ýarymaý” jemgyýeti hem işjeň gatnaşýar. Saglygyň wagyz-nesihat işleri jemgyýetçilik işleriniň bir görnüşi bolup, döwlet häsiýetini görterýär. Lukmançylyk we gigiyeniki bilimleri ýaýratmaga neşiriýat gullugy: ýurtda çap edilýän gazetler, žurnallar, lukmançylyk gazetleri we žurnallary hem gatnaşýar.

Saglygyň wagyz-nesihat işleri ähli halk üçin geçirilýär we onuň köpçülikleýin, ähliahli häsiýeti bardyr. Köpçülikleýin ýörelgesi ilatyň ähli toparlarynyň gurşalyp alynmagynda ýüze çykýar (çagalar baglaryndaky çagalar, mekdep we ýörite orta hünärmen okuw mekdepleriniň okuwçylary, talyplar, işgärler, gullukçylar, pensionerler). Saglygyň wagyz-nesihat işlerine ýokary ylmy dereje häsiýetlidir. Bu işler babatdaky ähli maglumatlar ylmyň häzirki ýagdaýyna, onuň iň soňky gazananlaryna esaslanmalydyrlar. Saglygyň wagyz-nesihaty geçirilende ilata berilýän

maslahatlar we habarlar hökman ylmy taýdan esaslandyrylan bolmalydyrlar. Beýan edilýän nazary we ylmy soraglar, talaplar amaldan alynan mysallar bilen berkidilmelidir. Bu düzgün saglygyň wagyz-nesihat işleri amalynyň we nazary esaslarynyň bitewilik ýörelgesini görkezýär. Wagyz-nesihat işleriniň ylmy taýdan esaslananlygy onuň ýokary ylmy-usuly derejesinde ýüze çykýar we onuň görnüşleriniň ilata elýeterli bolmaklygyna gönükdirilendir. Saglygyň wagyz-nesihatynyň wajyp häsiýetleriniň ýene-de biri bolup, onuň ilatda keseller bilen üstünlikli göreşmek, adamlaryň saglygyny berkitmek, olaryň işe ukyplylygyny ýokarlandyrmak üçin zerur bolan şertleriň döwlet tarapyndan döredilýändigine ynamy döretmegi terbiýelemegi durýar.

Yurdymyzyň ähli meýdan çäginde saglygyň wagyz-nesihat işlerini guramaklygy we oňa ýolbaşçylygy Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliگی amala aşyrýar. Kesel bejeriş-öňüni alyş edaralarynda direktoryň bejeriş işleri boýunça orunbasary bu işlere gözegçilik edýär. Bejeriş-öňüni alyş edaralarynyň saglygy goraýyş işgärleri lukmançylygyň dürli temalary boýunça näsaglaryň we ilatyň arasynda gürründeşlikler geçirýärler. Önümçilikde, durmuşda, mekdepde we beýleki okuw-terbiýeçilik edaralarynda saglygyň wagyz-nesihat işlerini ýerli bejeriş-öňüni alyş, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş gullugy edaralary amala aşyrýarlar. Işin şeýle guralmagy saglygyň wagyz-nesihatynyň we saglygy goraýyş edaralarynyň bejeriş-öňüni alyş işleriniň arasyndaky organiki baglanyşyk ýörelgesine jogap berýär hem-de ony geçirmekde kesgitliligi üpjün edýär.

Saglygyň wagyz-nesihat işleriniň usullary we serişdeleri. Saglygyň wagyz-nesihatyny geçirmekde aşakdaky usullardan peýdalanylýar: dilden wagyz-nesihat etmek (janly söz); çap üsti bilen wagyz-nesihat etmek (çap sözi); şekillendiriş wagyz-nesihaty (aýdyňlaşdyryjy usul); utgaşdyrylan (garyşyk) - ýokarda görkezilen üç usul bilelikde ulanylýar.

Dilden wagyz etmek, wagyz-nesihatynyň in bir öňdebaryjy we has netijeli usulydyr. Bu has giňden ýaýran, maddy çykdaýjylary nukdaýnazaryndan tygşytly, guramaçylyk taýdan ýönekeý we elýeter usuldyr. Bu usuly peýdalanmak maglumatlary anyklamaga, ýerli aýratynlyklary, diňleýjileriň düzümini we gyzyklanmalaryny, belli bir pursatdaky talaplary hasaba almaga mümkinçilik döredýär. Dil usulyna peýdalanylmasy diňleýjiler bilen gös-göni baglanyşykly bolan serişdeler: beýan, söhbetdeşlik, gysga agitation cykyş, sorag-jogap agşamy (sagady), labyzly okamalar, maslahat bermek üçin adamlary toparlaýyn kabul etmek we diňleýjiler bilen gös-göni baglanyşykly bolmadyk serişdeler (köpçülikleýin habar beriş serişdeleri (radio) arkaly cykyş etmek, kasetalardaky ýazgylary aýtdyrmak) degişlidir.

Beýan - munuň özi dilden geçirilýän wagyz-nesihatynyň has giňden ýaýran serişdesi bolup, haýsy-da bolsa bir temany ýa-da soragy kesgitli bir wagt aralykda monolog görnüşinde beýan etmekdir. Islendik beýan üç bölekden durýar: giriş, beýan etmek, netije çykarmak. *Doklad* beýandan ähmiýetli uly amaly, guramaçylyk tarapy bilen tapawutlanýar, onuň nazary böleginiň paý agramy ähmiýetli az bolýar. Wagyz-nesihat dokladynyň umumy düzümi beýanyňka meňzeşdir. *Söhbetdeşlik* - söz üsti bilen geçirilýän wagyz-nesihatynyň netijeli serişdesidir. Söhbetdeşligi geçirmek üçin oňa gatnaşýanlaryň tema boýunça deň derejede taýýarlygy bolmalydyr we

olaryň sany 25-30 adamdan köp bolmaly däl. Söhbetdeşlik wagtynda ony alyp baryjy temany ara alyp maslahatlaşmaga diňleýjileriň mümkin bolan köp sanyny çekmäge çalyşmalydyr. Tema boýunça soraglar, beýan okalyş yzygiderlilikinde berilýär. *Sorag-jogap agşamy* (sagady) - bu söhbetdeşligiň bir görnüşidir, ýöne onda soraglary gatnaşyjylar berýärler, alyp baryjy bolsa olara jogap berýär. Soraglary öňünden toplamak bolýar, emma olar agşamnyň dowamynda hem berilip bilinerler. *Pikir alyşmak* - ýeterlikli taýýarlanan toparda temany işjeň işläp geçmekdir. Dilden wagyz-nesihat usulynyň esasy köpçülikleýin serişdeleri bilen bir hatarda wagyz-nesihat kurs we gurnak taýýarlygy görnüşinde hem geçirmek mümkindir. *Kurs taýýarlygy* - ýörite maksatnama esasynda geçirilýär we diňleýjiler üçin gulluk ýa-da jemgyýetçilik taýdan hökmany bolup durýar. Kurs taýýarlygy guramaçylykly diňleýjilere olaryň önümçilik-hünär ýa-da jemgyýetçilik işleri bilen baglanylyşkly maglumatlary yzygiderli we jikme-jik işläp geçmäge, olaryň özleşdirilişini barlamaga mümkinçilik berýär. *Gurnak taýýarlygy* - isleg boýunça geçirilýär we diňleýjileriň gündelik gulluk - önümçilik işlerine dahyly bolmadyk maglumatlary düýpli işläp geçmegi göz önünde tutýar. Gurnakdaky sapaklar ýörite maksatnama boýunça geçirilýär we amaly sapaklaryň köp bolmagyny göz önünde tutýar.

Çap üsti bilen geçirilýän wagyz-nesihat serişdeleri köp görnüşlidir, ýöne olary iki sany esasy topara bölmek bolýar:

a) saglygy goraýyş işgärleriniň öz elleri bilen döredilen serişdeler (elde ýazylan şygar, sorag-jogap tagtasy, arassaçylyk diwar gazeti, saglyknama, ýerli we diwar gazetlerine niýetlenen makalalar);

b) çap edilen önümler (çap edilen şygar, kitapça, ýatlatma, gazetlerde makalalar we başg.).

Wagyz-nesihatnyň çap usulynyň ähli serişdeleri hem söz usulynyň serişdelerine bildirilýän talaplara (beýan ediliş tertibi we başg.) jogap bermelidirler. Çap edilen serişdeler köp gymmatly häsiýetlere eýedir: çap önümleriniň uly sany, ilatyň giň toparlaryny gurşap almak mümkinçiligi, okap geçileni gaýtadan okamaga mümkinçilik we ony gowy özleşdirmek, çap önümi bilen islendik amatly wagtda tanyşmak. Ýöne çap edilen maglumatlar örän takyk bolmalydyrlar, sebäbi okyjy düşünmedik soragyna jogap alyp bilmeýär.

Şygar – saglyga peýdaly herekete, şol ýa-da başga maslahatlary ýerine ýetirmäge çagyryşdyr. Şygar käbir halatlarda adamlaryň belli bir toparyna gönükdirilýär. Şygarlar ilatyň arasynda giňden ýaýratmak üçin diwar gazetlerde, gazet makalasynda we saglyknamalarda ulanylýar. Şygaryň ýazgysy – göze ilýän (ýiti), gysga, meseläniň manysyny amaly jähtde görkezýän bolmalydyr. *Wagyznama* – aýdyň wagyz ediji häsiýete eýe bolup, okyjylaryň köp sanyna niýetlenýär. Ol pasyl ýa-da epidemiki görkezme boýunça haýsydyr bir sagaldyş çäreler toplumyny ýaýbaňlandyrmak üçin çykarylýar. *Ýatlatma* - mazmuny boýunça has anyk we adamlaryň belli bir toparyna (sagdyn we näsag) niýetlenen bolýar. Onuň ýazgysynda ýerine ýetirilmegi zerur bolan düzgünler we maslahatlar getirilýär. *Soraglar we jogaplar tagtasy* aşakdaky esasy talaplara jogap berýän: ylmy taýdan esaslanan, jogaplary düşnükli, gysga we kesgitli bolmalydyr. *Wagyz-nesihat diwar gazeti* (saglyknama) – saglygy goraýyş işgärleri tarapyndan ähli edaralarda çykarylýar. Gazetiň görnüşi gelşikli, makalalary gysga, mazmuny boýunça gyzykly bolmalydyr.

Şekillendiriş wagyz-nesihat usuly ýa-da aýdyňlaşdyryjy usul – özüne degişli serişdeleriň sany boýunça iň bir köpgörnüşlisidir. Olary iki topara bölmek bolýar: wagyz edilýän zadyň hakyky özi we şekillendiriş serişdeleri.

Hakyky obýektler aýdyňlaşdyryjy usulyň gymmatly serişdeleriniň biri bolup durýar we öz takyklygy bilen tomaşaçylara uly täsir edýär. Hakyky obýektler hökmünde mikropreparatlary, dürli makroskopiki we hakyky obýektleri, çaga ideg etmek üçin gerekli serişdeleri, vitaminler toplumyny peýdalanmak bolar. Eger-de hakyky obýektleri görkezmäge mümkinçilik bolmasa, onda olaryň ornuny tutýan göwrimli we ýasylykly ýasama obýektler ulanylýar. Göwrümlü ýasama obýektlere: *mulýaj*, *model*, *maket* degişlidir. *Mulýaz* - hakyky obýekti ýasap görkezmekde ýokary takyklygy bilen tapawutlanýar (görnüşi, reňki, möçberi boýunça meňzeş). *Model* - hakyky obýekti ulaldylan ýa-da kiçeldilen görnüşinde ýasalan ýasama obýektidir. Nusga (*model*) sökülip düzülýän görnüşde hem ýasalýar, ol bolsa hakyky obýektde göze görünmeýän bölekleri hem görkezýär. *Maket* - hakyky obýekti kiçeldilen görnüşde gaýtalaýar we diňe oňa mahsus bolan häsiýetli sypatlary, aýratynlyklary görkezýär. Heýkeller, barelýefler muzeýleriň bezeg bölegi görnüşinde peýdalanylýarlar.

Ýasylykly çap şekillendiriş serişdeleriniň arasynda aýratyn orny *plakatlary* eýeleýär. Plakatlary agitation, propaganda we utgaşdyrylan görnüşde (agitation-propaganda) bolup bilerler. Agitation plakatynda ähli zat tomaşaçylar tarapyndan çalt özleşdirilmegine niýetlenýär: ýiti reňkler, göwrümlü, täsirli şekillendiriş, çagyryjy şygar, gysga ýazgy. Agitation plakatyň maksady - ünsi çekmek, belli bir pikire ynanýrmakdyr. Propaganda plakaty özünde suratlary az, köp ýazgy maglumatlaryny saklaýar. Onuň maksady – şol ýa-da başga maslahatlary aňly-başly ýerine ýetirmek üçin käbir bilimlery bermek bolup durýar. Agitation-propaganda plakatynda – plakatyndaky esasy pikiri şöhlelendirýän şekilleriň biri, ünsi çekmek üçin ulaldylan görnüşde berilýär. *Fotolitosergi* (surat edebiýat sergisi) - reňkli yerlikde ýerleşdirilen suratlaryň, fotosuratlaryň, tekstiň nagyşlar, winýetkalar, kartuşlar gönüşindäki bezegler bilen utgaşmasydyr. *Diapozitiwler* - bir tema boýunça sergi we beýan üçin niýetlenip aýnada ýa-da plýonkada çykarylýan şekillendirmelerdir. Beýan üçin niýetlenen diapozitiwler uly auditoriýada iň aýdyňlaşdyryjy gollanmalaryň biri bolup durýar. *Diafilmler* - dury kinoplenkadaky şekilleriň hatarydyr. Lentany görmek üçin alloskop (filmoskop) – kiçijek proyektirleýji çyra ulanylýar. Ýasylykly serişdelere mümkin bolan ähli elde çekilen, çap edilen çyzgylar, shemalar, diagrammalar we ş.m. degişli edilýär. Olar sergiler, muzeýler üçin we beýanlarda, söhbetdeşliklerde, sapaklarda aýdyňlaşdyryjy gollanmalar görnüşinde ulanylýarlar.

Saglygyň wagyz-nesihat işleriniň ähli usullarynyň arasynda aýratyn orny köpçülikleýin maglumat usuly diýlip atlandyrylýan, utgaşdyrylan (garyşyk) usul eýeleýär. Bu usul şol bir wagtyň özünde güýçli görüş gyjyndyrmasyna getirmek bilen gowy özleşdirmäge ýardam edýär. Utgaşdyrylan usulynda teatr, kino, telewideniýe, estrada serişdeleri ulanylýar. Teatr sahnalaryndan iň giň ýaýrany gurjak teatrydyr. Ol diňe çagalara niýetlenmän, eýsem repertuaryna baglylykda ulular üçin hem ulanylýar. Utgaşdyrylan usulyň serişdeleriniň arasynda iň giňden ýaýrany, saglygy wagyz-nesihat işleriniň köpçülikleýin netijeli serişdesi bolup durýan kinofilmlerdir. Saglygyň wagyz-nesihat üçin uly mümkinçilikleri telewideniýe açýar, onuň kömegi

bilen diňe bir wagyz-nesihat filmlerini däl, eýsem ilatyň saglygyny goramak boýunça lukmanlaryň, alymlaryň beýanlaryny aýdyňlaşdyryjy gollanmalar bilen bilelikde görkezmek bolýar.

Saglygy goraýşyň habarlar Merkezi ýurdumyzda saglygyň wagyz-nesihat işlerini geçirmekde guramaçylyk usuly kömegini amala aşyrýar. Saglygy goraýşyň habarlar Merkezi “Saglyk” Döwlet maksatnamasynyň baş ugry bolan sagdyn durmuş ýörelgesini wagyz-nesihat etmek, keselleriň önüni almak boýunça çäreleri geçirmek maksady bilen 2000-nji ýylyň Gurbansoltan aýynyň 1-ne döredildi. Merkez üç bölümden ybaratdyr: 1) keselleriň önüni alyş bölümi; 2) metbugat bölümi; 3) sagdyn durmuş bölümi.

Merkezde tejribeli lukmanlar, orta saglygy goraýyş işgärleri, habar beriş serişdeleriniň wekilleri (žurnalistler, fotosuratçylar, teleoperatorlar we başg.) işleýärler.

Keselleriň önüni alyş bölümi ýurdumyzyň saglygy goraýyş we derman senagaty pudagyna degişli edaralar, merkezler we guramalar bilen keselleriň önüni almak we ilatyň saglygyny berkitmek, sagdyn durmuşda uzak ýaşamaklygy wagyz-nesihat etmek meseleleri babatda hyzmatdaşlygy amala aşyrýar. Saglyk öýleriniň, saglygy goraýyşa degişli ähli edaralaryň saglygy gorap saklamak we berkitmek, sagdyn durmuşda uzak ýaşamak boýunça saglygy wagyz-nesihat işlerini geçirişlerine gözegçilik edýär hem-de maslahatlar berýär. Welaýat merkezlerinden, saglygy goraýyş edaralaryndan çäryeklik, ýyllyk wagyz-nesihat işleriniň hasabatlaryny alýar we olary derňeýär. Saglygy goraýyş edaralarynyň sagdyn durmuşa bagyşlanan we keselleriň önüni almak boýunça geçirýän ylmy-amaly maslahatlaryna, halkara guramalary tarapyndan geçirilýän okuw sapaklaryna gatnaşýlar. Saglygy gorap saklamak we berkitmek boýunça kitapçalar, prospektler işlenilip düzülýär we halkyň arasynda giňden ýaýradylýar.

Metbugat bölümi Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi bilen ýurdumyzyň habar beriş serişdeleriniň arasynda hyzmatdaşlygy utgaşdyrmak wezipesini ýerine ýetirýär. Munuň özi ýurdumyzyň habar beriş serişdelerini saglygy goraýyşa degişli habarlar, maglumatlar bilen üpjün etmekden we çap edilýän habarlaryň hiline, takyklygyna, döwrebaplygyna, derwaýyslygyna gözegçilik etmekden ybaratdyr. Merkez Birleşen Milletler Guramasynyň ýardam etmeginde, esasan ýaşlara niýetlenen “Lukman” žurnalyny çykarýar. Şeýle hem bölümiň hünärmenleri tarapyndan milli telewideniýäniň we radionyň ýaýlymlary üçin gepleşikler, gysga metrajly çeper we dokumental okuw filmleri taýýarlanylýar. Merkezi gazetlerde ýörite “Saglyk” sahypalary çap edilýär.

Merkeziň sagdyn durmuş bölüminiň işi ilat arasynda sagdyn durmuşda uzak ýaşamaklygy üpjün edýän çäreler toplumyny geçirmek maksadyna gönükdirilendir. Bölümde ynsan durmuşynda esasy orun tutýan beden saglygy, ruhy saglyk, daşky gurşawyň arassalygy, pähimli iýmitlenmek we durmuş abadançylygy, ýaş nesli sagdyn ruhda terbiýelemek meseleleri boýunça hünärmenler işleýärler. Bu ugurda bölüm ýurdumyzyň Bilim ministrligi, Içeri işler ministrligi, ýokary we orta okuw mekdepleri, Magtymguly adyndaky Ýaşlar birleşigi, Kärdeşler arkalaşygy, Demokratik partiýa, Aşgabat şäher häkimligi, dürli halkara guramalary bilen bilelikde degişli çäreleri durmuşa geçirýär. Çäreler toplumy mekdep okuwçylary üçin

niýetlenen ýörite okuw sapaklaryny, talyplaryň arasynda geçirilýän okuw-maslahatlary, söhbetdeşlikleri, duşuşyklary, bäsleşikleri öz içine alýar. Bu çäreler görnükli alymlar, dürli hünärli lukmanlar, hukuk goraýjy edaralaryň, jemgyýetçilik guramalarynyň wekilleri, döredijilik işgärleri işjeň gatnaşýarlar.

Saglygy goraýşyň habarlar Merkezi yzygiderli belenilip geçilýän dürli baýramlary, ýörite günleri, Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy, Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan dürli meselelere bagyşlanyp geçirilýän seneleri guramaçylykly geçirmäge gatnaşýar. Olaryň hatarynda “Türkmen halkynyň milli saglyk baýramçylygyny”, “Bütindünýä saglyk gününü”, “Neşekeşlige we neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygyna garşy göreş gününü”, “Bütindünýä çilimkeşlige garşy göreş gününü” we başgada ençeme seneleri bellemek bolar.

Lukmançylyk ahlagynyň we borçlarynyň nazary hem-de durmuş-gigiýeniki jähtleri

Lukmançylyk ýer ýüzinde iň gadymy hünärleriň biridir. Ol köp asyrlý taryhynyň dowamynda baý tejribe toplady, köp ugurlarda adamzadyň başga hünärlerinden tapawutlanýan kesgitli aýratynlyklaryny gazandy.

Bu hünäre hem, başga hühärlerde bolşy ýaly, özüne mahsus ahlak kadalar häsiýetlidir.

Häzirki döwürde köp sanly ylmy edebiýatlarda lukmançylyk ahlagynyň we borçlarynyň umumy we hususy taraplary giňden beýan edilýär. Lukmançylyk ahlagy we borçlary lukmançylyk hünärine bitewileýin degişlidir, olar kesgitli ýörelgelere esaslanyp, lukmançylyk ulgamynyň nazary we kliniki kafedralarynda ýörite ünsi talap edýär. Olaryň gelejekki lukmanlarda giň dünýägaraýşyň döremeginde uly ähmiýeti bardyr. Lukmançylyk ahlagy we borçlary bitewileýin öwrenilýär.

Lukmançylyk borjy - ol lukmanyň näsaga peýda berýän, keseliň önüni almaga ýardam edýän hereketidir. D.I. Pisarewiň belläp geçişi ýaly, lukmançylyk borjy näsagy bejermekde zerur ýagdaýy döretmäge ýardam edýär we saglygy goraýyş işgärleriniň özüni alyp baryş ýörelgelerini kesgitleýär. Bu ýerde bejerişde kömek berýän şertleri göz önünde tutmak däl, eýsem näsaga edilýän saglyk hyzmatlarynda bidüzgünçilikleriň önüni almak hem göz önünde tutulýar. Şu halatda lukmanyň we saglygy goraýyş işgärleriniň, adamyň saglygyny goramakda borçlary barada hem aýdylýar. Şeýlelik bilen lukmançylyk ahlagy we borçlary bir-birine bagly düşüňjelerdir.

“*Etika*” adalgasy ilkinji gezek gadymy tanymal grek alymy Aristotel tarapyndan teklipl edilipdir. Beýik filosof, etika diýip adamkärçilik ahlagy baradaky ylmy düşünişidir. Soň-soňlar bu adalga has hem giň ähmiýete eýe bolup, ol eksikologiýa (ýagşylyk we ýamanlyk baradaky taglymat) we deontologiýa (borç hakyndaky taglymat) ýaly bölümlere bölünýär.

A. M Utkin “Lukmançylyk etikasy - bu lukmanyň işinde ahlaklylygyň, edep-ekramyň roly baradaky ylmyň bölegi bolup, ol lukmanyň näsaga ýokary adamkärçilikli gatnaşygynyň, adamyň saglygyny berkitmekligiň we üstünlikli bejermekligiň zerur şertidir” diýip belleýär.

Şunuň ýaly kesgitlemeler umumy kabul edilendir. Olar soňky ýyllarda lukmançylyk etikasy we saglygy goraýyş deontologiýasy baradaky çap edilen (S. S. Wale, I. A. Kassirskiý, D. I. Pisarew, A. P. Gromow we başg.) eserlerde öz beýanyny tapýar. A.P. Gromow lukmançylyk etikasyňa (“ethos” diýen grek sözünden gelip çykýar we “adaty, gylygy, häsiýedi” aňladýar) “lukmanyň tertipliligi, terbiýeliligi, onuň ahlagy we özüni alyp baryş kadalary, öz hünär borçlary, duýgysy, wyzdany, namys-ary we mertebesi yaly sypatlary özünde jemleýän, ahlaklylyk barada umumy düşüňjäniň bir bölegi hökmünde” garaýar.

“Deontologiýa” adalgasynyň mazmuny XVIII - XIX asyrlarda ýaşap geçen inlis hukukçysy I. Bentam tarapyndan düzülipdir.

“Deontologiýa” sözi “deon” – borç diýen grek sözünden emele gelip, “borç” baradaky ylymdyr. Gadymy döwrüň lukmanlary hem oňa şeýle düşünişdirler. Lukmançylyk deontologiýasynda belli bir ylalaşylan düşünje bolmandyr, oňa käbir ýagdaýlarda etika garanynda has giňiräk düşündiriş berlipdir. Ýöne, oň belläp geçişimiz ýaly, etika we deontologiýa bir bitewi düşünje hökmünde seretmelidir.

Şeýlelikde, deontologiýa diýleninde, “adamlarda keselleriň önüni almaga we bejerişde has köp peýdanyň gazanylmagyna gönükdirilen ýörelgeleriň we saglygy goraýyş işgärleriniň özüni alyp baryş düzgün-kadalarynyň jemine” düşünilýär.

Lukmançylyk ahlagy we borçlary, lukmanyň näsag bilen aragatnaşygyny sazlamagyň esasydyr. Lukmanyň näsaga garaýyşy onyň şahsy häsiýetlerine we bilimine baglydyr. Bu babatda, ýaş lukmanlarda näsaglar bilen özüni alyp barmagy terbiýelemek örän zerur meseledir. Gelejekki lukmanlar edepli we tertipli bolmaly, ahlaksyz we borçsyz olary göz önüne getirip bolmaz, lukmançylygyň ähli ulgamlarynda ol kadalary talap etmek zerurdyr. Näsag bilen lukmanyň özara gatnaşygynda ahlak we borç talaplaryna gabat gelýän hem-de ýüze çykýan psihologiki ýagdaýlar, lukman tarapyndan näsagyň şahsiýetiniň öwrenilmegini talap edýär.

Alymlar lukmançylygyň taryhynda näsagyň şahsyýetini öwrenmekde medisina psihologiýasynyň ähmiýetiniň ulydygyny belleýärler. Görnükli rus newropatolog G. I. Rossolimo “Lukman we näsag” atly işinde 1906-njy ýylda “Ejir çekýäniň psihologiýasy, sagdyn şahsyýetiň ruhy ýagdaýynyň kanunalaýyk warianty bolmak bilen, iki element bilen : 1) göniden-göni ejir (horluk, güzap) çekmek bilen, ýagny fiziki (agyry we başg.) ýa-da psihiki (gam-gussa, gorky we başg.) duýgulary başdan geçirmek; 2) şu keseliň esasy ýüze çykmalaryna ruhy duýgular bilen häsiýetlendirilýär” diýip belläp geçipdir. Lukmançylyk psihologiýasynyň serişdeleri näsagyň özbaşdak ugruny tapmaga, keseliň önüni almakda we bejermekde gowy netijeleri gazanmaga, näsagyň aňyna ýaramaz täsir edýän we garaşylmadyk hereketleriň önüni almaga, näsagyň tiz sagalmagyna ynamyny artdyrmaga, ruhunyň belent bolmagyna ýardam berýär.

Lukmançylyk ahlagy we borçlary düşüňjesiniň manysyny emele getirýän birnäçe esasy soraglary aýratyn bellemelidir: lukman – näsag; lukman - näsagyň daş töweregindäkiler (garyndaşlary, ýakynlary, tanyşlary we başg.); lukman – lukman (saglygy goraýyş işgärleri); lukmanlyk syry; lukmançylyk ýalňyşlygy.

Lukmançylyk ahlagyna we borçlaryna hukuk soraglarynyň, lukmanyň (saglygy goraýyş işgäriniň) hukugynyň we borçlarynyň golaý bolmagy, hukuk kadalaryndan

tapawutlylykda, ahlak kadalary döwletiň çözgüdini talap etmeýärler. Emma bu meselede ahlak we hukuk kadalarynyň arasynda anyk aýdyňlygy kesgitlemek, käbir ýagdaýlarda örän kyn bolýar. Meselem, keseli anyklamakda we bejermekde heniz barlanyp görülmedik usullary peýdalanmaklygyň, ýagny adamlarda tejribe geçirmek hukugynyň, dokumalaryň we agzalaryň transplantasiýasynyň, näsagyň ýa-da onyň garyndaşlarynyň razyçylygy berilmezden hirurgiýa usuly bilen bejermekligiň, degişli hukuk resminamalary tarapyndan kesgitlenilenligine garamazdan, köp derejede lukmançylyk ahlagy we borçlary meselerine degişlidir. Käbir ýagdaýlarda ahlak, ruhy kadalary hukuk kadalaryna öwrülýär. Meselem, lukmanyň kasamy “Raýatlaryň saglygyny goramak hakynda” (2005 ý.) Türkmenistanyň kanunynda (59-njy madda) ýuridiki berkidilip, hökmany talaba öwrüldi. Olaryň hatarynda: saglygy goraýyş we melhemçilik işi bilen meşgullanmaga bolan hukuk (54-nji madda), hususy saglygy goraýyş tejribesi bilen meşgullanmaga hukuk (55-nji madda), halk saglygy goraýyşy (tebipçilik) bilen meşgullanmaga bolan hukuk (56-njy madda), maşgala lukmany (57-nji madda), bejeriji lukman (58-nji madda), lukmançylyk syry (60-njy madda) we başgalary bellemek bolar.

Lukmanlaryň borçlaryna: lukmanyň kasamyny berk berjaý etmek, näsaglara hormatly, mylakatly, adalatly we ynsanperwer garamak, öz gulluk borçlaryna laýyklykda saglygy goraýyş kömegini bermek, haýsydyr bir ýagdaýlara garamazdan her bir adama gyssagly saglygy goraýyş kömegini bermek, zerur bolan ýagdaýlarda, şol sanda sagaldyş edarasynyň çäginde daşarda ilkinji gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömegini bermek, hünär bilimlerini we tejribe endiklerini kämilleşdirmek, lukmançylyk syryny aýan etmezlik we başgalar degişlidirler.

“Raýatlaryň saglygyny goramak hakynda” Türkmenistanyň kanunyň “Lukmanlyk syry” maddasynda “Saglygy goraýyş kömegi üçin ýüz tutmagyň fakty, raýatyň saglyk ýagdaýy, onuň keseliniň anyklanylyşy hakyndaky habar we ol barlananda we bejerilende alnan gaýry maglumatlar lukmanlyk syryny düzýärler. Bilim alýan, hünärine we gulluk borçlaryna degişli hem-de gaýry borçlary ýerine ýetirýän döwründe mälum bolan lukmanlyk syryna degişli maglumatlary aýan etmäge ýol berilmeýär” diýlip bellenýär. Şol bir wagtda hem “...ýokanç keselleriň, köpçülikleýin zäherlenmeleriniň we şikeslenmeleriniň ýaýramak howpy bolanda, raýatyň (kanuny wekiliniň) razylygy bolmazdan lukmanlyk syryny düzýän maglumatlaryň berilmegine ýol berilýär” diýlip kesgitlenilýär.

Lukmançylyk ýalňyşlyklary lukmançylyk ahlagynyň esasy soraglarynyň biri bolup durýar. Dürli derejedäki ýalňyşlyklar öz hünär borçlaryny ýerine ýetirýän pursatynda lukmanlar tarapyndan goýberilip biliner. Olar lukmanyň jenaýat hereketinden tapawutlandyrylmalydyr.

Lukmançylyk ýalňyşlygy diýlip, lukmanyň öz işine hünär bidepliligi, tertipsizligi we sowuk-sala garamagy netijesinde däl-de, onuň “arassa wyzdanly azaşmagyna” aýdylýar. Olaryň köpüsiniň lukmanyň biliminiň derejesiniň ýeterlikli däldigi, tejribesiniň azlygy bilen baglanyşykly bolsa, käbirleri ulanylan barlag usullaryň, enjamlaryň döwrebap gelmeýänligi hem-de keseliň çylşyrymlylygy bilen baglanyşyklydyr.

Ýalňyşlaryň şeýle hem “ýatrogen” keselleriň önüni almak maksady bilen, olaryň döremegine getiren sebäpleri seljermek üçin geçirilýän lukmançylyk

maslahatlarynda, goýberilen ýalňyşlyklary hünärmenleriň arasynda aç-açan ara alyp maslahatlaşylmagyny gurnamagyň uly ähmiýeti bardyr. Goýberilen ýalňyşlygy boýun almaklyk, kabir halatlarda şahsy gaýratlylygy talap edýär. Şeýle mysallaryň seýrek dældigini öz döwrüniň görnükli lukmanlary görkezipdirler, meselem, N. I. Pirogowyň öz ýalňyşlyklaryny kärdeşlerine çekinmän aýan edenligi mälimdir. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň kesgitlemesine görä lukmançylyk ýalňyşlygy – bu medisina tehnologiýasynyň bozulmagyna, keseliň howpynyň artmagyna ýa-da täze keseliň döremegine, näsagyň kanagatlanmazlygyna getirýän lukmanyň hereketi ýa-da hereketsizligidir.

Soňky döwürde ylmy lukmançylyk edebiýatlarda “Ýatrogeniýa” adalgasy (“ýatros”- lukman we “genesis”- döretmek, diýen latyn sözlerinden) hem köp duş gelýär. Geçen asyryň 20-nji ýyllarynyň başynda şweýsar lukmany E. Bleýler bu mesele barada öz pikirini şeýle belleýär: “bidüzgün aňly” lukman barlagyň dowamynda näsaga şeýle bir zyýan ýetirer we ol zyýan näsagyň göwün çökgünligine getirip biler”. Ol şeýle ýagdaýlary ýatrogen diýip atlandyrypdyr.

Adamlarda tejribe geçirmek ýa-da täze döredilen derman serişdeleriniň täsirini öwrenmek hem lukmançylyk ahlakyna degişlidir. Lukmançylygyň taryhynda belli lukmansynagçylar käbir keseli öwrenmek üçin şol keselli näsaglardan gany ýa-da iriňli maddalary öz bedenine goýberip, öz süňňünde şol keseliň klinikasyny öwrenipdirler, öz saglygyny we janyny howp astyna goýupdyrlar. Olaryň hatarynda Abu Nasyr Faraby (874-954 ýý.), Seýit Ismaýyl Gürgenli (1057-1137 ýý.), Muhammet Gaýmaz Türkmen (1264), G. N. Minh, I. I. Meçnikow, N. F. Gamaleýa, M. L. Pokrowskaýa, N. I. Žukow-Werznikow, A. P. Çumakow, D. K. Zabolotnyý, M. Pettenkoffer ýaly meşhur alym-lukmanlary görkezmek bolar.

Lukmançylyk ahlagy we borçlary näsagyň kesel bejeriş hadysasynda lukmanyň näsag hem-de onyň dogan garyndaşlary bilen aragatnaşygy uly orny tutýar. Lukman tarapyndan öz hünär borçlaryny päk ýürekden ýerine ýetirmeklik Türkmenistanyň ýaşajýylaryna öz saglygyny goramaga hukuklaryndan doly peýdalanmaga we ýokary hilli saglygy goraýyş kömeginiň berilmegine ýardam edýär.

Saglygy goraýyş işgärleri howply kesel ýüze çykanda onyň öňini almak we bejermek üçin çäreleri geçirmelidirler. Şeýle maksat bilen ýörite kesel bejeriş- öňüni alyş edaralary döredilýär. Mysal üçin, inçekesel bilen kesellän näsaglar derman serişdeleri bilen mugt üpjün edilýär, olaryň bejerilişi hem döwlet tarapyndan amala aşyrylýar. Daş-töweregindäkiler üçin howply bolan näsaglar bejerişden ýüz öwürseler, olara mejbury bejeriş çäreleri geçirilmelidir.

Lukmançylyk ahlagy we borçlary estetiki terbiýe hem-de medeniýet bilen özara baglanyşyklydyr, olaryň jemgyýetçilik orny ulydyr. Lukmançylyk borçlary lukmançylygyň ähli ulgamynda berjaý edilmelidir.

Lukman-hirurglaryň terbiýelenmegine hem-de olaryň hünär derejeleriniň ýokarlanmagyna, hirurgiýanyň taryhynyň dowamynda uly üns berlipdir. Hirurg-lukmanyň işiniň aýratynlyklaryna gayragoýulmasyz emeller geçirileninde gysga wagtda kyn meseleleri çözmeli bolýanlygy, ol meseleleriň näsagyň jan saglygy bilen baglanyşykly bolup, diňe keseli anyklamaga degişli bolman, eýsem emeliň howplylygynyň derejesini kesgitlemek, goşmaça anyklaýyş we bejeriş çäreleri geçirmek, näsagdan we garyndaşlaryndan gaýra goýulmasyz emele razyçylygy almak

ýaly soraglar degişlidir. Şeýle meseleleri çözmek üçin hirurlara uly talaplar bildirilýär. Hirurglar bir-birine ynamly bolmalydyrlar, sebäbi hirurg emeli tamamlap barýarka, öz kömekçilerine ýarany ýapmagy ynanýar. Emeliň tamamlajy tapgyry - näsagy reanimasiýa bölümüne geçirmek meselesi hem ynamlylygy we jogapkärçiligi talap edýär. Reanimasiýa bölümüne çenli näsagyň ýany bilen şepagat uýasy we anesteziolog lukman gitmelidir. Olar näsagy reanimotolog lukmanyna gowşyrmalydyrlar, şondan soňra yzygiderli reanimasiýa bölümi bilen habarlaşyp, näsagyň halyndan habar alyp durmalydyr.

Maşgala lukmanynyň borjy näsagyň arzyny diňlemegi, onyň bilen gürründeş bolmagy göz önünde tutýar. Kesel ýüze çykarylanda, wagtyň çäklidigine garamazdan näsaglara keseliniň ýagdaýyny düşündirmek, bejeriş çäreleri saýlanyp alynanda olaryň has peýdaly we ýokary netijeli usullaryny teklipl etmek, näsagyň özüni alyp barmagy barada maslahat bermek, näsagda keselden sagalmaga uly ynam döretmek, keseliň inçe syrlaryny näsagyň örän ýakyn hossarlaryna düşündirmek örän wajypdyr. Näsag bilen örän dykgatly bolmalydyr, sebäbi kesel barada näsagda belli pikir döräp, onuň durmyşynda psihologiki owrülüşik bolup geçýär. Saglyk öýüne ilkinji gatnawdan, maşgala lukmany bilen duşuşykdan soň galan pikir ýa-da duýgy näsagyň bejerişe we umumy lukmançylyga bolan garaýşyny emele getirýär, ol hem öz gezeginde bejerginiň netijeliligine täsir edýär. Maşgala lukmany ilat bilen has ýakyn aragatnaşykda bolýanlygy sebäpli, ilatyň saglygy bilen baglanyşykly saglygy goraýyş wagyz - nesihat işleriniň geçirmeginiň usullaryny gowy bilmelidir.

Lukman öz geçirýän wagyz-nesihat işinde, gürründeşliginde ynamdar hereketleri we jaýdar aýdylýan maslahatlary bilen näsagy, gözegçilikden geçýän sagdyn adamy çynlakaý ynandyrmagy başarmalydyr. Lukmanyň ahlagy, onuň daşky we içki keşbi talyplyk döwründen kemala gelip başlaýar.

Saglygy goraýyş ahlagynyň iň wajyp meselesiniň biri hem lukmanyň çaga we onyň ene-atasy bilen aragatnaşygy bolup durýar. Çaga lukmanynyň işi çylşyrymly bolup, ol ähli ýaşdaky çagalar bilen iş salyşýar. Bäbekler we bir ýaşly çagalar öz duýgulary, arzlary barada aýdyp bilmeýärler. Şol sebäpli lukman çagalaryň ýanyndaky uly adamlaryň aýdanyna daýanmaly we ünsini mikroalamatlara bermelidir, özi hem ýörite barlag usullarynyň görkezijilerine esaslanmalydyr. Ol aragatnaşyklaryň esasy mylaktlyk, hoşniýetlilik we her şahsa özbaşdak çemeleşmeklik düzýär. Lukman gürründeşligiň ahlak kadalaryny bozmaly däldir, anamnez toplanynda uly ünsli bolup, ene-atanyň sözünü bölmän, aýtjak maglumatlaryny doly diňlemelidir, soraglary ýerlikli bermelidir we näsag çaganyň ene-atasynyň ynamyny gazanmalydyr. Barlag geçirilen wagty näsag çaganyň utanjaňlygyny, ýadyrgamagyny göz önüne tutmalydyr, onyň islegine garşy hereket etmeli däldir, keseliniň kesgitlemesi boýunça doly maglumaty çaganyň ene-atasyna bermelidir. Belli bir bejerişe näsagyň (çaganyň resmi wekiliniň) razyçylygy alynandan soň başlamalydyr. Ýöne käbir ýagdaýlarda çaganyň ýaşı kiçi bolsa, ýa-da ol agyr ýagdaýda bolsa, razyçylygy ene-atasy ýa-da bejeriji lukman bermelidir.

Çaga lukmanynyň ahlagynyň we borjunyň esasy meseleleri şu aşakdakylardan: 1) lukmanyň sagdyn we näsag çagalar hem-de olaryň ene-atasy bilen aragatnaşygy; lukmanyň ýygy-ýygdydan näsaglaýan çagalara, maýyp çagalara garaýşy; çagalaryň we olaryň ene atalarynyň öz saglygy barada maglumat almaga

hukugy; çagalaryň we ene-atalaryň lukmançylyk kömegine ýüz tutmaga ýa-da ýüz öwürmäge hukugy; çagalarda ýatrogen keselleri, olaryň görnüşleri we önüni almaklyk; 2) düwünçeğiň ýaşamaga hukugy; 3) pes agramly, wagtyndan öň doglan çagalaryň, fiziki we psihiki şikesli (ýetmezi bar bolan) bäbekleriň ýaşamaga hukugy; 4) AIDS keseli bilen kesellän çagalaryň ýaşamaga hukugy; 5) çagalaryň we ýetginjekleriň öz janyna kast etmegi; 6) lukmançylyk syry ýaly soraglardan ybaratdyr.

Ýokarda görkezilen meseleleri çözmek üçin aşakdaky resminamalara esaslanylýar: “Adam hukugynyň ähliumumy deklarasiýasy” (1948ý.), “Çaga hukugynyň deklarasiýasy” (1959ý.) we oňa esaslanýan “Çaga hukugy barada ” (1989ý.) Birleşen Milletler Guramasynyň konwensiýasy hem-de “Çaganyň hukuklarynyň kepillikleri hakynda” Türkmenistanyň kanuny (2002ý.). Konwensiýanyň esasy meselesi çaga hukugyny doly goramak bolup durýar. Ähli tarapdan çaga hukugyny kesgitlep, döwlet jogapkärçiliginiň hukuk kadalaryny tassyklaýar we ýörite gözegçilik mehanizmini girizýär.

Ýörite edebiýatlarda lukmançylyk ahlakynyň köp ýörelgeleri görkezilýär. Olara lukmançylyk birleşikleri tarapyndan 1948-nji ýylda kabul edilen “Ženewa jarnamasy” degişlidir. Ženewa jarnamasynda lukmançylyk ahlakynyň halkara kodeksinde “Adamyň fiziki we ruhy garşylygyny gowşadyp biljek hereket ýa-da maslahat diňe onyň öz peýdasyna ulanylmalydyr” diýlip kesgitlenilýär. Ol kasam görnüşinde, Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň agza döwletleriniň lukmanlary tarapyndan 1949-njy ýylda kabul edilipdi.

1964-nji we 1975-nji ýyllarda kabul edilen Helsinki we Tokiýo jarnamalarynda bolsa “lukmanyň borjy – adamlaryň saglygyny goramak, onuň bilimi hem-de wyždany şol borjy berjaý etmäge gullyk etmelidir” diýlip bellenilýär.

Onkologiýada lukmançylyk borçlarynyň orny has hem ýokarydyr. Onkologiýa-lukmançylygyň özbaşdak ugrydyr, onda lukmanyň hünär taýýarlygynyň derejesi ýokary bolmalydyr. Onkologiýada goýberilen ýalňyşlyklar örän howply ýagdaýlara we kynçylyklara getirýär. Onkolog lukmany, keseli netijesinde psihiki taýdan şikeslenen, ynjuk, örän aladaly, gaýgy-gussaly, sussy pes näsaglar bilen aragatnaşykda bolmaly bolýar. Şeýle näsaglar ömrüniň dowamynda sagaldyş gözegçiliginde durýarlar. Lukmanyň näsag bilen aragatnaşygynyň derejesine HTD gaýtalanmasynyň we metastazlarynyň önüni almak, öz wagtynda gerekli bejergini bermek, netijede näsagyň ömrüniň dowamlylygyny artdyrmak hem bagly bolup durýar. Lukman näsag we onyň garyndaşlary bilen söhbetdeş bolanda, onuň keseli babatda maglumatlaryň ählisini beýan etmese-de, ýagdaýynyň howplylygyny, bejeriş-keseli anyklaýyş çäreleriň wajypdygyny seresaplylyk bilen ýetirmelidir. Onkolog lukman özbaşdak kesel kesgitlemesini goýup, bejeriş çärelerini bellemeli däl. Ol şeýle mesele ýüze çykanda näsagy welaýat onkologiýa hassahanasyna ýa-da Onkologiýa ylmy-kliniki merkezine ibermelidir. Ol ýerde lukmanlar hemme barlaglary geçirip, näsagyň keseli boýunça belli bir netijä gelmelidirler. Hirurgiki bejerginiň möhümligi barada näsaga gyssagly aýtmaly däl. Sebäbi näsagda öziň diňe hirurgiki emelden soň oňatlaşjakdygyna ynam döreýär, eger saý-sebäp bilen emel goýbolsyn edilse, näsagyň lukmana we bu keselden gutulmagyna ynamy gaçýar. Bu ýerde diňe lukmanyň näsag bilen aragatnaşygy barada bellemän, eýsem

lukmanyň öz hünär derejesini ýokarlandyrmak barada hem aladalanylmalydyr. Onkolog lukmanyň hünäri iň kyn hünärleriň biridir. Onyň terapiýadan, biologiýadan, immunologiýadan, hirurgiýadan çuňňur we giň bilimi bolmalydyr.

Lukmançylygyň başga ugurlarynda bolşy ýaly, psihiýatriýada hem lukmançylyk borçlarynyň esaslary we amaly maksady bir bolup, onuň käbir aýratynlyklary bardyr. Başga ugurlarda lukman fiziki taýdan kesel adam bilen iş salyşsa, psihiýatr lukman ruhy keselli näsag bilen iş salyşýar. BSGG psihiýatr lukmanlaryna bildirýän talaplaryna adamlar bilen hoşniýetli bolmaklyk, rehimlilik, sadalyk, jogapkärçilik ýaly sypatlar degişlidir. Farmokoterapiýanyň mümkinçiligi näsagyň psihotiki ýagdaýdan tiz wagtda çykarylmalygyna ýardam edýär. Ruhy taýdan näsaga keseli anyklaýyş, bejeriş, durmuş-dikeldiş çäreleri toplumlaýyn geçirilmelidir. Bejerişin soňky tapgyry bolup näsagyň zähmet reabilitasiýasy durýar.

Lukmançylyk borçlarynyň kadalarynyň akuşer-ginekolog lukmanynyň amalynda hem uly ähmiýeti bardyr. Göwreli zenan barada Abu Ali Ibn Sina “goý, olar çalt hereketden, bökmekden, ýykylmakdan, şeýle hem aşa köp iýmekden we gynanmakdan gaça dursunlar. Olara gynandyrýan habar aýtmaly däl” diýip öz eserlerinde ýazypdyr.

Akuşer-ginekolog lukmany özara gürründeşlikde zenan maşgalanyň saglygyna garaýşyny pugtalandyrmaly, göwreliligiň onuň bedenine edýän täsirini düşündirmeli, özüniň we çaganyň bedenine zyýanly täsir edýän faktorlary bilmegini gazanmalydyr. Ginekologiki bölümlerde işleýän lukmanlar näsaglaryň arzlaryny üns bilen diňläp, ýerlikli anyklaýyş we bejeriş usullary kesgitlemelidir. Ginekolog lukmanynyň borçlaryna göwredäki çagany aýyrtmagyň zyýanyny düşündirmek hem girýär. Bu esasan hem ýaş we ilkinji göwreli bolan zenanlara degişlidir.

Dermatowenerologiýada lukmançylyk ahlakynyň we borçlarynyň ýörelgeleri lukmanyň içki dünýäsine, medeniýetine, terbiýesine, adam psihologiýasynyň inçe duýup bilýänligine baglydyr. Weneriki keselli näsag bilen lukman özüni örän eserden, sypaýy we sada alyp barmalydyr. Näsagyň barlaglarynyň netijelerini onyň özüniň ýanynda doly ara alyp maslahatlaşmaly däl. Eger-de lukmanyň talyplara ýa-da kärdeşlerine düşündirjek soragy bar bolsa, onda ol barada näsag bilen öňünden gürleşmelidir we talyplara özüniň näsagyň ýanynda edepi, medeniýetli alyp barmaklaryny tabşyrmalydyr.

Deri örtügiň we weneriki keselleriniň aýratynlyklary, şol ugurda işleýän lukmanlar üçin lukmançylyk borçlarynyň ýörelgelerini işläp düzmege talap edýär. Dowamly dermatozlaryň berýän zyýanly täsirleri newrotiki ýagdaýlaryň döremegine patologiki esas bolup durýanlygyny, näsaglarda newrasteniýanyň giposteniki görnüşiniň döremegine getirýänligini, işe ukyplylygyň peselýänligini, ünsüň gowşaýanlygyny, ýüze çykýan kelle agyrynyň keýpi gaçýryp, göwniň öňkünlige alyp barýanlygyny nazara almalydyr. Newrasteniýanyň gipersteniki görnüşinde näsag gaharjaň we biynjalyk bolýar. Bu ýagdaý, lukmançylyk borçlarynyň ýörelgelerine görä näsagyň garyndaşlary bilen aragatnaşyklarda göz öňünde tutulmalydyr. Şunda lukman-näsag-hossarlary aragatnaşyklaryň üç burçlygy emele gelip, lukmanyň näsagy jogapkärli bejerýän halatynda, näsagyň ýagdaýynyň gowulanmagy, ene – atanyň we beýleki ýakynlarynyň hem keýpine oňaly täsir edýär. Ene-atanyň

biynjalyklylygy näsagyň özüni alyp barşyna täsir edýär we näsagyň ýagdaýynyň agyrlaşmagy ene-atany hem-de onuň garyndaşlaryny göwniçökgünlige getirýär.

Öz döwründe görnükli alym B. S. Preobraženskiý “kime, näme we näme üçin aýdýanyňy pikir et, olar, ýagny: a) näsag; b) hossary; s) gürründeşlige gatnaşýanlar saňa nähili düşünerler” diýip örän ýerlikli belläpdir.

Şepagat uýalary we kiçi saglygy goraýyş işgärleri näsaglar bilen özüni örän seresap, sylagly we jogapkärli alyp barmalydyrlar. Olara bar ünsini berip, halyndan habar alyp, her bir ýüz tutmalaryny ünsiz galdyrmaly däldir. Her dürli bejeriş usullary geçirilende, olaryň ähmiýetini näsaga düşündirmelidir, näsag üçin emiň agyrsyz, ýeňil we seresap geçirilmegi bejeriş tapgyrynyň oňat netijeli bolmagyna ýardam edýär.

Lukmançylyk institutynyň kliniki kafedralarynda mugallym sapak geçýän pursatynda näsagy ýatdan çykarmaly däldir. Mugallym sapagy düşündirýän wagty, näsag uly üns bilen onyň aýdýanlaryny diňleýär, şol sebäpli mugallym talyplara näsagda ýüze çykan kesel barada doly maglumatlary berip, keseliň netijelerini doly aýan etmeli däldir.

Trawmatologiýa ulgamynda hem lukmançylyk borçlarynyň ähmiýeti uludyr. Olar: döwür-ýenjigiň tötänden ýüze çykyşy; näsagyň janyna howplylygy; bejerişiň möhletiniň dowamlylygy we çylşyrymlylygy; döwür – ýenjikler sebäpli näsagyň daşky keşbine we beden agzalaryna zyýan ýetirip biljekligi bilen baglylykda ýüze çykýan meseleleri çözmek üçin wajypdyr. Lukman näsaga onuň ýagdaýyny seresaply, dogry hem-de bejeriş çäreleriň möhletini we garaşylýan netijeleri düşündirmelidir, rehabilitasiýa çäreleriň ähmiýetini aýratyn bellemelidir. Näsagy ruhy taýdan hirurgiki emele taýýarlamak hem lukmanyň borçlarynyň biri bolyp durýar.

Stomatolog lukmanlarynyň hem işinde öz aýratynlyklary bardyr. Stomatolog lukmanyna yzygiderli diş agyry, ukysyzlyk, dynuwsyz biynjalyksyzlyk sebäpli nerw - psihiki üýtgemeleri bar bolan näsaglar hem ýüz tutýarlar. Bejeriş çäreleri geçirilýän döwründe näsag bilen lukmanyň arasynda kejeleşmek ýüze çykyp biler, şol ýagdaýda lukman özüni sabyrly, edepli we medeniýetli alyp barmalydyr, ugruny tapyp näsagy köşeşdirmelidir. Eger başa barmasa, newropatolog we beýleki hünärmenleriň gatnaşmagynda maslahat geçirip, ýörite bejergileri geçirmelidir.

Diş bejeriş edaralarynda ýüze çykýan dawaly ýagdaýlaryň sebäplerini seljermegiň görkezişi ýaly, olar lukmanyň günäsi boýunça (borç kadalaryny bilmeýänligi sebäpli) emele gelýär. Goýberilýän ýalňyşlyklary dört topara bölüp bolýar: 1) garaşylmadyk ýagdaýlar (bejeriş çäreleriň dowamynda lukman hemme bejerişi doly we dogry geçiren bolsa hem ýüze çykýan); 2) lukmanyň jogapkärsizligi we biperwaýlygy; 3) lukmanyň hünär taýýarlygynyň derejesiniň pesligi; 4) keseli anyklaýyş usullarynyň döwrebap dälligi.

Lukmançylyk hünäri biologiki barlaglar bilen aýrylmaz bagly bolup, olaryň maksady - keselleri anyklaýyş, bejeriş, öňini alyş çäreleri kämilleşdirmek, patologiýanyň etiologiýasy we patogenezi baradaky bilimleri giňeltmek hem-de çuňlaşdyrmak bolup durýar.

Şu ýerde ýörite ünsi we taýýarlygy talap edýän lukmanlyk syry, lukmanlyk ýalňyşlygy, adamlarda tejribe geçirmäge bolan hukuk we beýleki soraglarda giňişleýin durup geçmän, lukmançylyk ahlagynyň hem-de borjunyň esasy

meselesiniň - lukmanyň we näsagyň hem-de onuň bilen ykjam bagly bolan lukmanlaryň, lukmanyň we näsagyň hossarlarynyň özara gatnaşyklarynyň bolup durýanlygyny bellemek ýerliklidir.

Türkmenistanyň talyp ýaşlary Türkmen döwlet lukmançylyk institutyny tamamlap, lukman wezipesinde zähmet ýoluna gadam goýmazdan ön “Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň Lukmanynyň Kasamyny” kabul edýärler.

“Lukmanyň belent adyny alyp we hünär işine girişmek bilen, men: Türkmenistanyň Konstitusiýasyny we Türkmenistanyň kanunlaryny berjay etmäge; Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň sargytlaryny we Beýik Serdarymyzyň paýhasy bilen döredilen, bilimleriň, pähimiň, we sagdyn ruhuň hazynasy bolan Mukaddes Ruhnamamyzyň ýol ýörelgelerine wepaly bolmaga; öz hünär borjумы dogruçyl, akýürekli we hoşniýetli ýerine ýetirmäge; özümiň bilimimi, başarnygymy we güýjümi adamyň saglygyny goramaga, näsagy bejermäge bagyş etmäge; haýsy millete degişlidigine, gelip çykyşyna, emläk hem wezipe yagdaýyna, ýaşayan ýerine, diline, dini garaýşyna, syýasy ygtykadyna, haýsy partiýa degişlidigine we gaýry ýagdaýlaryna garamazdan, her bir näsaga hayal etmän saglygy goraýyş kömegini bermäge, munuň üçin güýjümi, saglygymy we wagtymy gaýgyrmajakdygyma; näsaga hormatly, aladaly, ynsanperwer garamaga; näsagyň saglygyny şahsy bähbitlerden ýokary tutmaga; öz hünär bilimimi we ussatlygymy hemişe kämilleşdirmäge; lukmanlyk syryny saklamaga; adamlara mydama ýagşylyk etmäge we hassada sagalmaga bolan ynamy döretmäge; türkmen halkynyň dana lukmanlary Seýit Ysmaýyl Gürgenliniň, Muhammet Gaýmaz Türkmeniň we dünýä lukmançylyk ylmynda öçmejek yz galdyran meşhur tebipleriň bahasyna ýetip bolmaýan tejribesine mynasyp gadyr goýmaga hem-de olaryň asylly däplerini dowam etdirmäge kasam edýärim.

Bu kasama wepalylygy ömürboýy saklamaga kasam edýärim” (2005-nji ýylyň Sanjar aýynyň 15-ine kabul edilen “Raýatlaryň saglygyny goramak hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 59-njy maddasy).

Bu kasamda lukmanyň ahlak-adamkärçilik sypatlary öz beýanyny tapýar. Lukmanlara olaryň üstünlikli, at-abraýly, özlerine ynanylan ilat bilen arassa, halal işlemeklerine kömek edýän şu sypatlar adamkärçilik, belent ynsanperwerlik, il bähbidini öz aýratyn bähbidinden ileri tutmak, gowy terbiýeçi bolup, diňe gowy görelde görkezmek, hemme taraplaýyn taýýarlykly hünärmen bolmak, her bir näsaga deň lukmançylyk nazary bilen seretmek, her bir näsaga özbaşdak çemeleşmek, pes pällilik, kanagatlylyk mahsus bolmalydyr.

Ykdysadyýet we saglygy goraýyş

Jemgyýetiň we jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň häzirkizaman ösüşiniň has aýdyň ýüze çykyan meýilleriniň biri bolup, adamlaryň ýaşaýyş işjeňliginiň käbir örüleriniň ykdysadyýetleşmegi, ýagny ykdysadyýetiň bu örülere ornaşmagy durýar. Şeýle örülere, gümänsiz saglygy goraýyş hem degişlidir. Onuň ykdysadyýet, hojalykçylyk we maliýe hadysalary bilen baglanyşygy barha ykjamlaşýar. Saglygy goramaklygyň ony ykdysady serişdeler bilen üpjün edilişine baglylygy güýçlenýär we lukmançylykda onuň zerurlygy barha ýitileşýär.

Adatça, köp adamlaryň lukmançylygy bazar ykdysadyýetinden, haryt – pul gatnaşyklaryndan aýdyň daşlaşdyrmak pikirleri bar. Şeýle çemeleşmäniň kökleriniň, käbir halatlarda lukman näsaglary tölegsiz bejermelidir diýip belläp geçen Gippokratdan başlanýan bolmagy mümkindir. Sowetler ykdysadyýetindäki döwlet saglygy goraýyşy, saglyk hyzmatlarynyň salgymyny döredýärdi. Ykdysadyýet ylmy bilen az tanyş bolan adamlar döwlet býujetiniň hasabyna amala aşyrylýan islendik hyzmaty, býujetiň adamlaryň özlerinden alynýan salgytlardan we beýleki ýygymlardan kemala gelýändigine garamazdan, mugt görnüşinde hasaplaýarlar.

Saglygy goraýyş işini lukmanlar bilen näsaglaryň arasyndaky ykdysady gatnaşyklar bilen baglanyşyksyz, haýyr-sahabat işleri hökmünde kabul etmeklik ahlak-etiki taýdan örän özüne çekiji, ýöne ýaşaýyş hakykatyna gapma-garşylyklydyr.

Saglygy goraýyş hyzmatlaryny saglygy goraýyş işgärleriniň zähmetini harçlaman, gymmat durýan abzallary peýdalanman, derman serişdelerini ulanman amala aşyrmak mümkin däl. Olaryň hemmesini döretmeli, öndürmeli, harçlamaly, oňa bolsa kimdir biriniň tölemegi gerekdir.

Önümçilik, zähmet, pul - bular arassa ykdysady kategoriýalardyr, şol sebäpli lukmançylygy ykdysadyýetden aýyrmak mümkin däl. Bejeriş, lukmançylyk hadysalarynyň we ykdysady, maliýe gatnaşyklarynyň bir-birlerine ornaşýşynyň çuňlaşmasyna hakykat hökmünde akyl ýetirmek zerurdyr.

Ykdysadyýetiň maksady - adamlaryň, jemgyýetiň ýaşaýyş işjeňligini goldamak, ýaşaýyş şertlerini we derejesini ýokarlandyrmak, gelejekki nesiller üçin ýaşaýyş potensialyny döretmekdir. Ýaşaýyş goldamak we öndürmek maksatlaýyn wezipesi saglygy goraýyş üçin hem häsiýetlidir, bu bolsa ony ykdysadyýet bilen ýakynlaşdyrýar. Umumy maksada ýetmek ugrunda lukmançylygyň we ykdysadyýetiň bölekleyin kesişmesi, goşuluşmasy bolup geçýär, netijede bolsa adamlaryň saglygyny saklamak we dikeltmek hadysasynda dürli, esasan hem çäklenen serişdeleri peýdalanmagy öwrenýän ykdysady ylmyň şahasy - saglygy goraýyşyň ykdysadyýeti döreýär we hereket edýär.

Ylmy bilimleriň deňeşdirme taýdan özbaşdak örüsi bolan saglygy goraýyşyň ykdysadyýetini öwrenmek, diňe bir saglygy goraýyş hyzmatlary örüsi boýunça ýöriteleşen ykdysadyýetçi bolmak isleýän talyplar üçin zerur we peýdaly däl. Deň ölçegli esasy ykdysady bilimler, umumy görnüşde we olaryň lukmançylyk işine goýulmasy gelejekki lukmanlara, olaryň täjirçilik işi, biznes bilen meşgullanýandygyna bagly bolmazdan zerurdyr. Islendik ýagdaýda-da bazar gatnaşykly ykdysady şertlerde ýaşamaly we işlemeli bolar, munuň özi bolsa saglygy goraýyşyň islendik örüsinin işleýiş şertlerine we faktorlaryna öz täsirini ýetirýär.

Saglygy goraýşyň ykdysadyýetiniň ykdysadyýet ylmyň pudagy bolup durýanlygy sebäpli, onuň manysyny we mazmunyny umumy “ykdsadyýet” düşüňjesinden ugur alyp kesgitlemek gerekdir. “Ykdysadyýet” adalgasy mundan iki müň ýyl öň Gadymy Gresiyada peýda bolýar we ykdysadyýet hakyndaky ylmyň esaslary filosoflar Ksenofont we Aristotel tarapyndan goýulýar. Bir sany umumy “ekonomikos” söze birleşdirilen “eýkos”- öý hojalyklaryny we “nomos”- kanuny, düzgüni aňladýan iki sany grek sözi, şol wagtda täze ylmyň adyny döredip, oňa ähliumumy ýaýramaklyk we бүтін dünýäde kabul edilmeklik miýesser bolýar.

Häzirki wagta çenli “ekonomika” (ykdsadyýet) düşüňjesiniň manysy üýtgäp, has giňeýär, täze äheňe eýe bolýar. Köp ýyllyk taryhda hojalykda, ony alyp barmagyň usullarynda, düzgünlerinde, kadalarynda özgermeler bolup geçdi. Natural öý hojalygy esasan hem haryt, bazar hojalygy tarapyndan gysylp çykarylady. Köp sanly aýratyn ownuk hojalyklar ykjam baglanyşyp sebit, ýurt, dünýä hojalygy ulgamyna çenli birleşdiler. Ýurduň hojalygy “halk hojalygy” ýa-da “ýurduň ykdysadyýeti” adyna eýe boldy. Ekonomika (ykdsadyýet) diýleninde, şol bir wagtyň özünde adamlar üçin zerur gymmatlyklary döretmekde peýdalanylýan serişdeleriň hem-de şeýle gymmatlyklaryň öndüriliş hadysalarynyň jemi görnüşindäki, hususan hem hojalygyň özüne we hojalykçylyk usullaryny, görnüşlerini, düzgünlerini, harytlary öndürmegiň olary alyp-çalyşmagyň, harçlamagyň gidişinde adamlaryň arasyndaky gatnaşyklary, hojalykçylyk durmuşynyň kanunlaryny öwrenýän hojalyk hakyndaky ylma düşünilip başlanylady.

Şeýlelikde, “ekonomika” (ykdsadyýet) sözi ony umumy göz önünde getirilişinde, oňa düşünilişinde şol bir wagtyň özünde gymmatlyk, zat, önümçilik serişdeleri, maddy we ruhy baýlyklar, hojalykçylyk işi görnüşlerindäki onuň gös-göni, tebigy görnüşini şeýle hem hojalyk we ony dolandyrmak hakyndaky bilimleri aňladýar.

Daşary ýurt edebiýatlarynda hojalygy we ony alyp barmak hakyndaky ylmy kähalatlarda ekonomika däl-de, eýsem ekonomiks (ykdsadyýet nazaryýeti) sözi bilen atlandyrylar.

Ykdysadyýet (ekonomika) bu - adamlaryň, jemgyýetiň, döwletiň isleglerini kanagatlandyryýan gymmatlyklary almak maksady bilen, adamlar tarapyndan döredilen we yzygiderli kämilleşdirilýän, daşky gurşawda bar bolan we öň hem döredilen dürli serişdeleri peýdalanmak hem-de özgertmek ulgamydyr.

Ýöne şeýle örän umumy kesgitleme onuň köp ähmiýetli düşüňje hökmündäki mazmunyny gutarnykly etmeýär. Mysal üçin, ykdysadyýetiň zähmet önümini dörediliş, paýlanylyş we harçlanylyş hadysalarynda adamlaryň arasynda ýüze çykýan önümçilik gatnaşyklaryna-da, pul gatnaşyklaryna-da ýaýraýandygyny bellemek ýerliklidir. Şeýle gatnaşyklary ykdysady gatnaşyklar diýip atlandyrmak kabul edilendir.

Ykdysadyýetde kesgitleýji roly adam, adamlar oýnaýarlar. Olar ykdysadyýetiň esasy hereket ediji şahslary bolup, harytlary we hyzmatlary döredijiler, öndürijiler, döredilen gymmatlyklary harçlaýjylar we jemgyýetçilik önümçiligini, harçlanyşyny hem-de öndürijiler bilen sarp edijileriň arasyndaky gatnaşyklary dolandyryjy şahslar rolunda çykyş edýärler.

Ykdysady işiň ähli üç tarapy (subýekti) antropogen diýlip atlandyrylýan gurşawda hereket edýär. Oňa adamlar tarapyndan döredilen binalar, gurluşyklar, kärhanalar, maşynlar, abzallar, ýollar we başga el önümleri görnüşindäki desgalar degişlidir. Bu adamlar tarapyndan emeli taýdan döredilen ykdysady gurşawdyr.

Daşky tebigy gurşaw ykdysadyýetiň özboluşly tebigy hazynasy bolup, ol ondan çig maly alýar. Tebigy gurşaw adamlaryň hojalykçylyk işine nä derejede gurşalyp alynsa, ol şonça-da ykdysadyýetiň bölegi bolup durýar.

Tebigy hazynanyň adamlara zähmeti sarp etmesiz açyklygy sebäpli ondan alynýan tebigy gymmatlyklary mugt hasaplamak we atlandyrmak kabul edilendir. Adamlaryň zähmeti arkaly döredilýän ähli başga gymmatlyklar, ykdysady gymmatlyklar diýlip atlandyrylýar. Olar mugt bolup bilmeýärler sebäbi şeýle gymmatlyklary döretmek boýunça zähmete töleg tölemelidir. Eger-de ykdysady gymmatlyga sarp ediji tölemedik bolsa, onda ol onuň üçin diňe başga biriniň tölänligini hasaba almak bilen mugtdyr.

Ýokarda bellenişi ýaly, ykdysady ylym bu hojalyk, onda bolup geçýän hojalykçylyk işi hadysalary, bu hadysalara gatnaşýan taraplar, olaryň arasynda önümçilik, hojalykçylyk işiniň önümlerini paýlamaklygyň, alyş-çalşygyň, sarp etmekligiň gidişinde ýüze çykýan gatnaşyklar hakyndaky ylymdyr.

Ykysady ylym “Näme öndürmeli?”, “Nähili öndürmeli?”, “Kim üçin öndürmeli?”, “Öndürilen, döredilen önümi nähili peýdalanmaly?”, “Önümçiligi we sarp etmegi nähili utgaşdyrmaly?” ýaly binýatlaýyn soraglara jogap tapmaga çagyrylýar. Ykdysady ylmyň dersi harytlary öndürijileriň, olaryň eýeleriniň, satyjylaryň we satyn alyjylaryň, sarp edijileriň, peýdalanyjylaryň arasyndaky haryt-pul gatnaşyklaryny, emläk gatnaşyklaryny, emlägi döretmek we görnüşini üýtgetmek, emlägiň bir elden başga ele geçmegini jemlemek bilen bazar gatnaşyklaryny gurşap alýar. Ykdysady ylmyň öwrenýän wajyp obýekti bolup zähmet, zähmet hadysalary, zähmet gatnaşyklary, zähmete tölemek, önümçilik işiniň netijeliligi durýarlar.

Ykdysadyýet ylmy manysy boýunça dolandyryş, sosiologiýa, hukuk, jemgyýeti öwreniş, geografiýa, psihologiýa, politologiýa, matematika, logika ýaly ylmlara örän ýakyn bolup, olar bilen bölekleyin gabat gelýär.

Ykdysadyýet ylmy şol bir wagtyň özünde tebigaty boýunça jemgyýetçilik, gumanitar ylmy bolmak bilen, tebigy we takyk ylmlaryň usullaryny hem peýdalanýar (tebigaty öwreniş, tehnika, matematika).

Ykdysadyýet hojalyk we ol hakyndaky ylym hökmünde köp elementlerden ybarat bolan, köp derejeli, şahalanýan ulgam bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda pes derejäniň her bir elementi has ýokarky derejäniň düzüm bölegine girýär (adamyň, maşgalanyň ykdysadyýeti; guramanyň, kärhananyň ykdysadyýeti; sebitiň, pudagyň ykdysadyýeti; ýurtlaryň ykdysadyýeti; dünýä ykdysadyýeti).

Dünýä ykdysadyýeti özünde dünýäniň ähli ýurtlarynyň ykdysadyýetlerini, ýurtlaryň ykdysadyýeti - olaryň düzümine girýän sebitleriň, pudaklaryň ykdysadyýetlerini, sebitleriň we pudaklaryň ykdysadyýeti - özara baglanyşykly we täsirde bolan aýratyn guramalaryň hojalyklaryny, kärhanalary, kompaniýalary, firmalary jemleýär. Saglygy goraýyşda bular saglyk öýleri, hassahanalar, lukmançylyk merkezleri, bejeriş-sagaldyş edaralarydyr.

Ykdysadyýete gymmatlyklary we hyzmatlary sarp edijiler, zähmet serişdelerini goýujylar rolunda çykyş edýän her bir adamyň, maşgalanyň ykdysadyýeti görnüşindäki öý hojalyklaryny hem degişli edilýär. Şol bir wagtyň özünde-de öý hojalyklary aýratyn önümçilik funksiýalaryny, şol sanda bejeriş-sagaldyş (öý lukmançylygy) işlerini hem ýerine ýetirmäge ukyplydyrlar.

Şunuň bilen baglylykda maşgala iň kiçi, ýöne dünýä ykdysadyýetinde has ähmiýetli ykdysady üleş bolup durýar. Belli bir derejede ykdysadyýetiň hojalyk hökmünde köp basgançakly gurluşy bilen baglylykda, ykdysadyýet ylmy hem öz düzüm böleklerine paýlanýar. Ykdysady desgalaryň we hadysalaryň nähili möçberde öwrenilýändigini bilen baglylykda alym ykdysatçylar, ykdysadyýet nazarýetini iki sany uly düzüm bölege - makroykdysadyýete we mikroykdysadyýete bölýärler. Şeýle bölmeklik ykdysady desgalaryň ägirt köp mukdarda bolanlygy sebäpli ylmyň umumylaşdyrman, olaryň her haýsysyny aýratynlykda öwrenip bilmeýänligi we öwrenmeli hem dældigi bilen şertlenendir. Şol sebäpli ykdysadyýet ylym hökmünde bir tarapdan dürli ykdysady desgalar öwrenýär, başga tarapdan - bütinlikde ykdysadyýeti barlaýar.

Makroykdysadyýet diýip ykdysadyýeti ýeke-täk, bütewi ulgam hökmünde öwrenýän ykdysadyýet nazarýetiniň bölegi atlandyrylýar. Makroykdysadyýetiň gözýetimine bütinlikde ýurt hojalygy ýa-da dünýä hojalygy möçberinde ähmiýeti bolan ykdysady wakalar we hadysalar, kanunalaýyklar düşýär. Makroykdysadyýet bütinlikde ýurdyň ykdysadyýetiniň ýa-da bir sany uly desga hökmünde dünýä ykdysadyýetiniň ýagdaýyny häsiýetlendirýän ykdysady görkezijileri peýdalanylýar.

Makroykdysadyýetde önümçiligiň we harçlamagyň umumy, jemi möçberi, ykdysady ösüşiň ýa-da pese düşmegiň depginleri, ýurt boýunça girdejileriň we çykadjylaryň umumy we orta ululyklary, zähmet haky, zähmet öndürilijiligi, bahalar, walýuta kursy ýaly görkezijiler görnüşindäki ykdysady ululyklar peýdalanylýar. Bütinlikde ykdysadyýeti we onuň özüni alyp barşyny häsiýetlendirýän şeýle jemleýji görkezijiler agregirlenen, sintetiki görkezijiler diýip atlandyrylýar.

Makroykdysady hadysalara ähli ýurt hojalygynda ýüze çykyan, ony bütinlikde gurşap alýan hadysalar degişli edilýär. Olara mysal görnüşinde, ýurt möçberindäki ykdysady ösüşi we pese düşmegi, hümmetsizlenmegi, iş bilen üpjünçiligi, işsizligi getirmek bolar. Makroykdysadyýet bütinlikde ykdysady ýagdaýy görmäge, barlamaga, çaklamaga mümkinçilik berýär, sebäbi ol aýratyn bölekler aralaşman, has umumy hili, häsiýeti, alamaty ýüze çykarmaga çalyşýar.

Mikroykdysadyýet diýleninde, ykdysadyýetiň aýratyn bölekleriniň ýa-da aýdylyşy ýaly ykdysady işiň aýratyn taraplarynyň ýagdaýy we işi bilen baglylykdaky ykdysady hadysalary öwrenýän ykdysady ylym örüsiňe düşinilýär. Mikroykdysadyýet halk hojalygynyň aýratyn pudaklary, kärhanalar, firmalar, öndürilijiler we harçlaýjylar, öý hojalyklary, harytlaryň we hyzmatlaryň bazary bilen gyzyklanýar. Mikroykdysadyýetiň üns merkezindäki esasy desgalar bolup – kärhanalar, kompaniýalar, korporasiýalar, firmalar, ýagny önümleri, harytlary, hyzmatlary öndürýän desgalar, şeýle hem harytlaryň satuw bazarlary, bazar bahalary, bazarlardaky islegler we teklipler durýarlar. Şeýlelikde, mikroykdysadyýet ilki başdan guramalaryň, kärhanalaryň, telekeçilik işiniň, bazarlaryň ykdysadyýetidir. Haçanda hassahanada näçe näsagyň bejerilendigi, saglyk öýündäki şepagat uýasynyň ortaça iş

haky, dermanhanada haýsy hem bolsa bir derman serişdesiniň bahasynyň nähili üýtgeýändigini öwrenilende, biz mikroykdysadyýet bilen iş salyşýarys.

Mikroykdysadyýet öndüriji bilen harçlaýjynyň özara hereketini, özara hasaplaşygy, bazarda ýüze çykýan dürli harytlaryň bahalaryny barlaýar. Ykdysadyýetiň pes basgançagynda hojalyk çözgütleriniň işlenilip taýýarlanylşy we kabul edilişi hem mikroykdysadyýetiň dersi bolup durýar.

Haçanda paýdarlar jemgyýetiniň dolandyryjylary girdejiniň haýsy bölegini önümçiligiň ösüşine goýmalydygyny, haýsysyny bolsa paýdarlara bermelidigini kesgitleseler, olar mikroykdysady meseleleri çözüýärler.

Ykdysady-amalçylaryň jogap bermeli köp soraglary mikroykdysadyýet örüsinde degişli bolup durýar. Ýöne döwlet derejesinde, haçanda halk hojalygy möçberindäki meseleleri çözmeli bolan ýagdaýynda makroykdysadyýetsiz oňup bolmaýar.

Kähalatlarda mikroykdysadyýet we makroykdysadyýet arasynda anyk çägi geçirmek kyn bolýar, käbir mikroykdysady meseleler olary makroykdysada öwürýän ähmiýete eýe bolýarlar.

Makroykdysadyýeti mikroykdysadyýetden tapawutlandyrmak üçin olaryň arasyndaky bölünme zolagy, mezo ykdysadyýet (mikiykdysadyýet) diýlip atlandyrylýan, ykdysadyýet ylmynyň özbaşdak, orta bölegine bölünýärler. Mezo ykdysadyýetiň öwrenýän desgasy bolup pudak derejesindäki şeýle hem pudaga girýän pudagyň bölekleri möçberindäki ykdysady desgalar, hadysalar, gatnaşyklar hyzmat edýär. Şunuň bilen baglylykda ýurduň ykdysadyýetiniň bölegi hökmündäki saglygy goraýyşyň ykdysadyýetini we onuň bejeriş-öňüni alyş işi, derman serişdelerini öndüriliş we peýdalanylş ykdysadyýetini şeýle hem saglyk ätiýaçlygy ýaly elementlerini mezo ykdysadyýete degişli etmek ýerliklidir.

Islendik ykdysady desganyň ahyrky netijede kesgitli bir meýdan çäge degişli bolup durmagy bilen şertlenýän ykdysadyýetde, sebitleýin faktoryň uly ähmiýetiniň bar bolmagy bilen baglylykda hojalykda-da, ykdysadyýet ylmynda-da sebit ykdysadyýetini tapawutlandyrylýar.

Sebit ykdysadyýeti, ykdysady hadysalary desgalaryň meýdan çäkde ýerleşşi, sebit zerurlyklaryny we onuň serişde mümkinçiliklerini, milli taryhy adatlarynyň aýratynlyklaryny hasaba almak bilen öwrenýär. Saglygy goraýyşyň ykdysadyýetinde sebit faktorlary has hem wajyp rol oýnaýar, sebäbi tebigy-klimatiki şertler, daşky gurşawyň ýagdaýy, durmuş adatlary saglyga we bejeriş usullaryna ähmiýetli täsirini ýetirýär.

Ykdysadyýet we ykdysadyýet ylmy hakynda beýan edilen umumy maglumatlardan ugur alyp, saglygy goraýyşyň ykdysadyýeti hakyndaky düşüňjani anyklap bolýar. Ol hemmesinden öňürti adamlaryň saglygyny saklamak we berkitmek, keselleriň döremeginiň we ýaýramagynyň öňüni almak, lukmançylyk we dermançylyk hyzmatlarynyň giň gerimini etmek işlerini ýerine ýetirýän halk hojalygynyň pudaklarynyň biri hökmünde kabul edilýär.

Saglygy goraýyşyň ykdysadyýetiniň dersi saglygy goramaga degişli funksiýalary ýerine ýetirmek bilen gös-göni baglanyşykly, ykdysady işiň örüsi we mazmuny, usullary we görnüşleri bilen kesgitlenilýär.

Şol sebäpli bu ders kesgitlenilende, hemmesinden öňürti adamlaryň saglygyny saklamaklyga, goldamaklyga, berkitmeklige, dikeltmeklige gönükdirilen saglygy

goraýyş ulgamynyň işiniň düzüminden, mazmunyndan, manysyndan ugur almaly bolýar. Saglygy goraýyşyň ykdysadyýetine degişli edilýän ykdysady iş, bu esasy maksatlaýyn, ýagny saglygy goraýyş işiniň hojalykçylyk esaslaryny, ykdysady üpjünçiligini döretmeklige, onuň üçin zerur ykdysady, şol sanda pul serişdelerini çekmeklige, lukmançylykda peýdalanylýan serişdeleriň hojalyk öwrülişigini guramaklyga gönükdirilen çäreleriň, hereketleriň jemidir.

Saglygy goraýyşyň ykdysadyýeti şol bir wagtyň özünde sebit alamatlaryna eýe bolmak bilen pudak ykdysadyýetidir. Saglygy goraýyşyň ykdysadyýeti dersi “pudak” we “pudagyň ykdysadyýeti” düşüňjeleri bilen ysnyşykly baglydyr.

Pudak - bu ýerine ýetirilýän işiň, öndürilýän önümiň görnüşiniň we niýetlenýän maksadynyň, peýdalanylýan tehnologiýa hadysalaryň kesgitli birmeňzeşligi bilen häsiýetlendirilýän ykdysady işiň örüsidir. Şol bir wagtyň özünde-de bu birmeňzeş önümleri öndürmek, birmeňzeş işleri, meňzeş kysymly hyzmatlary ýerine ýetirmek, meňzeş islegleri kanagatlandyrmak bilen meşgullanýan guramalar, kärhanalar, kompaniýalar we firmalardyr.

Maddy, zat görnüşindäki önümleri öndürýän maddy önümçilik pudagyny we hyzmatlary, maglumatlary, ruhy önümleri döredýän, intellektual-maglumat, sosial işleri amala aşyrýan sosial-medeni örüler pudaklaryny (kähalatlarda önüm öndürmeýän diýlip atlandyrylýan) tapawutlandyrmak kabul edilendir. Eger-de hyzmatlary ruhy-intellektual, maglumat önümlerini döretmek olary öndürmek hasaplanylssa, onda önümçilik we sosial-medeni örüleriniň arasyndaky tapawut ähmiýetli derejede şertlä öwrülýär, ýitýär, sebäbi ähli pudaklar hem gymmatlyklary, ykdysady baýlyklary öndürmek bilen meşgullanýarlar.

Adatça, saglygy goraýyşy maddy önümçilik pudagyna däl-de, maddy däl hyzmatlar örüsinde degişli edilýär, muny bolsa esaslanan diýip hasap edip bolmaýar. Lukmançylykda maddy zatlar we ruhy-maglumat işler, maddy we maddy däl hyzmatlar utgaşýarlar. Bu manyda saglygy goraýyşy, lukmançylyk ylmynyň we amalyynyň usullarynyň hem-de serişdeleriniň giň jemini peýdalanmak arkaly adamlaryň saglygyny döretmek we saklamak hökmünde seretmek bilen “önümçilik” düşüňjesi görnüşinde giň many berip, saglygy öndürýän pudak diýlip atlandyrylsa ýerlikli bolar.

Saglygy goraýyşyň ykdysadyýetini beýleki pudaklaryň ykdysadyýetinden tapawutlandyryýan çäkleri anyk kesgitlemek mümkin däl, sebäbi şol bir ykdysady desgalar, hadysalar, serişdeler, işiň görnüşleri diňe bir saglygy goramak bilen däl, eýsem başga meseleleri çözmek bilen hem baglanyşyklydyr. Mundan başga-da ykdysadyýet ylmynyň özünde-de, saglygy goraýyşyň ykdysadyýeti örüsinde çäkleri hakynda kabul edilen umumy düşüňje entäk ýokdur.

Saglyk ýaşamaga ukyplylyk bilen ykjam baglanyşyklydyr, şol sebäpli ýaşayşy goldamak boýunça islendik işe, şol bir wagtyň özünde saglygy berkitmekligiň usuly hökmünde seretmek bolar. Mysal üçin, lukmançylyk ylmy tarapyndan, saglyk derejesiniň 85-90% ýagdaýlarda zähmet we dynç alyş, iýmitleniş, durmuş, ýaşayş şertlerini, ahlak psihologiýa klimaty, daşky gurşawyň ýagdaýyny öz içine alýan, adamlaryň ýaşayşy we durmuş ýörelgeleri bilen kesgitlenilýändigini mälimdir. Sözüň dar manysynda, hususan lukmançylygyň özi adamlaryň saglyk derejesini 10-15% kesgitleýär. Sözüň giň manysynda saglygy goraýyşyň ykdysadyýetine adamlaryň

sagdyn durmuş ýörelgelerini, kadaly ýaşayyş işjeňligini, adam bedeniniň fiziologiki iş şertini üpjün etmäge, ömrüni uzaltmaga gönükdirilen ykdysady serişdeleriň hem-de ykdysady işiň görnüşleriniň ähli ulgamyny degişli etmek esaslanandyr.

Şeýle çemeleşmäniň sagdyn durmuş ýörelgelerini we saglygy kemala getirmek hadysalarynda sebäp-netije baglanyşyklaryň logikasyna laýyk gelýändigine garamazdan, ol ykdysadyýet ylmynda we amalynda ýeterlikli derejide ýaýramady. Mysal üçin, saglygy goraýyş guramalaryna çilimiň zyýany hakynda adamlary diňe duýdyrmak mümkindir, ýöne temmäki önümlerini öndürmegiň we satmagyň möçberi başga guramalar we hojalykçy şahslar tarapyndan kesgitlenilýär. Bütinlikde ykdysadyýet, onuň islendik pudagy adamlaryň saglygy bilen baglydyr we oňa kesgitli täsir edýär diýip tassyklamak ýerliklidir, ýöne muňa salgylanyp bu pudaklaryň ykdysadyýetlerini saglygy goraýyşyň ykdysadyýetine degişli etmeli däl. Ýokarda beýan edilenlerden ugur alyp, saglygy goraýyşyň ykdysadyýeti diýleninde sözüň inçe manysynda lukmançylyk, lukmançylyk-keselleriň önümini alyş, dermançylyk, arassaçylyk-keselleriň ýaýramagyna garşy, bejeriş-sagaldyş, lukmançylyk-barlag we lukmançylyk-guramaçylyk işlerini islendik görnüşde amala aşyrmak üçin, esasan hem çäklenen serişdeleri peýdalanýan guramalaryň, edaralaryň, kärhanalaryň, telekeçileriň, başga hojalykçylyk taraplaryň ykdysadyýetine düşünmek bolar.

Saglygy goraýyşyň ykdysadyýetiniň dersi pudaklaýyn tebigatyna we oňa degişli bolmagyna garamazdan adamlaryň saglygyna täsir edýän ykdysady faktorlary öwrenmekligi öz içine alýar. Bu manyda saglygy goraýyşyň ykdysadyýeti dersi pudak ara häsiýetini görterýär. Şeýle hem saglygy goraýyşyň ykdysadyýeti, ykdysadyýet ylmyň pudagy hökmünde lukmançylykda ykdysady hadysalaryň geçişiniň hem-de ykdysady gatnaşyklaryň kemala gelmeginiň ýöriteleşen kanunalaýyklaryny hem-de aýratyn görnüşlerini, olaryň umumy ykdysady hadysalar bilen baglanyşygynda öwrenýär.

Saglygy goraýyşyň ykdysadyýeti

Saglygy goraýyşyň ykdysadyýeti – lukmançylyk ylmyň geçen asyryň ortalarynda dörän deňeşdirme taýdan ýaş pudagydyr. Soňky onýyllyklar üçin häsiýetli bolan, saglygy goraýyşyň ykdysadyýetine barha artýan gyzyklanmalar “Saglygyň barha gymmatly faktor bolup durýanlygy, keseller bilen göreşiň bolsa barha gymmatlaýanlygy” bilen düşündirilýär. Saglygy goraýyşyň ykdysadyýetiniň mundan beýläkde ösüşiniň zerurlygy, hemmesinden önürti dünýäniň ähli ýurtlarynda diýen ýaly saglygy goraýyş gulluklaryny saklamagyň durýan gymmatynyň barha artmagy bilen baglanyşyklydyr. Dürli ýurtlarda ýörelge taýdan bu harçlaryň diňe ýurtda hereket edýän saglygy goraýyş ulgamyna degişlilikde kesgitlenilýän maliýeleşdiriliş çeşmeleri tapawutlanýarlar (tabl. 62).

Häzirki döwürde dürli ýurtlaryň saglygy goraýyş gulluklary milli girdejiniň üznüksiz artýan bölegini harçlaýarlar. BSGG geçiren barlagy köp ýurtlarda saglygy goraýşa harçlaryň her bir on ýylda 1% we ondan hem gowurak ýokarlanýandygyny görkezýär. Bütinlikde dünýäde saglygy goraýşa çykdajylar 1948 ýylda dünýäniň Jemi içki önüminiň 3%-e deň bolanlygyndan, 1997 ýylda 7%-e ýetdi. Käbir ýurtlar XXI

asyryň başlaryna saglygy goraýşa özleriniň milli girdejileriniň 14% golaýyny sarp etdiler.

Tablisa 62

Saglygy goraýşa çykdajylaryň maliýeleşdiriliş çeşmelerine baglylykda paýlanylyşy

Ýurt	Jemi içki önümden saglygy goraýşa umumy çykdajylar, %	Saglygy goraýşa umumy çykdajylardan döwlet harçlary, %	Saglygy goraýşa umumy çykdajylardan hususy harçlar %
ABŞ	13,7	44,1	55,9
Germaniýa	10,6	77,5	22,5
Şweýsariýa	10,1	69,3	30,7
Fransiýa	9,8	76,9	23,1
Kanada	8,6	72,0	28,0
Ermenistan	7,9	41,5	58,5
Täjigistan	7,6	87,8	12,2
Ýaponiýa	7,1	80,2	9,8
Angliýa	5,8	96,9	3,1
Russiýa	5,4	76,8	23,2
Sierra Leone	4,9	9,7	90,3
Eýran	4,4	42,8	57,2
Türkmenistan	4,3	86,0	14,0
Özbekistan	4,2	80,9	19,1
Gyrgyzstan	4,0	69,6	30,4
Gazagystan	3,9	63,6	36,4
Türkiýe	3,9	74,0	26,0
Azerbeýjan	2,9	79,3	20,7
Hytaý	2,7	24,9	75,1

Çeşmesi: Bütindünýä Saglygy goraýş Guramasy, “Dünýäde 2000 ýylda Saglygy goraýşyň ýagdaýy barada maglumatlar”.

Saglygy goraýşa harçlaryň artmasynyň ýüze çykmasy, hemmesinden öňürti saglygy goraýş hyzmatlaryna islegleriň we oňa bildirilýän talaplaryň artmagy bilen baglanyşyklydyr. Örän bir uzak bolmadyk geçmişde saglygy goraýşyň guramaçylarynyň käbirleri, saglygy goraýş gullugynyň gowulaşmasy ilatyň saglyk ýagdaýyny şeýle bir berkeder, munuň özi bolsa saglygy goraýş hyzmatlaryna islegiň azalmagyna getirer diýip pikir edipdirler. Ýöne islegler ykdysady taýdan ösen, ösýän ýurtlarda-da olaryň bu ýurtlarda dürli mazmunly bolmagyna garamazdan kemelmeýärler. Mysal üçin, ösýän döwletlerde wagtyndan öň garramaklygyň, ölmekligiň önüni almak, köpçülikleýin ýokanç keseller we iýmit ýetmezçiligi bilen göreş soraglary, şeýle hem daşky gurşawyň gigiýenasynyň ýönekeý soraglary entäk ýiti meseleler bolup durýarlar.

Bu zerurlyklar ösen döwletlerde eýýäm uly möçberde kanagatlandyryldy, ýöne uzak ýaşamakdan we ilatyň garramagyndan gelip çykýan durmuş hem-de lukmançylyk meseleler toplumu, dowamly degeneratiw keseller, aýratyn hem ulag hereketiniň artmagy bilen baglanyşykly betbagtçylyk halatlarynyň artmagy, daşky

gurşawyň gigiýenasynyň täze meseleleri ýaly, häzirki zaman siwilizasiýasy üçin häsiýetli meseleler ýüze çykýar.

Başga-da ägirt uly durmuş özgertmeleri, ilatyň ýaşayyş we medeni derejesiniň ýokarlanmasy adamyň öz saglyk ýagdaýyna garaýşyna täsir edýär, onuň saglygy goraýyş hyzmatyna bolan islegini we oňa bildirýän talabyny ýokarlandyrýar.

Saglygy goraýşa harçlaryň ösüşini şertlendiren ikinji bir pursat bolup, saglygy goraýyş hyzmatlarynyň durýan gymmatynyň artmagy durýar. Ylmy-tehniki öňe gidişlik, lukmançylyk ylmynyň we tehnikasynyň ösüşi, lukmançylygyň potensial mümkinçilikleriniň ýokarlanmasy (mysal üçin, adam bedeniniň käbir synalaryny dikeltmek ýa-da çalyşmak we başg.) we olar bilen baglanyşykly lukmançylyk amalynda keselleri anyklamagyň we bejermeginiň täze usullarynyň girizilmegi, gymmat durýan enjamlaryň peýdalanylmagy, derman serişdeleriniň görnüşleriniň we hiliniň artmasy, şeýle hem işgärleriň hünärmenlik derejesini üznüksiz kämilleşdirmek we ýöriteleşdirmek lukmançylyk kömeginiň derejesini ýokarlandyrýar.

Şular bilen baglylykda saglygyň we näsaglygyň ykdysady jähtleri has barha wajyplaşýar, sebäbi dünýäniň ähli ýurtlarynda saglygy goraýyş hyzmatlaryna artýan isleglere degişlilikde saglygy goraýyşyň serişdeleri çäklenendir.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasynda ýurdumyzda saglygy goraýyş dolandyrmagyň we maliýeleşdirmeginiň netijeliligini ýokarlandyrmak, ýurdumyzyň saglygy goraýşyny we derman senagatyny ösdürmekligiň esasy ugurlarynyň biri hökmünde kesgitlenildi. Bu ugurdaky wajyp wezipeleriň hatarynda saglygy goraýyş edaralarynyň işini seljermeginiň, meýilleşdirmeginiň, maliýeleşdirmeginiň we olaryň işini dolandyrmagyň ykdysady usullaryny bilýän saglygy goraýyşyň guramaçylaryny taýýarlamak bolup durýanlygy bilen baglylykda, TDLI-da saglygy goraýyş guramaçylarynyň diplomdan soňky bilim derejesini kämilleşdiriş okuwlaryny geçirmeklik ýola goýuldy. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda “Saglyk” Döwlet maksatnamasynyň amala aşyrylýan häzirki dördünji tapgyrynda, saglygy goraýyşda ykdysady usullary giňden ornaşdyrmagy, yurdumyzyň saglygy goraýyş ulgamyny dünýä ünlülerine laýyk derejede ösdürmegiň esasy wezipeleriniň hatarynda kesgitleýär. Şeýlelikde, işgärleriň ykdysady taýýarlygy “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny amala aşyrmagyň wajyp şertleriniň biri bolup durýar. Munuň halk hojalygynyň ähli pudaklarynyň we şol sanda saglygy goraýyşyň ösüşinde wajyp ähmiýeti bardyr. Hususan hem saglygy goraýyş işgärlerine saglygy goraýyş üçin goýberilýän ähmiýetli serişdelere hojaýynlyk etmäge hukuk berilýär.

Lukman kesel ýa-da şikes sebäpli näsagy işden boşatmak, ony hassahana ýa-da şypahana bejergisine ugratmak, ol ýerlerde näsagyň bolmagynyň möhletini kesgitlemek bilen, manysy boýunça pul resminamalaryna gol çekýär. Şu ýagdaýlarda lukmanyň öz borçlaryna ak göwünli gatnaşmagy, näsagyň gyzyklanmalaryny peýdalanmagy we hasaba almagy talap edilýär. Şeýlelikde, lukman diňe bir saglygy goraýyş seljerijisi däl, eýsem saglygy goraýyş hyzmatlary üçin harçlanýan çykdajylara erkin çemeleşýän maliýe taýdan jogapkär şahs hökmünde hem çykyş edýär. Lukmanlara ykdysadyýet babatdaky bilimler, näsaglary bejermeginiň näçe durýanlygyny hasaplamagy başarmak, diňe bir saglygy goraýyş hyzmatlarynyň ýokary derejesine ýetmäge däl, eýsem oňa has tygşytly usullar bilen çemeleşmeklik

zerurdyr. Munuň özi hem ykdysadyýetiň we lukmançylygyň ysnyşykly hyzmatdaşlygyna getirýär, netijede bolsa täze ylym pudagy-saglygy goraýşyň ykdysadyýeti döreýär.

Saglygy goraýşyň ykdysadyýeti munuň özi saglygy goraýşyň halk hojalygynyň umumy ösüş we meýilleşdiriliş ulgamyndaky ýerini we onuň bilen özara baglanyşygyny, saglygy goraýşyň serişdelerini hem-de ätiýaçlyklaryny tapmagyň we dogry ulanmagyň usullaryny öwrenýän, ilatyň saglygyny goramak boýunça çäreleriň netijeliligine hem-de olaryň adamlaryň saglyk ýagdaýyny gowulandyrmak arkaly jemgyýetçilik önüminiň öndürilişiniň üýtgame täsirine baha berýän ylmyň pudagydyr.

Saglygy goraýşyň ykdysadyýetiniň dersi bolup ähli ilatyň saglygyny goramakda kesgitli maksatlara ýetmek üçin saglygy goraýşyň serişdelerini has rejeli peýdalanmagyň ýollaryny işläp taýýarlamak durýar.

Saglygy goraýşa edilýän çykadjylaryň esasy çeşmeleriniň biri bolup, milli girdeji durýar. Milli girdeji sarp etme we toplanma gaznalaryndan ybaratdyr. Soňkynyň hasabyna jemgyýetçilik önümçiligini mundan beýläkde ösdürmek we giňeltmek, şeýle hem ýaşaýyş jaýlaryny, mekdepleri, başga medeni-durmuş edaralaryny gurmak amala aşyrylýar. Milli girdejiniň uly bölegini sarp etme gaznasy tutup, ol bir tarapdan býujet örüsidäki işçileriň we gullukçylaryň zähmetine hak tölemek üçin peýdalanylsa, başga tarapdan - jemgyýetçilik sarp ediş gaznasyny döredýär. Jemgyýetçilik sarp ediş gaznasynyň hasabyna saglygy goraýyş hyzmatlaryna, bilime we beýleki mugt durmuş-medeni hyzmatlaryna bolan isleg kanagatlandyrylýar. Biziň ýurdumyzda saglygy goraýyş üçin serişdeler milli girdejiniň toplanma, şeýle hem sarp etme gaznalaryndan goýberilýär. Saglygy goraýşyň ösüşine goýumlaryň umumy möçberi milli girdejiniň ululygyna we ondan saglygy goraýyş üçin bölünýän paýyna bagly bolup durýar.

Saglygy goraýşyň guramaçylaryny döwletiň sarplaýan pul serişdeleriniň oruna ilatyň alýan artykmaçlyklarynyň lukmançylyk, ykdysady we durmuş bahalarynyň gyzyklandyrylanlygy tebigy zatdyr. Bu babatdaky işleriň az wajyp bolmadyk başga bir ahyrky maksady bolup işgärleri, maddy we maliýe serişdelerini has rejeli hem-de tygşytly peýdalanmagyň ýollaryny gözläp tapmak durýar.

Bu wezipelere laýyklykda saglygy goraýşyň ykdysadyýetiniň meselelerine şu ugurlar boýunça seretmek kabul edilendir. Inçe ähmiýetde “saglygy goraýşyň ykdysadyýeti” – saglygy goraýşyň guramaçylygy babatyndaky ykdysady soraglar toplumyny gurşaýan ylmyň amaly ähmiýetli pudagydyr. Şu ýerde wajyp jäht bolup saglygy goraýyş üçin goýberilýän serişdeleri has rejeli peýdalanmak mümkinçiliklerini öwrenmek durýar, munuň üçin aşakdaky soraglara jogap berýän kesgitli ykdysady barlaglar geçirilýär: 1) goýberilen serişdeleri maksada laýyk nähili peýdalanmaly; 2) alynan netijeler goýulan serişdelere gabat gelýärmi; 3) has az işçi güýjüni, maddy we maliýe serişdelerini harçlamak bilen, nähili iň amatly netijeleri gazanyp bolar.

Saglygy goraýşyň ykdysadyýetiniň bu ugruna saglygy goraýyş hyzmatlarynyň guramaçylyk görnüşlerini ykdysady taýdan esaslandyrmak, olara bolan isleg kadanamalaryny, saglygy goraýyş edaralarynyň wezipe tertibiniň kadanamalaryny, dürli görnüşli saglygy goraýyş hyzmatlarynyň durýan gymmatyny, enjamlary

peýdalanmagyň netijeliligini kesgitlemek, ýatymlyk orun gaznasyny rejeli peýdalanmak, saglygy goraýşy dolandyrmagyň usullaryny gowulandyrmak ýaly maksatly barlaglar degişlidir. Bu meseleleri öwrenmegiň ahyrky maksady bolup az maddy çykdaýjylarda maksimal netijelere ýetmek durýar.

Şu we başgada käbir meseleleri çözmek üçin saglygy goraýşy edaralarynyň dürli kysymalarynyň we saglygy goraýşy hyzmatlarynyň dürli görnüşleriniň durýan bahasyny, dürli derejeli saglygy goraýşy işgärleriniň iş öndürijiligini, saglygy goraýşy hyzmatlarynyň amala aşyrylýan dürli tapgyrlarynda dürli keselli näsaglary bejermekligiň deňeşdirme gymmatyny bilmek zerurdyr. Dürli lukmançylyk çäreleriniň durýan gymmatyny has takyk aňladýan we olara deňeşdirip baha bermäge mümkinçilik berýän görkezijileri tapawutlandyrmak aýratyn hem wajypdyr.

Saglygy goraýşyň netijeliligi. Saglygy goraýşyň netijeliligine üç sany jähtden seredilýär: lukmançylyk, durmuş we ykdysady.

Lukmançylyk netijeliligi diýleninde keselleriň önüni almak, anyklamak we bejermek babatynda goýulan wezipelere ýetmeklige düşünmeklik kabul edilendir. Lukmançylyk netijeliligini alynan netijäni sarp edilen güýçler we çykdaýjylar bilen deňeşdirip ölçemek mümkin: lukmançylyk usulynyň, gatyşmasynyň, çäresiniň has netijeli bolmagy mümkindir, haçanda olaryň her haýsysynyň ylmy derejesi we geçiriliş amaly, başga deň şertlerde saglygy goraýşy hyzmatlarynyň gowy we ýokary netijesini iň az zähmet, maddy hem-de maliýe çykdaýjylarynda üpjün etse.

Lukmançylyk netijeliligini hassahana ýerleşdirilen näsaglara saglygy goraýşy hyzmatlaryny etmegiň mysalynda seljermek bolar. Bu ýagdaýda lukmançylyk netijeliliginiň, näsagyň hassahanada bolan döwründe ýagdaýynyň gowulaşmagynda aňladýlýan diňe bejerişiň hili bilen kesgitlenilmegi, ýagny diňe näsagyň saglyk ýagdaýynyň hassahana düşendäki we çykandaky üýtgemelerine baha bermek arkaly ölçenilmegi mümkin.

Şeýle hem bir hassahananyň lukmançylyk täsiriniň derejesine, oňa meňzeş kysymly başga hassahana bilen deňeşdirmek arkaly baha bermek bolar. Şu ýagdaýda lukmançylyk täsiriniň ululygy, mysal üçin, ýokary derejedäki depginli bejergi berýän ýöriteleşen hassahanada we ýöriteleşmedik bölümde, ikisinde-de näsag sagalýança we onuň işe ukyplylygy dikelyňança saglyk öýi hem-de öý şertlerinde dowam edilýän bejerginiň wagtyny goşmak bilen, näsagyň bejerilişiniň dowamlylygyny deňeşdirmek arkaly kesgitlenilip biliner.

Lukmançylyk netijeliliginiň (ýagny keselleriň önüni almaklygyň, olary bejermekligiň netijeleriniň jemleri) ykdysady netijelilikden logiki taýdan öňde durýanlygyny ýatda saklamak gerekdir. Lukmançylyk usuly elmydama we ilkinji nobatda lukmançylyk nukdaýnazaryndan netijeli, ýagny lukmançylyk taýdan maksada laýyk bolmalydyr.

Durmuş netijeliligi ömrüň artmagy, ilatyň saglyk ýagdaýynyň gowulaşmagy, keselçiligiň we wagtyndan öň ölümçiligiň peselmegi ýaly görkezijiler bilen ölçenilýär.

Saglygy goraýşyň durmuş netijeliligi, döremeginiň öňi alynan keselleriň haýsy hem bolsa böleginden, maýypçylyga uçraýanlaryň we wagtyndan öň (biwagt) ýogalýanlaryň sanlarynyň azalmagyndan ybaratdyr. Durmuş netijeliligi öňi alynan durmuş zyýanynyň möçberini, ýagny lukmançylyk we durmuş çäreleri netijesinde

döremeginiň öňi alynan keselleriň, maýypçylygyň, ölenleriň absolýut sanyny hasaplap çykarmak arkaly ölçenilýär. Mysal üçin, durmuş netijeliligi görkezijisi saglygy goraýşyň dürli gulluklary tarapyndan geçirilýän lukmançylyk ylmyň hem-de keselleriň önüni almaklygyň üstünlikleri netijesinde hörezek we ysmaz keseli ýaly ýokanç keselleriň birnäçe ýylda birden peselmeginde aýratyn aýdyňlykda hasaplanylýp çykarylýar. Şu mysalda durmuş netijeliligi ykdysady netijelilik bilen gös-göni baglydyr, sebäbi onuň netijeleriniň biri bolup halk hojalygynyň dürli örülerine gaýdyp gelýän we ýurduň milli girdejisini artdyrmaga işjeň gatnaşýan işçi güýjüni döretmek durýar.

Ilatyň saglygy bilen ykdysady ösüşiň arasyndaky baglanyşygyň köp wagtdan bäri bellidigine garamazdan, saglygy goraýşyň ykdysady netijeliligini öwrenmek köp ýurtlar üçin barlaglaryň täze bir ugry bolup durýar. Hünärmenleriň aglabasy ykdysady netijelilik diýleninde saglygy goraýşyň, ilatyň saglygyny gowulandyrmak arkaly zähmet öndürijiligini ösdürmäge, jemgyýetçilik önümçiligini giňeltmäge we ösdürmäge, milli girdejinini artdyrmaga goşýan (göni we gytaklaýyn) goşandyna düşüňärler. Saglygy goraýşyň ykdysady netijeliligini kesgitlemek diýmeklik, ýurduň ykdysady ösüşi bilen ilatyň saglygynyň arasyndaky özara baglanyşygyň mukdar görkezijilerini tapmaklykdyr.

Saglygy goraýşyň häzirki zaman jemgyýetinde barha artýan ähmiýeti, onuň jemgyýetiň in bir ýokary maddy we ruhy gymmatlygy bolan - adam saglygyny saklamaga we ömrüni uzaltmaga işjeň gatnaşýanlygyndan ybaratdyr, ol diňe bir has ynsanyýetçilikli we her bir adam üçin zerur pudak bolman, eýsem jemgyýetiň maddy gymmatlyklaryny köpeldýän hakyky güýç bolup durýar.

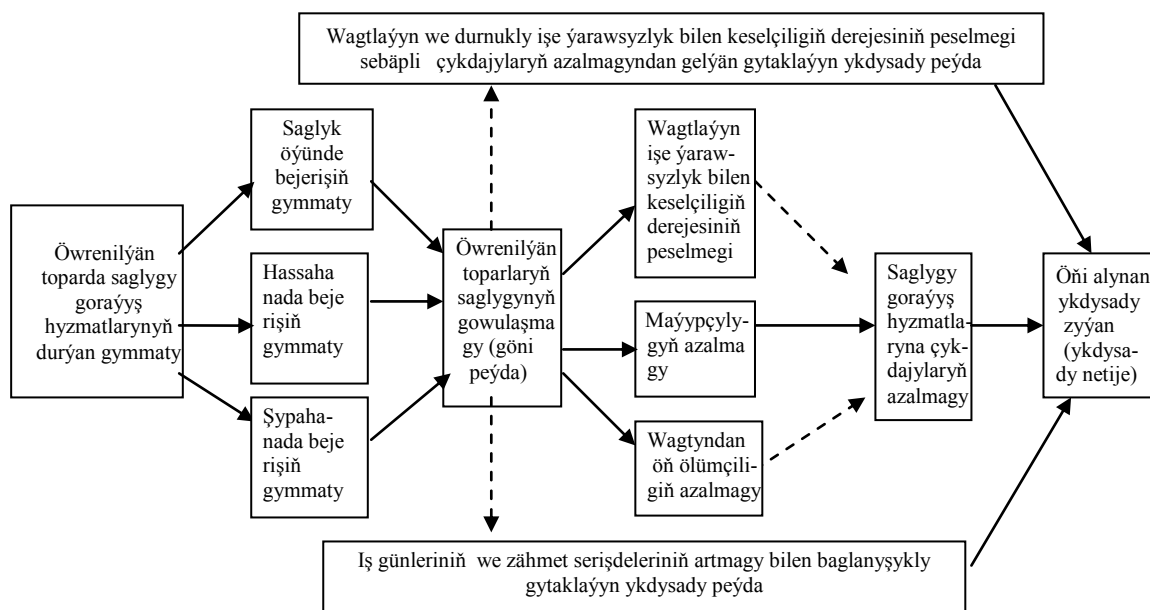
Saglygy goraýşyň jemgyýetiň ykdysadyýetine esasy täsir ediş ýollarynyň biri - ölümçiligi peseltmek, adam ömrüni uzaltmak we onuň işjeň döwrüni artdyrmakdyr. Mundan hem başga, ilata saglygy goraýş hyzmatlarynyň hiliniň ýokarlanmasy, tehniki howpsuzlygyň we zähmeti goramagyň gowulaşmagy bilen baglylykda umumy we şol sanda wagtlaýyn zähmete ukypsyzlyk bilen baglanyşykly keselçilik hem-de şikeslenmeler peselýär. Şeýlelikde, saglygy öndürmek maddy we ruhy baýlygyň aýratyn görnüşini - adam saglygyny, onuň işe ukyplylygyny döretmegiň ýöriteleşen görnüşini bolup durýar.

Käbir hünärmenleriň maglumatlaryna görä (akad. A. G. Strumilin) saglygy goraýşa edilýän harçlary, ölümçiligi peseltmek we ömri uzaltmak netijesinde alynýan goşmaça milli girdeji bilen deňeşdirilende, saglygy goraýşda harçlanýan her 100 manada milli girdejininiň 220 manady döredilýär.

Saglygy goraýşyň ykdysady netijeliligi kesgitli keselleri ýok etmek we azaltmak boýunça lukmançylyk çäreleri seljerilende has aýdyň ýüze çykýar. Bu usulyň üstünde ysmaz keselini we hörezegi ýok etmek mysalynda durup geçmek bolar. Ysmaz keselini ýok etmek boýunça çäreleriň ykdysady netijeliliginiň hasaplamalary 8 ýyllyk döwri öz içine alýar. Usul ysmaz keselini ýok etmek boýunça çykadjylary (ylmy-barlag işlerine, sanjym serişdesine, sanjymlary geçirmek üçin işe, ýokançsyzlandyрма, bejermeklige) kesgitlemegi, eger-de keselçilik öňki derejesinde ýene-de 8 ýyl saklanyp galan şertinde ysmaz keselinden mümkin bolan zyýanyň ululygyny (kesellänleriň gipotetiki sanyny, maýyp boljaklaryň we ýogaljaklaryň sanyny, bejermek, önüni almak we başga çäreler bilen baglanyşykly) kesgitlemegi

göz-öňünde tutýar. Birnäçe ýyllarda alynan maglumatlar käbir keseller bilen göreşmek boýunça edilýän çýkdajylaryň ýokary netijeleri berýändigini görkezýär. Ysmaz keselinden saplanmak boýunça 1 manat çýkdaja 42 manat, hörezek keseliniň azalmagyndan bolsa - 37 manat möçberinde ykdysady netije alynýar.

Saglygy goraýşyň ykdysady netijeliligi kesgitlenilende peýdalanylýan ykdysady seljerme tärine çýkdajylary we alynan netijeleri deňeşdirmek usuly diýlip at berilýär (shema 7).

Shema 7. Çýkdajylaryň we alynýan netijäniň (öňi alynan ykdysady zyýanyň) seljermesi

Bu shemadan görnüşi ýaly, çýkdajylar munuň özi saglygy goraýş boýunça haýsy hem bolsa bir maksatnamany ýerine ýetirmek boýunça maddy we maliýe goýumlarydyr. Alynýan netije bolsa ilatyň saglygynyň gowulaşmagy (keselçiligiň, maýypçylygyň, ölümçiligiň azalmagy we başg.) ýaly göni şeýle hem göni däl ykdysady peýdany öz içine alýar. Ykdysady netijeliligi kesgitlemek örän çylşyrymlydyr, sebäbi entäk saglygy goraýşda şol bir wagtyň özünde ykdysady maglumatlary saklaýan ilatyň saglygynyň görkezijileri ýokdur. Saglygy goraýşyň ykdysady netijeliligini kesgitlemek usuly göni däl ykdysady netijäni hasaplap çykarmaga esaslanýar. Ol lukmançylyk hyzmatyna edilýän çýkdajylaryň, durmuş ätiýaçlygy we durmuş üpjünçiligi boýunça tölegleriň, wagtlaryň hem-de durnukly zähmete ukypsyzlyk bilen keselçiligiň we wagtyndan ön ölümçiligiň derejesiniň peselmegi netijesinde, iş wagtyň we zähmet serişdeleriniň ýitgileriniň azalmagy bilen baglanyşykly, öňü alynan ykdysady zyýanyň ululygy bilen kesgitlenýär. Öňi alynan ykdysady zyýanyň alynan ähmiýeti lukmançylyk hyzmatynyň guramaçylygyna we edilişine harçlanan çýkdajylar bilen deňeşdirilip görülyär. Şeýle hasaplamalar aşakdaky ýaly amala aşyrylýar.

Ilatyň keselçiligi bilen baglanyşykly döwletiň çykdajylary diňe bir kesellänlere edilýän saglygy goraýyş hyzmatynyň bahasy bilen çäklenmeýär. Keseliň bahasy, ýagny onuň jemgyýete ýetirýän zyýany saglygy goraýyş hyzmatynyň bahasyndan, şeýle hem işe ýarawsyzlyk kagyzyny tölemäge we şu kesel bilen baglanyşykly maýypçylyk boýunça kömek puluny tölemäge döwletiň edýän harçlaryndan durýar. Şoňada wagtlaýyn işe ýarawsyzlyk sebäpli iş günleriniň azalmagy we durnukly işe ýarawsyzlyk hem-de wagtyndan öň bolýan ölümçilik sebäpli halk hojalygynda işleýänleriň sanynyň azalmagy bilen baglanyşykly, täze dörediljek önümiň durýan gymmatynyň ýitgisini hem degişli etmek gerekdir.

Wagtlaýyn işe ýarawsyzlyk boýunça tölegleri tölemek bilen baglanyşykly ýitgileriň ululygyny hasaplamak, kesel sebäpli hakykatda ýitirilen iş günleriniň sany we kesel boýunça gündelik tölegiň orta ululygyna esaslanyp geçirilýär. Ýyldaky iş günleriniň sanynyň azalmagy bilen baglanyşykly täze dörediljek önümiň durýan gymmatynyň ýitgisi, kesel sebäpli ýitirilen iş günleriniň sanyny, bir işgäriň bir günde öndürýän orta milli girdejisine köpeltmek arkaly kesgitlenilýär. Şeýlelikde, diňe wagtlaýyn işe ýarawsyzlyk bilen baglanyşykly milli girdejiniň ýitgisiniň absolýut ululygy, işe ýarawsyzlyk kagyzlaryny tölemekligiň çykdajylaryna we iş günleriniň sanynyň azalmagy bilen baglanyşykly ýitgileriň jemine deňdir.

Maýypçylyk bilen baglanyşykly ýitgileri kesgitlemek iki ugurda geçirilýär: maýyplara tölenýän kömek pullarynyň möçberi hasaplanylýar we halk hojalygynda işleýänleriň sanynyň azalmagyndan ýetýän zyýan kesgitlenilýär. Döwletiň ilkinji gezek maýypçylyga uçranlara töleýän kömek puly üçin çykdajysynyň hasaby, kömek puly hakyndaky düzgünnama we kömek pulunyň hakykatdaky ölçegine laýyklykda geçirilýär. Maýyplaryň hakykatdaky sanyny we olaryň toparlar boýunça paýlanyşyny bilip, kömek puluny tölemäge edilýän çykdajylaryň ululygyny hasaplamak bolýar. Ýöne maýypçylyga çykanlaryň bu tölegleri soňky ýyllarda-da aljakdygy we önümçilik işine gatnaşmajaklygy sebäpli, şu topara degişli ykdysady zyýanyň hasaplamalary, barlanylýan möhletden çykyp, olaryň galan iş ömrüniň möhletine deň bolýar. Soň maýyplaryň (esasan hem I we II toparlar) zähmet çekmeklige gatnaşmaýanlygy sebäpli täze dörediljek önümiň durýan bahasynyň ýitgisini kesgitlemek gerek. İşleýänleriň sanynyň azalmagyndan ýetýän zyýany hasaplamalarda, bir işleýän adama bir ýylda düşýän milli girdeji we garrylyk boýunça napaga çykmaga çenli işlenilmedik ýyllaryň sany hakyndaky maglumatlar barlanylýar.

Wagtyndan öň ölümçilik bilen baglanyşykly bolan ykdysady zyýanyň hem ululygy şeýle kesgitlenilýär.

Şol ýa-da başga keselden ýetýän ykdysady zyýanyň ululygy entäk saglygy goraýyşyň ykdysady netijeliligi barada hiç zat aýtmaýar, sebäbi çykdajylary we bahalary öwrenmegiň, haçanda olar alynan artykmaçlyklar bilen deňeşdirilip görülmeýse manysy ýokdur. Eger-de saglygy goraýyş boýunça haýsy hem bolsa bir maksatnamany amala aşyrmak netijesinde ilkişdaky ykdysady zyýanyň ululygy peselse, onda öňi alynan zyýan hakynda aýdylýar. Kesgitleniş usuly dürli-dürlidir. Olaryň has ýönekeýi boýunça öňi alynan ykdysady zyýan, barlanylýan döwrüň birinji we her bir indiki ýyllarynyň ykdysady zyýanlarynyň arasyndaky tapawut hökmünde kesgitlenilýär. Mysal üçin, eger-de şäher saglyk öýleriniň birinde gipertoniýa keseli

bilen gözegçilikde durýan 100 sany näsag sebäpli ykdysady zyýanyň ululygy 2004 ýylda - 4895000 manada, 2005 ýylda – 4002700 manada, 2006 ýylda – 3943500 manada deň bolýan bolsa, onda öňi alynan ykdysady zyýanyň ululygy 2005 ýylda $4895000 - 4002700 = 892300$ manada, 2006-njy ýylda – $4895000 - 3943500 = 951500$ manada laýyk bolar. Jemi üç ýyllyk döwür üçin bolsa: $892300 + 951500 = 1843800$ manat. Eger-de şu döwürde 100 sany gipertoniýa keselli gözegçilikde durýan näsaglara edilen saglygy goraýyş hyzmatynyň bahasynyň 854500 manada laýyk bolýanlygy belli bolsa, onda çykdajylaryň we öňi alynan zyýanyň gatnaşygy 1:2,16 manada deň bolar, başgaça gözegçilik toparlarynda harçlanan 1 manat çykdaja 2,16 manat möçberde ykdysady netije alynýar.

Kesele edilýän çykdajylaryň we öndürilýän önümiň uly ösüşiniň arasyndaky deňeşdirme, saglygy goraýşa harçlanýan çykdajylaryň girdejilidigini görkezýär. Munuň özi bolsa milli girdejini diňe bir maddy önümçilik örüsünde däl, eýsem önümçilik däl örüsünde-de döredip boljakdygyny aňladýar. Saglygy goraýyş işgärleri maddy gymmatlyklary döretmeýärler, ýöne gymmatlyklary öndürýän zähmet serişdelerini saklaýarlar.

Jemgyýetiň ykdysady maksatlar we gyzyklanmalar bilen bir hatarda, olar bilen baglanyşykly başga-da özbaşdak häsiýetli durmuş maksatlary we gyzyklanmalary bardyr. Bu manyda saglygy goraýyş guramalarynyň işi örän wajyp durmuş häsiýetini göterýär, sebäbi jemgyýetiň esasy baýlyklarynyň biri bolan – saglygy öndürmäge ýardam etmek bilen, adam şahsyýetine, onuň beden we akyl ukyplylygynyň, döredijilik işjeňliginiň ýüze çykmalaryna, şähidine we adam bagtyny kesgitleýän ähli toplumlara täsir edýär.

Saglygy goraýyşyň ykdysady netijeliligi – adamlaryň esasy zerurlyklaryny iň amatly kanagatlandyrmaga saglygy goraýyşyň we lukmançylyk ylmynyň berip biljekleri hökmünde kesgitlenilýän, onuň durmuş netijeliliginiň ýüze çykmasyň diňe bir görnüşidir.

Saglygy goraýyş hyzmatlarynyň netijesine ykdysady taýdan baha bermekligiň häzirki zaman usullary. XX asyryň soňky ýyllaryndan saglygy goraýyşda lukmançylyk gatışmalarynyň netijelerine ykdysady taýdan baha bermek meselesine gyzyklanmalar artýar. Şeýle ýagdaý, has giňden ýaýran keselleri bejermegiň durýan bahasynyň ýokary ösüş depgini, saglygy goraýyş hyzmatlarynyň umumy gymmatlamagy, şol bir keseli bejermekde diňe bir kliniki netijeliligini däl, eýsem durýan bahasyny hem göz önünde tutmagy talap edýän dürli bejeriş usullarynyň, köp sanly gymmat durýan täze lukmançylyk tehnologiýalarynyň, derman serişdeleriniň, peýda bolmagy, şeýle hem saglygy goraýyşa goýberilýän serişdeleriň möçberiniň deňeşdirme taýdan çäklenenligi bilen şertlenendir.

Käbir ýurtlarda has giňden ýaýran keselleri bejermegiň bahasynyň ýokarlanmagy wajyp jemgyýetçilik-ykdysady meselesine öwrüldi. Mysal üçin, ýüregiň has giňden ýaýran kesellerini bejermekdäki üstünlikler, ömrüň artmagyna we şeýlelikde bolsa dowamly ýürek ýetmezçiliginiň döremek ähtimallygy ýokary bolan keseliň ösüş döwrüne çenli ýaşaýan näsaglaryň paýynyň artmagyna getirdi. Ýürek kesellerini bejermekdäki öňegidişlik, dowamly ýürek ýetmezçiliginden ejir çekýän näsaglaryň sanyny artdyrýar. Käbir awtorlar tarapyndan “ üstünligiň ýaňsylan şowsuzlygy ” diýlip atlandyrylýan bu paradoksal ýagdaý, çykdajylary artdyrmagyň

zerurlygyny şertlendirip, ol industrial taýdan ösen döwletlerde saglygy goraýşa ähli çykadjalaryň 1-2% golaýyny eýeleýär. Diňe ABŞ-da ýürek ýetmezçiligini bejermek bilen baglanyşykly her ýylky göni çykadjalar 10 ýyldan az wagtdaky döwürde 2 esse 10 mlrd \$ 20 mlrd \$ çenli artypdyr.

Saglygy goraýşy üpjün etmek üçin zerur bolan serişdeleriň ýetmezçiligi ähli ýurtlarda-da duýulýar. Ýokary tehnologiýalaryň ösmegi we oňa laýyklykda saglygy goraýş hyzmatlarynyň durýan bahasynyň artmagy, saglygy goraýş hyzmatlarynyň hemme görnüşleri bilen ilaty ähliumumy, deň we çäklendirilmedik möçberde dünýäniň hiç bir ýerinde-de elýeter üpjün edilmezligine getirdi. Şeýlelikde, ulanylýan gatyşmalaryň durýan bahasy bilen olaryň netijeleriniň arasynda paýhasly deňagramlylygy üpjün etmek zerurlygy aýdyň ýüze çykýar. Şu sebäpli häzirki günlerde saglygy goraýşda serişdeleri goýmagyň ileri tutulýan ugurlary kesgitlenilýär, ulanylýan gatyşmalaryň netijeleriniň ykdysady taýdan deňeşdirmesi seljermesi geçirilýär. Şeýle seljermeler maliýe serişdeleriniň çäklenen şertlerinde olary saglygy goramaga paýhasly paýlamaga ýardam edýär.

Ýokarda bellenilip geçilişi ýaly, bütinlikde belli bir lukmançylyk maksatnamasynyň ýa-da bejeriş usulynyň netijesine ykdysady taýdan baha bermek – munuň özi olary geçirmek üçin harçlanýan çykadjalary bu gatyşmalaryň netijeleri bilen deňeşdirmekdir.

Çykadjalar göni we gytaklaýyn görnüşde bolup olar pul görnüşinde aňladylýarlar. Göni çykadjalar saglygy goraýş hyzmatlaryny etmek bilen baglanyşykly harçlary özünde jemleýär. Olara: näsaga saglygy bejeriş edarasynda ýa-da oňa oý şertlerinde edilýän hyzmatyň bahasy; lukmanlaryň we şepagat uýalarynyň zähmet haklary; derman serişdeleriniň bahasy; dürli barlaglaryň bahasy; lukmançylyk emleriniň bahasy (operasiýalar, dikeldiş bejergisiniň çäreleri, arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş çäreleri we başg.); sanitar ulagy üçin tölegler; näsagyň iýmit üçin tölegi; lukmançylyk abzallaryny, serişdelerini, meýdançalaryny ulanmak boýunça tölegler we başgalar degişlidir.

Göni däl çykadjalary hasaba almak birneme çylşyrymlyrak bolup, olara näsagyň kesele ýa-da maýypçylyga uçranlygy üçin onuň jemgyýetçilik önümçiligine gatnaşmagyny bes etmegi zerarly bolýan ýitgileri, näsaga ideg edýän ýa-da ony görmäge gelyän onuň dogan-garyndaşlary we dostlary tarapyndan çekilýän önümçilik ýitgileri, şeýle hem onuň hususy girdejileriniň peselmegi we başgalar degişlidir.

Ähli ýagdaýlarda pul ekwiwalenti görnüşinde aňladylýan çykadjalara baha bermekden tapawutlylykda, saglygy goraýş hyzmatlarynyň netijeleriniň sypatlaryny kesgitlemegiň – pul serişdeleriniň tygşytlanyşy, ömrüň artdyrylmagy we onuň hiliniň gowulanmagy, şeýle hem göni ykdysady girdeji almak we başgalar ýaly dürli çemeleşmeleri bardyr. Saglygy goraýş hyzmatlarynyň ykdysady netijeliligi has ýygý, ömrüň uzaldylan bir ýylynyň durýan bahasy görnüşinde aňladylýar.

Ykdysady netijelilige baha beriliş sypatynyň saýlanyp alnyşyna laýyklykda ony seljermegiň dürli görnüşlerine isleg ýüze çykýar. Häzirki döwürde lukmançylyk gatyşmalarynyň ykdysady netijeliligine baha bermegiň 5 sany usuly tapawutlandyrylýar.

1. Durýan bahasynyň azaldylyşyny seljermek.
2. Çykadjalaryň netijeliligini ýa-da netijäniň durýan bahasyny seljermek.

3. Durýan bahasynyň utilitar seljermesi ýa-da utilitar birliklerde çykdaýylaryň netijeliligini seljermek.
4. Girdejiniň durýan bahasyny seljermek.
5. Keseliň durýan bahasyny seljermek.

1. Durýan bahasynyň azaldylyşyny seljermek, haçanda deňeşdirilýän gatyşmalaryň (barlag, bejeriş) birmeňzeş kliniki netijeliligi bolan ýagdaýynda geçirilýär. Şu ýagdaýda has ykdysady netijeli diýlip, az pul serişdesini talap edýän lukmançylyk gatyşmasy hasaplanylýar. Mysal üçin, bir topara degişli bolan gipotenziv serişdeleriň çäginde-de, olardan amatlysyny saýlap almak käbir halatlarda pul serişdelerini tygşytlamaga ýardam edýär. ABŞ-da 4 ýylyň dowamynda 109 sany arterial gipertoniýa keselli näsaglarda kaptopril bilen bejerişden lizinopril bejerişine geçmek maksatnamasynyň ýerine ýetirilmegi 287231 \$ tygşytlamaga ýardam edipdir.

2. Saglygy goragyş amalynda täze lukmançylyk gatyşmasy goşmaça çykdaýylaryň hasabyna has ýokary kliniki netijeliligi gazanmaga ýardam edýär. Şeýle halatda has çylşyrymly, häzirki wagtda lukmançylyk gatyşmalarynyň ykdysady netijeliligine baha bermegiň in bir giňden ýaýran usuly – çykdaýylaryň netijeliligini seljermek usuly peýdalanylýar. Seljermäniň bu usuly peýdalanylýan lukmançylyk gatyşmasynyň hasabyna näsagyň saglyk ýagdaýynda goşmaça artykmaçlyklary almak üçin talap edilýän goşmaça çykdaýylaryň ululygyna baha berýär. Şu ýagdaýda ykdysady taýdan has netijeli gatyşma diýlip: 1) az pul serişdesini talap edýän, ýöne pesinden şonuň ýaly netijesi bolan; 2) has netijeli, ýöne gymmat durýan we onuň goşmaça artykmaçlyklary oňa edilýän goşmaça çykdaýylary ödeýän; 3) netijeliligi pesiräk, ýöne gymmat bolmadyk, bäsleşýän gatyşmasy bolsa goşmaça artykmaçlyklary bilen oňa edilýän goşmaça çykdaýylaryny ödemeýän halatyndaky gatyşma hasaplanylýar.

Çykdaýylaryň netijeliligini seljermek esasynda (adatça “tebigy birlikler” diýlip atlandyrylýan, ömri uzaltmak, keseliň beterleşmesini ýok etmek, belli bir alamatyň ýüze çykmasy azaltmak we başgalar ýaly birliklerde aňladylýan) goşmaça artykmaçlyklary almak üçin näçe goşmaça pul serişdesini harçlamagyň zerur boljakdygyny görkezýän, “çykdaýylary netijeliligi” gatnaşygyny alýarlar. Bu gatnaşyk şeýle görnüşde aňladylýar:

$$C / N = C_2 - C_1 / N_1 - N_2 ,$$

bu ýerde: C_2 , C_1 – 1-nji we 2-nji gatyşmalary geçirmek üçin sarp edilen pul serişdeleri; N_1 , N_2 - 1 we 2 gatyşmalaryň (adatça ömrüň uzaldylan ýyllary görnüşinde aňladylýan) netijeleri. Mysal üçin, goý A bejeriş usulynyň durýan bahasy 5000 pul birligi, B usulynyňky bolsa - 10000 bolsun. A bejeriş usulyny peýdalanmak netijesinde ömrüň garaşylýan möhleti 3 ýyla deň, B usulynda bolsa - 5 ýyla. Şu ýagdaýda B usulyny ulanmaga edilen goşmaça çykdaýylaryň ykdysady netijeliliginiň seljermesi şeýle hasaplamany öz içine alýar:

Çykdaýylaryň netijeliligi = (10000-50000) / (5-3) = 2500 pul birligi (ömrüň uzaldylan 1 ýylyna).

Çykdaýjalaryň netijeliligini seljermegiň saglygy bejermegiň netijeliligine ykdysady taýdan baha bermegiň has giňden ýaýran usulydygyna garamazdan, onuň käbir kemçilikleri bar, olaryň iň esasy, öwrenilýän gatyşmalary peýdalanan näsaglaryň durmuşynyň hili hakyndaky maglumatlaryň ýoklugydyr.

3. Ýokary ölümçilik derejesi we ýaşaýşyň hiliniň ähmiýetli derejede peselmegi bilen häsiýetlendirilýän kesellerde (mysal üçin, ýürek-damar keselleri), gatyşmalaryň ykdysady netijeliligine baha bermek onuň iki görkezijä hem (ömrüň artmagyna we hiline) edýän täsirini hasaba almak bilen geçirilmelidir. Şeýle ýagdaýlarda, ýagny lukmançylyk gatyşmalarynyň netijeliligine ykdysady taýdan baha berilende harçlanýlan serişdeleri, ömrüň dowamlylygyny we onuň hilini göz önünde tutmak zerur bolanynda, “durýan bahasynyň utilitar seljermesi” ýa-da “utilitar birliklerde çykdaýjalaryň netijeliliginiň seljermesi” usuly peýdalanylýar.

Bu usulyň esasynda näsagyň öz saglyk ýagdaýynda we ömrüniň dowamlylygynda tapawutly ýa-da utilitar ýagdaýyny saýlap almagy durýar. Degişli hasaplamalary geçirmek netijesinde ulanylýan saglygy bejeriş usulynyň kömegi arkaly gazanylmagy mümkin bolan ömrüň möhletiniň we hiliniň üýtgemesini şöhlelendirýän “ömrüň möhletini onuň hili bilen utgaşdyrýan – QALY” görkeziji alynýar. Adatça bu görkeziji ömrüň hiliniň peselýän tertibinde, ýagny doly saglyk ýagdaýyndan (1,00) ölüme çenli (0,00) aralykda bolýar. Ömrüň 1 ýyly özüniň absolýut hili bilen (doly saglyk) QALY görkezijisinde 1 den ähmiýetde bolýar, ömrüň bir ýylynyň pes hilinde bolsa QALY görkezijisi 1-den az bolýar. QALY görkezijisini hasaplap çykarmak üçin ömrüň her bir ýaşaljak ýylyny ballar görnüşinde aňladylyan ömrüň garaşylýan hiline köpeldilýar. Mysal üçin, näsag bejeriş usulyny peýdalanmak netijesinde 10 ýyl ýaşajak, olardan 5 ýylyny, ömrüň 1,0 deň bolan hili bilen, 5 ýylyny bolsa - 0,5 deň. Şeýle ýagdaýda QALY: $(5 \times 1) + (5 \times 0,5) = 7,5$ deň bolýar. Näsagyň hakykatdaky ýaşajak ömrüniň 10 ýyl bolmagyna garamazdan, onuň ýokary hili ömri 7,5 ýyla deň bolar.

Ulanylýan bejeriş usulyna harçlanýan puluň möçberini şu näsag üçin hasaplanyp çykarylan QALY görkezijisine bölüp, 1 QALY-niň (ýokary hili ömrüň 1 ýylynyň) durýan bahasyny alýarlar. Häzirki döwürde QALY görkezijisine esaslanyp hasaplanylýp çykarylýan saglygy bejermekligiň ykdysady netijeliliginiň şu aşakdaky çäkleri kabul edilendir: durýan bahasy 20.000 \$ / QALY pes bolsa, bejeriş ykdysady taýdan netijeli hasaplanylýar; 20.000 \$ / QALY-den 40.000 \$ / QALY- ä çenli – oňuşyp boljak (köp usullaryň bahasy şeýledir); 40.000 \$ / QALY- den 60.000 \$ / QALY- çenli – araçäk; 60.000 \$ / QALY- den 100.000 \$ / QALY- çenli gymmat; 100.000 \$ / QALY ýokary bolsa, örän gymmat hasaplanylýar.

Bu usulyň wajyp artykmaçlyklarynyň biri bolup ondaky uniwersal görkeziji bolan “bir QALY-niň durýan bahasynyň” kömegi bilen şol bir keseli bejermegiň dürli usullarynyň ykdysady netijeliligini, şeýle hem dürli keselli näsaglary bejermegiň ykdysady netijeliligini deňeşdirmek mümkinçiligi durýar. Ýöne bu usulyň entäk örän çylşyrymlylygy ony giňden peýdalanmagy kynlaşdyrýar.

4. Girdejiniň durýan bahasyny seljermek – lukmançylyk gatyşmalarynyň ykdysady netijeliligine baha bermegiň ilkinji usullarynyň biridir. Bu usulda lukmançylyk gatyşmasynyň durýan bahasyna we onuň netijeliligine pul ekwiwalentinde baha berilýär, ýagny çykdaýjalar alynan girdeji bilen deňeşdirilip

görülyär. Ähli ýagdaýlarda kliniki netijeliligi pul görnüşinde aňladyp bolmaýanlygy sebäpli bu usul lukmançylyk gatyşmalarynyň ykdysady netijeliligine baha bermekde seýrek peýdalanylýar.

5. Keseliň durýan bahasyny seljermek usuly - haýsy hem bolsa bir keseli anyklamakda we bejermekde saglygy goraýyş edarasy tarapyndan edilen çykdajylary hasaba almaklyga esaslanýar. Şu ýagdaýda lukmançylyk kömeginiň netijeleri hasaba alynmaýar. Seljerme aşakdaky formula boýunça ýerine ýetirilýär:

$$\begin{array}{l} \text{Keseliň} \\ \text{durýan} \\ \text{bahasy} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Göni} \\ \text{çykda-} \\ \text{jylar} \end{array} + \begin{array}{l} \text{Gytaklaýyn} \\ \text{çykdajylar} \end{array}$$

Birnäçe näsagda şol bir keseli bejermegiň durýan bahasyny kesgitlep, saglygy bejeriş edarasyn-da şol keseli bejermegiň durýan ortaça bahasyny hasaplamak mümkindir. Saglygy goraýyşyň guramaçylary bu usuly ileri tutulýan ugurlary (has ýokary ykdysady ýitgä getirýän keselleri) kesgitlemek üçin peýdalanyň bilerler.

Bu usul boýunça dürli lukmançylyk tehnologiýalaryna baha berip bolmaýar we lukmançylyk kömeginiň berliş usullarynyň hasaba alynmaýanlygy sebäpli, şol bir keseli dürli saglygy bejeriş edaralarynda bejermegiň ykdysady netijeliliginiň deňeşdirmesini hem geçirmek mümkin däldir.

Şeýlelikde, häzirki döwürde lukmançylyk gatyşmalarynyň ykdysady netijeliligini seljermegiň has kämilleşen usuly bolup - durýan bahasynyň utilitar seljerme usuly, has giňden peýdalanylýany bolsa çykdajylaryň netijeliligini seljermek usuly durýar.

Saglygy goraýyş we maliýe serişdeleri

Maliýe we maliýe ulgamy hakynda umumy maglumatlar. Maliýe düşüňjesi dünýäde, ýurtda, jemgyýetde, hojalykçylyk ulgamynyň ähli böleklerinde pul tebigaty hadysalaryny hem-de pul gatnaşyklaryny häsiýetlendirýän giňden ýaýran umumylaşdyryjy ykdysady kategoriýalaryň hataryna girýär. Beýleki umumy ykdysady adalgalary ýaly ony hem bir aňlatmanyň kömegi arkaly anyk kesgitlemek kyndyr. Bu söz, nazary we amaly ykdysadyýetde, durmuşda örän giň many çäginde, käwagt dürli manylarda peýdalanylýar.

Ykdysadyýet nazaryýetinde we amalynda “pul” sözünden başga-da “pul serişdeleri” aňlatmasy ýaýrandyr. Arassa durmuş düşüňjesinde pul we pul serişdeleri şol bir zat. Hakykatda bolsa bu beýle däldir.

Pul serişdeleri umumylaşdyryjy görkeziji hökmünde nagt we nagt däl pullary, pul çeklerini, şeýle hem gymmatly kagyzlaryň dürli görnüşlerini gurşap alýar. Sözüň gysgasy, ol örän giň pul agregatynyň düzümine girýän we öz jeminde maliýe serişdelerini döredýän serişdeleriň ähli görnüşleridir. Pul serişdelerini şeýle hem olary almak, saklamak, toplamak, geçirmek, paýlamak, çalyşmak, karza bermek, olary bir görnüşden başga bir görnüşe öwürmek bilen baglanyşykly ýüze çykýan gatnaşyklary “maliýe” adalgasy bilen atlandyrýarlar. Döwletiň, sebitiň, kärhananyň, maşgalanyň maliýesini tapawutlandyrmak kabul edilendir. Pul serişdeleriniň ähli

görnüşleri, olary peýdalanmagyň amallary, pul serişdeleriniň öwrülüşiginiň düzgünleri, adamlaryň, kärhanalaryň, guramalaryň, döwletiň arasyndaky pul gatnaşyklary, şeýle hem pul serişdeleri bilen amala aşyrylýan emeller we olary dolandyryan guramalar maliýe ulgamyny döredýärler.

Hakyky ulgam görnüşinde maliýäniň döremegi orta asyrlara degişlidir we ol önümçiligiň, söwdanyň, haryt-pul gatnaşyklarynyň, ýurtlar arasynda pul öwrülüşiginiň, bank we birža işleriniň ösüşi bilen şertlenýär. Köp wagtdan bäri bar bolan pullar, olaryň hereketi, öwrülüşi şol döwürde täze hile, başga mazmuna eýe bolýar. Pul serişdeleri has köp dürli bolup başlaýar, olaryň hereketiniň görnüşi we häsiýeti üýtgeýär, döwlet özüniň ykdysady, durmuş, syýasy işlerini ýerine ýetirmek we giňeltmek üçin pul serişdelerini toplaýar, pul gatnaşyklary alyş-çalyş örüsinde jemgyýetçilik önümini öndüriliş we paýlanyş örüsinde ýaýraýar. Pul, milli we daşary ýurt walýutalary, gymmatly kagyzlar görnüşindäki dürli maliýe gurallary bilen amal edýän ýörite maliýe institutlary döreýär. Şeýlelikde, hojalyk birlikleriniň, döwletiň, dünýäniň maliýesi ýüze çykýar.

Maliýe serişdeleriniň we maliýe ulgamynyň ewolýusiýasy ýene-de bir wajyp ýagdaý bilen häsiýetlendirilýär.

Birinjiden - önümleri, harytlary, hyzmatlary öndürmek, ulanmak peýdalanmak, harçlamak ykdysady hadysalary, üznüksiz önümçilik hadysasynyň nyrh bilen baglanyşykly tarapyny, nyrhyň hereketini we üýtgemelerini, girdejileriň, çykdajylaryň, peýdanyň dinamikasyny görkezýän deňölçegli maliýe hadysalary bilen birlikde geçýärler we belli bir derejede şöhlendirilýärler. Ikinjiden - özbaşdak maliýe amallary, harytlaryň öndürilişi we satylyşy bilen gös-göni bagly bolmadyk pul serişdeleriniň hereketi ýüze çykýar, bitewilikde maliýe bazaryny döredýän walýuta we gymmatly kagyzlaryň bazary kemala gelýär. Puluň hereketi özbaşdaklyga eýe bolýar we şunuň bilen baglylykda pul öwrülüşi maliýe hadysasy bolup durýar.

Ykdysadyýeti merkezleşdirilip dolandyrylýan ýurtlarda esasy orun döwlet maliýesine, maliýe serişdeleriniň esasy bölegini toplaýan we soň olary döwletiň durmuş-ykdysady ösüş meýilnamalaryna laýyklykda pudaklar, meýdan-çäkleri, durmuş-ykdysady maksatnamalar boýunça paýlaýan döwlet býujetini we býujetden daşary gaznalary döretmeklige degişlidir. Şeýle şertlerde maliýede baş wezipe bolup, maliýe serişdelerini ilkinji gezek paýlamak we soňlugy bilen gaýtadan paýlamak durýar. Maliýäniň özi, jemi milli önümiň (täze döredilen gymmatyň) hem-de hojalykçylyk birlikleriniň (kärhanalaryň, döwletiň) pul serişdeleriniň gaznasynyň kemala gelmegi bilen baglylykda milli baýlygyň böleginiň paýlanylyş we gaýtadan paýlanylyş hadysasynda we olaryň üznüksiz önümçilikde, işgärleri maddy taýdan höweslendirmäge, durmuş isleglerini kanagatlandyrmaga peýdalanmakda döreýän pul gatnaşyklary görnüşinde häsiýetlendirilýär.

Bazar ykdysadyýetli döwletlerde umumy döwlet, jemgyýetçilik zerurlyklary, durmuş maksatlary üçin peýdalanylýan döwlet maliýesiniň, döwletiň girdejileriniň we çykdajylarynyň ähmiýetli roly saklanyp galýar. Şol bir wagtyň özünde-de maliýe işiniň agram merkezi maliýe serişdelerini merkezleşdirip paýlamakdan, harytlaryň we hyzmatlaryň erkin bazarynyň durnukly işlemegini üpjün etmäge hem-de bazar gatnaşyklaryny salgytlar, gümrük haky, ýygymlar, pul kömegi, subwensiýalar we beýleki maliýe gurallarynyň täsirleri arkaly döwlet tarapyndan nyrhdan/bahadan

daşgary sazlamaga süýşýär. Hususy kärhanalar, firmalar, kompaniýalar, banklar, telekeçiler ýaly hojalykçylyk birlikleriniň roly we maliýe serişdelerini özbaşdak peýdalanmak mümkinçiligi ähmiýetli ýokarlanýar.

Aglaba ýurtlaryň merkezleşdirilip dolandyrylýan we erkin bazar ykdysadyýetiniň häsiýetlerini özünde jemleýän garyşyk ykdysadyýetleriniň bolmagy bilen baglylykda şeýle utgaşmalar ýurtlaryň maliýe ulgamynda-da ýüze çykýar.

Maliýäniň kesgitli görnüşleriniň bolmagy hem-de hereketi, maliýe işlerini amala aşyrmak, pul serişdeleriniň hereketiniň dürli görnüşlerini häsiýetlendirýän girdejiler, çykdajylar, salgytlar, tölegler, goýberilýän pullar, pul serişdeleriniň toplanmagy, pul gaznalarynyň döremegi, býujetiň döremegi we býujet maliýeleşdirmesi, maýa goýumlary, maliýe goldawy we maliýe ýeňillikleri ýaly kategoriýalarda ýüze çykýar. Bu kategoriýalaryň döwletara, döwlet, sebit, dürli hojalykçylyk birlikleri, telekeçilik işi derejelerinde özara baglanyşygy we özara täsiri maliýäniň we maliýe hadysalarynyň manysyny aňladýar.

Döwletiň elinde maliýe ykdysady we durmuş meselelerini çözmekde, durnuklylygy üpjün etmekde, ykdysady ösüşe ýardam etmekde, bazar gatnaşyklaryny döretmekde wajyp gural bolup durýar. Hojalykçylyk birlikleriniň elinde maliýe önümçiligi ösdürmegiň, telekeçiligiň, girdejili işlemegini üpjün etmegiň, bazar bäsleşiginiň hötdesinden gelmegiň guralydyr. Emma maliýe, haçanda ony taryhy, tebigy-ekologiki, ykdysady, durmuş-psihologiki faktorlary hem-de şertleri hasaba almak bilen işlenip taýýarlanylýan we durmuşa ornaşdyrylýan bitewi maksadokgunly, ykdysady maksatlaýyn strategiýanyň çäginde ýerlikli we oýlanyşykly peýdalanylanda üstünligiň girewi bolup biler.

Ykdysady faktor hökmünde seredilýän, ykdysadyýetde peýdalanylýan serişdeleriň biri görnüşindäki maliýe “maliýe serişdeleri” ady bilen bellidir.

Maliýe serişdeleri – bu jemi içki önümi döretmek hem-de paýlamak hadysasynda ykdysady we maliýe işi netijesinde kemala getirilýän, ykdysady hadysalary üpjün etmek üçin gelejekde peýdalanmak maksady bilen döwlet we hojalykçylyk birlikleri tarapyndan toplanýlýan pul serişdeleridir. Maliýe serişdeleri önümçiligi goldamagyň we ösdürmegiň, ilatyň durmuş isleglerini kanagatlandyrmagyň, dolanyşyk örüsiniň işini üpjün etmegiň çeşmesidir.

Ykdysadyýeti merkezleşdirilip dolandyrylýan ýurtlarda döwlet maliýe serişdeleriniň paýy agdyklyk edýär, bazar ykdysadyýetli ýurtlarda bolsa maliýe serişdeleriniň ähmiýetli bölegi döwlete degişli bolmadyk telekeçilik kapitaly bolup durýar.

Maliýe serişdeleriniň üç sany esasy çeşmesi tapawutlandyrylýar: a) belli bir wagtda täze döredilen arassa girdeji; b) serişdeleriň çeşmesi hökmünde ön toplanan serişdeleri, milli baýlygyň bölegini peýdalanmak; c) karz almak, daşarky çeşmelerden serişdeleri çekmek.

Döwletiň maliýe serişdeleri esasan salgytlardan, gümrük haklaryndan, ýygymlardan ýörite töleglerden, döwlet emläklerini satmakdan, döwlet emläklerini hususlaşdyrmakdan, ýurduň gyzyl ätiýaçlygy gorlaryny satmakdan, döwlet obligasiýalaryny we beýleki gymmatly kagyzlaryny çykarmakdan we satmakdan, aksiýalaryň döwlet bukjasyny satmakdan gelýän serişdeleriniň, döwlet telekeçilik

işiniň girdejileriniň, içerki we daşardan karz almalaryň, ätiýaçlyk gaznalaryny peýdalanmagyň hasabyna emele gelýär.

Döwlet maksatnamalaryny maliýeleşdirmek, döwlet maýa goýumlary, döwlet dolandyryş apparatyny saklamak, döwlet tabşyryklaryna tölegler, döwlet guramalaryny hem-de edaralaryny maliýeleşdirmek, durmuş zerurlyklary üçin harçlar, döwletiň içerki we daşarky borçlary boýunça hyzmatlara harçlar, aýratyn sebitlere, guramalara döwlet kömekleri, bütindünýä guramalary üçin tölegler, daşary ýurtlara kömekler, emläk desgalaryny satyn almaklyk döwlet maliýe serişdelerini sarplamaklygyň esasy ugurlarydyr.

Gündelik harçlary üçin däl, eýsem täze desgalary, önümçiligi kämilleşdirmek, enjamlary almak üçin goýberilýän maliýe serişdeleri maýa goýumlary ýa-da inwestisiýalar adyny göterýär. Bu gelejekki ykdysady iş üçin zerur bolan maliýe serişdeleridir. Puly we pul serişdelerini önümçilige, biznese, täze enjamlary we tehnologiýalary özleşdirmäge, ylma, medeniýete, saglygy goraýyşa, bilime, başgaça, sözüň giň manysynda adama goýmak bolar.

Pul serişdeleriniň ykdysady birliklere – ýurt hojalygynyň pudaklaryna we örülerine, sebitlere, kärhanalara, telekeçilere, ilata we onuň käbir toparlaryna islendik görnüşde berilmegine şeýle hem serişdeleriň maksatnamalary hem-de durmuş çärelerini amala aşyrmak üçin maksatlaýyn goýberilmegine *maliýeleşdirmek* diýlip at berilýär.

Maliýeleşdirmek hakynda söz açylanda ony esasan maliýe serişdeleriniň çeşmeleri bilen baglanyşdyrýarlar.

Döwlet býujetiniň serişdeleriniň hasabyna maliýeleşdirmeklige *býujet maliýeleşdirmesi* diýilýär. Eger kärhana, gurama, telekeçi ykdysady işi maliýeleşdirmegi öz hususy serişdeleriniň hasabyna amala aşyrýan bolsa, onda oňa öz-özünü maliýeleşdirýär diýlip aýdylýar. Käbir halatlarda bir guramany, firmany maliýeleşdirmegi sponsor diýlip atlandyrylýan başga bir gurama ýa-da firma amala aşyrýar.

Köp sanly we dürli-dürli maliýe hadysalary ýurduň bitewi maliýe ulgamynyň çäginde bolup geçýär.

Ýurduň maliýe ulgamy – bu maliýe işine gös-göni gatnaşýan hem-de ony amala aşyrmaga ýardam edýän maliýe institutlary we guramalary bolup, maliýe hadysalarynyň geçmegi üçin zerur şertleri döredýän, biri-birleri bilen baglanyşykly we özara täsirde bolan bölekleriň, basgançaklaryň we elementleriň jemidir. Ýurduň maliýe ulgamy bölekler, kesimler hatarynyň, şeýle hem maliýe serişdeleriniň we maliýe çeşmeleriniň gerek ýeri boýunça dürli görnüşleriniň bolmagy bilen häsiýetlenýän köpderejeli iýerarhiki gurluşy emele getirýär. Dürli ýurtlaryň maliýe ulgamlarynyň gurluşy, işleri, elementleriň özara arabaglanyşygy kesgitli özboluşlylyga eýedir we ähmiýetli derejede döwletiň syýasy we ykdysady gurluşyna bagly bolup durýar. Ykdysadyýeti merkezleşdirilip dolandyrylýan ýurtlarda maliýe ulgamy esasan döwlete degişlidir we ol bazar ykdysadyýetli ýurtlar bilen deňeşdirilende elementleriniň hem-de ýerine ýetirýän işleriniň az görnüşliligi bilen tapawutlanýar.

Ýurduň maliýe ulgamynda onuň dikleýin gurluşyny emele getirýän birnäçe dereje tapawutlanýar. Onuň ýokarky basgançagyň döwlet maliýesi, ikinjisini ýerli

maliýe eýeleýär, jemgyýetçilik guramalarynyň (bileleşikler, haýyr-sahawat gaznalary we başg.) maliýesini özünde jemlemek bilen eýeçiligiň dürli görnüşlerindäki hojalykçylyk birlikleriniň maliýesi ýene-de bir derejäni emele getirýär.

Hojalykçylyk birlikleriniň, kärhanalaryň, guramalaryň maliýesinde täjirçilik guramalarynyň we täjirçilik däl guramalaryň maliýelerini tapawutlandyrmak ýerliklidir.

Maliýe ulgamynyň düzüminde durmuş, hususy, emläk ätiýaçlandyrmalary, telekeçilik töwekgelçiliklerini we jogapkärçiligi ätiýaçlandyrmak ýaly wezipeleri özünde jemleýän ätiýaçlandyryş ulgamy tapawutlandyrylýar.

Şeýle hem maliýe ulgamy özüçe, maliýe işini amala aşyryýan we sazlaşdyrýan guramalar, edaralar görnüşindäki maliýe institutlarynyň jemidir. Maliýe ulgamyna gatnaşyjylara maliýe Ministrligi, Merkezi bank, Salgyt gullugy, gazna we walýuta biržalary, maliýe-karz edaralary degişlidir.

Maliýe ulgamy nagt we nagt däl pullar, gymmatly kagyzlar (aksiýa, obligasiýa, weksel) ýaly pul agregatlarynyň ähli görnüşlerini özünde jemleýän dürli görnüşli maliýe gurallary, pul serişdeleri bilen amal edýär.

Maliýe ulgamynyň has ýönekeý ownuk bölekleri bolup pul serişdeleriniň aýratyn çeşmeleriniň döreýşi we harçlanyş ugurlary, salgytlar, tölegler, gümrük haklary, pul jerimleri durýarlar.

Maliýe ulgamynyň çäginde amala aşyrylýan işleriň görnüşlerine býujetleşdirme, maliýeleşdirme, maýa goýumlary, salgyt salmak, ätiýaçlandyрма, maliýe-hasabat işi, maliýe barlaglary degişli edilýär.

Karz pul ulgamy maliýe ulgamy bilen gös-göni utgaşýar we onuň bilen ykjam özara gatnaşykda bolýar, ýöne ol maliýe ulgamyndan tapawutlylykda yzyna gaýtarylmaly pul serişdeleri bilen amallary geçirýär. Ýurduň maliýe ulgamyna maliýe ulgamyndan emele gelyändigine we oňa goşulýandygyna garamazdan, öý hojalyklarynyň pul serişdeleri hem degişli edilmeýär.

Maliýe ulgamy diňe bir öz düzüm birlikleri, ony emele getirýän bölekleriň işi bilen däl, eýsem maliýe gatnaşyklarynyň agentlerini baglaşdyrýan, olaryň arasyndaky pul hasaplaşyklaryny amala aşyryýan maliýe serişdeleriniň hereketi, pul serişdeleriniň akymy bilen hem häsiýetlenýär. Ýurduň maliýe ulgamy ýurdy başga ýurtlaryň hökümetleri, banklary, kompaniýalary, halkara maliýe merkezleri, gaznalary bilen baglanyşdyrýan, göni we gaýdymly maliýe akymlary görnüşlerindäki ösen daşary aragatnaşyklara eýedir.

Pul serişdeleriniň hereketi we paýlanylyşy. Maliýe serişdeleri üznüksiz hereketde bolup, harytlary hem-de hyzmatlary öndürijileriň we sarp edijileriň, ykdysady hadysalara gatnaşyjylaryň ählisiniň arasynda aýlanýan pul akymlaryny döredýär. Pul serişdeleri pul toplumyny emele getirmek bilen belli bir wagt aralygynda öz hereketini bes etmegi mümkindir, ýöne soň görnüşini üýtgetmek bilen (bir walýuta başga bir walýuta çalşylýar, pul gymmaty kagyzlara öwrülýär we tersine) täzeden bir şahsdan başga şahsa geçmek bilen, ýene-de herekete başlaýar.

Pul serişdeleri öz hereketinde zähmet haky üçin töleglere, harytlaryň we hyzmatlaryň satylyşyna – alnyşyna gatnaşmak bilen özüniň esasy öwrülişik agenti roluny ýerine ýetirýär.

Puluň harytlary, hyzmatlary we zähmeti satyn alyjylar tarapyndan olary satyjylara töleg serişdesi görnüşindäki hereketi bilen bir hatarda, pul serişdeleriniň alyş-çalyş bilen gös-göni bagly bolmadyk paýlanyşy hem ýüze çykýar. Pul salgyt görnüşinde alynýar, durmuş kömekleri görnüşinde berilýär, sowgat ediliş desgasy bolup hyzmat edýär, karz alynýar. Umuman, pul serişdeleriniň eýeleriniň çözgütlerine laýyklykda amala aşyrylýan, olaryň bir elden başga bir ele islendik geçmesi, maliýe serişdeleriniň paýlanyşy diýlip atlandyrylýar.

Jemlenen görnüşinde, maliýe gatnaşyklaryna hem-de pul serişdeleriniň paýlanyşyna gatnaşyjylaryň aşakdaky toparlary tapawutlandyrylýar: a) salgytlary hemde tölegleri ýygnamak bilen döwlet we ýerli býujetleri kemala getirýän, özülerine degişli pul serişdeleriniň eýesi bolup olara hojaýynlyk edýän, olary paýlaýan döwlet we ýerli häkimiýet guramalary; b) pul serişdelerini öz önümlerini, hyzmatlaryny sarp edijilerden ýa-da döwletden alýan, olary önümçilik faktorlaryny almak, salgytlary hem-de beýleki tölegleri tölemek, toplamak üçin sarp edýän ykdysadyýetiň ähli pudaklarynyň we önümleriniň kärhanalary, edaralary, guramalary we telekeçiler; c) puly iş haky, pensiýa, talyp haky, kömek, garyndaşlyk, haýyr-sahawat kömegi, sowgat, başga girdejiler görnüşinde döwletden, kärhanalardan, telekeçilerden, başga adamlardan alýan we olary harytlary hem-de hyzmatlary satyn almak we süýşürmek üçin sarp edýän ilat we maşgalalar.

Ýurduň maliýe serişdeleriniň esasy çeşmesi - belli bir wagt aralygynda öndürilen jemi milli önümdir. Önüm öndürijiler ony döredýärler, harytlar we hyzmatlar bazarlarynda satmak arkaly ýerleşdirýärler, netijede bolsa maliýe serişdeleri döreýär. Alynan pul serişdeleri, girdeji önümi döredijileriň, önümçilik faktorlarynyň eýeleriniň arasynda paýlanylýar. Ýöne öz paýyny salgytlar we býujete tölegler görnüşinde döwlet hem alýar we olary öz gezeginde öz zerurlyklary üçin paýlaýar.

Döredilen önümiň hasabyna alynan ilkinji girdejileriň paýlanylyşyny ilkinji paýlanylyş diýip atlandyrmak bolar. Ilkinji paýlanylyş netijesinde alynan maliýe serişdeleriniň ikilenji paýlanylyşy – gaýtadan paýlanylyşy bolup geçýär. Şeýlelikde, guramanyň işgäri özüniň iş hakyny, guramanyň girdejisiniň ilkinji paýlanylyşy netijesinde alýar. Soň işgär alan puluny öz maşgala agzalarynyň arasynda ýa-da harçlaryň dürli görnüşleri boýunça paýlap biler. Döwlet hem býujete alynan pul serişdelerini döwlet çykdajylarynyň dürli maddalary boýunça gaýtadan paýlaýar: pensiýa we talyp haklaryny töleýär, döwlet kömek pullaryny berýär. Gaýtadan paýlamagyň birnäçe gezek bolup geçmegi mümkindir. Her bir gaýtadan paýlanyş netijesinde pul we maliýe serişdeleri öz eýelerini çalyşýar.

Maliýe serişdeleriniň paýlanyş ölçegine belli bir derejede ony amala aşyrýan adamlar täsir edýärler. Emma paýlanylýan serişdeleriň ululygyna girdejiler, bahalar, iş haky we salgytlar has hem ýokary derejede täsir edýärler.

Netijede maliýe guramalary, adamlar tarapyndan ugrukdyrylýan pul akymlary ykdysady bedeniň ähli öýjüklerine baryp ýetýär.

Maliýe akymlarynyň hereketi, maliýe gatnaşyklarynyň we baglanyşyklarynyň döremegi kanagatlandyrylmasy ykdysady önümi öndürmegi, üznüksiz önümçiligi talap edýän ilkinji ýaşayyş zerurlyklaryndan başlanýar.

Maliýe gatnaşyklarynyň ähli wajyplygynda, olary ilkinji önümçilik, durmuş, syýasy gatnaşyklaryň döredýänligi sebäpli olar ykdysadyýetde ikilenjidirler. Şolar

bilen bilelikde maliýe gatnaşyklary ykdysady gatnaşyklaryň jemini döredýärler, käbir halatlarda maliýe gatnaşyklary alynky oruna çykyp, ykdysadyýeti dolandyrmagyň esasy serişdesi bolup durýar. Maliýe önümleriň, harytlaryň, hyzmatlaryň paýlanylyşyna we alyş-çalşygyna täsir etmek bilen, olaryň harçlanylyşyny we öndürilişini sazlaşdyrýar. Şundan ugur alyp käbir ykdysadyýetçiler, ykdysadyýetde pula aýgytlaýjy rol degişlidir diýip hasaplaýarlar. Belli bir derejede olar mamladyr, bazar ykdysadyýetinde hakykatdanam beýemçiligi pul ýerine ýetirýär.

Ýöne pul hadysalarynyň özleri önümçiligiň we sarp etmekligiň, adamlaryň zerurlyklarynyň, islegleriniň täsiri astynda bolýarlar. Şeýlelikde, puly adamlar, wakalar, ykdysady dolandyryş guraly görnüşindäki puluň özünden az derejede dolandyрмаýarlar.

Saglygy goraýşyň maliýeleşdirilişi

Saglygy goraýşy maliýeleşdiriliş ulgamlary. Saglyk hyzmatlary üçin ýüz tutulanda ol ýa tölegli esasyda, ýa-da bolmasa mugtuna alynýar. Emma soňky ýagdaýda-da onuň üçin kimdir biri töleg töleýär, ýöne saglyk hyzmatynyň harçlanylýan pursaty ol näsag üçin mugtdyr. Häzirki döwürde saglygy goraýşy maliýeleşdirmegiň esasynda “gurply adam gurpsyz üçin, sag adam näsag üçin töleýär” diýen jemgyýetçilik raýdaşlygy ýörelgesi durýar.

Saglygy goraýşy maliýeleşdiriş ulgamlaryny iki alamat boýunça – serişdeleriň döreýiş çeşmeleri we olaryň paýlanyş häsiýeti, ýagny maliýeleşdirýän tarapyň saglygy goraýş edaralary bilen özara gatnaşyklarynyň häsiýeti boýunça toparlara paýlamak bolar. Serişdeleriň döreýiş çeşmeleri olaryň paýlanyşyna-da täsir edýär, ýöne ol hemme ýagdaýlarda bolup geçmeýär. Serişdeleriniň döreýiş çeşmeleri boýunça birmeňzeş bolan ulgamlaryň, olaryň paýlanyşy boýunça dürli häsiýetnamalara eýe bolmagy mümkindir.

Saglygy goraýş ulgamyny maliýe serişdeleri bilen üpjün etmekligiň çeşmeleri bolup: ähli görnüşdäki we derejedäki umumy salgyt girdejileri; belli bir maksatly salgytlardan gelýän serişdeler; hökmany saglyk ätiýaçlandyrmasy üçin maksatlaýyn tölegler; ilatyň hususy serişdeleri ýa-da başga çeşmeler hyzmat edip bilerler.

Ähli görnüşlerdäki we derejelerdäki umumy salgyt girdejileri (peýda, goşulan gymmata, girdejä salgytlar we başg.) döwlet we ýerli býujetlerde toplanandan soňra dürli pudaklar we örüler boýunça paýlanylýar. Býujet serişdeleri paýlanylanda ileri tutulýan ugurlaryň aýgytly roly bardyr. Umumy salgyt girdejilerine esaslanýan ulgam, *býujet saglygy goraýş ulgamy* diýlip atlandyrylýar. Häzirki döwürde şunuň ýaly ulgamlar Beýik Britaniýada, Italiýada, Kanadada, Daniýada, Skandinaw döwletlerinde hereket edýärler.

Maksatlaýyn salgytlar belli bir harytlara (spirtli içgilere, temmäki önümlerine) salynýar we şeýle salgytlardan düşen ýygymlaryň belli bir bölegi maksatlaýyn tertipde saglygy goraýş hajatlaryna gönükdirilýär. Salgytlaryň bu görnüşi saglygy goraýş ulgamyny häsiýetlendirmeyär, sebäbi ol maliýeleşdirmegiň goşmaça çeşmesi bolup hyzmat edýär.

Hökmany saglyk ätiýaçlygy üçin maksatlaýyn töleg ýa-da zähmet hakyna salgyt, adatça zähmet hakynyň belli bir göterimi görnüşinde iş berijiler we işleýänler

tarapyndan bilelikde tölenilýär. Saglyk ätiýaçlygyna maksatlaýyn töleglere esaslanýan ulgamlar *hökmany saglyk ätiýaçlygy* ulgamy adyny göterýärler, kähallatlarda olar durmuş ätiýaçlyk ulgamy adyny hem göterýärler. Germaniýada, Fransiýada, Belgiýada, Gollandiýada saglygy goraýşy maliýeleşdirmek şunuň ýaly esasyda amala aşyrylýar. Soňky ýyllarda şunuň ýaly ulgamlar käbir Gündogar Ýewropa döwletlerinde, esasan hem býujet – ätiýaçlandyрма ulgamlary görnüşinde ösüşe eýe boldular.

Ilatyň hususy serişdeleri we başga çeşmeleriň serişdeleri döwletiň gaýtadan paýlaýyş akabalaryndan geçmän, saglyk hyzmatlary üçin göni töleg ýa-da başga görnüşlerde düşýärler. Başga çeşmelere haýyr sahawat gaznalary, iş berijileriň serişdeleri mysal bolup bilerler.

Saglyk hyzmatlaryna esasy töleg çeşmesi görnüşindäki ilatyň hususy serişdeleri, *maliýeleşdirmegiň hususy ulgamynyň* esasynda durýar. Ilat saglyk hyzmatlaryna bir wagtyň özünde uly tölegleri tölemez ýaly, meýletin saglyk ätiýaçlygynyň mümkinçiliklerinden peýdalanýar. Meýletin saglyk ätiýaçlandyrmasy olara zerur bolan ýagdaýlarynda tölegsiz, ýa-da bolmasa belli bir möçberde üstüne töleg töläp, saglyk hyzmatlaryny ýeňillikli almaga mümkinçilik berýär. Meýletin saglyk ätiýaçlandyrmanyň saglygy goraýşy maliýeleşdirmegiň hususy görnüşidigini bellemek ýerliklidir. Meýletin saglyk ätiýaçlandyrmasy boýunça amala aşyrylýan saglyk hyzmatlarynyň möçberi, adaty, ätiýaçlanýanyň ýa-da olara iş berijileriň ätiýaçlyk üçin töleýän tölegleriniň möçberine baglylykda kesgitlenilýär. Meýletin saglyk ätiýaçlandyrmasy üçin döwlet ulgamlarynyň wajyp häsiýetnamasy - alynýan saglyk hyzmatlarynyň möçberiniň, adamyň tölemäge bolan ukybyna bagly bolmazlygy mahsus dälir.

Maliýeleşdirmegiň hususy ulgamy has doly görnüşinde ABŞ-da hereket edýär we onuň paýyna saglygy goraýyşy maliýeleşdirmekde jemi çykdajylaryň 60% golaýy düşýär. Hususy serişdeleriň esasy bölegi bolsa meýletin saglyk ätiýaçlandyrmasy arkaly amala aşyrylýar. Başga günbatar ýurtlarynda hususy serişdeleriň paýy 7% - den (Beýik Britaniýa) 25-30% çenli (Fransiýa, Şweýsariýa) ýetýär.

Maliýeleşdirmegiň býujet, ätiýaçlandyрма ýa-da hususy ulgamlarynyň arassa görnüşleriniň hiç bir ýurtda-da ýoklugyny bellemek hem ýerliklidir. Maliýeleşdirmegiň şol ýa-da beýleki görnüşdäki çeşmeleri özara täsirde bolýarlar. Beýik Britaniýada hereket edýän býujet ulgamynyň “klassiki” nusgasynda-da, serişdeleriň 10% golaýy durmuş ätiýaçlandyrmasyndan gelip düşýär. Onuň tersine, adaty ätiýaçlyk ulgamly ýurtlarda bolsa serişdeleriň bir bölegi umumy býujetden gelýär. Şeýle hem bolsa bu ýurtlaryň ählisinde saglygy goraýyş ulgamlary maliýeleşdirmegiň agdyklyk edýän çeşmesine esaslanýarlar. Hökmany saglyk ätiýaçlandyрма ulgamly ýurtlarda işgärleriň we iş berijileriň tölegleri, býujet ulgamly ýurtlarda bolsa – umumy salgytlar agdyklyk edýärler.

Býujet ulgamy kesgitlenilişi boýunça döwlet maliýeleşdirişi ulgamy bolup durýar we şol sebäpli býujet ulgamlaryny kähallatlarda döwlet ulgamlary diýip atlandyryrlar. Şeýle kesgitlemäniň ýerliklidiginiň ýene-de bir sebäbi, şunuň ýaly ulgamlarda saglygy goraýyş edaralarynyň ähmiýetli bölegi döwlete degişli bolup durýar we döwlet dolandyryş guramalary saglygy goraýyş meýilleşdirmegi we pudagy dolandyrmagyň başga-da köp işlerini amala aşyryrlar.

Hökmany saglyk ätiýaçlandyrmaly ulgamlarda döwletiň gatnaşygy has ýumşak, sazlaşdyryjy häsiýetli bolup, saglygy goraýyş edaralarynyň aglabasy döwlete degişli däldir. Şol bir wagtyň özünde-de hökmany saglyk ätiýaçlandyryş ulgamlary hem döwlet maliýeleşdiriş ulgamlarydyrlar. Olaryň döwlet maliýeleşdiriş ulgamlaryna degişli edilmekleriniň sebäpleri: a) iş berijileriň we işgärleriň tölegleri hökmany häsiýetlidir we iş hakyna salgydyň aýratyn bir görnüşidir; b) töleglerden gelýän serişdeleriň aýratyn bolmagyna garamazdan olar döwlet serişdeleriniň bir bölegidir we şol sebäpli olara döwlet tarapyndan gözegçilik edilýär; c) döwlet bu ulgamyň köp elementlerini – ätiýaçlyk gatançlaryny, saglyk hyzmatlarynyň bahalaryny, ätiýaçlandyryjy bilen saglygy goraýyş edaralarynyň arasyndaky şertnamalaýyn gatnaşyklary, kepillendirilýän saglyk hyzmatlary “bukjasynyň” möçberini sazlaşdyrýar.

Saglygy goraýyş edaralary bilen özara gatnaşyklaryň häsiýeti boýunça maliýeleşdiriş ulgamlarynyň iki sany esasy kysymyny - bitewileýin hem-de şertnamalaýyn nusgalaryny tapawutlandyrmak bolýar. Kähalatlarda olary saglygy goraýyşyň ykdysady nusgalary diýip hem atlandyryrlar.

Bitewileýin nusga – maliýeleşdiriş, dolandyryş we saglyk hyzmatlaryny amala aşyryş işleriniň birleşdirilmegini göz önünde tutýar. Bu nusgada saglygy goraýyş edaralarynyň aglaba bölegi döwlet edaralary bolup, saglygy goraýyşy dolandyryş guramasy tarapyndan dolandyrylýarlar. Saglygy goraýyşy dolandyryş guramasy şol bir wagtyň özünde-de maliýeleşdiriji tarap bolup durýar we netijede manysy boýunça dolandyryş guramasy we saglygy goraýyş edarasy birleşýärler.

Dolandyryş guramasy diňe bir pudagyň ösüşiniň umumy strategiýasyny we ileri tutulýan ugurlaryny kesgitlemek bilen çäklenmän, eýsem saglygy goraýyş edaralarynyň işleriniň esasy taraplaryny hem kadalaşdyrýar. Olar edaralaryň kuwwatyny (mysal üçin, ýatyrymlaýyn bejeriş orunlarynyň sanyny we başg.) kesgitleýärler, aýratyn edaralaryň arasynda serişdeleri paýlamak hakynda çözgütleri kabul edýärler, ýolbaşçylary belleýärler. Şeýle nusgada saglygy goraýyş edaralarynyň hukuklary çäklidir. Şunuň ýaly esasyda, öňki sowetler döwründäki saglygy goraýyş hereket edýärdi. Soňky wagtlara çenli şuna ýakynrak hojalykçylyk gatnaşyklary Beýik Britaniýanyň, Skandinaw ýurtlarynyň aglabasynyň saglygy goraýyş ulgamlary üçin hem mahsus boldular.

Nazary taýdan ykdysady gatnaşyklaryň bitewileýin nusgasy dolandyrmaklygyň ýokary derejesini üpjün edýär. Amaly şertlerde munuň üçin köp güýç talap edilýär, olaryň arasynda iň bir esaslary bolup, ýokary derejede meýilnamalaşdyrmaklyk we saglygy goraýyş işgärleriniň komanda ulgamy çäginde işlemeklige taýynlygy durýar. Saglygy goraýyşyň önünde durýan wezipeleriň çylşyrymlaşdygyça bu we başgada köp şertleriň durnukly ýerine ýetirilmegi barha kynlaşýar. Öňi soňy ulgamyň dolandyrylyşy peselýär we nusganyň kemçilikleri alynky hatara çykýar - serişdeler bilen amal etmäge mümkinçilik bolmaýar, gatnaşyklar býurokratlaşyp başlaýar, sarp edijileriň isleglerinden ugur almaklyk gowşaýar, saglygy goraýyş işgärleriniň ykdysady höweslenmesi bolmaýar. Hususan hem şol sebäpli ykdysady gatnaşyklary bitewi nusgaly ýurtlarda, maliýeleşdirmek we saglyk hyzmatlaryny amala aşyrmak işlerini biri-birlerinden aýyrmak esasynda ony şertnamalaýyn nusga öwürmeklikden ugur alynýar.

Şertnamalaýyn nusga maliýeşdirýän tarap bilen saglygy goraýyş işgärleriniň arasyndaky dolandyryş gatnaşyklarynyň dälde, ykdysady gatnaşyklaryň esasynda guralýar. Bu gatnaşyklaryň esasynda ýokarda bellenişli geçilişi ýaly, maliýeleşdiriş we saglygy goraýyş hyzmatlaryny amala aşyrmak işlerini bir-birlerinden aýyrmak durýar.

Şertnamalaýyn nusga saglygy goraýyş edarasyny we lukmany raýatlaryň saýlap almaklaryny göz önünde tutýar we “Pul näsagyň yzyndan barýar” ýörelgesi ykrar edilýär. Amaly şertlerde bu ýörelgäni iki usul boýunça amala aşyrmak mümkindir. Birinji usul, näsagyň özi ýa-da lukmanlaryň ýollamagy boýunça döwletiň kepillendirýän maksatnamasyny amala aşyrmaga gatnaşýan saglygy goraýyş edarasy hem-de lukmany saýlanylýar we zerur saglyk hyzmatlaryny, maksatnamada kesgitlenilýän möçber we şert çäklerinde alynýar. Alynan saglyk hyzmatlarynyň esaslandyrylandygyna, hil häsiýetnamalaryna we bejermekligiň ahyrky netijelerine baha bermek esasynda maliýeleşdirýän tarap ony töleýär. Ikinji usul - durnukly hem-de ýokary iş görkezijileri bilen tapawutlanyp, lukmanlaryň we ilatyň has ýokary isleglerinden peýdalanýan saglygy goraýyş edaralary bilen şertnamalary baglaşmakdyr. Şu ýagdaýda maliýeleşdirýän tarapyň täsiri has güýçlidir. Ol näsaglaryň kemala gelen marşrutlaryny seljerýär, olaryň ýerliklidigini kesgitleýär we saglyk hyzmatlarynyň meýilnamalaşdyrylan hem-de ylalaşylan möçberini amala aşyrmak üçin has netijeli basgançaklar bilen şertnamalary baglaşýar. Saglygy goraýyş edaralaryny we lukmanlary saýlap almak hakynda çözüdi kabul etmegiň esasynda diňe bir saglyk hyzmatlarynyň hakykatda sarp edilişi baradaky gündelik maglumatlar däl, eýsem öňden toplanan maglumatlar hem durýar.

Şertnamalaýyn nusga şertnama gatnaşyklaryny amala aşyrmak üçin goşmaça çykadjylary talap edýär. Saglyk hyzmatlaryny goýujylar bilen şertnama baglaşmak üçin maliýeleşdiriji tarapa olaryň işiniň seljermesini geçirmek, saglyk hyzmatlarynyň meýilnamasyny düzmek we ony lukmanlar bilen ylalaşmak, şertnamalary baglaşmak, olara gözegçiligi we baha bermegi guramak zerurdyr. Eger-de hökmany saglyk ätiýaçlygy ulgamyna gatnaşyklaryň şertnamalaýyn nusgasy görnüşinde seredilse, onda olaryň üstüne tölegleri ýygnamak, ätiýaçlandyrylanlar hakynda maglumatlar binýadyny döretmek üçin çykadjylar hem goşulýar. Jemläp alynanda, olar işi ýöretmek ýa-da dolandyrmak üçin harçlardyr. Olaryň ýerliklidiginiň şerti bolup saglygy goraýyşyň has ýokary ahyrky görkezijileri we serişdeleriň tygşytlanmagy durýarlar.

Şertnamalaýyn nusgany, maliýeleşdiriji tarap görnüşinde “üçünji tarapyň” – saglygy goraýyş hyzmatlaryny öndürýän edarany gös-göni dolandyрмаýan guramanyň bolan ýagdaýynda has doly amala aşyrmak mümkindir. Şu ýagdaýda iki tarap, raýatlyk-hukuk gatnaşyklarynyň bir-birleri bilen baglanyşyksyz gatnaşyjylary görnüşinde çykyş edýärler.

Maliýeleşdiriji tarapyň roluny ätiýaçlandyryjy ýerine ýetirýän hökmany saglyk ätiýaçlandyrmasynda gatnaşyklar hususan hem şeýle guralýar.

Nusgany amala aşyrmagyň başga bir şerti – saglygy goraýyş edaralarynyň hojalykçylyk işini alyp barmakda özbaşdaklygydyr. Eger-de olar döwlete degişli bolmasalar, onda maliýeleşdiriji tarapyň garşysynda özbaşdak edara durýar.

Ykdysady gatnaşyklaryň şertnamalaýyn nusgasynyň saglygy goraýşy maliýeleşdirmegiň islendik ulgamynda hereket edip biljekdigini bellemek ýerliklidir. Beýik Britaniýanyň, Şwesiýanyň we käbir beýleki günbatar ýurtlaryň tejribeleri, maliýeleşdirmek we saglyk hyzmatlaryny amala aşyrmak işlerini bir-birlerinden aýyrmagyň býujet ulgamynda-da mümkindigine şaýatlyk edýär. Munuň üçin azyndan iki sany şerti ýerine ýetirmek zerurdyr. Bir tarapdan – saglygy goraýşy dolandyryş guramasy saglygy goraýşy edarasyny gös-göni dolandyrmakdan el çekmelidir we olar bilen gatnaşygyny şertnamalaýyn esasyda guramalydyr, beýleki tarapdan – saglygy goraýşy edarasyny hojalygy ýöretmekde özbaşdaklyga eýe bolmalydyr.

Bütinlikde taraplaryň garaşsyzlyk derejesi näçe ýokary bolsa, şonçada şertnamalaýyn nusgany amala aşyrmak mümkinçiligi giňeýär. Býujet ulgamynda saglygy goraýşy edaralarynyň döwlete degişlidigi sebäpli şeýle garaşsyzlygy üpjün etmek kynrakdyr. Hökmany saglyk ätiýaçlygy ulgamynda bolsa şertnamalaýyn nusgany amala aşyrmak mümkinçiligi ýokarydyr.

Saglyk ätiýaçlygynyň esasy häsiýetnamalary . Saglyk ätiýaçlygynyň desgasy bolup saglyk hyzmatlary we ony maliýeleşdirmek bilen baglanyşykly ätiýaçlyk töwekgelçiligi durýar. Ätiýaçlyk saglygy goraýşy guramasy ýa-da ätiýaçlandyryjy, ätiýaçlanýanlar görnüşinde çykyş edýän işgärlerden we iş berijilerden ätiýaçlyk töleglerini ýygnaýar. Ätiýaçlyk ýagdaýy ýüze çykanynda, ýagny ätiýaçlanan adama saglyk hyzmatlaryny bermek bilen baglanyşykly çykdaýlaryň öwezini dolmak üçin gazna kemala gelýär. Lukmanlara ähli ätiýaçlananlaryň ýüz tutmaýanlygy sebäpli ätiýaçlananlaryň arasynda töwekgelçilikleriň paýlanmasy bolup geçýär. Şeýle paýlanyş saglyk hyzmatlaryna dürli derejede zerurlyklary bolanlaryň arasynda amala aşyrylýar we kesellediň - utdyň, sag bolup galdyň – utuldyň diýen ätiýaçlyk ýörelgesi hereket edýär.

Şol bir wagtyň özünde-de, ätiýaçlyk ýörelgesini saglyk ätiýaçlygynyň dürli nusgalarynda amala aşyrmak mümkinçilikleri tapawutlanýarlar. Şu ýerde ätiýaçlyk maksatnamasyna gatnaşyjylaryň sany näçe köp bolsa, ätiýaçlyk gaznasynyň durnuklylygynyň we kepillendirilýän hyzmatlaryň möçberiniň şonça-da uly bolmaklygy umumy düzgün bolup durýar. Şeýle ýagdaý ätiýaçlananlaryň sanynyň köpeldigiçe, saglyk hyzmatlaryna boljak çykdaýlaryň önünden çaklamak derejesiniň ýokarlanýanlygy bilen baglanyşyklydyr. Töwekgelçilikler lukmanlara dürli ähtimallyklar bilen ýüz tutýan adamlaryň uly sanynyň arasynda paýlanýarlar we çykdaýlary näsaglaryň uly sanyndan sag adamlaryň uly sanyna geçirmäge mümkinçilik döreýär.

Saglyk ätiýaçlygynyň iki - meýletin (hususy) we hökmany (durmuş) görnüşleri tapawutlandyrylýar. Meýletin saglyk ätiýaçlygynda başlangyç aýratyn adamyň özüne ýa-da onuň adyndan hereket edýän gurama, hökmany saglyk ätiýaçlygynda bolsa ähli ilatyň ýa-da onuň esasy böleginiň çykdaýlaryny ýapmak jogapkärçiligini öz üstüne alýan döwlete degişlidir. Hökmany saglyk ätiýaçlygynda töwekgelçilikleriň gaýtadan paýlanyş derejesi we degişlilikde jemgyýetçilik raýdaşlygy meýletin saglyk ätiýaçlygy bilen deňeşdirilende ýokarydyr.

Alynýan hyzmatyň möçberiniň we durýan bahasynyň, ätiýaçlyk tölegleriniň möçberine baglylygy meýletin saglyk ätiýaçlygynyň aýratynlygydyr. Ätiýaçlyk tölegi näçe ýokary bolsa, zerur saglyk hyzmatlaryny almak kepilligi şonçada ýokary bolýar.

Meýletin saglyk ätiýaçlygynyň hökmany saglyk ätiýaçlygyndan esasy tapawudy, hususan hem şundan ybaratdyr. Hökmany saglyk ätiýaçlygynda saglyk hyzmatynyň möçberi we durýan bahasy ätiýaçlyk üçin töleg möçberine, ýagny ätiýaçlanýanyň tölemäge bolan ukybyna bagly dälir.

Şol bir wagtyň özünde-de meýletin saglyk ätiýaçlandyrmasy saglyk hyzmatlaryna ähmiýetli çykdaýjalaryň ähtimallygy ýokary bolan näsaglar üçin tölegli hyzmatlardan peýdalanylýan wagtynda saglygy goraýyş edarasyna tölemek (tölegli hyzmatlar) bilen deňeşdirilende, hyzmatlary almagyň has amatly maliýe we guramaçylyk şertleri bilen üpjün edýär. Birinjiden, ätiýaçlyk gaznasy uly çykdaýjalar töwekgelçiliklerini köp sanly adamlaryň arasynda paýlamaga mümkinçilik berýär, netijede bolsa näsag adamlara ätiýaçlyk polisini almak üçin umumy çykdaýjalar deňeşdirme taýdan pes bolýar. Ikinjiden, adatça ätiýaçlandyryjylar saglyk hyzmatlaryny iň gowy saglygy goraýyş edaralarynda almagy üpjün etmek, bejerilişiň hilini seljermegi amala aşyrmak, öz müşderileriniň gyzyklanmalaryny goramak we başgalar ýaly öz köp sanly guramaçylyk işlerini hem öz üstüne alýarlar.

Meýletin saglyk ätiýaçlygynyň ýene-de bir aýratynlygy bolup, saglyk hyzmatlaryna nyrhларыň şertnamalaýyn tertipde düzülmegi durýar. Ätiýaçlandyryjy, saglygy goraýyş guramasy bilen başga meseleler bilen bir hatarda hereket edýän nyrhlar (tarifler) kesgitlenilen şertnamany baglaşýar. Saglyk ätiýaçlygy ulgamynda tarifleriň ölçegleri adatça sazlaşdyrylýar, käbir ýurtlarda nyrhлары döretmegiň bazar nusgalary amala aşyrylýar ýa-da göz önünde tutulýar.

Ätiýaçlyk tölegleriň möçberini kesgitlemek. Ýörite usullaryň (aktuar diýlip atlandyrylýan) kömegi arkaly hasaplanylýp çykarylýan ätiýaçlandyrylanlaryň saglyk hyzmatlaryna çykdaýjalarynyň garaşylýan möçberi, ätiýaçlandyrylanlaryň umumy sanyna bölünýär.

Çykdaýjalaryň düzümine dolandyryş harçlary, goşmaça harçlary ýapmak üçin ätiýaçlyk gaznasy we ätiýaçlandyryjynyň hasaplama peýdasy hem goşulýar. Eger ähli ätiýaçlananlar üçin umumy töleg belleniýän bolsa, onda ol standart ätiýaçlyk tölegi diýlip atlandyrylýar.

Durmuşda ätiýaçlanýanlaryň töwekgelçilikleri we garaşylýan çykdaýjalary ilet toparlary boýunça görnükli tapawutlanýarlar. Gartaşan adamlar ýa-da dowamly geçýän keselli näsaglar ýokary töwekgelçilik toparyny, ýaş adamlar – pes töwekgelçilik toparyny düzýärler. Şunuň bilen baglylykda meýletin saglyk ätiýaçlygynda iki sany esasy mesele ýüze çykýar.

Meýletin saglyk ätiýaçlygynyň birinji meselesi - onuň has mätäçlik çekýänler üçin elýeterli bolmagydyr. Adatça ätiýaçlyk guramasy ilatyň dürli toparlarynyň töwekgelçiliklerine baha berýär we şonuň esasynda dürli töwekgelçilik toparlary üçin bahalandyrylan ätiýaçlyk tölegleriniň möçberini kesgitleýär. Töwekgelçilik topary üçin kesellemek ähtimallygy näçe ýokary bolsa, ätiýaçlyk tölegleriniň möçberi şonça hem ýokary bolýar. Netijede tölegiň möçberiniň gartaşan adamlar, ýa-da dowamly geçýän keselli näsaglar üçin elýeter bolmazlygy ýüze çykýar.

Meýletin saglyk ätiýaçlygynyň ikinji meselesi – töwekgelçilikleriň seçilip alynmagydyr. Bu meseläniň iki jähiti bar. Bir tarapdan töwekgelçilikleriň pozitiw seçilip alynmagy adyny alan, ätiýaçlanýanlaryň özleri tarapyndan ätiýaçlyk maksatnamalaryny saýlap almak meselesi ýüze çykýar. Ätiýaçlyk guramasyndaky

maglumatlaryň ýeterlikli takyk bolaýan halatynda-da, müşderiniň hakyky saglyk ýagdaýyny onuň özünden gowy başga hiç bir adam bilmeýär. Müşderi, adatça öz keseline görä ätiýaçlyk maksatnamasyny saýlap almaga çalyşýar. Üstesinde onuň öz saglygy bilen baglanyşykly meseleler baradaky maglumatlary gizlemegi hem mümkindir. Şeýle ýagdaýda ätiýaçlygyň ähtimallyk häsiýeti bozulýar we müşderi ätiýaçlandyryjyny köp çykdaýjyly işlemäge mejbur edýär.

Eger standart ätiýaçlyk tölegi hereket edýän bolsa, onda töwekgelçilikleriň pozitiw saýlawy netijesinde ilatyň pes töwekgelçilikli toparlary utulýarlar: ätiýaçlyk tölegleriniň deň derejesinde olar ýokary töwekgelçilik toparlary üçin töleýärler. Şu sebäpli olaryň hereket edýän ýa-da hödürlenýän ätiýaçlyk maksatnamasyndan boýun gaçyrmaklary tebigy zatdyr. Şunuň ýaly ýagdaýda ätiýaçlyk guramasynyň standart ätiýaçlyk töleglerinden boýun towlamagy mümkin we bahalandyrylan ätiýaçlyk töleglerine geçmäge mejbur bolýarlar.

Şol bir wagtda-da ätiýaçlyk guramalary tarapyndan ilatyň kesellemek töwekgelçiliginiň pes toparlaryny saýlamak ýa-da töwekgelçilikleriň negatiw saýlawy meselesi hem ýüze çykýar.

Umumy ätiýaçlyk (ýa-da ätiýaçlananlaryň uly topary üçin ortaça) tölegleri bolan ýagdaýynda has sagdyn müşderiler bilen iş salyşmak elmydama amatly bolýar. Köp ýurtlarda şunuň ýaly seçip almak gadagan edilýär. Emma köp sanly resmi bolmadyk saýlaw görnüşleri bardyr. Mysal üçin, eger-de şertnamalar işleri esasan hem keselleriň önüni almak ugruna gönükdirilen maşgala lukmanlary bilen baglanyşylsa, onda ol ätiýaçlandyryja deňeşdirme taýdan sag adamlaryň gelmegine kepil bolup durýar.

Meýletin saglyk ätiýaçlygynyň roly. Saglygy goraýşyň döwlet ulgamy bilen (täsiiri boýunça) özara gatnaşygy boýunça meýletin saglyk ätiýaçlygynyň üç sany kysymyny tapawutlandyrmak mümkin.

1. Meýletin saglyk ätiýaçlygynyň çalşyryjy maksatnamalary. Olar ilatyň has gурply toparlarynyň hökmany saglyk ätiýaçlygy ulgamyndan çykмага, ýagny hökmany saglyk ätiýaçlygy üçin tölegleri tölemezlige we saglyk hyzmatlaryna öz serişdelerinden tölemäge hukugy bolan ýurtlarda hereket edýärler. Şu ýagdaýda olar hökmany saglyk ätiýaçlygynyň maksatnamalaryna girýän saglyk hyzmatlarynyň şol bir görnüşleriniň çykdaýjylaryny ýapýan ätiýaçlanmalary satyn alýarlar. Meýletin saglyk ätiýaçlygynyň şunuň ýaly kysymy häzirkä döwürde Germaniýada we Niderlandlarda hereket edýär we jemgyýetçilik raýdaşlygy ýörelgesini bozýanlygy sebäpli ýazgarylýar.

2. Meýletin saglyk ätiýaçlygynyň galyndy maksatnamalary – hökmany saglyk ätiýaçlygy tarapyndan öwezi dolunmaýan çykdaýjylary gurşap alýar. Eger-de goşmaça tölegler ulgamy hereket edýän we olaryň möçberi ýeterlikli uly bolan ýagdaýynda ilat ätiýaçlygy satyn almaga ýykgyn edýär. Mysal üçin, Fransiýada hökmany saglyk ätiýaçlygy tarapyndan maliýeleşdirilmeýän ýatyrymlaýyn bejeriş kömeginiň 20% öwezini dolmak üçin hususy ätiýaçlandyryş giňden ýaýrandyr.

Galyndy maksatnamalarynyň bolmagynyň şerti bolup, hökmany saglyk ätiýaçlygynyň tölegli we tölegsiz bölekleriniň anyk aýyl-saýyl edilmegi durýar.

3. Meýletin saglyk ätiýaçlygynyň goşmaça maksatnamalary - döwlet tarapyndan maliýeleşdirilýän maksatnamalaryň düzümine girmeyän hyzmatlaryň görnüşlerini

gurşap alýarlar. Olaryň saglyk hyzmatlaryny (mysal üçin, ululara stomatologiýa hyzmatlarynyň käbir görnüşlerini), şeýle hem saglyk hyzmatlarynyň amala aşyrylyş şertlerini (mysal üçin, meýilleşdirilen saglyk hyzmatyny ýa-da hünärmeniň maslahatyny nobatsyz almak we başg.) gurşap almaklary mümkindir. Ätiýaçlandyrmanyň şeýle kysymynyň bolmagy üçin hem döwlet kepillikleriniň has anyk kesgitlenilmegi talap edilýär. Mysal üçin, Beýik Britaniýada hünärmeniň maslahatyny almak örän çäklendirilendir – munuň üçin umumy amal lukmanynyň ugradyşnamasy we uzak wagtlap nobaty geçmek talap edilýär. Hususy ätiýaçlygy bolanlara bolsa nobatsyz geçmäge hukuk berilýär.

Meýletin saglyk ätiýaçlygy maksatnamalarynyň käbir bölekleriniň, döwlet tarapyndan maliýeleşdirilýän maksatnamalaryň ornuny tutýan hem bolsa, ol diňe has gurply adamlaryň çäklenen toparynda bolup geçýär. Bütinlikde alynanda meýletin saglyk ätiýaçlygynyň maksatnamalarynyň, saglygy goraýyş hyzmatlarynyň ähli görnüşlerini we ähli ilaty gurşap almaklygy göz önünde tutmaýanlygy sebäpli, ol saglygy goraýyş maliýeleşdirmeginiň jemgyýetçilik ulgamynyň ornuny tutup bilmez.

Saglyk hyzmatlarynyň köp görnüşleri bu maksatnamalaryň çäklerinden daşarda galýar. Şunuň bilen baglylykda meýletin saglyk ätiýaçlygy saglygy goraýyş maliýeleşdirmeginiň jemgyýetçilik ulgamyna gatnaşygy roly boýunça elmydama tabynlykdaky häsiýeti görterýär. Onuň iň amatly ösüş mümkinçiligi, haçanda mugt saglygy goraýyş hyzmatlarynyň döwlet tarapyndan kepillendirilen möçberi anyk kesgitlenilen ýagdaýynda ýüze çykýar.

Sarp etmekligi we çykdaýlary çäklendirmek. Meýletin saglyk ätiýaçlygynyň dolandyryjy täsiriň bolmadyk ýagdaýynda, saglyk hyzmatlarynyň amala aşyrylyş ulgamynda köp çykdaýly işlemek meýline höwes döretmegi mümkindir. Bir tarapdan saglyk hyzmatlaryny öndürijiler we sarp edijiler arasynda ätiýaçlyk araçysynyň bolmagy, saglyk hyzmatlaryna bolan islegiň baha kesgitlemek hadysasyndaky roluny çäklendirýär. Ätiýaçlanan adam baha hakynda alada etmän hyzmatlaryň mümkin bolan köp möçberini almaga çalyşýar. Bazaryň lukmanlary gysmagy gowşaýar. Beýleki tarapdan, lukmanlar ätiýaçlyk araçysynyň barlygyny bilip, gymmat durýan we şeýle bir zerur bolmadyk hyzmatlary amala aşyrmaga ýykgyň edýärler. Şeýlelikde, teklipten tarapyndan güýçlendirilýän islegiň ýüze çykmak ähtimallygy ýokarlanýar.

Şeýle ýagdaýyň ätiýaçlyk kompaniýalarynyň ýiti bäsdeşlikli ýagdaýynda-da ýüze çykmagy örän häsiýetlidir. Saglyk ätiýaçlygy bazarynda iki müňden gowrak kompaniýalary hereket edýän ABŞ-da, olaryň arasyndaky bäsdeşlik, saglyk hyzmatlarynyň nyrlarynyň durnuklaşmagyna getirmeýär, olaryň nyrlary beýleki harytlaryň hem-de hyzmatlaryň nyrlaryndan görnükli tiz ýokarlanýarlar. Ätiýaçlandyryjylar täze, gymmat durýan lukmançylyk tehnologiýalaryny hödürlemek bilen müşderleri çekmäge çalyşýarlar. Olar üçin mahabatlandyрма kompaniýalarynyň kömegi arkaly müşderileri çekmek, saglyk hyzmatlarynyň has netijeli görnüşlerini saýlap almak çärelerine seredeniňde, ykdysady taýdan has düşewüntli bolup durýar.

Hususan hem şol sebäpli meýletin saglyk ätiýaçlygy ulgamynda “dolandyrylýan saglyk kömeginiň” dürli elementleri öz ösüşine eýe boldular. Olar ätiýaçlandyrylanlar üçin saglyk hyzmatlarynyň möçberini we düzümini maksadalaýyk dolandyrmaklygy göz önünde tutýarlar. Munuň üçin ätiýaçlandyrylanlar tarapyndan saglygy goraýyş

edaralaryny we lukmanlary seçip almaklygy çäklendirmek, näsaglaryň marşrutlaryny meýilnamalaşdyrmak, ýatyrymlaýyn bejerişe we inçe hünärmenleriň hyzmatlaryna rugsat bermek, alynýan hyzmatlaryň esaslanandygyny we olaryň netijeleriniň lukmançylyk-ykdysady seljermesini geçirmek ýaly gurallar peýdalanylýar.

Saglygy goraýyş hyzmatlarynyň ýerliksiz sarplanylyşyny ätiýaçlananlaryň goşmaça tölegleri ulgamy arkaly çäklendirilýär. Mysal üçin, ätiýaçlyk şertnamasynda ätiýaçlyk guramasynyň töleginiň ýokary çägi görkezilýär we ondan artykmaç hyzmatlara näsagyň özi töleýär. Ýatyrymlaýyn bejerişde onuň birinji günü üçin näsag tarapyndan belli bir tölegiň ýa-da amala aşyrylýan hyzmatyň durýan bahasynyň belli bir bolegini näsag tarapyndan tölemekligiň kesgitlenilmegi-de mümkindir. Kähalatlarda ätiýaçlananlar lukmanlaryň hyzmatlaryndan peýdalanmasalar öz töleglerinden belli bir bölegini yzyna alýarlar. Şeýlelikde, meýletin saglyk ätiýaçlandyrmasyynyň tölegli saglyk hyzmatlaryna has zerurlyk çekýänleriň olary almaga mümkinçiliklerini giňeltmek, töwegelçiliklerini ilatyň has sagdyn toparlary bilen paýlaşmak ýaly artykmaçlyklary bardyr. Şol bir wagtyň özünde-de saglyk ätiýaçlygynyň bu görnüşi, alynýan saglyk hyzmatynyň möçberiniň adamyň tölemäge bolan ukyby arasyndaky arabaglanyşygyny saklap galýar.

Meýletin saglyk ätiýaçlygy saglyk hyzmatlarynyň ähli görnüşlerini gurşap almagy üpjün etmeýär. Töwegelçilikleriň seçilip alynmak we çykdaýlaryň ýokarlanmak meýliniň ähtimallygy hem ýokarydyr. Şunuň bilen baglylykda ilaty durmuş taýdan goramaklygyň has ýokary görnüşi we saglygy goraýyş maliýeleşdirmek ulgamyny sazlaşdyrmak zerurdyr.

Hökmany saglyk ätiýaçlandyryş ulgamy. Saglygy goraýyş üçin serişdeleri maksatlaýyn toplamak hökmany saglyk ätiýaçlygynyň wajyp häsiýetnamasydyr. Iş berijileriň, işleýänleriň tölegleri we ilatyň işlemeýän bölegi üçin döwlet guramalarynyň tölegleri umumy býujete däl-de, eýsem gös-göni saglygy goraýyş zerurlyklaryna goýberilýär. Netijede umumy salgytdan goýberilýän serişdelere mahsus bolan salgysyzlyk aradan aýrylýar. Saglygy goraýyş döwlet býujetiniň serişdelerini almakda beýleki pudaklar bilen deňeşdirme taýdan az derejede bäsleşýär, ýagny býujetiň ileri tutulýan ugurlaryna baglylygy azalýar. Ileri tutulýan ugurlaryň, adatça saglygy goraýyşyň peýdasyna bolmadyk ýurtlarynda serişdeleri toplamagyň ätiýaçlyk görnüşine geçmekligiň, pudaga goşmaça serişdeleri bermegi mümkindir. Hökmany saglyk ätiýaçlygyna geçmeklik öz-özünden goşmaça serişdeleri çekmegi üpjün etmeýär. Täze maliýe çeşmesi – hökmany suratda pudaga täze goýumlar däl. Täze çeşmäniň könäniň üstüni ýetirmän, onuň ornuny tutma ýagdaýyny hem ýüze çykarmagy mümkindir.

Hökmany saglyk ätiýaçlygy ulgamyna geçmegiň saglygy goraýyşyň maliýe serişdeleriniň umumy möçberine peýdaly täsiriniň birnäçe umumy şertlerini görkezmek bolar. Olaryň birinjisi we has wajyby – ýurduň durnukly ykdysady ýagdaýydyr. Ykdysadyýetiň pese düşýän ýagdaýynda zähmete töleg gaznasy, býujete we býujetden daşary gaznalara serişdeleriň gelmesi peselýär we netijede iki çeşmeden hem saglygy goraýyş hajatlary üçin umumy akymlar kemelýär.

Ýöne ykdysadyýetiň deňeşdirme taýdan durnukly ösýän ýagdaýynda-da, ýokarda bellenilen orun tutma ýagdaýynyň täsiri netijesinde goşmaça serişdeleriň öz-özünden gelmeginiň bolmazlygy mümkindir. Deňeşdirme taýdan durnukly

ykdysadyýetde-de iki dürli ugurly meýliň - hökmany saglyk ätiýaçlygy serişdeleriniň köp ýygnanmagynyň we çykdaýlaryň umumy peseliş meýlinde saglygy goraýşa býujet tarapyndan goýberilýän serişdeleriň azalmagynyň utgaşmagy mümkindir. Şeýle ýagdaý diňe bir býujetiň umumy amatsyz ileri tutmalary bilen däl, eýsem serişdeleriň toplanyş häsiýetiniň özi, ýagny iki sany maliýeleşdiriş çeşmesiniň tertipleşmedik gatnaşyklary bilen hem düşündirilýär. Hökmany saglyk ätiýaçlygynyň saglygy goraýşyň maliýe serişdeleriniň möçberine peýdaly täsiriniň umumy şerti - bu onuň gatyşyksyz bolmagy, ýagny maliýeleşdirmegiň dürli ulgamlarynyň elementleriniň eklektiki utgaşmagynyň bolmazlygydyr. Ulgamyň gatyşyksyzlygy, serişdeleriň bir akabadan gelmeginiň agdyklyk etmegidir.

Saglyk ätiýaçlygynyň klassiki nusgasynda serişdeleriň düşmesiniň esasy çeşmesi bolup zähmet hakyna salgytlar durýar (hökmany saglyk ätiýaçlygyna tölegler), býujete bolsa deňeşdirmе taýdan köp bolmadyk serişdeleri goýbermek galýar. Fransiýada, Niderlandlarda zähmet hakyna salgytlar jemgyýetçilik saglygy goraýşynyň serişdeleriniň 90%, Germaniýada – 78% tutýar. Şeýle şertlerde maliýe serişdeleriniň möçberi umumy býujet serişdelerine az bagly bolýar. Eger býujet serişdeleri az goýberilse pudakda hiç bir dramatiki ýagdaý döremeýär, sebäbi serişdeleriň agdyklyk edýän çeşmesi bolup, iş berijilerden we işleýänlerden gelýän serişdeler hyzmat edýär. Başgaça aýdylanda, durmuş ätiýaçlygynyň klassiki ulgamynda maliýeleşdirmegiň býujet çeşmesine garaşlylyk gowşaýar.

Ulgam esasan ätiýaçlygyň agdyklyk etmegi görnüşinde guralýar we netijede býujet serişdelerine elmydama dalaşgärleriň köplügi bilen baglanyşykly ýüze çykýan, býujet maliýeleşdirmesiniň esasy kemçiligi deňleşdirilýär.

Ätiýaçlyk çeşmesiniň agdyklyk etmegini aşakda görkezilýän tertipde amala aşyrmak bolar. Birinjiden, hökmany saglyk ätiýaçlygyna tölegleriň möçberi saglyk hyzmatlarynyň döwlet tarapyndan kepillendirilýän möçberini amala aşyrmak üçin zerur bolan çykdaýlaryň esasy bölegini ýapmalydyr. Ol diňe bir işleýänleri däl, eýsem işlemeýänleriň hem esasy bölegini zerur maliýe serişdeleri bilen üpjün eder ýaly derejede belleniýär. Hökmany saglyk ätiýaçlygyna tölegleriň möçberi näçe ýokary bolsa, býujet çeşmesine baglylyk şonçada pes we şeýlelikde, saglygy goraýşyň maliýesine, kemala gelen býujetiň ileri tutulýan ugurlarynyň zyýanly täsiri hem pes bolýar.

Ikinjiden, hökmany saglyk ätiýaçlygynyň klassiki ulgamy saglygy goraýşa serişdeleri toplamaga işleýänleriň we iş berijileriň raýdaş gatnaşmalarynda guralýar.

Tölegler diňe bir işleýänleriň däl, eýsem olaryň maşgala agzalarynyň hem (mysal üçin, kämillik ýaşyna ýetmedik çagalary, aýaly/adamsy) saglyk hyzmatlaryna çykdaýlaryny ýapar ýaly möçberde kesgitlenilýär, ýagny ätiýaçlandyrmagyň maşgala ýörelgesi hereket edýär. Netijede hökmany saglyk ätiýaçlygynyň çäginde daşarda ilatyň az bölegi – ýalňyz pensionerler, işsizler, talyplar galýarlar. Olar üçin döwlet tarapyndan serişdeler goýberilýär.

Üçinjiden, maliýeleşdirmegiň ujypsyzja bujet çeşmesi hem kanun esasynda bolmalydyr, ýagny işlemeýän adamlaryň kesgitli toparlary üçin döwlet tölegleriniň anyk möçberleri kesgitlenilmelidir.

Ahyrda-da serişdeleriň býujet bölegini hökmany saglyk ätiýaçlygynyň serişdeleriniň umumy “gaznasyna” ýollamagyň berk düzgünini kesgitlemek zerurdyr.

Diňe şeýle esasy serişdeleri belgilenen tertipde meýdan çäkleri, saglygy goraýyş edaralary boýunça maksadalaýyk paýlamagy üpjün etmek mümkindir.

Şeýlelikde, maliýeleşdiriş ulgamy ýa býujet ulgamynyň ýa-da bolmasa ätiýaçlyk ulgamynyň agdyklyk etmegi görnüşinde bolmalydyr. Býujet– ätiýaçlandyрма ulgamy diýlip atlandyrylýan maliýeleşdiriş ulgamy – bu býujet we ätiýaçlandyрма ulgamlarynyň gibrididir. Ol býujetiň saglygy goraýşa jogapkärçiligini aradan aýyrmak bilen, öňki ulgamyň häsiýetini ýitirýär, ýöne saglygy goraýyş maliýeleşdirmegiň umumy möçberinde maksatlaýyn salgytlaryň “agramynyň” görnetin pesligi sebäpli iş berijilerden serişdeleriň ähmiýetli köp ýygnaýmagyny üpjün edip bilmeýär.

Ätiýaçlandyryjylaryň sany - bir ýa-da birnäçe ätiýaçlandyryjy. Hökmany saglyk ätiýaçlygynyň guralyşynda iki sany esasy nusganyň bolmagy mümkindir. Birinji – monopsoniýa nusgasy, ýagny ilatyň belli bir toparyna ýa-da meýdan-çägindeki ilata monopoliýa esasynda bir sany satyn alyjynyň hyzmat etmegi.

Ikinji – bäsdeşlikli nusga, ýagny saglyk hyzmatlaryny satyn alyjylaryň birnäçesi ilaty özüne çekmek boýunça bäsdeşlikli işleýärler.

Birinji nusga ilaty belli bir ätiýaçlandyryja ýa-da başga bir maliýeleşdirijä berkitmek ýörelgesine, ikinji – her bir adamyň ýa-da ilat toparynyň ätiýaçlandyryjyny saýlap almak hukuklaryna esaslanýar.

Ätiýaçlandyryjylaryň sany elmydama olaryň bäsdeşlik derejesini kesgitlemeýär. Sebitde birnäçe ätiýaçlyk kompaniýalarynyň bolmagy mümkindir, ýöne olar öz aralarynda ätiýaçlyk meýdançasyny paýlaşmak boýunça kartel şertnamasyny baglaşýarlar. Tersine, iki sany uly ätiýaçlandyryjynyň bolsa ýiti bäsdeşligi alyp barmaklary mümkindir.

Saglyk hyzmatlaryny satyn alyjylaryň bäsdeşlikli düzüminiň käbir artykmaçlyklary we kemçilikleri bardyr. Onuň esasy artykmaçlygy – bäsdeşligiň ätiýaçlandyryjylary ilatyň isleglerini has doly kanagatlandyrmak üçin çalyşmaklyga mejbur etmegidir. Olar näsaglaryň bähbitlerini goramaklyga, amala aşyrylýan saglyk hyzmatlarynyň hiline gözegçilik etmäge mejbur bolýarlar. Saglyk ätiýaçlygynyň dogry guralan ýagdaýynda, bäsdeşlik ätiýaçlandyryjylardan saglygy goraýyş serişdelerini netijeli peýdalanmagyň ýollaryny gözlemegi talap edýär.

Bäsdeşlikli nusga käbir şertler bilen baglanyşyklydyr. Birinjiden, ätiýaçlandyryjylaryň bäsdeşligi ýokarda belgilenip geçilen töwekgelçilikleriň seçilip alynma ähtimallygyny ýokarlandyrýar. Şunuň ýaly seçip almaklyga garşy usullar bardyr. Olaryň iň bir esasy bolup, ätiýaçlandyryjylary maliýeleşdirmegiň jan başyna düşýän kadalaryny peýdalanmak durýar. Ätiýaçlandyryjylaryň her biri ilatyň dürli toparlarynda garaşylýan çykdajylaryň tapawutlaryny hasaba almak bilen, jan başyna düşýän serişdeleri alýarlar. Nazary taýdan bu ätiýaçlandyryjylaryň töwekgelçilikleri seçip almaklyga gyzyklanmalaryny peseldýär, sebäbi näsaglary we sag adamlary ätiýaçlandyrmak deň derejede peýdaly bolýar.

Ýöne amaly şertlerde ilatyň dürli toparlarynda garaşylýan çykdajylary dogry şöhlelendirýän jan başyna düşýän tölegleri kesgitlemegiň çylşyrymly bolup durýanlygy sebäpli, seçip almaklyga bolan höweslenme saklanyp galýar. Mundan hem başga, jan başyna düşýän çykdajylaryň kadalary esasynda maliýeleşdirilýän ilatyň meňzeşräk toparlarynyň (mysal üçin, belli bir ýaş toparynda) çäginde-de,

töwekgelçilikleri seçip almak mümkinçiligini tapmak mümkindir. Şunuň ýaly ýagdaýda ätiýaçlandyryjylaryň seçip almak boýunça hereketi, lukmanlar bilen özara gatnaşygyň netijeli görnüşlerini gözlemekden has peýdaly bolmagy mümkindir.

Ikinjiden, bäsdeşlikli nusga, ätiýaçlandyryjylaryň dolandyrmak boýunça işlerine uly çykdaýjylaryň bolmagy bilen utgaşýar. Bu çykdaýjylaryň owezi serişdeleri peýdalanmagyň netijelerini we saglyk hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmagyň hasabyna dolunmalydyr.

Üçünjiden, bäsdeşlikli nusga, esasan hem deňeşdirme taýdan uly bolmadyk ätiýaçlyk guramalarynyň bolmaklaryny göz önünde tutýar. Bu bolsa olaryň maliýe taýdan durnuklylygyna ýaramaz täsir edýär, sebäbi ownuk kompaniýalara ilatyň kesellemek töwekgelçiligi ýokary bolan toparlaryny bejermäge uly çykdaýjylaryň, ilatyň deňeşdirme taýdan sag toparlaryna hyzmatlaryň deňeşdirme taýdan az çykdaýjylary bilen ýerini dolmak örän kyn düşýär. Şeýle ýagdaýda, döwlet ätiýaçlyk üçin goýulýan serişdeleriň möçberine talaby ýokarlandyrýar, munuň özi bolsa saglygy goraýyş ulgamynyndan serişdeleriň sowulmagyna getirýär.

Ahyrda-da, ätiýaçlandyryjylaryň bäsdeşligi, haçanda bäsdeşligiň desgasy ätiýaçlanýan däl-de, eýsem ätiýaçlananyň özi bolup duran ýagdaýynda peýdaly netije berip biler. Ätiýaçlyk araçysy diňe hususy erkin saýlanylyp alnanda, araçynyň ilatyň bähbitlerini hakykatdan hem goramaklygyny gazanmak bolar.

Bir sany satyn alyjy nusgasy, ätiýaçlandyryjyny awtomatiki ýerli monopoliste öwürýär we şol sebäpli onuň ilaty çekmek höwesini çäklendirýär. Şol bir wagtyň özünde-de bu nusga töwekgelçiligiň seçilip alynmagyny aradan aýyrýar, ätiýaçlandyryjynyň ýokary derejede maliýe durnuklylygyny üpjün edýär we dolandyryş hajatly çykdaýjylary az talap edýär.

Monopsoniýa nusgasynyň artykmaçlyklarynyň hataryna, maliýeleşdiriji tarap bilen gatnaşyklarda, lukmanlaryň adaty agalyk etmelerinden üstün çykmak üçin, onuň amatly şertleri döredýän ýagdaýyny hem degişli etmek mümkindir, sebäbi bir sany satyn alyja, bäsdeşlikli birnäçe satyn alyjylar topary bilen deňeşdireniňde, saglygy goraýyş edarasyna öz ygtyýarlyklaryny dakmak ýeňil düşýär.

Saglyk hyzmatlaryny satyn alyjylar bazarynyň höküm sürýän nusgasynyň, özüçe lukmanlar bilen özaragatnaşyklaryň has ýerlikli ulgamynyň gazanylmagyny kepillendirmeyändigini bellemek hem wajypdyr. Bäsdeşlikli köp sanly ätiýaçlandyryjylaryň saglygy goraýyş serişdelerini ýerlikli peýdalanmaga deň derejede biparh seredip, bu meseläni saglygy goraýyş dolandyryş guramalary we lukmanlaryň özleri çözmeli diýip hasap etmekleri hem mümkindir. Tersine, haçanda saglyk hyzmatlaryny bir sany satyn alyjy, öz üns merkezine saglyk hyzmatlarynyň netijeliligini we düzüm taýdan amatlylygyny goýmak bilen, saglygy goraýyş edaralaryny seçip almak esasynda şertnamalaýyn gatnaşyklary gursa, onda düýbünden başgaça ýagdaýyň ýüze çykmagy mümkindir. Şu ýagdaýda ätiýaçlandyryja bazar täsiriniň bolmazlygynyň öwezi, ýerlikli saýlanylyp alynan dolandyryş strategiýasynyň hasabyna dolunýar.

Belli bir amaly şertlerde ätiýaçlandyryjylar üçin bäsdeşliksiz gurşawyň, saglyk hyzmatlaryny öndürijiler üçin bäsdeşlikli gurşaw bilen utgaşmagy mümkindir. Üstesinede, soňkylaryň bäsdeşligi, satyn alyjylaryň bäsdeşliginden has wajypdyr. Lukmanlary netijeli işlemäge, hususan hem bazar mejbur edýär. Şundan saglyk

hyzmatlaryny satyn alyjylaryň bäsdeşligi öz artykmaçlyklaryny, haçanda olaryň diňe saglyk hyzmatlaryny goýujylaryň bäsdeşligini höweslendirýän we ahyrynda olaryň iş görkezijilerini ýokarlandyrmaga getirýän ýagdaýynda subut edýär diýen netije gelip çykýar.

Ätiýaçlandyryjylaryň bäsdeşliginiň, serişdeleri netijeli peýdalanmaga we saglyk hyzmatlarynyň hiline peýdaly täsiriniň aşakdaky esasy şertlerini tapawutlandyrmak bolar:

- bäsdeşlikli ätiýaçlandyryjylary saglygy goraýyş işgärleriniň işleriniň netijeliligini ýokarlandyrmaga gatnaşmaklyga gönükdirilen anyk düzülen strategiýanyň bolmagy;
- ätiýaçlyk guramalarynyň işgärleriniň saglyk hyzmatlarynyň has netijeli basgançaklaryny we görnüşlerini saýlap almaklary üçin zerur bolan maglumatlaryň hem-de hünärmenlik derejeleriniň bolmagy;
- saglygy goraýyş ulgamynda serişdeleriň netijeli peýdalanylmagynda ätiýaçlyk araçylarynyň maliýe jogapkärçiligi.

Soňky şert aýratyn hem wajypdyr. Eger ätiýaçlandyryjylar saglyk hyzmatlaryny amala aşyrmak üçin çykdaýlaryň möçberine we düzümine jogapkärçilik çekmeýän bolsalar, onda olaryň saglygy goraýyş işgärlerine serişdeleri netijeli peýdalanmak ugrundaky täsirine bolan höwes ýitýär. Olar saglyk hyzmatlaryny satyn alyjylaryň häsiýetini ýitirip, diňe serişdeleri geçirijilere öwrülýärler.

Şeýlelikde, saglyk hyzmatlaryny satyn alyjy bir ýa-da birnäçe bolmalymy diýen soragyň, ýeke-täk ähmiýetli jogaby ýokdyr. Entäk bäsdeşlikli nusganyň ýa-da monopsoniýa nusgasynyň peýdasyna subut edilen deliller ýokdur. Ýöne saglygy goraýyşda bazar mehanizimleriniň ornaşdyrylýan tapgyrynda, bir satyn alyjy nusgasynyň amatlyrak bolmagy mümkindir, sebäbi ol ulgamyň bitewiligini üpjün edýär, şeýle bir gymmat düşmeýär we lukmanlar bilen gatnaşyklarda satyn alyjynyň roluny güýçlendirýär.

Hökmany saglyk ätiýaçlygy ulgamynda serişdeleriň paýlanylyşy. Hökmany saglyk ätiýaçlygy ulgamynda dürli meýdan çäklerinde maliýeleşdiriliş şertlerini deňleşdirmek we ätiýaçlandyryjylary (bäsdeşlikli nusgada) maliýeleşdirmegiň deň şertleri bilen üpjün etmek meseleleri ýüze çykýar.

Meýdan çäklerinde maliýeleşdiriliş derejelerini deňleşdirmek. Ýurduň meýdan çäklerinde önümçilik güýçleriniň deňölçegli ýerleşmeýänligi we ýaşajylaryň demografiki düzümindäki tapawutlar, ilatyň jan başyna düşýän maliýe serişdeleriniň taryhy taýdan kemala gelýän tapawutlaryna getirýär. Bir ýaşajja düşýän saglyk hyzmatlarynyň ortaça sarp edilişi hem tapawutlanýar. Ýöne bu görkeziji diňe bir girdejiniň möçberi bilen däl, eýsem başgada köp durmuş ölçegleri bilen hem kesgitlenilýär.

Ilatyň saglyk hyzmatlaryna bolan isleglerine laýyklykda maliýe akymalaryny gurply meýdan çäklerinden gurpsyzrak meýdan çäklerine gaýtadan paýlamak arkaly, taryhy deňsizligi kem-kemden ýok etmek döwletiň tebigy islegi bolup durýar. Gaýtadan paýlamak ýuwaş-ýuwaşdan geçirilmelidir, sebäbi saglygy goraýyş edaralarynyň gowy ösüp kemala gelen toruna eýe bolan gurply ýerlerde, hakykatdan hem netijeli saglyk hyzmatlaryny amala aşyrmak mümkindir we şu ýagdaýda maliýeleşdiriliş derejesini birden azaltmagyň (goý, gurpsyz meýdan çäginin

peýdasynada) gazanylanlaryň dargamagyna getirmegi mümkindir. Maliýe serişdelerini gaýtadan paýlanylanda kemala gelen edaralar toruny bir sagatda özgerdip bolmajakdygyndan ugur alynmaly bolýar. Maliýeleşdirmegi azaltmagyň näsaglar üçin (mysal üçin, meýdan çägendäki ýaşajylaryň belli bir saglygy goraýyş edarasyna ýüz tutmaklyga endik etmekleri), şeýle hem saglygy goraýyş işgärleri üçin (zähmet serişdelerini olaryň köp ýerlerinden az ýerlerine nähili geçirmeli soragy ýüze çykýar) ahyrky netijelerini göz önünde tutmak zerurdyr. Şunuň bilen baglylykda gaýtadan paýlanylyş hadysasy, adatça birnäçe ýyllap dowam edýär. Bu hadysanyň esasy logikasy, gurply ýerleriň azyndan öňki maliýeleşdiriliş derejesinde galmaklaryny, gurpsyz ýerleriniň bolsa kem-kemden gurply ýerleriň derejesine ýetmekligini gazanmakdan ybaratdyr. Munuň üçin pudagy birnäçe ýylyň dowamynda goşmaça serişdeler bilen üpjün etmekligiň zerur boljakdygy düşnüklidir.

Ätiýaçlandyryjylaryň arasynda serişdeleri paýlamaklygy esasan üç sany usul arkaly amala aşyrmak bolar. Olaryň birinjisinde tölegleri ýygnamak, her bir ätiýaçlandyryjy guramanyň özi tarapyndan amala aşyrylýar. Ýöne şol bir wagtyň özünde-de, maliýeleşdirmegiň döwlet tarapyndan anyklanylan jan başyna düşýän kadasy formulasy esasynda, ätiýaçlyk töleglerini gaýtadan paýlamagyň kanuny taýdan berkidilen düzgünleri ornaşdyrylýar. Mysal üçin, Germaniýada kesellemek töwekgelçilikleri ýokary bolan ätiýaçlananlaryň uly bölegini özünde saklaýan ätiýaçlyk gaznalary, ätiýaçlananlaryň has amatly düzümine eýe bolan beýleki gaznalardan serişdeleri alýarlar.

Ikinji usulda ätiýaçlyk guramalarynyň biri sosial taýdan jogapkär görnüşinde bellenilýär. Ol ilatyň esasy bölegini (şol sanda ýokary töwekgelçilik toparyna degişlileri hem) ätiýaçlandyrýar we şol bir wagtyň özünde-de serişdeleriň gaýtadan paýlanyşyna jogap berýär. Beýleki ähli ätiýaçlyk guramalary esasy ätiýaçlyk guramasyna toplan tölegleriniň kanun tarapyndan kesgitlenilen bölegini ugradýarlar we ol ätiýaçlandyryjylary maliýeleşdirmek üçin paýlanylýar.

Üçünji usul, ýörite döwlet guramalaryny – hökmany saglyk ätiýaçlygy gaznalaryny döretmeklige esaslanýar. Gaznalar dürli çeşmelerden ätiýaçlyk töleglerini ygnaýarlar we soňra ätiýaçlandyryjylar jan başyna düşýän kadalar esasynda maliýeleşdirilýär. Şeýle ulgam Rossiyada we Niderlandlarda hereket edýär. Bu usulyň ýörite gurluş-düzüm birliklerini saklamak üçin goşmaça çykadjylary talap edýänligi aýandyr, ýöne ol şol bir wagtyň özünde-de hökmany saglyk ätiýaçlygy ulgamyndaky ätiýaçlyk guramalarynyň işlerini sazlaşdyrýar we olara gözegçiligi üpjün edýär. Başgada, bu usulda deňleşdirmegiň ikinji usulynda bolmadyk ähli saglyk ätiýaçlygy guramalarynyň hökmany saglyk ätiýaçlygyndaky roly boýunça deňligi hem üpjün edilýär.

Saglygy goraýyşda serişdeleri paýlamagyň iki ýa-da bir akabaly ulgamlary. Hökmany saglyk ätiýaçlygynyň maliýe serişdelerini diňe bir toplamak däl, eýsem paýlamak hem iki görnüşde bolup biler. Onuň birinji görnüşi saglygy goraýyş edarasyna serişdeleriň iki akabadan gelmegidir. Býujet serişdelerinden edaranyň býujet maliýe meýilnamasynyň käbir maddalary (mysal üçin, hojalyk çykadjylary), hökmany saglyk ätiýaçlygynyň serişdelerinden bolsa - başgalary maliýeleşdirilip biliner.

Býujet, hyzmatlaryň haýsy hem bolsa bir görnüşleriniň tölegleriniň çeşmesi, hökmany saglyk ätiýaçlygynyň serişdeleri bolsa - başgalarynyň töleg çeşmesi bolup durýar. Maliýeleşdiriliş we bejeriliş çeşmeleri boýunça işleýän we işlemeýän adamlary hem tapawutlandyrmak bolar.

Dürli çeşmelerden maliýe akymlarynyň saglygy goraýyş edarasyndan ýokary derejede goşulmaklary, onuň ikinji görnüşi bolup durýar. Diňe bir hökmany saglyk ätiýaçlygy serişdeleri däl, eýsem býujet serişdeleriniň hem esasy bölegi saglygy goraýyş edaralaryna bir akabadan ugratmak üçin ätiýaçlyk gaznalarynyň we guramalarynyň elinde jemlenýär.

Birinji görnüşiň köp tarapdarlary bar, sebäbi ol saglygy goraýyşyň maliýe serişdelerini gözegçilikde saklamak isleýän dürli taraplaryň gyzyklanmalaryny belli bir derejede ylalaşdyrýar. Ýöne saglygy goraýyş maliýeleşdirmegiň iki akabaly ulgamyna şu aşakdaky kemçilikler mahsus diýip aýtmaga doly esas bardyr:

- saglyk hyzmatlaryny maliýeleşdirmegiň birnäçe çeşmeleriniň we eýeleriniň bolmagy (hökmany saglyk ätiýaçlygynyň meýdan çäklerindäki gaznalary, saglygy goraýyşyň ýerli guramalary, ýerli häkimýet guramalary) maliýe akymlaryny ähmiýetli derejede çylşyrymlaşdyrýar we şol sebäpli maliýe meýilnamalaşdyrylyş hadysasy kynlaşýar.

- saglygy goraýyşyň bitewi ulgamy aýratyn böleklere dargaýar we olaryň her haýsysy öz düzgünleri boýunça hereket edýär.

- hökmany saglyk ätiýaçlygy serişdelerinden diňe işleýänler üçin saglyk hyzmatlary maliýeleşdirilýän, işlemeýänler býujet tarapyndan maliýeleşdirilýän sebitlerde, ilatyň bu toparlary üçin saglyk hyzmatlarynyň elýeterliliginiň we olary amala aşyrmagyň dürli standartlary kemala gelýär. Hojalyk çykdajylarynyň saglygy goraýyş edarasynyň hakykatdaky işlerine bagly bolmazdan býujet tarapyndan maliýeleşdirilmegi sebäpli edaranyň artykmaç kuwwaty peýdalanylman saklanylýar.

- hökmany saglyk ätiýaçlygy ulgamynda hereket edýän täze töleg usullarynyň netijesi peselýär, sebäbi saglygy goraýyş edarasyna maliýe serişdeleriniň býujet bölegi, amala aşyrylýan hyzmatyň möçberine bagly bolmazdan gelip düşýär.

- hökmany saglyk ätiýaçlygy serişdeleriniň maksada laýyk peýdalanylyşyna gözegçiligiň alnyp barylmagy sebäpli edaralaryň hojalygy alyp barmak boýunça özbaşdaklygy çäklenýär. Serişdeleriň maksada laýyk peýdalanylmagy diýleninde, olaryň diňe çykdajylaryň meýilnamasynyň rugsat berilýän maddalary boýunça harç edilmegine düşünilýär.

Saglygy goraýyşy ýerlikli maliýeleşdiriş ulgamynda saglyk hyzmatlaryna tölemek üçin niýetlenýän döwlet serişdeleriniň aglaba bölegi, saglygy goraýyş edarasyna bir çeşmeden gelmelidir. Eger-de ulgam saglyk ätiýaçlygy ýörelgesi esasynda guralýan bolsa, onda serişdeleriň agdyklyk edýän bölegi hökmany saglyk ätiýaçlygy akabalaryndan gelmelidir. Munuň özi býujet serişdeleriniň, soňra saglygy goraýyş edarasyna serişdeleriň düşmeginiň ýeke-täk meýilnamasy we düzgünleri esasynda maliýeleşdirmek üçin, hökmany saglyk ätiýaçlygy serişdeleri bilen birleşýändigini aňladýar.

Hökmany saglyk ätiýaçlygynyň binýatlyk maksatnamalarynda göz önünde tutulan saglyk hyzmatlaryna tölemek üçin peýdalanylýan býujet serişdelerini,

işlemeýän adamlary ätiýaçlandyrmaga tölegler görnüşinde diňe hökmany saglyk ätiýaçlygy gaznalaryna ugrukdyrmak zerurdyr.

Hökmany saglyk ätiýaçlygynyň binýatlyk maksatnamalary, degişlilikde saglyk hyzmatlarynyň esasy görnüşlerini we möçberlerini gurşap almalydyr. Býujet serişdelerinden durmuş taýdan zyýan ýetirýän kesellere, gymmat durýan enjamlara, täze gurluşyga çykadjylaryň öwezini doldurmak dowam etdirilip biliner.

Maliýeleşdirmegiň şeýle ulgamynda saglygy goraýyş edaralary bilen özaragatnaşyklaryň şertnama esaslanýan görnüşü alynky hatara geçýär: ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyrylanlar üçin saglyk hyzmatlarynyň umumy möçberine tabşyrygy düzýär we býujet toparlanmasynyň ähli maddalaryny gurşap alýan doly tarifler boýunça amala aşyrylan saglyk hyzmatlaryna töleýär. Saglygy goraýyş edarasy bolsa öz gezeginde, ähli gündelik çykadjylarynyň we kapital harçlarynyň esasy bölekleriniň öwezini dolmak üçin saglyk hyzmatlarynyň doly tarifler boýunça ylalaşylan möçberini amala aşyrmak bilen serişdeleri gazanýar.

Saglygy goraýyşy hususy maliýeleşdirmek. Ähli ýurtlarda saglygy goraýyş döwlet tarapyndan maliýeleşdirmekligiň üsti, şol ýa-da başga derejede hususy maliýeleşdirmek, ýagny ilatyň özi tarapyndan saglyk hyzmatlaryna tölegleri tölemek arkaly doldurylýar. Saglygy goraýyş döwlet we hususy maliýeleşdirmeleriň mynasybetligi köp täsirler bilen kesgitlenilýär. Olaryň iň bir esasylyry jemgyýetde kemala gelen gymmatlyklar, ileri tutulýan ugurlar we ýurduň ykdysady ösüş derejesidir.

ABŞ-da mysal üçin, adatça saglyk hyzmatlarynyň çykadjylaryny çekmekde ilatyň hususy jogapkärçiligi ýörelgesi agdyklyk edýär, munuň özi bolsa saglygy goraýyş ulgamynyň ilatyň hususy çykadjylaryna baglylygyny kesgitleýär.

Günbatar Ýewropa ýurtlarynda saglygy goraýyş jemgyýetçilik raýdaşlygy ýörelgesi esasynda taryhy ösüşi başdan geçirdi. Döwlet girdejileriň bir bölegini salgyt ulgamy arkaly gaýtadan paýlap, saglyk hyzmatlarynyň ähmiýetli bölegini, ýöne düzgün bolşy ýaly, ählisini däl, maliýeleşdirmegi öz üstüne alýar. Ilat çykadjylaryň belli bir kesgitlenilen bölegini çekmäge gatnaşýar. Öňki SSSR-de we Günorta Ýewropa döwletlerinde bu ýörelge uly ösüşe eýe bolupdy. Döwlet ilatyň ähli toparlary üçin saglyk hyzmatlarynyň amaly mümkin bolan ähli görnüşlerini maliýeleşdirmäge öz jogapkärçiligini yglan edýärdi.

Hakykatdaky ýaşaaýyşda jemgyýetde kemala gelen gymmatlyklaryň we olara esaslanýan döwlet kepillikleriniň, ýurduň ykdysady mümkinçilikleri bilen gapma-garşylyga uçramagy mümkindir. Döwletiň yglan edýän kepilliklerini üpjün edip boljakdygyny ahyrky netijede ykdysady ösüş dereje kesgitleýär.

Tablisanyň maglumatlaryndan (tabl. 63) görnüşü ýaly, saglygy goraýyşa jemi çykadjylaryň möçberinde ilatyň hususy çykadjylarynyň paýy, ýurduň ykdysady ösüş derejesi bilen ykjam baglanyşyklydyr. Jemi milli önümiň derejesi näçe ýokary bolsa döwletiň saglyk hyzmatlaryna çykadjylary çekmäge gatnaşygy şonçada ýokarydyr.

Şundan döwlet we hususy maliýeleşdirmegiň arasyndaky mynasybetliligiň ykdysady ösüş derejä baglylygy we görnükli derejede obýektiw häsiýete eýe bolýanlygy hakynda netije gelip çykýar. Jemgyýetde höküm sürýän gymmatlyklar we ileri tutulýan ugurlar bu mynasybetlige täsir edýärler (ABŞ we öňki SSSR iň bir tapawutly mysallar), ýöne olar obýektiw ykdysady çaklendirijilerden üstün çykмага

ukyply dälidirler. Hemmeleriň mugt saglyk hyzmatlaryna hukuklarynyň bardygyny jar etmek bolar, emma ony häzirki döwür talaplaryna laýyklykda hakykatda amala aşyrmak welin, diňe ýeterlikli ykdysady ösüş derejesinde mümkindir.

Tablisa 63

Aýratyn ýurt toparlarynda saglygy goraýşa jemi çykdajylaryň möçberinde ilatyň hususy çykdajylarynyň tutýan paýy%

Ýurt toparlary	Hususy çykdajylaryň paýy
Bazar ykdysadyýetli ösen döwletler (24 sany günbatar ýurtlary)	24
Ýokary girdejili ösýän döwletler	33
Orta girdejili ösýän döwletler	43
Pes girdejili ösýän döwletler	53

Çeşmesi: Innovations in Health Care Financing. Proceedings of a World Bank Conference. March 10-11, 1997, p. 6.

Dünýäniň pes girdejili ösýän döwletleri esasan saglygy goraýyş-durmuş üpjünçiligine üns berip, ilata diňe saglyk hyzmatlarynyň iň kiçi (ýokanç kesellere garşy göreş we başg.) “bukjasyny” kepillendirýärler. Industrial taýdan ösen döwletler saglygy goraýşa jemi milli önümleriniň 7-14% sarp edýärler, emma bu ýurtlaryň hiç birisinde-de hemmetaraplaýyn esasyda saglyk hyzmatlarynyň mugtlygy kepillendirilmeýär. Ilat şol ýa-da başga derejede saglyk hyzmatlaryna tölemäge gatnaşýar.

Döwlet tarapyndan maliýeleşdirmegiň peseldigiçe, saglyk hyzmatlarynyň ilat tarapyndan töleglilik ýokarlanýar. Bu onuň elýeterlilikiniň görnükli peselmegine we ilatyň has gurpsyz toparlarynyň çylşyrymly ýagdaýa düşmeklerine getirýär. Şu ýerde öňki SSSR-de saglygy goraýyşyň ýeterliksiz maliýeleşdirilmeginde, saglyk hyzmatlarynyň mugtlygy, görnükli derejede gymmat durýan köp sanly häzirki döwür derman serişdeleriniň hem-de lukmançylyk tehnologiýalarynyň bolmazlygynda üpjün edilendigini bellemek örän ýerliklidir.

Şeýlelikde, saglygy goraýşa döwlet tarapyndan goýberilýän serişdeleriň çäklenenligi we başga faktorlaryň täsiri netijesinde ilat tarapyndan tölenilýän saglyk hyzmatlarynyň bazary döreýär. Ol aşakdaky baş sany segmentden ybaratdyr:

- döwlet saglygy goraýyş edaralaryndaky tölegli hyzmatlar;
- hususy saglygy goraýyş edaralaryndaky hyzmatlar;
- meýletin saglyk ätiýaçlygy boýunça alynýan hyzmatlar;
- saglyk hyzmatlaryna pul we tebigy görnüşlerindäki resmi däl tölegler;
- hususy serişdeleriniň hasabyna ilatyň derman serişdelerini satyn almaklary.

Saglyk hyzmatlary bazarynyň bu segmentleriniň käbir bölekleri konstitusion kepilliksiz ösýär we olaryň kybapdaş kada binýady bolmaýar. Bu bolsa öz

gezeginde ilat üçin goşmaça mesele döredýär, bahalaryň we hünärmenleriň başarjaňlyk derejesi barada maglumatlary almak kynlaşýar. Näsag adam hassahana düşeninde zerur bolan tölegleriň möçberini bilmeýär. Kähalatlarda saglygy goraýyş edarasynnda ilatyň serişdelerini çekmegiň ykdysady taýdan ýerliksiz görnüşleri (mysal üçin, lukmanlar näsaglara dermanlary dermanhanadan, ýagny olaryň lomaý satyn almakdan gymmat durýan ýerinden satyn almaklygy maslahat berýärler).

Iň esasy zat hem – jemgyýetçilik raýdaşlyk ýörelgesi bozulýar, uly çykdajylary talap edýän agyr keselli näsaglar diňe öz mümkinçiliklerine daýanmaga mejbur bolýarlar. Agyr keseliň katastrofiki uly çykdajylara getirmegi mümkindir.

Şunuň bilen baglylykda saglyk hyzmatlaryna ilat serişdelerini çekmegiň durmuş taýdan amatly we ykdysady taýdan ýerlikli görnüşlerini tapmak zerur bolup durýar. Bu ugurda iki sany esasy çemeleşmäni tapawutlandyrýarlar. Birinji – ätiýaçlyk töleglerini bilelikde tölemek, ýagny iş berijiler tarapyndan tölenilýän ätiýaçlyk gatançlarynyň üstüne işleýänler tarapyndan hem tölenilýän ätiýaçlyk gatançlaryny girizmek.

Ikinji çemeleşme – raýatlar tarapyndan saglyk hyzmatlary alynanda goşmaça tölegleri tölemekligi girizmek, ýagny lukmana her bir ýüz tutulan wagtynda näsagyň belli bir möçberdäki tölegi tölemekligi. Bu çemeleşmäniň manysy, saglyk hyzmatlary üçin döwletiň öz üstüne alyp bilmeýän harçlaryny çekmäge ilatyň raýdaş gatnaşmagyny üpjün etmekden ybaratdyr.

Raýatlaryň saglyk hyzmatlary üçin hususy çykdajylary çekmäge raýdaş gatnaşmaklaryny, diňe bir saglyk hyzmatlaryna has ýokary mätäç näsaglaryň alýan ýatyrymlaýyn bejeriş kömegine däl, eýsem lukmanlara wagtal-wagtal ýüz tutýan, deňeşdirme taýdan sagdyn adamlaryň saglyk hyzmatlaryny hem öz içine alýan, saglyk hyzmatlarynyň ähli görnüşlerine goşmaça tölegleri girizmek netijesinde üpjün etmek mümkindir.

Bir maşgala agzasyna düşýän girdejileri güzeran üçin iň az serişde çäginde ýokary bolan näsaglardan, ýatyrymlaýyn we gününleýin saglyk hyzmatlary üçin tölegleri almaklyga, goşmaça tölegleri girizmegiň mümkin bolan görnüşleriniň biri hökmünde seretmek bolar. Näsaglaryň käbir toparlary (dowamly keselli näsaglar, keseliň uzaga çekmegi bilen baglanyşykly ýagdaýlar) üçin goşmaça tölegleriň çäkli möçberini bellemek bolar.

Bilelikdäki tölegler ulgamy dürli görnüşlerde, ösen saglygy goraýyş ulgamlary bolan günbatar ýurtlarynyň ählisinde diýen ýaly peýdalanylýar. Bilelikdäki goşmaça tölegleriň möçberi ujypsyzdan (Şwesiýada) ýeterlikli ýokary ululyga (Fransiýada) çenli ýetýär.

Saglyk hyzmatlary üçin ilatyň hususy serişdelerini çekmegiň iki görnüşinden – bilelikdäki ätiýaçlyk gatanjy we ulanylýan pursatyndaky goşmaça töleg – birinjisi diňe bir näsaglaryň däl, eýsem sag raýatlaryň hem töleýänligi sebäpli, jemgyýetçilik raýdaşlygynyň ýokary derejesini üpjün edýär. Emma saglygy goraýyşda serişdeleriň toplanma hadysasyna hakyky täsir, goşmaça tölegleriň saýlanylyp alnan shemasyna baglydyr.

Goşmaça tölegleriň ornaşdyrylmagy tölegli hyzmatlary we resmi däl tölegleri ýok etmesede, olaryň möçberi şeýle bir ähmiýetli bolmaýar. Obýektiw sebäplere görä

töläp bilmeýänler (gartaşan adamlar, maýyplar, agyr keselli näsaglar) üçin bolsa saglyk hyzmatlarynyň elýeterlilik ýokarlanýar.

Türkmenistanda saglygy goraýşyň maliýe serişdeleri bilen üpjünçiligi. Bütindünýä saglygy goraýşy guramasynyň hünärmenleri saglygy goraýşyň esasy wezipelerini çözmek üçin jemgyýetiň harçlary jemi milli önümiň 6%-den, ilatyň häzirkizaman ýokary hilli saglyk hyzmatlaryna bolan isleglerini kanagatlandyrmak üçin bolsa – 12% az bolmaly däl diýip hasaplaýarlar. Emma jemgyýetiň çykdajylarynyň derejesi ähli meseleleri öz-özünden çözmeyär. Munuň üçin serişdeleri ýokary netijelilik bilen sarplamalydyr. Mysal üçin, Amerikanyň Birleşen Ştatlary özüniň erkin bazar ykdysadyýeti bilen saglygy goraýşa jemi milli önüminiň 14% golaýyny (ähli çeşmeleri hasaba alanda) sarp edýär. Ýöne şeýle hem bolsa, ilatyň ýeterlikli gurply toparlary ýokary derejeli saglyk hyzmatlaryndan peýdalanyň, ähli ilat şeýle hyzmatlar bilen üpjün edilmeýär.

Bütindünýä saglygy goraýşy guramasynyň “Dünýäde 2000-nji ýylda saglygy goraýşyň ýagdaýy” atly hasabatynda bellenilişi ýaly, ABŞ saglygy goraýşa sarp edýän serişdeleriniň möçberi boýunça dünýäde birinji ýeri, saglygy goraýşyň netijeliligi boýunça bolsa 37-nji orny eýeledi. Şol bir wagtyň özünde-de, saglygy goraýşyň döwlet ulgamlary (býujet we ätiýaçlandyрма) bolan, durmuşa ugrukdyrylan bazar ykdysadyýetli ýokary derejede ösen ýurtlar, saglygy goraýşa jemi milli önümleriniň ortaça 6-8% sarp etmek bilen, ilat üçin saglyk hyzmatlarynyň elýeterlilikini üpjün etmekde uly üstünlikler gazandylar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda belleýşi ýaly, Garaşsyzlykdan öňki döwürde ýurdumyzda hereket eden saglygy goraýşy ulgamynyň esasy ýörelgeleri, saglygy goraýşy hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmaga, ilatyň saglyk derejesini gowulandyrmaga, keselleriň önüni almaga däl-de, esasan hem ýurtda saglygy goraýşy edaralarynyň, olardaky näsag orunlarynyň we işgärleriň sanynyň köp bolmagyna gönükdirilýärdi. Bu bolsa saglygy goraýşa sarp edilýän maliýe serişdeleriniň köp bolmagyna, olaryň bisarpa ulanylmagyna getirýärdi. Saglygy goraýşa goýberilýän maliýe serişdeleriniň möçberiniň, saglygy goraýşy edaralarynyň, olardaky näsag orunlarynyň we işleýän işgärleriň sanynyň köplüğine garamazdan ilatyň saglyk ýagdaýy ýaramazlaşýardy.

Şunuň bilen baglylykda döwlet garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllarynda ilatyň saglyk ýagdaýyny düýpli gowulandyrmak maksady bilen döwlet syýasaty derejesinde kabul edilen “Saglyk” Döwlet maksatnamasynda, ýurdumyzyň saglygy goraýşyny dünýä ülnülerine laýyk ösdürmek boýunça esasy wezipeleriň hatarynda saglygy goraýşy döwlet tarapyndan maliýeleşdirmegiň netijeliligini ýokarlandyrmak, maliýeleşdirmegiň dürli görnüşlerini ösdürmek we raýatlaryň döwlet meýletin saglyk ätiýaçlandyrmasyny girizmek arkaly saglygy goraýşy maliýeleşdirmegi kämilleşdirmek hem kesgitlenildi.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasynyň saglygy goraýşy maliýeleşdirmegi kämilleşdirmek ugrundaky esasy wezipesini, dünýäniň lukmançylyk taýdan ösen döwletleriniň bu babatdaky tejribelerini göz önünde tutmak bilen tapgyrlyýyn durmuşa ornaşdyrmak netijesinde, ýurdumyzda häzirki döwürde dünýä tejribesinde

saglygy goraýşy maliýeleşdirmekde hereket edýän kämil nusgalara meňzeş, milli nusgany kemala getirmekde kesgitli üstünlikler gazanyldy.

Ýurdumyzda saglygy goraýşy maliýe serişdeleri bilen üpjün etmek 1996 ýyldan başlap, döwlet býujetiniň serişdeleri bilen bir hatarda, döwlet meýletin saglyk ätiýaçlandyrmasyň serişdeleriniň hasabyna, 1998 ýyldan bolsa - döwlet býujetiniň, döwlet meýletin saglyk ätiýaçlandyrmasyň we tölegli saglyk hyzmatlaryndan gelýän serişdeleriň hasabyna garyşyk görnüşinde amala aşyrylýar.

Döwlet býujetiniň serişdeleriniň hasabyna ilaty mugt saglygy goraýş hyzmatlarynyň döwlet tarapyndan kepillendirilen möçberi bilen üpjün etmek, hünärmenleri taýýarlamak, saglyk desgalaryny gurmak we olara gözegçiligi amala aşyrmak, lukmançylyk enjamlary bilen üpjünçilik, ylmy-barlag işlerini goldamak işleri maliýeleşdirilýär. Döwlet tarapyndan maliýeleşdirmegiň hasabyna ilata kepillendirilýän mugt saglygy goraýş hyzmatlaryna, durmuş taýdan ähmiýetli hem-de çykdaýlary – netijeleri nukdaý nazaryndan ýokary netijeleri berýän keselleriň önüni alyş – bejeriş çäreleri degişli bolup durýar. Häzirki wagtda ýurdumyzda ilata mugt saglygy goraýş hyzmatlary, Türkmenistanyň Prezidentiniň 2003-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 29-daky “Saglygy goraýş pudagynyň netijeliligini ýokarlandyrmak we onuň düzümini kämilleşdirmek hakynda” 6515 belgili Kararyny ýerine ýetirmek maksady bilen, Türkmenistanyň Saglygy goraýş we derman senagaty ministrliginiň 2005-nji ýylyň Gurbansoltan aýynyň 4-däki 43-nji belgili buýrugy bilen kabul edilip, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanan “Türkmenistanyň raýatlaryna berilýän mugt saglygy goraýş kömeginiň (hyzmatlarynyň) möçberi we mugt saglygy goraýş kömegi bilen üpjün edilýän hassalaryň we beýleki hemaýata mätäç toparlaryň sanawyna” laýyklykda amala aşyrylýar.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasyna laýyklykda saglygy goraýşy maliýeleşdirmegi kämilleşdirmek, saglygy goramakda adalatlylyk, deňlik we özara kömek ýörelgelerinden ugur almak maksady bilen ýurdumyzda 1996-njy ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 1-den raýatlaryň döwlet meýletin saglygy goraýş ätiýaçlandyrmasy girizildi. Şunda raýatlaryň döwlet meýletin saglygy goraýş ätiýaçlandyrmasy gatanç tölegleri iş hakyndan, talyp hakyndan, pensiyadan, ýardam pulundan we girdejilerden 4% möçberinde göz önünde tutuldy we raýatlaryň gatanç töleglerini ministrlkler, pudaklaýyn dolandyryş edaralary, häkimlikler, kärhanalar, guramalar tarapyndan tutulyp alynyp Döwlet býujetine, 1998 ýylyň Nowruz aýyndan başlap bolsa ätiýaçlandyryş edarasyna – Türkmenistanyň saglygy goraýşyny ösdürmegiň Döwlet gaznasyna geçirmeklik ýola goýuldy.

Raýatlaryň döwlet meýletin saglygy goraýş ätiýaçlandyrmasy gatanç tölegleriniň serişdeleri saglygy goraýşy maliýeleşdirmegiň täze çeşmesi bolmak bilen, döwlet tarapyndan kepillendirilen zerur topluma girmeyän tölegli amala aşyrylýan saglygy goraýş hyzmatlary ýeňillikli üpjün etmäge mümkinçilik berdi. Şunuň bilen baglylykda döwlet meýletin saglygy goraýş ätiýaçlandyrmasyň baglaşan we ätiýaçlyk töleglerini töleýän raýatlara hem-de olaryň eklenjindäkilere şu aşakdaky ýeňillikler döredildi: Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň karary esasynda tassyklanylýan Sanawa girizilen derman serişdelerini Saglyk öýi şertinde bejerişde, olaryň bahasynyň ýüzden 90 bölegi möçberinde arzanladylan görnüşde

döwlet dermanhana edaralarynda satyn almak; gymmat bahaly we metal keramikadan başga dişleri, olaryň bahasynyň ýüzden 25 bölegi möçberinde arzanladylan görnüşde oturtmak; bir hepde möhletinde hassahana ýerleşmek; hyzmat edýän bejeriş edarasynyň çäklerinde maşgala lukmany bilen üpjün edilmek.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 18.01.1998ý. 4042 belgili “Döwlet meýletin saglygy goraýyş ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşan Türkmenistanyň raýatlaryna goşmaça ýeňillikler hakynda” Karary esasynda, döwlet meýletin saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasy boýunça şertnama baglaşanlar hem-de olaryň eklenjindäkiler saglygy goraýyş edaralarynda tölegli saglygy goraýyş hyzmatlarynyň ähli görnüşlerini almakda, olaryň bahasynyň ýüzden 30 bölegi möçberinde ýeňillikden peýdalanyp başladylar we onuň aratapawudy, Türkmenistanyň saglygy goraýşyny ösdürmegiň Döwlet gaznasynyň serişdeleriniň hasabyna saglygy goraýyş edaralaryna öwezini doldurmaklyk ýola goýuldy.

Türkmenistanyň XVI Halk Maslahatynda üýtgemeler we goşmaçalar girizilip kabul edilen “Raýatlaryň saglygyny goramak hakyndaky” Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda, 2006 – njy ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 1-den döwlet meýletin saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasy şertnama baglaşan raýatlaryň töleýän ätiýaçlyk gatanjy 4%-den 2%-e çenli azaldyldy, şeýle hem saglyk ätiýaçlandyryş pasporty bar bolan raýatlara we olaryň eklenjindäkilere tölegli saglygy goraýyş hyzmatlaryndan berilýän ýeňillikler 30%-den 50%-e çenli ýetirildi.

Ýurdumyzda raýatlaryň döwlet meýletin saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasy bilen gurşalyp alnyşy we onuň ýeňilliklerinden peýdalanýanlaryň sany ýylsaýyn köpeliýär. Mysal üçin, ilatyň meýletin saglyk ätiýaçlygy bilen gurşalyp alynmagy 2002 ýylda 83% bolan ýagdaýynda, 2006 ýylda 92% ýetdi.

Döwlet meýletin saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasy bilen baglanyşykly taraplaryň özara gatnaşyklaryny sazlaşdyrmak işleri, Türkmenistanyň Adalat ministrligi tarapyndan 2005-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 29-da 367 san bilen döwlet hasabyna bellige alynan “Türkmenistanyň raýatlary bilen döwlet meýletin saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasy şertnama baglaşmagyň tertibi barada” Düzgünnama laýyklykda alnyp barylýar.

Bu düzgünnamada: döwlet meýletin saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasy gatnaşygy taraplar; döwlet meýletin saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasy şertnamasyny baglaşmagyň we bozmagyň tertibi; ätiýaçlandyryş gatançlaryny hasaplamagyň hem-de olary Türkmenistanyň Saglygy goraýşyny ösdürmegiň döwlet Gaznasyna geçirmegiň tertibi; ätiýaçlandyrylan raýatlaryň hem-de saglygy goraýyş edaralarynyň hukuklary we borçlary; Türkmenistanyň Saglygy goraýş we derman senagaty ministrliginiň hem-de ýerli saglygy goraýyş edaralarynyň wezipeleri; döwlet meýletin saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasy ulgamynda taraplaryň jogapkärçiligi kesgitlenilýär.

“Saglyk” Döwlet maksatnamasyny durmuşa ornaşdyrmagyň çäklerinde, ilata mugt saglygy goraýyş hyzmatlarynyň döwlet tarapyndan kepillendirilen möçberini üpjün etmek bilen bir hatarda, saglygy goraýşy maliýeleşdirmegi kämilleşdirmek we onuň dürli görnüşlerini ösdürmek, ilata edilýän saglyk hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmak, hünärmenleriň zähmetini rejeli peýdalanmagyň we lukmançylyk hyzmatlarynyň hiline saglygy goraýyş edaralarynyň jogapkärçiligini

ýokarlandyrmagyň hasabyna býujet serişdeleriniň tygşytly ulanylmagyny gazanmak, pudakda bazar ykdysadyýetiniň häzirki zaman talaplaryna laýyklykda saglygy goraýyş hyzmatlarynyň bazaryny emele getirmek maksatlary bilen, tölegli lukmançylyk hyzmatlaryny amala aşyrýan saglygy goraýyş edaralaryny (bölümlerini) döretmek we ösdürmek işleri geçirildi. Şunuň bilen baglylykda býujete degişli wezipe birlikleri we ýatymlaýyn bejeriş orunlary tapgyrma-tapgyr gysgaldylyp, olaryň deregine hojalyk hasaplaşygyndaky tölegli hyzmatlary amala aşyrýan wezipe birlikleri hem-de ýatymlaýyn bejeriş orunlarynyň sany artdyryldy. Hojalyk hasaplaşygyndaky wezipe birlikleriniň jemi sany 1995 ýylda 2348 bolanlygyndan, 2006 ýylda - 14493 ýetdi. 1998 ýyldan başlap, hassahanalardaky býujet orunlary bilen bir hatarda, tölegli esasyda ýatymlaýyn bejeriş kömegini amala aşyrýan hojalyk hasaplaşygyndaky orunlar işe girizilip başlanyldy we olaryň sany 1998 ýylda 50 bolan ýagdaýynda, 2006 ýylda 7524 ýetirildi (surat 25).

Hassahanalaryň tölegli saglygy goraýyş hyzmatlary etmek netijesinde gazanýan pul serişdeleriniň derman serişdeleri, saglygy goraýyş hajatly önümler bilen üpjünçilige, ýatymlaýyn bejeriş alýanlar üçin amatly şertleri döretmäge gönükdirilmegi, ýatymlaýyn bejeriş kömeginiň hilini we netijeliligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berdi.

Bu günki gün Aşgabatda dünýä derejesine laýyk gelýän, häzirki zaman enjamlar bilen abzallaşdyrylan Beýik Saparmyrat Türkmenbaýy adyndaky Halkara Saglyk merkezleri müdirýetiniň S. A. Niýazow adyndaky Halkara medisina merkezi, Beýik Saparmyrat Türkmenbaýy adyndaky İç keselleri merkezi, Saglygy goraýyş anyklaýyş merkezi, Ene mähri merkezi we ýurdumyzyň welaýat merkezlerindäki saglygy goraýyş anyklaýyş merkezleri özleriniň işlerini doly derejede tölegli hyzmatlar esasynda alyp barmak bilen, ilata edilýän saglyk hyzmatlarynyň has ýokary nusgalaryny görkezýärler.

Surat 25. Hojalyk hasaplaşygyndaky näsag orunlaryň sany

Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň garamagyndaky garyşyk görnüşli maliýeleşdirilýän saglygy goraýyş edaralarynda (bölümlerinde) tölegli lukmançylyk hyzmatlary, ministrligiň buýruklary bilen

kesgitlenilen edaranyň iş düzgünine we şertlerine, Ykdysadyýet we maliýe ministrligi bilen ylalaşylyp kabul edilen Düzgünnamasyna hem-de tölegli Saglygy goraýyş hyzmatlarynyň sanawyna we nyrhnamasyna laýyklykda alnyp barylýar.

Türkmenistanyň Ykdysadyýet we maliýe ministrligi bilen ylalaşylyp Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan kabul edilen tölegli lukmançylyk hyzmatlaryny ýerine ýetirýän saglygy goraýyş edarasynyň (bölüminiň) Düzgünnamasynda: olaryň esasy wezipeleri, iş ugurlary, wezipe orunlary, gurluşy, dolandyrylyşy, emläkleri we serişdeleri; saglygy goraýyş gurallary, enjamlary, derman serişdeleri bilen üpjünçiligi hem-de edara binasynyň, enjamlarynyň düýpli we ýeňil abatlaýyş işleriniň geçirilişi; olarda näsaglaryň iýmitlendirilişi; tölegli hyzmatlaryň amala aşyrylyşy, pul serişdeleriniň kabul edilişi, saklanylyşy hem-de tabşyrylyş tertibi; zähmet hakynyň tölenilişi we girdejiniň paýlanylyşy; hasaba almak, hasabat hem-de gözegçilik işleriniň geçirilişi kesgitlenilýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 13.03.1998ý. 3640 belgili Kararyna laýyklykda saglygy goraýyşy maliýeleşdirmegi kämilleşdirmek, lukmançylyk hyzmatlarynyň bazaryny ösdürmek maksady bilen Türkmenistanyň Saglygy goraýyşyny ösdürmegiň döwlet Gaznasy döredildi. Bu gaznanyň esasy maliýe çeşmeleri döwlet meýletin saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasyynyň töleglerinden, hojalyk hasaplaşygy we býujet edaralarynda amala aşyrylýan tölegli hyzmatlardan, derman serişdelerini we saglygy goraýyş hajatly önümleri bellige almakdan gelýän serişdelerden, rugsatnama üçin töleglerden, edaralaryň amala aşyrylýan töleg gaznasyndan, jerime töleglerinden we iýmit önümlerini güwänamalaşdyryş işlerinden gelýän serişdelerden ybarat bolup durýar. Gaznanyň girdejisiniň 80-90% döwlet meýletin saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasyynyň serişdeleriniň paýyna düşýär.

Gaznanyň maliýe serişdeleri ilatymyzy ýokary hilli dermanlar, kesellerden goraýyş sanjym serişdeleri bilen üpjün etmäge hem-de saglygy goraýyş edaralarynyň maddy–enjamlaryny binýadyny pugtalandyrmaga sarp edilýär.

Maliýeleşdirmegiň dürli görnüşleriniň ulanylmagy, saglygy goraýyşy maliýe üpjünçiligini ýokarlandyrmak bilen birlikde serişdeleriň sarpaly peýdalanylmagyna we netijede bolsa saglygy goraýyş hyzmatlarynyň hilini, elýeterliligini, netijeliligini ýokarlandyrmaga hem-de saglygy goraýyşy ösdürmekligiň esasy maksatlaryna ýetmeklige hem oňaly täsir edýär.

Saglygy goraýyşy maliýeleşdirmek babatda dünýäniň ösen döwletleriniň tejribelerini göz önünde tutmak bilen maliýeleşdirmegi mundan beýläkde kämilleşdirmek, ýurdumyzyň saglygy goraýyşyny dünýä ülnülerine laýyk derejede ösdürmegiň wajyp şertleriniň biri bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda Türkmenistanyň Prezidentiniň “Türkmenistanyň saglygy goraýyşyny ösdürmegiň ylmy esaslary” kitabynda bellenişi ýaly, “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny durmuşa ornaşdyrmagyň dördünji aýgytlaýjy tapgyrynda, saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasyynyň hökmany görnüşine geçmeklik baş wezipeleriň biri hökmünde kesgitlenilýär.

Saglygy goraýyşda menežment we dolandyrmaklygyň ykdysady usullary

Menežer (iňlis sözünden manage – dolandyrmak) – bazar hojalygy şertlerinde işgärleriň kesgitli bir sanynyň belli bir işini dolandyrmaklygyň häzirki döwür usullary esasynda guraýan adamdyr. XIX asyrdan dolandyrmak işi bilen, adaty telekeçiniň özi meşgullanypdyr. Häzirki döwür bazar ykdysadyýetinde menežer esasan hakynatutma dolandyryjy bolup durýar. Häzirki döwür menežeriniň gulluk dereje başlangyçy boýunça ösüşi, telekeçiden tapawutlylykda, aksiýalara goýulan kapitalynyň paýyna bagly bolman, eýsem onuň hususy başarnyklaryna baglydyr. Menežment sözüne birnäçe tapawutlanýan düşüňjeler degişli edilýär: häzirki döwür dolandyryjylaryň toplumu (kogortasy), dolandyryş ylmy we dolandyrmak boýunça iş.

Menežment – bazar hojalykçylygy şertlerinde harytlary we hyzmatlary öndürmek arkaly jemgyýetçilik isleglerini kanagatlandyrmaga gönükdirilen kärhanany (edarany, guramany) dolandyrmak ulgamydyr.

Menežmentiň maksady – elmydama görnüşlerini giňeltmek hem-de tazeläp durmak bilen önümleriň we hyzmatlaryň hilini, önümçiligiň ýokary netijeliligini gazanmakdyr.

Giň manyda menežment sözi kärhanada, şeýle hem marketing gurşawynda maddy we ruhy serişdeleri peýdalanmak bilen hojalygy ýöretmegiň görnüşini aňladýar.

Ykdysadyýetiň çylşyrymlaşmagy menežerleriň önünde barha çylşyrymly meseleleri goýýar, olaryň diňe bir hünär derejelerine däl, eýsem şahslygyna hem ýokary talaplary bildirýär. “Раскрепощенный Менеджер” kitabynyň awtorlary, dolandyryş boýunça iňlis maslahatçylary Maýkl Wudkok we Dewis Frensis, dolandyrmak häzirki döwürde we ýakyn gelejekde menežerlerden şu aşakdaky endikleri we şahsy sypatlary talap edýär diýip hasaplaýarlar:

- öz-özünü dolandyrmaga ukyplylygy;
- paýhasly şahsy gymmatlygy;
- anyk şahsy maksady;
- elmydama özüni kämilleşdirmegi;
- kynçylyklary çözmäge ukyby;
- oýlap tapyjylyga we tazelikçilige ukyplylygy;
- daş-töweregindäkilere ýokary täsir ediş ukyplylygy;
- häzirki döwür dolandyryş çemeleşmelerini bilmekligi;
- ýolbaşçylyk etmäge ukyplylygy;
- tabynlygyndaky işgärlere öwretmäge we kämilleşdirmäge başarnygy;
- netijeli işçi toparlaryny döretmeklige we ösdürmeklige ukyplylygy.

Ýokarda sanalyp geçilen sypatlaryň bolmazlygy, has hem beteri olara gapma-garşylykly sypatlaryň bolmagy, menežer bolup üstünlikli işlemäge 11 sany potensial çäklenme hökmünde seredilýär. Şeýle çäklenmeler bolup:

- öz-özünü dolandyrmagy başarmazlyk;
- anyk bolmadyk şahsy gymmatlyklar;
- garjaşyk şahsy maksatlar;
- öz- özüni kämilleşdirmegiň togtamagy;

- kynçylyklary çözmekde endikleriň ýetmezçiligi;
- döredejilikli çemeleşmäniň ýetmezçiligi;
- adamlara täsir etmekligi başarmazlyk;
- dolandyryş işiniň aýratynlyklaryna ýeterlikli düşünmezlik;
- ýolbaşçylyk üçin gowşak endikler;
- öwretmegi başarmazlyk;
- kollektiwi kemala getirmäge pes ukyplylyk.

Menežerleri okatmaklyk sanalyň geçilen çäklendirmeleri ýeňip geçmeklige we netijeli dolandyrmaklygy ösdürmäge ýardam berýär.

Dolandyrmak – bu ylym, sungat, hünär we işdir. Dolandyrmaklyk - iş görnüşinde hususy özüne, maşgalasyna, bilimine, işine, dynç almagyna we başgalara dahyllylykda çözgütleri kabul edýän hem-de olary ýerine ýetirýän her bir adam tarapyndan şol ýa-da başga derejede amala aşyrylýar. Menežer üçin dolandyrmak hünär işi bolup durýar. İş hökmünde seredilýän dolandyrmaklygyň dürli kesgitlemeleri bardyr. Olaryň arasynda dolandyrmaklyga ulgamlaýyn we ýagdaýa görä çemeleşmeler esasynda berilýän kesgitleme has giňden ýaýranydyr.

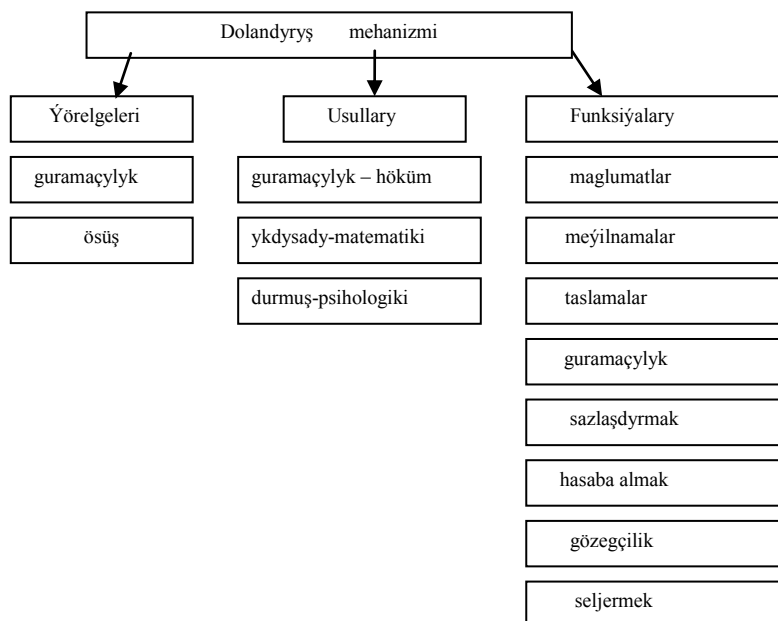
Dolandyrmak - bu kesgitli şertlerde bar bolan serişde çäklerinde ulgamyň netijeli işlemegini we ösüşini üpjün edýän, maksada okgunly güýjeýän hadysadyr.

Bu kesgitlemeden ylmy dolandyrmaklyk, ulgamlaýyn we ýagdaýa görä seljermek esasynda onuň gazananlaryna - dolandyrmaklygyň netijelerine, dolandyrylýan tarap (obyekt) bolup durýan (mysal üçin, saglygy goraýyş ulgamy) ulgamyň işiniň netijeliligine we dolandyryş hadysasynyň özüniň netijeliligine baha bermeklige ýardam berýän maksatlary we ölçegleri kesgitlemekden başlanýar. Dolandyrmak ulgam görnüşinde dolandyrylýan tarapyň (obyektiň): ony düzýän kiçi ulgamlaryň, elementleriň olaryň baglanyşyklarynyň we özara täsirleriniň, şeýle hem bu özara täsirleriň netijeleriniň – aýratyn alynan kiçi ulgamlarda we olaryň elementlerinde bolmadyk, bütinlikde ulgam üçin mahsus bolan ulgamlaýyn sypatlaryň (hiliň) seljermesini özünde jemleýär. Ýagdaýy seljermek dolandyrylýan obýektleriň (ulgamyň) hereket ediş we ösiş şertlerini (ýagdaýlaryny) seljirip görmäge: ilkinji nobatdaky (ileri tutulýan) meseleleri ýüze çykarmaga, goýulan maksada ýetmekde wajyplygy boýunça derejeleşdirmäge, içki we daşky serişdelere baha bermäge ýardam edýär.

Dolandyryş hadysasynyň maksatlary kesgitlemeklige esaslanýan, häzirki zaman menežmentiniň kesgitli tehnologiýalary bardyr. Häzirki zaman menežmentinde maksatlar nusgalar (modeller), soňky netijeler görnüşinde aňladylýar, ideal göz önüne getirmek, netijelere ýetmegi umyt, arzuw etmek hem mümkindir. Dolandyryş ulgamy ýa-da mehanizmi şeýle hem başlangyç ýörelgeleri, usullary we funksiýalary kesgitlemeklige esaslanýar (shema 8).

Halk hojalygynda, şol sanda saglygy goraýyşda, sowetler döwründe dolandyrmakda esasan administratiw-buýruk bermek usuly peýdalanylýardy. Durmuş-psihologiki we ykdysady-matematiki mehanizmleriň bolsa uly ähmiýeti ýokdy. Häzirki döwürde dolandyrmak (menežment) ters gatnaşyklary: ykdysady-matematiki we durmuş-psihologiki usullara uly üns berilmegini talap edýär (surat 26).

Dolandyrylyş obýekti bolup saglygy goraýyş ulgamy durýar. Ulgam – her birisi bitewiligiň unikal häsiýetnamasyna kesgitli bir zat getirýän, özarabaglanyşykly bölekleriň birligidir. Saglygy goraýyş ulgamy aýyk ulgam hasap edilýär, sebäbi ol daşky gurşaw bilen dinamiki özara täsirde bolýar. Saglygy goraýyş sositelchniki ulgam, adamlardan we tehnologiki böleklerden ybarat gurama bolup durýar.

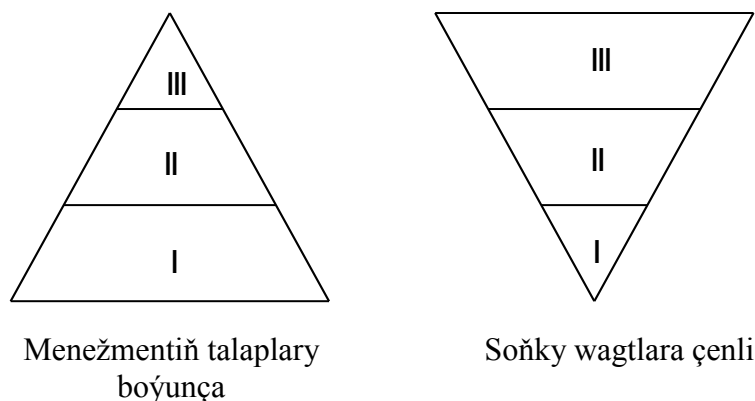
Shema 8. Dolandyrýan tarapyň (subýektiň) dolandyrlyýan tarapa (obýekte) täsir ediş mehanizmi

Saglygy goraýyşy dolandyrmak – bu obýekti çylşyrymly sositelchniki aýyk ulgam bolup duran menejmentdir. Obýektiň aýratynlygy ony dolandyrmagy çylşyrymlaşdyrýar. Saglygy goraýyşy dolandyrmaklygyň esasy aýratynlyklaryna:

- kabul edilmesinden adamlaryň ýaşayşy we saglygy bagly bolup durýan çözgütleriň aýratyn jogapkärliligi;
- kabul edilýän çözgütleriň gelejekdäki ahylaryny önünden aýtmaklygyň kynlygy, kähalatlarda bolsa mümkin bolmazlygy;
- nädogry çözgütleri düzetmekligiň kynlygy we käbir ýagdaýlarda mümkin bolmazlygy.

Saglygy goraýyşy dolandyrmaklyk häzirki döwürde köne ulgamyň yzygiderli özgerdiliýän, bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe çylşyrymlaşýar, sebäbi bu görnüşe geçmeklikde käbir kynçylyklar ýüze çykýar. Bu kynçylyklary çözmek üçin saglygy goraýyş serişdeler zerurdyr. Şunuň bilen baglylykda saglygy goraýyşy dolandyrmakda güýji hem-de serişdeleri iň az harajatly ýol bilen has wajyp, gelejegi bolan meseleleri çözmäge gönükdirmek üçin ykdysady usullar, serişdeleriň, harçlaryň, işiň netijeleriniň ykdysady seljermeleri, çaklamak we çözgütleriň ykdysady netijeliligine baha bermek aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda saglygy goraýyşy dolandyrmakda ykdysady

usullary giňden ornaşdyrmagy, ýurdumyzyň saglygy goraýşyny dünýä ülnülerine laýyk derejede ösdürmegiň esasy wezipeleriniň hatarynda kesgitleýär.

Surat 26. **Dolandyryş usullarynyň mynasybetligi** (I – ykdysady-matematiki; II - durmuş-psihologiki; III – guramaçylyk-buýruk boýunça)

Dolandyrmaklygyň ykdysady usullary – çäkli serişde mümkinçiliklerinde saglygy goraýyş kömeginiň, hyzmatlarynyň hem-de saglygy goraýyş hajatly önümleriň elýeterlilikini we ýokary hilini üpjün etmegiň zerur şertidir. Dolandyrmakda ykdysady usullary peýdalanmagyň wajyp elementi bolup öndürijilikli we ýokary hilli zahmeti maddy taýdan höweslendirmek durýar.

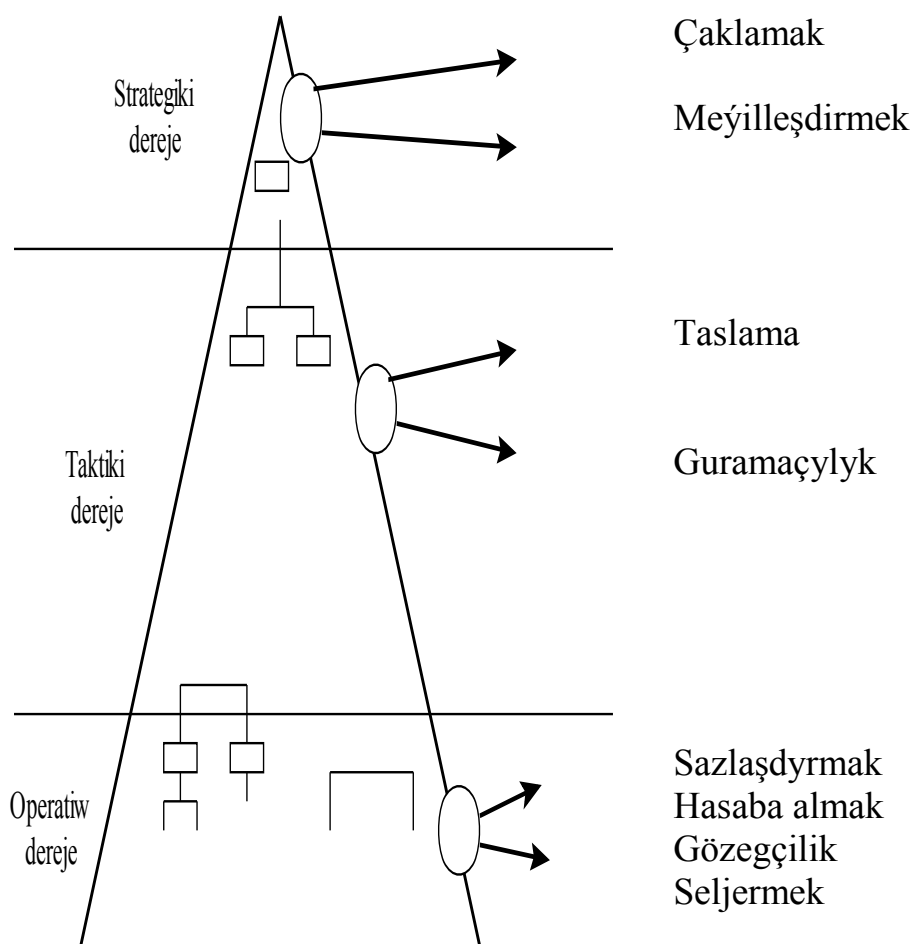
Dolandyryjy hünärmen – menežeriň işiniň esasynda çözgütleri işläp taýýarlamak we kabul etmek, kabul edilen dolandyryş çözgütlerini amala aşyrmak hem-de olaryň netijelerine baha bermek durýar. Bu iş menežer tarapyndan üznüksiz amala aşyrylýar. Saglygy goraýyşyň menežmenti boýunça okuw gollanmalarynyň awtorlarynyň biri bolan A. A. Modestow (1993 ý.), edebiýat maglumatlaryny umumylaşdyryp, dolandyrmaklygyň aşakdaky funksiýalaryny tapawutlandyrýar:

- meýilleşdirmek;
- buýruklary bermek;
- delillendirmek;
- ýolbaşçylyk;
- utgaşdyrmak;
- gözegçilik;
- aragatnaşyk;
- barlamak;
- baha bermek;
- çözgütleri kabul etmek;
- işgärleri saýlap almak;
- wekilçilik etmek we gepleşikleri geçirmek;
- geleşikleri baglaşmak.

Menežment 6 sany esasy çäreler toplumyny öz içine alýar: maksatlary we wezipeleri goýmak; maksatlara ýetmegiň tärlerini kesgitlemek; işgärleri okatmak we taýýarlamak; dolandyryş çözgütlerini amala aşyrmak, olaryň ýerine ýetirilişini barlamak; dolandyryş täsirlerine düzedişleri girizmek.

Dolandymaklygyň esasy funksiýalaryny saglygy goraýyşda dolandymagyň 3 sany derejesi bilen baglanyşdyrýarlar:

1. Strategiki dereje – dolandymaklygyň esasy funksiýalary: çaklamak, meýilleşdirmek.
2. Taktiki dereje – taslama taýýarlamak, guramaçylyk.
3. Operativ dereje – sazlamak, hasaba almak, gözegçilik we seljermek (surat 27).

Surat 27. **Dolandyryş derejeleri**

Dolandymaklygyň görkezilen derejeleriniň islendik derejedäki menežeriň (pudagyň, gullugyň, edaranyň) işinde orny bardyr, şunuň bilen birlikde bu şertleri dolandyrýlýan obýektleriň möçberine baglylykda tapawutlandyrmak mümkindir.

Biziň şertlerimizde bütinlikde saglygy goraýyş dolandymaklygy - dolandymaklygyň strategiki derjesine, welaýat we şäher derjesini - taktiki, saglygy goraýyş edaralaryny, kärhanalaryny we olaryň düzümlük böleklerini, aýratyn hünärmenleri - operativ derejä laýyk gelýär diýip hasaplasa bolar.

Ýokary dereje başgançagyndaky ýolbaşçylar (menežerler) diýlip, bütinlikde gurama üçin ýa-da onuň ähmiýetli bölegi üçin çözümlere jogap berýän ýolbaşçylara

aýdylýar. Menežer däl işgärleriň işlerine ýolbaşçylyk edýänlere pes dereje basgançagynyň ýolbaşçylary (menežerleri) diýilýär (mysal üçin, saglygy goraýyş edaralarynyň bölümleriniň ýa-da otaglarynyň müdirleri).

Häzirki döwür menežmenti üçin jogapkärçiligiň uly böleginiň dolandymaklygyň pes derejesine, esasan hem iş ýerlerine degişlilik häsiýetlidir. Şunuň bilen baglylykda dolandyryş tehnologiýalarynyň esaslaryny bilmeklik diňe bir menežerlere däl, eýsem her bir işgär üçin zerur bolup durýar.

Dolandyryş tehnologiýasy kesgitli bir yzygiderlilikde ýerine ýetirilýän operasiýalar we emeller ulgamydyr. Maksada getirýän hereketleriň yzygiderliliği algoritmi (maksatnama) diýlip atlandyrylýar. Bu yzygiderlilik dolandymaklygyň esasy funksiýalary - meýilleşdirmek, guramaçylyk, ýolbaşçylyk we gözegçilik bilen baglanyşdyrmak mümkindir. Dolandyryş halkasynyň (sikliniň) 3 sany esasy bölegi bar: maglumat üpjünçiligi, dolandyryş çözgüdini işläp taýýarlamak we kabul etmek, dolandyryş çözgüdini amala aşyrmak. Halka yzlaýyn arabaglanyşyk bilen tamamlanýar, onuň netijesinde kabul edilen çözgüdiň amala aşyrylandygy, dolandyrylýan obýektiň täze ýagdaýy barada maglumatlar alynýar, şundan soň ulgamlaryň we ýagdaýyny seljermegi peýdalanmak bilen “täze” obýekti täze ýagdaýda dolandymagyň täze halkasy başlanýar. Dolandymaklygyň manysy öňde duran meseleleri (problemalary) çözmek arkaly maksatlara ýetmekden ybaratdyr. Problemalara maksada ýetmekdäki päsgelçilikler, islenilýän bilen hakykatdakynyň gapma-garşylygy hökmünde seredilýär. Problemalary ýüze çykarmak, derejeleşdirmek, olaryň arasynda ileri tutulýanlaryny tapawutlandyrmak goýulan maksada ýetmek üçin çözülmegi wajyp bolan meseleleri düzmäge, saglygy goraýyşda çäklenen serişdeleri ýerlikli paýlamaga ýardam edýär. Şeýlelikde, dolandyrylýan obýekt bolup saglygy goraýyş ulgamy (ýa-da onuň kiçi ulgamlary, aýratyn gulluklary we edaralary) durýar. Dolandyryş tarap (subýekt) – menežer (otag, bölüm müdiri, direktor, dolandyryş müdirliginiň ýa-da ministrligiň ýolbaşçysy) dolandyryş hadysasynda 4 sany esasy funksiýany ýerine ýetirýär: meýilleşdirmek, guramaçylyk, ýolbaşçylyk, gözegçilik.

Meýilleşdirmek – maglumatlary ýygnamaklygy, saklamaklygy, işläp taýýarlamaklygy, seljermekligi (dolandyryş halkasynyň birinji bölegi), alternatiw çözgütleri işläp düzmekligi, amatly çözgütleri saýlap almaklygy we kabul etmekligi (dolandyryş halkasynyň ikinji bölegi) öz içine alýar. Meýilleşdirmäniň esasy usullaryna: seljeriş, kadalaşdyryjy, býujet, gatnaşyk we deňölçeqli usul, tejribe we modelirleme degişlidir. Meýilleşdirmekde esasy üns ulgamlaryň we ýagdaýly çemeleşmä hem-de ykdysady seljermelere berilýär. Häzirki döwür meýilleşdirmesi maksatnamalaýyn-maksatly diýlip atlandyrylýar, sebabi onuň esasynda maksada gönükdirilen maksatnama, goýulan maksatlara az harajatlarda ýetmegi üpjün edýän esaslandyrylan kesgitli çäreler durýar.

Saglygy goraýyş ulgamyna degişli bolan edaralar meýilleşdirmegiň iki görnüşine gatnaşýarlar: strategiki we gündelik (operatiw).

Strategiki meýilleşdirmek - munuň özi guramaçylykly yzygiderli hadysa bolup, onuň kömegi bilen gurama (edara) özüniň gelejekki işini meýilleşdirýär. Strategiki meýilleşdirmek edaranyň daşky gurşawda bolup geýýän üýtgeşmelere laýyklykda özüni alyp barmagy, şeýle hem edaranyň gündelik we gelejekdäki mümkinçiliklerine

gowy düşünmegi üçin zerurdyr. Ýolbaşçylar bu meseläni ykdysady, jemgyýetçilik we syýasy ugurlary kesgitlemek, şeýle hem edaranyň içki zerurlygyny seljermek we baha bermek ýollary arkaly çözüärler.

Strategiki meýilleşdirmek edaranyň umumy ulgamda tutýan ornuny kesgitlemek hem-de onuň iş ugruny bellemek üçin zerurdyr. Munuň bilen guramanyň ýokary ýolbaşçylary meşgullanýarlar we şeýlelikde olar guramanyň umumy syýasatyny kesgitleýärler. Strategiki meýilleşdirmeklige ilata saglygy goraýyş hyzmatlarynyň agramly bölegini hassahanalarda däl-de, saglyk öýleri şertlerinde amala aşyrmak hakyndaky çözgüt mysal bolup biler.

Operativ meýilleşdirmek, adatça ýolbaşçylygyň orta derejesinde amala aşyrylýar we ol guramanyň gündelik işini ugrukdyrýar. Muňa täze maksatnamalary taýýarlamak we amala aşyrmak, täze hyzmatlary gurnamak degişlidir, başgaça strategiki meýilnamadaky kesgitlenilen syýasaty durmuşa ornaşdyrmakdyr.

Guramaçylyk – bu kabul edilen dolandyryş çözgütlerini amala aşyrmak üçin şertleri döretmek, meýilnamalary we maksatnamalary ýerine ýetirmek, zerur bolan maliýe, maddy-tehniki, maglumat we başga serişdeler bilen üpjün etmekdir.

Ýolbaşçylyk – bu dolandyryş çözgütlerini ýerine ýetirýän işgärlerde bu çözgütleri amala aşyrmak üçin delilleri, ýagny guramanyň maksatlaryny we wezipelerini döretmekdir. Bu tapgyrda guramaçylyk-buýruk beriş usullary (buýruklar, maslahatlar, görkezmeler, çözgütler, sanksiýalar), ykdysady usullar (sylaglamak, ykdysady höweslendirmek), durmuş – psihologiki usullar (sylag ýa-da temmi bermek) ulanylýar.

Gözegçilik – yzlaýyn arbaglanyşygy amala aşyrmaklyga ýardam edýär we dolandyryş halkasyny tamamlýar. Gündelik gözegçilik çözgütlere düzediş girizmäge we olary ýagdaýa görä amala aşyrmaga mümkinçilik berýär.

Meýilleşdirmek we gözegçilik maglumatlar, olary toplamak, saklamak, işläp taýýarlamak, seljermek bilen baglydyr. Bu işleri awtomatizasiýalaşdyrmak maksada laýyk bolýar.

Häzirki döwürde birikdirilen kompýuter ulgamly maglumat merkezleri döredilendir. Saglygy goraýyş ulgamynyň hünärmenleri üçin hususy kompýuterler esasynda awtomatlaşdyrylan iş orunlary (A I O) döredilýär.

Ýolbaşçy dolandyryş çözgütlerini kabul etmeklige we amala aşyrmaga jogapkärçilik çekýär. Awtoritar we demokratiki, hususy öz ýa-da köpçüligiň pikirine esaslanyp ýolbaşçy bolmak mümkindir. Ýolbaşçylygyň soňky görnüşi häzirki döwür üçin mynasyp hasplanýlar.

Dolandyrmakda goýberilýän esasy ýalňyşlyklar maglumatlaryň, dolandyryjylaryň bilimleriniň, tejribeleriniň ýetmezçiligi, şahsy aýratynlyklary bilen baglydyr. Nädogry çözgütleriň uly bölegi (70% golaýy) maglumat üpjünçiligi bilen baglydyr. Maglumatlar dolandyrmakda wajyp serişde hasaplanýlar, bazar ykdysadyýeti şertlerinde bolsa ol gymmatly haryda öwrülýär. Dolandyrmakda maglumatlar ulgamlaryň we ýagdaýy seljermek, dolandyryş çözgütlerini işläp düzmek hem-de kabul etmek, gündelik we gutarnykly gözegçilik we yzlaýyn arbaglanyşyk üçin ulanylýar. Maglumatlara kesgitli talaplar bildirilýär: laýyklyk, takyklyk, öz wagtlylyk, ýeterliklilik, maksadalaýyklyk. Maglumat işlerini awtomatizasiýalaşdyrmaklyk maglumatlar bilen baglanyşykly esaslandyrylmadyk

dolandyryş çözgütleriniň kabul ediliş töwekgelçiligini azaldýar, şeýle hem dolandyryş hadysasyna wagtynda düzedişleri girizmek mümkinçiligini ýokarlandyrýar.

Saglygy goraýyşda bazar gatnaşyklary we marketing

Bazar – bu haryt öwrülişigi hadysasynyň, hyzmatyň (harydyň) pula we puluň yzyna haryda (hyzmata) öwrülmesi bolup geçýän aýratyn ykdysady kategoriýa, alyş-çalyş örüsidir. Başga-da, bazara ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda öndürilýän haryt we hyzmat köpçüliginiň özarabaglanyşykly satyn alynyş-satylyş işleriniň jemi hökmünde seredilýär. Bazary söwda bilen garyşdyrmaly däl. Bazar ykdasydyýetinden ugur alynýan döwürde, saglygy goraýyş meselelerini üstünlikli çözmek üçin saglygy goraýyşda bazar mehanizmlerini, saglygy goraýyşy ykdysadyýetiň beýleki pudaklary bilen bazar gatnaşyklaryny öwrenmek zerurdyr.

Marketing (inlisçe “market” – bazar) - harytlaryň (hyzmatlaryň) öndürijiden harçlaýja (ulanyja) hereketini dolandyryan telekeçilik işidir ýa-da harytlara, hyzmatlara, ideýalara we ş.m. islegleri çaklaýan, giňeldýän we kanagatlandyryan durmuş hadysasydyr.

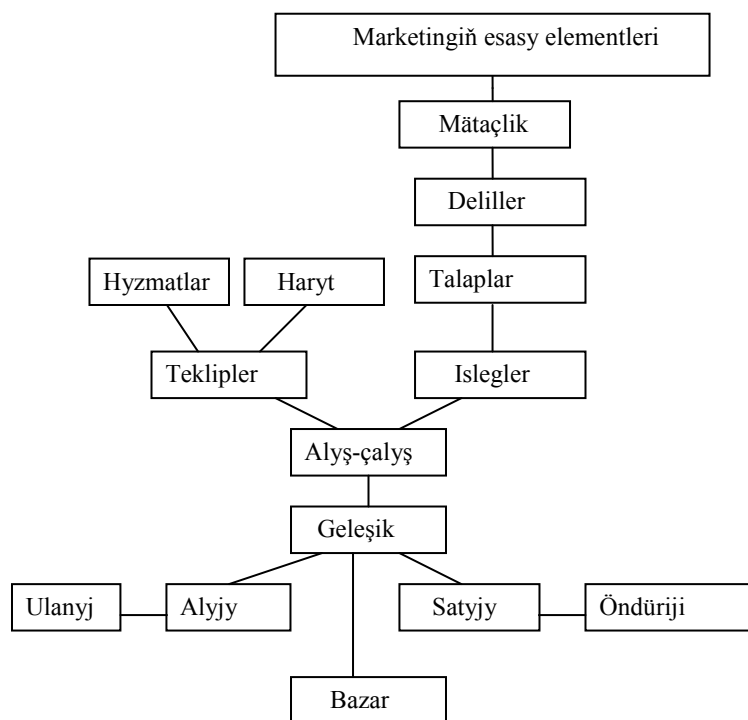
Marketingiň esasy mazmuny – harytlara we hyzmatlara bolan islegi öwrenmek, ýagny ony kanagatlandyrmakdyr. Saglygy goraýyş ulgamynyň harytlaryna we hyzmatlaryna bolan islegi öwrenmeklige, telekeçilik işiniň başlangyç tapgyry hökmünde seredilýär, bazar ykdysadyýetinde bolsa eýeçiligiň dürli görnüşlerindäki saglygy goraýyş edaralary telekeçiler bolup durýarlar.

Marketing diňe bir bazar şertlerini göz önünde tutman, eýsem saglygy goraýyşda islegleriň döremeginde gural bolup durýar, bu bolsa saglygy goraýyşda önän wajypdyr, sebäbi marketingiň mümkinçiliklerini başarjaň peýdalanmak sagdyn durmuş ýörelgelerini kemala getirmeklige, saglygy goramaklyga ýardam berýär. Başga-da, saglygy goraýyşda marketingi ornaşdyrmagyň esasy sebäplerine: ilatyň saglyk ýagdaýynyň üýtgäp durýanlygy; saglygy goraýyş hyzmatlarynyň hiline talaplaryň ýokarlanmagy; saglyk hyzmatlaryny öndürmegiň gymmatlamagy; hususy saglygy goraýyş edaralarynyň ösdürilmegi; täze maliýeleşdiriliş çeşmeleriniň peýda bolmagy; maliýeleşdiriliş usullarynyň üýtgemegi degişlidir.

Lukmançylyk marketingini lukmançylyk kömeginiň (saglygy goraýyş hyzmatlarynyň) bazaryny dolandyryan we amala aşyryan hadysa hökmünde kesgitleýärler. Saglygy goraýyşda marketing (ýa-da saglygy goraýyşy marketingi) – bu has giň düşüňjedir, lukmançylyk marketingi onuň bir bölegidir. Saglygy goraýyş marketingi örüsiine ilatyň saglygyny goramaklyga we berkitmeklige dahyly bolan harytlaryň we hyzmatlaryň, maglumatlaryň, ideýalaryň, wakalaryň, hünärmenleriň, edaralaryň, guramalaryň we ş.m. ähli görnüşleri girýär. Saglygy goraýyş marketingi durmuş marketingine, saglyk bilen baglanyşykly hyzmatlaryň we harytlaryň ähli görnüşleri bolsa - durmuş (jemgyýetçilik) harytlaryna degişlidir.

Häzirki döwür ykdysadyýetinde marketing ylmy barlaglara esaslanýar. Marketing barlaglary geçirilende marketingiň esasy elementleri öwrenilýär we olara: mätäçlik, delil, talap, isleg, haryt, hyzmat, alyş-çalyş, geleşikler (harç edijiniň, satyn alyjynyň, satyjynyň, öndürijiniň), bazar degişlidir (shema 9).

Mätäçlik – adam tarapyndan duýulýan haýsyda bolsa bir zadyň ýetmezçiligidir. Mätäçlikler adam tebigatynyň başlangyç düzünjeleri bolmak bilen biogen, psihogen, durmuş häsiyetli görnüşlere bölünip bilinerler. Adamyň mätäçlikleri köplenç saglyk ýagdaýyny kesgitleýärler. Sagdyn adamyň we näsagyň mätäçlikleri tapawutlanýarlar. Ýokary depgine ýeten mätäçlik, adamyň özüni alyp barşynyň sebäbi bolup durýar.

Shema 9. **Marketingiň esasy elementleri**

Delil – bu durnuklaşan mätäçlik bolup, ol adamy ony kanagatlandyrmagyň ýollaryny we usullaryny gözlemeklige mejbur edýär. Mätäçlikler we deliller talaplary emele getirýär.

Talap – adamyň medeni derejesine we şahsyýetine laýyklykda aýratyn görnüşe eýe bolan mätäçlikdir. Talap - hereketi talap edýän aň ýetirilen mätäçlikdir. Saglyk bilen bagly kesgitli, hususanda keseliň önüni almaklyga, anyklaýyşa, bejerişe we saglygy dikeldişe, sagdyn durmuşa, lukmançylyk hyzmatlaryna hem-de lukmançylyk maglumatlaryna talaplar bardyr. Saglygy goraýyş işgärleriniň kesgitli talaplary olaryň hünär işi bilen baglanyşyklydyr. Saglyk bilen baglanyşykly talaplary kanagatlandyrmak saglygy goraýyş ulgamy tarapyndan amala aşyrylýar. Saglygy goraýyş ulgamynyň öz işlerini ýerine ýetirmegi üçin bar bolan we hakykatdaky talaplary, olary kanagatlandyrmagyň mümkinçiliklerini öwrenmek, saglygy goraýyşda ýerlikli talaplary kemala getirmek we olary kanagatlandyrmak zerurdyr.

Adamlaryň talaplary amaly taýdan çäksizdir we onuň sosial ösüş hadysasy netijesinde ýokarlanma meýli bardyr, talaplary kanagatlandyrmak üçin serişdeler bolsa çäklidir. Bu ykdysadyýetçileriň pikiri boýunça dünýädäki ähli we şol sanda

saglygy goraýyşdaky meseleleriň sebäbi bolup durýar. Adatça, adamlar özleriniň maliýe mümkinçiliklerine laýyklykda ileri tutýan talaplaryny (zerurlyklaryny) kanagatlandyrýarlar. Emma saglygy goramak we berkitmek bilen baglanyşykly talaplary kanagatlandyrmak, diňe bir adamlaryň hususy işi bolman, eýsem saglygy goramakda ähli adamlaryň esasy talaplaryny kanagatlandyrmaga mümkinçilik berýän saglygy goraýyş ulgamlaryny döretmek bilen, jemgyýetiň we döwletiň hem aladasy bolup durýar.

Isleg - bu satyn alyjylyk ukyby bilen berkidilen talapdyr. Ol hususy telekeçilik saglygy goraýyş ulgamy üçin adamyň ýa-da adam toparlarynyň tölemäge ukybyny göz önünde tutýar, saglygy goraýyşyň jemgyýetçilik ulgamlary, döwlet ulgamy we saglyk ätiýaçlandyrmasy üçin bolsa, saglygy goraýyşyň maliýeleşdiriliş çeşmelerinde şöhlelenýän jemgyýetiň satyn almaga ukyplylygydyr.

Haryt (ýa-da hyzmat) - haýsyda bolsa bir talaby kanagatlandyrýan we bazara ünsi çekmek, ulanmak we eýe bolmak maksady bilen hödürlenilýän zatdyr ýa-da işdir. Haýsyda bolsa bir talaby kanagatlandyrmaga ukyply bolan harytlaryň ýa-da hyzmatlaryň jemine haryt görnüşleri (assortimenti) diýilýär.

Saglygy goraýyşda harytlara lukmançylyk hajatly serişdeler (keselleriň önüni almak, anyklamak, bejermek, saglygy dikeltmek üçin zerur bolan lukmançylyk enjamlary, derman we sargy serişdeleri, reaktiwler, hojalyk hajatly zatlar we ş.m.) degişlidir. Olardan başga-da, haryt rolunda lukmançylyk maglumatlary we lukmançylyk hyzmatlary çykyş edýärler (shema 10). Soňkylyk harydyň ýöriteleşen görnüşi bolup durýarlar we hyzmaty özbaşdak gymmatlyk görnüşinde tapawutlandyrmak bilen, adatça haryt we hyzmat barada aýtmak kabul edilendir.

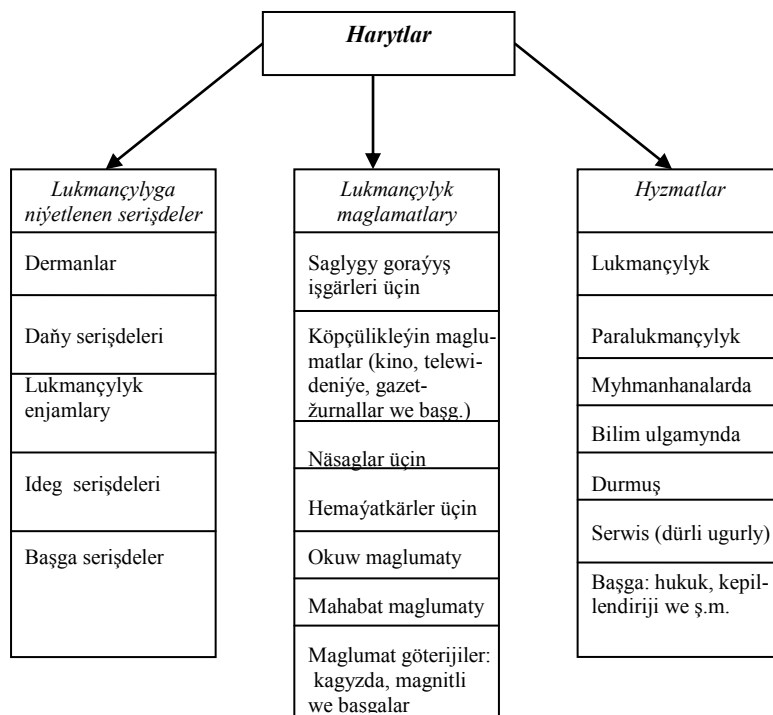
Hyzmat – bu netijesi peýdaly täsirde ýüze çykyp, adamyň haýsy hem bolsa bir talabyny kanagatlandyrýan maksadalaýyk zähmet işidir.

Lukmançylykda esasan saglygy goraýyş hyzmaty hödürlenilýär. Lukmanlar adamlaryň saglygyny goramaga we berkitmäge bolan talaplaryny kanagatlandyrýan saglygy goraýyş hyzmatlaryny edýärler. Şol sebäpli saglygy goraýyş hyzmaty diýleninde raýatlara saglyk kömeginiň islendik görnüşiniň berilmegine (anyklaýyş, bejeriş we başgalar) düşünilýär.

Saglygy goraýyş hyzmatlarynyň ýönekeý, çylşyrymly we toplumlaýyn görnüşleri tapawutlandyrylýar. Funksional maksadyna baglylykda saglyk hyzmaty bejeriş-anyklaýyş, keseliň önüni alyş, saglygy dikeldiş, arassaçylyk-gigiýeniki we başga häsiýetli bolup biler. Ýerine ýetirilýän şertlere we ýerine görä saglyk hyzmatlary öý şertlerindäki, saglyk öýündäki, hassahanadaky we başga şertlerdäki hyzmatlara bölünýärler.

Saglygy goraýyş hyzmatynyň aýratynlyklary:

- syzyp bolmaýar (ony ulanylýança görüp, eşidip, elläp, ysgap bolmaýar);
- çeşmesinden aýryp bolmaýar (ony ýerine ýetirmek öndirijiniň we sarp edijiniň hususy gatnaşmaklaryny talap edýär);

Shema 10. Saglygy goraýyşda harytlaryň we hyzmatlaryň esasy görnüşleri

- saklap bolmaýar (harytdan tapawutlylykda, onuň öndürilýän pursaty bilen ýerleşdirilýän hadysasy gabat gelýär);
- hiliniň durnukly bolman giň gerimlerde üýtgeýjiligi, ýokary derjede şahsylaýynlygy we standart däl lukmançylyk çemeleşmeler netijesinde - kliniki taýdan önünden aýdylýp bilinmezligi. Saglyk hyzmatynyň hili lukmanyň hünär derejesine, bejeriş edarasynyň enjamlaşdyrylyşyna, hyzmatyň ýerine ýetirilýän ýerine we wagtyna, kimiň sarp edýänligine baglydyr;
- saglyk hyzmaty – bu diňe bir öndürijiniň däl, eýsem sarp edijiniň hem önümidir;
- saglyk hyzmatyna elmydama diňe položitel baha bermek mümkin däldir.

Adamzada islenilýän zady almaklygyň 4 sany esasy usuly bellidir: öz-özüňi üpjün etmek, dilegçilik (gedaýçylyk), zorluk bilen almak we alyş-çalyş.

Haçanda adamlar öz isleglerini alyş-çalyşyň kömegi bilen kanagatlandyrsalar marketing herekete girişýär.

Alyş-çalyş – islenilýän haýsyda bolsa bir zady (harydy, hyzmaty), onuň oruna başga bir zady bermek arkaly almakdyr. Alyş-çalyş – bu marketingiň esasy düşüňjesidir we onsuz bazar ýokdur.

Alyş-çalyş mümkinçiligini 5 sany şert döredýär:

- taraplaryň in azyndan iki bolmagy;
- her tarapda beýleki tarapy gyzyklandyrýan zadyň bolmagy;
- her tarapyň aragatnaşygy amala aşyrmaga we harydy (hyzmaty) gerekli ýerine ýetirmäge ukyply bolmagy;
- her bir tarapyň beýleki tarap bilen iş salyşmagyň maksada we islege laýyklygyna ynamynyň bolmagy;

- her bir tarapyň hödürlenýän teklibi kabul etmekde ýa-da kabul etmezlikde erkin bolmagy.

Bu şertler alyş-çalyşyň bolmagy üçin ähli mümkinçilikleri döredýär. Alyş-çalyşyň amala aşyrylmagy onuň şertleri hakynda taraplaryň özara ylalaşygyna baglydyr. Kesgitli şertleri ýerine ýetirmek bilen amala aşyrylýan alyş-çalyş geleşik baglaşmaga mümkinçilik berýär.

Geleşik – bu öndüriji we ulanyjy, satyjy we alyjy hökmünde çykyş edýän, bazar gatnaşygy şahslarynyň arasynda şertnama esasynda gymmatlyklary çalyşmaklykdyr. Geleşik marketing örüsinde esasy ölçeg birligi bolup durýar. Amala aşyrylan geleşikleriň sany we maliýe möçberi boýunça onuň netijeliligine baha berilýär. Geleşikler birnäçe şertleri ýerine ýetirmek bilen amala aşyrylýarlar we olara:

- gymmaty ähmiýetli bolan azyndan 2 sany zadyň (obýektiň) bolmagy;
- alyş-çalyşy amala aşyrmakda şertleriň ylalaşylmagy;
- alyş-çalyşy amala aşyrmagyň wagtynyň ylalaşylmagy;
- alyş-çalyşy amala aşyrmagyň ýeriniň ylalaşylmagy.

Geleşigiň şertleri döwlet tarapyndan goldanylýar we goralýar. Geleşigiň predmeti bolup dürli harytlar we hyzmatlar durýar we täjirçilik we täjirçilik däl geleşikler tapawutlandyrylýar. Täjirçilik geleşikler öwezi dolunýan alyş-çalyşy, harytlary we hyzmatlary satyn almagy-satmagy (maliýe-täjirçilik geleşigi) ýa-da başga bir haryda çalyşmagy (barter geleşigi) göz önünde tutýar. Täjirçilik däl geleşige sowgat bermek ýa-da öwezi dolunmaýan (haýyr-sahawat) kömek degişlidir.

Ýokarda sanalyp geçilen geleşiklerden başga-da, belli bir möhletli (fýuçers), daşary ýurtlar bilen söwda (eksport we import) ýaly geleşikler hem bardyr.

Bazar – merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik esasyda gurulyp bilinýär we oňa amalda bar bolan we potensial bolup biljek satyjylaryň hem-de satyn alyjylaryň jemi hökmünde seredilýär. Öz-özüni üpjün etmäge, onuň üçünji görnüşi hökmünde seredilýär, ýöne ol bazar däldir, sebäbi ol talaplary alyş-çalyş arkaly kanagatlandyrmaga mümkinçilik bermeýär. Merkezleşdirilmedik bazar (täjirsiz bazar) köp sanly öndürijileriň (satyjylyryň) we ulanyjylaryň (alyjylaryň) arasynda harytlary we hyzmatlary alyş-çalyş hökmünde gurulýar. Merkezleşdirilen bazar täjiriň (araçy, diler, ätiýaçlandyryjy) gatnaşmagynda, merkezleşdirilen alyş-çalyş görnüşinde gurulýar. Bazar gymmatlyklary (harydy ýa-da hyzmaty) çalyşmaga mümkinçilik döredýär.

Saglygy goraýyş hyzmatlary örüsinde bazar aýratynlyklary.

1. Saglyk hyzmatlary bazarynda üç topar çykyş edýär: lukmançylyk harytlaryny we hyzmatlaryny öndüriji, satyjy (lukman, saglygy goraýyş edarasy); satyn alyjy (näsağ, iş beriji, döwlet); araçy (brokerçilik we dilerçi kompaniýalar).

Beýleki bazarlardan tapawutlylykda, saglyk hyzmatyny öndüriji we satyjy, adatça, bir tarap bolup çykyş edýär.

2. Başga pudaklar bilen deňeşdirileninde, öndürijide we alyjyda ulanylýan hyzmatyň häsiýetine dahyllylykda maglumat assimetriýasy has ýygý ýüze çykýar.

3. Saglygy goraýyş örüsinde lukmana ýokary derejede (absolýut) ynanylýar.

4. Saglyk hyzmatyny satmaklyk ýeňil, ýöne onuň hili ýokary bolmalydyr.

5. Saglyk hyzmaty ýokary derejede ileri tutulýar.

6. Saglygy goraýyş işgärleriniň zähmeti bilen ahyrky netijeleriň arasynda anyk arabaglanysyk bolmaýar.

7. Saglygy goraýyşda birinji orunda lukmançylyk we durmuş netijeliligi durýar, ykdysady netijeligiň uly ähmiýeti bolsa-da, ol soňky oruna goýulýar.

Saglygy goraýyşda bazar gatnaşyklaryny şowly ornaşdyrmak üçin, bazar mehanizminiň esasy düzüm bölekleri bolan islegi, teklibi we bahany öwrenmek zerurdyr.

Isleg – kesgitli baha boýunça haýsy hem bolsa belli bir wagtda adamlaryň isleýän we alyp biljek saglyk hyzmatlarynyň mukdarydyr. Has gysgaça islegi, tölemäge ukyplylyk bilen berkidilen talap hökmünde kesgitlemek bolar.

Islege täsir edýän faktorlar:

- ilatyň girdejileriniň derejesi (girdejiniň ýokarlandygyça hyzmat üçin ýüz tutma ähtimallygy ýokarlanýar);
- ilatyň düzüminiň üýtgemegi (ilatyň garramagy derman serişdelerine we hyzmatlara bolan isleglerini ýokarlandyrýar);
- saglyk hyzmatlaryna “islegiň tizleşdirilmegi” (kä halatlarda lukmanlar öz maslahatlary, kesel kesgitlemeleri bilen saglyk hyzmatlaryna bolan islegi ýokarlandyrmaga ukyplydyrlar);
- mahabat işleri.

Saglyk hyzmatlaryna isleg şeýle hasaplanylýar:

$$C=N \times P$$

bu ýerde, C – saglyk hyzmatlaryna isleg;

N – näsaglaryň sany;

P – saglyk hyzmatlaryny almak üçin ýüz tutmagyň ortaça koeffisiýenti.

Islegiň häsiýetine baglylykda ilatyň saglyk hyzmatlaryna bolan talaplarynyň üýtgemesini, netijede bolsa girdejiniň köpelmegini ýa-da azalmagyny çaklap bolar.

Teklip – saglygy goraýyş edarasynyň belli wagt aralygynda kesgitli bir baha boýunça amala aşyryp biljek saglyk hyzmatlarynyň mukdarydyr. Saglyk hyzmatlarynyň teklibi diňe bir olaryň bahasyna däl, eýsem käbir başga faktorlara hem baglydyr:

- hyzmatlary ýerine ýetirýän lukmanlaryň sanyna;
- lukmançylyk enjamynyň gymmatyna (lukmançylyk enjamynyň gymmatynyň garaşylýan ýokarlanmasy ahyrky netijede saglyk hyzmatlarynyň teklibini azaldýar);
- has kämil, unikal lukmançylyk enjamlarynyň işe girizilmegine (eger şeýle bolsa, çykdaýjylar azalýar we beýleki deň şertlerde has köp saglyk hyzmatlary ýerine ýetirilýär);
- salgytlara (salgytlaryň ýokarylanmagy teklibi peseldýär).

Baha – saglyk hyzmatynyň durýan gymmatynyň pul görnüşinde aňladylmagydyr. Baha islegiň we teklibiň täsiri netijesinde kemala gelýär. Islegiň bahasy – bu näsaglaryň saglyk hyzmatyny satyn almaga razy bolan iň ýokary bahasydyr. Baha bu çäkden ýokary galyp bilmez, sebäbi näsaglaryň ony satyn almaga mümkinçiligi bolmaýar. Teklibiň bahasy – bu lukmanlaryň öz hyzmatyny satyp biljek

iň pes bahasydyr. Teklibiň bahasy saglyk hyzmatyna harçlanan çykdaýjylary ödemelidir we girdeji getirmelidir, şol sebäpli bazar bahasy teklibiň bahasyndan pes bolup bilmez. Islegiň we teklibiň deňliginde bazarda deňagramly baha berkarar bolýar. Eger-de bahalar ýokary bolsa, onda teklibiň islegden agdyklygy döreýär, satyjylaryň arasyndaky bäsdeşlik güçlenýär, netijede baha peselýär. Baha peseldigiçe isleg artýar, sebäbi adamlar köp hyzmata eýe bolmak isleýärler we tersine, baha ýokarylandygyça isleg peselýär. Eger isleg teklipten ýokary bolsa, onda satyn alyjylaryň bäsdeşligi ýüze çykýar, bu bolsa bahanyň ýokarlanmagyna getirýär.

Islegiň artmagyna bazar mehanizminiň birinji jogaby - bu bahanyň ýokarlanmagydyr we saglyk hyzmatlaryny ýerine ýetirýän saglygy goraýyş edaralarynyň girdejileriniň artmagydyr. Bazaryň ikinji jogaby - telekeçileriň öz pullaryny girdejili işlere goýmaga çalyşmaklarydyr. Bilelikdäki goşmaça islegiň bazar hyzmatlarynyň göwrümini ulaldýanlygy sebäpli, hyzmatlaryň goşmaça sanyny ýerine ýetirmegi başaran öndürijileriň arasyndaky bäsdeşlik ýitileşýär. Şunda kim, tiz we şol bir wagtyň özünde hem öndebaryjy tehnologiýalary özleşdirmegiň kömegi arkaly çykdaýjylaryny we teklipten bahasyny azaltmak bilen saglyk hyzmatlarynyň göwrümini artdyryp bilse, şol hem utuşda bolýar. Bazar islegiň artmagyna başga yzygiderlilikde täsir edip bilmeýär, sebäbi saglyk hyzmatlarynyň goşmaça önümçiligini gurnamak üçin belli bir wagt talap edilýär, önümçiligi şeýle artdyrmagyň maliýe tarapy bolup bolsa, bahanyň ýokarlanmagy netijesinde alynýan goşmaça girdejiler hyzmat edýärler. Şeýlelikde, bazar mehanizmi isleg bilen teklibiň arasyndaky hereketli deňagramlylygy gazanmak ukyby bilen häsiýetlendirilýär. Bazar bu ýagdaýda öz-özünü sazlaşdyrýan ulgam hökmünde hereket edýär.

Bäsdeşlik bazarda hyzmatlara we harytlara bahalary sazlaşdyrýar we olaryň hiliniň ýokarylanmagyna alyp barýar.

Şunda hakyky bäsdeşleri mümkin boldugyça anyk kesgitlemelidir we olaryň artykmaçlyklaryny ýüze çykarmalydyr. Bäsdeşleriň işiniň ähli jähtleri, şol sanda maliýe ýagdaýy, bahalar we saglyk hyzmatlaryna çykdaýjylary, hödürlenýän hyzmatlaryň düzümi barada maglumatlary almak zerurdyr. Saglygy goraýyş edarasynyň ýolbaşçylaryna özleriniň hödürleýän saglyk hyzmatlarynyň we bäsdeşleriniň hyzmatlarynyň bahalarynyň we çykdaýjylarynyň mynasybetligini bilmek, bäsdeşleriniň mahabat babatynda aýratyn strategiýasynyň barlygyny, onuň nämeden ybaratdygyny, edara elmydama ýüz tutýan näsaglar üçin nähili ýeňillikleriň hödürlenilýänligini anyklamak hökmandyr. Bularyň hemmesi şowly öňe gitmek üçin, öz güýçli we gowşak taraplaryň nämeden ybaratdygyna düşünmäge mümkinçilik berýär.

Mahabat – hyzmatdan peýdalanýanlaryň hatarynyň giňelmegine, saglyk hyzmatlarynyň satylyşyny artdyrmaga, saglygy goraýyş edaralarynyň we hususy amal bilen meşgullanýan lukmanlaryň girdejisiniň artmagyna ýardam edýär.

Saglygy goraýyşda marketingiň görnüşleri. Saglygy goraýyşda marketingiň esasy görnüşleri bolup saglyk hyzmatlarynyň, guramalaryň, aýratyn şahslaryň, ýerleriň, ideýalaryň marketingi durýar.

Saglyk hyzmatlarynyň marketingi munuň özi müşderileriň aýratyn talaplatyny ýüze çykarmakdan ugur alynyp, hyzmatlary işläp düzmek, öňe süýşürmek we ýerleşdirmek hadysasydyr.

Guramalaryň marketingi – bu ilatyň belli bir saglygy goraýyş edarasyna bolan garaýşyny döretmek, goldamak ýa-da üýtgetmek maksady bilen alnyp barylýan işdir. Munuň üçin işiň gowy hem-de ýaramaz taraplaryny anyklamak maksady bilen öz işiňe özüň, şeýle hem ilatyň gözi bilen baha bermegi geçirmelidir.

Hakykatdaky mümkinçilikleri hasaba almak bilen guramanyň işiniň islenilýän keşbini kesgitlemek indiki tapgyr bolup durýar .

Soňky tapgyrda öňde goýulan wezipelere laýyklykda guramanyň marketing meýilnamasy işlenilip düzülýär we onuň ýerine ýetirilmegine girişilýär.

Aýry şahslaryň marketingi – belli bir şahslara dahylly pikirleri döretmäge, goldamaga ýa-da üýtgetmäge ugrukdyrylan işdir. Bu saglygy goraýyşda zähmet çekýän öňdebaryjy, görnükli hünärmenleriň ilat arasynda meşhurlygyny artdyrmakdyr.

Ýerleriň marketingi – bu saglygy goraýyş edarasynyň ýerleşýän kesgitli bir ýerine ilatyň garaýyşlaryny döretmek, goldamak ýa-da üýtgetmek maksady bilen alnyp barylýan işdir. Rekreasıya we bejeriş ýerleriniň marketingi, dynç we bejergi tapgyryny almak isleýän adamlary ýurduň kesgitli bir klimat-geografiki zolaklaryndaky, şäherlerindäki we sebitlerindäki şypahana hem-de bejeriş edaralaryna çekmek maksady bilen geçirilýär.

Ideýalaryň marketingi – bu saglygy goraýyşyň jemgyýetçilik häsiýetli ideýalaryny işläp düzmek we durmuşa geçirmek, sagdyn durmuş ýörelgelerini wagyz-nesihat etmek, neşekeşlige, arakhorlyga, çilimkeşlige garşy çäreler toplumyny, maşgalany meýilleşdirmek we başgalar boýunça ýaýbaňlandyrylýan işlerdir.

Saglygy goraýyşda marketingiň dolandyrylyşy. Marketingi dolandyrmak – bu saglygy goraýş edarasynyň bazar hereketlerini netijeli amala aşyrmaga we işiň kadaly girdejililiginde we düşewüntililiginde saglyk hyzmatlaryny peýdalanyjylarda durnukly we hemmetaraplaýyn üstünlige eýe bolmak maksadyna ýetmäge gönükdirilen, strategiki hem-de taktiki häsiýetli çäreler toplumydyr.

Marketingi dolandyrmak hadysasy dört sany esasy tapgyrdan durýar:

1. Bazar mümkinçilikleriniň (marketing gurşawynyň) seljermesi;
2. Maksatlaýyn bazarlaryň saýlanylyp alynmagy (bazar segmentleşdirilişi);
3. Marketing toplumyny işläp düzmek;
4. Marketing çärelerini amala ornaşdyrmak.

Bazar mümkinçiliklerini seljermek. Bazar mümkinçilikleriniň seljermesini geçirmek - saglygy goraýyş edarasynyň ýerleşýän gurşawynyň aýratynlyklaryny doly öwrenmek we oňa baha bermekdir. Marketing gurşawy makrogurşawdan we mikrogurşawdan ybaratdyr.

Marketing makrogurşawy – etrabyň, şäheriň, welaýatyň, ýurduň çäginde hereket edýän subýektleriň jemidir. Marketing mikrogurşawy – saglygy goraýyş edarasynyň çäginde hereket edýän subýektleriň jemidir.

Marketing mikrogurşawynyň seljermesi, saglygy goraýyş edarasynyň gös-göni iş salyşýan goýujylarynyň, bäsdeşleriniň, saglyk hyzmatyny sarp edijileriň doly öwrenilmegini göz önünde tutýar.

Goýujylar – bular saglygy goraýyş edarasynyň işini maddy we maliýe serişdeleri (meselem, “Türkmenfarmasiýa”, “Lukmançylyk enjamlary”, hususy dermanhanalar

we lukmançylyk enjamlaryny satýan firmalar we başg.) bilen üpjün edýän kesgitli guramalar ýa-da jismi şahslardyr. Saglygy goraýyş edarasynyň özi hem saglyk hyzmatlaryny goýujy bolup durýar. Şol sebäpli saglygy goraýyş edarasynyň hakykatda edip biljek saglyk hyzmatlarynyň göwrümini kesgitlemek wajypdyr. Sejlermäni hyzmatlaryň haýsy hem bolsa bir görnüşi ýa-da olaryň topary boýunça geçirmeklik maksadalaýyk bolýar. Ilki bilen islege işjeň täsir edip biljek faktorlary anyklamalydyr we kimiň hyzmatlara mätäçligi, olarda islegiň nähilidigi, esasan hem ilatyň tölemäge ukyby baradaky maglumatlary almak gerekdir. Bazaryň öwrenilmegi pasyllaýyn faktory ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Dürli faktorlaryň seljerilmesinden ugur alyp, saglygy goraýyş edarasynyň saglyk hyzmatlary bazaryndaky eýeleýän ornuny kesgitlep bolýar.

Bäsdeşler – saglyk hyzmatlaryny öndürýän başga saglygy goraýyş edaralarydyr. Bäsdeşleriň öwrenilmegi, olaryň güýçli we gowşak taraplarynyň tapawutlandyrylmagy saglyk hyzmatlary bazarynda kesgitli bir paýy eýelemek üçin örän wajypdyr. Öz hyzmatlaryňy bäsdeşleriň hyzmatlary bilen deňeşdirip bäsdeşlik artykmaçlyklaryňy, bazardaky eýeleýän ornuňy anyklamak mümkindir. Mümkinçiligine görä, bäsdeşleri öz işiňi öwrenmekde peýdalanýan ölçegleriň boýunça öwrenilmelidir.

Bäsdeşleriň güýçli we gowşak taraplary hakyndaky maglumatlara eýe bolup, birinjiden, bäsdeşleriň tapawutly aýratynlyklaryny kesgitlemek, ikinjiden, öz hususy bäsdeş artykmaçlyklaryňy esaslandyrmak gerekdir. Bäsdeşleriň artykmaçlyklary – bu saglygy goraýyş edarasyny başgalardan tapawutlandyryýan, onuň özboluşly aýratynlygydyr. Hususan hem şolar, birmeňzeş saglygy goraýyş hyzmatlaryny amala aşyryýan saglygy goraýyş edaralarynyň arasynda, ortadan ýokary düşewünt almaga ýardam edýärler. Bäsdeşlik artykmaçlyklaryny kesgitlemek bilen hyzmatlardan peýdalanýanlardan, olaryň talaplaryndan ugur almaklyk wajypdyr we bu artykmaçlyklaryň olar tarapyndan hut şeýle kabul edilýändigine ynamly bolmalydyr. Esasy talap – tapawut hakyky, täsirli, ähmiýetli bolmalydyr.

Bäsdeşler hakynda maglumat

Bäsdeşiň edarasynyň ady	Hyzmatlaryň görnüşleri	Işleýänleriň sany	Saglyk hyzmatlarynyň bahasy	Mahabat ýaýratmagyň görnüşleri
1	2	3	4	5

Bäsdeşlik artykmaçlyklary hatarynda şu aşakdakylary: saglygy goraýyş edarasynyň ýokary abraýyny; ýerine ýetirilýän saglyk hyzmatlarynyň ýokary hilliligini; hyzmatlardan peýdalanýanlara, olaryň talaplaryna we isleg-arzuwlaryna gönükdirilmegini; ýeterlikli maddy binýadynyň bolmagyny (işgärler, enjamlar, durnukly maliýe üpjünçiligi) tapawutlandyrmak bolar.

Bäsdeşlik artykmaçlyklaryna saglygy goraýyş edarasynyň hyzmatlar bazarynda özüni alyp baryş strategiýasynyň esasy hökmünde seretmek bolar. Şeýle strategiýanyň görnüşlerine: önümiň özüne düşýän gymmatynyň pes bolmagynyň

strategiýasyny; hyzmatlaryň tapawutlanyş strategiýasyny; täzelikçilik strategiýasyny degişli etmek bolar.

Marketing barlagynyň çäklerinde edaranyň ýolbaşçysy amala aşyrylýan hyzmatlaryň haýsysyna has ýokary islegiň boljakdygyny, hyzmat üçin ýüz tutýanlaryň sosial, ýaş, hünär düzümini, olaryň hödürlenilýän hyzmatlaryň bahasyna garaýyşlaryny kesgitlemelidir. Şunuň ýaly seljermäniň maksady, amala aşyrylmaly saglyk hyzmatlarynyň möçberi hakyndaky kesgitli çözgüdi kabul etmek üçin maglumatlary almakdan ybaratdyr. Şu ýerde jogap berilmeli esasy sorag – näsaglaryň näme üçin şu hyzmatlary almaga meýil edýänligidir. Hyzmatdan peýdalanýanlaryň özlerini alyp baryşlaryny seljermek bilen diňe bir olaryň endiklerini, göwün-isleglerini öwrenmek däl, eýsem olaryň özlerini şunuň ýaly alyp barmaklarynyň sebäplerini hem anyklamak bolýar. Munuň özi bolsa ilatyň kesgitli toparlarynyň ýakyn gelejekde özlerini alyp baryşlarynyň aýratynlyklaryny çaklamaklygy ýeňilleşdirýär.

Seljermeler geçirilende saglygy goraýyş edarasyna hyzmatlardan peýdalanýanlaryň şol ýa-da başga saglyk hyzmatlaryna dahylly garaýyşlaryny hasaba almaga mümkinçilik berýän ýörite test ulgamlary, anketalar, soragnamalar ýaly mälum bolan usullar ulanylýar. Hyzmatlardan peýdalanýanlary (näsaglary) dürli alamatlar (girdejiniň ululygy, bilim derejesi, endikleri we başg.) boýunça toparlamak bilen, alyjylyk meýli ulgamynda bolup geçýän üýtgeşmelere baha bermekligiň käbir usullary bardyr. Hususan hem şunuň ýaly göni baglanyşyk, näsaglaryň görýän anyk kemçiliklerini tapmaga kömek edýär. Mysal üçin, saglyk hyzmatlary üçin şol ýa-da başga saglygy goraýyş edarasyna ýüz tutmakda bütinleý garaşylmaýan ýagdaýy, ýagny näsaglaryň 10%-niň birinji ýerde saglygy goraýyş edarasynyň içki bezegini, 15%-niň bolsa salygy goraýyş işgärleriniň mylakatlylygyny we ünsililigini goýýanlygyny ýüze çykarmak mümkindir.

Alynýan maglumatlar saglygy goraýyş edarasynyň ýolbaşçysyna amala aşyrylýan saglyk hyzmatlarynyň göwrümini ardyrmaga we netijede bolsa girdejiniň artmagyna ýardam edýär.

Maksatly bazarlary saýlap almak (segmentleşdirme). Saglyk hyzmatlary bazarynyň nämeden ybaratdygy kesgitlenilenden soň, bazary segmentlere bölmelidir, ýagny bazara näsag toparlaryna, saglyk hyzmatlaryna, bar bolan saglygy goraýyş edaralaryna baglylykda seretmelidir. Bazar segmenti her dürli kesgitlenilip biliner. Manysy boýunça ol, umumy alamatlara eýe bolan saglyk hyzmatlary bazarynyň aýratyn görnüşde tapawutlandyrylýan bölegi, haýsy hem bolsa bir näsaglar, saglyk hyzmatlary ýa-da saglygy goraýyş edaralar toparydyr.

Segmentleşdirmegiň esasynda aşakdaky ölçegler durýarlar:

1. Segmentiň mukdar ölçegleri: amala aşyrylyp bilinjek saglyk hyzmatlarynyň göwrümi ; garaşylýan näsaglaryň sany; olaryň ýaşaýan meýdan çäkleri we başg.;

2. Saglygy goraýyş edaralary üçin segmentiň elýeterliligi, ýagny saglyk hyzmatlaryny ýerleşdirmek üçin akabalary almak mümkinçiliginiň bolmagy;

3. Segmentiň ähmiýetliligi – bu näsaglaryň ol ýa-da beýleki toparlaryna nähili derejede hakykatdan hem bazar segmenti hökmünde seredip boljakdygyny, onuň esasy kesgitleýji alamatlar boýunça durnuklylygyny kesgitlemekdir;

4. Düşewüntlilik – bu ölçeg saglygy goraýyş edarasý üçin bazaryň bölünip alynan segmentinde işlemekligiň peýdalylygyny kesgitleýär;

5. Segmentiň esasy bäsdeşleriň bazary bilen utgaşyklylygy. Bu ölçeg, esasy bäsdeşleriň öz saýlap alan bazar segmentleriniň haýryndan geçmage nä derejede taýynlygy, öndürilýän hyzmatlaryň olaryň gyzyklanmalaryna nähili täsir etjekdigi hakyndaky soraga jogap bermäge ýardam edýär;

6. Saglyk hyzmatlary bazarynyň saýlanylyp alnan segmentiniň bäsdeşlerden goraglylygy. Bu ölçege laýyklykda kimiň hakyky bäsdeş bolup biljekligi, onuň güýçli we gowşak taraplary, saglygy goraýyş edarasynyň bäsdeşlikli göreşde artykmaç taraplarynyň barlygy we olaryň nähilidigi kesgitlenilýär.

Diňe şu soraglara doly jogaplar alnandan soň, segmentiň saglygy goraýyş edarasyna laýyklygy ýa-da dälligi, amala aşyrylýan hyzmatlara sarp edijileriň islegleriniň öwrenilmegini dowam etmek, maglumatlary ýygnamak we goşmaça serişdeleri goýmak hakyndaky çözgüde gelmek bolar.

Näsag toparlary boýunça bazary segmentirmek.

1. Geografiki segmentirleme - bazary dürli geografiki: ýurt, welaýatlar, şäherler, şäher içi etraplar boýunça birliklere bölmegi göz önünde tutýar. Geografiki alamatlara: etrabyň ululygy, ilatyň ýerleşiş dykzylygy, ilatyň sany, saglygy goraýyş edarasynyň şäher merkezinden uzaklygy, saglygy goraýyş edarasynyň ýerleşýän etrabyň transport tory degişlidir.

2. Demografiki segmentirleme şu sebäplere görä gyzyklydyr: 1) demografiki alamatlara mukdar taýdan baha bermek ýeňildir; 2) saglyk hyzmatlaryna talaplar köplenç demografiki alamatlar bilen düşündirilýär.

3. Psihografiki segmentirleme. Bu segmentirlemäniň has aýdyň usulydyr. Durmuş ýoly we stili, şahsyň kysymy we näsaglaryň gyzyklanmalary ýaly alamatlar hödürleňilýän saglyk hyzmatlaryna mümkin bolan jogaby adatdan daşary anyk häsiýetlendirýärler. Psihografiki segmentirlemegiň aşakdaky görnüşleri peýdalanylýar: bazarda özüni alyp baryşy boýunça; mätäçlik derejesi boýunça; duýujylyk derejesi boýunça; ýygyn ediş derejesi boýunça.

Marketing toplumyny işläp düzmek. Bazar seljermesinden we segmentirlenmesinden soň şu elementlerden durýan marketing toplumu işlenilip düzülýär: 1) harydyň ýa-da hyzmatyň işlenilip taýýarlanylmagy we kämilleşdirilmegi; bahany kesgitlemek; ýaýratmagyň usullaryny saýlap almak; bazara tarap hereketiň ulgamyny işläp düzmek; saglyk hyzmatyny mahabatlandyrmak. Saglyk hyzmatlaryny işläp taýýarlamaklyk, näsaglar üçin has tapawutly we zerur bolup durýan saglyk hyzmatlarynyň häsiýetiniň hem-de hiliniň seljermesine esaslanýar, bu seljirme täze saglyk hyzmaty hödürleňilende aýratyn hem wajypdyr. Onuň esasy maksady: 1) hödürleňilýän hyzmatyň näsaglaryň haýsy toparlary üçin niýetlenilýänligini; 2) saglygy goraýyş edarasynyň hödürleýän hyzmatynyň haýsy esasy häsiýetleriniň ilaty özüne çekmekde we netijede edaranyň bäsdeşlik ukybyny ýokarylandyrmakda aýgtyly ähmiýetiniň bardygyny kesgitlemekden ybaratdyr.

Täze hyzmat işlenilip taýýarlanylanda ýa-da könesi kämilleşdirilende saglyk hyzmatynyň uzak wagtylylygy, ygtybarlylygy, howpsuzlygy, elýeterliligi we ony almagyň tizligi ýaly onuň funksional häsiýetnamalaryndan ugur almalydyr.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde baha üç sany esasy işi ýerine ýetirýär: 1) ol saglyk hyzmatlaryny satyn alyjylaryň we satyjylaryň hereketini ugrukyrýan maglumaty berýär; 2) önümçiligiň has tygşytly usulyny we islegiň ýerlikli bolmagyny höweslendirýär; 3) bahanyň kömegi bilen bazar ykdysadyýetinde esasy bolup durýan – oňa gatnaşyjylaryň arasyndaky girdejileriň paýlanyşy bolup geçýär. Baha syýasaty işewürlük strategiýasynyň binýady bolup durýar.

Saglyk hyzmatlarynyň ýaýradylş ulgamy – bu olaryň öndürijilerden ulanyjylara düşmegini üpjün edýän işdir. Ýaýradylş strategiýasy araçylar halkasyny saýlap almagy, olaryň arasynda işleri bölüşdirmegi özünde jemleýär.

Saglyk hyzmatlaryny herekete getirmek ulgamy – bu islegleri kemala getirmekligi we hyzmatlary ýerleşdirmekligi höweslendirmäge gönükdirilen çäreler toplumydyr. Bu işiň netijeliligine baha bermek, saglyk hyzmatlaryndan peýdalanýanlaryň sanyny artdyrmagyň täze usullaryny kesgitlemek üçin, geçirilýän çäreler toplumyny anyk we düşnükli aňlatmalydyr hem-de olaryň seljermesini geçirmelidir. Munuň üçin ilkinji nobatda şu aşakdaky soraglara jogaplary almaklyk zerurdyr: saglygy goraýyş edarasynyň hyzmatlarynyň näçe wagtdan bäri peýdalanýlýanlygy; saglygy goraýyş hyzmatlary üçin hususan şu edara ýüz tutmaga näsaglary ynandyrmak boýunça nähili güýçleriň sarp edilýänligi; edaranyň çäginde şeýle häsiýetli işleriň geçirilişiniň yzygiderliligi; edaranyň giň meşhurlygyny gazanmak üçin nähili işleriň geçirilýänligi; hyzmatlaryň ilatyň haýsy böleklerine niýetlenenligi; olar hakynda näsagyň nähili bilenligi.

Hyzmatlary öňe sürmek dürli görnüşlerdäki mahabaty, jemgyýetçilik pikirlerini kemala getirmek boýunça çäreleri, höweslendiriji çäreleri öz içine alýar.

Islegi kemala getirmekde we hyzmatlary ýerleşdirmegi höweslendirmekde wajyp mesele – bu lukmanyň we bütinlikde saglygy goraýyş edarasynyň polojitel keşbini döretmekdir. Mahabat adamlarda saglyk bilen baglanyşykly mesele ýüze çykan pursaty hususan siziň saglygy goraýyş edaraňyz we onuň hyzmatlary hakynda pikir eder ýaly bolmalydyr. Islegi kemala getirmek: mümkin bolan hyzmaty peýdalanyja ony gyzyklandyryýan ähli hyzmatlar barada habar bermekden; oňa şu hyzmat bilen kanagatlandyrylýan talaplaryň wajyplygyny mälim etmekden; hödürilenilýän hyzmatlaryň ýerine ýetirilişiniň hilini kepillendirýän subutnamalary getirmekden; mümkin bolan peýdalanyjy tarapyndan ynamsyzlyk päsgelçiligini maksimal peseltmekden ybaratdyr.

Marketing barlaglaryny amala ornaşdyrmak. Amerikanyň lukmançylyk bileleşigi saglygy goraýyş örüsiňe degişlilikde marketingi saglyk hyzmatlarynyň öndürilişini meýilleşdiriş, ykdysady esaslandyryş we dolandyryş, kesel bejeriş-öňüni alyş babatynda baha syýasaty, hyzmatlaryň ulanyjylara tarap hereketini üpjün ediş, şeýle hem olaryň ýerleşdirilişini dolandyryş toplumlaýyn hadysasy görnüşinde kesgitleýär.

Saglygy goraýyş guramalarynyň we edaralarynyň ýolbaşçylary marketingiň kömegi bilen näsaglaryň haýsy saglygy goraýyş hyzmatlaryny we näme sebäpli hut şeýle hyzmatlary almak isleýändigleri, olaryň näçe töläp biljekdikleri, ýurduň haýsy meýdan çäginde şeýle hyzmatlara islegiň has ýokarydygy we ahyrda bäsdeşleriň nähili görnüşde amala aşyrylýan hyzmatlaryň has ýokary möçberini gazanmaga ýetýändigleri hakyndaky zerur bolan maglumatlara eýe bolup bilerler.

Girdeji derejeleriniň, olaryň dürli sosial we hünär toparlary boýunça paýlanyşynyň, hödürlenilýän saglyk hyzmatlaryna şol ýa-da başga meýdan çägendäki ilatyň tölemäge ukyply islegleriniň marketing barlaglarynyň amaly ähmiýetleri bardyr. Şunda, esasynda ilatyň dürli sosial toparlarynyň saglyk hyzmatlaryny almak mümkinçiliklerini kesgitleýän saglyk hyzmatlarynyň baha derejelerini hasaba almak zerurdyr. Netijede her bir saglygy goraýyş edarasy marketing maksatnamasyny we strategiýasyny işläp taýýarlamagyň esasynda durýan maglumatçylyk binýadyny döredip biler.

Türkmenistanda saglygy goraýyşy ösdürmekde halkara hyzmatdaşlyk

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistan-sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda “...saglygy goraýyşy, bilimi we ylmy diňe ýurduň içerki tagallalary bilen häzirki zaman derejesinde çözmek mümkin däldir diýip hasap edýäris. Bu ugurlaryň tebigatynyň özi diňe bir milli häsiýetli bolmak bilen çäklenmän, eýsem, has köp derejede milli çäklerden çykýandyr. Şonuň üçin biziň saglygy goramak hem-de bilimi ösdürmek syýasatymyzyň möhüm bölegi dünýäniň esasy ylmy, bejeriş we bilim merkezleri bilen halkara hyzmatdaşlygy ýola goýmakdan ybaratdyr” diýip belleýär.

Şunuň bilen baglylykda XXI asyrdaky Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanda saglygy goraýyş ulgamyny has-da kämilleşdirmekde halkara guramalary, ilkinji nobatda BSGG-sy, dünýäniň lukmançylyk taýdan ösen döwletleri we hünärmenleri bilen özara hyzmatdaşlygy ýola goýmak esasy wezipeleriň biridir.

Birleşen Milletler Guramasy (BMG) her bir döwletde adamlaryň ýaşayşynyň hilini kesgitlemek boýunça barlaglary geçirmekde, esasan 3 sany görkezijiden ugur alýar: adam ömrüniň ortaça dowamlylygy, ilatyň bilim derejesi, ýurtda jan başyna düşýän milli girdeji. Bu görkezijileriň ýurdumyzyň garaşsyzlyk ýyllarynda ýokarlanýanlygy guwandyrýjy hakykatdyr.

2008-nji ýylyň Aprel aýynyň 7-ne Bütindünýä saglygy goraýyş guramasyna (BSGG) 60 ýyl doldy. BSGG-sy öz ösüş taryhynda bahasyna ýetip bolmajak sepgitlere yetdi we gymmatly tejribeleri gazandy. Olaryň arasynda iň möhümi - dünýäniň halklarynyň güýçlerini bir ýere jemläp, agzybirlik bilen keselleriň garşysyna göreşip bilmeklikdir. Keseller üçin hiç hili döwlet araçägi ýokdur.

Saglygy goraýyş babatda döwletleriň özara hyzmatdaşlygynyň ilkinji taryhy tejribesi Türkiýäniň ozalky Konstantinopol, häzirki Stambul şäherinde 1839-njy ýylda esaslandyrylýar. Bu ýerde “Saglygy goraýyşyň Konstantinopol Ýokary Geňeşi” döredilip, onuň düzümine deňizýaka döwletleriň (Türkiýäniň, Rossiýanyň, Beýik Britaniýanyň, Gresiýanyň, Germaniýanyň, Fransiýanyň we başg.) wekilleri girýär. Bu Geňeşiň esasy wezipelerine Türk deňiz portlaryndaky daşary ýurt gämilerine arassaçylyk-karantin çärelerini geçirmek, epidemiki keselleriň, esasan hem mergi we gyrgyn keselleriniň hasaba alnan halatlary barada maglumatlary birek-birek bilen alyşmak degişli bolup durýar.

1830-njy ýylda Ýewropada mergi keselinden münlerçe adam ýogalýar, şol sebäpli 1851-nji ýylda halkara sanitar maslahatyny taýýarlamak maksady bilen Parižde birinji “Halkara Sanitar Konferensiýasy” geçirilýär. 1892-nji ýylda mergi

keseli barada “Halkara sanitar konwensiýasy” we ondan 5 ýyl geçenden soň gyrgyn keseliniň önüni almak barada başga konwensiýa kabul edilýär. 1902-nji ýylda Waşingtonda “Halkara sanitar býurosy”, 1907-nji ýylda Parižde “jemgyýetçilik gigiýenasynyň halkara býurosy” döredilýär.

1919-njy ýylda Milletler Ligasy döredilip, ol beýleki wezipeler bilen bir hatarda keselleriň önüni almak we olaryň garşysyna halkara derejesinde göreşmek borçlaryny hem ýerine ýetirýär. Ženewada Milletler Ligasynyň Saglygy goraýyş guramasy döredilýär.

1945-nji ýylda Hytaý we Braziliýa saglygy goraýyşyň täze we özbaşdak guramasynyň döredilmegini teklipl edýärler. 1946-njy ýylda saglygy goraýyşyň Bütindünýä guramasynyň Düzgünnamasy 61 döwlet tarapyndan makullanylýar.

BSGG-nyň Düzgünnamasy 1948-nji ýylyň 7-nji aprelinde 29 döwletiň ratifisirläp BMG-nyň Baş sekretaryna gowşuran günü güýje girýär. Şol gün hem BSGG-nyň döredilen günü hasaplanylýp, Bütindünýä saglyk günü diýlip yglan edilýär. Döredilen gününden bäri saglygy goraýyş boýunça dünýäde önbaşçy bolmak bilen, BSGG-sy hiç haçan döwletüsti gurama bolmaga dalaş etmedi we dalaş hem etmeýär. BSGG-sy öz işlerini her döwletiň milli, syýasy we beýleki özboluşlyklaryny nazarda tutup hem-de ol döwletleriň bähbidine eýerip alyp barýar.

BSGG-nyň önünde durýan esasy maksady – “ähli halklar tarapyndan saglygyň mümkin bolan ýokary derejesine ýetilmegidir”.

BSGG-nyň işi 3 sany esasy guramalar tarapyndan alnyp barylýar :

1. Saglygy goraýyşyň Bütindünýä Assambleýasy (her döwletden 3-e çenli agza girýär, ýygnaýy ýylda 1 gezek geçirilýär);
2. BSGG-nyň Ýerine ýetiriji Komiteti (30 sany agzasy bolup, olar 3 ýyl möhlet bilen saýlanylýarlar; her ýylda 3/1 çalşylýar we ýylda 2 gezek ýygnaýy geçirilýär);
3. BSGG-nyň Sekretariýaty (administratiw we tehniki işgärlerden ybarat bolup oňa Baş Sekretar ýolbaşçylyk edýär, her 5 ýyldan Baş Sekretaryň saýlawy geçirilýär).

BSGG-nyň esasy neşirlerine “BSGG-nyň býulleteni”, “BSGG-nyň hronikasy”, “Dünýäniň saglygy”, “Dünýä saglyk maglumatlarynyň her ýyllygy” degişlidir.

Häzirki wagtda BSGG-nyň düzümine 191 döwlet agza bolup girýär. Onuň işi 6 sany sebit boýunça bölünendir. Türkmenistan BSGG-nyň Ýewropa sebiti boýunça agzasydyr. Bu sebit boýunça jemi 51 döwlet agza bolup, 879 mln-dan gowrak ilat ýaşaýar.

BSGG-nyň özara hyzmatdaşlyk edýän beýleki halkara guramalary BMG Çagalar gaznasy (UNICEF), Bilim, ylym we medeniýet boýunça halkara guramasy (UNESCO), Ilat gaznasy (UNFPA), Ösüş maksatnamasy (UNDP), Zähmetiň halkara guramasy (ILO), Azyk we oba hojalyk boýunça halkara guramasy (FAO), Atom energiýasy boýunça halkara guramasy (MAGATE), Gyzyllaç we Gyzyly Ýarymaý jemgyýetleriniň Ligasy we başgalardyr.

Bu halkara guramasynyň ýerine ýetirýän esasy wezipelerine:

- saglygy goraýyş babatda halkara işlerine ýolbaşçylyk etmek we olary utgaşdyrmak;
- saglygy goraýyş gulluklaryny berkitmekde döwletlere ýardam bermek;

- epidemi, endemiki we beýleki kesellere garşy göreşmek boýunça işleri kämilleşdirmek;
- eneligi we çagalygy goramaklygy ösdürmeklige ýardam bermek;
- saglygy goraýyş boýunça ylmy-barlag işlerini goldamak we amala aşyrmak;
- saglygy goraýyş boýunça maglumatlary, maslahatlary we goldawlary bermek we başgalardan ybaratdyr.

BSGG-nyň dünýäde adamlaryň saglygyny goramak babatda gazanan üstünliklerine inçekeseliň derejesiniň peseldilmegini, 1980-nji ýylda bütün dünýäde mama keseliniň soňuna çykylmagyny, gyzzyrma keseliniň, göze gara suw inme keseliniň, heýwere we mergi keselleriniň örän selçeňlenmegini mysal getirmek mümkindir. 2010-njy ýylda bütün dünýäde ysmaz (poliomiýelit) keseliniň soňuna çykmaklyk maksat edilýär.

Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy “SAGLYK-21: 21-nji asyrdaky Hemmeler üçin saglyk” Maksatnamasyny kabul etdi. Onuň hemişelik maksatlaryna ähli adamlar tarapyndan olaryň öz saglyk mümkinçiliklerini doly derejede ulanmaklaryny we peýdalanmaklaryny gazanmagy başarmak; olaryň ömrüniň bütün dowamynda saglygyny berkitmek we goramak; esasy keselleriň, döwür-ýenjikleriň we şikeslenmeleriniň ýaýrawyny hem-de olaryň getirýän jebir-jepasyny azaltmak degişlidir.

Maksatnamanyň wezipeleri:

1 wezipe	- Ýewropa sebitinde saglygy goraýyşyň bähbidi üçin raýdaşlyk;
2 wezipe	- Saglygy goramak meselesinde hemme adamlar üçin deňlik;
3 wezipe	- Ömrüň sagdyn başlanmagy;
4 wezipe	- Ýaş oglan-gyzlaryň saglygy;
5 wezipe	- Gartaşan ýaşda saglygy goramak;
6 wezipe	- Ruhly saglygy gowulandyrmak;
7 wezipe	- Ýokanç keselleriň ýaýrawyny azaltmak;
8 wezipe	- Ýokanç däl keselleriň ýaýrawyny azaltmak;
9 wezipe	- Güýje baýrynmak we betbagtçylykly-pajygaly halatlar netijesinde ýüze çykýan döwür-ýenjikleri azaltmak;
10 wezipe	- Sagdyn we howpsuz ýaşaýyş gurşawy;
11 wezipe	- Sagdyn durmuş ýörelgeleri;
12 wezipe	- Alkogolyň, özüne garaşlylyk döredýän serişdeleriň we temmäkiniň getirýän zyýanyň kemeltmek;
13 wezipe	- Sagdyn gurşaw şertleri;
14 wezipe	- Saglyk babatda pudagara şertnamalar;
15 wezipe	- Saglygy goraýyşyň utgaşdyrylan we özara birleşdirilen pudagy;
16 wezipe	- Saglygy goraýyş kömegini dolandyrmak we hili meseleleri;
17 wezipe	- Saglygy goraýyş gullugyny maliýeleşdirmek;
18 wezipe	- Saglygy goraýyşyň işgär mümkinçiliklerini ösdürmek;
19 wezipe	- Saglygy goraýyş meseleleri boýunça ylmy barlaglar we maglumatlar;

- 20 wezipe – Saglygy goraýyşyň bähbidine hyzmatdaşlaryň jemlenmegi;
- 21 wezipe – Hemmeler üçin saglygy üpjün etmekligiň syýasaty we başga ugurlar.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň saglygy goraýyş ulgamynyň ösdürilmeginde birnäçe halkara guramalary bilen özara bähbitli hyzmatdaşlyk amala aşyrylýar. Olara BMG-nyň düzümine girýän guramalary (BSGG, Çagalar gaznasy - UNISEF, Ilat gaznasy, Ösüş maksatnamasy), hökümet halkara guramalaryny (ABŞ-nyň USAID agentligi, Beýik Britaniýanyň Nou-hau gaznasy, Germaniýanyň GTZ guramasy, Türkiýäniň TIKa agentligi), hökümete dahylsyz “Serhetsiz lukmanalar” halkara guramasyny mysal getirmek bolar.

Türkmenistan döwletimiz BSGG-nyň düzümine 1992-nji ýylyň Gorkut aýynyň 2-ne girdi. Türkmenistanda BSGG-sy bilen hyzmatdaşlyk 1995-nji ýylda “Saglyk” Döwlet maksatnamasynyň kabul edilmegi bilen has-da işjeň häsiýete eýe boldy. BSGG-nyň, BMG-nyň Ösüş maksatnamasynyň we Türkiýäniň TIKa agentliginiň gatnaşmaklarynda TSG we DSM-gi “Saglyk” Döwlet maksatnamasyny durmuşa giçirmäge ýardam etmek boýunça çäreleriň taslamasyny işläp düzdi. Taslama ýurdumyzyň saglygy goraýyş ulgamyny ösdürmekligiň meselelerini we olaryň amatly çözgütlerini öz içine alýar.

Ýakyn geljek ýyllar üçin Türkmenistan bilen BSGG-nyň arasynda şu aşakdaky ileri tutulýan ugurlar kesgitlenildi:

- saglygy goraýyş babatda syýasatyň ýörelgeleri we özgertmeler boýunça CARNET, CARINFONET we "Oba Saglyk Öýi" taslamalary;
- aýallaryň we çagalaryň saglygyny goramak boýunça GARAK taslamasy;
- ýokanç kesellere garşy MECACAR we DOTS taslamalary;
- sagdyn durmuş ýol-ýörelgelerini berkitmek boýunça CINDI taslamasy;
- daşky gurşawy aýawly gorap saklamak boýunça taslama.

BSGG bilen bilelikde Türkmenistanda gyzyrma keseliniň önüni almak boýunça Milli maksatnama işläp taýýarlanylýdy we Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanylýdy. Türkmenistan 2015-nji ýyla çenli gyzyrma keselini ýok etmekde BSGG-nyň Jarnamasyny kabul etdi. 2000-nji ýylda ýurdumyzyň drakunkulýoz keselinden azat edilendigi barasyndaky Halkara güwanama BSGG tarapyndan gowşuryldy.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde ýurdumyzyň saglygy goraýyş ulgamynda, ilatyň saglygynda mese-mälim ilerlemeleriň bolup geçýändigine hemmämiz janly şaýat bolýarys. Çagalara we enelere edilýän saglygy goraýyş kömeginiň hili hem-de ony amala aşyran saglygy goraýyş işgärleriniň hünär derejesi kämilleşdirilýär. Birleşen Milletler Guramasynyň Çagalar Gaznasy (UNISEF) bilen bilelikde ylmy-amaly maslahatlaryň onlarçasy geçirilýär. Häzirki wagtda ýurdumyzda bar bolan eneleriň we çagalaryň saglygyny goraýyş merkezleriniň we hassahanalarynyň 86%, ýagny 54 sany hassahana UNISEF-iň halkara gözegçileriniň ýokary bahasyna mynasyp boldular we olara “Enä we çaga hoşniýetli gatnaşykly hassahana” diýen halkara derejesi berildi. Munuň özi Türkmenistanda dogulýan çagalaryň 86% şeýle hassahanalarda dogulýar diýiligidir.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde ýurdumyzyň saglygy goraýyş işgärleri Birleşen Milletler Guramasynyň Çagalar Gaznasy we Ilat Gaznasy ýaly guramalar bilen

bilelikde giň möçberli işleri amala aşyrdylar. Şu döwür içinde enäniň we çaganyň saglygyny goramak boýunça “Saglyk” Döwlet maksatnamasynyň çäklerinde Ene süýdi bilen iýmitlendirmek, Immunologiki önüni alyş, Ganazlyk, Howpsuz enelik, Çaga kesellerini bitewi alyp barmak we beýleki meýilnamalar durmuşa geçirildi.

Ýurdumyzyň ilatyny dürli kesellerden goramak boýunça önüni alyş çärelerini durmuşa ornaşdyrmak, halkara guramalarynyň gatnaşmagynda döwrebap alnyp barylýar we keselleriň döremegine getirýän sebäplere garşy göreşmekde bizde ýeterlikli tejribeler toplanyldy. Keselleriň we şikeslenmeleriniň önüni almak maksady bilen:

- Çagalarda ýygy duş gelýän kesellere garşy;
- Nahar duzuny ýod bilen baýlaşdyrmak boýunça;
- Uny demir we foliý turşusy bilen rençlendirmek boýunça;
- Zenanlarda we çagalarda ganazlyga garşy;
- Çagalary ene süýdi bilen emdirmeklik boýunça;
- Inçekesele garşy DOTC ýörelgesi boýunça;
- Jyns ýollary bilen geçýän kesellere we AIDS-e garşy;
- Neşekeşlige garşy;
- Sanjymlar boýunça;
- Nesil saglygy boýunça;
- Gyzamyk, täjhoraz, gökbogma we hapgyrtma kesellerine garşy;
- Gyzzyrma keseline garşy;
- Adamlara jandarlaryň üsti bilen geçýän zoonoz kesellerine garşy;
- Wirusly gepatite garşy ýörite maksatnamalar iş ýüzünde amala aşyrylýar.

Ýokarda bellänilip geçilenlerden başga-da Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi bilen Amerikanyň Halkara saglygy goraýyş bileleşiginiň (AHSGB) arasynda 1993–2003 ýyllarda Türkmenistanda saglygy goraýyşyň 3 sany ugry boýunça hyzmatdaşlyk amala aşyryldy.

1. S. Nyýazow adyndaky bejeriş maslahat beriş merkeziniň we Kliwlendiň (Ogaýo şaty) kliniki Gaznasynyň 1993 – 1999 ýyllardaky hyzmatdaşlygynyň dowamynda 25 sany lukman öz hünärinden kämilleşdiriş okuwyny geçdiler. Olar köp ulgamlayyn keselleriň hirurgiki bejergisi, emelden soňky ýokançlary öwrendiler. Amerikaly kärdeşler türkmen lukmanlaryna 9 sany gemodializ enjamyny, operasion stollary, anesteziologiki enjamlary, infuziýa nasoslary, kateterleri sowgat berdiler.

2. Riçmondyň (Wirjiniýa şaty) we Aşgabadýň tiz kömek gulluklarynyň hyzmatdaşlygy (1997-1998ýý.) netijesinde Aşgabat şäheriniň tiz kömek gullugynda okuw merkezi, 80 sagatlyk gaýragoýulmasyz hassahana kömeginiň okuwy açyldy. Okuw merkezinde 1900 lukman kämilleşdiriş okuwlaryny geçdiler.

3. Aşgabat şäheriniň 1-nji Saglyk Öýi bilen Demirgazyk Dakotanyň mediko-sanitar konsorsiumy arasynda maşgala lukmanlarynyň okuw merkezini döretmek boýunça hyzmatdaşlyk 1999-2003 ýyllarda dowam etdi. Okuw merkezinde 280 maşgala lukmany we 300 maşgala şepagat uýasy taýýarlyk okuwlaryny geçdiler.

AHSGB bilen Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň özara hyzmatdaşlyk barada 2004-nji ýylda kabul eden Memorandumyna laýyklykda, maşgala lukmançylygyny kämilleşdirmek hem-de saglygy goraýyşyň menejmentiniň meseleleri boýunça maksatnamany amala

aşyrmagyň netijesinde, Fiziologiýa ylmy-kliniki merkezli hassahananyň ýanynda 2-nji maşgala lukmançylygy okuw merkezi we TDLI-niň ýanynda saglygy goraýşyň menejmenti okuw mekezi açyldy. Maksatnamanyň çäklerinde AHSGB tarapyndan okuw merkezleriniň işgärleri üçin Aşgabatda we daşary ýurtlarda okuw maslahatlary gurnaldy.

Türkmenistanda inçekeseliň önüni almak we oňa garşy göreşmek milli meýilnamasyna laýyklykda DOTS ýörelgesiniň ornaşdyrylmagy inçekeseliň ötüşen görnüşlerini azaltmaga ýardam berdi. Halkara saglygy goraýyş guramalary bilen bilelikde maşgala lukmanlarynyň çagalara we ululara keseliň önüni alyş sanjymlary baradaky Milli maksatnamalary ýerine ýetirmekligiň netijesinde ýokanç keselleri bilen kesellemeklik azaldy, ysmaz keseli bilen keselçilik ýok edilip, 2002-nji ýylda ýurdumyza ýiti ysmaz keseliň döredijisi ýabany wirusdan azatdygy hakynda Halkara guramasy tarapyndan güwanama berildi. Ilatymyzyň döwlet tarapyndan mugt kepillendirilen ýokary hilli sanjym serişdeleri, waksinalar bilen doly we ýeterlik mukdarda üpjün etmek maksady bilen Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi 2002-nji ýylda Birleşen Milletler Guramasynyň Çagalar Gaznasy (UNISEF-iň) üsti bilen satyn almak barada özara hyzmatdaşlyk Memorandумы baradaky ylalaşygy baglaşdy we 2006-2009-njy ýyllar döwrüne çenli uzaldyldy.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” kitabynda, her bir ýurduň we her bir döwrüň iň möhüm meselesiniň ýurduň abadanlygy, halkyň jan saglygy hakyndaky aladadygy düşnükli. Ykdysadyýetiň döwletdäki orny hökmany suratda halkyň hal-ýagdaýy, saglygy goraýyş ösdürmek, ýaş nesilleriň terbiýesi ýaly möhüm ugurlar bilen utgaşyp gidýär diýip belleýär. Şunuň bilen baglylykda saglygy goraýyş ulgamyny düýpli özgertmek, halkyň uzak ýaşamagy üçin wajyp meseleleri gaýragoýulmasyz çözmek, sagdyn durmuş ýörelgelerini, dünýä ylmynyň we tejribesiniň bu ugurda gazananlaryny saglygy goraýşa ornaşdyrmak, ýurdumyzyň ähli ýerlerinde saglygy goraýyş desgalaryny gurmak wajyp meseleler bolup durýanlygyny nygtaýar.

Döwletiň öz tagallasy bilen gazanan üstünliklerinde hiç bir halkara guramasynyň, milli edaralaryň ornuny tutup bilmejekdigi şübhesizdir. Halkara guramalary bu üstünlikleriň gazanylmagyna, ýurduň milli mümkinçiliklerini berkitmeklige goşant goşmak arkaly gatnaşýarlar. Bu bolsa iki tarap üçin hem özara bähbitlidir.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan hoşniýetli hem-de öndengörüjilikli syýasaty, Türkmenistan bilen halkara guramalarynyň saglygy goraýyş ulgamyndaky netijeli hyzmatdaşlygyň gelejekde hem berkemeginiň we ösmeginiň iň ygtybarly kepilnamasydyr.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda Saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat, 2007 ý.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007ý.
3. Il saglygy - ýurt baýlygy. Gurbanguly Berdimuhamedowyň umumy redaksiýasy boýunça. Aşgabat, 2005ý.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Aşgabat, 2008ý.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň derman ösümlikleri I. Aşgabat, 2009ý.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň derman ösümlikleri II. Aşgabat, 2010ý.
7. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama I. Aşgabat, 2001ý.
8. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama II. Aşgabat, 2004ý.
9. “Raýatlaryň saglygyny goramak hakynda” Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 2005ý.
10. Çaryýew B., Hudaýýarow M. Dünýäniň ilaty: köpelişi, düzümi, ýerleşşi. Aşgabat, 2004ý.
11. Вялков А.И., Райзберг Б.А., Шиленко Ю.В. Управление и экономика здравоохранения. Москва, 2004г.
12. Доклад о состоянии здравоохранения в мире 2000г. Системы здравоохранения: улучшение деятельности. Всемирная организация здравоохранения.
13. Лисицын Ю.П. Общественное здоровье и здравоохранение. Москва, 2002г.
14. Лисицын Ю.П., Полунина Н.В. Общественное здоровье и здравоохранение. Москва, 2002 г.
15. Медико – демографическое исследование 2000 г. НКЦ охраны здоровья матери и ребенка им. Гурбансолтан – Эдже МЗ и МП Туркменистана. Ашгабат, Туркменистан.
16. Руководство по социальной гигиене и организации здравоохранения. Под ред. Ю.П. Лисицына. В 2 томах. Москва, 1987 г.
17. Социальная гигиена и организация здравоохранения. Под ред А.Ф. Серенко и В.В. Ермакова. Москва, 1984 г.
18. Экономика здравоохранения. Под ред. А.В.Решетникова. Москва, 2004 г.

Mazmuny

Sözbaşy.....	6
Durmuş gigiýenasy we saglygy goraýyşyň guralyşy ylym we okadylýan ders hökmünde	10
Lukmançylyk statistikasynyň esaslary	15
Statistiki jem	18
Deňeşdirme ululyklar.....	22
Grafiki şekiller	28
Dinamiki hatarlar we olaryň seljerilişi	32
Wariasion hatarlar	36
Orta ululyklar	40
Statistiki jemde alamatyň dürliliginiň häsiýetnamasy	44
Barlag netijeleriniň takyklygyna baha bermek	51
Korrelýasiýa baglanyşygy	58
Regressiýa usuly.....	64
Görkezijileri standartlaşdyrmak	67
Statistiki barlagyň guramaçylygy we onuň tapgyrlary... ..	72
Ilatyň saglygy, ony öwrenmegiň we baha bermegiň usullary	86
Demografiýa we onuň lukmançylyk – durmuş jähtleri.....	89
Ilatyň keselçiligi	109
Ilat saglygy goraýyş hyzmatlarynyň guramaçylyk esaslary.....	124
Ilkinji saglygy goraýyş kömegi. Saglyk öýüniň we maşgala lukmanynyň işiniň guralyşy.....	132
Sagaldyş gözegçiligi	155
Tiz we gaýragoýulmasyz saglygy goraýyş kömeginiň guralyşy.....	159

Ilata ýatymlaýyn bejeriş kömeginiň guralyşy.	
Şäher hassahanasy	162
Saglygy goraýyş edaralarynda zähmet çekmäge ukyplylygy seljermegiň guralyşy	175
Zähmet çekmek ukbynyň wagtlaýyn ýitirilmeginiň seljerilişi	180
Zähmete ukyplylygyň durnukly ýitirilmeginiň anyklanylyşy.....	203
Saglygy dikeldiş bejergisi (reabilitasiýa)	208
Wajyp epidemiki däl keseller we olaryň durmuş-gigiýeniki ähmiýeti.	210
Ýürek-damar keselleri.....	210
Howply täze döremeler we olara garşy göreşiň guralyşy	218
Şikeslenmeler	226
Inçekesel we inçekeselli näsaglara lukmançylyk kömeginiň guralyşy.....	234
Ýokanç keseller we olary ýok etmek düşünjesi.....	242
Eneleriň we çagalaryň saglygyny goramaklygyň guralyşy.....	251
Ilata stomatologiýa kömeginiň guralyşy.....	270
Oba ilatyna saglygy goraýyş hyzmatlarynyň guralyşy.....	278
Şypahana kömeginiň guralyşy.....	294
Arassaçylyk we keselleriň ýaýramagyna garşy göreş hyzmatlarynyň guralyşy.....	304
Sagdyn durmuş ýörelgesi we ony kemala getirmek.....	326
Saglygyň wagyz-nesihat işleriniň guralyşy.....	341
Lukmançylyk ahlagynyň we borçlarynyň nazary hem-de durmuş-gigiýeniki jähtleri	346
Ykdysadyýet we saglygy goraýyş	355
Saglygy goraýyşyň ykdysadyýeti	561
Saglygy goraýyş we maliýe serişdeleri	373
Saglygy goraýyşyň maliýeleşdirilişi	379

Saglygy goraýyşda menežment we dolandyrmaklygyň ykdysady usullary.....	402
Saglygy goraýyşda bazar gatnaşyklary we marketing.....	409
Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmekde halkara guramalary bilen hyzmatdaşlyk	421
Peýdalanylan edebiýatlar	427